อ.
๘๙๕๙๑
ท.
(๒)

ร.ร. ... จังหวัดพระนคร

สารบาน

ตอน ที่ ๑

เดือนสิบสอง

พระราชพิธีจองเปรียง	น่า	๑
พิธีกะติเกยา	”	๗
การฉลองไตรปี-	”	๑๐
การลอยพระประทีป-	”	๑๕
ผ้าป่าบรรดาศักดิ์-	”	๒๕
กาลานุกาล	”	๒๗
การแจกเบี้ยหวัด -	”	๓๕
ฉัตรมงคล -	”	๓๙

เดือนอ้าย

อธิบายพระราชพิธีไล่น้ำ	”	๔๕
การเลี้ยงขนมเบื้อง	”	๕๓
เทศนามหาชาติ -	”	๕๓

เดือนยี่

อธิบายพระราชพิธีบุษยาภิเศก	”	๕๒
พระราชพิธีตรียัมพวาย ตรีปวาย	”	๕๖
การถวายผ้าจำพรรษา-	”	๗๓

เดือนสาม

อธิบายพระราชพิธีธานยเทาะห์	น่า	๙๓
พิธีศิวาราตรี	”	๙๕
มาฆบูชา	”	๙๙
เลี้ยงพระตรุษจีน	”	๑๐๓

เดือนสี่

อธิบายพระราชพิธีรดเจตร	”	๑๐๕
อธิบายพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์	”	๑๐๙
อธิบายพระราชพิธีอาพาธพินาศ	”	๑๒๓
พระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์	”	๑๒๘
กาลานุกาลตรุษ	”	๑๖๙

เดือนห้า

อธิบายพระราชพิธีในเดือน ๕	”	๑๗๒
การสังเวยเทวดา, สมโภชเครื่อง, เลี้ยงโต๊ะปีใหม่.	”	๑๗๕
พระราชพิธีศรีสัจจปานกาล	”	๑๗๙
อธิบายพิธีคเชนทรัศวสนาน	”	๒๑๙
ทอดเชือกดามเชือก	”	๒๒๗
แห่สระสนานใหญ่	”	๒๓๒
แห่คเชนทรัศวสนาน	”	๒๓๙
สงกรานต์	”	๒๕๖
ว่าด้วยพระทรายและเข้าบิณฑ์	”	๒๗๕
การพระราชกุศลในสงกรานต์	”	๒๗๕

การสรงมุรธาภิเศก ๒๙๓

การสดับปกรณ์พระอัฏฐิด้วยผ้าคู่ — " ๓๐๓

การสดับปกรณ์พระบรมทนต์ " ๓๐๕

การเสด็จสรงน้ำพระพุทธรูปและเจดีย์ — " ๓๖๗

วินิจฉัยเรื่องเล่นเบี้ยเมื่อตรุษสงกรานต์ " ๓๗๒

<u>เดือนหก</u>

พระราชพิธีพืชมงคลแลจรดพระนังคัล — " ๓๔๙

การวิสาขบูชา — " ๓๕๕

ตอนที่ ๒

<u>เดือนเจ็ด</u>

อธิบายพระราชพิธีในเดือน ๗ น่า ๓

พระราชพิธีเคณฑะ คือทิ้งข่าง " ๒

พระราชพิธีทูลน้ำล้างพระบาท " ๔

สลากภัตร " ๑๐

หล่อเทียนพรรษา — " ๒๐

ทำบุญพระอัฏฐิสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน " ๒๓

<u>เดือนแปด</u>

การพิธีเข้าพรรษา - " ๒๕

การทรงผนวชเจ้านาย " ๓๗

การฉลองเทียนพรรษา — " ๔๓

การเสด็จพระราชดำเนินถวายพุ่ม " ๕๓

การสวดมหาชาติคำหลวง — " ๖๑

การเปลื้องเครื่องพระมหามณีรัตนปฏิมากร น่า ๖๗

เดือนเก้า

อธิบายพระราชพิธีดุลาภาร ,, ๗๒

การพระราชพิธีพรุณศาสตร — ,, ๗๗

ตอนที่ ๓

พระราชพิธีพรุณศาสตร (ต่อน่า ๗๗) ,, ๑

การพระราชกุศลในวันประสูตรแลสวรรคต ,, ๒๖

เดือนสิบ

อธิบายพระราชพิธีเดือน ๑๐ ,, ๓๓

พิธีสารท — ,, ๕๐

เรื่องตักบาตรน้ำผึ้ง ,, ๙๐

การเฉลิมพระชนมพรรษา — ,, ๙๒

เดือนสิบเอ็ด

อธิบายพิธีเดือน ๑๑ ,, ๑๒๖

โคลงทวาทศมาศ ,, ๑๒๙

จังหวัดพระนคร

บานแพนก

เรื่องพิธี ๑๒ เดือนนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์ เมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๐๗ พระราชทานให้ลงพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณ ซึ่งออกทุกเจ็ดวันในครั้งนั้น บรรดาผู้ที่ได้อ่านพระราชนิพนธ์เรื่องนี้ โดยมากมีความประสงค์อยากจะให้รวมพิมพ์เปนเล่มเฉภาะเรื่องมาแต่แรก แต่เพราะขาดพิธีเดือน ๑๑ ซึ่งยังไม่ได้ทรงพระราชนิพนธ์อยู่เดือนหนึ่ง จึงมิได้พิมพ์รวมเปนเล่มได้

สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ได้มีพระราชประสงค์จะทรงเรียบเรียงส่วนที่ขาดอยู่พระราชทาน แต่หากติดพระราชธุระอย่างอื่น ๆ พระราชนิพนธ์เรื่องนี้ยังขาดอยู่จึงเริศร้างมาจนสวรรคตกาล

บัดนี้โอกาศที่จะให้พระราชนิพนธ์เรื่องนี้บริบูรณ์ได้ดังปราถนา ก็พ้นเสียแล้ว เมื่อเจ้าจอมมารดาแสจะทำการปลงศพเจ้าพระยานรรัตนราชมานิต (โต) มีความประสงค์จะพิมพ์หนังสือแจกเปนการกุศลสนองคุณอีกส่วนหนึ่ง มาขอให้กรรมการหอพระสมุดวชิรญาณเลือกเรื่องหนังสือที่จะพิมพ์ กรรมการจึงเห็นพร้อมกันว่า ควรรวมพระราชนิพนธ์พิธี ๑๒ เดือนพิมพ์เปนเล่มเดียวแจกในงานศพให้เปนการกุศล เกิดผลประโยชน์ทางความรู้ แลความรฦกถึงพระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้อุส่าห์ทรงพระราชนิพนธ์หนังสือเรื่องนี้ แก่บรรดาผู้อ่านทั่วไป

ส่วนพระราชพิธีเดือน ๑๓ ที่ยังขาดอยู่เดือนหนึ่งนั้น ได้เรียงคำอธิบายพอสังเขป แต่คัดโคลงพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ พิมพ์ไว้พอให้ครบพิธีทั้ง ๑๒ เดือน

หอพระสมุดวชิรญาณ

วันที่ ๑ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๓๑

ดำรงราชานุภาพ

พระราชนิพนธ์

คำนำ

เรื่องพระราชพิธี ๑๒ เดือน

พระราชพิธีซึ่งมีสำหรับพระนคร ที่ได้เคยประพฤติมาแต่ก่อนจนถึงประจุบันนี้ อาไศรยที่มาเปน ๒ อย่าง อย่างหนึ่งมาตามตำราไสยสาตร ที่นับถือพระเปนเจ้า อิศวร นารายน์ อย่างหนึ่งมาตามพระพุทธสาสนา แต่พิธีที่มาจากต้นเหตุทั้งสองอย่างนี้ มาคละระคนกันเปนพิธีอีกอย่างหนึ่งขึ้นก็มี ด้วยอาไศรยเหตุที่แต่เดิมพระเจ้าแผ่นดินแลชาวพระนครถือสาสนาพราหมณ์ การใด ๆ ซึ่งนับว่าเปนศรีสวัสดิมงคลแก่พระนครตามคัมภีร์ไสยสาตร ก็ประพฤติเปนราชประเพณีสำหรับพระนครตามแบบอย่างนั้น

ครั้นเมื่อภายหลังพระเจ้าแผ่นดินแลราษฎรนับถือพระพุทธสาสนา ถึงว่าพระพุทธสาสนาที่เปนต้นเดิมแท้ไม่มีฤกษ์ภาพิธีรีตองอันใด ด้วยพระพุทธเจ้าย่อมตรัสว่าฤกษ์ดี ยามดี ครู่ดี ขณะดี การบูชาเส้นสรวงดี ทั้งปวงย่อมอาไศรยความสุจริตในไตรทวาร ถึงแม้ว่าการซึ่งจะเปนมงคลแลเปนอวมงคลก็ดี ก็อาไศรยที่ชนทั้งปวงประพฤติการสุจริตทุจริตเปนที่ตั้ง เพราะฉนั้นการพระราชพิธีใด ๆ ซึ่งเกี่ยวข้องเจือปนอยู่ในพระพุทธสาสนา ซึ่งมีคำอ้างว่ามาตามทางพุทธสาสนานับเอาเปนคู่กับไสยสาตรนั้น จะอ้างว่าพระพุทธเจ้าบัญญัติฤๅแนะนำไว้ให้ทำนั้นไม่ได้ มีอย่างเดียวแต่

การพระราชพิธีทั้งปวง บางอย่างต้องกับคำที่พระพุทธเจ้าตรัสสรเสริญ บางอย่างต้องกับคำที่พระพุทธเจ้าตรัสติเตียน เมื่อว่าโดยย่อแล้ว การอันใดที่เปนสุจริตในไตรทวาร พระพุทธเจ้าก็ตรัสสรเสริญการสิ่งนั้นว่าเปนดี การสิ่งใดที่เปนทุจริตก็ย่อมทรงติเตียนว่าการสิ่งนั้นเปนการชั่ว เพราะฉนั้น การพระราชพิธีที่อ้างว่าตามพุทธสาสน์นั้นควรจะต้องเข้าใจว่าเปนแต่ตัวอย่าง ความประพฤติของผู้ซึ่งนับถือพระพุทธสาสนาได้ประพฤติมาแต่ก่อน การที่ประพฤตินั้นไม่เปนการมีโทษที่พระพุทธเจ้าจะพึงติเตียน การพระราชพิธีเช่นนั้นนับว่าเปนการมาตามทางพุทธสาสน์

แต่ส่วนพระราชพิธีซึ่งคละปะปนกันทั้งพุทธสาสน์แลไสยสาตรนั้นก็เกิดขึ้นด้วย เดิมที่พระเจ้าแผ่นดินแลราษฎรนับถือสาสนาพราหมณ์ดังว่ามาแล้ว ครั้นเมื่อได้รับพระพุทธสาสนามาถือพระพุทธสาสนา ไม่สู้เปนปฏิปักษ์คัดค้านกันกับสาสนาอื่น ๆ เหมือนสาสนาพระเยซูฤๅสาสนามหมัด พระพุทธเจ้า มีพุทธประสงค์อย่างเดียวแต่ที่จะแสดงเหตุ ที่เปนจริงอยู่อย่างไร แลทางที่จะระงับดับทุกข์ได้ด้วยอย่างไร ตามซึ่งพระองค์ตรัสรู้ด้วยพระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ พระองค์ไม่พยากรณ์กล่าวแก้ ในถ้อยคำความเห็นของชนทั้งปวงที่กล่าวแก่งแย่งกันอยู่ต่าง ๆ ด้วยเห็นไม่เปนประโยชน์อันใด เมื่อว่าโดยอย่างที่สุดแล้วผู้ที่ถือพระพุทธสาสนาแท้ก็ไม่มีเหตุอันใดซึ่งสมควรจะนับถือลัทธิทางไสยสาตร แต่ผู้ซึ่งนับถือพระพุทธสาสนาในชั้นหลังซึ่งยังไม่ได้บันลุมรรคผล ย่อมมีความหวาดหวั่นสดุ้งสเทือนด้วยไภยอันตรายต่าง ๆ แลมีความปราถนาต่อความเจริญรุ่งเรืองแรงกล้า เมื่อได้เคยประพฤตินับถือกลัวเกรงพระเปนเจ้า แลเทพยดาซึ่งว่ามีฤทธิอำนาจอาจจะลงโทษแก่ตนแลผู้อื่นได้ ในเหตุซึ่งมิใช่เปนความยุติธรรมแท้ คือ

บันดาลให้เกิดไข้เจ็บต่าง ๆ โดยความโกรธความเกลียดว่าไม่เคารพนบนอบบูชาคน ฤาอยู่ดี ๆ สบใจร้ายขึ้นมาก็ทำพิศม์ส่งให้คนทั้งปวงลำบากด้วยความเจ็บไข้กันดารด้วยสเบียงอาหารเปนต้น จึ่งได้คิดทำการบูชาเส้นสรวงให้เปนเครื่องป้องกันความผิด อันผู้มีอำนาจมีใจเช่นนั้นจะถือว่าเปนการหมิ่นประมาทไม่เคารพนบนอบ ฤๅประจบประแจงไว้จะได้สบาย ๆ ใจไม่มีใจร้ายขึ้นมา ความเชื่อถือมั่นหมายในการอย่างนี้มีฝังอยู่ในใจคนทั้งปวงสืบลูกหลานมาหลายสิบชั่วคน และอาไศรยเหตุผลซึ่งเปนการผเอิญเปนไปเฉภาะถูกคราวเข้ามีอยู่เนือง ๆ เปนเครื่องประกอบให้คิดเห็นว่าเปนเพราะผีสางเจ้านายกริ้วโกรธเช่นกล่าวมาแล้ว จึ่งทำให้ความหวาดหวั่นกลัวเกรงนั้นไม่ขาดสูญไปได้ เมื่อมีความกลัวอันตรายอยู่ดังนี้แล้ว ส่วนความปราถนาจะอยากดีอยากสบายนั้นแรงกล้า ก็ชักพาให้หันเข้าหาความอ้อนวอนขอร้องเส้นสรวงบูชาให้ช่วยแรงเข้าอีก ตามความปราถนาอันแรงกล้าด้วยเหตุดังนี้แล ถึงแม้ว่าคนไทยถือพระพุทธสาสนาก็ยังหาอาจที่จะละทิ้งการบูชาเส้นสรวงไปได้ไม่ การพระราชพิธีตามไสยสาตรจึ่งยังไม่ได้เลิกถอน เปนแต่ความนับถือนั้นอ่อนไป ตกอยู่ในทำไว้ดีกว่าไม่ทำ ไม่เสียหายอันใดนัก แต่การพิธีทั้งปวงนั้นก็ย่อมเลือกฟั้นแต่การสุจริตในไตรทวาร ไม่รับลัทธิซึ่งเปนการทุจริตของพวกพราหมณ์ฮินดูบางพวกซึ่งมีลัทธิร้ายกาจเช่นฆ่าสัตวบูชายัญเปนต้น มาถือเปนธรรมเนียมบ้านเมืองให้เปนการขัดขวางต่อพระพุทธสาสนา แลการพระราชพิธีอันใดซึ่งมีแต่พิธีพราหมณ์อย่างเดียว ก็ย่อมเพิ่มเติมการพระราชกุศลซึ่งเปนส่วนทานมัย ศีลมัย ภาวนามัย เจือปนเข้าในพระราชพิธีนั้นยกเปนต้นเหตุ การบูชาเส้นสรวงเทพยดาพระอิศวรพระนารายน์เปนต้น เปลี่ยนลง

ไปเปนปลายเหตุ ทำไปตามเคย ตกอยู่ในเคยทำมาแล้วก็ทำดีกว่าไม่ทำ และการที่ทำนั้นก็ไม่เปนการมีโทษอันใด และไม่เปลืองเบี้ยหอยเงินทองอันใดมากนัก ซึ่งกล่าวมาทั้งปวงนี้เพื่อจะแสดงให้ทราบชัดในเบื้องต้นว่า พระราชพิธีทั้งปวงนั้นทำสำหรับประโยชน์อันใด และเพื่อว่าผู้มีความสงไสยว่า พระเจ้าแผ่นดินแลราษฎรที่ถือพระพุทธสาสนา เหตุใดจึงทำพิธีตามลัทธิไสยสาตรอยู่ ความดำริห์ของท่านผู้ที่ปกครองแผ่นดินมาแต่ก่อนคิดเห็นการตั้งเช่นกล่าวมานี้แล จึงยังได้ทำการพระราชพิธีทั้งปวงซึ่งเปนการสำหรับพระนครสืบมา

ก็แลพระราชพิธีที่มีมาในพระราชกำหนดกฎมณเฑียรบาล ซึ่งได้ตั้งขึ้นแต่แรกสร้างกรุงทวาราวดีศรีอยุทธยาโบราณ แสดงพระราชพิธีประจำเดือน ๑๒ เดือนไว้ ว่าเปนการซึ่งพระเจ้าแผ่นดินได้ทรงทำว่าเปนการเปนมงคลสำหรับพระนครทุกปีมิได้ขาดนั้น คือ เดือนห้า การพระราชพิธีเผดจศกลดแจตรออกสนาม เดือนหกพิธีไพศาขย์จรดพระราชนังคัล เดือนเจ็ดทูลน้ำล้างพระบาท เดือนแปดเข้าพรรษา เดือนเก้าตุลาภาร เดือนสิบภัทรบทพิธีสารท เดือนสิบเอ็ดอาศยุชยแข่งเรือ เดือนสิบสองพิธีจองเปรียงลดชุดลอยโคม เดือนอ้ายไล่เรือ เถลิงพิธีตรียัมพวาย เดือนยี่การพิธีบุศยาภิเศก เฉวียนพระโคกินเลี้ยง เดือนสามการพิธีธานยธ์ เดือนสี่การพิธีสัมพัจฉรฉินท์

การพระราชพิธีที่กล่าวมา ๑๒ อย่างนี้ คงได้ทำอยู่ที่กรุงเทพ ฯ นี้แต่เดือนห้า เดือนหก เดือนสิบ เดือนสิบสอง เดือนสี่ แต่พิธีเดือนอ้ายเปลี่ยนมาเปนเดือนยี่ ความนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งว่า เปลี่ยนมาแต่กรุงเก่าแล้ว ด้วยเหตุว่าเดือนอ้ายพึ่งเปนเวลาน้ำลด

ถนนหนทางเปนน้ำเปนโคลนทั่ว ย้ายมาเดือนยี่พอให้ถนนแห้ง แต่พระราชพิธีเดือนเจ็ด เดือนเก้า เดือนสิบเอ็ด เดือนยี่ ที่เปลี่ยนขึ้นไปเปนเดือนอ้าย แต่พิธีเดือนสามนั้นตำราสูญเสีย ไม่ได้ทำที่กรุงเทพ ฯ ถึงที่กรุงเก่าก็ทำบ้างเว้นบ้าง ไม่เปนการเสมอทุกปีตลอดไป แต่พิธีเดือนแปดนั้นเปนส่วนการพระราชกุศลในพระพุทธสาสนา เห็นจะเปนส่วนเกิดขึ้นใหม่เมื่อถือพระพุทธสาสนา แต่พิธีพราหมณ์เดิมนั้นสาบสูญไม่ได้เค้าเงื่อนเลย ถึงพิธีที่ว่าสูญเสียไม่ได้ทำในกรุงเทพ ฯ นี้ก็ได้เค้าเงื่อนทุก ๆ พิธี เว้นแต่เดือนแปด ฤๅชรอยจะเปนพิธีซึ่งไม่เปนการสุจริตในไตรทวารอย่างหนึ่งอย่างใด ไม่สมควรแก่ผู้ซึ่งนับถือพระพุทธสาสนาจะทำ จึงได้ยกเลิกเสียตั้งแต่พระเจ้าแผ่นดินถือพระพุทธสาสนามา เปลี่ยนเปนพิธีตามพุทธสาสน์จึงได้สูญไป ที่ว่านี้เปนนึกการคะเนดู ส่วนการพระราชพิธีที่กรุงเทพ ฯ นี้ คงตามอย่างเก่าแต่เดือนห้า เดือนหก เดือนสิบ เดือนสิบสอง เดือนยี่ เดือนสี่ เท่านั้นก็ดี ยังมีพระราชพิธีที่เปลี่ยนแปลงเพิ่มเติมขึ้นใหม่ จนเกือบจะครบสิบสองเดือนเหมือนของเก่า ซึ่งคิดจะกล่าวต่อไปในเบื้องน่านี้

การซึ่งคิดจะเรียบเรียงพระราชพิธีสิบสองเดือน ลงในหนังสือวชิรญาณครั้งนี้ ด้วยเห็นว่าคำโคลงพระราชพิธีทวาทศมาศ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลากรมสมเด็จพระบำราบปรปักษ์ทรงแต่งขึ้นไว้ กรรมสัมปาทิกปีกลายนี้ ได้นำมาลงไว้ในหนังสือวชิรญาณเกือบจะตลอดอยู่แล้ว แต่คำโคลงนั้นท่านก็ทรงไม่ทันจบครบสิบสองเดือน แลในสำเนาความนั้นว่าความละเอียดทั่วไปจนการนักขัตฤกษ ซึ่งเปนส่วนของราษฎร ข้อความที่ว่าพิศดารมากกว่าตัวโคลงที่จะทำ จึงต้องประจุ

ถ้อยคำลงให้แน่น บางทีผู้ซึ่งไม่สู้ถนัดในการกาพย์โคลงก็อ่านไม่เข้าใจ แลในครั้งนี้ได้คิดที่จะช่วยกันแต่ง เรียบเรียงข้อความในความประพฤติของราษฎรประชาชนในกรุงสยาม ซึ่งได้เล่นการนักขัตฤกษ์ตามฤดูปีเดือน เพื่อจะให้เปนประโยชน์ที่ให้คนภายหลังทราบการงาน ซึ่งเราได้ประพฤติเปนประเพณีบ้านเมืองอยู่ในบัดนี้ ฤๅในชั้นพวกเราทุกวันนี้ที่ยังไม่ได้ทราบได้เห็นการประพฤติทั่วไปของชนทั้งปวงก็จะได้ทราบ เหมือนอย่างช่วยกันสืบสวนมาเล่าสู่กันฟัง ส่วนในการพระราชพิธีซึ่งประพฤติเปนไปอยู่ในราชการนี้ก็เปนข้อสำคัญอย่างหนึ่ง ซึ่งเปนเวลาประชุมพระบรมวงษานุวงษ์แลข้าราชการพร้อมกันคราวหนึ่ง ๆ ครั้นจะรวบรวมลงเปนเรื่องเดียวกันกับการนักขัตฤกษของราษฎร ก็จะเปนความยืดยาวปะปนฟั่นเฝือกันไป จึงได้คิดแยกออกไว้เสียต่างหาก คิดกำหนดแบ่งข้อความเปน ๑๒ ส่วน ส่วนละเดือน กำหนดจะให้ได้ออกในวันสิ้นเดือนครั้งหนึ่งไปจนตลอดปี แต่เดือนหนึ่งจะมากบ้างน้อยบ้างตามการที่มีมากแลน้อย หวังใจว่าคงจะเปนประโยชน์แก่ผู้ซึ่งจะใคร่ทราบเวลาประชุมราชการได้ ตามสมควรแก่เรื่องราวซึ่งนับว่าเปนแต่พระราชพิธี ดังนี้

เดือน ๑๒

๑ พระราชพิธีจองเปรียง

การพระราชพิธีในเดือน ๑๒ ซึ่งมีมาในกฎมณเฑียรบาลว่า พิธีจองเปรียง ลดชุดลอยโคม ตรวจดูในความพิสดาร ในกฎหมายนั้นเอง ก็ไม่มีข้อความใดกล่าวถึงเสาโคม แต่การจุดโคมอย่างหนึ่งอย่างใดชัดเจน ฤๅจะเปนด้วยเปนการจืด ผู้ที่แต่งถือว่าใคร ๆ ก็เห็นตัวอย่างอยู่แล้วไม่ต้องกล่าว มีความแปลกออกไปนิดเดียว แต่ที่ว่าการพิธีจองเปรียง ลดชุดลอยโคม แต่เติม " ลงน้ำ " เข้าอีกคำหนึ่ง คำที่ว่า " ลงน้ำ " นี้จะแปลว่ากระไรก็สันนิษฐานยาก จะว่าใช่ว่าเอาโคมที่เปนโครงไม้ไผ่หุ้มผ้าที่ชักอยู่บนเสามาแต่ต้นเดือนลดลงแล้วไปทิ้งลงในน้ำ ก็ดูเคอะไม่ได้การเลย ฤๅอีกอย่างหนึ่งจะเปนว่าเมื่อลดโคมแล้ว ลอยกระทงสมมติว่าเอาโคมนั้นลอยไปตามลัทธิพราหมณ์ ที่พอใจลอยอะไร ๆ จัดอยู่เช่นกับลอยบาปล้างบาป จะถือว่าเปนลอยเคราะห์ ลอยโศกอย่างใดไปได้ดอกกระมัง การก็ตรงกันกับลอยกระทง ทางที่จะสมมติว่าลอยโคม ข้อความตามกฎมณเฑียรบาลมีอยู่แต่เท่านี้

ส่วนการพระราชพิธี ซึ่งได้ประพฤติอยู่ในประจุบันนี้นับว่าเปนพระราชพิธีพราหมณ์ มิได้เกี่ยวข้องด้วยพระพุทธสาสนาสืบมา กำหนดที่ยกโคมนั้นตามประเพณีโบราณว่าถ้าปีใดมีอธิกมาศ ให้ยกโคมตั้งแต่วันขึ้นค่ำหนึ่งไป จนวันแรมสองค่ำเปนวันลดโคม ถ้าปีใดไม่มีอธิกมาศ

ให้ยกโคมขึ้นสิบสี่ค่ำ เดือนอ้ายขึ้นค่ำหนึ่งเปนวันลดโคม อีกนัยหนึ่งว่ากำหนดตามโหราศาสตร์ว่าพระอาทิตย์ถึงราศีพิจิก พระจันทร์อยู่ราศีพฤศภเมื่อใด เมื่อนั้นเปนกำหนดที่จะยกโคม อีกนัยหนึ่งกำหนดด้วยดวงดาวกฤติกาคือดาวลูกไก่ ถ้าเห็นดาวลูกไก่นั้น ตั้งแต่ค่ำจนรุ่งเมื่อใดเปนเวลายกโคม การที่ยกโคมขึ้นนั้นตามคำโบราณ กล่าวมาว่ายกขึ้นเพื่อบูชาพระเปนเจ้าทั้งสาม คือพระอิศวร พระนารายน์ พระพรหม การซึ่งว่าบูชาพระเปนเจ้าทั้งสามนี้เปนต้นตำราแท้ ในเวลาถือไสยสาตร แต่ครั้นเมื่อพระเจ้าแผ่นดินทรงนับถือพระพุทธสาสนา ก็กล่าวว่าบูชาพระบรมสารีริกธาตุ พระจุฬามณีในดาวดึงษพิภพ แลบูชาพระพุทธบาทซึ่งประดิษฐานอยู่ณหาดทรายเรียกว่านะมะทานที เปนที่ฝูงนาคทั้งปวงสักการบูชาอยู่ แต่ถึงว่าโคมไชยที่ตั้งว่าบูชาพระบรมสารีริกธาตุพระพุทธบาทดังนี้แล้ว ก็ยังเปนพิธีของพราหมณ์หมดเดียว คือตั้งแต่เริ่มพระราชพิธีพราหมณ์ก็เข้าพิธีที่โรงพิธีในพระบรมมหาราชวัง แลเวลาเช้าถวายน้ำพระมหาสังข์ตลอดจนวันลดโคม เทียนซึ่งจะจุดในโคมนั้นก็ทำเปรียง คือไขข้อพระโคซึ่งพราหมณ์นำมาถวายทรงทา การที่บูชากันด้วยน้ำมันไขข้อโคนี้ก็เปนลัทธิพราหมณ์แท้ เปนธรรมเนียมสืบมาจนแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริห์ว่าการพระราชพิธีทั้งปวงควรจะให้เนื่องด้วยพระพุทธสาสนาทุก ๆ พระราชพิธี จึงโปรดให้มีการสวดมนต์เย็นฉันเช้าก่อนเวลาที่จะยกเสาโคม พระสงฆ์ที่สวดมนต์นั้นพระราชาคณะไทย ๑ พระครูปริตไทย ๔ พระราชาคณะรามัญ ๑ พระครูปริตรามัญ ๔ รวมเปน ๑๐ รูป เวลาทรงจุดแล้วก่อนสวดมนต์ มีอาลักษณ์อ่านคำประกาศแสดงเรื่องพระราชพิธี แลพระราชดำริห์ซึ่ง

ทรงจัดเพิ่มเติม แลพระราชทานแผ่พระราชกุศลแก่สพยดาทั้งปวง แล้วพระสงฆ์จึ่งได้สวดมนต์ต่อไป เวลาเช้าพระฤกษ์ทรงรดน้ำสังข์แลเจิมเสาโคมไชยแล้วจึ่งได้ยก พระสงฆ์สวดชยันโตในเวลายกเสานั้นด้วย ครั้นพระสงฆ์ฉันแล้วถวายไทยทานรวดน้ำมันใส่ตะเกียงโคม ให้ต้องเรื่องกันกับพระราชพิธี การสวดมนต์เลี้ยงพระยกโคมนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จออกไม่ใคร่จะขาด เสาโคมไชยประเทียบนั้นตั้งอยู่น่าพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์แต่เดิมมา มีโคมไชยสามต้น โคมประเทียบสามต้น เสาใช้ไม้แก่นยาว ๑๑ วา เสาโคมไชยที่ยอดเสามีฉัตรผ้าขาวโครงไม้ไผ่ ๙ ชั้น โคมประเทียบ ๗ ชั้น เสาแลตะเกียบทาปูนขาวตลอด มีหงษ์ถูกพรวนติดชักขึ้นไปให้มีเสียงดัง ตัวโคมโครงไม้ไผ่หุ้มผ้าขาว โคมบริวารเสาไม้ไผ่ ๑๐๐ ต้น ฉัตรยอด ๓ ชั้นทำด้วยกระดาษปลายฉัตรเปนธง ตัวโคมโครงไม้ไม่ปิดกระดาษ โคมไชยโคมประเทียบเปนพนักงานสี่ตำรวจ โคมบริวารเปนพนักงานตำรวจนอกตำรวจสนมรอบพระราชวังมีโคมเสาไม้ไผ่ตัวโคมข้างในสานเปนชลอม ปิดกระดาษเปนรูปกระบอกตรง ๆ เปนของกรมล้อมพระราชวังทำปักตามใบเสมากำแพงมีจำนวนโคม ๒๐๘ ครั้นเมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้มีเติมขึ้นที่น่าพระที่นั่งอนันตสมาคมโคมไชย ๒ ต้น โคมบริวาร ๑๐ ต้น แต่ใช้โคมแก้วกระจกสีเขียวสีแดงสีน้ำเงินสีเหลืองสีขาวอย่างละคู่ การพระราชพิธียกเสาโคมไชยนี้ เมื่อเวลาเสด็จประทับอยู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ก็ทำที่พระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ เมื่อเวลาเสด็จไปประทับอยู่ในพระที่นั่งฝ่ายบุรพทิศก็ทำที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์บ้าง ด้วยมีเสาโคมไชยขึ้นในที่นั้น แลเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาศตามหัวเมือง

มีพระราชวังแห่งใด ก็โปรดให้ยกเสาโคมไชยสำหรับพระราชวังนั้น คือที่วังจันทรเกษม วังนารายน์ราชนิเวศน์ แลพระนครคีรี แลที่วังประถมเจดีย์ทุกแห่ง เทียนซึ่งสำหรับจุดโคมไชยคืนละ ๒๙ เล่ม (ฤๅมีเสาโคมไชยทางพระที่นั่งอนันตสมาคมก็เปน ๓๒ เล่ม) พื้นที่ห้องนมัสการเล่มยาว ๆ พอจุดได้ตลอด ๓ ชั่วโมงยังเหลือเศษ ในเวลาสวดมนต์ยกโคมไชย เจ้าพนักงานนำเทียนนี้ไปเข้าพิธีด้วย แล้วจึงเก็บไว้ถวายวันละ ๒๔ เล่มฤๅครบสำรับหนึ่ง เวลาพลบเสด็จพระราชดำเนินออกประทับที่เสาโคมไชย มหาดเล็กนำพานเทียน ๒๔ เล่ม กับเทียนชนวนซึ่งเสียบอยู่กับเชิงเล่ม ๑ วางมาในพานเล่ม ๑ ขึ้นถวาย พระมหาราชครูพิธีจึงนำตลับเปรียงขึ้นถวาย ป้ายพระขัตตริย์ทิศศรีของวันนั้น แล้วทรงเจิมเทียนทั้งมัดนั้นด้วยเปรียง เปนรูปอุณาโลมด้วยคาถา (อรหํ สัมมา สัมพุทโธ) แล้วจึงทรงทาเปรียงทั่วทุกเล่มเทียน ชักเทียนออกจากมัด ๖ เล่ม พระมหาราชครูจึงจุดเทียนชนวน ซึ่งมีมาแต่โรงพิธีจากโคมซึ่งตามเพลิงพิธีมานั้น ถวายทรงเทียนชนวนซึ่งเสียบมากับเชิง จุดเพลิงจากเทียนชนวนพราหมณ์ แล้วทรงบริกรรมคาถา (ทีวาตปติยาทิจโจ จนถึงมังคลัตถํ ปสิทธิยา) แล้วจึงทรงจุดเทียน ๖ เล่มนั้นเมื่อติดทั่วกันแล้วทรงอธิฐานด้วยคาถา (อรหํ สัมมา สัมพุทโธ) จนตลอดแล้วจึงได้พระราชทานเทียนเล่ม ๑ ให้กรมพระตำรวจรับไปปักในโคมไชยต้นที่หนึ่ง ที่เหลือนั้นอีก ๕ เล่ม พระราชทานพระเจ้าลูกเธอไปทรงจุดในโคมไชยโคมประเทียบ ในเวลาเมื่อทรงชักสายโคมไชย เจ้าพนักงานประโคมแตรสังข์ฆ้องไชยพิณพาทย์จนสิ้นเวลาที่ยกโคม มีแต่ยามแรกยามเดียว เมื่อยกโคมเสร็จแล้วจึงพระราชทานเทียนสำหรับโคมไชยโคมประเทียบ ที่ยังเหลือ

อยู่อีก ๑๗ เล่ม สำหรับไว้เปลี่ยนอีก ๓ ยาม แลเทียนชนวนที่เสียบอยู่บนเชิง ให้กรมพระตำรวจรับไปจุดโคมบริวาร เทียนชนวนซึ่งเหลืออยู่อีกเล่มหนึ่งนั้นพระราชทานพระมหาราชครูพิธี สำหรับจะได้นำมาเปนชนวนจุดเพลิงถวายในคืนหลัง ๆ ต่อไป

การจุดโคมไชยนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกทรงจุดเองไม่ใคร่จะขาด แต่ครั้นเมื่อมีเสาโคมทางน่าพระที่นั่งอนันตสมาคมขึ้น ไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินมาทรงยกโคมทางพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกษ์นี้ โปรดให้พระเจ้าลูกเธอเสด็จมาทรงยกโคมที่น่าพระที่นั่งอนันตสมาคมเอง ตลอดจนโคมบริวารทั้ง ๑๒ ต้นโดยมาก แต่การซึ่งยกโคมนี้ได้ความว่า เมื่อในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเวลายกโคมยามแรกเปนเวลาเข้าที่พระบรรทม ไม่ได้เสด็จออกทรงยกโคมเลย ต่อคราวที่ ๒ เวลาเสด็จออกทรงธรรม มหาดเล็กจึงได้นำเทียนถวายทรงจุดพระราชทานให้กรมพระตำรวจออกเปลี่ยน แต่ในแผ่นดินประจุบันนี้เสด็จออกบ้างไม่ออกบ้าง ถ้าไม่เสด็จออกพราหมณ์ต้องส่งเปรียงแลเพลิงเข้าไปข้างใน ทรงจุดพระราชทานพระเจ้าลูกเธอ ออกมายกโคมเหมือนอย่างในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ในเวลาที่ไม่ได้เสด็จออกนั้น แลมีเสาโคมในพระบรมมหาราชวังปักประจำทุกตำหนักเจ้านาย ถ้าเปนตำหนักเจ้าฟ้าใช้เสาไม้แก่นทาขาว ฉัตรผ้าขาว ๕ ชั้นโคมโครงไม้ไผ่หุ้มผ้าขาวอย่างเดียวกัน ประเทียบมีครบทุกพระองค์ ถ้าเปนตำหนักพระองค์เจ้าฤๅเรือนข้างในใช้เสาไม้ไผ่ โคมโครงไม้ไผ่ปิดกระดาษอย่างโคมบริวารมีทั่วทุกตำหนัก แต่โคมทั้งปวงนี้ใช้ตามตะเกียงด้วยถ้วยแก้วฤๅชามทั้งสิ้น เหมือนโคมบริวารข้างนอกตามวังเจ้านาย ซึ่งอยู่นอก

พระบรมมหาราชวัง ตั้งแต่พระราชวังบวรเปนต้นลงไป ก็มีเสาโคมแต่ในพระราชวังบวรเท่านั้น มีโคมไชยโคมประเทียบโคมบริวารคล้ายในพระบรมมหาราชวัง วังเจ้าฟ้ามีเสาโคมเหมือนโคมไชยแต่ใช้ฉัตร ๕ ชั้น เจ้านายนอกนั้นตามแต่เจ้าของจะทำ

ในการพระราชพิธีจองเปรียงนี้ มีน่าที่ของกรมมหาดเล็กซึ่งมักจะลืมฤๅไม่รู้สึกบ่อย คือเวลาเย็นพลบพนักงานนำเทียนออกมาส่ง ต่างที่ก็ไม่มีใครรับ เวลาจะทรงก็ต้องเรียกกันเวยวายอย่างหนึ่ง ฤๅถ้ารับเทียนมาแล้ว เวลาจะนำเข้าไปถวายมักจะจุดเทียนชนวนเข้าไปถวาย การที่มหาดเล็กทำดังนี้เปนการไม่ระวังในน่าที่ของตัวแลไม่รู้จักจำ อีกอย่างหนึ่ง เมื่อเสด็จออกพระราชทานเทียนให้พระเจ้าลูกเธอ ฤๅไม่ได้เสด็จออกพระราชทานเทียนให้พระเจ้าลูกเธอออกไป ก็เปนน่าที่ของมหาดเล็กที่จะเชิญเสด็จพระเจ้าลูกเธอไปทรงจุดโคมทุก ๆ เสา แลช่วยชักสายในเวลาที่ทรงชักโคมนั้นด้วย

ส่วนพนักงานของกรมพระตำรวจนั้น เปนน่าที่เจ้ากรมปลัดกรมจ่าเจ้าของเวร ต้องมาคอยรับเทียนไปติดในโคมไชยใบแรกที่จะทรงชัก เมื่อเวลาทรงชักต้องคอยไรยหางเชือก ฤๅถ้าเวลาฝนตกลงมาเชือกเปียกชื้นชักฝืด ก็ต้องเข้ามาช่วยสาวเชือกชักโคมนั้นด้วยอีกคนหนึ่ง แล้วรับเทียนสำหรับเปลี่ยนโคมแลเทียนชนวนไปจุดโคมบริวาร ในการพระราชพิธีจองเปรียงมีการที่สำหรับจะไม่เรียบร้อยพร้อมเพรียงอยู่เพียงเท่านี้

ที่ ๒ พิธีกะติเกยา

การพระราชพิธีกะติเกยา ตามคำพระมหาราชครูพิธีได้กล่าวว่า การพระราชพิธีนี้แต่ก่อนได้เคยทำในเดือนอ้าย แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เลื่อนมาทำในเดือนสิบสอง การซึ่งจะกำหนดทำพระราชพิธีเมื่อไรนั้น เปนพนักงานของโหรต้องเขียนฎีกาถวาย ในฎีกานั้นว่าโหรมีชื่อได้คำนวนพระฤกษ์ พิธีกะติเกยากำหนดวันนั้น ๆ พระมหาราชครูพิธีจะได้ทำพระราชพิธีเช่นนั้น ๆ ถึงท้ายท้าว่าจะมีคำทำนาย แต่ไม่ปรากฏว่าได้นำคำทำนายขึ้นมากราบบังคมทูลอันใดต่อไปอีก ชรอยจะเปนด้วยทำนายดีทุกปีจนทรงจำได้ เลยรับสั่งห้ามเสีย ไม่ให้ต้องกราบทูลแต่ครั้งไรมาไม่ทราบเลย การซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้เลื่อนพิธีมาทำในเดือนสิบสองนั้น คือกำหนดเมื่อพระจันทร์เสวยฤกษกฤติกาเต็มบริบูรณ์เวลาไร เวลานั้นเปนกำหนดพระราชพิธี การซึ่งทรงกำหนดเช่นนี้ก็จะแปลมาจากชื่อพิธีนั้นเอง การที่พระมหาราชครูพิธีว่าเมื่อก่อนทำเดือนอ้ายนั้น เปนการเลื่อนลงมาเสียดอก แต่เดิมมาก็ทำเดือนสิบสอง ครั้นเมื่อพิธีตรียำพวายเลื่อนไปทำเดือนยี่แล้วการพิธีนี้จึงเลื่อนตามลงไปเดือนอ้าย เพราะพิธีนี้เปนพิธีตามเพลิงคอยรับพระเปนเจ้าจะเสด็จลงมา ดูเปนพิธีนำน่าพิธีตรียำพวาย ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้กลับขึ้นไปทำเดือนสิบสอง

นั้นก็เพราะจะให้ถูกกับชื่อพิธีดังที่ว่ามาแล้ว พระราชพิธีนี้คงตกอยู่ในระหว่างกลางเดือนสิบสอง เคลื่อนไปข้างน่าบ้างข้างหลังบ้างเล็กน้อย คงจะเกี่ยวกับพระราชพิธีจองเปรียงอยู่เสมอ การที่ทำนั้นคือปลูกเกยขึ้นที่น่าเทวะสถานสามเกย สถานพระอิศวรเกย ๑ สถานมหาวิฆเนศวรเกย ๑ สถานพระนารายน์เกย ๑ เกยสูง ๔ สอกเท่ากัน ที่ข้างเกยเอามูลโคกับดินผสมกันก่อเปนเขาสูงสอกหนึ่ง ทั้ง ๔ ทิศเรียกว่าบัพพโต แล้วเอาหม้อใหม่ ๓ ใบถักเชือกรอบนอกเรียกว่าบาตรแก้ว มีหลอดเหล็กวิลาศร้อยไส้ด้ายดิบเก้าเส้น แล้วมีถุงเข้าเปลือกถั่วงาทิ้งลงไว้ในหม้อนั้นทั้ง ๓ หม้อ แล้วเอาไม้ยาว ๔ สอกเรียกว่าไม้เทพทณฑ์ปลายพันผ้าสำหรับชุบน้ำมันจุดไฟ ครั้นเวลาค่ำพระมหาราชครูพิธีบูชาไม้เทพทณฑ์แลบาตรแก้วแล้วอ่านคำหรับจุดไฟในบาตรแก้ว แล้วรดน้ำสังข์จุณเจิมไม้นั้น ครั้นจบวิธีแล้วจึงให้นำบาตรแก้วแลไม้เทพทณฑ์ออกไปที่น่าเทวะสถาน เอาบาตรแก้วตั้งบนหลักริมเกย เอาปลายไม้เทพทณฑ์ที่หุ้มผ้าชุบน้ำมันจุดไฟพุ่งไปทับพัพโตทั้ง ๔ ทิศ เปนการเสี่ยงทาย ทิศบูรพาสมมุติว่าเปนพระเจ้าแผ่นดิน ทิศทักษิณสมมุติว่าเปนสมณพราหมณ์ ทิศประจิมว่าเปนอำมาตย์มนตรี ทิศอุดรว่าเปนราษฎร พุ่งเกยที่หนึ่งแล้วเกยที่สองที่สามต่อไป จนครบทั้งสามเกยเปนไม้สิบสองอัน แล้วตามเพลิงในบาตรแก้วไว้อีกสามคืน สมมุติว่าตามเพลิงคอยรับพระเปนเจ้าจะเสด็จลงมาเยี่ยมโลกย์ เมื่อพุ่งไม้แล้วกลับเข้าไปสวดบูชาเข้าตอกบูชาบาตรแก้ว ที่จุดไฟไว้น่าเทวะสถานทั้ง ๓ สถาน ต่อนั้นไปอีกสองวันก็ไม่มีพิธีอันใด วันที่สามนำบาตรแก้วเข้าไปในเทวะสถาน รดน้ำสังข์ดับเพลิงเปนเสร็จการพระราชพิธี

การพระราชพิธีกะติเกยานี้ เปนพิธีพราหมณ์แท้แตเหตุผลก็เลือนลอยมาก จนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่รู้ที่จะทรงเติมการพิธีสงฆ์ฤๅแก้ไขเพิ่มเติมอันใดได้ แต่เปลี่ยนกำหนดให้ถูกชื่ออย่างเดียวคงอยู่ด้วยเปนพิธีราคาถูกเพียง ๒ บาทเท่านั้น

ที่ ๓ การฉลองไตรยปี—

การฉลองไตรยนี้ ไม่ปรากฏว่าเปนธรรมเนียมมีมาแต่ครั้งกรุงเก่าฤๅประการใด แต่เปนธรรมเนียมมีมาในกรุงรัตนโกสินทรนี้แต่เดิมไม่นับว่าเปนพระราชพิธี เปนการพระราชกุศลประจำปี ซึ่งนำมากล่าวในที่นี้ด้วยเพราะเหตุว่าการฉลองไตรยนี้เนื่องอยู่ในพระราชพิธีจองเปรียง แลลอยพระประทีป ความประสงค์ของการฉลองไตรยนั้น คือว่าพระสงฆ์ซึ่งได้รับยศเปนราชาคณะถานานุกรมเปรียญพีธรรมบางองค์ ฤๅคิลานภัตรพระทรงรู้จักพระข่างสามเณรเปรียญ แลพระบรมวงษานุวงษ์ที่ทรงผนวชเปนภิกษุก็ดีสามเณรก็ดีเกินกว่าพรรษาหนึ่งขึ้นไป ท่านทั้งปวงนี้ได้พระราชทานไตรยจีวรสำรับหนึ่ง ในเวลาเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานพระกะฐินทุกปีมิใช่เกี่ยวในการกะฐิน พระสงฆ์แลสามเณรทั้งปวงเหล่านี้มีจำนวนทั้งในกรุงแลหัวเมืองปีหนึ่งอยู่ใน ๕๐๐เศษขึ้นไปถึง ๖๐๐ รูป ทั้งที่ได้รับกะฐินหลวงด้วย เมื่อผ้าไตรยที่ได้พระราชทานไปแก่พระสงฆ์เปนอันมากดังนี้ ก็ควรจะเปนที่ชื่นชมยินดีในการพระราชกุศลที่ได้ทรงบริจาคไปเปนอันมากนั้น จึงได้มีการพระราชกุศลขึ้นในกลางเดือนนั้นกำหนดวันขึ้น ๑๓ ค่ำให้นิมนต์พระราชาคณะถานานุกรมเปรียญทั้งปวง บันดาซึ่งได้รับพระราชทานไตรยปีมาประชุมพร้อมกัน ในพระบรมมหาราชวังทั้งในกรุงหัวเมืองยกเสียแต่หัวเมืองไกล ถ้าการสวดมนต์ฉลองไตรยนี้ทำที่หมู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน พระสงฆ์ไทยสวดมนต์ที่พระที่นั่งอมรินทร

วินิจฉัยทั้งสิ้น พระสงฆ์รามัญสวดมนต์ที่พระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ ถ้าทำข้างพระที่นั่งฝ่ายบูรพทิศ พระสงฆ์ไทยคณะมหานิกายสวดมนต์ที่พระที่นั่งอนันตสมาคม คณะธรรมยุติกนิกายสวดมนต์ที่พระที่นั่งประพาศพิพิธภัณฑ์ ซึ่งเปนที่ตั้งพระที่นั่งศิวาไลยมหาปราสาทในประจุบันนี้ แต่ครั้นเมื่อภายหลังรื้อพระที่นั่งประพาศพิพิธภัณฑ์ทำใหม่ ก็ยกมาสวดมนต์รวมกันในพระที่นั่งอนันตสมาคมทั้ง ๒ คณะ แต่คณะรามัญนั้นคงสวดอยู่ที่พระที่นั่งสุทไธสวรีย์ การสวดมนต์มีแต่วันขึ้น ๑๓ ค่ำวันเดียว ต่อนั้นไปแบ่งพระสงฆ์ออกเปนสามส่วน มาฉันในท้องพระโรงวันละส่วน เข้าบิณฑบาตในพระบรมมหาราชวังวันละ ๒ ส่วน เปลี่ยนกันไปตลอดทั้ง ๓ วัน คือในวันขึ้น ๑๔ ค่ำขึ้น ๑๕ ค่ำวันแรมค่ำ ๑ การทรงบาตรในพระบรมมหาราชวังจัดอย่างนักขัตฤกษ คือมีผ้าลาดตามทางที่พระสงฆ์เดิน แลมีเครื่องนมัสการพานทองน้อยเครื่องห้าตั้งที่ทรงบาตร มีของปากบาตรทั่วขึ้นกว่าแต่ก่อน เมื่อครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าจอมข้างในแต่งตัวตักบาตรกลองไตรยนั้น ห่มผ้าห่มนอนตาดแลเยียรบับแพรเขียนทองฤๅแต่งตัวต่าง ๆ ไปอีกก็มีเปนคราว ๆ แต่ไม่เปนการเสมอตลอดไป ในวันขึ้น ๑๔ ค่ำ ๑๕ ค่ำแรมค่ำ ๑ เวลากลางคืนมีทรงธรรมพระราชาคณะผู้ใหญ่ถวายเทศนากะฐินทาน อนุโมทนาการพระราชกุศลที่ได้เสด็จไปพระราชทานพระกะฐินกัณฑ์ ๑ จีวรทานอนุโมทนาพระราชกุศลที่ได้พระราชทานไตรยปีแก่พระภิกษุสงฆ์ทั้งปวงกัณฑ์ ๑ ปฏิสังขรณ์ทานอนุโมทนาที่ได้ทรงปฏิสังขรณ์พระอารามทั้งปวงกัณฑ์ ๑ เครื่องกัณฑ์เทศทั้ง ๓ กัณฑ์ นับในจำนวนเทศนา ๓๐ กัณฑ์ซึ่งเปนจำนวนการพระราชกุศลประจำปี คือมีเครื่องกัณฑ์คล้าย ๆ บริกขารพระกะฐิน

คือมีคะนะยาเปนต้น มีเงินคิดเทียน ๑๐ ค่าถึงแลขนมต่าง ๆ ที่เกณฑ์พระบรมวงษานุวงษ์ฝ่ายในเปนเจ้าของกัณฑ์

การฉลองไตรยนี้ ในรัชกาลก่อน ๆ ก็สวดมนต์เลี้ยงพระแลเทศนาที่พระที่นั่งอมรินทร์วินิจฉัยตลอดมา ครั้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้ย้ายสวดมนต์เลี้ยงพระไปพระที่นั่งฝ่ายบูรพทิศ แต่ยังคงมาทรงธรรมที่พระที่นั่งอมรินทร์วินิจฉัย เพราะเปนทางที่จะได้เสด็จลงทรงลอยพระประทีปในเวลาเมื่อทรงธรรมแล้ว ในประจุบันนี้ทรงพระราชดำริห์เห็นว่าพระที่นั่งอนันตสมาคมเปนที่กว้างขวาง ใหญ่กว่าพระที่นั่งอมรินทร์วินิจฉัย จึ่งโปรดให้การฉลองไตรยทั้งปวงคงอยู่เหมือนเมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

คำตักเตือนในการฉลองไตรยนี้ เมื่อวันขึ้น ๑๓ ค่ำพระสงฆ์ที่สวดมนต์ถึง ๕๐๐ เสศฤๅ ๖๐๐ รูป เทียนซึ่งถวายพระสงฆ์ในเวลาสวดมนต์จบนั้นมาก มหาดเล็กควรจะต้องคอยรับ แลเวลาที่พระเจ้าลูกเธอจะไปถวายควรต้องคอยยกตามอย่าให้ต้องรั้งรอกันเนิ่นช้าไป

อนึ่งจะต้องเตือนอย่างจืด ๆ อีกอย่างหนึ่งว่า ถ้าเวลาพระสงฆ์ฉันแล้วจำจะต้องยถาจำจะต้องทรงพระเต้าษิโณทก ไม่มีเหตุการอันใดที่จะยกเว้นพระเต้าษิโณทกได้เลยในเวลาพระสงฆ์ฉันแล้ว ซึ่งมหาดเล็กบางคนทำอึก ๆ อัก ๆ ไม่แน่ใจว่าจะทรงฤๅไม่ทรง ฤๅทอดธุระเสียว่าไม่ทรงนั้นเปนการเซอะแท้ ไม่มีข้อทุ่มเถียงอย่างไรเลย อนึ่งในเวลาเมื่อสวดมนต์จบแลเวลาเลี้ยงพระแล้ว มีเสด็จออกขุนนางข้าราชการเฝ้าทูลใบบอกแลข้อราชการต่าง ๆ ได้เหมือนออกขุนนางตามเคย

อนึ่งในเวลาค่ำที่ทรงธรรมนั้น พอเสด็จออกมหาดเล็กก็ต้องนำเทียนชนวนเข้าไปตั้งทรงจุดเครื่องบูชาเทวดาแล้ว ต้องคอยรับเทียนที่บูชาพระมหาเสวตรฉัตร ซึ่งจะปล่อยให้ทรงจุดทรงวางในตะบะอย่างเช่นมหาดเล็กเคยทำมาบ่อย ๆ นั้นไม่ถูก เมื่อรับเทียนนั้นไปแล้วเคยไปติดที่บัวหลังพระมหาเสวตรฉัตรซึ่งไม่เห็นมหาดเล็กไปติดมาช้านานแล้ว จะไม่มีใครรู้ฤๅประการใดสงไสยอยู่ เมื่อทรงจุดเทียนเทวดาแล้วทรงจุดเทียนดูหนังสือ ไม่ต้องรอคอยจนทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการแล้ว จึงยกไปให้เปนการช้ายืดยาว พอทรงจุดแล้วก็ยกไป ถ้าธรรมาศน์กว้างตั้งบนธรรมาศน์ทั้งเชิง ถ้าธรรมาศน์แคบมีจงกล ถอนเทียนออกปักที่จงกล ถ้าธรรมาศน์แคบมีม้าตั้งข้าง ๆ ให้ตั้งบนม้า การที่ถอนเทียนออกติดกับกงธรรมาศน์นี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรด ได้กริ้วมาหลายครั้งแล้ว แต่เดี๋ยวนี้ก็ดูมีราย ๆ อยู่บ้างไม่สู้หนานัก ขอให้เข้าใจว่าไม่โปรดเหมือนกัน

ที่ ๔ การลอยพระประทีป

การลอยพระประทีปลอยกระทงนี้ เปนนักขัตฤกษ์ที่รื่นเริงทั่วไปของชนทั้งปวงทั่วกัน ไม่เฉพาะแต่การหลวง แต่จะนับว่าเปนพระราชพิธีอย่างใดก็ไม่ได้ ด้วยไม่ได้มีพิธีสงฆ์พิธีพราหมณ์อันใดเกี่ยวข้องเนื่องในการลอยประทีปนั้น เว้นไว้แต่จะเข้าใจว่าตรงกับคำที่ว่าลอยโคมลงน้ำ เช่นกล่าวมาแล้ว แต่ควรนับว่าเปนราชประเพณี ซึ่งมีมาในแผ่นดินสยามแต่โบราณ ตั้งแต่พระนครยังอยู่ฝ่ายเหนือ เมื่อตรวจดูในกฎมณเฑียรบาลซึ่งได้ยกมาอ้างในเบื้องต้น ก็มีความที่ว่าพิธีจองเปรียงลดชุดลอยโคมลงน้ำไป มีความต่อไปว่า "ตั้งระทาดอกไม้ในพระเมรุ ๔ ระทาหนัง ๒ โรง" การเรื่องนี้ก็คงจะตรงกันกับที่มีดอกไม้เพลิงที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม แลที่ชลาทรงบาตรมุขเด็จหอพระในพระบรมมหาราชวัง ต่อนั้นไปก็ว่าด้วยการลอยประทีป การลอยประทีปที่ว่าในกฎหมายนี้มีเนื้อความเข้าเค้าเรื่องนพมาศ ซึ่งว่าท้าวศรีจุฬาลักษณ์ ซึ่งเปนท้าวพระสนมเอก แต่ครั้งพระเจ้าอรุณมหาราชคือพระร่วง ซึ่งเปนพระเจ้าแผ่นดินสยามตั้งแต่กรุงตั้งอยู่ณเมืองสุโขไทย ได้กล่าวไว้ว่าในเวลาฤดูเดือนสิบสอง เปนเวลาเสด็จลงประพาสในลำน้ำตามพระราชพิธีในเวลากลางคืน พระอรรคมเหษีแลพระสนมฝ่ายใน ตามเสด็จในเรือพระที่นั่งทอดพระเนตรการนักขัตฤกษ์ ซึ่งราษฎรเล่นในแม่น้ำตามกำหนดปี เมื่อนางนพมาศได้เข้ามารับราชการ จึงได้คิดอ่านทำกระทงถวายพระเจ้า

แผ่นดิน เปนรูปดอกบัวแลรูปต่าง ๆ ให้ทรงลอยตามสายน้ำไหล แลคิดคำขับร้องขึ้นขับถวายให้พระเจ้าแผ่นดินทรงพระดำริห์จัดเรือพระที่นั่ง เทียบขนานกันให้ใหญ่กว้าง สำหรับพระสนมฝ่ายในจะได้ตามเสด็จประพาศได้มาก ๆ ขึ้นกว่าแต่ก่อน แลพระสนมที่ตามเสด็จประพาศในการพระราชพิธีนั้น ย่อมตกแต่งประดับประดากายเปนอันมาก เมื่อพระสนมทั้งปวงได้ตามเสด็จด้วยกันโดยมากดังนั้น พระเจ้าแผ่นดินก็ต้องพระราชทานเครื่องวัตถาอาภรณ์ต่าง ๆ ทั่วไปเปนที่ชื่นชมยินดีทั่วกัน มีข้อความพิศดารยืดยาว เนื้อความก็คล้ายคลึงกันกับจดหมายถ้อยคำขุนหลวงหาวัด ซึ่งได้กล่าวว่าพระเจ้าแผ่นดินกรุงเก่า ฤๅเปนพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษนั้นเอง เสด็จลงเรือพระที่นั่งทรงพระภูษาขาวเครื่องราชอาภรณ์ล้วนแต่ทำด้วยเงิน แล้วล่องลงไปตามลำน้ำ มีจุดดอกไม้เพลิงที่หน้าพระอารามต่าง ๆ ข้อความยืดยาวอีกแต่ไม่มีประกันว่าฉบับที่ตีพิมพ์ไว้นั้นเปนความจริงทั้งสิ้น เพราะข้าพเจ้าได้อ่านฉบับเดิมนั้นช้านานมาแล้ว จะถูกต้องกันฤๅไม่ถูกต้องไม่ได้ตรวจตราละเอียด แต่ข้อความก็ลงเปนรอยเดียวกัน กับที่มีอยู่ในกฎมณเฑียรบาลได้ความว่า ในฤดูเดือนสิบสองเปนเวลาที่น้ำในแม่น้ำใสสอาดแลมากเต็มฝั่ง ทั้งเปนเวลาที่สิ้นฤดูฝน ในกลางเดือนนั้นพระจันทร์ก็มีแสงสว่างผ่องใส เปนสมัยที่สมควรจะรื่นเริงในลำน้ำในเวลากลางคืน พระเจ้าแผ่นดินจึงได้เสด็จลงประพาศตามลำน้ำพร้อมด้วยพระราชบริพารฝ่ายใน เปนประเพณีมีมาแต่กรุงศุโขไทยฝ่ายเหนือโน้นแล้ว

การเก่ายกไว้จะขอว่าแต่ที่กรุงเทพฯ นี้ การลอยประทีปในเดือน ๑๒ เปนการใหญ่กว่าลอยประทีปในเดือน ๑๑ ด้วยอากาศปราศจากฝน แลการ

พระราชกุศลก็เปนการกลางวันมากกว่ากลางคืน นับว่าเปนเวลาว่างกว่า เดือน ๑๑ ที่ในพระบรมมหาราชวังน่าวัดพระศรีรัตนสาศดาราม มีดอกไม้พุ่มบูชา ๑๐ พุ่ม แต่ไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินไปทรงจุด ชาวที่นำเทียนชนวนมาถวายทรงจุดในเวลาทรงธรรมกลางคืน แต่ส่วนซึ่งบูชาหอพระในพระบรมมหาราชวัง ปักพุ่มดอกไม้ย่อม ๆ ที่ชลาที่ทรงบาตรข้างพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน เสด็จพระราชดำเนินทรงจุดดอกไม้ก่อนที่จะออกทรงธรรม มีแตรสังข์ พิณพาทย์ผู้หญิงประโคมด้วย

การลอยพระประทีปเปนเวลาที่เสด็จออกนอกกำแพงพระราชวัง แลกำแพงพระนครเวลากลางคืน จึ่งได้จัดการป้องกันรักษาแขงแรง การที่จัดทั้งปวงนี้ก็เปนธรรมเนียมเดิม ในเวลาที่บ้านเมืองไม่ปรกติเรียบร้อย และจะให้เปนการครึกครื้นในแม่น้ำ ถ้าจะว่าตามอย่างโบราณที่เปนการเสด็จพระราชดำเนินประพาศลำน้ำก็เปนการสมควรกันอยู่ ด้วยเรือที่ทอดทุ่นรักษาราชการนั้นก็เปนเรือในกระบวนเสด็จพระราชดำเนินทั้งสิ้น แต่ถ้าจะเทียบกับการชั้นหลังในประจุบันนี้ ที่เสด็จไปวังเจ้านายในเวลากลางคืน ฤๅเสด็จลงทอดพระเนตรโคมในเวลาเฉลิมพระชนม์พรรษา การป้องกันรักษาน้อยกว่าลอยประทีปมากหลายเท่า ก็เปนไปตามเวลาที่บ้านเมืองเปลี่ยนแปลงไป แต่การลอยประทีปนี้ยังคงอยู่ตามแบบเดิมเหมือนอย่างเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานพระกระฐิน และเสด็จประพาศตามธรรมเนียมฉนั้น ที่แพลอยน่าท่าราชวรดิฐมีเรือบัลลังก์สองลำจอดขนานกัน ในเรือบัลลังก์นั้นแต่เดิมลำในกั้นม่าน เปนที่พระบรรธมที่สรงที่ลงพระบังคน ดูเหมือนว่าจะเปนที่ประทับอยู่นาน ๆ ตั้งแต่หัวค่ำไปจนดึก เครื่องที่สำหรับตั้งนั้นก็มีพระสุพรรณราช แลมีขันพระสุธารศอย่างเช่นเสวยพระกระยาหาร

การป้องกันรักษาห้ามเรือที่ไม่ให้เดินในทุ่นตั้งแต่หัวค่ำไปจนดึกเวลาเสด็จขึ้น ดูเหมือนว่าในครั้งใดครั้งหนึ่ง พระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จลงไปประทับอยู่ตั้งแต่หัวค่ำจนสิ้นเวลาลอยพระประทีปตรงเสวยในที่นั้น แต่ครั้นมาถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้ารับสั่งให้เลิกที่ตรงที่พระบรรทมเสีย คงแต่เครื่องพระสุธารสซึ่งเจ้าพนักงานยังจัดอยู่ตามเคย ในเรือบัลลังก์ทั้งสองด้านนั้นกั้นม่านสกัดทั้งหัวเรือท้ายเรือ ข้างหัวเรือท้ายเรือเปนข้างน่า ที่ตรงม่านสกัดหัวเรือท้ายเรือมีม่านยืดออกไปในน้ำ บังมิให้เจ้าพนักงานที่อยู่หัวเรือท้ายเรือแลเห็นเข้ามาข้างใน ต่อเมื่อเวลาจะปล่อยเรือกระทงจึงได้ชักม่าน ข้างเหนือมีม่านทองสกัดเสมอแนวพนักข้างในอีกชั้นหนึ่งเพราะใกล้ที่ประทับ ในระหว่างม่านนั้นเปนที่สำหรับท้าวนางเถ้าแก่ประจำคอยรับเรือกระทง ข้างใต้เปนที่สำหรับเจ้าคุณท้าวนางเถ้าแก่ฤๅเจ้านายซึ่งไม่ต้องจุดกระทงเฝ้าในเรือบัลลังก์ด้านขวา เรือบัลลังก์ด้านในเปนที่พนักงานนั่งนอกพนัก ในพนักเปนที่เจ้าจอมอยู่งานนั่ง ส่วนในพนักเรือบัลลังก์ด้านนอกนั้นทอดพระยี่ภู่ตั้งพระแสงเปนที่ประทับ มีเจ้าจอมอยู่งานเฝ้าอยู่ในนั้นแต่เฉพาะที่เชิญเครื่องกับพระเจ้าลูกเธอที่ตามเสด็จ ชานเรือบัลลังก์ด้านนอกตรงช่องพนักทอดที่ประทับเปนที่ทรงจุดกระทง ต่อนั้นไปเปนที่เจ้านายแลเจ้าจอมจุดกระทง ที่หัวเรือบัลลังก์นอกม่านมีเจ้าพนักงานลงประจำ คือกรมวัง ๓ กรมทหารในจางวางเจ้ากรมปลัดกรมขุนหมื่น ๘ กรมพระแสงต้น ๓ กรมพระตำรวจนายเรือ ๒ รวมหัวเรือ ๑๒ ท้ายเรือบัลลังก์ กรมวัง ๓ จางวางหัวหมื่นมหาดเล็ก ๖ กรมทหารในเจ้ากรมปลัดกรมขุนหมื่น ๗ กรมพระแสงต้น ๑ กรมตำรวจนายเรือ ๑ ภายหลังเติมราชเอดเดอแกมปคน ๑ บ้าง ๒ คนบ้าง แลเติมทหารปืนแคตลิงกัน ๓ ข้าง

หัวเรือบัลลังก์มีโซลนลงเรือลำหนึ่ง มีโคมเพชรจอดประจำอยู่เสมอแนวที่เจ้าคุณนั่งลำ ๑ ข้างท้ายเรือบัลลังก์มีเรือทหารในลำ ๑ เรือพันพรหมราชสำหรับปล่อยกระทงลำ ๑ การล้อมวงในลำน้ำทอดทุ่นเปนสามสาย สายในมีแพหยวกรายเปนระยะมีไต้ประจำทุกแพตลอดหน้าเรือบัลลังก์ เรือประจำทุ่นสายในข้างเหนือน้ำ กรมกองตระเวรขวา ๑ กรมกองกลางขวา ๑ ประตูกรมพระกระลาโหม ๑ เจ้ากรมพระตำรวจนอกขวา ๑ เจ้ากรมพระตำรวจสนมขวา ๑ เรือกรมสรรพากรในสรรพากรนอก ๑ ใต้น้ำหัวเรือบัลลังก์ทุ่นสายใน กรมกองตระเวนซ้าย ๑ เรือประตูกรมมหาดไทย ๑ กรมกองกลางซ้าย ๑ เจ้ากรมพระตำรวจนอกซ้าย ๑ เจ้ากรมพระตำรวจสนมซ้าย ๑ เรือทุ่นกรมท่ากลาง ๑ ภายหลังนี้เติมเรือทหารทอดสมอสกัดเหนือน้ำท้ายน้ำชั้นอีก ข้างเหนือน้ำกรมทหารเรือ ๔ ลำ ข้างใต้น้ำทหารน่า ๒ ลำ

ทุ่นสายกลางเหนือน้ำ เรือทุ่นกรมอาษาจาม ๒ ลำ เรือทุ่นกรมเรือกันขวา ๑ เรือสิงโตกรมอาษาใหญ่ขวา ๑ เรือสางกรมทวนทองขวา ๑ เรือเหรากรมอาษารองขวา ๑ เรือกิเลนกรมเขนทองขวา ๑ เรือทุ่นสามพระคลังทอดเชือก ๑ ข้างใต้น้ำเรือกรมอาษาจาม ๒ ลำ เรือกรมเรือกันซ้าย ๑ เรือสิงโตกรมอาษาใหญ่ซ้าย ๑ เรือสางกรมทวนทองซ้าย ๑ เรือเหรากรมอาษารองซ้าย ๑ เรือกิเลนกรมเขนทองซ้าย ๑ เรือทุ่นสามพระคลังทอดเชือก ๑

ที่ทุ่นกลางตรงน่าบัลลังก์ มีเรือดอกไม้เพลิง ๒ ลำ เรือพิณพาทย์เหนือน้ำ ๑ ลำ ท้ายน้ำ ๑ ลำ เรือกลองแขกเหนือน้ำ ๑ ลำ ท้ายน้ำ ๑ ลำ มีเรือเจ้ากรมพระตำรวจในซ้าย ๑ ใหญ่ซ้าย ๑ อยู่ใต้น้ำ เรือเจ้ากรมตำรวจในขวา ๑ ใหญ่ขวา ๑ อยู่เหนือน้ำจับทุ่นสายกลางทั้งสิ้น มีเรือ

ทหารปืนใหญ่เดิมใหม่อยู่นอกทุ่นสายกลางเหนือน้ำ ๑ ลำ ท้ายน้ำ ๑ ลำ

ทุ่นสายนอกเหนือน้ำ มีเรือกรมกองตระเวนขวา ๑ เรือประตูกรมมหาดไทย ๑ เรือทุ่นกรมอาษาวิเศษขวา ๑ กรมท่าฤๅขวา ๑ กรมเกณฑ์หัดอย่างฝรั่งขวา ๑ กรมคู่ชักขวา ๑ ท้ายน้ำกรมกองตระเวนซ้าย ๑ เรือประตูกรมพระกระลาโหม ๑ เรือกรมอาษาวิเศษซ้าย ๑ กรมท่าฤๅซ้าย ๑ กรมเกณฑ์หัดอย่างฝรั่งซ้าย ๑ กรมคู่ชักซ้าย ๑

บันดาเรือที่ทอดทุ่นทั้งปวงมีปืนหลักทองปืนจ่ารงค์ มีโคมเพ็ชร์ โคมสานประจำทุกลำเรือ แต่เจ้ากรมพระตำรวจนั้นแห่เสด็จลงไปถึงท่าราชวรดิฐ แล้วจึงได้ลงเรือไปจับทุ่นตามน่าที่ เวลาเสด็จขึ้นเจ้ากรมพระตำรวจไม่ได้แห่เสด็จ ในเวลาเมื่อลอยพระประทีปนั้นมีเรือคอนปัก โคมกลีบบัว พายขึ้นล่องอยู่ทั้งข้างนอกข้างในทุ่นสายในจนตลอดเวลาเสด็จขึ้น บนฝั่งข้างฝั่งตวันตกมีเจ้ากรมปลัดกรมไพร่หลวงประจำรักษาตรงน่าเรือบัลลังก์ ๕ กอง ข้างฝั่งตวันออกมีนชาพระที่นั่งราชกิจวินิจฉัยมีพิณพาทย์ผู้หญิงสำรับ ๑ โขลนนั่งรายตามชลา เจ้าจอมอยู่งานประจำโมงยามแลเถ้าแก่รับเสด็จบนพระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย ทหารรักษาป้อม ๒ ป้อมแลรายทางตลอดเข้ามาจนในพระบรมมหาราชวัง เจ้ากรมปลัดกรมไพร่หลวงตั้งกองอีก ๒ กอง คือข้างใต้ฉนวนกอง ๑ ท่าขุนนางกอง ๑

กระทงหลวงซึ่งสำหรับทรงลอยที่มีมาแต่เดิมนั้น คือเรือรูปสัตว ต่าง ๆ เรือศรี เรือไชย เรือไก่ เรือคอน แลมีเรือหยวกติดเทียน ๒ เล่ม ธูปดอก ๑ ห้าร้อย[*] แต่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าโปรดให้ยกเรือหยวกลงเสีย เหลืออยู่สี่สิบห้าสิบลำ แลเรือที่ลอยประทีปนั้น

ของหลวงชำรุดชุดโซมไป โปรดให้ขอแรงพระบรมวงษานุวงษ์แลข้าราชการทำขึ้นทุกกรม . เรือหลวงที่ยังเหลืออยู่เรือพระบรมวงษานุวงษ์ที่สิ้นพระชนม์ส่งมาเปนหลวงถวายทรงจุดก่อนคืนหนึ่ง แล้วจึ่งถึงเรือสำเภาซึ่งพระยาโชฎึกราชเศรษฐีเปนผู้แต่ง แล้วจึ่งถวายเรือพระบรมวงษานุวงษ์ต่อไป แต่เรือข้าราชการนั้นเปนเรือกระบวนเมื่อรับสั่งให้ปล่อยเมื่อใดจึ่งจุดเทียนปล่อยมาตามกลางน้ำหว่างทุ่นขึ้นไปกับเรือบัลลังก์ เคยปล่อยอยู่ในเวลาจุดดอกไม้ เมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวปีรกาสัปตศก ๑๑๙๗ ปีจออัฐศก ๑๑๙๘ โปรดให้พระบรมวงษานุวงษ์ข้าราชการทำกระทงใหญ่ถวาย เจ้าพระยาทิพากรวงษ์จดหมายไว้ว่า " ครั้นมาถึงเดือนสิบสอง ขึ้นสิบสี่ค่ำ สิบห้าค่ำ แรมค่ำหนึ่ง พิธีจองเปรียงนั้นเดิมได้โปรดให้ขอแรงพระบรมวงษานุวงษ์ฝ่ายน่าฝ่ายใน แลข้าราชการมีกำลังพาหนะมากทำกระทงใหญ่ มีต้องกัณฑ์ต่อเปนถังบ้าง ทำเปนแพหยวกบ้าง กว้างแปดศอกบ้าง เก้าศอกบ้าง กระทงสูงตลอดยอดสิบศอกสิบเอ็ดศอกทำประกวดประขันกันต่าง ๆ ทำอย่างเขาพระสุเมรุทวีปทั้ง ๔ บ้าง แลทำเปนกระจาดชั้น ๆ บ้าง วิจิตรไปด้วยเครื่องสดคนทำก็นับร้อย คิดในการลงทุนทำกระทงทั้งค่าเลี้ยงคนเลี้ยงพระช่างเบ็ดเสร็จก็ถึงยี่สิบชั่งบ้าง ย่อมกว่ายี่สิบชั่งบ้าง กระทงนั้นวันสิบสี่ค่ำเครื่องเขียว สิบห้าค่ำเครื่องขาว แรมค่ำหนึ่งเครื่องแดง ดอกไม้สดก็เลือกหาตามสีกระทง แลมีจักรกลไกต่างกันทุกกระทง มีมโหรีขับร้องอยู่ในกระทงนั้นก็มีบ้าง เหลือที่จะพรรณาว่ากระทงท่านผู้นั้นทำอย่างนั้น ๆ คิดดูการประกวดประขันจะเอาชนะกัน คงวิเศษต่าง ๆ กัน เรือมาดูกระทงตั้งแต่บ่าย ๔ โมง เรือชักลากกระทงขึ้นไปเข้าที่แต่บ่าย ๕ โมง เรือ

เบียดเสียดสับสนกันหลีกไม่ใคร่จะไหวดูเปนอัศจรรย์ เรือข้าราชการแลราษฎรมาดูเต็มไปทั้งแม่น้ำ ที่ต้องขอแรงทำกระทงนั้น ในพระบรมวงษานุวงษ์ผู้ใหญ่ คือ กรมหมื่นสุรินทรรักษ ๑ กรมหมื่นรักษรณเรศ (คือหม่อมไกรสร) ๑ กรมหมื่นเดชอดิศร (คือกรมสมเด็จพระเดชาดิศร) ๑ กรมหมื่นพิพิธภูเบนทร์ (คือกรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์) ๑ ขุนนาง ท่านเจ้าพระยาอภัยภูธร ๑ ท่านเจ้าพระยาพระคลัง (คือสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่) ๑ ท่านเจ้าพระยาศรีพิพัฒน์ (คือสมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อย) ๑ พระยาพิไชยวารี (คือเจ้าพระยานิกรบดินทร์) ๑ พระยาราชมนตรี (ภู่) ๑ พระยาโชฎึกราชเศรษฐี (ทองจีน) ๑ รวม ๑๐ กระทง"

คำเล่าถึงกระทงใหญ่ ๒ ปีนี้มีพิสดารเรื่องราวยืดยาวมาก ครั้นจะว่าก็จะยืดยาวหนักไป เห็นว่าที่เจ้าพระบรมวงษ์ว่าไว้นี้ก็พอสมควรอยู่แล้ว แต่กระทงใหญ่เช่นนี้ไม่มีต่อไป เพราะทรงทราบว่าต้องลงทุนมาก จึงให้เลิกเสีย เจ้านายข้าราชการฝ่ายในจึงรับทำกระทงใหญ่แทน กระทงใหญ่ฝ่ายในเช่นที่ทำกันนี้น่าสงไสยว่าจะมีมาแต่รัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ แล้ว แต่ไม่ปรากฏในจดหมายแห่งใด แลไม่มีตัวผู้ที่จะบอกเล่าจึงไม่สามารถที่จะกล่าวว่าเปนธรรมเนียมเดิมได้ กระทงข้างในนั้นขนาดย่อมลงมาเพียง ๓ ศอก ๔ ศอก จนถึง ๖ ศอก ในชั้นหลังลงมาตัวผู้ที่ทำนั้น คงเปนผู้ทำยืนที่ประจำทั้ง ๓ วันอยู่แต่กรมขุนกัลยาสุนทร กรมหมื่นอัปศรสุดาเทพ แลเจ้าคุณปราสาท นอกนั้นพระเจ้าบรมวงษ์เธอเข้ากันทำวันละกระทง พระเจ้าน้องนางเธอเข้ากันทำวันละกระทงหนึ่งบ้างสองกระทงบ้าง พระองค์เจ้าดวงเดือนมีวันหนึ่ง พระองค์เจ้าวังน่าซึ่งเสด็จลงมาอยู่ในพระบรมมหาราชวังทำวันหนึ่ง คงอยู่ในมีกระทงวันหนึ่ง

เจ็ดกระทงแปดกระทง ใช้ประดับด้วยเครื่องสดรูปภาพพึกทองมะลอกอ ไม่มีเครื่องกลไกอันใดรูปกระทงก็ยืนที่ไม่ได้เปลี่ยน ผู้ใดเคยทำอย่างใด ก็ทำตามเคย ประกวดประขันกันแต่รูปภาพเครื่องสดแลดอกไม้ที่ร้อยประดับตกแต่ง กระทงหนึ่งก็ขึ้นอยู่ในสองชั่งสามชั่งบ้างถึง มีมาจนตลอดรัชกาลที่ ๓ รูปกระทงเหล่านี้เขียนอยู่ที่วัดยานนาวารามหลายอย่าง ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ มีติดต่อมาอีก ๒ ปี ทรงทราบว่าเปนการเปลืองเงินพระบรมวงษานุวงษ์ฝ่ายในมีผลประโยชน์น้อยจึงโปรดให้เลิกเสีย เกณฑ์เรือพระบรมวงษานุวงษ์ฝ่ายน่าเติมขึ้นตามที่กล่าวมาแล้ว แลภายหลังจึงโปรดให้มีเรือพระที่นั่งอนันตนาคราช แลเรือไชยแต่งแทนกระทงใหญ่สองลำ บันดาเครื่องสูงที่ประจำตามกระทงเปลี่ยนเปนฉัตรเทียนหย่าง ฉัตรมีบังแซก ของที่นักสราตก็อหัวเรือท้ายเรือก็มีเทียนประจำ ตามกระทงเรือตั้งเชิงเทียนใหญ่ มีเทียนตามยาวๆ จุดทุกกระทง ในบุษบกเรือพระที่นั่งอนันตนาคราช ตั้งพระพุทธสิหิงค์น้อย น่าบุษบกตั้งเครื่องนมัสการทองทิศ แต่เรือไชยลำหลังตั้งหลังพุ่มไม่มีเครื่องนมัสการ ทรงจุดเทียนเรือพระที่นั่งสองลำก่อน แล้วจึงได้จุดเทียนเรือกระทงต่อไป เรือพระที่นั่งนั้นพายร้องเห่ล่องลงไปตามลำน้ำ แล้วจึงทวนน้ำกลับขึ้นมาในระหว่างทุ่นสายกลางกับสายนอก

ครั้นถึงในแผ่นดินประจุบันนี้ เรือไชยลำหลังเปลี่ยนเปนเรือสุพรรณหงษ์ ซึ่งซ่ำรุดทรงซ่อมแซมขึ้นใหม่บ้าง พระพุทธรูปพุทธสิหิงค์น้อยยกเปนพระพุทธรูปประจำพระชนม์พรรษาวันรัชกาลที่ ๔ จึงได้เปลี่ยนพระไชยวัฒน์ในแผ่นดินประจุบันนี้ลงในเรือพระที่นั่งอนันตนาคราชแทน ส่วนกระทงใหญ่นั้นทรงพระปรารภว่ายังไม่เคยทอดพระเนตรมาแต่เดิม สมเด็จ

พระเจ้าบรมวง

แลพระบรมวง

ทงสมเด็จพระเจ

แต่ก่อน แต่

เมื่อได้ทอดพระเนตรแล้ว ก็ไม่

หนึ่ง จนในครั้งหลังที่สุดนี้ สม

นางเจ้าพระราชเทวี ได้ทำถวายเป

กลไกทั้งสามกระทงอีกคราวหนึ่ง ก

เรือลอยประทีปทั้งปวง ถ้าปีไดมีกระทง

ยิ่งกว่าทุกปี

อนึ่งการลอยพระประทีปนั้น แต่เดิมมาข้าราชการซึ่งเข้า พระบรมมหาราชวัง สิ้นเวลาแล้วก็ต่างคนต่างกลับไปบ้าน อยู่ ต้องประจำราชการในน่าที่ แต่ครั้นเมื่อปีที่มีกระทงใหญ่ท่านเสนาบดีผู้ซึ่งถูกเกณฑ์กระทง ทั้งฤๅเหวกระทงของตัวลงไปคอยรับเสด็จอยู่ที่หลังตำหนักแพ ครั้นเมื่อเสด็จพระราชดำเนินลงไปถึงที่นั้น ก็ได้ทรงทักทายเวลาเสด็จขึ้นก็พระราชทานส่วนพระราชกุศล แลชมเชยกระทงต่าง ๆ บ้าง ครั้นภายหลังมาถึงว่าการที่เกณฑ์กระทงใหญ่นั้นเลิกแล้ว ท่านผู้ใหญ่ทั้งปวงก็ปฤกษากันเห็นว่า การซึ่งข้าราชการตามเสด็จลงไปอยู่หลังตำหนักแพนั้นเปนการสมควร ด้วยประเพณีจะเสด็จออกจากพระราชวังไปในที่แห่งใด มีเสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมไข้ แลพระราชทานเพลิงเปนต้น ท่านเสนาบดี แล ข้าราชการ ผู้ใหญ่ผู้น้อย ก็ ต้องไป รับ เสด็จ พระราชดำเนินทุกแห่ง การลอยพระประทีปนี้เปนเวลาเสด็จออกจากพระราชวัง

ลังให้เปนการ
มกันดังนั้นแล้ว
สิบเอ็ดเดือนสิบ
ครั้นตกมาถึงแผ่น
ท่านเสนาบดีสำรับเก่ายังอยู่
ยังยืนมา ในฤดูเดือนสิบเอ็ดมัก
ยรับเสด็จต้องเปียกฝน จึ่งโปรด
กถนวน เปนที่สำหรับข้าราชการเฝ้า
รับหมอบ ครั้นแผ่นดินประจุบันนี้เปลี่ยน
ยนไม่นั้นก็ไม่แลเห็นหน้า ครั้นเมื่อปีจออัฐศก
ลังสรงจึงได้รื้อเสียยังหาได้ทำขึ้นใหม่ไม่ แต่ท่านเสนาบดีที่มา
อยู่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ครั้นภาย
หลังลงมาเสด็จลงลอยพระประทีปคืน ๆ มักเข้า สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหา
ศรีสุริยวงษ์ ซึ่งเปนหัวหน้าเสนาบดีอยู่ในเวลานั้น นอนหัวค่ำเว้นไม่ได้
มาบ้างไม่มาบ้างจนปลาย ๆ ลงมา พอเกิดเลิกธรรมเนียมเสนาบดีเข้าวัง
ก็เลยหายสูญไปด้วยกันทั้งหมด คงมาอยู่แต่ปลัดทูลฉลองและข้าราชการ
ที่หมั่น ๆ เฝ้าประจำอยู่ จนตลอดมาถึงแผ่นดินประจุบันนี้

กำหนดที่หมายในการเสด็จลงลอยพระประทีป พอเสด็จพระราชดำเนินถึงเกย ก็จักโคมสัญญาขึ้นที่เสาธง เมื่อโคมขึ้นแล้วจึ่งประโคมพิณพาทย์กลองแขกแลแตรวงทั่วกัน เมื่อเสด็จลงประทับในเรือบัลลังก์แล้วรออยู่จนเรือตำรวจออกจับทุ่น จึ่งได้เสด็จพระราชดำเนินออกประทับที่ชานเรือบัลลังก์ พระเจ้าลูกเธอที่ทรงพระเยาว์บางองค์ออกประทับด้วย

แต่มักใช้รัดคี
บรมราชเทวี
ธรรมเนียมใน
องค์หนึ่งบ้างสองพร
นั้นไปเจ้าจอมอยู่งานที่เปนคนไ
ดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
มีเหตุการถ้อยความขึ้น ก็เปลี่ยน
วรวงษ์เธอจุด แล้วก็กลับเปน
ในแผ่นดินประจุบันนี้ พระเจ้าน้องน
เช่นเมื่อในปลายแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเ
แปลงอันใด เมื่อจุดเรือกระทงไปถึงเรือสำเภามาเปนกำหนด
จึงทรงจุดดอกไม้ชนวน เมื่อเรือดอกไม้เห็นดอกไม้ชนวนที่บัลลังก์
ได้จุดดอกไม้ มีพุ่ม กระถางระทาพุ่ม ตะไลพะเนียงมะพร้าวกรวด พลุมะพร้าว
แลมีเรือทหารในจุดดอกไม้น้ำในทุ่นชั้นในไปกว่าจะเสด็จขึ้น ในเรือบัลลังก์
มีดอกไม้น้ำถวายทรงจุดสองกระถุ้ม

อนึ่งในเดือนสิบสองนี้ มีเรือผ้าป่าของหลวงเรียกว่าผ้าป่าบันดาศักดิ์คืนละ ๗ ลำ ยึดทุ่นสายกลางอยู่ข้างเหนือน้ำ ผ้าป่านี้พระราชทานแต่พระราชาคณะพระครูหัวเมือง ที่เข้ามาในการฉลองไตรเปลี่ยนไปวันละ ๗ รูป เวลาลอยพระประทีปแล้วทรงพระเต้าษิโณทกแล้วเสด็จขึ้น ถดโคมสัญญาเปนกำหนด

อนึ่งการทอดผ้าป่าวิเสศ ซึ่งเปนของหลวงแต่ก่อนเคยมีมาบ้าง เปนครั้งเปนคราวแต่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีผ้าป่า

คืน ในการ
พระกระฐิน
กระจาดผ้าป่า
พิณพาทย์แลการ
รอเวลาสวดมนต์จบ ประ
เวลารุ่งเช้าพระสงฆ์รับบิณฑ
มพระราชทานนั้นแล้ว เสด็จพระ

ที่วัดประทุมวันครั้งหนึ่งเปนการเอิกเกริก
พระบรมวงษานุวงษ์ข้าราชการ แต่งเรือผ้าป่า
จะแต่งอย่างไร บ้างก็ทำเปนรูปยักษ์รูปสัตวต่าง ๆ บ้างก็
กระจาดซ้อนกันสามชั้นห้าชั้น ประกวดประชันกันโดยความคิด แล้ว
มีเรือการเล่นต่าง ๆ ละครมอญรำขับแพนเพลงเสภารำ พิณพาทย์หลายสำรับ ชักผ้าป่าผ่านน่าพระที่นั่งชลังคณพิมานเปนกระบวนแห่มีเรือราษฎรมาช่วยแห่ผ้าป่าหลายร้อยลำ ชักผ้าป่าแต่เวลากลางวันจนเวลาค่ำจึ่งได้ถึงประทุมวัน แล้วจอดเรือผ้าป่าเรียงรายอยู่ตามในสระตอนข้างน่าวัด วางเรือการเล่นเปนระยะไปรอบสระ มีเรือราษฎรเข้าไปขายของกินต่าง ๆ ตามแต่ผู้ใดจะไป ในเวลาค่ำวันนั้นเรือราษฎรที่ไปดูผ้าป่าเต็มแน่นไปทั้งสระจนเวลาจวนสว่างจึ่งได้ทอดผ้าป่า ประทับแรมคืนหนึ่งแลสวดมนต์เลี้ยงพระเหมือนอย่างแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผ้าป่าวัดประทุมวันนี้ คงได้ทอดอยู่ในข้างแรมเดือน ๑๒ เวลาฉลองไตรมีแล้วทุกครั้ง ต่อมาเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปประทับอยู่บางปอินเนือง ๆ

เมื่อยังไม่ได้สร้างวัดนิเวศน์ธรรมประวัติ ก็ได้มีการผ้าป่าวัดชุมพลนิกายาราม มีกระบวนแห่บ้างไม่มีบ้าง เสด็จพระราชดำเนินเข้าในกระบวนแห่ก็มี เปนการเบ็ดเตล็ดนอกธรรมเนียม เครื่องของไทยทานเปนของหลวงบ้าง ของกรมพระตำรวจแลมหาดเล็กที่ตามเสด็จพระราชดำเนินจัดถวายช่วยในการพระราชกุศล คนละสิ่งสองสิ่งบ้าง ครั้นเมื่อมีวัดนิเวศน์ธรรมประวัติก็เพิ่มจำนวนของผ้าป่ามากขึ้นพอทั้งสองวัด เวลาค่ำมีการฉลองผ้าป่าในสระ มีเรือการเล่นต่าง ๆ ตามสมควร แลเรือราษฎรที่อยู่ในหมู่บ้านเหล่านั้น เข้ามาดูการเล่นเปนอันมาก ครั้นเวลาดึกก็ชักผ้าป่าไปทอดทั้งสองวัด เสด็จพระราชดำเนินบ้าง ไม่ได้เสด็จบ้าง มีแต่การทรงบาตรไม่ได้สวดมนต์เลี้ยงพระ ถ้าปีใดเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานพระกระฐินเดือน ๑๑ ก็มีผ้าป่าเดือน ๑๑ ถ้าพระราชทานพระกระฐินเดือน ๑๒ ก็มีผ้าป่าเดือน ๑๒ ถ้าไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินการผ้าป่านั้นก็เลิก ถ้ามีที่เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปเมืองลพบุรีก็มีผ้าป่าวัดมณีชลขันธ์ เพิ่มขึ้นอีกส่วนหนึ่ง ราษฎรชักผ้าป่าแห่ไปตามลำน้ำตั้งแต่เวลาเช้า ตามแต่พวกใดจะพาไปแห่งใดไม่มีกำหนด ต่อเวลาค่ำจึงได้มาจอดเรือที่น่าแพที่ประทับในท้องพรหมมาศ มีการเล่นแลจุดดอกไม้เพลิงเปนการฉลอง จนเวลาดึกจึงได้ชักผ้าป่าไปทอด การทอดผ้าป่าตามวัดต่าง ๆ เช่นนี้ไม่เปนการมีเสมอ เปนการนอกแบบแล้วแต่จะโปรดให้มีแห่งใด ก็มีขึ้นเปนครั้งเปนคราว วัดอื่น ๆ ที่ไม่เคยมีผ้าป่า เช่นวัดราชบพิธเปนต้นก็มี จะพรรณาก็จะยืดยาวไป

ที่ ๕ กาลานุกาล

การพระราชกุศลซึ่งเรียกว่า กาลานุกาลตามเคยเปนการเกิดขึ้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพิเศษขึ้นกว่าเก่าที่เคยมีแต่สงกรานต์ครั้งหนึ่ง มีเดือนเว้นอยู่ห้าเดือน คือเดือนเจ็ดเดือนเก้า เดือนอ้าย เดือนยี่ เดือนสาม เดือนนอกนั้นมีต่อท้ายการพระราชพิธี ฤๅการพระราชกุศลทุก ๆ เดือน ในเดือนสิบสองนี้กาลานุกาลควรจะตกอยู่ในวันแรมค่ำหนึ่งเหมือนเดือนสิบเอ็ด แต่เพราะเวลาเช้ายังติดเลี้ยงพระสงฆ์ฉลองไตร ซึ่งผลัดเปลี่ยนกันฉันเปนสามพวก เปนพระสงฆ์มีจำนวนมาก จึงได้ยกไปทำเสียในวันแรมสองค่ำต่อการฉลองไตรอนึ่งพระสงฆ์ซึ่งต้องนิมนต์สดับปกรณ์เฉภาะกาลานุกาล ตามรายองค์พระอัฏฐิในจำนวนเดือนสิบสองนี้ ก็ใช้พระราชาคณะถานานุกรมเปรียญหัวเมืองซึ่งต้องแบ่งฉันในวันแรมค่ำหนึ่งนั้นด้วย การพระราชกุศลกาลานุกาลในเดือนสิบสองนี้ทำที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ไม่ได้ยกไปพระที่นั่งอนันตสมาคมตามการฉลองไตร ด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดให้เชิญพระบรมอัฏฐิแลพระอัฏฐิ ไปตั้งที่พระที่นั่งอนันตสมาคมแต่เดิมมา เมื่อติดการตกแต่งฤๅซ่อมแซมพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ก็ได้ทำที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทบ้าง พระที่นั่งสุทไธสวรรย์บ้าง จำนวนพระบรมอัฏฐิพระอัฏฐิซึ่งสดับปกรณ์ในวันกาลานุกาลทั้งปวงเท่ากันทุก ๆ เดือน เว้นไว้แต่สงกรานต์ พระสงฆ์นั้นใช้พระ

อารามซึ่งเปนที่พระอัฏฐินั้นได้ทรงปฏิสังขรณ์ฤๅสร้างขึ้นใหม่ ถ้าพระอัฏฐีใดไม่ได้ทรงปฏิสังขรณ์แลทรงสร้างพระอาราม ก็ใช้พระอารามซึ่งเปนที่พระญาติวงษ์อันใกล้ชิดได้ทรงสร้างแลทรงปฏิสังขรณ์ ฤๅที่พระสงฆ์องค์นั้นนับเนื่องในพระวงษ์ทางหนึ่งทางใดก็ใช้ได้บ้าง ในการกาลานุกาลอื่น ๆ พระสงฆ์มักจะคงเหมือนกันทุก ๆ คราว ไม่ใคร่เปลี่ยนแปลง แต่ในเดือนสิบสองนี้เปลี่ยนเปนหัวเมือง มีพระนามแลรายชื่อวัดตามที่ได้จดหมายต่อไปนี้

๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย วัดสุวรรณดาราราม

๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย วัดไชยพฤกษมาลา

๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว วัดศาลาปูน

๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วัดเสนาศนาราม

๕ สมเด็จพระปฐมบรมมหาไปยกาธิบดี วัดสุวรรณดาราราม

๖ กรมสมเด็จพระเทพสุดาวดี วัดพนัญเชิง

๗ กรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์ วัดประดู่ทรงธรรม

๘ สมเด็จพระรูปศิริโสภาคย์มหานาคนารี วัดอัมพวันเจติยาราม

๙ กรมสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ วัดอัมพวันเจติยาราม

๑๐ กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ วัดเสนาศนาราม

๑๑ กรมสมเด็จพระศรีสุลาไลย วัดคงคาราม

๑๒ กรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ

๑๓ สมเด็จพระประชุมบรมไอยิกาเธอ วัดอัมพวันเจติยาราม

๑๔ สมเด็จพระเจ้าไอยิกาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงศรีสุนทรเทพ วัดบรมวงษ์อิศรวราราม

๑๕ สมเด็จพระเจ้าไอยิกาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพวดี วัดเจ้าคณะใหญ่ในเมืองราชบุรี

๑๖ สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าจันทรมณฑลโสภณภควดี กรมหลวงวิสุทธิกระษัตริย์ วัดมหาสมณาราม

๑๗ สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์พระบรมราชเทวี วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ

๑๘ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรรณาภรณ์เพชรรัตน์ วัดนิเวศธรรมประวัติ

๑๙ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าพาหุรัดมณีมัย วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ

๒๐ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าศิริเพชรรุตมธำรง วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ

๒๑ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าศิริราชกกุธภัณฑ์ วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ

๒๒ สมเด็จพระบรมราชมาตามหัยกาเธอ กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ วัดปรมัยยิกาวาศ

๒๓ สมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี วัดชุมพลนิกายาราม

๒๔ พระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาคยนารีรัตน์ วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ

๒๕ พระชนกในกรมสมเด็จพระศรีสุลาไลย วัดศาลาปูน

๒๖ พระ ชนกใน กรม สมเด็จ พระ ศรีสุริเยนทรามาตย์ วัดกระวิศราราม

๒๗ พระชนนี่ในกรมสมเด็จพระศรีสุลาไลย วัดสาลาปูน

๒๗ พระชนนี่ในกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ

พระพุทธรูปซึ่งตั้งในการกาลานุกาลนี้ ใช้พระชนมพรรษาวันในรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ เปนพระพุทธรูปอุ้มบาตร ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างขึ้นด้วยทองคำ แล้วทรงพระราชอุทิศถวายทั้ง ๒ พระองค์ พระห้ามสมุทสำหรับรัชกาลที่ ๓ ทรงสร้างขึ้นด้วยทองคำ ในแผ่นดินประจุบันนี้ แล้วทรงพระราชอุทิศถวาย พระพุทธสิหิงค์จำลองประจำรัชกาลที่ ๔ พระพุทธรูปยืนอุ้มบาตรตามพระชนมพรรษาวันกรมสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ พระพุทธรูปยืนถวายเนตรตามพระชนมพรรษาวันกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ ทรงหล่อด้วยทองคำในรัชกาลที่ ๔ ทรงพระราชอุทิศถวาย พระพุทธรูปสมาธิทรงหล่อด้วยทองคำในรัชกาลประจุบันนี้ ทรงพระราชอุทิศถวายกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ เปนพระพุทธรูป ๙ องค์ด้วยกัน

เวลาเช้าเสด็จออกพระสงฆ์ฉัน เมื่อทรงประเคนแล้วเจ้าพนักงานกรมภูษามาลา จึ่งได้เชิญพระบรมอัฐิพระอัฐิ ทรงพระราชยานทองสี่ คือพระราชยานทององค์หนึ่งพระบรมอัฐิ แลพระอรรคมเหษีแลพระญาติวงษ์อันสนิทในรัชกาลนั้นรวมกันไป แล้วจึ่งมีพระเสลี่ยงเชิญพระอัฐินอกนั้นต่อไปอีก พระบรมอัฐิพระอัฐิที่ตั้งบนพระที่นั่งเสวตรฉัตรคือพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสี่พระองค์ สมเด็จพระประฐมบรมมหาไปยกาธิบดี กรมสมเด็จพระเทพสุดาวดี กรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์ สมเด็จพระรูปศิริโสภาคยมหานาคนารี สมเด็จพระอมรินทรามาตย์

สมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ สมเด็จพระศรีสุลาไลย สมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ สมเด็จพระเจ้าประยูรบรมไอยิกาเธอ สมเด็จพระเจ้าไอยิกาเธอกรมหลวงศรีสุนทรเทพ กรมหลวงเทพวดี สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าจันทรมณฑลโสภณภควดี กรมหลวงวิสุทธิกระษัตริย์ ตั้งที่ชั้นลดพระที่นั่งเศวตรฉัตร สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรรณาภรณ์เพชรรัตน์ เจ้าฟ้าพาหุรัตมณีมัย เจ้าฟ้าศรีเพชรุดมชำรง เจ้าฟ้าศิริราชกกุธภัณฑ์ ตั้งที่โต๊ะจีน ข้างพระที่นั่งเศวตรฉัตร สมเด็จพระบรมราชมาตามหัยกาเธอ สมเด็จพระนางเจ้าโสมนัศวัฒนาวดีพระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาคยนารีรัตน์ พระชนกในกรมสมเด็จพระศรีสุลาไลย พระชนกในกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ พระชนนีในกรมสมเด็จพระศรีสุลาไลย พระชนนีในกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ มีเครื่องทองน้อย ตั้งที่ถานเคียงพระที่นั่งเศวตรฉัตรด้านตวันออก สำหรับทรงนมัสการพระบรมอัฏฐิสำรับ พระสงฆ์นั้นแล้วทรงทอดผ้าห่มนอนสองชั้น มีฉลากพระนามพระอัฏฐิสดับปกรณ์ แล้วถวายไทยธรรมหมากพลูธูปเทียนร่มรองเท้า แล้วมีสดับปกรณ์อีก ๕๐๐ รูป พระสงฆ์ที่มานั้นขึ้นไปสดับปกรณ์ในพระราชวังบวร ๕ รูป คือกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท วัดสุวรรณดาราราม กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ วัดทรงธรรม กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ วัดไพชยนต์พลเสพ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว วัดสมุหประดิษฐ์ กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ วัดศาลาปูน แล้วมี

สดับปกรณ์รายร้อยอีก ๑๐๐ รูป พระราชทานสดับปกรณ์พระอัฐิพระบรมวงษานุวงษ์ในหอพระนาค ๑๐๐ รูป

อนึ่งในการฉลองไตรสามเณรเปรียญที่ได้รับไตรปี ได้เข้ามาบิณฑบาตในพระบรมมหาราชวังทั้ง ๓ วันแต่ไม่ได้ฉัน จึงได้เคยยกมาฉันในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย พร้อมกับวันพระราชกุศลกาลานุกาลนี้ด้วยแถวหนึ่งต่างหาก

การซึ่งมักจะขาดในการพระราชกุศลกาลานุกาลนี้ คือหุ้มแพรไม่ได้เปนธุระในการตั้งเครื่องนมัสการ ให้แต่มหาดเล็กเวรไปตั้ง ครั้นเมื่อถวายเทียนชนวนทรงจุดตะบะถมแล้วก็นึกว่าเปนพ้นธุระ ครั้นเมื่อจะทรงจุดเครื่องนมัสการทองน้อย ต้องเรียกเทียนชนวนวิ่งเวยวายอยู่เนือง ๆ

อีกอย่างหนึ่งอาลักษณ์ขาดไม่มาถวายฉลากสดับปกรณ์ ทรงทอดผ้าไปได้กึ่งกลางแล้วจึงวิ่งกระหืดกระหอบมาภายหลัง ต้องเสด็จพระราชดำเนินกลับขึ้นมาทอดฉลากอีกเที่ยวหนึ่ง นอกนั้นก็ไม่ใคร่จะมีการขาดอันใด ด้วยเคยมีอยู่เนือง ๆ เว้นไว้แต่โรคซุกซนมหาดเล็ก ซึ่งเปนโรครักษาไม่หายเหมือนโรคกระสาย คือพระเต้าษิโณทก คงจะนั่งพูดพล่ามฤๅนั่งหลับตาเสียต้องเรียกเอะอะเนือง ๆ

ที่ ๖ การแจกเบี้ยหวัด

การแจกเบี้ยหวัดไม่มีกำหนดแน่ว่าวันใด แต่คงอยู่ในวันจันทร์ฤๅวันพุฒข้างแรมเดือนสิบสอง ธรรมเนียมการแจกเบี้ยหวัดนี้ แต่เดิมก็ไม่มีการมงคลอันใด พึ่งมีขึ้นในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยทรงพระปรารภเรื่องเจ้านายที่ทรงผนวช แต่ก่อนมาเคยได้เบี้ยหวัดตามกรมเหมือนอย่างฝ่ายคฤหัฐ ผู้ซึ่งมารับเบี้ยหวัดแทนเจ้าซึ่งทรงผนวชนั้น ไม่ได้สลักสำคัญอันใดมาจากเจ้านายเปนคำอนุญาตให้รับ เมื่อรับไปแล้วไปนุ่งเสียก็มีโดยมาก ไม่เปนประโยชน์อันใดแก่ผู้ที่ได้ ครั้นจะว่ากล่าวทวงถามขึ้นก็เปนการขัดอยู่ด้วยสิกขาบท อีกประการหนึ่งการซึ่งพระราชทานเบี้ยหวัด ชื่อว่าเปนพระราชทานเงินแก่พระบรมวงษานุวงษ์ที่ทรงผนวชโดยตรง ๆ พระบรมวงษานุวงษ์ที่ทรงผนวชทรงประฏิบัติตามวินัยโดยเคร่งครัด ก็เปนที่รังเกียจว่าเงินนั้นเปนอกัปปิยไม่ควรรับ พระราชทรัพย์ซึ่งต้องจำหน่ายไปเปนอันมากนั้น ก็ไม่เปนประโยชน์แก่พระบรมวงษานุวงษ์ซึ่งทรงผนวชโดยมาก พระราชทรัพย์หลวงก็เปนอันเสียเปล่า เพราะพระองค์ได้ทรงผนวชอยู่นาน ได้ทรงทราบการทั้งปวงเหล่านี้แล้ว จึงได้ทรงคิดแก้ไขเสียใหม่ทำเปนตั้งทรงพระราชอุทิศ ต่อสิ่งซึ่งควรแก่สมณบริโภคตามจำนวนเงินเบี้ยหวัด มีพระราชหัตถเลขาแลพระราชลัญจกรประจำเปนสำคัญ พระราชทานแก่พระบรมวงษานุวงษ์ซึ่งได้รับเบี้ยหวัดนั้น มอบให้แก่ผู้ใดผู้หนึ่งซึ่งเปนกัปปิยการก มารับ

เงินจากเจ้าพนักงานแลในท้ายตั๋วสำคัญนั้น มีพระบรมราชานุญาตว่า ถ้ากับปนียการกปฏิบัติไม่บริบูรณ์ตามสมควร ก็ให้มาร้องต่อพระยาราชภักดีได้ด้วย

การซึ่งจะพระราชทานตั๋วสำคัญเช่นนี้ ก็เปนเหตุที่ควรจะต้องให้มีเวลา ที่พระบรมวงษานุวงษ์ที่ทรงผนวชได้เข้ามาทรงรับต่อพระหัดถ์ อีกประการหนึ่งทรงพระราชดำหริห์เห็นว่า พระราชทรัพย์ซึ่งจะจับจ่ายไปเปนอันมาก ก็ควรจะเริ่มจำหน่ายในการพระราชกุศล ในพระพุทธสาสนาก่อนจ่ายไปแก่ผู้อื่น

อนึ่งก็ควรจะมีการสมโภชให้เปนมงคลแก่ศิริราชสมบัติ เมื่อทรงพระราชดำริห์ดังนี้แล้ว จึงโปรดให้มีการมงคลในวันแรกแจกเบี้ยหวัด ให้เชิญเฉพาะแต่พระราชวงษานุวงษ์ บันดาที่ทรงผนวชเข้ามารับพระราชทานฉนั้น สำรับต้นเปนสำรับหลวง ต่อนั้นไปเปนของเจ้าพนักงานกรมพระพระคลังมหาสมบัติหามาคนละสำรับ แลให้ตั้งโต๊ะเชิญพระสยามเทวาธิราชมีเครื่องสังเวยตั้งแร่ทองคำซึ่งเกิดในพระราชอาณาเขตร อันก่อเปนเขามออย่างย่อม ๆ แลเงินซึ่งจะแจกเบี้ยหวัด ทั้งสมุดบาญชีแลกระดานสำหรับแจกเบี้ยหวัด ตั้งบายศรีแก้วทองเงิน พระสงฆ์ฉันแล้วทรงจุดเทียนเครื่องสังเวยเทวดา โหรว่าบูชาเทวดาแล้วอาลักษณอ่านคำประกาศกระแสพระราชดำริห์ดังซึ่งกล่าวมาแล้ว แต่มีข้อความเติมพิศดารออกไปอีกข้อหนึ่ง ว่าพระบรมวงษานุวงษ์ซึ่งทรงผนวชไม่ได้ช่วยราชการแผ่นดินอันใด ก็ชอบที่จะยกเบี้ยหวัดเสียเหมือนข้าราชการ ที่กราบถวายบังคมลาบวชล่วงพรรษาหนึ่งไปแล้ว แต่ทรงพระราชดำริห์เห็นว่าพระบรมวงษานุวงษ์ซึ่งทรงผนวช ก็นับว่าเปนผู้มี

ความชอบอยู่ที่ได้นำให้พระบรมราชวงษ์เปนญาติในพระพุทธสาสนา ความในคำประกาศข้อนี้ ข้าพเจ้าไม่สู้เห็นชอบด้วย เพราะเห็นว่าพระบรมวงษานุวงษ์ซึ่งมิได้ทรงผนวช แต่มิได้ช่วยราชการแผ่นดินอย่างหนึ่งอย่างใด แลที่ซ้ำประพฤติความชั่วให้เปนที่เสื่อมเสียพระเกียรติยศ เช่นพระองค์เจ้าสายอง ก็เห็นแต่สูบฝิ่นอยู่กับวัง ก็ยังได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดถึง ๕ ชั่ง แลเงินขึ้นซึ่งเดี๋ยวนี้เรียกว่าเงินกลางปี ก็ยังคงได้ไม่ได้ตัดทอนขันใด นี่เปนตัวอย่างว่าไม่เปนแต่ไม่ได้ช่วยราชการ ซ้ำประพฤติความชั่วด้วย ที่ไม่ได้ช่วยราชการอยู่เฉย ๆ เปล่า ๆ เช่นเจ้าวังน่ามีพระองค์ทัดทรงเปนต้น ก็มีเปนอันมาก ถ้าจะเทียบกันในชั้นหม่อมเจ้าพระกับหม่อมเจ้าที่เปนคฤหัสถ์นั้นเล่า หม่อมเจ้าที่รับราชการมีหลายองค์จริงอยู่ แต่ที่ไม่ได้รับราชการมีโดยมาก ที่สุดจนที่สูบฝิ่นก็ยังได้เบี้ยหวัดอยู่ปีละ ๒ บาท ถ้าจะว่าไม่ได้ช่วยราชการควรตัดเบี้ยหวัดแล้ว ต้องนับว่าควรตัดทั้งสิ้น ถ้าจะว่าไปพระบรมวงษานุวงษ์ที่ทรงผนวช ต้องเข้ามาราชการในการพระราชพิธีต่าง ๆ มากกว่าพระองค์เจ้าหม่อมเจ้าที่อยู่เฉย ๆ ไม่ทำอะไรโดยมาก ความข้อนี้ดูไม่น่าจะยกขึ้นประกาศ แต่ไม่อาจแก้ไข ด้วยเห็นว่าคำข้างต้นเปนการยกโทษ พระบรมวงษานุวงษ์ซึ่งทรงผนวชอยู่หน่อย ๆ ก็จริง แต่ยกโทษขึ้นเพื่อจะแสดง ความ ชอบ ที่ได้ นำให้ พระ บรมราชวงษ์ เปน ญาติ กับพระ พุทธสาสนา ความยกย่องอันนี้ จะเปนที่ต้องพระไทยพระบรมวงษานุวงษ์ที่ ทรง ผนวช ไม่มีผู้ใดนึกระแวงรังเกียจข้อต้นที่กล่าว ถ้ายกความข้อนี้เสีย บางทีก็จะเปนที่วิตกกินแหนงของพระบรมวงษานุวงษ์ที่ทรงผนวช ซึ่งเคยทรงฟังคำประกาศนี้มาแต่ก่อน ว่าข้าพเจ้าไม่นับถือยกย่องความชอบของท่าน

เหมือนอย่างเช่นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยกย่อง อีกประการหนึ่งการใด ๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไว้แล้ว ถ้าไม่เปนการขัดข้องต่อกาลสมัยอย่างยิ่ง ข้าพเจ้าก็ไม่ได้คิดจะเปลี่ยนแปลงรื้อถอนอย่างหนึ่งอย่างใดเลย เพราะฉนั้นจึ่งได้คงคำประกาศนั้นไว้ ครั้นจะไม่ว่าไว้ในที่นี้ผู้ซึ่งมักตั้งเกณฑ์ตรวจตรา ละเอียดก็จะสงไสยว่าข้าพเจ้าเก็บข้อความในคำประกาศนั้นไม่หมด ฤๅถ้าผู้ซึ่งมักตริตรองจะคิดเห็นเหตุซึ่งไม่ควรจะกล่าวในคำประกาศ ซึ่งข้าพเจ้าคิดเห็นก็จะกล่าวคัดค้านต่าง ๆ จึ่งกล่าวไว้เพื่อจะให้เห็นว่าคำประกาศข้อนี้ ได้เห็นเหตุแล้วว่ามีทางที่จะคิดได้ แต่ยังเปนที่ชอบพระไทยของพระบรมวงษานุวงษ์ที่ทรงผนวชที่เปนเจ้าของพระนามอยู่ จึ่งมิได้ยกถอนเปลี่ยนแปลง ด้วยการเคยเปนมาแล้วไม่อยากจะก่อให้เปนที่วิตกสงไสยต่าง ๆ ในท้ายประกาศนั้นก็เปนทรงพระราชอุทิศส่วนพระราชกุศลแก่เทพยดาเปนต้น เมื่ออ่านประกาศจบแล้ว เจ้าพนักงานประโคมแตรสังข์พิณพาทย์ ทรงรดน้ำพระมหาสังข์ทรงเจิมเทวะรูปแลทองคำเงิน พราหมณ์รดน้ำสังข์เจิมภายหลัง แล้ว พระราชทาน ตั๋วสำคัญ แก่พระ บรมวงษานุวงษ์ ที่ ทรงผนวชทุกพระองค์ แล้วทรงพระเต้าษิโณทกพระสงฆ์ยะถาสัพพี แล้วสวดคาถา (ทานัญจะปียะวาจาจะ) แล้วอติเรกถวายพระพรลา เมื่อพระไปแล้ว จึ่งได้เริ่มแจกเบี้ยหวัด กับปียการกของพระบรมวงษานุวงษ์ที่ทรงผนวช นำตั๋วเข้ามารับเงินแจกเสร็จแล้ว จึ่งได้พระราชทานเบี้ยหวัดพราหมณ์ โหร ต่อนั้นไปจึ่งถึงทหารในช่างสิบหมู่ตามธรรมเนียม

คำตักเตือนในการเริ่มแจกเบี้ยหวัดนี้ เทียนชนวนซึ่งสำหรับทรงจุดเครื่องสังเวยนั้น เปนน่าที่ของมหาดเล็กไม่ควรจะเหลียวเล่อล่า

อย่างหนึ่งอย่างใดเลย อนึ่งเงินพระคลังข้างในซึ่งเคยพระราชทานเติมเบี้ยหวัดพระเจ้าบรมวงษ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ๑๐ ซึ่งเปนน่าที่ของมหาดเล็กต้องรับมาจากเถ้าแก่นำไปส่งเจ้าพนักงานคลัง อาลักษณ์ต้องคอยถวายตัวสำคัญตั้งแต่เวลาที่ทรงเจิมเงินแล้วไป พระเต้าษิโณทกต้องทรงเว้นไม่ได้

ที่ ๗ ฉัตรมงคล

ธรรมเนียมแต่ก่อนมาจนถึงทุกวันนี้ เมื่อเปลี่ยนปีใหม่ถึงเดือนหก พนักงานข้างน่าข้างในบันดาซึ่งรักษาเครื่องราชูปโภค แลรักษาตำแหน่งน่าที่มีพระทวารแลประตูวังเปนต้น ต้องทำการสมโภชเครื่องราชูปโภคแลตำแหน่งซึ่งตนรักษาคราวหนึ่ง ข้างฝ่ายน่าแต่ก่อนมาถึงมีสวดมนต์เลี้ยงพระด้วยก็มี แต่ข้างฝ่ายในนั้นมีแต่เครื่องสังเวย เครื่อง ประโคม แล้ว ร้อย ดอกไม้ เปน ตา ข่าย ดุม มาไลย แขวน ตาม กำลัง มากแลน้อย เปนส่วนของเจ้าพนักงานทำเองหาได้เกี่ยวข้องเปนการหลวงไม่ ครั้นมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติบรมราชาภิเศกในวัน ๕ เดือน ๖ ขึ้น ๑๕ ค่ำปีกุนตรีศก จุลศักราช ๑๒๑๓ จึงทรงพระราชดำริห์ว่าวันบรมราชาภิเศกนั้นเปนมหามงคลสมัย ซึ่งประเทศทั้งปวงที่มีพระเจ้าแผ่นดินปกครองย่อมนับถือวันนั้นว่าเปนวันนักขัตฤกษมงคลกาล แต่ในกรุงสยามนี้เฉย ๆ อยู่มิได้มีการนักขัตฤกษอันใด ครั้งนี้การบรมราชาภิเศกของพระองค์เฉพาะตรงกับสมัยที่เจ้าพนักงานเคยสมโภชเครื่องศิริราชูปโภคแต่เดิมมา ควรที่จะมีการสมโภชพระมหาเสวตรฉัตร ให้เปนสวัสดิมงคลแก่ราชสมบัติ จึงได้ทรงพระราชดำริห์จัดการพระราชกุศลซึ่งพระราชทานชื่อว่าฉัตรมงคลนี้ขึ้น แต่ข้อความซึ่งจะอธิบายในพระราชดำริห์ให้เข้าใจกันในเวลานั้นว่า เปนการทำบุญวันบรมราชาภิเศก เปนการเข้าใจยากของคนใน

เวลานั้น ฤๅจะเปนข้อทุ่มเถียงทั่วถึงไปว่าเปนการไม่เคยมี จึ่งได้ทรงพระราชดำริห์ให้ปรากฏว่า เปนการสมโภชเครื่องราชูประโภคอย่างเก่าซึ่งไม่มีผู้ใดจะทุ่มเถียงได้ คนผู้หลักผู้ใหญ่ก็ไม่มีใครทราบว่าฉัตรมงคลแปลว่าทำบุญอะไร ยกไว้แต่กรมสมเด็จพระเดชาดิศร ซึ่งข้าพเจ้ามิได้ฟังรับสั่งท่านเอง แต่สังเกตได้ในคำฉันท์กล่อมพระมหาเสวตรฉัตร ซึ่งรู้ได้ว่าท่านเข้าพระทัย แลสมเด็จพระเจ้าบรมวงษ์เธอเจ้าฟ้ามหามาลา กรมสมเด็จพระบำราบปรปักษ์ ซึ่งได้สนทนากัน

เพราะฉนั้น การพระราชพิธีฉัตรมงคลในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึ่งให้มีการสวดมนต์ในวันเดือน ๖ ขึ้น ๑๓ ค่ำ ขึ้น ๑๔ ค่ำฉันที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ขึ้น ๑๔ ค่ำสวดมนต์ ๑๕ ค่ำฉันที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณ ขึ้น ๑๕ ค่ำสวดมนต์แรมค่ำ ๑ ฉันที่พระที่นั่งอนันตสมาคม ครั้นมาถึงแผ่นดินประจุบันนี้ การพระราชพิธีฉัตรมงคลท่านผู้บัญชาการก็ให้คงทำอยู่เดือนหกเช่นนั้น ข้าพเจ้าได้ทักท้วงขึ้นก็ไม่ตลอดไปได้ ด้วยกรมหลวงวงษาธิราชสนิท แลสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษ์ไม่เห็นด้วย เถียงไปตามทางที่เปนสมโภชพระที่นั่ง ข้างคำฉันท์ก็ไม่ว่าน ข้าพเจ้าเปนเด็กมีน้ำหนักน้อย แลดูก็เปนการไม่พอที่จะวิวาทกันด้วยเหตุไม่เปนเรื่อง จึ่งได้นิ่งระงับเสีย มีผู้เห็นด้วยแต่สมเด็จพระเจ้าบรมวงษ์เธอองค์เดียว แต่ท่านก็เถียงไม่ขึ้นฤๅไม่สู้อยากเถียงเปนธรรมดา การจึ่งได้ทำเดือน ๖ เรื่อยมาจนถึงปีรกาเบญจศก เมื่อสร้างตราจุลจอมเกล้าเปลี่ยนได้ด้วยพาโลเปนทำบุญ ตามพระราชบัญญัติวันประชุมตราจุลจอมเกล้า ก็นับได้อยู่ว่าเพราะเครื่องราชอิศริยยศจุลจอมเกล้า พาให้เปนที่ยินยอมพร้อมใจกันเปลี่ยนมา

เดือน ๑๒ ได้โดยไม่มีใครทักท้วงว่ากระไร ลืมการที่ได้เถียงกันในปีมเสงเอกศกนั้นเสียสิ้น ในปีจอฉศกเปนปีแรกทำการฉัตรมงคลในเดือน ๑๒ เปนการเรียบร้อย เหมือนไม่ได้เคยมีการฉัตรมงคลมาแต่ก่อนเลยทีเดียว การฉัตรมงคลนี้คงทำตามแบบอย่างซึ่งได้ทำมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเต็มตามตำราทุกอย่าง เพิ่มขึ้นแต่อาลักษณอ่านคำประกาศยิงสลุตในวันแรม ๑๒ ค่ำ พึ่งเกิดมีขึ้นเมื่อปีมเมียจัตวาศก ๑๒๔๔ กับการที่ประชุมถวายบังคมพระบรมรูปซึ่งมีขึ้นตามกฎหมายตราจุลจอมเกล้า ตั้งแต่ปีจอฉศกมาจนปีมเสงตรีศกถวายบังคมพระบรมรูปที่พระที่นั่งดุสิตไชสวรรย์ ต่อถึงปีมเมียจัตวาศกจึงได้ย้ายมาพระที่นั่งศิวาไลยมหาปราสาท กับพระที่นั่งซึ่งมีการสมโภชนั้นยักย้ายไปบ้าง คือเวลาซ่อมพระที่นั่งอนันตสมาคมย้ายมาทำที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย การแล้วก็กลับไปทำที่พระที่นั่งอนันตสมาคมตามเดิม เวลาซ่อมพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ย้ายมาทำที่พระที่นั่งจักรกรีมหาปราสาท การที่ย้ายไปย้ายมาเช่นนี้ เปนแต่ตามเหตุผลครั้งหนึ่งคราวหนึ่งแล้วก็คงที่ไปตามเดิม การพระราชกุศลนั้นดังนี้ คือพระราชาคณะพระครูมีนิตยภัตรวันละ ๓๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ เวลาเช้าฉัน สำรับที่เลี้ยงพระเปนของหลวงสำรับหนึ่ง นอกนั้นขอแรงพระบรมวงษานุวงษ์แลข้าราชการที่ได้รับพระราชทานพานทองเปนต้น หาสำรับคนละสำรับถวายพระสงฆ์ ในวันแรม ๑๓ ค่ำวันหนึ่ง แรม ๑๓ ค่ำวันหนึ่ง วันแรม ๑๒ ค่ำเปนของพระบรมวงษานุวงษ์ฝ่ายใน ผู้ซึ่งต้องเกณฑ์สำรับมีของไทยทานเล็กน้อย ถวายพระซึ่งได้ฉันสำรับตัวด้วย ที่นมัสการตั้งพระไชยสำหรับแผ่นดินห้ารัชกาลที่พระแท่นเสวตรฉัตร ตั้งเครื่องราช

กกุธภัณฑ์แลพระแสงประจำแผ่นดิน มีเครื่องนมัสการทองน้อยตั้งเวลาเย็นเวลาเช้า แลตั้งต้นไม้ทองเงิน ๒ คู่ เวลาเช้าตั้งเครื่องสังเวย ตั้งบายศรีแก้วทองเงินมีแว่นเวียนเทียน เวลาค่ำเสด็จออกทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการ แล้วอาลักษณ์อ่านคำประกาศเปนกลอนลิลิต สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ามหามาลา กรมสมเด็จพระบำราบปรปักษ์ทรงแต่งแสดงพระราชดำริห์เรื่องพิธีตลอดจนถึงกฎหมายตราจุลจอมเกล้า ลงปลายขอพรตามธรรมเนียมคำประกาศทั้งปวง แล้วพระสงฆ์จึงได้สวดพระพุทธมนต์ เวลาเช้าทรงประเคนพระสงฆ์ฉันแล้วถวายเครื่องไทยทาน ยะถาสัพพีสวดยานีแลคาถารัตนสูตรแล้วจึงถวายอติเรก แต่ในวันกลางคือแรม ๑๒ ค่ำ ซึ่งเปนวันพระสงฆ์คณะธรรมยุติกนิกายฉันนั้น มีตั้งครอบพระกริ่ง จุดเทียนดับเทียนในเวลาสวดคาถารัตนสูตรด้วย น้ำปริตนั้นถวายสรงในเวลาเย็นวันนั้น แต่วันแรม ๑๑ ค่ำ ๑๓ ค่ำไม่มี พระสงฆ์กลับไปแล้วทรงจุดเทียนเครื่องสังเวย โหรบูชา พราหมณ์อ่านดุษดีคำฉันท์ ซึ่งกรมสมเด็จพระเดชาดิศรทรงแต่งจบแล้ว จึงได้จุดแว่นเวียนเทียน พระบรมวงศานุวงศ์เคยมีธูปเทียนจุดบูชาพระมหาเศวตรฉัตรในเวลานั้นด้วย เวลาเวียนเทียนมีขับไม้ เวียนเทียนแล้วทรงเจิมพระมหาเศวตรฉัตร แลเครื่องราชกกุธภัณฑ์แลพระแสงแล้ว พราหมณ์จึงได้รดน้ำสังข์จุณเจิม โหรผูกผ้าสีชมพูที่พระมหาเศวตรฉัตรต่อไป เปนเสร็จการสมโภชเวลาหนึ่ง ๆ ทั้ง ๓ วัน

การพิเศษในวันแรมสิบสองค่ำ คือเวลาเช้าสองโมง เวลาเที่ยง เวลาบ่าย ๕ โมง ทหารบกทหารเรือยิงสลุตคำนับละ ๑๐๑ นัด แบ่งเปน ๓ เวลา เวลาบ่าย ๕ โมง พระบรมวงศานุวงศ์แลข้าราชการประชุมพร้อม

กันที่พระที่นั่งอนันตสมาคม นุ่งผ้าม่วงสีน้ำเงินสรวมเสื้อเยียรบับเข้มขาบอัตตลัตชั้นใน ประดับด้วยเครื่องอิศริยาภรณ์ที่ได้รับพระราชทาน สรวมเสื้อครุยชั้นนอก ผู้ซึ่งได้รับพระราชทานสายสร้อยตราจุฬจอมเกล้าสรวมสายสร้อยด้วย เสด็จพระราชดำเนินออกพระที่นั่งอนันตสมาคม พระบรมวงษานุวงษ์แลมหาดเล็กเฝ้าประจำที่อยู่ก่อน ข้าราชการเดินเข้ามาเฝ้าเปนลำดับแล้วไปประจำตามที่ พระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์แก่ผู้ซึ่งควรจะได้รับตามกฎหมายแล้ว พระราชทานพรผู้ซึ่งได้รับเครื่องราชอิศริยาภรณ์เก่าใหม่แลข้าราชการทั่วกัน แล้วจึงเสด็จพระราชดำเนินสู่พระที่นั่งศิวาไลยมหาปราสาท ทรงจุดเครื่องนมัสการทองทิศสี่สำรับถวายบังคมพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสี่พระองค์ เจ้าพนักงานประโคมแตรสังข์มโหรทึกกลองชนะ ฯ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชทรงจุดเครื่องทองน้อยสี่เครื่อง พระบรมวงษานุวงษ์แลข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยจุดเทียนติดที่ราว ถวายบังคมพระบรมรูปต่อไปตามลำดับ พระบรมวงษานุวงษ์แลข้าราชการฝ่ายในแลภรรยาข้าราชการ บันดาที่ได้รับพระราชทานกล่องแลหีบจุฬจอมเกล้า ประชุมที่พระที่นั่งศิวาไลยมหาปราสาทมุขตวันตก จุดธูปเทียนถวายบังคมพระบรมรูปเหมือนข้างน่า เปนเสร็จการประชุมตามกฎหมายตราจุฬจอมเกล้าในวันเดียวนั้น

คำตักเตือนในการฉัตรมงคล พระสงฆ์ที่จะมาสวดมนต์แลรับพระราชทานฉัน ควรจะใช้ตาลิปัตรรองแลฝาบาตรเชิงบาตร ในการบรมราชาภิเศกในปีรกาเบ็ญจศก แลถ้าพอจะมาได้ ไม่ควรจะบิดเบือนเชือนแชไปเที่ยวสวดมนต์เที่ยวฉันเสียที่อื่น เช่นพระธรรมเจดีย์วัดอรุณ แลพระธรรมภาณพิลาศวัดประยุรวงษ์ เพราะเปนการสำคัญคล้ายถือน้ำพระ

พิพัฒน์สัจจา พระบรมวงษานุวงษ์แลข้าราชการ ถ้าไม่ป่วยไข้มากก็ไม่ควรจะขาด ในเวลาถวายบังคมพระบรมรูปซึ่งเปนการแสดงความเคารพนับถือ ต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งห้าพระองค์ ปีละครั้ง ถ้าอยู่ดี ๆ ก็ควรที่จะมาเวียนเทียนสมโภชพระมหาเสวตรฉัตร ซึ่งเปนน่าที่ของตนจะต้องพิทักษ์รักษา โดยความซื่อสัจกตัญญูทุกเวลา มหาดเล็กอย่าลืมเทียนขนวนเครื่องทองน้อย ทั้งเวลาเช้าเวลาค่ำแลเวลาจุดเครื่องสังเวยกับทั้งโรคสำคัญ คือพระเต้าษิโณทก ภูษามาลามักจะไม่ใคร่จำได้ ในการที่จะเชิญพระครอบพระกริ่งมาตั้งในวันสวดมนต์วันแรมสิบเอ็ดค่ำ แลไม่ใคร่จะคอยเชิญพระครอบขึ้นตั้งที่ ในเวลาพระสงฆ์กลับไปแล้วในวันแรมสิบสองค่ำ แลซ้ำเธอะไม่ได้เตรียมที่จะเข้ามาตั้งถวายในที่สรง แลเจ้าเว่งผู้สำหรับรับเว้นมาก็เคยโกมทุกปีมิได้ขาดเลย

อนึ่งขึ้นชื่อว่าผู้หญิงแล้วคงจะถือง่ายเปนธรรมดาโดยมาก เพราะไม่ใคร่มีผู้ใดที่จะใส่ใจตรวจตรานัก ถึงนี้ก็ไม่ใคร่มาว่าไม่ได้อะไรก็แล้วไป แต่ถวายบังคมพระบรมรูปนี้ อยากได้กล่องอยากได้หีบจนตัวสั่น แต่ครั้นได้ไปแล้วก็เกียจคร้านไม่ใคร่มีใครมาถวายบังคมพระบรมรูปตามแบบอย่าง

การพระราชพิธีแลพระราชกุศล ในจำนวนเดือนสิบสองเปนเสร็จสิ้นเพียงฉัตรมงคลเพียงเท่านี้

เดือนอ้าย

การพระราชพิธีในเดือนอ้าย ตามที่มาในกฎมณเฑียรบาลว่าไล่เรือ เถลิงพิธีตรียัมพวาย เช่นได้นับแลอธิบายในคำนำนั้นว่าเปนพิธีเปลี่ยนกันกับเดือนยี่ แต่การที่เปลี่ยนกันนั้นประสงค์ว่าแต่ตรียัมพวายซึ่งยังเปนพิธียังคงทำอยู่ในกรุงเทพ ฯ แต่พิธีไล่เรือซึ่งอยู่น่าพิธีตรียัมพวายนั้นคงยังเปนเดือนอ้ายอยู่ พิธีนี้เปนพิธีไล่น้ำตามคำที่กล่าวกันมา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้รับสั่งอยู่เนือง ๆ เปนต้นว่าการที่ยกโคมไชยในพิธีจองเปรียงนั้นถือกันว่าถ้าเสาโคมยังไม่ได้ลดแล้ว น้ำยังไม่ลด นัยหนึ่งว่าถ้าไม่ยกเสาโคมแล้วน้ำจะลด การที่ยกเสาโคมนั้นเปนเครื่องเหนี่ยวรั้งให้น้ำอยู่เลี้ยงต้นเข้าให้แก่ทั่วถึงก่อน เปนพิธีอุปการะแก่การนาอยู่ด้วย แลมีคำกล่าวว่าในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ถ้าเวลายังไม่ได้ลดโคมไชย ถึงว่าจะหนาวเท่าหนาวอย่างไร ที่จะสรวมเสื้อเข้าเฝ้านั้นไม่ได้ กริ้วว่าแช่งให้น้ำลด รับสั่งให้ไปวิดน้ำเข้านาท้องสนามหลวง แต่ข้อที่ว่าโคมไชยเปนทำนบปิดน้ำนี้ ถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งว่าเขาว่าเขาว่าอยู่ ก็ไม่เห็นลงในประกาศพระราชพิธีจองเปรียง จะเปนด้วยทรงเห็นช่างเถอะหนักฤๅอย่างไร แต่นับว่า เปน พิธี ที่กระวน กระวาย ขวนขวาย จะให้ น้ำ อยู่ เลี้ยง ต้น เข้า ให้ นาน หน่อยหนึ่ง ส่วนการพระราชพิธีไล่เรือนั้นเปนพิธีข้างจะให้น้ำลดเร็ว ๆ คือถึงเดือนอ้ายแล้วน้ำยังมากไม่ลด เมล็ดเข้าในรวงแก่หล่นร่วงลงเสีย

ในน้ำ ถึงโดยว่าจะค้างอยู่ก็เปนเข้าเมล็ดหักลเอียดไป เพราะเกี่ยวไม่ได้ด้วยน้ำมาก จึ่งต้องกระวนกระวายขวนขวายที่จะให้น้ำลด การพิธีนี้คงจะต้องทำในเดือนอ้าย จะเลื่อนไปเดือนยี่ก็เปนเวลาเกินต้องการไป ตามในกฎมณเฑียรบาลกล่าวไว้ว่า พระเจ้าแผ่นดินแลพระอรรคมเหษีพระเจ้าลูกเธอหลานเธอแลพระสนม แต่งอย่างเต็มยศโบราณลงเรือพระที่นั่งเจ้าพระยามหาเสนาคู่ซ้อง มีจดหมายไว้ว่า ครั้นถึงท้ายบ้านรุนเสด็จออกยืนทรงพัชนี ครั้นถึงประตูไชยทรงสาว ดูอยู่ข้างจะทำจุระเหลือเกินมาก แต่การที่ทำอย่างนี้ คงจะเปนพระเจ้าแผ่นดินองค์ใดองค์หนึ่งซึ่งมีพระอัธยาไศรยแลพระอาการที่ประพฤติจึงไว้เช่นนั้นเปนปรกติพระองค์ เหมือนอย่างแผ่นดินพระเพทราชาที่ทรงถือพัชนีฝักมะขามเสมอ ๆ เสด็จออกในการชักพระบรมศพทรงโบกพัชนีฝักมะขามครั้งให้ทิ้งทาน ก็คงจะไม่เปนตำแหน่งสำหรับพระเจ้าแผ่นดินที่จะต้องทรงโบกพัชนีเช่นนั้นทั่วไปทุกพระองค์ เปนแต่เฉพาะพระอัธยาไศรยของพระเจ้าแผ่นดินองค์นั้นเปนเช่นนั้น ซึ่งจะเอามาเรียบเรียงหนังสือในครั้งอื่นคราวอื่น ว่าทรงโบกพัชนีฝักมะขามเช่นนั้นก็เปนการไม่จริง แลเปนการไม่ควรด้วย เหมือนทรงส้าวนี้ก็คงจะเปนเฉพาะ พระ เจ้า แผ่นดิน พระองค์ได พระ องค์ หนึ่งได้ เคย ทรง ทำ เช่น นั้น แล้วจดหมายไว้ เหมือนอย่างพระเพทราชาโบกพัชนีฝักมะขาม ที่จะว่าถ้าตั้งพระราชพิธีไล่เรือแล้วจะต้องทรงส้าวอี้ ทรงส้าวอี้ไปเสมอนั้นไม่ได้ แลพิธีไล่เรือนี้ก็เห็นได้ชัดว่าไม่เปนพิธีที่ทำเสมอ ใช่ว่าแต่ไม่เสมอทุกปี ไม่เสมอทุกแผ่นดินด้วย เพราะฉนั้นจึงควรสันนิษฐานว่า ซึ่งอ้างว่าพระเจ้าแผ่นดินทรงเช่นนั้นเปนการเฉพาะพระองค์ ต้องเข้าใจว่าไม่เปนพิธีทำทุกปี ทำแต่ปีใดจะต้องการที่จะให้น้ำลด พิธีนี้ได้ทำที่กรุงเทพ ฯ ครั้งหนึ่งเมื่อ

ปีเถาะตรีศก ๑๑๙๓ เปนการที่รู้แน่ชัดว่าได้ทำแต่เมื่อปีมเสงสัปตศก ๑๑๖๗ แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ จะได้ทำฤๅไม่ได้ทำ ไม่มีผู้ใดเล่าให้ฟัง สังเกตได้แต่ในคำประกาศเทวดาซึ่งมีอยู่เปนสำนวนครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า แต่ฉบับนั้นคงจะเปนเขียนคัดออกใหม่เมื่อปีเถาะตรีศก พอจะสังเกตสำนวนแลลายมือในสองรัช-กาลได้ จึ่งควรเข้าใจว่าการพิธีนี้คงจะทำในปีมเสงสัปตศก แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ครั้งหนึ่ง ในปีเถาะตรีศกแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวครั้งหนึ่ง แต่ไม่ได้เรียกว่าพิธีไล่เรือ เรียกว่าพิธีไล่น้ำ ครั้นมาถึงแผ่นดินปัจจุบันนี้ปีมแมตรีศก ๑๒๓๓ น้ำมากเกือบจะเท่ากับที่น้ำมากมาแต่ก่อนก็ไม่ได้ทำ เปนอันเลิกสูญกัน บัดนี้จะยก แต่รายการ พระราชพิธีไล่น้ำเมื่อ ปีเถาะตรีศก มาว่าไว้ พอเปนตัวอย่างด้วยพิธีนี้คงจะไม่มีอีกต่อไปภายน่า การที่ทำนั้นว่าขึ้นไปตั้งประชุมกันที่วัดท้ายเมืองแขวงเมืองนนทบุรี มีอาลักษณ์ฤๅราชบัณฑิตย์อ่านคำประกาศตั้งสัตยาธิษฐานนมัสการพระรัตนไตรยแลเทพยดา แลพระเจ้าแผ่นดินซึ่งนับเปนสมมุติเทพยดา แล้วอ้างความสัตย์ซึ่งได้มีความนับถือต่อเทพยดาทั้งสาม คือวิสุทธิเทพยดา อุปปาติกเทพยดา สมมติเทพยดา ขอให้น้ำลดถอยลงไปตามความประสงค์ ข้อใจความในคำประกาศมีอยู่เพียงเท่านี้

แต่พระพุทธรูปซึ่งใช้ในการพระราชพิธีไล่น้ำนี้ ที่ปรากฏในคำประกาศ มีชื่อแต่พระไชยพระคันธารราษฎ์ หาที่พระห้ามสมุทไม่ แต่ได้ทราบจากพระเจ้าบรมวงษ์เธอกรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ว่าเมื่อเวลาปีเถาะตรีศกนั้นท่านพึ่งทรงผนวชได้ ๓ พรรษา ทราบว่าเกิดมีข้อเถียงกันด้วยเรื่องพระห้ามสมุท ซึ่งจะเชิญไปไล่น้ำ ว่าจะเปนอย่างที่ยกพระ

หัตถ์เดียวฤๅสองพระหัตถ์เปนห้ามสมุทแน่ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงตัดสินไว้ว่ายกสองพระหัตถ์ เปนเหตุให้พอสันนิฐานได้ว่าพระสำหรับไล่น้ำตามคำประกาศ ซึ่งอ้างถึงว่าพระคันธารราษฎร์ดูไม่เข้าเรื่องกันกับที่จะให้น้ำน้อยนั้น ถ้าจะได้ใช้คงจะได้ใช้ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ด้วยเปนเวลาที่แรกทรงสร้างอยู่ข้างจะโปรดปรานมาก การที่เอามาใช้ในการไล่น้ำ ก็คงจะถือว่าพระพุทธปฏิมากรอย่างนั้น เปนที่ทำให้น้ำฝนตกลงมาได้ก็คงจะทำให้แห้งได้ ด้วยในเวลานั้นตำหรับตำราอันใดก็สูญหาย เปนแต่ทำไปตามอัตโนมัติหาเหตุผลที่จะเกณฑ์ให้พระพุทธเจ้าทำพิธี มีเค้าเงื่อนอันใดก็ยกหยิบเอามา พอเปนเหตุที่ตั้งให้การพระราชพิธีเนื่องในพระพุทธสาสนา ซึ่งถือว่าเปนที่ตั้งแห่งความสวัสดิมงคลยิ่งใหญ่กว่าเทพดา ครั้นตกมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จะไปเห็นเค้าเรื่องที่ทรมานชฎิล พระพุทธเจ้าเสด็จอยู่ในที่มีน้ำท่วมโดยรอบ ก็ไม่ท่วมถึงพระองค์เปนเค้ามูลดีกว่าพระคันธารราษฎร์ จึ่งได้เปลี่ยนพระห้ามสมุท การซึ่งโจทย์เถียงกันนั้นก็จะเปนด้วยไม่เคยใช้มา แต่พอรู้ได้ว่าคงใช้พระห้ามสมุทเปนแน่

แต่การพิธีที่ขึ้นไปทำอย่างไรต่อไป ก็ไม่ได้ตำราชัดเจน เปนแต่ได้ทราบตามคำบอกเล่าว่ามีกระบวนแห่ตามเสด็จพระราชดำเนินพระกระฐิน เชิญพระพุทธปฏิมากรลงเรือพระที่นั่งมาน่า แล้วมีเรือศรีโขมดยาสำหรับพระสงฆ์ตามมาภายหลัง เรือลำหนึ่งมีพระราชาคณะรูป ๑ มีถานานั่งสองข้าง กลางตั้งเครื่องนมัสการ แต่เวลาที่มาตามทางนั้น พระสงฆ์จะสวดคาถาอันใดก็ไม่ได้ความ ได้ทูลถามพระเจ้าบรมวงศ์เธอ

กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ก็ไม่ทรงทราบ ด้วยเวลานั้นยังมิได้ทรงเกี่ยวข้องในการพระราชพิธี การทั้งปวงนี้ตกอยู่วัดพระเชตุพนทั้งสิ้น จะหาเค้ามูลอันใดที่ควรจะใช้ในการพระราชพิธีนี้ก็ไม่เห็นมี บางทีจะเปนคาถาเก็บเล็กประสมน้อย ทำขึ้นใหม่คล้ายคาถาสวดหล่อพระไชย ซึ่งกรมสมเด็จพระปรมานุชิตทรงแจกให้สวดในรัชกาลที่ ๔ เปนคาถาที่มีคำไชยะไชยะบ่อย ๆ เห็นว่าจะยกมาจากมหาไชย คาถาไล่น้ำนี้ถ้าโดยจะมีวิเศษ ก็คงจะเปนของทำใหม่คล้ายเช่นนั้น

การซึ่งมีกระบวนเสด็จพระราชดำเนิน อย่างพิธีไล่เรือครั้งกรุงเก่านั้น ในปีเถาะตรีศกนี้ทราบว่ากรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ เสด็จขึ้นไปแทนพระองค์ มีกระบวนเรือดั้งเรือกันเรือตามเหมือนอย่างกระบวนกระฐิน ไปตั้งกระบวนมาแต่เมืองนนทบุรี ล่องไปจนถึงปากน้ำเหมือนกัน แต่ซึ่งได้ยินว่าไม่ทรงลำว่าเปนแน่ การพระราชพิธีไล่เรือฤๅไล่น้ำเก็บความได้เพียงเท่านี้

ส่วนพิธีเดือนยี่ที่มีมาในกฎมณเฑียรบาล ซึ่งว่ายกขึ้นมาเดือนอ้าย คือพิธีบุษยาภิเศกอย่างหนึ่ง พิธีเฉวียนพระโคกินเลี้ยงอย่างหนึ่ง ทั้ง ๒ นี้พิธีก็ไม่ได้ทำที่กรุงเทพ ฯ เลย พิธีบุษยาภิเศกนั้นถ้าจะเทียบชื่อกับพิธีกะติเกยาก็เปนชื่อพิธีสำหรับเดือนยี่ แต่ครั้งกรุงเก่าจะยกมาทำเดือนอ้ายฤๅไม่ยกมาก็ยังว่าแน่ไม่ได้ ด้วยพิธีกะติเกยาที่เปนชื่อพิธีเดือนสิบสองยังยกไปเดือนอ้ายได้ แต่ถ้าพิธีนี้ยังคงอยู่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คงจะโปรดให้ไปทำเดือนยี่เปนแน่ ได้พบในจดหมายคำให้การขุนหลวงหาวัดว่าใช้ในเดือนยี่ เพราะฉนั้นจึงจะต้องยกพิธีบุษยาภิเศกไปว่าในเดือนยี่ แต่เฉวียนพระโคกินเลี้ยงนั้นคงจะยกมาทำในเดือนอ้ายแน่

การพระราชพิธีเฉวียนพระโคกินเลี้ยงนั้น มีในกฎมณเฑียรบาลว่านำพระโคอุศุภราชซึ่งแต่งตัวเขาบุทองประดับเนาวรัตน์ มีเครื่องประดับกีบ ตาบหูสายสพายใช้ไหม ขึ้นยืนบนแท่นสูง ๒ ศอก มีเงินทองแก้วแหวนแลแพรพรรณต่าง ๆ กองอยู่ใต้ท้อง ตั้งพานทองรองหญ้าคนโททอง พระโคนั้นแปรหน้าไปทางทิศอุดร ตั้งกุณฑ์คือกองเพลิงพิธี ตรงหน้าพระโค มีบายศรีสมโภชพระราชครูประจำทิศมุม ทำพิธีบูชากุณฑ์ตลอดคืนยังรุ่ง พระราชกุมารป้อนหญ้า ครั้นเวลารุ่งเช้ามีกระบวนแห่เสด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงถือดอกบัวทอง พระอรรคมเหษีทรงถือดอกบัวเงิน แห่ประทักษิณพระโคอุศุภราชเก้ารอบแล้วมีสมโภชเลี้ยงลูกขุน พระราชพิธีนี้ทำในพระราชวัง แต่เห็นจะเลิกมาเสียช้านานทีเดียว จนในคำให้การขุนหลวงหาวัดก็ไม่มีปรากฏ พิธีเฉวียนพระโคนี้ เปนพิธีใบโคเต็มที จึงไม่ตั้งอยู่ได้ช้านาน ซึ่งเก็บมาว่านี้เพราะในตอนท้ายไม่มีพิธีอันใด มีแต่การพระราชกุศลประจำปี

ที่ ๘ การเลี้ยงขนมเบื้อง

กำหนดเลี้ยงขนมเบื้องนี้ ว่าเมื่อพระอาทิตย์ถอยลงสุดทางใต้ตกนิจ เปนวันที่หยุด จะกลับขึ้นเหนืออยู่ในองศา ๗ องศา ๘ ในราศีธนูเปนถึงกำหนดเลี้ยงขนมเบื้อง ไม่กำหนดแน่ว่าเปนกี่ค่ำวันใด การเลี้ยงขนมเบื้องนี้ ไม่ได้มีสวดมนต์ก่อนอย่างเช่นพระราชพิธีอันใด กำหนดพระสงฆ์ตั้งแต่เจ้าพระ พระราชาคณะ ๘๐ รูป ฉันในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ขนมเบื้องนั้นเกณฑ์พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายใน ท้าวนางเจ้าจอมมารดาเก่าเถ้าแก่พนักงาน ตาดประรำตั้งเตาตะเฆงข้างท้องพระโรง การซึ่งกำหนดเลี้ยงขนมเบื้องนี้นับเปนอย่างตรุศจีนอย่างหนึ่ง แต่เฉพาะต้องที่กุ้งมีมันมากจึงเปนเวลาที่เลี้ยงขนมเบื้อง แต่การเลี้ยงขนมเบื้องในแผ่นดินประจุบันนี้ ไม่ได้เสด็จออกมาหลายปีแล้ว ค้างอยู่ข้างจะเปนการมืด ๆ

ที่ ๙ เทศนามหาชาติ

มีการพระราชกุศลในเดือนอ้ายนี้อีกอย่างหนึ่ง ซึ่งเปนการประจำปีอยู่ แต่เปนการซึ่งเลื่อน ๆ มา มิใช่แบบกำหนด คือเทศนามหาชาติ

เทศนาสำหรับแผ่นดิน เปนพระราชกุศลนิจสมัยมีมาแต่เดิมนั้น ๓๓ กัณฑ์ ซึ่งมีกำหนดเครื่องกัณฑ์ด้วยปริกขารกะฐิน คือผ้าไตรแพรเงิน ๑๐ ตำลึง ขนมต่าง ๆ ดังเช่นกล่าวมาในเทศนาเดือน ๑๒ นั้น

ธรรมเนียมแต่เดิมเคยเปนเทศนามหาชาติ ๒ จบ ๒๖ กัณฑ์ อริยสัจ ๔ กัณฑ์ เดือนสิบสอง ๓ กัณฑ์ รวมเปนเทศนาวิเศษสำหรับแผ่นดิน ๓๓ กัณฑ์ ในรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ในเดือนสิบเอ็ดวันขึ้น ๑๔ ค่ำ ๑๕ ค่ำ มีมหาชาติ แรม ค่ำ ๑ มีอริยสัจครบทั้ง ๑๐ กัณฑ์ เมื่อเทศนาจบแล้วจึงเสด็จลงลอยพระประทีป แต่ในรัชกาลที่ ๓ นั้น ถ้าปีใดมีพระองค์เจ้าหม่อมเจ้าทรงผนวชเปนภิกษุแลสามเณรมาก ปีนั้นก็มีมหาชาติ ปีใดไม่ใคร่มีพระองค์เจ้าแลหม่อมเจ้าทรงผนวช ก็เปลี่ยนเทศนาปฐมสมโพธิแบ่งวันละ ๑๐ กัณฑ์ ครั้นมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กลางเดือนสิบเอ็ดต้องกับการฉลองพระพุทธรูปพระชนม์พรรษา ซึ่งทรงทำการเติมขึ้น ในเมื่อรัชกาลที่ ๓ แรกมีพระพุทธรูปประจำพระชนม์พรรษานั้น เคยฉลองในต้นเดือน ๕ ขึ้นค่ำ ๑ ด้วยวันเฉลิมพระชนม์พรรษาในรัชกาลที่ ๓ นั้น จะตกอยู่ในเดือน ๔ ข้างแรมเดือน ๕ ข้างขึ้น พระพุทธรูปหล่อในเดือน ๔ ข้างขึ้นถึงเดือน ๕ ขึ้นค่ำ ๑ ก็ได้ฉลองทุกปี ครั้นมาถึงในรัชกาลที่ ๔ วันประสูตเดิมอยู่ในเดือน ๑๑ จึงได้โปรดให้เลื่อนการหล่อพระชนม์พรรษามาหล่อในเดือน ๑๐ การฉลองพระชนม์พรรษา จึงได้มาฉลองในเดือนสิบเอ็ดขึ้น ๑๔ ค่ำ ๑๕ ค่ำ ที่พระที่นั่งอนันตสมาคม เทศนามหาชาติก็ต้องเลื่อนไป มีเทศนาวิเศษเปลี่ยนแทนวันละกัณฑ์ การเทศนามหาชาตินั้นคงไปตกอยู่ในเดือน ๑๒ ข้างขึ้นบ้างข้างแรมบ้าง ไม่กำหนดแน่ แต่มักจะโปรดให้มีแต่จบเดียว แล้วมีอริยสัจรวมเปน ๑๗ กัณฑ์ ยกมหาชาติ ๑๓ กัณฑ์นั้นไปเปนเทศน์วิเศษในกลางเดือนสิบเอ็ด ๓ กัณฑ์ ในการเฉลิมพระชนม์พรรษา ๔ กัณฑ์ ยังคงเหลือเทศน์วิเศษอยู่อีก ๖ กัณฑ์ ไว้สำหรับรายไว้ไปในการพระ

ราชกุศลต่าง ๆ ไม่ให้ต่ำกว่าจำนวนเดิม ๓๓ กัณฑ์ ถ้าบางปีมีเจ้าพระเจ้าเณรบ้าง อย่างเช่นปีข้าพเจ้าบวชก็มีมหาชาติ ๒ จบเติม ๑๐ กัณฑ์บ้าง ถ้าเปนเช่นนั้นเทศน์วิเศษก็คงเปนอันเติมขึ้นอีก ๗ กัณฑ์ รวมเปน ๔๐ กัณฑ์ แต่ครั้นตกมาถึงแผ่นดินประจุบันนี้ถึงว่าการฉลองพระพุทธรูปพระชนม์พรรษา ไม่ตกเดือนสิบเอ็ดก็จริง แต่ต้องทำบุญวันประสูตร วันสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในกลางเดือนสิบเอ็ด จึงเลื่อนมหาชาติมามีตามเดิมไม่ได้ ยังซ้ำเดือนสิบสอง เมื่อเลื่อนฉัตรมงคลมาทำในเดือนสิบสอง ก็ทำให้การในเดือนสิบสองมากจนไม่ใคร่มีเวลาว่าง เทศนามหาชาติจึงต้องเลื่อนต่อไปเดือนอ้าย ซึ่งเปนเดือน ว่าง แต่ ถึง กระ นั้น ก็ ถูก คราวเสด็จหัวบ้านหัวเมืองเสียไม่ได้มีเนือง ๆ แต่เจ้านายที่ทรงผนวชก็ไม่ใคร่มีใครอยู่ถึงเดือนอ้าย จึงไม่ชวนจะให้มีด้วย เพราะฉนั้นเทศน์มหาชาติจึงได้มีบ้างไม่ได้มีบ้าง บางปีก็มี ๒ จบ บางปีมีจบเดียว สุดแท้แต่มีเวลาพอสมควรที่จะทำได้ ที่มีจบเดียวโดยมาก

การเทศนามหาชาติแต่ใน ๓ รัชกาลก่อนนั้น เทศบนพระที่นั่งเศวตฉัตร ในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยแห่งเดียว ยกไว้แต่มีพระบรมศพอยู่บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท จึงได้ยกขึ้นไปเทศนาบนพระแท่นมุกพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท แต่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เคยยกไปมีที่พระที่นั่งอนันตสมาคม แต่แรกข้างในฟังไม่ได้ยิน จึงได้ย้ายเข้าไปมีที่พระที่นั่งทรงธรรมข้างใน ข้าราชการที่เข้าไปในการเทศนานั้น เฉพาะแต่เจ้านายเจ้าพนักงานกรมพระตำรวจและมหาดเล็ก บนพระที่นั่งทรงธรรมเปนข้างในฟังทั้งสิ้น ครั้นแผ่นดินประจุบันนี้ย้ายกลับมาเทศน์ที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยไปตามเดิม เพราะ

เสด็จอยู่ทางนี้ เมื่อพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยต้องซ่อมแซมใหม่ จึงได้ยกมาเทศน์ที่พระที่นั่งจักรกรีมหาปราสาท

การตกแต่งเครื่องบูชาเทศนานั้น แบบที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย หลังพระที่นั่งเศวตรฉัตรผูกกิ่งไม้ มีดอกไม้ร้อยห้อยย้อยเปนพวงพู่ผูกตามกิ่งไม้ทั่วไป บนพระแท่นถมตั้งพานพุ่มดอกไม้ พานทองสองชั้น ขนาดใหญ่ขนาดเล็กเรียงสองแถว ตระบะถมตั้งหญ้าแพรกเข้าตอกดอกมะลิถั่วงา แลมีพานเครื่องทองน้อยแก้วห้าสำหรับตั้งตะเกียงแก้ว แซกตามระหว่างเครื่องทองน้อย ตรงน่าพระที่นั่งเศวตรฉัตรออกไป ตั้งหมากพนมพานทองมหากระฐินสองพาน หมากพนมใหญ่พานแว่นฟ้าสองพาน แล้วพานนี้เปลี่ยนเปนโคมเวียน มีต้นไม้เงินทองตั้งรายสองแถว กระถางต้นไม้ตัดตายคราม โคมพโยมแก้วรายตลอดทั้งสองข้าง น่าแถวมีกรงนกคีรีบูน ซึ่งติดกันหม้อแก้วเลี้ยงปลาทองตั้งปิดช่องกลาง ปลายแถวตั้งขันเทียนคาถาพัน ราวตะเกียงกิ่งที่เสาแขวนฉากเทศน์ทั้ง ๑๓ กัณฑ์ น่าห้องพระโรงมีซุ้มตะเกียง ๕ ซุ้ม มีราชวัตรฉัตรธงผูกต้นกล้วยต้นอ้อยตามธรรมเนียม เล่ากันว่าเมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย เปนเวลาเล่นเครื่องแก้ว กำลังมีราคามากนั้น ในห้องฉากซึ่งเปนที่ประทับในพระเฉลียงพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยนี้ ตั้งเครื่องแก้วเปนเครื่องนมัสการโต๊ะหมู่ แลมีเครื่องประดับต่าง ๆ งดงามยิ่งนัก เจ้านายข้าราชการฝ่ายในก็มีตระบะเครื่องบูชาเปนเครื่องแก้ว เครื่องทองเครื่องถมประกวดประชันกันเปนการสนุกสนานมาก แต่ในชั้นหลังมานี้ ในพระฉากมีแต่เครื่องนมัสการแก้วโต๊ะประดับกระจกสำรับเดียวเท่านั้น แต่เจ้านายข้าราชการฝ่ายในยังมีเครื่องบูชาชั้นแก่ ๆ จึงใช้

ตระบะอย่างเก่า ๆ ชั้นสาว ๆ ก็เปนโต๊ะเปนพานย่อ ๆ ลงไป เด่นแต่สีดอกไม้ดอกไหล้ ไม่แซงแซงเหมือนอย่างแต่ก่อน แต่ถ้าเทศน์ที่พระที่นั่งทรงธรรมจัดม้าหมู่ตรงน่าธรรมาศน์ มีเครื่องแก้วต่าง ๆ ฝรั่งบ้างจีนบ้างมากกว่าที่เทศน์ท้องพระโรง แต่ยกต้นไม้เงินทอง ใช้ตั้งต้นไม้ตรายอยกไปถึงที่ตั้งเครื่องกัณฑ์ ในเทศน์มหาชาติหลวง ได้มีเปนการใหญ่ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย เกณฑ์พระบรมวงษานุวงษ์ ข้าราชการทำกระจาดใหญ่บูชากัณฑ์เทศน์คราวหนึ่ง มาเมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ข้าพเจ้าบวชเปนเณรได้ถวายเทศน์มีกระจาดใหญ่เปนรูปเรือสำเภา ทำที่น่าพระที่นั่งสุทไธสวริย์ เปนกัณฑ์เทศน์เฉพาะตัวคนเดียวคราวหนึ่ง

ธรรมเนียมเสด็จออกมหาชาติ กัณฑ์ชูกทศพร เจ้ากรมปลัดกรมพระตำรวจต้องนำตะเกียงที่ชุ้มเจ้ามาถวายทรงจุดชุ้มตะเกียง ต่อไปไม่ต้องถวายอีก มหาดเล็กต้องคอยเปลี่ยนเทียนเครื่องนมัสการ ในเวลาที่เสด็จไปทรงประเคนเครื่องกัณฑ์ให้แล้วเสร็จ ทันเสด็จกลับมาประทับทุกครั้ง เวลาทรงจุดเทียนแล้วต้องรับเทียนประจำกัณฑ์ แลเทียนคาถาพันทุกคราว ไม่มีเวลายกเว้น นอกนั้นไม่มีการอันใดซึ่งจะต้องขาดเหลือ

เดือนยี่

การพระราชพิธีในเดือนยี่นี้ คงนับพระราชพิธีบุษยาภิเศกมาไว้ เพราะเหตุผลอันได้กล่าวไว้แล้วในเดือนอ้าย ในคำให้การขุนหลวงหาวัด ได้กล่าวไว้ว่า พระเจ้าแผ่นดินเสด็จขึ้นประทับบนกองดอกไม้เจ็ดสีแล้ว จำเริญพระมนต์ พราหมณ์ทั้ง ๗ คนถวายพร แต่ในคำที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงษ์เธอเจ้าฟ้ามหามาลา กรมสมเด็จพระบำราบปรปักษ์ทรงเล่าให้ฟังนั้น ว่าทำเปนมณฑปดอกไม้สด พระเจ้าแผ่นดินทรงเครื่องถอดอย่างสรงมุรธาภิเศก ประทับในมณฑปดอกไม้สดนั้นแล้วสรงมุรธาภิเศก เมื่อสอบกับกฎมณเฑียรบาลในการพระราชพิธีบุษยาภิเศกนี้ ก็ไม่ได้กล่าวพิศดารในที่แห่งใด แต่ไปสมกันกับคำที่กล่าวว่าสรงมุรธาภิเศกนี้อยู่แห่งหนึ่ง ในจำนวนพระราชพิธีโบราณ ๑๒ อย่าง มีชื่อบุษยาภิเศกในจำนวนนั้นด้วย จะหาข้อความให้ละเอียดยิ่งขึ้นไปกว่านี้ไม่ได้ ด้วยเปนพระราชพิธีไพยมยานอย่างเชื่อง เหมือนพิธีเฉวียนพระโคกินเลี้ยงจึงได้สูญเร็ว

ที่ ๑๐ การพระราชพิธีตรียัมพวาย ตรีปวาย

การพระราชพิธีตรียัมพวายซึ่งเปลี่ยนมาแต่เดือนอ้าย การพิธีนี้ซึ่งกำหนดทำในเดือนอ้าย คงจะเปนเหตุด้วยนับเปลี่ยนปีเอาต้นฤดูหนาวเปนปีใหม่ของพราหมณ์ตามเช่นแต่ก่อนเราเคยใช้มา แต่การที่เลื่อนเปนเดือน

ห้านั้นจะไว้ชี้แจงต่อเมื่อว่าถึงสงกรานต์ การที่เลื่อนมาเปนเดือนยี่นี้ก็ได้กล่าวแล้วในคำนำ บัดนี้จะยกกล่าวคัดความแต่เพียงตรียัมพวายตรีปวายนี้ เปนพิธีปีใหม่ของพราหมณ์ ตรงกันกับพิธีมะหะหร่ำของพวกแขกเจ้าเซน นับเปนทำบุญตรุษเปลี่ยนปีใหม่ จึ่งเปนพิธีใหญ่ของพราหมณ์

พราหมณ์พวกซึ่งตั้งอยู่ในกรุงเทพ ฯ บัดนี้ ก็เปนเทือกเถาของพราหมณ์ซึ่งมาแต่ประเทศอินเดีย แต่ในขณะแต่ก่อนเมืองนครศรีธรรมราชเปนเมืองใหญ่ข้างฝ่ายใต้ เรือลูกค้าไปมาค้าขายอยู่ทั้งสองฝั่งทะเล คือข้างฝั่งนี้เข้าถึงเมืองนครศรีธรรมราช ข้างฝั่งตวันตกเข้าทางเมืองตรัง พราหมณ์จึ่งได้เข้ามาที่เมืองนครศรีธรรมราชมาก แล้วจึ่งขึ้นมาถึงกรุงเทพ ฯ เปนการสดวกดีกว่าที่จะเดินบกในเขตรแดนพม่ารามัญ ซึ่งเปนปัจจามิตรของกรุงเทพ ฯ ตั้งสกัดทางอยู่ข้างฝ่ายเหนือ เพราะฉนั้นเชื้อพราหมณ์ในเมืองนครศรีธรรมราชไม่มีสูญสิ้นจนถึงบัดนี้ มีเทวสถาน มีเสาชิงช้า ซึ่งพราหมณ์ยังคงทำพิธี แต่เปนอย่างย่อ ๆ ตามมีตามเกิด เช่นพิธีตรียัมพวายเอาแต่กระดานขึ้นแขวนเปนสังเขปเปนต้น ที่เข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ ในชั้นหลัง ๆ นี้ก็มีโดยมาก จนพูดสำเนียงเปนชาวนอกอยู่ก็มี เช่นพระครูอัษฎาจารีย์บิดาหลวงสุริยาเทเวศร์เดี๋ยวนี้เปนต้น ลัทธิเวทมนต์อันใดก็ไม่ใคร่ผิดแปลกกัน เปนแต่เลือน ๆ ลงไปเหมือนพระสงฆ์ในกรุงเทพ ฯ แลหัวเมือง ชรอยหัวเมืองข้างใต้ตั้งแต่เมืองนครศรีธรรมราชขึ้นมา จะเปนเมืองที่มีพราหมณ์โดยมาก จนเมืองเพ็ชรบุรีก็ยังมีบ้านพราหมณ์ตั้งสืบตระกูลกันมาช้านานจนถึงเดี๋ยวนี้

ลัทธิของพราหมณ์ที่นับถือพระเปนเจ้าต่าง ๆ บางพวกนับถือพระอิศวรมากกว่าพระนารายน์ บางพวกนับถือพระนารายน์มากกว่าพระอิศวร

บางพวกนับถือพรหม บางพวกไม่ใคร่พูดถึงพรหม บัดนี้จะว่าแต่เฉพาะพวกพราหมณ์ซึ่งเรียกว่าโหรดาจาริย ซึ่งเปนผู้ทำพระราชพิธีตรียัมพวายตรีปวายอันเปนต้นเรื่องที่จะกล่าวแต่พวกเดียว พราหมณ์โหรดาจาริยพวกนี้เปนพราหมณ์ที่สำหรับใช้การพระราชพิธีในกรุงสยามทั่วไป ตั้งแต่การบรมราชาภิเศกเปนต้น เว้นไว้แต่ที่เกี่ยวข้องด้วยช้างจึงเปนพนักงานพราหมณ์พฤฒิบาศ พราหมณ์โหรดาจาริยพวกนี้นับถือพระอิศวรว่าเปนใหญ่กว่าพระนารายน์ นับถือพระอิศวรคล้ายพระยะโฮวาฤๅพระอ้าหล่าที่ฝรั่งแลแขกนับถือกัน พระนารายน์นั้นเปนพนักงานสำหรับแต่ที่จะอวตารลงมาเกิดในมนุษยโลกย์ ฤๅอวตารไปในเทวโลกย์เอง คล้ายกันกับพระเยซูฤๅพระมหมัด แปลกกันกับพระเยซูแต่ที่อวตารไปแล้วย่อมทำร้ายแก่ผู้กระทำผิด คล้ายมหมัดซึ่งข่มขี่ให้มนุษย์ทั้งปวงถือสาสนาตามลัทธิของตน ควรจะเห็นได้ว่าสาสนาทั้งสามนี้มีรากเง่าเค้ามูลอันเดียวกัน แต่สาสนาของพราหมณ์เปนสาสนาเก่ากว่าสองสาสนา ชรอยคนทั้งปวงจะถือสาสนามีผู้สร้างโลกย์เช่นนี้ทั่วกันอยู่แต่ก่อนแล้ว เพราะความคิดเห็นว่าสิ่งใดจะเปนขึ้นเองไม่ได้ย่อมมีผู้สร้าง การที่มนุษย์ทั้งปวงจะได้รับความชอบความผิดต้องมีผู้ลงโทษแลผู้ให้บำเหน็จ เมื่อเห็นพร้อมใจกันอยู่อย่างนี้จึงเรียกผู้มีอำนาจนั้นว่า ศิวะ ฤๅยะโฮวะ ฤๅอ้าหล่า ตามสำเนียงแลภาษา ก็เพราะสาสนาพราหมณ์เปนสาสนาเก่า ได้กล่าวถึงพระนารายน์อันรับใช้พระอิศวรลงมาปราบปรามผู้ซึ่งจะทำอันตรายแก่โลกย์เนือง ๆ เมื่อมีผู้คิดเห็นขึ้นว่าความประพฤติของมนุษย์ทั้งปวงในเวลานั้นไม่ถูกต้อง ก็เข้าใจว่าตัวเปนพระนารายน์ผู้รับใช้ของพระอิศวรลงมาสั่งสอน ฤๅปราบปรามมนุษย์ แต่กระบวนที่จะมาทำนั้นก็ตามแต่อัธยาไศรย แลความสามารถของผู้ที่

เชื่อตัวว่าอวตารมา ฤๅแกล้งอ้างว่าตัวอวตารมาด้วยความมุ่งหมายต่อประโยชน์ซึ่งจะได้ในที่สุดอันคนเห็นว่าเปนการดีการชอบนั้น พระเยซูมีความเย่อหยิ่งยกตนว่าเปนลูกพระยะโฮวา คือพระอิศวร แต่ไม่มีกำลังสามารถที่จะปราบปรามมนุษย์ด้วยศาสตราวุธ ก็ใช้แต่ถ้อยคำสั่งสอนจนถึงอันตรายมาถึงตัวก็ต้องรับอันตรายครั้งไม้กางเขน พวกศิษย์หาก็ถือว่าเปนการรับบาปแทนมนุษย์ ตามอาการกิริยาซึ่งพระเยซูได้ประพฤติเปนคนใจอารีมาแต่เดิม ตามความนับถือที่จะคิดเห็นไป ฝ่ายมหมัดเกิดภายหลังพระเยซู เพราะไม่สู้ชอบใจในคำสั่งสอนของพระเยซู จนคิดจะเปลี่ยนแปลงอยู่แต่วันนั้นจึงสามารถที่จะเห็นได้ว่า ซึ่งพระเยซูอ้างว่าเปนลูกพระยะโฮวานั้นเปนการเย่อหยิ่งเกินไปแต่ไม่สู้น่าเชื่อ ทั้งการที่จะป้องกันรักษาชีวิตตามทางพระเยซูประพฤติมานั้นก็ไม่เปนการป้องกันได้ จึงได้คิดซ่องสุมกำลังศาสตราวุธปราบปรามด้วยอำนาจ แล้วจึงสั่งสอนภายหลัง อ้างตัวว่าเปนแต่ผู้รับใช้ของพระอัลหล่า ให้อำนาจแลความคิดลงมาสั่งสอนมนุษย์ทั้งปวง การซึ่งมนุษย์ทั้งปวงเชื่อถือผู้ซึ่งอ้างว่ารับใช้พระอิศวรฤๅพระยะโฮวาพระอัลหล่าลงมาเช่นนั้น ก็ด้วยอาไศรยในคัมภีร์ของพราหมณ์ได้กล่าวไว้ว่า พระนารายน์ได้รับใช้พระอิศวรลงมาเปนคราว ๆ นั้นเอง จนถึงประจุบันเดี๋ยวนี้ก็ยังไม่สิ้นความคิดเห็นอย่างนี้ ยังมีมะหะดีอวตารลงมาตามคำทำนายของมหมัด มุ่งหมายจะประกาศแก่มนุษย์ทั้งปวงว่าเปนอวตารตามอย่างเก่า แต่เปนเวลาเคราะห์ร้ายถูกคราวที่มนุษย์ทั้งปวงเจริญขึ้นด้วยความรู้ไม่ใคร่มีผู้ใดเชื่อถือ จนเราอาจทำนายได้เปนแน่ว่า สืบไปภายน่าพระอิศวรคงจะไม่อาจใช้ใครลงมาได้อีก ถึงลงมาคงจะไม่มีผู้ใดเชื่อถือ

แต่ถึงว่าสาสนาทั้งสามเปนสาสนาเดียวกันก็ดี ข้อความที่ตรงกันอยู่ก็แต่เหตุผลที่เปนรากง่าว แต่วิธีที่จะบูชาเส้นสรวงแลอาการความประพฤติของพระเปนเจ้านั้น ย่อมเปลี่ยนแปลงยักเยื้องกันไปตามความประพฤติที่จะเข้าใจง่ายในประเทศนั้น แลตามสำนวนคนในประเทศนั้น ๆ ตกแต่งเรียบเรียงขึ้น ก็บันดาคัมภีร์สร้างโลกย์ทั้งปวงย่อมกล่าวกิจการซึ่งพระเปนเจ้าได้ทำนั้นแปลกประหลาดต่าง ๆ ตามแต่จะว่าไป ที่ไม่น่าทำไปทำก็มี ที่ควรจะทำได้เร็วไปทำช้า การที่เห็นว่าน่าจะต้องทำช้าไปทำได้เร็ว ๆ การที่ไม่พอที่จะวุ่นวายก็วุ่นวายไปได้ต่าง ๆ การที่ไม่พอที่จะเพิกเฉยก็เพิกเฉย จะยกหยิบเรื่องมาอ้างก็จะยืดให้ยืดยาวหนักไป จะขอย่นย่อข้อความตรงตามความประสงค์ในเหตุที่จะกล่าวบัดนี้ว่า บันดาหนังสือเรื่องใด ๆ ซึ่งเปนของแต่งไว้แต่โบราณ ผู้แต่งย่อมมีความรู้แลวิชาน้อย ด้วยยังไม่มีเวลาที่ได้ทดลองสืบสวนเทียบเคียงการที่จริงให้ตลอดไป มุ่งหมายแต่ความดีอย่างหนึ่ง แล้วแต่งหนังสือเรื่องราวตามชอบใจของตน ซึ่งคิดเห็นว่าจะเปนเหตุชักล่อใจคนให้นับถือมากขึ้น แล้วจะได้เชื่อฟังคำสั่งสอนในทางที่ดีซึ่งเปนที่มุ่งหมาย มิใช่จะกล่าวมุสาโดยไม่มีประโยชน์ จึงเห็นว่าไม่เปนการมีโทษอันใด เมื่อคิดเห็นเช่นนั้นแล้วจะเรียบเรียงหนังสือลงว่ากระไรก็เรียงไปตามชอบใจ ไม่คิดเห็นว่าคนภายหลังจะมีวิชาความรู้มากขึ้นจะคัดค้านถ้อยคำของตน ฤๅแม้แต่เพียงนึกสงไสยประการใดไม่ ความคิดของคนแต่ก่อนเช่นนี้ก็ใช่ว่าจะเปนการผิดไปทีเดียว ด้วยเหตุว่ามนุษย์ทั้งปวงในเวลานั้น ก็ย่อมมีความรู้ความเห็นน้อยกว่าผู้ที่แต่งหนังสือนั้น ต้องเชื่อถือหนังสือนั้นว่าเปนความจริงความดีสืบลูกหลานต่อ ๆ มาถึงว่าลูกหลานต่อลงมาภายหลังจะนึกสงไสยสนเท่ห์บ้าง ก็เปนความผิด

ใหญ่ที่จะหมิ่นประมาทต่อความประพฤติของพระเปนเจ้า แต่ผู้ซึ่งจะไม่คิด เคยเพราะเคยนับถือเสียตั้งแต่เกิดมานั้นมีโดยมาก น้อยก็คงต้องสู้มากไม่ได้อยู่เปนธรรมดา เพราะฉนั้นคัมภีร์ศาสนาพราหมณ์ฤๅพระยะโฮวาพระอ้าหล่า จึ่งได้มีเรื่องราวแลถ้อยคำที่ไม่น่าเชื่ออยู่ในนั้นทุก ๆ ฉบับ คำซึ่งข้าพเจ้าจะกล่าวต่อไปภายน่านั้น บางทีจะดูเหมือนดื้อ ๆ พระเปนเจ้าไปบ้าง . จึ่งขอแสดงความประสงค์ไว้เสียแต่เบื้องต้นว่า ข้าพเจ้าไม่ได้คิดจะยกข้อทุ่มเถียงว่าพระเปนเจ้ามีฤๅไม่ในเรื่องที่จะกล่าวต่อไปนี้ เปนอันยกเว้นเสียไม่กล่าวถึงในข้อนั้นทีเดียว เพราะใช่กาละที่จะกล่าวถึงแลจะทุ่มเถียงกันในเวลานี้ ถ้าจะเปนคำหมิ่นประมาทบ้างก็ไม่ได้คิดหมิ่นประมาทพระเปนเจ้าอันจะมีอยู่จริงฤๅไม่จริงนั้น เปนแต่เห็นประหลาดในถ้อยคำของผู้ที่แต่งเรื่องราวอันไม่ยุติด้วยเหตุด้วยผล เพราะเปนการถ่วงเวลาที่ควรจะใช้ จึ่งเปนการขบขันไปบ้างเท่านั้น เมื่อท่านทั้งปวงได้จำถ้อยคำที่กล่าวนี้ไว้แล้วจงอ่านเรื่องราวต่อไปข้างน่า เมื่อจะว่าด้วยความประพฤติของพระเปนเจ้าทั้งปวง ซึ่งมีอยู่ในประเทศใดแต่งคัมภีร์ พระเปนเจ้าก็ประพฤติพระองค์เปนคนชาตินั้น ดังเช่นกล่าวมาแล้วนั้น พระอิศวรของพราหมณ์ที่อยู่ในกรุงสยามนี้ประพฤติพระองค์เปนอย่างชาวอินเดีย คือไม่เสวยเนื้อสัตว์ โปรดเข้าเม่าเข้าตอกกล้วยอ้อยมะพร้าวเผือกมันนมเนย ตามที่พวกพราหมณ์ในประเทศอินเดียกินเปนอาหารอยู่ แลถือกันว่าพระอิศวรนั้นเปนพระคุณ คือเปนผู้ที่จะสงเคราะห์เทพยดามนุษย์ยักษ์มารทั่วไป ไม่มีที่จะลงโทษแก่ผู้ใด โดยจะต้องทำบ้างก็เปนการจำเปนโดยเสียไม่ได้ หลง ๆ ลืม ๆ เช่นครั้งปราบตรีบุรำเปนต้น เมื่อแผลงศรไปไม่สำเร็จแล้ว ก็ไม่ตั้งความเพียรที่จะทำต่อไป มอบธุระให้พระนารายน์เสียทีเดียว โดย

ว่ามักจะทรงกริ้วโกรธสนมกำนัลที่มีความผิด เล็กน้อยใน การ ปฏิบัติ วัตถาก มีจุดตะเกียงเปนต้น จะสาปสรรค์ให้ลงมาทนทุกข์ทรมานโดยกำลังกริ้วครั้งหนึ่ง ก็ยังทรงพระเมตตาให้มีกำหนดพ้นโทษ แลให้เปนประโยชน์แก่การเรื่องอื่น มีให้เปนเมียหนุมานเปนรางวัล แลบอกหนทางพระรามเปนต้น เพราะพระอิศวรเต็มไปด้วยความกรุณาไม่เลือกว่าคนดีฤๅคนชั่ว เพราะใครไปถึงที่ซึ่งต้องจะขออันใดก็ได้สมปรารถนา จะไปดีฤๅไปชั่วตามแต่ตัวผู้ได้ไป เพราะพระไทยดีมีพื้นอันใหม่อยู่เปนนิจดังนี้ จึงได้มีพระนามปรากฏว่าพระคุณ

ส่วนพระนารายน์นี้พระอาการตามที่กล่าวว่า เมื่ออยู่ปรกติเสมอย่อมบรรทมอยู่ในกลางทเลน้ำนมเปนนิจ ต่อเมื่อเวลาใดมีการอันใดซึ่งพระอิศวรจะต้องการ รับสั่งใช้ให้ไปปราบปรามผู้ซึ่งประทุษร้ายแก่โลกย์ทั้งปวงจึงได้ปลุกขึ้น เพราะฉนั้นพระนารายน์จึงเปนแต่ผู้ทำลาย ที่สุดโดยปลุกขึ้นเพื่อการมงคลเช่นไปเยี่ยมพระขันธกุมาร ก็ทรงขัดเคืองบริภาษจนพระเศียรพระขันธกุมารหายไป พระอิศวรต้องซ่อมแซมแก้ไขด้วยศีศะช้าง เพราะเหตุฉนั้นจึงมีคำกล่าวว่าพระนารายน์ย่อมไม่ประสิทธิ์พรอวยสวัสดิมงคลแต่สักครั้งหนึ่งเลย ที่สุดจนเครื่องบูชาในเวลาพระราชพิธีตรี-ปวายก็ห้ามไม่ให้นำมาถวายด้วยกลัวพิศม์ จะแจกให้แก่ผู้ดีมีน่าก็ไม่ได้ ต้องแจกให้แก่ยาจกวณิพก แลถือกันว่าถ้าวันแรม ๕ ค่ำซึ่งเปนวันส่งพระนารายน์นั้นต้องวันพิศม์ มักจะเกิดเหตุร้ายฟันแทงกันชุกชุม (เพราะเดือนมืดคนไม่ใคร่ไปดู) พราหมณ์ทั้งปวงต้องระวังกันเปนกวดขัน เพราะพระนารายน์เปนพนักงานแต่ล้างผลาญเช่นนั้น จึงได้มีนามปรากฏว่าพระเดชเปนคู่กันกับพระคุณ

ส่วนพระมหาวิฆเนศวรนั้น คือพระขันธกุมารซึ่งพระเศียรเปนช้าง เปนโอรสพระอิศวรเปนครูช้าง พราหมณ์ย่อมนับถือโดยฤทธิ์เดชของพระองค์เองบ้าง โดยจะให้ลูกพระไทยพระอิศวรเปนการสัพพีบ้าง จึ่งเปนพระเปนเจ้าอีกองค์หนึ่ง

เทวสถานซึ่งเปนของสำหรับพระนครจึ่งทำเปนสามสถาน สถานหนึ่งพระอิศวร สถานกลางพระมหาวิฆเนศวร อีกสถานหนึ่งพระนารายน์ การพระราชพิธีตรียัมพวายตรีปวายนี้ ทำที่เทวสถานทั้งสามนั้น

ความมุ่งหมายของการพิธีตรียัมพวายที่ทำนี้ ว่าพระอิศวรเปนเจ้าเสด็จลงมาเยี่ยมโลกย์ปีละครั้ง ครั้งหนึ่งกำหนด ๑๐ วัน วันเดือนอ้ายขึ้น ๗ ค่ำเปนวันเสด็จลง แรมค่ำ ๑ เปนวันเสด็จกลับ ต่อนั้นในวันค่ำ ๑ พระนารายน์เสด็จลงมา แรม ๕ ค่ำเสด็จกลับ การที่เลื่อนมาเดือนยี่เกินกำหนดซึ่งเสด็จลงมาเห็นจะไม่เปนการยากอันใด ด้วยพราหมณ์ย่อมถือตัวว่าเปนผู้ถือประแจสวรรค์ด้วยกันกับโปป เมื่อไม่อ่านเวทเปิดประตูถวายก็เสด็จไม่ได้อยู่เอง การซึ่งรับรองพระอิศวรนั้นก็จัดการรับรองให้เปนการสนุกนิ์ครึกครื้นตามเรื่องราวที่กล่าวไว้ คือมีเทพยดาทั้งหลายมาเฝ้าประชุมพร้อมกัน เปนต้นว่าพระอาทิตย์พระจันทร์พระธรณีพระคงคา ซึ่งพราหมณ์ทำเปนแผ่นกระดานมาฝังไว้น่าชมรมโลกบาลทั้งสี่ก็มาเล่นเซอคัสได้ชิงช้าถวาย พระยานาคฤๅเทพยดาว่ากันเปนสองอย่างอยู่ ก็มารำเสนงพ่นน้ำฤๅสาดน้ำถวายบันดาในการพระราชพิธีตรียัมพวาย ส่วนพระอิศวรนั้นเปนการครึกครื้นมีผู้คนไปรับแจกเข้าตอกเข้าเม่าที่เหลือจากสรวงสังเวยเปนสวัสดิมงคล แต่ส่วนการพระราชพิธีตรีปวายของพระนารายน์นั้นทำเปนการเงียบ ด้วยพระองค์ไม่โปรดใน

การโล้ชิงช้า มีพื้นเปนโบราณอยู่ตามที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น ความมุ่งหมายของการพระราชพิธีนี้มีความนิยมดังกล่าวมานี้

มีความพิศดารในกฎมณเฑียรบาลแต่เฉพาะว่าด้วยเรื่องสนาน คือสรงมุรธาภิเศกอย่างเดียว ถัดท้ายไปว่าด้วยเรื่องถวายตุ้ม ก็เปนบรรยายแต่ชื่อพนักงานผู้รับ หาได้ความชัดเจนอย่างไรไม่ แต่ข้อซึ่งว่าพิธีตรียัมพวายมีสรงมุรธาภิเศกด้วยนี้เปนการเลื่อนลอย ไม่ได้ยินในที่อื่น ถึงในพระราชพิธีที่นับว่ามีสนาน ๑๗ อย่างก็ไม่มีพิธีตรียัมพวาย แต่ถ้าจะคิดดูตามเวลาที่พระเจ้าแผ่นดินทรงนับถือไสยสาตรมาก อย่างเช่นพระนารายน์มหาราช ที่จะเปนด้วยทรงชื่นรมย์ในพระนามว่าเปนพระเปนเจ้า จนคนเห็นปรากฏว่าเปนสึกร ฤๅเปนด้วยทรงเล่นวิชาช้างม้าอยู่คงกระพันชาตรีเพลิดเพลินไปอย่างไร จนมีจดหมายแห่งหนึ่งได้กล่าวไว้โดยคำชัดเจนว่า สมเด็จพระนารายน์เปนเจ้าทรงนับถือไสยสาตรมากกว่าพุทธสาสน์ ดังนี้ เมื่อจะเทียบดูเหตุการณ์ที่มีปรากฏอยู่ในพระราชพงษาวดารที่คนเปนอันมากได้อ่านก็จะพอเห็นได้ว่า คำที่กล่าวด้วยเรื่องทรงนับถือไสยสาตรนั้นจะไม่เปนคำที่กล่าวโดยไม่มีมูลทีเดียวนัก คือได้ทรงสร้างเทวรูปหุ้มด้วยทองคำทรงเครื่องลงยาราชาวดีประดับหัวแหวน สำหรับตั้งในการพระราชพิธีเปนหลายองค์ แลในการพิธีตรียัมพวายก็เปนอันปรากฏชัดว่าได้เสด็จไปส่งพระเปนเจ้าถึงเทวสถานทุกปีมิได้ขาด จนถึงเวลาที่มีเหตุอันเข้าใจว่าพระไตรภูวนาถทิตยวงษ์ คิดจะประทุษฐร้ายในวันซึ่งเสด็จส่งพระเปนเจ้าแน่ชัดแล้วก็ยังรับสั่งว่าจะทำอย่างไรก็ตามเถิด แต่จะไปส่งพระเปนเจ้าให้ถึงเทวสถานจงได้ มีพยานเช่นคำที่เรากล่าวไว้ดังนี้จะพอสันนิฐานได้ว่าพระนารายน์เปนเจ้าทรงนับถือไสยสาตร (ถึงไม่ยิ่งกว่า

ตามที่เขาว่าก็คงจะ) มาก ก็ประเพณีพระเจ้าแผ่นดินซึ่งจะทำการบรมราชาภิเศก เมื่อจะน่าแต่รับพระสุพรรณบัตรแล้วก็ต้องทรงรับสังวาลพราหมณ์อันมหาราชครูพิธีประสิทธิ ถวายทรงก่อนที่จะรับเครื่องราชกกุธภัณฑ์ทั้งปวง นับว่าเหมือนบวชเปนพราหมณ์สามเส้นครั้งหนึ่งทุกพระองค์ ก็ในพิธีตรียัมพวายนี้พราหมณ์ทั้งปวงต้องสนานกายสระเกล้า เพื่อจะรับพระเปนเจ้าทั่วกัน ถ้าพระเจ้าแผ่นดินซึ่งทรงรู้สึกพระองค์ว่าเปนพราหมณ์อยู่หน่อย ๆ หนึ่งเช่นนั้นจะสรงมุรธาภิเศกจริงดังว่าได้ดอกกระมัง

ในจดหมายคำให้การขุนหลวงหาวัด ที่ตรงนี้ดูเลอะ ๆ ไม่ได้ออกชื่อพิธีตรียัมพวาย แต่พรรณาถึงเรื่องเสาชิงช้าถีบชิงช้า แลพระยาพลเทพยืนชิงช้าต้องยืนตีนเดียว ยืนสองตีนถูกริบเปนต้น ไม่มีข้อความละเอียดว่าด้วยแห่แหนฤๅการพิธีในเทวสถานประการใด แต่การสรงมุรธาภิเศกตามซึ่งกล่าวไว้นั้นไม่ได้มีในกรุงรัตนโกสินทร์นี้เลย การที่เปนอยู่ในประจุบันนี้คงดังจะกล่าวต่อไปข้างน่า แต่ก่อนมาเปนแต่พิธีพราหมณ์ พระราชทานเงินแลสิ่งช่วยแลมีการแห่แหนตามสมควร แต่ครั้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงนับว่าพิธีนี้เหมือนพิธีมะหะหร่ำของแขกเจ้าเซ็น แลวิสาขะบูชาในพระพุทธสาสนาเปนพิธีใหญ่สำหรับพระนครอยู่ข้างจะทรงเปนพระราชธุระมาก จึงได้โปรดให้มีพิธีสงฆ์เพิ่มเติมขึ้นด้วย

พระสงฆ์รับพระราชทานฉันที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ในวัน ๗ ค่ำเวลาเช้า ซึ่งเปนวันถอดพระเนตรแห่กลับ เสด็จออกเลี้ยงพระเสร็จแล้วพอทันเวลาแห่กลับ พระสงฆ์ฉันพร้อมกันทั้ง ๑๕ รูป คือพระราชาคณะ ๓ รูป พระพิธีธรรม ๑๒ รูป มีเครื่องไทยทานสบงร่มรองเท้าหมากพลูธูปเทียน แลมีกระจาดเข้าเม่าเข้าตอกเผือกมันกล้วยอ้อยมะพร้าวน้ำตาลทราย ถวาย

ให้ต้องกันกับการพิธี เวลากลางคืนในวันขึ้น ๗ ค่ำ ขึ้น ๘ ค่ำ ขึ้น ๙ ค่ำ แบ่งสวดมนต์ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนสาสดารามวันละ ๕ รูป พระราชาคณะรูป ๑ พิธีธรรม ๔ รูปทุกคืน ในชั้นแรกเสด็จพระราชดำเนินออกทุกคืน แต่ภายหลังมากึ่งคืน ๆ ไป การที่เสด็จออกนั้นดูเปนแทนเสด็จเทวสถานซึ่งพระเจ้าแผ่นดินในกรุงเก่าเสด็จทุกปี ที่น่าพระพุทธปฏิมากรแก้วมรกฏ มีพานเข้าตอกมะพร้าวกล้วยอ้อยตั้งบูชาเหมือนอย่างเช่นพราหมณ์ตั้งที่น่าเทวรูปในเทวสถาน ทรงจุดเครื่องนมัสการแล้วราชบัณฑิตอ่านคำบูชา แสดงพระราชดำริห์ในเบื้องต้นที่ทรงเห็นว่าการพระราชพิธีนี้ควรจะเนื่องด้วยพระพุทธสาสนา แล้วจึ่งได้ว่าสรรเสริญพระพุทธคุณถวายเข้าเม่าเข้าตอกผลไม้ต่าง ๆ เปน ๓ ครั้ง มีข้อความต่าง ๆ กันถ่ายอย่างที่พราหมณ์ยกอุลุบถวายพระเปนเจ้า เมื่อจบคำบูชาถวายเข้าตอกนั้นแล้วจึ่งได้สวดมนต์ต่อไปทั้งสามวัน ครั้นวันแรม ๕ ค่ำเริ่มพระราชพิธีตรียัมปวายก็มีพระสงฆ์รับพระราชทานฉัน พระราชาคณะไทย ๓ รามัญ ๓ พระครูปริตไทย ๔ รามัญ ๔ ถวายเครื่องไทยทานเหมือนอย่างพระราชพิธีตรียัมพวาย เวลาค่ำสวดมนต์ที่พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนสาสดาราม แต่ไม่มีคำบูชาเจืออยู่ข้างจะบำบัดพิศม์หน่อย ๆ การพิธีสงฆ์ที่เกี่ยวในสองพิธีมีอยู่เท่านี้

ในการพระราชพิธีนี้ต้องมีข้าราชการผู้ใดผู้หนึ่ง ซึ่งรับที่สมมติว่าเปนพระอิศวรเปนเจ้าลงมาเยี่ยมโลกย์ ตามที่พราหมณ์คอยอยู่นั้น ตำแหน่งผู้ซึ่งรับที่สมมตินี้ แต่ก่อนเคยคงอยู่ในเจ้าพระยาพลเทพซึ่งเปนเกษตราธิบดีผู้เดียว เปนตำแหน่งเดิมแต่ครั้งกรุงเก่ามาจนตลอดถึงรัชกาลที่ ๓ ในกรุงรัตนโกสินทรนี้ข้างตอนต้น ครั้นตกมาตอนปลายเจ้าพระยา

พลเทพ (ฉิม) ถึงอสัญกรรมไม่ทรงตั้งเจ้าพระยาพลเทพต่อไป โปรดให้เจ้าพระยานิกรบดินทร์ ซึ่งยังเปนพระยาราชสุภาวดียืนชิงช้าแทนปีหนึ่ง ต่อไปก็เปลี่ยนเปนเจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ (เสือ) ซึ่งยังเปนพระยาราชนิกูลเปนผู้ยืน มีคำเล่าว่ารับสั่งให้ข้าราชการออกมาดูแห่ ครั้นเวลาเสด็จออกขุนนางรับสั่งถามว่างามอย่างไรบ้าง มีผู้ทูลว่างามเหมือนห่อพระองคาร ต่อไปเปนเจ้าพระยายมราช (ศุข) เมื่อยังเปนพระยาสุรเสนาได้ยืนชิงช้า แต่ไม่เปลี่ยนทุกปียืนปีหนึ่งแล้วก็ซ้ำ ๆ ไป ต่อถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงพระราชดำริห์เห็นว่าเจ้าพระยาพลเทพต้องแห่ทุกปี ปีละสองครั้งก็เหมือนกันกระบวนแห่ก็กรองกรอย เปนการไกไร้โดยไปไม่ครึกครื้น แต่ก่อนมาท่านเสนาบดีข้าราชการผู้ใหญ่อื่น ๆ ย่อมซ่องมีคราวที่ต้องถูกแห่สระสนานใหญ่ ครั้นเมื่อเกิดพระราชพิธีศเรนทรีศรสนานขึ้นแทนการสระสนานท่านเสนาบดีแลข้าราชการทั้งปวง ก็เปนอันไม่มีที่จะได้โอกาศแห่แหนอันใดให้เปนเกียรติยศอย่างแต่ก่อน อนึ่งบางทีก็เปนที่บ่นกันว่าต้องถูกแห่ทุกปี ต้องแจกบ่ายเลี้ยงดูกระบวนแห่สิ้นเงินทองไปมาก จึ่งทรงพระราชดำริห์เห็นว่าข้าราชการผู้ใหญ่ที่ได้รับพระราชทานพานทอง เปนผู้ที่ได้รับยศประโคมกลองชนะมีบโทนแห่ ควรจะให้ได้แห่ให้เต็มเกียรติยศเสียคนละครั้งหนึ่ง ๆ จึ่งได้โปรดให้ข้าราชการ ที่ได้รับพระราชทานพานทองเปลี่ยนกันยืนชิงช้าปีละคน บางท่านที่มีคุณพิเศษต่าง ๆ ก็พระราชทานเสลี่ยงบ้างกลดบ้างลำพอกไหมคเกี้ยวลงยาบ้าง เปนการเพิ่มเติมวิเศษขึ้นกว่าสามัญ จึ่งเปนธรรมเนียมติดต่อมาจนถึงรัชกาลประจุบันนี้ ข้าราชการผู้ซึ่งต้องยืนชิงช้านั้นต้องกราบทูลถวายบังคมลาเข้าพิธีก่อนน่าที่จะไปยืนชิงช้า คนที่เข้ากระบวนเปนคนจ่ายกำหนดอยู่

ใน ๔๐๐ คือตำรวจสรวมเสื้อกาครัดคดถือหวายเส้น ๑๒ ดาบเขน ๓๐ ดาบโล่ ๓๐ ดาบดั้ง ๓๐ ดาบสองมือ ๓๐ พร้าแป๊ะกัก ๓๐ ดาบชเลย ๓๐ สรวมกางเกงริ้วเสื้อแดงหมวก หนังสารวัตสรวมเสื้ออัตลัดโพกผ้า ๑๘ คน บโทน ๓๐๐ เปนคนในตัวนุ่งกาโถงตาดผ้าลายริ้ว เสื้อปัสตูแดงปัสตูเขียวคาดพายกระบี่เหล็ก ขุนหมื่น ๒๐๐ เสื้ออย่างน้อยแพรสีต่าง ๆ นุ่งม่วงโพกแพรขลิบทองคาดพายกระบี่ฝักทองเหลือง สารวัตขุนหมื่น ๕๐ นุ่งยกเสื้อเข้มขาบโพกแพรขลิบทองคาดพายกระบี่ฝักเงิน กลองชนะ ๓๐ คู่ สรวมเสื้อแดง จ่าปี่ ๑ เสื้อริ้วตุ้มปี่แดง กันฉิ่งแดงน่า ๒ คันหลัง ๒ คัน สรวมเสื้อมัสรู่กางเกงปูม คนหามเสลี่ยงโถงไพร่หาม ๑๒ คนกางเกงปัสตูเสื้อขาวคาดเกี้ยว คู่เคียง ๘ คน หลวงในกรมท่า ๒ กรมเมือง ๒ กรมวัง ๒ กรมนา ๒ แต่งตัวนุ่งสนับเพลา นุ่งยกเสื้อเข้มขาบโพกตาด ตภิรมกั้นสัปทนแดง ๑ บังตวัน ๑ สรวมเสื้อมัสรู่ริ้วกางเกงแดง ริ้วหลังขุนหมื่น ๕๐ แต่งตัวเปนอย่างข้างน่า หว่างริ้วทนายของตัวเองตับละ ๒ คน นุ่งผ้าไหมจีนเสื้อเข้มขาบอัตลัด ตับที่หนึ่งที่สองถือดาบกระบี่ ตับที่ ๓ ที่ ๔ ที่ ๕ ถือเครื่องยศ ต่อนั้นไปถือหอกง้าวทวนเปนตับ ๆ ต่อไปเปนทนายเลวอีก ๒๐๐ ตามแต่จะมี ริ้วนอกถือปืใส่หวาย ๓๐ ถือง้าว ๓๐ กระบองหุ้มปลาย ๓๐ ถือทิว ๔๐๐ ทั้งนี้เคยมีมาแต่โบราณไม่เคยขาดเลย สมมติกันว่าเปนถุงปืน แต่ที่จริงดูกลมสบัดปลิวก็งามดีอยู่ กระบวนที่เกณฑ์กำหนดเพียงเท่านี้ แต่ผู้ซึ่งต้องแห่คิดแต่งกระบวนตามกำลังของตัวเอง เพิ่มเติมเปนกระบวนน่าบ้างกระบวนหลังบ้าง ถึง ๒ พัน ๓ พันจนสี่พันคนก็มี

อนึ่งมีธรรมเนียมเกิดใหม่ คือใครเปนผู้ต้องแห่ได้รับราชการอยู่ในกรมใด ก็ทำของเปนรูปตราตำแหน่งเย็บลงในพื้นปักสักหลาดแดงนำไปน่ากระบวน เปนของเกิดขึ้นเมื่อมีทหารแห่เสด็จถือธงนำน่า ก็ลงเปนตำราใช้กันมา ตลอดจนถึงกระบวนที่เปนของเจ้าของหามาเองนั้น ถ้าผู้ใดอยู่ในกรมใดก็มักจะจัดเครื่องแห่นั้นให้เข้าเรื่องกัน เปนต้นว่าได้ว่าการคลังก็มีคนถือกระดานเจกเบี้ยหวัด เปนสัศดีก็มีคนถือสมุด เปนอาชาหกเหล่าก็มีคนหาบไพล่แพ้มเปนต้นไม่มีกำหนดนิยมว่าอย่างไร แต่ลงท้ายแล้วคงเปนโค้ง ๆ โล่งน่างอยู่เปนธรรมดาทุก ๆ กระบวน

ตัวพระยาผู้ยืนชิงช้าแต่งตัวนุ่งผ้าเยียรบับ แต่วิธีนุ่งนั้นเรียกว่าบ่าวขุน มีชายห้อยอยู่ข้างเบื้องน่า สวมเสื้อเยียรบับคาดเจ็มขัดสวมเสื้อครุยถือพอกเกี้ยวตามบันดาศักดิ์ การแห่ชิงช้านี้เปนน่าที่ของกรมเกษตราธิการ ฤๅจะเรียกว่ากรมนาเปนต้นหมายแลจัดกระบวนทั่วไป การชิงน่าที่ยืนชิงช้าตกพนักงานเปนของกรมนาอยู่นี้ ก็ชรอยจะติดมาจากจรดพระนังคัล ซึ่งเปนน่าที่ของกรมนาแท้ การยืนชิงช้านี้ถ้าจะว่าข้างน่าที่ที่ใกล้เคียงแล้ว น่าจะเอาเจ้าพระยายมราชมากกว่า แต่เห็นจะเปนมาเพราะง่ายที่ได้เคยแล้วจึ่งได้รวมอยู่คนเดียว

วันขึ้น ๗ ค่ำเวลาเช้า ตั้งกระบวนแห่แต่วัดราชบุรณ ไปตามทางถนนรอบกำแพงพระนครเลี้ยวลงถนนบำรุงเมือง ในวันแรกหยุดพักโรงมานพฤๅ "มาพก" ปลูกไว้ริมเชิงสะพาน นอกเฉลวกำหนดเขตรพราหมณ์นำกระดานชิงช้าซึ่งสมมติว่าจะไปแขวนมารับพระยา เมื่อพระยามาถึงโรงมานพแล้ว ก็นำกระดานนั้นกลับคืนไปไว้ในเทวสถานแล้วปล่อยกระดาน ซึ่งแขวนไว้ที่เสาชิงช้าเสร็จแล้วเอาเชือกรัดให้ตั้งติดอยู่

กับเสานั้นลง สมมติว่าเอากระดานแผ่นที่เอาไปเก็บไว้ในเทวสถานขึ้นไปแขวนแล้วจึงได้รดน้ำสังข์จุณเจิมเสร็จแล้ว นำพระยาไปที่ชมรม โรงชมรมนั้นทำเปนปรำไม้ไผ่ดาดผ้าขาวเปนเพดานมีม่านสามด้าน กลางชมรมตั้งราวไม้ไผ่หุ้มผ้าขาวสำหรับนั่งราวหนึ่ง สำหรับพิงราวหนึ่ง นำพระยาเข้าไปนั่งที่ราว ยกเท้าขวาพาดเข่าซ้ายเท้าซ้ายยันพื้น มีพราหมณ์ยืนข้างขวา ๔ คน ข้างซ้ายเกณฑ์หลวงในกรมมหาดไทย ๒ คน กรมพระกระลาโหม ๒ คนไปยืน มีพราหมณ์เป่าสังข์อยู่เบื้องน่า ๒ คน เมื่อพระยาไปถึงชมรมแล้ว ส่งธูปเทียนไปบูชาพระศรีสากยมุนีในวิหารวัดสุทัศน์ทั้งเวลาเช้าเย็น เมื่อแต่ก่อนที่ข้าพเจ้าไปดูอยู่ เห็นตัวพระยาเข้าไปในวัดนมัสการพระถึงวิหารทีเดียวก็มี เวลาที่ไปนั้นมีกลองชนะตีนำน่าเข้าไปแลตีนำกลับออกมา แต่ภายหลังนี้ว่าไม่ได้เข้าไปเห็นจะเปนย่อกันลงด้วยเสด็จออกเย็นจะไม่ทันเวลาโล้ชิงช้าเปนต้น จึงได้เลยเลื่อนไปที่เดียว นาลิวันขึ้นโล้ชิงช้ากระดานละ ๔ คน ๓ กระดาน มีเสาไม้ไผ่ปลายผูกถุงเงินปักไว้ กระดานแรก ๓ ตำลึง กระดานที่สอง ๑๐ บาท กระดานที่สาม ๒ ตำลึง นาลิวันจึงได้ชิงช้านั้นแรกขึ้นไปนั่งถวายบังคมแล้วนั่งโล้ไปจนชิงช้าโยนแรงจึงได้ลุกขึ้นยืน คนน่าคอยคาบเงินที่ผูกไว้บนปลายไม้ คนหลังคอยแก้ท้ายให้ตรงเสาเงิน ครั้นโล้ชิงช้าเสร็จสามกระดานแล้ว ตั้งกระบวนกลับมาตามถนนบำรุงเมืองเลี้ยวลงถนนท้องสนามไชย เมื่อกระบวนแห่มาถึงน่าพลับพลา กระบวนที่ถืออาวุธต้องกลับปลายอาวุธลง แต่ก่อนมาก็ไม่ได้มีเสด็จพระราชดำเนินออกทอดพระเนตรเลย พึ่งมีขึ้นในรัชกาลที่ ๔ เมื่อเสลี่ยงมาถึงท้ายพระที่นั่งสุทไธยสวริย์ พระยาลงจากเสลี่ยงเดินมา จนถึงน่าพระที่นั่งที่ปูเสื่อ

อ่อนไว้ถวายบังคม พระราชทานผลกัลปพฤกษ์ ๒๐๐ ผล ถวายบังคมอีกครั้งหนึ่ง แล้วเดินไปจนสุดท้ายพระที่นั่งจึ่งเลี้ยวกลับไปที่ชุมรุม วัน ๗ ค่ำเปนวันเว้นมีแต่พิธีพราหมณ์ วัน ๘ ค่ำตั้งกระบวนแต่วัดราชบุรณมาคอยอยู่น่าวัดพระเชตุพน เวลาเสด็จออกให้เรียกกระบวนแห่ เมื่อใดจึ่งได้เดินกระบวน หยุดถวายบังคมแลพระราชทานผลกัลปพฤกษ์ ๒๐๐ ผล เหมือนอย่างวัน ๗ ค่ำ กระบวนเดินไปเลี้ยวออกถนนบำรุงเมืองพักที่โรงชุมรุมที่หนึ่งข้างตวันออกเหมือนวัน ๗ ค่ำ แต่ไม่ต้องพักโรงมานพ แลไม่ต้องมีกระดานมารับด้วยแขวนอยู่เสร็จแล้ว มาถึงวันได้ชิงช้า ๓ กระดาน เงินที่ผูกปลายไม้ก็เท่ากันกับวันแรก เมื่อได้ชิงช้าแล้วมาถึงวันทั้ง ๓๒ คนยกขันที่เรียกขันสาคร มีน่าเต็มในขันมาตั้งน่าชุมรุม รำเสนงสาดน้ำกันครบสามเสนง แล้วพระยาย้ายไปนั่งชุมรุมที่ ๒ ที่ ๓ มาถึงวันก็ยกขันตามไปรำเสนงที่น่าชุมรุม สาดน้ำแห่งละสามเสนง ๆ เปนเสร็จการแห่กลับลงไปตามถนนบำรุงเมืองข้างตวันออก เลี้ยวถนนริมกำแพงพระนครไปที่ประชุมน่าวัดราชบุรณ ในการยืนชิงช้านี้มีเงินเบี้ยเลี้ยงของหลวงพระราชทานสิบตำลึง พระยาผู้ยืนชิงช้าเคยแจกคู่เคียงคนละตำลึงหนึ่ง ตัวนายคนละกึ่งตำลึงบ้างบาทหนึ่งบ้าง นายรองคนละสองสลึง ไพร่แจกคนละสลึงเสมอหน้า ถ้ามีกระบวนมากก็ต้องลงทุนรอนกันมาก ๆ ทั้งเงินที่เข้าโรงครัวเลี้ยงแลเงินแจก แลผ้านุ่งห่มเครื่องแต่งตัวกระบวนเพิ่มเติมบ้าง

ในการได้ชิงช้านี้ เคยมีเจ้านายเสด็จไปทอดพระเนตรเนือง ๆ เมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมหมื่นอับศรสุดาเทพเสด็จครั้งหนึ่ง เจ้านายฝ่ายในก็ตามไปมากด้วยกัน ในแผ่นดินพระบาท

สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระเจ้าลูกเธอเสด็จทุกปีมิได้ขาด เสด็จไปเปนกระบวนช้าง บางคราวเวลาเย็นถึงทรงเกี้ยวทรงนวมก็มี แต่ที่เปนปรกติแต่เวลาเช้านั้น ทรงยกคาดแพรสีคิดขลิบทองทรงสร้อยประแจ ข้าพเจ้าเคยเปนผู้ไปอยู่เสมอไม่ขาด ความที่อยากไปดูนั้นก็ใจเต้นเกือบนอนไม่หลับ แต่ความเหม็นเบื่อเครื่องแต่งตัวนั้นก็เปนที่สุดที่แล้ว ยังเวลาแต่งตัวเช่นนั้น แต่ก่อนไม่ใช้สวมเสื้อเล่นผัดฝุ่นกะเนื้อนั่งไปบนหลังช้าง ถ้าถูกปีที่หนาวขนขันไปตลอดทางยังจำกลิ่นอายรศชาติได้อยู่ ถ้าเวลาเจ้านายเสด็จเช่นนั้น ไปประทับที่ศาลาวัดสุทัศน์หลังตวันออกแห่งประตูพระวิหาร ที่เปนพลับพลาเปลื้องเครื่อง ผู้ซึ่งกำกับไปมักจะบังคับให้แหวกม่านหลังชมรมให้แลเห็นตัวพระยา แลได้คนที่ไปยืนมุงเปนกลุ่มให้แหวกช่อง เมื่อถึงเวลารำเสนงมักจะให้เยียงชันมาอยู่ข้าง ๆ ชมรมด้วยศาลาที่ดูนั้นอยู่หลังชมรม ในแผ่นดินประจุบันนี้ก็มีลูกเธอไปดูอยู่เนือง ๆ เปนกระบวนช้างบ้างรถบ้างเรือบ้าง เปนการประจุบันไม่ต้องเล่า

ส่วนการพระราชพิธีพราหมณ์เท่านั้น ตั้งแต่วันขึ้น ๒ ค่ำ บันดาพราหมณ์ทั้งปวงประชุมกันชำระกายผูกพรต คือคาดเชือกไว้ที่ต้นแขนข้างหนึ่งเปนวันจะตั้งพิธี ตั้งแต่นั้นไปต้องกินถั่วงาไม่กินเนื้อสัตว์แลไม่อยู่ด้วยภรรยา พราหมณ์ทั้งปวงผูกพรตอยู่สามวัน คือตั้งแต่วันขึ้น ๗ ค่ำ ๘ ค่ำ ๙ ค่ำ พ้นนั้นไปก็ออกพรต เว้นไว้แต่พระมหาราชครูพิธีที่เปนผู้จะทำพิธีต้องผูกพรตไปตลอด ๑๕ วัน แลนอนประจำอยู่ในเทวสถานไม่ได้กลับไปบ้าน ครั้นวันขึ้น ๗ ค่ำเวลารุ่งเช้า พระมหาราชครูอ่านเวทเปิดประตูเรือนแก้วไกรลาศศิวาไลย เชิญพระเปนเจ้าเสด็จลง แล้วจึงได้ไปรับพระยาที่โรงมานพศาลาซึ่งกล่าวมาแล้วนั้น เวลาค่ำเปนเวลาทำ

พระราชพิธีเริ่มทำอวิสูทธชำระกายจุณเจิม แลทำกระสูทธิอัตมสูทธิอ่านคำหรับแกว่งธูปเป่าสังข์บูชาเสร็จแล้ว มีพราหมณ์คู่สวดยืนเรียงซ้อนต่อ ๆ กัน ๔ คน ยกพานเข้าตอกสวดคนละบทวรรคต้นชื่อมหาเวชติก วรรคสองคนที่สองสวดเรียกไกรายะติก วรรคสามคนที่สามสวดเรียกสาระวะติก วรรคสี่คนที่สี่สวดเรียกเวชติก เมื่อจบทั้งสี่ ๔ คนแล้วจึงว่าพร้อมกันทั้ง ๔ คนเรียกลอรีบาวาย ในเวลาว่าลอรีบาวายนั้นเป่าสังข์ ว่าสามจบหยุดแล้วสวดซ้ำอย่างเดิมอีก ถึงลอรีบาวายเป่าสังข์อีก เป่าสังข์ครบสิบสามครั้งเรียกว่ากัณฑ์หนึ่งเปนจบ ต่อนั้นไปพระมหาราชครูยืนแกว่งธูปเทียนกระดิ่งเป่าสังข์บูชาอีกครั้งหนึ่ง เมื่อจบแล้ววางธูปเทียนถวายแล้วบูชาพานดอกไม้ อ่านเวทถวายดอกไม้รายชื่อพระเปนเจ้าทั้งปวงจบแล้วคู่สวดทั้ง ๔ คนนั้น ยกอุดุมอย่างเช่นเข้ามาถวายในท้องพระโรงอีกคนละครั้งเปนการถวายเข้าตอก แล้วจึงเอาเข้าตอกนั้นแจกคนที่ไปประชุมฟังอยู่ในที่นั้นให้กินเปนสวัสดิมงคลกันเจ็บไข้ไร เปนเสร็จการในเทวสถานใหญ่ แล้วเลิกไปทำที่สถานกลางต่อไปอีก การพิธีที่สถานกลางคือสถานพระมหาวิฆเนศวรนั้นก็เหมือนกันกับสถานใหญ่ คือสถานพระอิศวร แต่สวดต้องมากขึ้นไปเปนสิบเจ็ดจบจึงจะลงกัณฑ์ แล้วก็มีแจกเข้าตอกเหมือนสถานใหญ่ การพิธีนี้ทำเหมือน ๆ กันอย่างที่กล่าวมาแล้วตลอดทั้งสิบคืน ที่น่าเทวรูปทั้งสองเทวสถานนั้นตั้งโต๊ะกองเข้าตอกมันเผือกมะพร้าวอ่อนกล้วยอ้อยสิ่งละมาก ๆ เปนกองโตทุกคืน

การซึ่งคนพอใจพูดกันชุม ๆ ว่ากระดานลงหลุม ๆ เปนเครื่องสำหรับทำให้หนาว ฤๅเชครของความหนาวอย่างไรก็ไม่เข้าใจชัด เห็นแต่ร้องกันว่ากระดานลงหลุมแล้วหนาวนัก บางทีก็พูดดังโก่ ๆ ไม่รู้ว่าเขา

หมายเอาเหตุการอันใด คือในเดือนยี่หนาวจัดแล้วมีคนบ่นขึ้นว่าหนาว มักจะมีคนผู้ใหญ่ ๆ ว่านี่ยังกระดานลงหลุมเดือนสามจะหนาวยิ่งกว่านี้ พูดเปนจริงเปนจังไปไม่รู้ว่ากระดานอะไรลงหลุมในเดือนสาม แต่ที่มีกระดานลงหลุมอยู่เรื่องหนึ่ง ในพิธีนี้นั้นลงเสียแต่ก่อนคำที่ว่านั้นแล้ว คือเมื่อวันขึ้น ๗ ค่ำ เวลาจวนรุ่งพระมหาราชครูเชิญกระดานสามแผ่น แผ่นหนึ่งยาวสี่ศอกกว้างศอกหนึ่ง สลักเปนรูปพระอาทิตย์ พระจันทร์แผ่นหนึ่ง เปนรูปนางพระธรณีแผ่นหนึ่ง เปนรูปพระคงคาแผ่นหนึ่ง ทาสีขาว สมมติว่าเปนพระอาทิตย์ พระจันทร์ พระธรณี พระคงคา ลงมาประชุมเฝ้าพระอิศวรบูชาในเทวสถานแล้ว จึงเชิญออกมาที่หลุมขุดไว้ตรงน่าชมรม หลุมนั้นกว้างศอกสี่เหลี่ยมลึกสี่นิ้ว ในนั้นปูอิฐวางขลัง คือหญ้าคาซึ่งพราหมณ์มักจะใช้รองอะไร ๆ ในการพิธีทั้งปวง แล้วมีราวสำหรับพิงกระดาน เอากระดานนั้นวางลงในหลุมพิงอยู่กับราว มีชมรมสี่เสาดาดเพดานกั้นม่านลายรอบ ข้างนอกมีราชวัติ ๔ มุม ปักฉัตรกระดานผูกยอดกล้วยยอดอ้อย พระอาทิตย์ พระจันทร์นั้น ลงหลุมที่หนึ่งข้างตวันออก นางพระธรณีลงหลุมกลาง พระคงคาลงหลุมสุดท้ายข้างตวันตก น่ากระดานนั้นหันมาข้างใต้ตรงชมรมที่พระยานั่ง การที่เชิญกระดานลงหลุมนี้ ทำแล้วเสร็จในเวลาจวนรุ่งขึ้นวัน ๘ ค่ำ ซึ่งเปนวันแห่เวลาเย็นนั้น แล้วกระดานนี้อยู่ที่หลุมสามวัน วันขึ้น ๑๒ ค่ำ เวลาย่ำรุ่งเชิญกระดานขึ้นจากหลุมไปเก็บไว้ในเทวสถานตามเดิม

ในวันเดือนยี่แรมค่ำหนึ่ง เปนวันพิธีตรียัมพวายแลตรีปวายต่อกัน เวลาเช้าตรู่พราหมณ์ประชุมกันที่สถานพระนารายน์ พระมหาราชครูอ่านเวทเปิดทวารเหมือนอย่างเช่นเปิดถวายพระอิศวร เวลาเย็นประชุมกันที่

สถานพระนารายน์อีกเวลาหนึ่ง ส่วนบูชาอย่างเช่นที่ทำในสองสถานก่อนนั้น เปนแต่เปลี่ยนชื่อเปนพระนารายน์คงสวดมหาเวชตึก แปลกกันแต่ว่าขึ้น ศีวาสะเทวะ ต่อไปก็สวด โกรายะตึก สาระวะตึก เวชตึก แล้วสวด ไลชัดตุไน พร้อมกัน ๔ คน เป่าสังข์สวด ๗ จบ เปนกัณฑ์หนึ่งตามที่บังคับไว้ แต่เวลาสวดพราหมณ์คู่สวดยืนเรียงเปนคับ เสมอน่ากันทั้ง ๔ คน ต่อนั้นไปก็ทำเหมือนอย่างเช่นที่กล่าวมาแล้ว เสร็จการที่สถานพระนารายน์แล้ว มาทำที่สถานมหาวิฆเนศวร เหมือนอย่างเช่นที่เคยทำอยู่นั้นอีก พิธีทั้งสองสถานนี้ ต้องรีบให้แล้วเสียแต่เย็น เพราะจะต้องเตรียมการที่จะทำที่สถานใหญ่ต่อไป เปนวันเหนื่อยมากของพราหมณ์ เพราะทั้งรับทั้งส่ง ครั้นเวลาค่ำพอเดือนขึ้นเดินกระบวนแห่ซึ่งเรียกกันตามสามัญว่าแห่พระนเรศวร์ ฤๅที่ร้องกันว่าพระนเรศวร์เดือนหงายพระนารายน์เดือนมืด แห่พระนเรศวร์นั้น คือแห่พระอิศวรเวลาจะเสด็จกลับจากโลกย์นี้ไปรคแจงสว่างจึงให้แห่ในเวลาเดือนขึ้น กระบวนนั้นเกณฑ์ขุนหมื่นกรมม้าของนอกแซงในคร่ำทอง แลขอแรงขเดยศักดิตามที่จะหาได้ ขี่ม้าถือเทียนเปนกระบวนน่า แล้วถึงตำรวจน่าริ้วถือธงมังกรคู่ ๑ ตำรวจถือโคมบัว ๗๐ กลองแขกเดินหว่างกระบวนหาม ๔ ตี ๒ ปี่ ๑ ถัดมาพิณพาทย์หาม ๔ ตี ๓ ปี่ ๑ ต่อนั้นมากลองชนะ ๒๐ มีจำปี่จ่ากลองสังข์ ๒ แตรงอน ๖ แตรฝรั่ง ๔ เครื่องสูงที่แห่พระนั้นใช้พื้นขาว เครื่องน่าห้าชั้น ๖ เจ็ดชั้น ๒ บังแซก ๔ พวกพราหณ์ขุนหมื่นถือเทียนเดินสองแถว ต่อกลองชนะมาจนถึงน่าเสลี่ยงหงษ์ ฉัตรเทียน ๔ คันเปนของพราหมณ์ทำถวาย เดินน่าเสลี่ยงหงษ์ ๒ คัน เดินหลังเสลี่ยงเทวรูป ๒ คัน เสลี่ยงที่ตั้งหงษ์แลตั้งเทวรูปนั้นใช้เสลี่ยงโถง

แต่เสลี่ยงหงษ์ใช้เพดานตรง ๆ เสลี่ยงเทวรูปเปนฉัตรซ้อน ๆ ขึ้นไปห้าชั้นระบายขาวทั้งสิ้น รอบเสลี่ยงมีราวติดเทียน เทวรูปซึ่งตั้งมานั้นมีรูปพระอิศวรพระอุมาพระมหาวิฆเนศวร มีพราหมณ์ถือสังข์เดินน่า ๔ คน มีพัดโบกบังสูรย์ พระมหาราชครูแลปลัดหลวงขุนเดิมเปนคู่เคียงนุ่งจีบชายหนึ่ง โจงชายหนึ่ง ถือเทียนเล่มใหญ่ ๆ ไปข้างเสลี่ยงพระ เครื่องหลังเจ็ดชั้น ๒ ห้าชั้น ๔ บังแซก ๒ ต่อนั้นไปเกณฑ์ลครผู้หญิงสาว ๆ แต่งเปนพราหมณ์ถือเทียนเดินแห่สองแถวอยู่ในร้อยคน ต่อนั้นไปถึงโคมบัวตำรวจอีก ๔๐ แล้ว ถึงม้ากรมม้าแลม้าขเลยศักดิตามแต่จะหาได้อยู่ภายหลังอีก เดินแห่แต่เทวะสถานมาตามถนนบำรุงเมือง เลี้ยวลงถนนสนามไชย ในเมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกทุกปีมิได้ขาด โปรดให้ปักพุ่มดอกไม้เพลิงบูชาพระเปนเจ้า ๑๐ พุ่ม พอเสลี่ยงพระมาถึงน่าพระที่นั่ง ป่ายเสลี่ยงหันน่าเข้าตรงพระที่นั่งพราหมณ์เป่าสังข์ โองการเถวายไชย ทรงจุดดอกไม้เพลิงแล้วจัดเทวะรูปในห้องภูษามาลา ซึ่งเปนเทวะรูปสำหรับเข้าพิธี ในพระแท่นมณฑลองค์เล็ก ๆ สามองค์ คือพระอิศวร พระอุมา มหาวิฆเนศวรขึ้นบนพานทองสองชั้น มีดอกไม้สดประดับในพานเต็มทั้งสองชั้นกับธูปเทียนเครื่องนมัสการ ทรงเจิมแลประสุหร่ายแล้วจุดเทียนนมัสการ ๒ คู่ เหลือไปสำหรับบูชาที่เทวะสถาน ๒ คู่ แล้วภูษามาลาเชิญเทวะรูปไปขึ้นเสลี่ยงกั้นกลดก้านะลอ ออกประตูเทวาพิทักษไปส่งขึ้นเสลี่ยงโถง ที่ตั้งพระเปนเจ้าแห่มานั้นไปขึ้นหงษ์ด้วย แต่เทวะรูปซึ่งสำหรับส่งไปแห่นี้มีเรื่องราวที่จะต้องเล่าอยู่หน่อยหนึ่ง คือรูปมหาวิฆเนศวรนั้นเปนของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า พระราชทานพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัว แต่ยังทรงพระเยาว์ ด้วยถือกันว่าถ้าบูชามหาวิฆเนศวรแล้ว ทำให้เจริญสวัสดิมงคล แต่ผู้ซึ่งจะรับไปบูชานี้ถ้าไม่ได้รับจากผู้ที่เคยปฏิบัติบูชามาแต่ก่อน เอาไปไว้มักมิใช่เจ็บต่าง ๆ จึงต้องมอบกันต่อ ๆ ไป ครั้นเมื่อข้าพเจ้าอายุได้ ๙ ขวบ ทรงคิดชื่อเจ้ากรมให้เป็นหมื่นพิฆเนศวรสุรสังกาศ เวลาแห่เทวะรูปเช่นนี้ จึงรับสั่งว่าไหน ๆ ก็ไปเอาชื่อเอาเสียงท่านมาชื่อแล้ว จะให้พระองค์นี้ไปสำหรับบูชาเหมือนอย่างเช่นพระองค์ท่านได้เคยทรงบูชามาแต่ก่อน จึงพระราชทานน้ำสังข์ทรงเจิมแล้ว มอบพระองค์นั้นพระราชทาน เอาพระองค์อื่นไปขึ้นหงษ์แทนจนตลอดรัชกาล ครั้นมาถึงแผ่นดินประจุบันนี้ ข้าพเจ้าจึงได้ทำบุษบกเล็ก ๆ บุทองคำตั้งเทวะรูปนั้นไว้ แล้วจึงได้ใช้บุษบกทองคำนั้นตั้งบนพานทองสองชั้นอีกทีหนึ่ง สำหรับเชิญไปขึ้นหงษ์ เทวะรูปมหาพิฆเนศวร ก็เปลี่ยนเอาองค์ที่ได้พระราชทานนั้น ไปขึ้นหงษ์ตามเดิม

ที่น่าเทวะสถานนั้นมีหนังโรงหนึ่ง ทั้งวันแรมค่ำหนึ่งแลวันแรมห้าค่ำ หนังแลดอกไม้เพลิงนี้ เกิดขึ้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นการอนุโลมตามพระราชพิธีตรุษถอยโคม ที่มีมาในกฎมณเฑียรบาล ในคำซึ่งว่าที่น่าพุทธาวาศตั้งระทา ๔ ระทา หนัง ๒ โรง เมื่อแห่กลับไปถึงเทวะสถานแล้วทำพิธีต่อไป คือมีเตียงตั้งพระอิศวรเตียง ๑ ชั้นรองลงมาเรียกว่าภัทรบิฐทอดขลัง โรยแป้งอย่างเช่นพระที่นั่งภัทรบิฐซึ่งสำหรับบรมราชาภิเศก เตียงหนึ่งตั้งเบญจครรภแล้วสังข์ตั้งข้างขวา กลดตั้งข้างซ้าย กลางเทวะสถานตรงที่ตั้งหงษ์ตั้งศิลาบดอันหนึ่งเรียกว่าบัพพโต คือต่างว่าภูเขา ท่านเก่า ๆ ท่านก็พอใจบ่นกันว่าทำไมจึงไม่ใช้ก้อนหินมาใช้ศิลาบด แต่ก็ไม่เห็นมีใครอาจแก้ไขเพราะ

เคยใช้มาแต่ก่อน พระมหาราชครูทำกระสูทธิ์อวิสูทธเจิมจันทน์อ่านเวท ตอยคสังวาลพราหมณ์ ซึ่งเรียกว่าชุรำแลแหวนเถาบิ์นแล้ว พราหมณ์คู่สวด ๔ คนสวดบุตุ ๑๓ จบกัณฑ์หนึ่ง เหมือนเช่นอย่างสวดมาทุกคืน พระครูแกว่งธูปประน้ำอบบูชาเข้าตอกดอกไม้ แล้วคู่สวดยกชุลุบเช่นทุกวัน แต่ในวันนี้ไม่แจกเข้าตอกแก่คนทั้งปวงที่ไป ยกไว้เปนของส่วนถวายหลวง แล้วพระมหาราชครูอ่านเวทจบหนึ่งชื่อทรงสาร จบสองชื่อไตรพัตแล้วทักษิณบูชาสาตร รินน้ำเบญจครรภ์ลงถ้วยถวายธูปเทียนดอกไม้บูชาสังข์กลด แล้วอ่านเวทสนานหงษ์อีกจบหนึ่ง แล้วจึงเชิญพระอิศวรพระอุมาพระมหาพิฆเนศวร สรงน้ำด้วยกลดแล้วสังข์แล้วจึงเชิญขึ้นภัทรบิฐทำสาตรบูชาอ่านเวท ชื่อสรรเหลืองจบแล้ว ที่ ๒ ชื่อมาไลย ที่ ๓ ชื่อสังวาล แล้วจึงเชิญเทวรูปตั้งบนพานทองขาวเดินชูประทักษิณไปรอบที่ตั้งหงษ์ เมื่อถึงศิลาบดเรียกบัตพทโดนั้นยกเท้าขวาก้าวเหยียบขึ้นบนศิลาครั้งหนึ่ง แล้วก็เดินเวียนต่อไป เมื่อมาถึงศิลาก็เหยียบอีกจนครบสามครั้ง จึงเชิญเทวรูปขึ้นบนบุษบกหงษ์ ในระหว่างนั้นเป่าสังข์ตลอดจนพระขึ้นหงษ์ แล้วจึงได้หยุดแล้วอ่านเวทบูชาหงษ์ บูชาพระสุเมรุ แล้วจึงว่าสรรเสริญไกรลาศ เหมือนพระเจ้าแผ่นดินขึ้นภัทรบิฐพราหมณ์ก็ว่าสรรเสริญไกรลาศอย่างเดียวกัน แล้วอ่านเวทส่งพระอุมาจบแล้ว อ่านสดุดีแล้วอ่านสรงน้ำพิเนศจุดเทียน ๘ เล่มมีดอกไม้ตั้งไว้ ๘ ทิศ อ่านเวทเวียนไปตามทักษิณาวัฏทั้ง ๘ ทิศเรียกว่าไตรทวาร ต่อนั้นไปพราหมณ์ ๒ คนจึงได้ว่าช้ากล่อมหงษ์ อย่างเดียวกันกับกล่อมขึ้นพระอู่เจ้านาย ๓ บท เป่าสังข์ ๓ ลา แล้วอ่านเวทส่งสารส่งพระเปนเจ้าบท ๑ แล้วจึงอ่านเวทปิดทวารศิวาไลยอีกจบ ๑ จึงได้เปนเสร็จ

การในเวลาค่ำวันนั้น กว่าจะแล้วเสร็จคงอยู่ใน ๗ ทุ่มฤๅ ๘ ทุ่ม เสศ ทุกปีไม่ต่ำกว่านั้น

การช้าหงษ์นี้ เปนธรรมเนียมโบราณ ที่พระเจ้าแผ่นดินเคยเสด็จไปส่งพระเปนเจ้าถึงเทวสถาน ตามเช่นที่กล่าวมาแล้ว แต่พระเจ้าแผ่นดินในบรมราชวงษ์ประจุบันนี้ ไม่ได้มีการเสด็จพระราชดำเนินส่งพระเปนเจ้าเช่นแต่ก่อนเลย พึ่งมามีขึ้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนช้างตามอย่างแต่ก่อนครั้งหนึ่ง การที่เสด็จส่งพระเปนเจ้านี้ มีแบบแผนฤๅเกือบจะว่าร่างหมายติดอยู่ในกรมช้างเข้าใจกันซึ่มทราบดี แต่เล่ากันต่อมาว่าเสด็จนั้นทรงช้างพระที่นั่งตะคอ นายสารใหญ่เปนควาญพระที่นั่ง ทรงพระแสงของ้าว เครื่องช้างพระที่นั่งใช้เครื่องแถบถอม เพราะเปนเวลากลางคืน มีเจ้านายแลขุนนางขี่ช้างพลายพังตามเสด็จด้วยหลายช้าง การซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินด้วยกระบวนช้างนั้นก็เปนการลองเล่นตามอย่างเก่า ถ้าจะพูดตามโวหารเดี๋ยวนี้ ก็เรียกว่าอีได้ ไม่ทรงเห็นเปนการจำเปนอย่างใดเปนแน่ แต่มีครั้งเดียว ต่อมามีเสด็จพระราชดำเนินอีกก็เปนกระบวนพระราชยาน อยู่ข้างเปนการพาพระเจ้าลูกเธอไปทอดพระเนตรมากกว่าส่งพระเปนเจ้า แต่พระเจ้าลูกเธอเสด็จไปทอดพระเนตรนั้นมีเนือง ๆ เกือบจะแทบทุกปีก็ว่าได้ เหมือนอย่างพิธีเจ้าเชน จนพระมหาราชครูต้องหาของแจกพระเจ้าลูกเธอเตรียมไว้เปนของประจำปี คือขวดปากกว้างอย่างย่อม ๆ กรอกเข้าเม่า เข้าตอกลูกบัวถั่วระสงเปนต้นแจกให้ทั่วกัน ถ้าปีใดเจ้านายไม่ได้เสด็จไป ก็ตามเข้ามาถวายถึงในวังพร้อมกับวันถวายฎุบ คล้ายกันกับ

ของแจกในเวลาไปดูเจ้าเซ็น ก็มีขวดแช่อิ่มแลเครื่องหวาน ๆ ต่าง ๆ มีเปลือกส้มโอเปนต้น แปลกกันแต่เจ้าเซ็นมีเทียนมัดแลน้ำชะระบัดด้วยเท่านั้น ในแผ่นดินประจุบันนี้ก็เคยเสด็จครั้งหนึ่งเปนกระบวนรถ แต่ที่พระเจ้าลูกเธอไปทุกปีนั้นเลิกไป ด้วยเห็นว่าเปนเวลาดึกมาก การซึ่งเสด็จพระราชดำเนินเก่าใหม่ แลเจ้านายเสด็จไปนี้ก็มีแต่เฉพาะวันแรมค่ำหนึ่งวันเดียว วันห้าค่ำไม่มีด้วยกลัวพิศม์ดังกล่าวมาแล้ว

รุ่งขึ้นวันแรมสองค่ำพระมหาราชครู แลพราหมณ์ทั้งปวงจัดของถวายเข้ามาตั้งในท้องพระโรง มีพาน ๒ ชั้นเข้าตอก ๒ พาน นอกนั้นมีเข้าเม่าคลุกด้วยมะพร้าวอ่อนอ้อย เลยไปจนกระทั่งถึงขนมหลายสิบโต๊ะ เวลาเสด็จออกพระมหาราชครูถวายน้ำสังข์ พราหมณ์ ๒ คนเป่าสังข์ แล้วเจ้ากรมปลัดกรม ๓ คนยกพานเข้าตอกว่าอุลุบคนละครั้งครบ ๓ คราวแล้วเปนเสร็จการ การที่ยกอุลุบนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งว่าถ้าเจ้านายที่พระมารดาเปนเจ้าควรรดน้ำพระเต้าเบญจครรภ แลว่าสรรเสริญไกรลาศในเวลาเสด็จขึ้นพระอู่ได้ แล้วก็ถวายอุลุบได้ เมื่อข้าพเจ้าเปนพระเจ้าลูกเธออยู่ตั้งแต่เด็กมา ถ้าพราหมณ์มายกอุลุบถวายเมื่อใดก็โปรดให้ยกอุลุบให้ข้าพเจ้าครั้งหนึ่งทุกปีมิได้ขาด ในปีแรกที่จะยกพระมหาราชครูพิธี (พุ่ม) เปน ผู้ยกเองไม่ได้ตัดคำบรมราชาข้างท้ายรับสั่งว่าไม่ถูก ซึ่งเคยยกถวายพระองค์ท่านมาแต่ก่อน เคยตัดคำบรมราชาข้างท้ายออกเสีย แต่นั้นมาก็ยกอุลุบไม่มีคำบรมราชาตลอดมาจนข้าพเจ้าเปนเจ้าแผ่นดิน ครั้นเมื่อลูกชายใหญ่โตขึ้น พระมหาราชครูพิธี (พุ่ม) ตายเสีย พระมหาราชครูเดี๋ยวนี้เปนผู้ยกก็ว่าบรมราชาเรื่อยไป เห็นจะจำของเก่าไม่ได้ด้วยเลิกร้างมาเสียนานเลือนถี่รวม ๆ

ตกลงเปนให้ตกันจนอยู่บัดนี้ เมื่อเวลายกถุงถวายแล้วแจกเงินพระราชทานพระมหาราชครูปีหนึ่ง ๑๐ ตำลึงก็มี ๑๒ ตำลึงก็มี แต่ในเกณฑ์นั้น ๕ ตำลึง นอกนั้นเปนรางวัลใช้ทุนที่เห็นของถวายมาก เจ้ากรมอีกคนหนึ่ง ๓ ตำลึง ปลัดกรม ๒ ตำลึง หลวงสุริยาเทเวศร์ตำลึงกึ่ง พราหมณ์นอกนั้นที่ทรงรู้จักคุ้นเคย ๔ บาทบ้าง กึ่งตำลึงบ้าง บาทหนึ่งบ้าง จนถึงสลึงหนึ่ง แล้วโปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอที่รับถุงนั้นแจกด้วยคนละเล็กละน้อยอีกส่วนหนึ่ง ต่อนั้นไปพราหมณ์ไปถวายวังน่าแลเจ้านายแลขุนนางทั้งปวง เขาจะแจกบ้างกันอย่างไรไม่ทราบเลย แต่ปีหนึ่งก็จะได้มาก ๆ อยู่

ต่อนั้นไปก็ทำพิธีตรีปวายในสถานพระนารายน์แห่งเดียว เช่นทำมาในวันแรมค่ำหนึ่งนั้นทุกวัน ตลอดไปจนถึงวันแรมห้าค่ำแห่พระนารายน์อีกครั้งหนึ่ง กระบวนแห่ทั้งปวงก็เหมือนกันกับแห่พระอิศวร ยกเสียแต่เสลี่ยงหงษ์ ในเสลี่ยงพระนั้นตั้งรูปพระนารายน์พระลักษมี พระมเหศวรี แห่ก่อนเวลาเดือนขึ้นเดินมาตามถนนบำรุงเมือง มาลงถนนสนามไชยเหมือนวันก่อน เมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จพระราชดำเนินออกทรงจุดดอกไม้ แลส่งเทวรูปน้อยมีแต่รูปพระนารายน์องค์เดียวตั้งบนพานทองสองชั้น แต่ในแผ่นดินประจุบันนี้เสด็จออกบ้างไม่ได้เสด็จออกบ้าง ไม่ได้ออกเปนพื้น ภูษามาลาก็นำเทวรูปมาถวายทรงเจิม แลพรมสุหร่ายที่พระที่นั่งจักรกรี แล้วเชิญขึ้นเสลี่ยงกั้นกลดไปเหมือนอย่างแต่ก่อน การซึ่งทำพิธีในเทวสถานนั้นก็เหมือนกันกับที่สถานพระอิศวร แปลกแต่ตัวเวทมีถ้อยคำยักเยื้องกันไปบ้างเล็กน้อย แลมี

หนังด้วยเหมือนคราวส่งพระอิศวร การพระราชพิธีตรีปวายก็เปนอันเสร็จลงในวันแรม ๕ ค่ำนั้น

ของพระราชทานในการพระราชพิธีตรียัมพวาย ตรีปวาย ต้องพิธีนี้ พระมหาราชครูได้เงินทักษิณบูชาสถานละ ๖ บาททั้ง ๓ สถาน ค่ากุมภ์อีก ๒ สถานๆ ละบาทเฟื้อง คู่สวดสถานละ ๔ คนได้คนหนึ่งวันละเฟื้อง สถานใหญ่สถานกลางมีพิธี ๑๐ วันเปนเงินสถานละ ๕ บาท สถานนารายน์มีพิธี ๕ วันเปนเงิน ๑๐ สลึง ของบูชาเทวรูปสถานใหญ่สถานกลางสถานละ ๑๐ ตำลึง สถานนารายน์ ๕ ตำลึง สิ้นเงินหนัก ๕๗ ชั่ง ๑๐ ตำลึง

อนึ่งในการพิธีตรียัมพวายตรีปวายนี้พราหมณ์ ได้มีการสมโภชเทวรูป แลทำบุญตามทางพุทธสาสนาด้วย คือวันแรม ๕ ค่ำเดือน ๒ เวลาบ่ายมีสวดมนต์ที่ในเทวสถาน ๑๑ รูป รุ่งขึ้นวันแรม ๖ ค่ำเวลาเช้าเลี้ยงพระที่สวดมนต์ สำรับที่เลี้ยงพระแลไทยทานของพราหมณ์เอง ในเวลาเช้าวันเลี้ยงพระมีราษฎรหาบุตรหลานมาโกนจุกที่เทวสถาน มีจำนวนคนโกนจุกตั้งแต่ ๓๕๐ คนเศษขึ้นไปจน ๓๙๐ คน พระราชครูพิธีได้แจกเงินคนละเฟื้องทั่วกัน แต่แจ้งความว่ามีจำนวนมากขึ้นทุกปี ครั้นเวลาบ่ายมีเวียนเทียนเทวรูป ของหลวงมีบายศรีตองซ้ายขวา แตรสังข์พิณพาทย์กลองแขกไปประโคมในเวลาเวียนเทียนด้วย

ที่ ๑๑ การถวายผ้าจำพรรษา

การพระราชกุศลอันนี้ เกิดมีขึ้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อาไศรยเหตุที่ทรงพระปรารภเรื่องพระบรมอัฐิซึ่งประดิษฐานอยู่ในพระอารามบ้าง ด้วยพระราชประสงค์จะบำเพ็ญพระราชกุศลเพิ่มเติมให้มากขึ้นกว่าแต่ก่อน ตามเยี่ยงอย่างผู้ซึ่งนับถือพระพุทธสาสนาแต่โบราณได้ทำมาบ้าง จึ่งได้เกิดถวายผ้าจำพรรษาวัดอรุณราชวรารามแลวัดราชโอรสขึ้น แต่วัดพระเชตุพนไม่มีด้วยพระมาก เจ้านายในรัชกาลที่ ๓ ก็มีน้อยพระองค์เหลือเกินที่จะกะเกณฑ์ผู้ใด แต่กำหนดที่จะถวายเมื่อใดนั้นไม่แน่ สุดแต่ว่างราชการเวลาใดในเขตรจีวรกาล คือตั้งแต่เดือน ๑๒ แรมค่ำหนึ่งไปจนถึงเดือน ๔ ขึ้น ๑๕ ค่ำเปนใช้ได้ทั้งสิ้น การที่ทำนั้นเวลาค่ำก่อนวันที่จะเลี้ยงพระ พระสงฆ์สวดมนต์ในพระอุโบสถวัดอรุณราชวราราม แต่ไม่ได้เปนการเสด็จพระราชดำเนิน ครั้นรุ่งขึ้นจึ่งเสด็จพระราชดำเนินเลี้ยงพระ พระสงฆ์อันในพระอุโบสถสำรับหลวง ๒๐ รูป พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เคยเสด็จทรงเลี้ยงพระ เปนส่วนในพระบวรราชวังที่พระวิหาร ๑๐ รูป ต่อมาว่างวังน่าก็ไม่มีส่วนวังน่าเมื่อวังน่ามีก็เปนส่วนวังน่า ๑๐ รูป นอกนั้นแต่ก่อนเกณฑ์เจ้านายในรัชกาลที่ ๒ ทั้งฝ่ายน่าฝ่ายใน ไม่เกณฑ์เจ้านายสำรับอื่น ครั้นเมื่อท้ายรัชกาลที่ ๔ เจ้านายรัชกาลที่ ๒ บกพร่องไปบ้าง จึ่งโปรดให้เจ้านายลูกเธอบางองค์ที่ทรงพระเจริญแล้วช่วยด้วยบ้าง ครั้นมาถึงแผ่นดินประจุบันนี้เจ้านาย

ในรัชกาลที่ ๒ ยิ่งน้อยลง ก็ต้องเกณฑ์เจ้านายราชวรวงษ์แลน้องเธอแล วรวงษ์เธอเข้าช่วย จนภายหลังมานี้ต้องเปนอันรับสองบ่าทั้งเจ้านายราชวรวงษ์แลน้องเธอ คือราชวรวงษ์ต้องถูกเลี้ยงพระวัดราชโอรสด้วย น้องเธอต้องถูกเลี้ยงพระวัดราชประดิษฐ์ด้วย ปีหนึ่งต้องถูกเกณฑ์เลี้ยงพระหลาย ๆ องค์ ของหลวงนั้นเลี้ยงพระแล้วถวายผ้าขาวเปนของสงฆ์ ๒๐ พับ พระที่ฉันถวายสบงร่มรองเท้าหมากพลูธูปเทียนแลอ่างมังกรบันจุเข้าสารผักปลา จ่ายเงินให้มหาดเล็กนายเวรหุ้มแพร ๔ เวรให้เปนผู้จัดเปนเงินอย่างละ ๓ บาท ในเย็นวันนั้นสวดมนต์วัดราชโอรส รุ่งขึ้นเลี้ยงพระเหมือนวัดอรุณ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินเลย แต่ในแผ่นดินประจุบันนี้เสด็จบ้างบางปี พระสงฆ์ที่ฉันส่วนของหลวงในวัดราชโอรสลดลงเปน ๓๐ รูป ผ้าขาว ๓๐ พับ ของไทยทานก็เหมือนวัดอรุณ ส่วนเจ้านายนั้นในสองวัดนี้ท่านเคยสดับปกรณ์พระบรมอัฐิกันทุกปี แต่ไม่เปนการมากมายอันใด คือองค์ละร้อยเพียงฤๅร้อยสลึงฤๅไม่ถึงร้อยห่อ เปนสดับปกรณ์สามัญแต่เฉพาะเจ้านายในแผ่นดินนั้น เจ้านายอื่น ๆ ที่ขอแรงไปช่วยก็ไม่ได้มีผู้ใดทำ การซึ่งทรงพระราชดำริห์ให้มีถวายผ้าจำพรรษาขึ้นแต่เวลานี้ ก็ดูเปนที่นิยมยินดีของเจ้านายฝ่ายในที่ได้เปนเวลาไปเที่ยวคราวหนึ่ง ได้พบปะกันกับเจ้านายผู้ชายที่เปนพี่น้องแลพระญาติวงษ์ที่เปนผู้ชายมาเฝ้า ถวายเข้าของกันเปนของเรือกของสวนต่าง ๆ เมื่อกลับมาแล้วก็นำของถวายที่ได้มานั้นขึ้นถวายทุก ๆ พระองค์ แลยังเล่ากันถึงวันนั้นไปได้นาน ๆ เปนการสนุกนี้หนุงหนิงรื่นเริงมาก แต่ครั้นภายหลังมาซ้ำทุกปี ๆ เข้าก็จืดชักให้เจ้านายทรงเกียจคร้านไม่ใคร่เสด็จ แลการที่เกณฑ์สำรับนั้นก็มากขึ้น ๆ ตามลำดับ

ด้วยสิ้นพระชนม์ไปองค์หนึ่งผู้ยังก็รับมรฎก ถูกเข้าองค์หนึ่งถึง ๔ ถึง ๕ ทุนรอนก็บกพร่องเข้าไปจนเหลือสนุกนี้ ส่วนผู้ซึ่งเคยมาเฝ้ามาแหนก็ล้มตายหายจากฤๅเบื่อหน่ายไปด้วยกัน ในชั้นหลังมานี้เปนการฝืดเต็มที เห็นว่าการเรื่องถวายผ้าจำพรรษานี้ น่าที่จะต้องเปนการผลัดเปลี่ยนไปตามสมัย ด้วยมีตัวอย่างวัดพระเชตุพนก็เคยยกเว้นมาแล้ว ถ้าจะยืนอยู่เช่นนี้ต่อไปเจ้าแผ่นดินมากขึ้น ๆ วัดก็คงจะต้องมีทุกองค์ เจ้านายในรัชกาลก่อน ๆ หมดไป ต้องเกณฑ์เจ้านายที่ยังมีอยู่ไปใช้เนื้อแทนก็คงจะต้องเกณฑ์มากขึ้น จนถึงเจ้านายองค์หนึ่งต้องเลี้ยงพระเก้ารูปสิบรูปฤๅยี่สิบรูปก็เห็นจะมากเกินไปนัก ถ้าเจ้านายในรัชกาลไหนสิ้นไปแล้วควรจะยกเว้นวัดนั้นได้ คงไว้แต่ผ้าขาวของหลวงที่เปนส่วนของสงฆ์ก็เห็นจะดี แต่ถ้าจะทำเช่นนี้เข้า เขาจะนินทาว่าทำให้ผิดอปริหานิยธรรมฤๅอย่างไรก็ไม่แน่ใจ แต่เจ้านายคงเห็นด้วยโดยมาก คงเปนก็แต่ที่อาราม แต่ในเวลานี้ก็ยังไม่ควรที่จะจัดด้วย จึ่งตกลงเอาเปนพักไว้ที่.

แต่วัดราชประดิษฐ์วัดราชบพิธสองวัดนี้ เปนคนละอย่างกันอยู่กับวัดอรุณวัดราชโอรส วัดราชประดิษฐ์นั้นคิดว่าถ้าธรรมเนียมที่มีสามัญสมาชิกในหอสมุดวชิรญาณยังคงอยู่ตราบใด การเลี้ยงพระถวายผ้าจำพรรษาคงยังมีอยู่ได้ไม่มีที่สุด ด้วยเหตุว่าส่วนเงินค่าเช่าตึกน่าวัดประยุรวงษาราม ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานแก่พระเจ้าลูกเธอแบ่งเปน ๔๔ ส่วนตามพระราชประสงค์เดิมนั้น ข้าพเจ้าได้เอามาแบ่งเปน (๕๗) ส่วนแจกให้แก่เจ้านายที่มีตัวอยู่พอให้ทั่วกัน แล้วมีข้อบังคับสำหรับที่จะเปนส่วนแบ่งนั้นสืบไปภายน่าไว้ว่า ส่วนซึ่งแบ่งไว้เปน (๕๗) ส่วนนั้นไปแบ่งเปนส่วนเดิม ๔๔ ส่วนพิเศษ (๑๔) ถ้าเจ้านายซึ่ง

เปนเจ้าของส่วนเดิมต้นพระชนม์ ยกส่วนเดิมให้แก่ผู้ซึ่งได้ส่วนพิเศษ ถ้าเจ้านายผู้ซึ่งได้รับส่วนเดิมเปลี่ยนส่วนพิเศษแล้ว ฤๅได้แต่ส่วนพิเศษอยู่สิ้นพระชนม์ไปให้ยกส่วนพิเศษนั้นเสีย เมื่อต่อไปภายน่าเหลือแต่ส่วนเดิม ๔๔ ส่วนแล้ว จะไม่แจกส่วนให้แก่ผู้ใดผู้หนึ่งซ้ำเปนสองส่วนสามส่วนต่อไป จะเลือกคัดผู้ซึ่งเนื่องในพระราชวงษ์ ฤๅผู้ที่ได้มีอุปการะแก่ราชตระกูลอันสืบมาแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เปนผู้รับส่วนให้คงอยู่ ๔๔ ส่วนเสมอ ผู้ซึ่งได้รับส่วนทั้ง ๔๔ นั้นนับเปนสามัญสมาชิกในหอสมุดวชิรญาณ พระสงฆ์วัดราชประดิษฐ์คงไม่มีมากเกินกว่า ๔๙ รูป คือเปนส่วนสำรับหลวง ๕ รูป ส่วนสามัญสมาชิก ๔๔ รูป สามัญสมาชิกคงต้องเกณฑ์เลี้ยงพระปีละครั้งเสมอคนละรูปเท่านั้น จึงเห็นว่าถ้าธรรมเนียมที่แจกเงินค่าเช่าตึกน่าวัดประยุรวงษ์ แลหอสมุดนี้ยังคงอยู่ตราบใด การเลี้ยงพระถวายผ้าจำพรรษาวัดราชประดิษฐ์ยังจะคงอยู่ได้ตราบนั้น

แต่การเลี้ยงพระถวายผ้าจำพรรษา วัดราชประดิษฐ์ในประจุบันนี้ ก็มีสวดมนต์ต่อกันกับวันเลี้ยงพระวัดราชโอรส รุ่งขึ้นเสด็จเลี้ยงพระ แต่พระสงฆ์มีน้อยไม่พอเจ้านายที่มีตัว ก็คงเปนแต่ของหลวงแลเจ้านายพี่นางน้องนางเธอต้องเกณฑ์ แต่ท่านพวกนี้ท่านเล่นกันใหญ่มีของถวายพระองค์ละรูป ลงทุนลงรอนกันองค์ละมาก ๆ แล้วซ้ำมีสดับปกรณ์เหมือนอย่างเช่นท่านแต่ก่อน ท่านทำกันมาในสองวัดนั้นด้วย ผ้าของสงฆ์ส่วนหลวง ๕ พับ แต่ส่วนวัดราชบพิธนั้นเปนคนละเรื่องคนละอย่างกับสามวัดนี้ เดิมก็ไม่ได้มีมา ครั้นเมื่อเกิดขึ้นก็ไม่มีสวดมนต์สวดพระอันใดไม่เปนราชการแท้ เหตุที่ปรารภมีขึ้นนั้นเพราะเวลาเช้า ๆ ออกไปเที่ยวที่สวนสราญรมย์ในเขตรจั่วรกาด เกิดคิดพร้อมกันขึ้นอยากจะไป

เที่ยวที่วัดอย่างหนึ่ง เพราะมีศพลูกเด็ก ๆ ที่ไม่ได้เผาฝังทิ้งไว้ในวัดแลมีกระดูกไปฝังไว้ในวัด เปนโอกาศที่จะหาช่องไปทำบุญเยี่ยมเยียนที่ฝังศพฝังกระดูกอีกชั้นหนึ่งจึ่งได้มีขึ้น แต่ภายหลังสมเด็จพระเจ้าบรมวงษ์เธอท่านทรงเห็นเปนการเถื่อน ๆ ไม่เข้าแบบเข้าอย่างไป ท่านก็ไปเกณฑ์ให้พระสวดมนต์คล้าย ๆ กับสามวัด การที่เลี้ยงพระนั้นยังคงอยู่ตามเดิม เมื่อตอนแรก ๆ ลูกน้อยกว่าพระก็เกณฑ์ให้หาสำรับเลี้ยงพระคนละองค์ เหตุนั้นเปนของเจ้านายแลเจ้าจอมมารดาที่ได้ผลประโยชน์มาก สุดแต่มีพระมากน้อยเท่าใดก็เกณฑ์ต้องไปตามลำดับ ครั้นที่หลังลูกมากขึ้นเท่าพระก็คงเกณฑ์แต่ลูก เมื่อลูกมากไปกว่าพระก็เกณฑ์ต้องละคนหนึ่งบ้างสองคนบ้าง รวมกันเปนสองคนต่อสำรับก็มี คนเดียวก็มี แต่เปนสำรับเจ้าของหามาไม่ใช่ของหลวงทั้งสิ้น เมื่อฉนั้นแล้วเจ้าของสำรับถวายไทยทานแก่พระสงฆ์ กำหนดให้มีเพียงจีวรฤๅสบงผืนหนึ่ง กับไทยทานเล็กน้อยแต่ก็ไม่พ้นกัน หาไทยทานไปคนละมาก ๆ เกือบเปนขึ้นกฐินมีผ้าไตรทุกคน คิดดูราคาของที่ซื้อคนหนึ่งอย่างแรงถึงสามชั่ง อย่างต่ำเพียงชั่งหนึ่งทำเช่นนี้มาหลายปี จนเมื่อปีกุนนพศกคิดเห็นว่าของซึ่งลงทุนซื้อมาเปนราคามาก ส่วนพระสงฆ์ผู้ที่ได้รับไปนั้น ที่ชอบแลต้องการใช้ก็มี ที่ไม่ชอบใจไม่ต้องการจะไปเก็บตั้งทิ้งไว้ ก็ไม่เปนประโยชน์อันใดเหมือนอย่างเปนของไม่มีราคา ก็มักจะเอาของนั้นไป เลหลังแลกเปลี่ยนเอาสิ่งของที่ต้องการใช้ โดยราคาถูก ส่วนผู้ที่ลงทุนนั้นต้องลงทุนมาก แต่ประโยชน์ผู้ได้ได้น้อยไป มีประโยชน์อยู่แต่ผู้ขายของ จึ่งคิดเห็นว่าเสนาศนซึ่งเปนที่อยู่อาไศรยของพระสงฆ์ ก็เปนเครื่องเกื้อกูลแก่ความศุขของพระสงฆ์ทั่วกัน ไม่

เฉพาะหน้า แลพระสงฆ์ที่ป่วยไข้ขัดสนก็มี ควรจะยกเงินค่าซื้อของนี้ไว้เปนของสำหรับปฏิสังขรณ์เสนาศน แลสำหรับเปนคิลานภัตรพระสงฆ์ป่วยไข้เปนต้น จึ่งได้ทูลปฤกษาพระองค์เจ้าอรุณนิภาคุณากรแลพระสงฆ์ในวัดราชบพิธก็เห็นชอบด้วยพร้อมกัน จึ่งได้จัดการที่เปลี่ยนธรรมเนียมใหม่ในปีกุนนพศก ให้มีแต่สำรับแลผ้าธูปเทียนหมากพลู แล้วให้เรี่ยรายเจ้าลูกเธอเสมอองค์ละชั่งทั่วกัน รวมเงินนั้นไว้เปนของกลางสำหรับวัดเช่นกล่าวมาแล้ว ส่วนผ้าซึ่งถวายเปนของทั่วไปนั้น คือบันดาเจ้าจอมมารดาแลเจ้าจอมอยู่งานมีผ้าสบงบ้างผ้าชุบอาบบ้าง คนหนึ่งตั้งแต่ ๒๐ ผืนลงมาจนผืนหนึ่งให้ของกลางไปถแล้ว ว่าค่าถวายตามธรรมเนียมถวายผ้าอย่างธรรมยุติกนิกาย ตามแต่พระสงฆ์จะแบ่งผ้ากันเอง ส่วนของหลวงนั้นแต่ละวัด ๆ วัดราชประดิษฐ์ถวายสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดราชบพิธถวายพระองค์เจ้าพระอรุณ เปนการนอกธรรมเนียมส่วนพระสงฆ์ข้างนี้ เมื่อเสร็จการเลี้ยงพระแล้วจึ่งออกไปทำบุญที่ ๆ ฝังศพฝังกระดูกวางพวงมาไลยดอกไม้ ซึ่งเก็บจากในสวนสราญรมย์ทำไปสำหรับทุก ๆ แห่ง ฤๅผู้อื่นใครจะมีไปก็ตามเที่ยววางตามชอบใจ แล้วทอดผ้าสดับปกรณ์ของหลวงผ้าขาวพับเท่าจำนวนพระสงฆ์สามเณรในวัดนั้น เที่ยวทอดไว้ตามที่ฝังศพแลฝังกระดูกไม่เปนกำหนดแน่ว่าแห่งใดเท่าใด ส่วนมารดาญาติพี่น้องของศพแลกระดูกนั้น ก็มีของทำบุญไปทอดไว้ที่ ๆ ฝังศพที่ฝังกระดูกตามแต่ใครจะมีมากน้อยเท่าใด แล้วพระสงฆ์จึ่งออกมาชักเปนผ้าบังสุกุล ตามแต่จะแบ่งปันกัน เปนเสร็จการทำบุญที่วัดราชบพิธ

การซึ่งเก็บเงินค่าของไทยทานรวมเปนเงินกลางนี้ เจ้านายพี่นางน้องนางเธอน้องยาเธอ คิดเห็นชอบด้วยหลายองค์ นัดกันไว้ว่าในปีชวดสัมฤทธิศกนี้ จะออกเงินเรี่ยรายสำหรับวัดราชประดิษฐ์บ้าง แต่คิดกำหนดกันว่า จะตั้งจำนวนเพียงองค์ละ ๕ ตำลึง ด้วยวัดราชบพิธนั้นจะลดจากจำนวนเดิมลงมามากนักไม่ควร จึ่งคงเปนองค์ละชั่ง ถึงว่าจะเปนเงินลดต่ำลงกว่าจำนวนเดิมบ้าง ก็ยังมีส่วนผู้ที่เกิดใหม่เพิ่มขึ้นใช้เนื้อ แลผู้ซึ่งถูกเกณฑ์รวมกันเปนสองคนต่อสำรับ ก็ต้องแยกกันออกไปเปนคนละชั่ง เงินไม่ต่ำกว่าจำนวนราคาสิ่งของ ที่พระสงฆ์ได้อยู่แต่ก่อนนัก แต่เพราะลงทุนเดิมไว้แรงเสียแล้วเงินจึ่งได้สูงอยู่ ส่วนวัดราชประดิษฐ์นี้เจ้านายข้างน่าไม่ได้ถูกจึ่งคิดเฉลี่ย ที่เจ้านายข้างในเคยเสียอยู่แบ่งเฉลี่ยออกมาข้างน่า ก็เห็นว่าจะไม่ต่ำกว่าแต่ก่อน แต่การซึ่งเรี่ยรายเงินสำหรับวัดนี้ ไม่เปนน่าที่ของผู้ซึ่งเปนสามัญสมาชิกของหอสมุด ซึ่งมิได้เปนพระเจ้าลูกเธอ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะต้องเสีย เปนแต่จะขอแรงให้เลี้ยงพระอย่างเดียว เมื่อเจ้านายที่เปนพระเจ้าลูกเธอ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวหมดไปแล้ว เงินส่วนกลางนี้ก็ต้องเปนอันหมดไปด้วยอยู่เอง

ส่วนวัดราชบพิธนั้น ในเรื่องเงินเรี่ยรายก็เหมือนกันกับวัดราชประดิษฐ์ แต่ไม่เปนการจำเปนที่สามัญสมาชิกในหอสมุดเดี๋ยวนี้ จะต้องไปเลี้ยงพระเหมือนอย่างวัดราชประดิษฐ์ ได้คิดไว้ว่าจะหาประโยชน์อย่างหนึ่งอย่างใด เปนส่วนสำหรับให้แก่หอพระสมุด ทำนองเดียวกันกับตึกน่าวัดประยุรวงษ์ ให้มีสามัญสมาชิกรขึ้นใหม่อีกพวกหนึ่ง เปน

การนี้เกือกูลแก่หอสมุด แลสำหรับเลี้ยงพระวัดราชบพิธต่อไปด้วย แต่การนี้ยังหาสำเร็จตลอดไปไม่

คำตักเตือนสำหรับถวายผ้าจำพรรษา ที่วัดอรุณวัดราชโอรส ถ้าเสด็จก็มีเครื่องสำหรับชาดต้องเวยวายอยู่ ๒ สิ่ง คือพานเทียนแลพระเต้าษิโณทก แต่ที่วัดราชประดิษฐนั้นมีวิเสศออกไป คือมหาดเล็กต้องรับเงินเบี้ยหวัด สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์จากข้างในออกไปคอยถวายในเวลาเมื่อเลี้ยงพระแล้ว อาลักษณ์ต้องเขียนตั๋วเตรียมไว้ด้วย แต่ส่วนวัดราชบพิธนั้นเปนกระบวนข้างใน อาลักษณ์ต้องส่งตั๋วเข้ามาข้างใน นอกนั้นก็ไม่มีการ

เดือนสาม

การพระราชพิธีในเดือนสามนี้ กฎมณเฑียรบาลจดบาญชีไว้ว่า พิธีธานยเทาะห์ แต่ในจดหมายขุนหลวงหาวัดจดไว้ว่าธัญเทาะห์เนื้อความก็เปนอย่างเดียวกัน คือพิธีเผาข้าว ซึ่งเรียกกันเปนภาษาไทยก็เรียก แต่ในกฎมณเฑียรบาลจำหน่ายตำราสูญว่าเผาข้าวไม่มี ในจดหมายคำให้การขุนหลวงหาวัดเล่าถึงตำราพระราชพิธีนี้ว่า พระจันทกุมารเปนผู้ฉลองพระองค์ออกไปทำการพิธี ตั้งโรงพิธีที่ทุ่งนา เห็นจะเปนทุ่งหันตรา ซึ่งเปนทุ่งนาหลวง มีกระบวนแห่ออกไปเช่นแรกนา แล้วเอารวงข้าวมาทำเปนฉัตรปักไว้น่าโรงพิธี พระจันทกุมารนั่งที่โรงพิธี แล้วจึงเอาไฟจุดรวงข้าวที่เปนฉัตรนั้นขึ้น มีคนซึ่งแต่งตัวเสื้อเขียวพวกหนึ่ง เสื้อแดงพวกหนึ่ง สรวมเชิดห่วงที่จะคล้าย ๆ กับอินทร์พรหมฤๅไอตะพ่อ สมมติว่าเปนพระอินทร์พวกหนึ่ง พระพรหมพวกหนึ่ง เข้ามาแย่งรวงข้าวกัน ข้างไหนแย่งได้มีคำทำนาย แต่คำทำนายนั้นก็คงจะอยู่ในเค้าพิธีกะติเกยาตีทั้งนั้น การซึ่งทำพิธีเสี่ยงทายเช่นนี้มีบ่อย ๆ หลายพิธี ผู้ซึ่งจะแรกคิดตั้งพิธีขึ้นนั้น คงจะเปนคนที่มีใจหวาดหวั่นต่อภัยอันตราย อยากรู้ล่วงน่าว่าจะดีจะร้ายอย่างใดอยู่เสมอ ๆ แต่ไม่มีทำทางที่จะรู้ได้เช่นนั้นให้ได้ทันใจทุกคราว เพราะจะแหงนดูดาวดูฟ้าบางทีเฉย ๆ อยู่ก็มีเหตุมีการได้ ฤๅไม่รู้ได้ทันใจก็ต้องเล่นเสี่ยงทายอย่างเดียวกันกับแทงพระบทเปนการแก้กระหายไปคราวหนึ่ง ๆ ถ้าไม่ฉนั้นก็จะเปนอุบายซึ่งจะระงับใจ

คนที่ฟุ้งซ่านซึ่งเชื่อนิมิตรเชื่อถาง แล้วคิดการทุจริตเปนผีซ้ำด้ำพลอยให้เกิดการยุ่งยิ่งหยุกหยิกขึ้น เมื่อเห็นว่าเสี่ยงทายได้นิมิตรดีอยู่ ก็จะไม่อาจคิดอ่านฟุ้งซ่านฝืนฟ้าแลดินไปได้ จึ่งได้พอใจเสี่ยงทายให้คนเห็นมาก ๆ เปนการแสดงน้ำใจฟ้าดินแลพระบารมีของพระเจ้าแผ่นดินให้เปนที่เกรงขามแก่คนทั้งปวง แต่ครั้นเมื่อการซ้ำเข้าทุก ๆ ปีดีเหมือนกันเปนดีพิมพ์ก็กลายเปนจืดไปไม่ต้องถามถึง จึ่งได้เลื่อนขึ้นเปนโคมลอย แต่ในการพิธีเผาเข้านี้ มีจดหมายในพระราชพงษาวดาร แผ่นดินพระบรมราชาธิราช ซึ่งเรียกกันตามปรกติของแผ่นดินที่ล่วงน่าไปก่อนน่าแผ่นดินประจุบันว่าพระเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกษ (ขออธิบายนอกเรื่องหน่อยหนึ่ง ว่าการที่เรียกว่าพระบรมราชาธิราชพระองค์นี้ ว่าพระเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกษติดมาจนประจุบันนี้นั้น เพราะเปนพระราชบิดาของเจ้าฟ้าอุทุมพรกรมขุนพรพินิจ ที่เรียกกันว่าขุนหลวงหาวัดซึ่งเปนพระเจ้าแผ่นดินที่ ๓๒ แลเจ้าฟ้าเอกทัศน์ ซึ่งเปนกรมขุนอนุรักษ์มนตรีพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งเรียกว่าพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยามรินทร์ที่สุดบรมราชวงษ์นั้น คำที่เรียกในพระบรมโกษ เรียกมาแต่แผ่นดินของพระองค์ที่ออกพระนามก่อนแต่อยู่ในราชสมบัติน้อยวัน แลยังทรงพระชนม์อยู่ ไม่ได้เปนที่ในพระบรมโกษแทนพระองค์ก่อน ฉายาบรมโกษจึ่งได้ติดอยู่ในพระบรมราชาธิราชซึ่งเปนผู้อยู่ในพระโกษภายหลังใคร ๆ หมด การซึ่งเรียกติดต่อมาถึงที่กรุงเทพ ฯ นี้ก็ด้วยเหตุว่าเจ้านายแลข้าราชการก็ล้วนเปนแต่ขุนนางเก่า เคยเรียกติดปากมาแต่กรุงยังไม่เสียแล้ว แลพระเจ้าแผ่นดินซึ่งสิ้นพระชนม์ภายหลัง ก็เปนพระองค์ที่สุดซึ่งไม่ได้ทรงพระบรมโกษ เปนแต่ลงหีบฝังไว้ เมื่อจะถวายพระเพลิงก็ต่อสุ่งพอเปนสังเขปถวายพระเพลิง ถ้า

จะเรียกพระบรมทิบฤๅพระบรมตุ้งก็ดูขัดอยู่ จึ่งได้ยกพระนามเฉไปเปน พระที่นั่งสุริยามรินทร์ ที่ว่านี้ในแผ่นดินพระพุทธยอดฟ้า แต่ครั้นเมื่อล่วงมาตั้งแต่แผ่นดินพระพุทธเลิศหล้าลงมา พระเจ้าแผ่นดินองค์ใดที่สวรรคตลงใหม่ ก็เรียกว่าในพระบรมโกษทุกพระองค์ แต่ในพระบรมโกษเก่าท่านไม่มีฉายาอื่น ก็คงเรียกในพระบรมโกษอยู่ตามเดิม แต่มักจะเข้าใจกันเฉ ๆ ไป มีผู้ถามข้าพเจ้าว่าทำไมท่านถึงชื่อโกษเช่นนั้น ถ้าชื่อแต่ยังมีพระชนม์อยู่ก็ดูเปนการทักเต็มที่ ก็ต้องอธิบายตามเช่นกล่าวมานี้ ส่วนที่กรุงเทพ ฯ นี้พระเจ้าแผ่นดินเคยไม่โปรดให้เรียกในพระบรมโกษมาตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๓ แล้ว ครั้งนั้นเรียกพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๑ ว่าพระพุทธเจ้าหลวงในพระบรมโกษบ้าง แผ่นดินต้นบ้าง เรียกพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๒ ว่า พระเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกษบ้าง แผ่นดินกลางบ้าง จึ่งได้โปรดให้ยกพระนามตามพระนามพระพุทธปฏิมากรในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ว่า พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ พระพุทธเลิศหล้านภาไลยนั้นเสียชั้นหนึ่งแล้ว ครั้นพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๓ สวรรคต ก็กลับเรียกพระนามเปนพระเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกษขึ้นอีก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรด จึ่งได้ถวายพระนามเสียเปนพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แทนฉายาที่ว่าพระที่นั่งนั้นพระที่นั่งนั้น แต่มีคำประกาศกริ้วไว้ก็มี ส่วนพระองค์เองก็ทรงตั้งพระนามเสียเปนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อจะกันในพระบรมโกษแลจะกันพระที่นั่งนี้พระที่นั่งนั้นด้วย แต่ครั้นสวรรคตลงก็ไม่พั้งขึ้นเรียกกันไปทั้งแผ่นดินแผ่นทราย เรียกไม่ใช่เรียกเปล่า ๆ ซ้อนเปนทักข้าพเจ้าอยู่ด้วย ตามกิริยาแลเสียงที่เรียกกับทั้งเหตุการที่เปนอยู่

ในเวลานั้น ถ้าผู้ใดได้อ่านพระราชพงษาวดารในท่อนแผ่นดินพระบรมโกษกับแผ่นดินสุริยามรินทร์ ก็พอจะคเนเค้าได้บ้าง แต่ผู้ซึ่งเรียกไม่ได้ คิดจะทัก เปนแต่พูดตามเขาไปนั้นมีโดยมาก แต่ถึงจะนึกอย่างไรก็ดีข้าพเจ้าไม่ชอบใจในถ้อยคำที่จะเรียกเช่นนั้น ให้ออกรำคาญใจ เห็นเปนเขาทักอยู่ร่ำไป จึงได้ฝืนแก้เสียจนสงบหายไปได้นานมาแล้ว ยังอยู่แต่คนแก่คนเก่าที่ซึมซาบไม่รู้หายเพ้อเจ้อไปบ้างไม่ควรจะถือ บัดนี้จะขอกล่าวถึงเรื่องความในพระราชพิธีนั้นต่อไป) ในพระราชพงษาวดารแผ่นดินพระบรมโกษนั้นจดหมายไว้ว่า ถึงน่านวดเข้าเสด็จออกไปที่นาหลวงทุ่งหันตรา บันทุกเข้าลงในระแทะ แล้วให้พระราชวงษานุวงษ์แลพระสนมกำนัลฝ่ายในเข็นเข้าเข้ามาในพระบรมมหาราชวัง แล้วเอาพวนเข้าทำนัครใหญ่ แลยาคูไปถวายพระราชาคณะตามพระอารามหลวงทุกปีมิได้เว้น การเข็นเข้าตามที่ว่านี้ต่อกันกับพิธีเผาเข้า ในแผ่นดินพระบรมโกษนี้เล่นพิธีมาก ด้วยเปนระดูเวทมนต์คาถาอยู่คงกะพันชาตรีหมอดูกระทำชะงัดนัก รวบรวมใจความลงว่า การพิธีเผาเข้านี้เปนการต่อกันกับพิธีจรดพระนังคัล เพื่อให้เปนการสวัสดิมงคลแก่ธัญญาหาร ซึ่งเปนเสบียงสำหรับพระนคร ได้ข้อความตามพิธีเผาเข้าแต่เท่านี้

ที่ ๑๒ พิธีศิวาราตรี

ส่วนการพิธีของพราหมณ์ ซึ่งเรียกว่าศิวาราตรี ซึ่งเปนพิธีมีมาแต่โบราณ จะขาดสูญเสียแต่ครั้งใดก็ไม่ปรากฎ ตั้งแต่ตั้งกรุงรัตนโกสินทร์นี้มายังไม่เคยทำ พึ่งมามีขึ้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในหมู่ครั้วพระสงฆ์ว่าไม่ทำปวารณาแลไม่ทำอุโบสถในวันมหาปวารณา เปนการละเลยข้อสำคัญตามวินัยบัญญัติเสีย ซึ่งจะได้กล่าวต่อไปในเดือนสิบเอ็ด ส่วนพิธีศิวาราตรีนี้ เปนพิธีลอยบาปของพราหมณ์คล้าย ๆ มหาปวารณา จึ่งโปรดให้ทำตามธรรมเนียมเดิมพิธีนี้ทำในวันเดือนสามขึ้น ๑๕ ค่ำ คือเวลาค่ำพระมหาราชครูทำพิธีเริ่มแต่กระสูทธิ์อัฐมสูทธิ์ตามแบบเหมือนพิธีทั้งปวง แล้วเอาเสาปักสี่เสาเชือกผูกคอหม้อโยงเสาทั้งสี่ ภายใต้หม้อตั้งพระศิวะลึงค์ เจาะหม้อให้น้ำหยดลงมาได้ทีละน้อย เอาขลังสอดไว้ในช่องหม้อที่เจาะนั้นเฉพาะตรงพระศิวะลึงค์ ให้น้ำหยดลงถูกพระศิวะลึงค์ทีละน้อย แล้วไหลลงมาตามรางซึ่งรองรับพระศิวะลึงค์ ซึ่งพราหมณ์ในประเทศอินเดีย ซึ่งข้าพเจ้าเคยไปเห็นเรียกว่าโยนี แล้วมีหม้อรองที่ปากรางนั้น เติมน้ำแลเปลี่ยนหม้อไปจนตลอดรุ่ง เวลาใกล้รุ่งทำพิธีหุงเข้าหม้อหนึ่งในเทวสถานเจือน้ำผึ้งน้ำตาลนมเนยแลเครื่องเทศต่าง ๆ สุกแล้วแจกกันกินคนละเล็กคนละน้อยทุกคนทั่วกัน พอได้อรุณก็พากันลงอาบน้ำในคลองสระผมด้วยน้ำที่สรงพระศิวะลึงค์ ผมที่ร่วงในเวลาสระนั้นเก็บลอยไปตามน้ำเรียกว่า

ลอยบาป เปนเสร็จการพิธีศิวาราตรีในวันเดียวนั้น แต่การพิธีนี้ไม่มีของหลวงพระราชทาน เปนของพราหมณ์ทำเอง เมื่อพิเคราะห์ดูการที่ทำนี้เห็นว่าจะเปนการย่อมาเสียแต่เดิมแล้ว ในเมืองเบนนาริศ คือเมืองพาราณสี ซึ่งข้าพเจ้าเคยไปเห็นเองในที่นั้น เบื้องน่าแต่เวลาจวนอรุณพราหมณ์ทั้งปวงนับด้วยพันคน มีหม้อทองเหลืองคนละใบทูนศีศะเดินลงไปริมฝั่งแม่น้ำคงคา นั่งที่แท่นก่อบ้างก้อนศิลาในน้ำบ้าง เอาหม้อทองเหลืองตักน้ำขึ้นมาเสกบ่นแล้วบ้วนปากล้างหน้า เสกอะไรต่อไปอีกหน่อยหนึ่ง แล้วโดดลงในน้ำดำศีศะลงในน้ำสามครั้งแล้ว ควักดินที่ท่านั้นมาถูตัวแทนซาบู่ เวลาจะถูก็บริกรรมคาถาอะไรอีกแล้วอาบน้ำล้างตัวหมดจดนุ่งผ้าห่มผ้า เอาหม้อทองเหลืองตักน้ำทูนศีศะเดินมาที่วัดพราหมณ์ ในวัดนั้นมีที่ไว้เทวรูป ตั้งฐานเหมือนปรางค์อย่างโบราณ มีมุขยื่นออกมา ที่มุขนั้นพราหมณ์ฤาษีหลาย ๆ ยืนอยู่มีพวงมาไลยดอกดาวเรืองร้อยสวมคอกองกันอยู่เปนอันมาก ที่รอบบริเวณเทวสถานนั้นมีเปนระเบียงคล้ายพระระเบียงล้อมรอบ ในระเบียงนั้นมีโคสีเทา ๆ คล้ายกับที่เซระนี้ เอามาเล่นเซอคัส ล่ามแหล่งไว้หลายตัว ในลานตั้งแต่เทวสถานถึงระเบียงรอบนั้นประมาณสัก ๑๐ วาโดยรอบ เต็มไปด้วยศิวะลึงค์ตั้งอยู่บนฐานที่เรียกว่าโยนี สูงตั้งแต่ ๕ นิ้ว ๖ นิ้วขึ้นไปจน ๒ ศอกเศษ ๒ ศอก หลายร้อยจนนับไม่ถ้วน ที่อย่างเล็ก ๆ เพียงนิ้วหนึ่งสองนิ้ว ตั้งไว้บนฐานบัตรของเทวสถานก็มีโดยรอบ หล่อด้วยทองเหลืองก็มีทำด้วยศิลาก็มี เมื่อคนที่เข้าไปพอถึงประตูเทวสถาน ท่านฤๅษีฤๅพราหมณ์ผู้ใหญ่ที่อยู่บนมุขเทวสถานนั้น โยนพวงมาไลยดอกดาวเรืองมาเฉพาะสวมคอทุกครั้ง เมื่อข้าพเจ้าไปนั้นไม่รู้ตัวว่าจะเล่นกัน

อย่างไร เปนแต่บอกว่าถ้าจะเข้าไปดูต้องถอดรองเท้า ขุนนางอังกฤษที่เปนผู้พาไปนั้น ก็ต้องยอมถอดรองเท้าเข้าไปเหมือนกัน พอโผล่ประตูเข้าไปรู้สึกว่าอะไรหวิวลงมาที่หัว แลดูเห็นพวงมาไลยดอกดาวเรืองสวมคออยู่แล้ว ยังไม่รู้ว่ามาจากแห่งใด ต่อคนที่ตามเข้าไปภายหลังได้รับพวงมาไลยนั้นอีกจึ่งได้เห็นว่าท่านฤๅษีคนนั้นขว้างแม่นอย่างเอก ถี่เร็วฉับ ๆ ไม่ได้ขาดมือเลย เห็นคนที่เข้าไปก่อน ๆ นั้น เอาน้ำในหม้อทองเหลืองที่ทูนศีศะไปรดศิวะลึงค์ แล้วเอาหม้อใบนั้นเองรองน้ำที่ไหลทางรางแล้วเดินทูนศีศะกลับออกมา ในพื้นลานเทวสถานนั้นเปนน้ำนองเปรอะไปทั้งสิ้น บางคนจึ่งจะไปไหว้วัว แต่ที่เข้าไปรดน้ำแล้วกลับนั้นมีโดยมาก ถามได้ความว่าศิวะลึงค์ที่มากแน่นเต็มไปเช่นนี้ สุดแต่เกิดมาเปนพราหมณ์พวกนั้นแล้ว ต้องสร้างศิวะลึงค์รูปหนึ่ง ๆ ทุกคนสำหรับที่จะรดน้ำสะหัว วัดฤๅเทวสถานเช่นนี้ในเมืองเบนนาริสมีหลายสิบแห่ง มักจะตั้งอยู่ริม ๆ น้ำกว้างบ้างแคบบ้าง สูงบ้างต่ำบ้าง แต่ท่วงทีคล้าย ๆ กันทั้งนั้น ครั้นเมื่อกลับออกมาจากที่นั่นแล้ว เห็นตามทางกำลังหุงเข้าเกือบจะทุกแห่ง หุงด้วยหม้อทองเหลืองใบนั้นเอง คนหนึ่งก็หุงหม้อหนึ่งกินคนเดียวไม่ปะปนกับผู้ใด เรื่องที่อาบน้ำในแม่น้ำนี้ ถึงตัวมหารายาเบนนาริสเอง แลสนมกำนัลก็ต้องลงอาบเหมือนกัน ตัวท่านมหารายาได้เล่าให้ข้าพเจ้าฟังเอง ที่จะอาบนั้นใช้เรือขนานศีศะเปนรูปสัตว์ คล้ายกับที่รับข้าพเจ้าข้ามฟากไปที่รามนครซึ่งเปนที่วัง แต่ฟังดูตามเล่านั้นเห็นจะเปนการนุ่งกันได้บ้างดังไรเรไม่ทุกวัน ฤๅจะใช้หนี้คล้ายอัชชมะยาได้บ้างอย่างไรไม่ทราบเลย พิธีศิวาราตรีนี้คงจะมาจากเรื่องนี้เอง ถึงเรื่องหุงเข้าก็เปนอาหารอร่อยของชาวอินเดีย ซึ่งข้าพเจ้าได้เคยไปกินเลี้ยง

แล้วนั้นเอง ได้ถามคูรศชาติที่พระมหาราชครูก็บอกว่ากลื่นไม่ใคร่ถึง เพราะพราหมณ์พวกนี้เปนไทยเสียแล้ว จึ่งต้องย่อพิธีด้วยควาประพฤติแปลกกัน จึ่งได้กลายเปนพิธีตามที่คนชั้นใหม่ ๆ เช่นเราเข้าใจว่าเปนการต่างว่า ฤๅย่อ ๆ ดังนี้

ที่ ๑๓ การพระราชกุศลมาฆะบูชา

การมาฆะบูชานี้ แต่เดิมก็ไม่ได้เคยทำมา พึ่งเกิดขึ้นเมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตามแบบโบราณบัณฑิตย์ได้นิยมไว้ว่า วันมาฆะบุรณมีพระจันทร์เสวยฤกษ์มาฆะเต็มบริบูรณ เปนวันที่พระอรหันต์พุทธสาวก ๑๒๕๐ ได้ประชุมกันพร้อมด้วยองค์สี่ประการ เรียกว่าจาตุรงคสันนิบาต พระพุทธเจ้าได้ตรัสเทศนาโอวาทปาฏิโมกข์ในที่ประชุมพระสงฆ์เปนการประชุมใหญ่ แลเปนการอัศจรรย์ในพระพุทธสาสนา นักปราชจึ่งได้ถือเอาเหตุนั้น กอบการสักการะบูชาพระพุทธเจ้าแลพระอรหันต์ ๑๒๕๐ พระองค์นั้น ให้เปนที่ตั้งแห่งความเลื่อมใสแลสังเวช การพระราชกุศลนั้นเวลาเช้า พระสงฆ์วัดบวรนิเวศน์แลวัดราชประดิษฐ์ ๓๐ รูป ฉันในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนสาสดาราม เวลาค่ำเสด็จออกทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการแล้ว พระสงฆ์สวดทำวัตรเย็นเหมือนอย่างที่วัดแล้ว จึ่งได้สวดมนต์ต่อไป มีสวดคาถาโอวาทปาฏิโมกข์ด้วย สวดมนต์จบทรงจุดเทียนรายตามราวรอบพระอุโบสถ ๑๒๕๐ เล่ม มีประโคมด้วยอีกครั้งหนึ่ง แล้วจึ่งได้มีเทศนาโอวาทปาฏิโมกข์กัณฑ์ ๑ เปนเทศนาทั้งภาษามคธแลภาษาสยาม เครื่องกัณฑ์จีวรเนื้อดีผืนหนึ่ง เงิน ๓ ตำลึงแลขนมต่าง ๆ เทศน์จบพระสงฆ์ซึ่งสวดมนต์รับสัพพีทั้ง ๓๐ รูป การมาฆะบูชานี้เปนเดือนสามบ้างเดือนสี่บ้าง ตามวิธีปีอธิกคณนาฝ่ายธรรมยุติกนิกาย แต่คงอยู่ในเดือนสามโดยมาก พระ

บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จออกทุกปีมิได้ขาด แต่ในแผ่นดินประจุบันนี้เสด็จออกบ้างไม่ได้ออกบ้าง เพราะมักจะเปนเวลาประสมกับที่เสด็จประพาศหัวเมืองบ่อย ๆ ถ้าถูกคราวเสด็จพระราชดำเนินไปประพาศบางปอิน ฤๅ พระพุทธบาท พระพุทธฉาย พระประถมเจดีย์ พระแท่นดงรัง ก็ทรงทำมาฆะบูชาในสถานที่นั้น ๆ ขึ้นอีกส่วนหนึ่งต่างหากนอกจากในพระบรมมหาราชวัง

ที่ ๑๔ เลี้ยงพระตรุษจีน

การนี้เกิดขึ้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยทรงพระปรารภของซึ่งพวกจีนนำมาถวายในตรุษจีน เปนของสดสุกรเป็ดไก่พร้อมกันหลาย ๆ คน มาก ๆ จนเหลือเฟือ ก็ควรที่จะให้เปนไปในพระราชกุศล จึงได้โปรดให้มีเลี้ยงพระสงฆ์ที่พระที่นั่งราชกิจวินิจฉัยขึ้นทั้งสามวัน แต่ไม่มีสวดมนต์ พระสงฆ์นั้นวันละ ๓๐ รูปเปลี่ยนทุกวัน ตามคณะกลาง คณะเหนือ คณะใต้ โปรดให้พระบรมวงษานุวงษ์ แลท้าวนางข้างในจัดเรือขนมจีนมาจอดที่น่าตำหนักแพ พวกภรรยาข้าราชการผู้ใหญ่ ๆ ที่ทรงรู้จักเคยเฝ้าแหนก็จัดเรือขนมจีนมาถวายผลัดเปลี่ยนเวรกันไปทั้งสามวัน ตัวก็มาเฝ้าด้วย แล้วให้ทนายเลือกกรมวังคอยรับขึ้นมาถวายพระสงฆ์นั้น แล้วจึงได้เลี้ยงข้าราชการต่อไป พระสงฆ์ฉันแล้วถวายสบงผืนหนึ่ง หมากพลูธูปเทียนกับใบชาห่อหนึ่ง แต่วิธีอนุโมทนาของพระสงฆ์ในการตรุษจีนนี้ ไม่เหมือนกันทั้งสามวันแต่ไหนแต่ไรมา ลางวันก็มีสัพพะพุทธาลางวันก็ไม่มี แต่เห็นว่าเปนการพระราชกุศล ตามธรรมเนียมเช่นนี้ โดยจะไม่มีสัพพะพุทธาก็ไม่เปนการขาดเหลืออันใดทั้งมีแลไม่มี แลในการตรุษจีนนี้จ่ายเงินให้ซื้อปลาปล่อยวันละ ๑๐ ตำลึง บันทุกเรือมาจอดอยู่ที่แพลอย เวลาทรงพระทักษิโณทก แล้วโปรดให้พระเจ้าลูกเธอนำลงไปรดที่เรือปลา แล้วตักปลานั้นปล่อยไปน่าที่นั่ง ครั้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งว่า การที่ทำบุญ

ตรุษจีนเลี้ยงขนมจีนนั้นไม่ใช่ของจีน เปนแต่สักว่าชื่อเปนจีน ให้ทำเกาเหลาที่โรงเรือยกเข้ามาเลี้ยงพระสงฆ์แทนขนมจีน เปนของหัวป่าชาวเครื่องทำ แล้วทรงสร้างศาลหลังคาเก๋งขึ้นที่น่าพระที่นั่งราชกิจวินิจฉัยศาลหนึ่ง ให้เชิญเทวรูปและจะเหว็ดมุกในหอแก้วลงไปตั้ง มีเครื่องสังเวยทั้งสามวัน อาลักษณ์อ่านประกาศเปนคำกลอนลิลิตตามเนื้อความของคาถายานี้ แลขอพรข้างปลายเปนการเทวพลีให้เข้าเค้าอย่างเส้นข้างจีน ที่พระพุทธรูปก็มีเครื่องเส้นอย่างจีนตั้งเพิ่มเติมเข้าพระด้วย แลให้มีโคมผูกต่างบันทุกของถวายตรุษจีน คือแกงฟุติศ ขนมเข่ง กระเทียมดอง สิงโตน้ำตาลทราย ส้ม เปนต้นวันละ ๗ โต ถวายพระราชาคณะผู้ใหญ่ซึ่งนำฉัน โคมนั้นบันทุกของแล้วยืนถวายตัวที่โรงเรือริมทางเสด็จ แต่โคมบางตัวก็บันทุกได้ครึ่งหนึ่งบ้าง ซ้อนหนึ่งบ้าง บางตัวก็บันทุกไม่ได้เลย เปนแต่ผูกต่างมายืนโคม ๆ อยู่ของก็กองอยู่น่าโคมเปนพื้น การเลี้ยงพระที่พระที่นั่งราชกิจวินิจฉัยนั้น เมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระสงฆ์นั่งข้างตวันออก ที่ประทับอยู่ข้างตวันตกริมน้ำ เพื่อจะได้ทอดพระเนตรทางแม่น้ำได้สดวก ครั้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งว่า ธรรมเนียมซึ่งจะตั้งที่ประทับต้องอยู่ข้างพระราชวังสำหรับที่จะหนีง่าย ตามแบบเก่าที่เตรียมหนีมากกว่าเตรียมสู้ ซึ่งเคยทรงเยาะเย้ยธรรมเนียมต่าง ๆ มีผูกพระคชาธารให้เปนเงื่อนกระทกเปนต้น แต่ธรรมเนียมเช่นนั้นคงเปนแบบแผนใช้มาช้านาน แลธรรมดาเจ้าของบ้านเจ้าของเรือน ก็คงจะต้องรับแขกอยู่น่าประตูที่จะเข้าในเรือนหันหน้าออกข้างนอก ผู้ซึ่งมาหาก็ต้องมาจากภายนอกหันหน้าเข้าข้างใน จึ่งรับสั่งให้เปลี่ยนพระสงฆ์ไปนั่งทางตวันตก ทอดที่

ประทับทางตวันออกใช้มาจนตลอดรัชกาล ครั้นถึงแผ่นดินประจุบันนี้ สม เด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษ์ท่านเห็นว่า ซึ่งที่ประทับมาอยู่ข้างใน นั้น ไม่เปนทางที่จะเห็นน้ำเห็นท่าให้เปนที่สบาย จึ่งได้ขอกลับเปลี่ยนไป อย่างแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แลขอให้ มีเรือขนม จีนขึ้นอย่างเก่า ให้ภรรยาของท่านแลเจ้าพระยาทิพากรวงษ์ จัดขนม จีนมาถวายแลมาเฝ้าเหมือนอย่างแต่ก่อน ในการตรุศจีนสมเด็จเจ้าพระยา อยู่ข้างจะเปนธุระเห็นสนุกนี้สนานมาก ตัวท่านเองก็อุส่าห์มาเฝ้าพร้อม กับขุนนางทั้ง ๓ วันทุก ๆ ปีมิได้ขาดเลย เพราะเปนการเวลาเข้าถูก อารมณ์ท่านด้วย เพราะฉนั้นการเลี้ยงตรุศจีนจึ่งได้ มีขุนนางผู้หลักผู้ ใหญ่มาพรักพร้อมแน่นหนากว่าพระราชพิธี ฤๅการพระราชกุศลอื่น ๆ แต่เรื่องเกาเหลาเลี้ยงพระนั้น เปนของที่ยืนเหลือที่จะยืน, แล้วผู้ทำ ก็ล้มตายหายจากกร่อย ๆ ลงก็เลยละสายหายไปเอง คงอยู่แต่เรือขนม จีนจนทุกวันนี้ ที่พระสงฆ์ฉันจันภายหลังมาก็กลายเปนอย่างแผ่นดินพระ บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยครั้งนั้นท่านทรงตัดสินธรรม เนียมทอดที่ลงไว้เปนแบบอย่างเสียแล้ว ผู้จัดการทั้งปวงก็ต้องวนลงหา แบบนั้นเปนหลักฐาน

การตรุศจีนนี้มีในเดือนยี่บ้าง เดือนสามบ้าง ตามอย่างปฏิทินจีน เขาจะตัดสินวันใดเปนปีใหม่ แลการภายหลังนี้มีเพิ่มเติมขึ้นในพระยาโชฎึก ราชเศรษฐี แลพระยาสวัสดิวามดิฐเดี๋ยวนี้ จัดเครื่องโต๊ะอย่างจีนมา ตั้งเลี้ยงเจ้านายปีแรกที่เก๋งพุทธรัตนสถาน ครั้นต่อมาก็เปนอันเลี้ยงที่ท้อง พระโรง ในเวลาบ่ายวันเซงเหมงนั้นตลอดมาจนทุกวันนี้

คำตักเตือนในการตรุษจีน ในการเลี้ยงพระตรุษจีนนี้ นอกจากพระเต้าษิโณทกที่เปนไรคสำหรับตัวของมหาดเล็ก ที่ยังมีเทียนชนวนที่สำหรับพระราชทานพระเจ้าลูกเธอไปจุดเทียนตั้งเวยเทวดา มหาดเล็กต้องคอยเชิญเสด็จฤๅตามเสด็จไปด้วย อนึ่งเมื่อพระราชทานน้ำพระเต้าษิโณทก ให้พระเจ้าลูกเธอไปปล่อยปลา มหาดเล็กต้องเชิญเสด็จฤๅตามเสด็จลงไปที่แพคอยระวังรักษาพระเจ้าลูกเธอ ภูษามาลาต้องถวายพระกลดองค์น้อย นอกนั้นก็ไม่สู้มีอันใดขาดเหลือนัก

เดือนสี่

ในกฎมณเฑียรบาลบาญชีย่อพระราชพิธีว่า เดือนสี่การสัมพัจฉรฉินท์ แต่ครั้นเมื่อค้นดูความพิศดารที่นับเปนรายเดือนไปละลายเสียไม่ได้ความชัดเจน จะเปนด้วยเดือนสิบสองเดือนอ้ายมีพิธีหลายอย่าง คือจองเปรียงลดชุดลอยโคม ไล่เรือ งานแจกดอกไม้ วงมงคล ผู้ที่เก็บฉบับมาเรียบเรียงเติมนึกว่าจะเรียงเปนเดือน ๆ ให้ตลอดทั้งสิบสองเดือน ครั้นมีพิธีแซก ๆ เข้ามาก็เผลอไปว่าเปนแต่เรียงพิธีทั้งปวง ว่าตรียัมพวาย แล้วจึงถึงเฉวียนพระโคแล้วบอกจำหน่ายเผาเข้าไม่มี ต่อไปพิธีเบาะพก ว่าพิศดารยืดยาวแต่มีครวมอย่างยิ่งจนไม่รู้ว่าทำอะไร ลงปลายจึ่งได้เลยป้ายไปอินทราภิเศกวุ่นไป คงได้ความลอดออกมานิดหนึ่งแต่ว่าการพระราชพิธีเผด็จศก ตั้งในปรัศซ้ายพระที่นั่งกลางพระโรง แลว่าเพ้อไปด้วยตำแหน่งเฝ้าแหนจนไม่ได้ความว่ากระไร พูดเหมือนรู้กันอยู่แล้ว เปนแต่บอกว่าจะทำที่นั่นหนาที่นี่หนา แต่การพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์นี้ ย่อมเปนการติดต่อกันกับเดือนห้าทั้งแต่ก่อนมา แลในประจุบันนี้ จะแยกเดือนกันให้ขาดก็ยาก จึ่งเปนการจำเปนที่จะต้องกล่าวถึงพิธีสัมพัจฉรฉินท์ ฤาตรุศนี้เลยไปจนกระทั่งถึงเดือนห้าก่อนน่าสงกรานต์บ้าง

เมื่อว่าเช่นนี้ตามทางโบราณ มีพระราชพิธีอันหนึ่งซึ่งติดต่อกันกับสัมพัจฉรฉินท์เรียกว่า ลดแจตร คำลดแจตรนี้ ข้าพเจ้าเข้าใจว่า

เปนรดเจตร คำลดนั้น เปลี่ยนตัว ร เปนตัว ล ไป คำแจตรนั้นเกินไม้น่าไปอันหนึ่ง ถ้าเปลี่ยนตัว ล เปนตัว ร อ่านว่ารด ลดไม้น่าแจตรเสียอันหนึ่งอ่านว่า เจตร คงได้ความว่า รดน้ำเดือนห้า ตัวพิธี รดเจตรนี้ คงจะเปนพิธีเดิม ที่สืบมาแต่ข้างลาวพุงดำ เพราะในทุกวันนี้ หัวเมืองลาวพุงดำ เช่นเมืองเชียงใหม่ เมืองนคร เมืองลำพูนเปนต้น เจ้าเมืองยังต้องลงอาบน้ำในแม่น้ำเปนพิธีเดือนห้า แต่เขาไว้ในหมู่สงกรานต์ มีอยู่จนทุกวันนี้ จะขอยกเรื่องราวในพิธีเมืองลาวไว้ ไม่กล่าวในที่นี้ เพราะผู้ที่ไปเห็นมามีมากด้วยกันจะเรียบเรียงได้ดีกว่าข้าพเจ้า ที่กล่าวเดี๋ยวนี้จะขออ้างเพียงว่าพิธีนี้เปนอย่างของลาวพุงดำ ที่บรมราชวงษ์เชียงรายตั้งแต่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ลงมาเปนเชื้อสายของเงี้ยวฤๅลาว จึงได้มีธรรมเนียมนี้ติดต่อลงมาจนถึงกรุงเก่า แต่จะได้ทำลงมาเพียงแผ่นดินใดก็ไม่ปรากฏ มีเหตุพอที่จะเชื่อได้ว่าในรัชกาลหลัง ๆ ลงมาที่กรุงเก่าก็ไม่ได้ทำ จดหมายขุนหลวงหาวัดก็ไม่ได้พูดถึงเลย

พิธีรดเจตรที่มีมาในกฎมณเฑียรบาลนั้น ดูเหมือนหนึ่งจะปลูกโรงฤๅจอดแพอยู่กลางแม่น้ำ แพนั้นถ้าจะทำก็คล้าย ๆ กับที่ลงสรง ข้างลาวเขาใช้เปนซุ้มใบไม้ปักกลางน้ำเพราะน้ำตื้น แต่ของเราน้ำลึกดีร้ายจะใช้เปนแพ ในแพที่สรงนั้นกั้นเปนข้างน่าข้างในดูในว่านั้นปันเปนสามส่วน ส่วนหนึ่งเปนข้างน่าสำหรับพระสงฆ์แลเจ้านายขุนนาง ส่วนกลางเปนที่สรง ส่วนข้างในเปนที่สำหรับพระธรรมเหษีฤๅในจดหมายนั้นเข้าเรียกว่า สมเด็จพระภรรยาเจ้าทั้งสอง แลลูกเธอหลานเธอ แม่เจ้าพระสนมออกเจ้าทั้งปวง ในที่สรงนั้นมีเรียกว่าไม้พุ่มปักไว้ ไม้นั้นหุ้มผ้าแดง ที่

จะเซ่นหลักโผในแพลงสรง เปนยศชั้นสูงชั้นต่ำด้วย เวลาที่ลงสรงนั้นมีกำหนดถึงสามเวลา เวลาเช้าทรงลายทั้งสำรับ เวลากลางวันทรงไพร่ทั้งสำรับ เวลาเย็นไม่ปรากฏว่าทรงอันใด เวลาสรงน้ำเข้าแลกลางวันเสร็จแล้วมีเลี้ยงลูกขุน เวลาบ่ายมีการมหรศพโมงครุ่มคุลาติไม้เล่นแพนป่ายเชือกหนังพุ่งหอกยิงธนู ที่ออกสนามนั้นเปนพลับพลาฤๅมณฑปมีกำหนดยศเปนชั้น ๆ ว่าพระราชกุมารบนปราสาทสามชั้น พระราชนัดดาคูหาตอนเดียว นาหมื่นเอกมณฑปห้าชั้น นาหมื่นโทมณฑปสามชั้น นาห้าพันราชคฤห์สามตอน นาสามพันสองพันหกคฤห์สองตอน นาพันสี่พันสองคฤห์ตอนเดียวมีบังหา นาพันคฤห์ตอนเดียว นาแปดร้อยหกร้อยเพดานปร่ามีริม นาห้าร้อยสี่ร้อยปร่าเปล่า เปนที่เฝ้าอย่างออกสนาม เทือกเบญจาน่าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำขึ้น เพื่อประสงค์จะเปลี่ยนการออกสนามอย่างโบราณ ครั้นเวลาบ่ายสรงอีกครั้งหนึ่ง บันดาข้าราชการผู้ใหญ่ต้องมีผ้านุ่งห่มสามสำรับสำหรับเปลี่ยนลงอาบน้ำ แต่เวลาเย็นนั้นมีจดหมายไว้ว่าเสด็จลงสรงแล้ว ทรงสำอางเสร็จเสด็จลงเรือเข้ามาท้าวพระยาลูกขุนนุ่งผ้าลงน้ำมาทีเดียว ในที่นี้จะว่าผลัดผ้าแล้วโดดน้ำว่ายตุ้มตั้มตามเสด็จมาทีเดียวฤๅ ฤๅจะว่านุ่งผ้าที่ลงน้ำนั้นมาทั้งเปียก ๆ ก็ไม่ได้ความชัด วิไสยคนโบราณฤๅคนเก่า ๆ ทุกวันนี้ก็มี ถ้าจะจดหมายเปนตำหรับตำราอันใด มักจะจดย่อ ๆ ให้ผู้ที่ไปอ่านนั้นไม่ใคร่จะเข้าใจต้องได้ถามด้วยปากอีกทีหนึ่ง เมื่ออ่านไม่เข้าใจต้องถามดังนั้นแล้ว ก็มักจะยิ้มแย้มรื่นเริงไปว่าถ้อยคำที่ตัวกล่าวเปนลึกซึ้ง จนนิดหนึ่งก็กินความมาก แต่ผู้ที่อ่านหากเปนเด็กเล็กแลไม่มีปัญญา ใจเร็วไม่

คริตรองเทียบเคียงจึ่งไม่เข้าใจ เมื่อเวลาแปลให้ก็ย่อมจะกล่าวว่าง่าย ๆ นิดเดียว ตางที่ก็บอกเปนใบ้เปนพรางให้คิดดีเอาเอง ถ้าผู้ที่ถามนั้นยังไม่เข้าใจก็เอาเปนเซอะซะเสียคน ถ้าผู้ที่ถามนั้นดีใบ้ออกเข้าใจก็ไม่เปนความฉลาดของผู้ที่คิดดีใบ้ออก เปนความกรุณาของท่านผู้ที่บอกเล่าต่อดีใบ้ให้ถึงได้แล้วหัวเราะสำทับว่าง่ายนิดเดียวต่อไปใหม่ กินทั้งขาขึ้นขาล่อง วิธีสั่งสอนของคนโบราณเช่นนี้ ท่านผู้อ่านคงจะได้เคยพบปะบ้างฉันใด จดหมายสำหรับคำรายันใดก็มักจะทำย่อ ๆ ต่อให้คนปาคนทุ่มเช่นนี้โดยมาก เพราะฉนั้นจะเอาข้อความอันใดในเรื่องรดเจตรนี้ก็ไม่มีหลักฐานต่อไปอีก ได้เนื้อความเพียงเท่านี้

มีแววขอบกลอยู่อย่างหนึ่ง ซึ่งปรากฏในร่างรับสั่งการพระราชพิธีมีสัมพัจฉรฉินท์ แต่ก็เปนธรรมเนียมที่ร่วมเลิกไปเสียแล้ว แต่จะเข้าเค้าเรื่องรดเจตรนี้ได้บ้างดอกกระมัง ด้วยการพระราชพิธีรดเจตรนี้ได้ความตามกฎหมายนั้นชัดเจนว่า เปนการที่ทำก่อนออกสนามใหญ่ คือสระสนาน ฤาคเชนทรัศวสนาน ซึ่งสงกรานต์จะมีมาก่อนคเชนทรัศวสนานนั้นมีไม่ได้อยู่แล้ว จึ่งไม่ควรจะคิดเห็นว่า การรดเจตรนี้จะเปนรดน้ำพระสงฆ์ในเวลาสงกรานต์ ถ้าจะเปนในเดือนห้าก็คงเพียงวันขึ้นค่ำหนึ่งเท่านั้นเปนแน่ เพราะฉนั้นถ้าจะเทียบกับการที่ได้ทำอยู่ในกรุงเทพ ฯ คราวหนึ่งซึ่งยังปรากฏอยู่ในร่างหมาย จะเข้าเค้าได้ดอกกระมัง คือในการพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ มีกำหนดให้ปลูกโรงที่พระสงฆ์สรงน้ำมีตุ่มซึ่งเรียกว่านางเลิ้งไปตั้งหลายใบ มีขันเชิงคู่หนึ่งมีกาตักน้ำบัวตะกั่วแลผ้าชุบสงฆ์พร้อม แล้วให้ภูษามาลารับน้ำอบแป้งสดไปสำหรับถวายพระสงฆ์แลดูอยู่ข้างจุระมาก เกินกว่าที่จะเห็นว่าเปนแต่สำหรับพระ

ราชพิธี เพราะพระสงฆ์ต้องมาสวดอยู่วันยังค่ำคืนยังรุ่ง จะได้พักผ่อนอาบน้ำได้ คือเกณฑ์ให้มีพวงดอกไม้สดไปแขวนที่โรงพระสรงน้ำนั้นถึงวันละยี่สิบพวง ดูโรงก็จะไม่เล็กนักจึ่งได้แขวนดอกไม้มากถึงเพียงนั้น เกินกว่าที่จะจัดไว้สำหรับพระสงฆ์เพียงห้ารูป แต่ผู้ซึ่งรวม ๆ เสียในชั้นหลัง ๆ ต่อมาเห็นจะเปนเข้าใจว่าสำหรับพระสงฆ์ห้ารูป ด้วยพระแล้วดูท่านไม่ใคร่อยากอาบน้ำกันโดยมากจะไม่มีผู้ใดไปอาบ จัดไว้เก้อ ๆ จึ่งได้เลยเลิกไป ที่จริงของเดิมเห็นจะจัดสำหรับพระสงฆ์ที่มาฉันในการพระราชพิธีสรงทั้งหมด ถ้าการที่พระสรงน้ำนี้จะเปนเรื่องรดเจตรแน่แล้ว ก็คงจะเปนการย่อลงมากจากแต่เดิมหลายย่อมาแล้ว เพราะการที่รดเจตรกันอย่างเดิมนั้น อยู่ข้างจะกาหลเหลือเกินแลต้องทำธุระมากวันยังค่ำไม่ได้หยุดได้หย่อน จึ่งได้ลดลงรวม ๆ ลงมาจนเลยละลายไป เดี๋ยวนี้ถามใครก็ไม่มีใครรู้ถึงเรื่องโรงสรงน้ำพระนี้เลย ได้ความในเรื่องซึ่งจะเกี่ยวข้องในเรื่องรดเจตร ฤๅลดแจตรอยู่เพียงเท่านี้

แต่ในจดหมายคำให้การขุนหลวงหาวัด มีความแจ่มออกไปกว่านี้เปนธรรมเนียมชั้นหลัง มีว่าถึงตรีอาฏานาฏิยสูตรสวดมงคลสมโภชพระสมโภชเครื่องแต่ว่าเรื่อยไปจนถึงทอดเชือกแลตระพาน ซึ่งเปนการในเดือนห้าก่อนสงกรานต์ ที่นับว่าเปนปลายตรุศด้วย ในการชั้นหลังนี้คงจะไม่ผิดกับที่ได้ทำอยู่ในกรุงเทพ ฯ ทุกวันนี้นัก

วิธีทำบุญปีอย่างเช่นทำอยู่ในพิธีสัมพัจฉรฉินท์นี้ เปนวิธีการบูชาของชาวลังกาเขาทำบุญปีใหม่ พร้อมกันจัดเครื่องสักการะบูชาพระรัตนไตรย เปนการนักขัตฤกษ์ใหญ่ นิมนต์พระสงฆ์มาสวดสามวัน วันที่สุด จึ่งได้ประกาศเทวดา แผ่ส่วนบุญให้แก่เทพยดา แลยักษ นาค กุมภัณฑ์

บันดายมนุษยทั้งปวงตลอดถึงสัตวดิรัจฉาน ขอพรให้บ้านเมืองอยู่เย็นเปนศุข คำให้ส่วนบุญทั้งปวงเปนภาษาลังกา ยังใช้ต่อมาจนถึงการพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ทุกวันนี้ การพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ ซึ่งเปนส่วนเนื่องในพระพุทธสาสนาแต่มิใช่ทำตามพุทโธวาท เปนของคนที่ถือพุทธสาสนามาแต่ก่อน ประกอบการทำขึ้นนี้มีแต่แถบข้างล่างที่ริม ๆ ทเล สืบดูในหัวเมืองลาวทั้งฝ่ายตวันออกตวันตก ก็ไม่ได้ความว่าเมืองใดได้ทำการพิธีสำหรับเมืองคล้ายคลึงกันกับการพิธีตรุษนี้ มีที่ปรากฏว่าได้ทำอยู่แต่เมืองนครศรีธรรมราช กับเมืองเขมรอีกสองแห่ง เมืองเขมรแต่ก่อนก็เปนเมืองมีท่าลงทเล แลเมืองนครศรีธรรมราช ก็เปนเมืองท่าค้าขายดังได้กล่าวมาแล้วในเดือนนี้ จึงเห็นว่าพิธีนี้มีเฉพาะแต่ที่เมืองลังกา ไม่ได้มีมาแต่ประเทศอินเดียร์ เปนพิธีเกิดขึ้นใหม่ เมื่อพระพุทธสาสนาตกมาอยู่ในลังกาทวีป บันดาการพระราชพิธีทั้งปวงซึ่งเนื่องด้วยพระพุทธสาสนาแล้วพิธีสัมพัจฉรฉินท์นี้ อยู่ข้างกาหล แลวุ่นวายมากกว่าทุกพิธี ด้วยเปนความคิดของคนในชั้นหลังที่มีความรู้แล้ว ความเชื่อถือพระพุทโธวาทเสื่อมลง หวาดหวั่นต่อภัยอันตรายกล้าขึ้น จึงได้คิดอ่านแก้ไข หันเหียนลงหาการที่ถืออยู่เปนปรกติบ้านเมือง ฝ่ายข้างประเทศอื่น ๆ คือแถบเรานี้ ที่เปนเมืองนับถือพระพุทธสาสนา แลนิยมยินดีในความรู้ของชาวลังกา ประกอบด้วยความหวาดหวั่นต่อภัยทั้งปวง เมืองใดไปมาถึงกัน ทราบฉบับธรรมเนียมก็เลียนลอกถ่ายแบบมาทำบ้าง เพราะพิธีนี้มาทางทเลข้างฝ่ายทิศตวันตกข้างใต้ จึงไม่แผ่ขึ้นไปถึงหัวเมืองลาวข้างฝ่ายเหนือเหมือนลัทธิพิธีอื่น ๆ แลการที่รับพิธีมาทำนั้นคงจะเปนเมืองนครศรีธรรมราชได้รับก่อน ด้วยเมืองนครศรีธรรมราชนี้

ปรากฏเปนแน่ชัดว่า เปนเมืองประเทศราชใหญ่มาช้านาน มีหลักฐานที่ควรจะอ้างอิงหลายแห่ง มีจาฤกที่ฐานพระในวัดพระมหาธาตุเปนต้น คงจะเปนใหญ่มาก่อนตั้งกรุงอยุทธยาโบราณ เมื่อตั้งกรุงศรีอยุทธยาขึ้นแล้วเมืองนครศรีธรรมราชก็ต้องอ่อนน้อม ขึ้นกรุงศรีอยุทธยา แต่เห็นยังจะเปนเจ้าประเทศราชต่อมาช้านาน ด้วยระยะทางตั้งแต่กรุงออกไปถึงเมืองนครศรีธรรมราช ด้วยเรือใบเรือพายก็เปนทางไกล ถ้าคิดตามกำหนดหนังสือวงษ์ วงษ์ทั้งหลาย ที่เปนหนังสือสำหรับอ่านกันอยู่ในไทย ๆ ก็พอสมควรแก่ระยะที่จะเปนเมืองพ่อตาฤาลูกเขย ซึ่งเปนอย่างไกลที่สุดก็อยู่ในห่างกันสิบห้าวัน พอยักษ์มารจะจะไมยได้กลางทางสบายดีอยู่แล้ว นับว่าเปนเมืองไกลเกือบสุดหล้าฟ้าเขียวจึ่งต้องเปนเมืองมีอำนาจมาก ที่สำหรับจะปกครองหัวเมืองฝ่ายใต้ แลเมืองมลายูทั้งปวงแต่คงต้องถวายต้นไม้เงินทองกรุงเทพ ฯ ซึ่งยังมีเชื้อสายติดต่อมาจนทุกวันนี้ แต่ต้นไม้เงินทองทุกวันนี้เปนอย่างเตี้ย ๆ คือต้นไม้ทอง ๒ ต้นหนักต้นละบาทต้นไม้เงิน ๒ ต้นหนักต้นละบาท ซึ่งเปนต้นไม้เล็กไปอย่างนี้เห็นว่าจะเปนขึ้นเมื่อเลิกไม่ให้เปนประเทศราช แต่ก่อนมาเมืองสงขลาเมืองพัทลุงเมืองพังงา เปนเมืองใหญ่ขึ้นเมืองนครศรีธรรมราชทั้งสามเมือง เพื่อจะให้กำลังเมืองนครศรีธรรมราชน้อยลง จึ่งได้ตัดเมืองทั้งสามนี้มาขึ้นกรุงเทพ ฯ เสีย ต้นไม้เงินทองเมืองนครศรีธรรมราชแต่ก่อนคงเปนต้นไม้หนักต้นละ ๒๕ บาท เมื่อยกสามเมืองมาขึ้นกรุงเทพ ฯ เสียแล้ว จึ่งได้แบ่งออกเปนสี่ส่วน ให้เมืองนครศรีธรรมราชคงทำส่วน ๑ เมืองสงขลาส่วน ๑ เมืองพัทลุงส่วน ๑ เมืองพังงาส่วน ๑ คงเท่าจำนวนเดิม แต่ครั้นภายหลังเมืองพังงาถูกแยกเมืองถลาง เมืองภูเก็จ เมืองตะกั่วป่าออกไป เมืองพังงาร่วงโรยลงเปน

เมืองน้อย จึ่งได้ยกต้นไม้เงินทองไปให้เมืองตะกั่วป่าทำ หัวเมืองทั้งสี่ยังส่งต้นไม้เงินทองอยู่จนทุกวันนี้ แต่ต้นไม้เงินทองสี่หัวเมืองนี้เปนต้นไม้ ปีละครั้ง ถ้าคิดว่าเมืองนครศรีธรรมราชส่งเมืองเดียวสามปีครั้งหนึ่งเหมือนเมืองประเทศราชทุกวันนี้ ก็จะเปนต้นไม้เงินทองหนักต้นหนึ่งถึง ๗๒ บาท เปนต้นไม้อย่างขนาดใหญ่ทีเดียว เพราะเมืองนครศรีธรรมราชเปนเมืองประเทศราชใหญ่อยู่แต่เดิมดังนี้ คงจะมีพระราชพิธีใหญ่ ๆ คล้ายกับที่กรุงจึ่งได้รับพิธีสัมพัจฉรฉินท์นี้มาทำ แต่ที่กรุงจะไปรับต่อมาอีกเมื่อครั้งใดคราวใดไม่ได้ความปรากฏ เชื้อสายของการพิธีในเมืองนครศรีธรรมราชก็ยังมีติดต่อมาจนถึงในประจุบันนี้ เมื่อข้าพเจ้าไปเมืองนครศรีธรรมราชคราวนี้ ก็ได้ดูให้พระสงฆ์วัดน่าพระลานสวดภาณวารแลภาณยักษพึ่งดู ทำนองภาณวารมีเสียงเพ็ดพราย ทำนองครุคระมากขึ้นกว่าทำนองภาณวารในกรุงเทพ ฯ มีมาก นะไม่ขึ้นคล้าย ๆ ภาณยักษ แต่ภาณยักษเองนั้นสู้ที่กรุงเทพ ฯ ไม่ได้ ที่กรุงเทพ ฯ เขามาตกแต่งเพิ่มเติมเล่นสนุกนี้สนานกว่ามากแต่คงยังได้เค้าคล้าย ๆ กันทั้งสองอย่าง

การที่มุ่งหมายในเรื่องทำพระราชพิธีตรุศสุดปีนี้สวดอาฏานาฏิยสูตรซ้ำ ๆ ไปตลอดคืนยังรุ่งนี้ ด้วยประสงค์จะให้เปนการรงับภัยอันตรายแก่มนุษย์ทั้งปวงทั่วพระราชอาณาเขตร์ ตามพระบรมพุทธานุญาต แต่ตามที่เข้าใจกันโดยมากว่า ซึ่งพระสงฆ์สวดภาณยักษ์ฤาภาณพระนั้นเปนการขู่ตวาดให้ผีตกใจกลัว แล้วยิงปืนกระหน่ำสำหรับให้วิ่ง จนถึงคนแก่ คนเถ้า ต้องหาขมิ้นกับปูนตั้งไว้ ตามช่างที่หลับที่นอนในเย่าในเรือนสำหรับผีญาติพี่น้องแลผีเย่าผีเรือน จะตกใจปืนเที่ยววิ่งปากแตกสีข้างหักจะได้เอาขมิ้นกับปูนทา แล้วทำต้นไม้ผูกของกินเด็ก ๆ น้อย ๆ มีกระ

บอกเล็ก ๆ กรอกน้ำแขวนกิ่งไม้ผูกไว้ที่บันไดเรือน เรียกว่าเข้าผอกกระบอกน้ำ สำหรับเจ้าพวกผีที่วิ่งตามถนน จะต้องวิ่งไปวิ่งมาเหน็ดเหนื่อยหิวโหยโรยแรง จะได้หยิบกินไปพลาง ห้ามไม่ให้ถ่ายบัสสาวะลงทางช่อง ด้วยเข้าใจว่าผีนั้นวิ่งซุนตะมุนอยู่ตามใต้ถุนรุนช่องจะไปเปียกไปเปื้อน อย่างที่เปนโคมใบโต ๆ ถึงร้องให้ร้องห่มสงสารคนนั้นคนนี้ที่ตัวรักใคร่ก็มี การซึ่งว่าขับผีเช่นนี้ ในตัวอาฏานาฏิยสูตรเองก็ไม่ได้ว่า พระสงฆ์ก็ไม่ได้ขู่ตวาดขับไล่ผี ตามความที่ลาดตเนไปมีความจริงอยู่อย่างหนึ่ง แต่ในคำประกาศเทวดาเวลาสำขับผีซึ่งมิได้นับถือพระพุทธสาสนา เปนมิจฉาทิฏฐิ มิอาจที่จะรักษาพระเจ้าแผ่นดิน แลพระบรมวงษานุวงษ์ราษฎรได้ ให้ออกไปเสียนอกขอบเขาจักรวาฬ ขรอยจะได้ยินคำประกาศอันนี้ สอให้เข้าใจภาณยักษ์ภาณพระว่าเปนขู่ตวาดไล่ผีดุเข้าใจกันซึมซาบ เกือบจะแปลได้ทุกคำตลอดทั้งภาณยักษ์ภาณพระ มงคลนั้นก็ถือลัทธิกันไปต่าง ๆ ไม่ถูกทั้งข้างทั้งสอง คือพวกที่เข้าใจกันซึมซาบว่าวันนี้เปนวันไล่ผี ถ้าไม่สวมมงคลแลพิสมรคือกระบองเพชรฤๅเอาวางไว้ใกล้ ๆ ตัว ผีจะวิ่งมาโดนหกล้มหกลุก ฤๅจะมาแลบลิ้นเหลือกตาหลอกฤๅจะทำให้ป่วยไข้อันตรายต่าง ๆ ข้างพวกที่ไม่เชื่อถือในเรื่องผีวิ่งผีเต้นนี้เล่า ก็มักจะอดไม่ได้ อยากจะสำแดงอวดกล้าอวดเก่งอวดฉลาดว่าตัวเปนคนไม่กลัวผีไม่เชื่อว่ามีวิ่ง ไม่ยอมสวมมงคลพิสมรไม่ยอมถือกระบองเพชร หัวเราะเยาะเย้ยผู้ซึ่งสรวมซึ่งถือไปต่าง ๆ ความคิดทั้งสองอย่างนี้เปนผิดทั้งสิ้น

การพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ เปนการพิธีประจำปีสำหรับพระนคร ทำเพื่อจะให้เปนสวัสดิมงคลแก่พระนคร แลพระเจ้าแผ่นดินแลพระบรมวงษา

นุวงษ์ข้าราชการฝ่ายหน้าฝ่ายในตลอดจนราษฎร การที่ให้สวมมงคลแลพิสมรแจกจ่ายกระบองเพชรให้ถือ ก็เพื่อจะให้เปนที่หมายว่า ผู้นั้นได้เข้าอยู่ในพระราชพิธี ฤๅให้แลเห็นว่า สิ่งซึ่งเปนมงคลอันจะเกิดขึ้นด้วยคุณปริตที่พระสงฆ์สวดนั้น ตั้งอยู่ในตัวผู้นั้นแล้ว เมื่อจะเปรียบดูอย่างง่าย ๆ ว่าการบรมราชาภิเศกเฉลิมพระราชมณเฑียร เวลาสวดมนต์พระเจ้าแผ่นดินก็ทรงพระมหามงคล การโกนจุกลงท่าแต่งงานบ่าวสาวเจ้าตัวผู้ซึ่งจะรับสวัสดิมงคล อันพระสงฆ์จะมาเจริญปริตให้เฉพาะผู้นั้นก็สวมมงคล ผู้ที่สวมมงคลซึ่งออกชื่อมาเหล่านี้ย่อมมีสายสิญจน์โยง ตั้งแต่แท่นฤๅม้าเตียงที่ตั้งพระฤๅใช้สายเดียวกับที่พระสงฆ์ถือผูกโยงติดไว้กับท้ายมงคล การซึ่งใช้สายสิญจน์ก็ดี ใช้มงคลก็ดี เปนเครื่องให้สะใจของผู้ปรารถนา คือผู้ปรารถนาสวัสดิมงคลจากที่พระสงฆ์เจริญปริต เมื่อนิมนต์พระสงฆ์มาเจริญปริตเปล่า ๆ ก็เปนสวัสดิมงคลอยู่แล้ว แต่ดูไม่เห็นจริงสะยกสะใจจึงได้ทำมงคลสวมที่ศีศะโยงสายสิญจน์มาให้ถึงเปนสายโทรศัพท์ ให้สวัสดิมงคลนั้นแล่นมาทางนั้นเปนเครื่องปลื้มใจอุ่นใจเจริญความยินดีมาก ในการบรมราชาภิเศกเฉลิมพระราชมณเฑียรก็ดี การโกนจุกลงท่าแต่งงานบ่าวสาวก็ดี ก็ไม่ได้สวดภาณยักษ์ภาณพระ ไม่ได้อ่านคำประกาศเรื่องขับผีขับสางแลไม่ได้ยิงปืนเวลาค่ำ ซึ่งจะเปนเครื่องให้ผีตื่นตระหนกตกใจ เหตุใดจึงต้องใช้มงคล ก็เหตุด้วยประสงค์จะให้เปนทางมาของความสวัสดิมงคล แลเปนเครื่องปลื้มใจว่าตัวได้รับสวัสดิมงคลอันเกิดจากปริตคุณ เพราะฉนั้นจึงต้อง กล่าว ว่าผู้ซึ่งเข้า ใจว่ามงคลพิสมรกระบองเพชรเปนเครื่องกันผีที่วุ่นวายเฉพาะในวันนั้นวันเดียวนั้น เปนการเข้าใจผิดกลัวมากเกินไป

ข้างฝ่าย ผู้ที่อวดกล้า อวดเก่งอวด ปัญญา ไม่ยอมสรวม มงคลพิสมร ถือกระบองเพชรนั้น หมายว่าตัวพ้นกลัวผีพ้นเชื่อผี ฤๅที่แท้ไม่พ้นกลัวผีเชื่อผีจริง ยังอวดเก่งอวดฉลาดในการที่คนทั้งปวงกลัวตัวทำได้ ถึงจะพ้นกลัวก็ยังอยู่ในไม่พ้นเชื่อ โดยว่าจะไม่เชื่อได้จริง ๆ ก็ยังไม่เปนคนมีปัญญาตามที่อยากจะอวดทั้งสามประการ คืออวดกล้าอวดเก่งรู้ไม่เชื่ออวดปัญญา ถ้ามีปัญญาจริงย่อมจะคิดเห็นได้ว่าการที่พรรณนามาแล้ว คือการเฉลิมพระราชมณเฑียรการโกนจุกลงท่าแต่งงานบ่าวสาวนั้น เขากลัวผีฤๅไม่เขาจึงได้สรวมมงคล ถ้ามีปัญญาจริงแล้วจะต้องพิจารณาเห็นว่าการซึ่งสรวมมงคลนั้น เพื่อจะให้ปรากฏว่าตัวเปนผู้ได้รับสวัสดิ์ ในการพระราชพิธีใหญ่สำหรับพระนคร ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินสู้ออกพระราชทรัพย์ให้ทำมงคลพิสมรกระบองเพชร สำหรับพระราชทานพระบรมวงษานุวงษ์แลข้าราชการทั้งปวงทั่วไป ไม่ได้ทรงทำโดยทรงตื่นเต้นเหมือนอย่างผู้ที่กลัวผีงกเงิ่นดังได้กล่าวมาแล้ว ถ้าจะเถียงว่าแต่ก่อนท่านจะกลัวกันบ้างดอกกระมัง จะเปนพูดแก้แทนกันไม่ถึงจะอ้างพยานให้เห็นได้ว่าสวดมนต์วันพระในท้องพระโรงฤๅพระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ ซึ่งเปนเวรประจำพระราชวังมาแต่โบราณนั้นก็สวดมนต์ตามลำดับอย่างเก่า มีภาณยักษ์ภาณพระเหมือนกัน ถ้าเช่นนั้นวันพระใดจะถึงภาณยักษ์ภาณพระ จะมิต้องแจกมงคลให้สรวมกันหมดฤๅ ควรจะต้องคิดเห็นว่า เพราะพระเจ้าแผ่นดินทรงพระมหากรุณาแก่พระบรมวงษานุวงษ์แลข้าราชการทั้งปวง จะให้ได้รับความสวัสดิมงคลทั่วกัน จึ่งแจกมงคลให้สรวมตามบันดาศักดิ์ แต่วิธีที่ถือว่ามงคลที่สรวมเปนเครื่องรองรับความสวัสดิมงคลนั้น เปนลัทธิโบราณเคยถือมาอย่างเดียวกันกับทำน้ำมนต์ ต้องเอาเทียนคว่ำลงให้มีสีผึ้งหยด

ลงในน้ำเปนดอกพิกุล ด้วยเศกเปล่า ๆ ดูเปนน้ำเฉย ๆ ไป ไม่มีไม่เห็นเปนก้อนเปนตุ้นสะอกสะใจ เปนธรรมเนียมที่ถือกันมา มิใช่ของพระเจ้าแผ่นดินชั้นหลัง ๆ คิดขึ้น ใช้เปนประเพณีบ้านเมืองทั่วไปตลอดถึงผู้ที่จะเอะอะอวดเก่งไม่ยอมสวมมงคลนั้น ถ้าจะมีการทำบุญอันใดที่บ้านก็คงจะยังโยงสายสิญจน์ให้พระสวดอยู่ทุกแห่งไม่ใช่ฤๅ การซึ่งพระเจ้าแผ่นดินยังพระราชทานมงคลอยู่นั้น ก็เหมือนกันกับผู้ที่อวดเก่งยังใช้สายสิญจน์อยู่นั่นนั้นแหละ เพราะฉนั้นถ้าผู้ใดเข้ามาในวันพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ ก็ไม่ควรเลยที่จะทำรังเกียจอวดดีฤๅอับอายขายหน้า เอามงคลไปขยี้ขยำหัวเราะเยาะเย้ยเปนการอวดดีต่าง ๆ ซึ่งน่าจะเห็นว่าเปนการ หมิ่น ประมาท พระเจ้าแผ่นดิน แล คน ทั้งปวง ว่า เซอะซะ งุ่ม ง่ามไป หมดฉลาดแต่ตัวคนเดียว การที่พูดจ้อมาด้วยเรื่องมงคลนี้ ใช่ว่าจะตื่นเต้นไปรดปรานมงคลอย่างหนึ่งอย่างใด เว้นแต่เมื่อยังไม่เลิกเสียก็ยังไม่อยากให้ผู้ใดหมิ่นประมาท แต่ถ้าจะเลิกเมื่อใดก็จะยอมเลิกโดยง่ายไม่เปนข้อขัดขวางอันใด เพราะเหตุว่ามงคลทั้งปวงย่อมจะเกิดได้ด้วยกายวาจาใจอันตั้งอยู่ในความสุจริต การที่พระสงฆ์มาเจริญปริตพุทธมนต์อันใดจะเปนสวัสดิมงคลก็เปนได้ทางหูทางใจ ไม่ได้มาทางสายสิญจน์ บัดนี้จะกล่าวถึงอาฏานาฏิยสูตรโดยสังเขป เพื่อให้เปนเครื่องรับรองกับการที่กล่าวมาข้างต้นว่ามิได้รู้ตลาดได้ยินนั้น ความในอาฏานาฏิยสูตรนี้ว่าท้าวมหาราชทั้งสี่ลงมาเฝ้าพระพุทธเจ้าแล้วกราบทูลว่า บันดาฝูงอมนุษย์ทั้งปวงที่นับถือพระพุทธเจ้าก็มี ที่ไม่นับถือก็มี เพราะพวกอมนุษย์เหล่านั้นเกลียดชังบัญญัติที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนให้ละเว้นมิเบญจเวระวิรัติก็เปนต้น เพราะฉนั้นเมื่อสาวกของพระพุทธเจ้าไปอยู่ที่ราวป่าที่เปลี่ยว พวกอมนุษย์ทั้งปวง

เหล่านั้นย่อมจะมาบิยดเบียนต่าง ๆ ท้าวมหาราชทั้งสี่จึ่งได้ขออนุญาต ต่อพระพุทธเจ้า ให้โปรดให้สาวกจำคาถานมัสการพระพุทธเจ้าทั้งเจ็ด พระองค์มีวิปัสสิสสะนะมัตถุเปนต้นนี้ไว้ เมื่อจะไปอยู่ในราวป่าฤๅที่สงัด ที่เปลี่ยว พวกอมนุษย์ทั้งปวงจะมาเบียดเบียนประการใดก็ให้สวดคาถา นมัสการนี้ขึ้น อมนุษย์ทั้งปวงก็จะมีความกลัวเกรงหลบหลีกไปไม่ทำอันใดได้ พระพุทธเจ้าทรงรับด้วยดุษณีภาพ ท้าวมหาราชทั้งสี่ก็ลากลับไป นี่เปนข้อใจความของภาณยักษ์ ภาณพระนั้นกล่าวถึงเวลารุ่งขึ้นเมื่อพระสงฆ์ประชุมพร้อมกัน พระพุทธเจ้าตรัสเรียกพระสงฆ์ทั้งปวงแล้วก็ทรงเล่าเรื่องที่ท้าวมหาราชลงมาทูลนั้นตามเนื้อความเหมือนภาณยักษ์ แล อนุญาตให้พระสงฆ์จำคาถาต้านมัสการนั้นไว้ มีข้อใจความในภาณพระเท่านี้

แต่วิไสยอาจารย์ผู้แต่งหนังสือก็ตระแล้งให้เพราะ ให้ความพิศดาร ก็ไปเก็บเอาเรื่องราวต่าง ๆ อย่างเช่นยกมาจากคาถามหาสมัยสูตรเปนอันมาก ตามนิทานที่เล่าเปนของเก่าแก่อยู่บ้างเติมเติมลง เล่าถึงเรื่องบ้านเรื่องเมืองที่อยู่ของท้าวมหาราช ซึ่งพระภาณยักษ์มาสวดเรียกกันว่าร้อง ตามคนที่ไม่เข้าใจแปลกันว่าพระท่านปลอบผีให้ไปเสียดี ๆ ส่วนคำที่ซ้ำ ๆ นั้นก็เปนตำราของภาษามคธ จะแต่งหนังสืออันใดก็แต่งซ้ำ ๆ ซาก ๆ จนเขียนเปนภาษาไทยไม่ได้ อย่างเช่นยักไขวายักขินีว่า ซึ่งเปนแต่ออกชื่อยักษ์ผู้ชายยักษ์ผู้หญิงดี ๆ ไม่ได้โกรธขึ้งเลยนั้น ก็เข้าใจกันว่าเปนการขู่เข็นขับไล่ ผู้ฟังไม่เข้าใจก็ว่าพระท่านขู่ผี เปนอันทั้งขู่ทั้งปลอบให้ผีไป การที่ยืดยาวเลื่อยเจื้อยไปทั้งหลายนี้เปนสำนวนของอาจารย์ชาวลังกาผู้ที่แต่งหนังสือจะให้ไพเราะพิศดาร

แต่ยังส่วนตัวสูตรนี้เองที่อ้างว่าท้าวมหาราชองมาเฝ้านี้ ถ้าเปนผู้ที่มักจะคิดก็จะมีความสงไสยว่าจะเปนการช่างเถอะอย่างไรอยู่ ความข้อนี้จะขอไกล่เกลี่ยได้ว่า สูตรนี้เห็นจะมาตามทางธชัคคสูตรซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสเอง เปรียบเอาเรื่องโบราณที่เล่า ๆ กันอยู่เปนพื้น แล้วมายกขึ้นเปรียบว่าเมื่อพระอินทร์รบกับยักษ์ มีกำหนดในหมายของเทวดาที่เปนสมทัพฉันใด สาวกของพระพุทธเจ้าที่ไปอยู่ในราวป่าที่เปลี่ยว ก็ให้ผูกใจมั่นในคุณพระพุทธพระธรรมพระสงฆ์ ก็จะเปนเครื่องบำบัดความกลัวหวาดหวั่นสดุ้งสเทือน การที่พระพุทธเจ้ายกเอาเรื่องพระอินทร์รบยักษ์ขึ้นเปนเหตุที่จะสั่งสอนสาวกนั้น ก็ใช่ท่านจะยืนยันว่าพระอินทร์รบกับยักษ์คราวหนึ่งเปนแน่ดะ ตถาคตได้เห็นเองรู้เองก็หาไม่ เปนแต่ท่านว่าเขาเล่ากันมา เกือบจะเหมือนกับยายกับตามุดถั่วปลูกงาให้หลานเฝ้า ที่เล่ากันอยู่ในประจุบันนี้ แต่เปนเรื่องเหมาะที่จะยกมาเปรียบจึ่งได้ยกมาเปรียบ ส่วนคนภายหลังที่ได้ยินพระสูตรอันนี้ ไม่ประพฤติตามแต่พระพุทธเจ้าอนุญาตสั่งสอนให้ระฦกถึงคุณพระรัตนไตรยในเวลาอยู่ที่เปลี่ยว ไปเข้าใจผิดเชื่อเอาว่าพระอินทร์ได้รบกับยักษ์เปนแน่ เพราะพระพุทธเจ้าได้เล่าการซึ่งเปนทั้งนี้ก็เพราะพระพุทธสาสนาล่วงมาถึง ๒๔๐๐ ปีเสศ การซึ่งคนแต่ชั้น ๒๔๐๐ ปีพูดกันเปนการจริง ๆ อยู่สาบสูญไป คงอยู่แต่ในสูตรนี้ ก็เข้าใจเอาเปนการแปลกหูมา เหมือนไม่มีผู้ใดรู้ ๆ แต่พระพุทธเจ้าซึ่งบัณฑิตวิชาสามารถจะระฦกกาลที่ล่วงมาแล้วได้ จักให้เข้าใจเถอะเทอะไป ส่วนข้อที่พระพุทธเจ้าอนุญาตให้ระฦกถึงคุณพระรัตนไตรยในเวลาอยู่ที่เปลี่ยว แลเวลาตกใจด้วยภัยอันตรายนั้นเล่า ใช่ท่านจะตรัสว่า เธอตกใจอะไรให้นึกถึงตถาคตเถิด ตถาคตจะไปช่วย เหมือนอย่างเช่นนิทาน

เล่า ๆ กันว่า ยักษ์ฤๅนาคแลฤๅษีอะไรซึ่งพอใจจะตั้งไว้กับผู้ใดผู้หนึ่ง ซึ่งเปนผู้มีคุณฤๅเปนที่รัก แต่หากเปนคนที่จะเรียกว่ามีบุญฤๅเคราะห์ร้าย อย่างยิ่งไม่ได้ เช่นกับตัวที่มีในเรื่องนิทานกลอน ๆ ทั้งปวง มีฤทธิ์มีเดชมากเหาะเหินเดินอากาศได้ แต่ไม่มีความศุขจนเข้าก็ไม่ใคร่ได้กิน เดินทอดแทกอยู่ในกลางป่า ซึ่งมีผู้อยากจะเปนเช่นนั้นชุม ๆ เพราะได้ฆ่าพ่อตาเอาลูกสาวเปนเมีย ก็หาไม่ คำที่พระพุทธเจ้าตรัสแก่สาวกเช่นนี้ ประสงค์เพื่อจะอุดหนุนสาวกซึ่งยังไม่บันลุมัคแลผล มีความหวาดสดุ้งต่อภัยอยู่เปนนิจ ให้มีความแกล้วกล้าโดยเชื่อในความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า แล้วออกไปอยู่ในที่สงัดบำเพ็ญเพียรให้ได้มัคแลผลตามประสงค์ วิไสยพระพุทธเจ้าจะตรัสเทศนาสั่งสอนผู้ใดย่อมตัดไปโดยทางตรง มุ่งหมายแต่ประโยชน์ ไม่ใช่ทางอ้อมค้อมซึ่งเปนการจะทำให้เสียเวลา ฤๅไม่พอแก่วิไสยของบุถุชนจะเชื่อถือได้ เช่นกับจะนั่งแปลอยู่ว่าผีไม่มีดอกอย่าให้กลัวเลยดังนี้ จะต้องอธิบายยืดยาวสิ้นเวลา จึ่งได้ตัดเสียว่าให้เชื่อพระคุณความรู้ของพระพุทธเจ้าแลหนทางอันดีของพระธรรม ซึ่งจะนำให้ผู้ปฏิบัติตามบันลุธรรมวิเสศ แลให้เชื่อคุณความปฏิบัติของพระอริยสงฆ์ ซึ่งได้บันลุวิชาเต็มที่ตามพระพุทธเจ้าตรัสสอนแล้วนั้นให้มั่นใจ ก็จะไม่มีภัยอันตราย ความมุ่งหมายที่จะต้องการ คือให้สาวกซึ่งเปนบุถุชนหายกลัวผีนั้นก็ได้เหมือนกัน แต่เปนทางลัดได้ง่ายเร็วกว่าที่จะอธิบายแก่ผู้ซึ่งมีปัญญาแลความเชื่อยังอ่อน การซึ่งชนภายหลังเข้าใจพระสูตรต่าง ๆ เกินกว่าความต้องการไปเช่นนี้ จึ่งเปนเหตุให้พระพุทธสาสนากลายเปนพิธีรีตองเศก ๆ เป่า ๆ ไปได้โดยมาก

ในเรื่องอาฏานาฏิยสูตรนี้ ถ้าจะพูดตามความเห็นที่คิดเห็นว่าจะเปนการช่างเถอะ แล้วก็เห็นว่าจะมาจากธชัคคสูตรนี้เอง แต่วิไสยดังกาฤๅดาวก็ดี ที่จะไหว้แต่พระพุทธเจ้าโคตมะพระองค์เดียวดูจะไม่ใคร่จะพออิ่มไม่สะใจ อยากให้ท่านมาช่วยกันมาก ๆ หลายไม้หลายมือ เช่นสัมพุทเธไหว้พระพุทธเจ้าตั้งพันตั้งหมื่น อาฏานาฏิยสูตรนี้อยากจะให้พระพุทธเจ้ามากองค์ออกไปช่วยแรงกันให้มากขึ้น จึ่งได้แต่งขึ้นใหม่ เก็บธชัคคสูตรบ้าง มหาสมัยสูตรบ้าง ผสมกันเข้าเปนอาฏานาฏิยสูตรขึ้นตามความต้องการ ที่ยังไม่สะใจแท้ถึงเติมนโมเมตตัพเข้าด้วย อย่างเช่นสวดมหาราชปริตสิบสองตำนานก็ดี แต่เมื่อจะโดดใกล้เคลียลงก็ควรจะกล่าวได้ว่า ข้อสำคัญทั้งสูตรคืออยู่เพียงคำนมัสการ ถ้าผู้ที่เชื่อถือมั่นในคุณพระรัตนไตรย มีภัยอันตรายคับขันตุ้งสเทือนในใจ ฤๅเปนแต่ใจอ่อนไปไม่กล้าหาญ เมื่อกล่าวคำนมัสการโดยความถือมั่นต่อพระคุณความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ก็คงจะให้ประโยชน์ต่อผู้ซึ่งกล่าวคาถานั้น ให้มีใจมั่นคงไม่หวาดหวั่นต่อภัยอันตราย คงเปนการมีคุณอยู่บ้างเปนแท้ แต่การที่เอามาเอะอะสวดซ้ำ ๆ ซาก ๆ กันนี้ก็อยู่ข้างจะมากสักหน่อย แลวิธีที่สวดนั้นเลยเปนเล่นไป เนื้อความนั้นก็จะเปนสรภัญญะแต่ค่อย ๆ มากขึ้นเพลินไปจึ่งชักให้ความเพี้ยน แต่ถึงอย่างไรก็ดี เปนประเพณีบ้านเมืองที่ได้เคยประพฤติมา เมื่อยังไม่ได้เลิกถอนเสียก็ควรจะถือเอาตามสมควรแก่ที่พิจารณาเห็นว่าเปนดีเพียงไร ตามใจของตน ๆ

แต่ถึงว่าได้ปฏิเสธไว้ในข้างต้นว่า การที่สวดมงคลพิสมรถือกระบองเพ็ชร์ ไม่ได้เกิดขึ้นเพราะเหตุที่พระเจ้าแผ่นดินกลัวผีจะวิ่งมาโดนเปนต้นก็จริง แต่จะปฏิเสธว่าผู้แรกตั้งตำราพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์

ขึ้นนี้ไม่เชื่อผีไม่ได้ ด้วยการที่ตระเตรียมทำทั้งปวงอยู่ข้างจะขับผี มีในคำ
ประกาศที่กล่าวอ้างถึงขับผีมิจฉาทิฏฐิเปนหลักอยู่อย่างหนึ่ง ยังปืน
ที่จะยิงเต่าหมอนก็ใช้ ใบหนาดใบสาบแร้งสาบกา ซึ่งถือว่าเปนใบไม้
ที่ผีกลัว มีถุงเข้าเปลือกเข้าสารเล็ก ๆ ๑๐๘ ถุงสำหรับบันจุในปืนอย่าง
ฟาดเข้าไล่ผีด้วย ถึงเข้าผอกกระบอกน้ำของหลวงก็มี แต่ไปมีที่วัด
สะเกษไม่ได้ มีในรั้วในวัง แต่เข้าผอกกระบอกน้ำวัดสะเกษนี้ก็ได้เลิกมา
เสียช้านาน จะเปนด้วยเข้าใจว่าขับแต่ผีที่เปนมิจฉาทิฏฐิ ก็ธรรมดา
ป่าช้าที่เปนที่ไว้ศพปลงศพมาก ๆ เช่นนี้ คนที่ประพฤติตัวชั่วช้าเปนมิจฉา
ทิฏฐิก็คงจะมีโดยมาก ที่ได้ไปไว้ ไปฝังไปเผาในที่นั้น ผีมิจฉาทิฏฐิ
เหล่านั้นคงจะได้ความลำบาก จึงได้จัดเสบียงอาหารไปให้เปนการให้
ทาน เพราะธรรมดาผู้ซึ่งมีศรัทธาทำทานฤๅตะกลามบุญในไทย ๆ เรานี้
มักจะหาช่องทำบุญเล็ก ๆ น้อย ๆ ด้วยเชื่อว่าจะได้กำไรมาก ก็เข้าผอก
กระบอกน้ำนี้ไม่ต้องลงทุนรอนอันใด หักแต่กิ่งไม้มาเกลา ไม้ไผ่เปน
กระบอกเล็ก ๆ แบ่งเข้าแบ่งปลาที่เหลือกินกรอกลงเล็ก ๆ น้อย ๆ เศษ
ผ้าผ่อนอันใดที่จะทิ้งเสียก็เอาแขวนกิ่งไม้ปักให้เปนทาน ไม่ต้องลงทุน
ลงรอนอันใด แต่คงจะกลับได้ประโยชน์ในภายน่ามาก เข้ากระบอก
หนึ่งบางทีก็จะได้เปนกระบอกตะเกวียน น้ำกระบอกหนึ่งบางทีก็จะบันดาล
ให้พระยาโชฎึกมีความรักใคร่นับถือยอมให้ ใช้ น้ำกี่ยกเปล่า ๆ สามวัน
เจ็ดวัน เศษผ้าเก่าผ้ามีดก็จะทำให้ ได้ผ้าขึ้นตะกุดได้ดอกกระมัง เมื่อ
ไม่ต้องลงทุนอะไรแต่คิดกำไรที่จะได้มากเช่นนี้ ถึงจะไม่สู้เชื่อถือผีสาง
อันใดนักก็ทำไว้ดีกว่าไม่ทำ เพราะได้กำไรมากจึงได้ทำตาม ๆ กันไป
แต่ควรเห็นได้ว่าความคิด ซึ่งจะเห็นญาติพี่น้อง ฤๅผีในเย่าในเรือนออกวิ่งด้วย

นั้น ไม่เปนความคิดที่มีในราชการมาแต่ก่อน ลัทธิทั้งหลายเหล่านี้ที่เจือปนเข้ามาในราชการด้วย ข้าพเจ้าขอปฏิเสธว่าไม่ได้มาทางพระพุทธสาสนา ด้วยเหตุว่าอาฏานาฏิยสูตรที่ได้แสดงใจความย่อมานั้น ถ้าเปน ผู้ ที่ พิจารณา ตริตรอง อยู่ก็จะสงไสยว่าจะเปนการช่างเถอะอยู่บ้างแล้ว นั้นไม่ได้กล่าวถึงการเหล่านี้เลย วิธีที่ถือผีสางกระจุกกระจิกเหล่านี้ จะมีมาก็ตามลัทธิพราหมณ์อย่างหนึ่งตามความเข้าใจผิด ฤๅกลัวตื่นเกินไปของคนทั้งปวงแต่โบราณจนตกลงเปนธรรมเนียม ที่เคยทำก็ทำไป เพราะเหตุว่าใบไม้ที่จะเปนหมอนปืนแลเข้าสารที่จะบันจุในปืน ก็ต้องส่งไปที่โรงพิธีพราหมณ์เสกเป่าเสียมาก่อน ไม่ได้เอามาเข้ามณฑลในส่วนพระพุทธสาสนาเหมือนอย่างมงคลพิสมรกระบองเพ็ชร์ เพราะฉนั้นการที่ปฏิเสธมาแต่ก่อนนั้น ปฏิเสธข้อหนึ่งว่าคำอาฏานาฏิยสูตรไม่ใช่คำพระพุทธเจ้าอนุญาตไว้สำหรับให้รู้แลปล่อยผี อีกข้อหนึ่งว่าที่ให้สรวมมงคลพิสมรแลถือกระบองเพ็ชร์ ไม่ใช่สำหรับกลัวผีหลอก เพราะปรารถนาความสวัสดิมงคล การซึ่งกล่าวแรงไปจนถึงว่าการที่กลัวผีเปนผิดนั้น เปนความเห็นของข้าพเจ้าเองผู้แต่งหนังสือ แต่ว่าได้ว่าพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนคงจะไม่ทรงกลัวผีตื่นไปเหมือนอย่างคนทั้งปวง กลัวตื่นเช่นกล่าวมา แต่ที่จะปฏิเสธว่าไม่ทรงเชื่อว่าผีมีอยู่ แลขับได้อยู่ตามลัทธิโบราณที่ถือมานั้นปฏิเสธไปไม่ได้ เพราะใคร ๆ ในเวลานั้นก็ย่อมถือเช่นนั้นทั่วหน้ากัน แต่จะลงเอาเปนแน่ว่าทรงเชื่อถือแท้ก็ว่าไม่ได้ บางทีจะเปนแต่โบราณเคยทำมาก็ไม่ให้เสียโบราณ ด้วยคนทั้งปวงย่อมเชื่อถืออยู่ด้วยกันโดยมาก เปนพระบรมราโชบายอย่างหนึ่ง ซึ่งจะเปนเครื่องระงับความกระวนกระวายร้อนใจของคนทั้งปวง ให้เปนที่เย็นอก

เย็นใจได้อย่างทำก็ไม่เสียหายอันใดมากนัก แต่ได้ประโยชน์ให้เปนที่เย็นใจของคนทั้งปวง อันอาไศรยในพระราชอาณาเขตรเช่นนี้ก็จะมีบ้าง เหมือนอย่างพระราชพิธีอาพาธพินาศก็คือทำอย่างสัมพัจฉรฉินท์นี้เอง เปนแต่เปลี่ยนชื่อ

พระราชพิธีอาพาธพินาศนี้ จะสืบสาวเอาเหตุผลให้ได้ความว่ามีมาแต่ก่อนฤๅไม่ก็ไม่ได้ความ ได้พบแต่ร่างหมายพระราชพิธีอาพาธพินาศ เมื่อปีมะโรงโทศก ๑๑๘๒ อ้างถึงพระราชพิธีอาพาธพินาศที่ได้ทำมาแต่ก่อนเมื่อปีมะแมตรีศกศักราช ๑๑๗๓ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยนั้นเองทั้งสองคราว แต่ไม่ได้ความว่าคราวแรกนั้นทำด้วยเหตุอันใด ตรวจดูในจดหมายเหตุก็ไม่ได้กล่าวถึงท้ายปูมก็ไม่ได้แทงไว้ แต่การที่ทำขึ้นนั้นก็คงจะอาไศรยเหตุที่เกิดโรคภัย ที่เปนมาก ๆ ทั่วกันเช่นไข้ทรพิศม์ ฤๅอหิวาตกโรค เพราะเมื่อเทียบเคียงดูกับประเทศอื่นก็เห็นว่าจะเปนอหิวาตกโรค เพราะในระยะนั้นอหิวาตกโรคเกิดขึ้นที่ประเทศอินเดียก่อนแล้วเปนระบาดต่อมา แต่จะสอบปีให้ตรงกันกับศักราชเท่านี้ว่าเปนคราวเปนใหญ่ก็ไม่ตรง แต่ไข้เจ็บเช่นนี้เปนขึ้นที่แห่งหนึ่งแล้วก็ค่อย ๆ แผ่ไป จะกำหนดเวลาให้ตรงกันเปนแน่ก็ไม่ได้อยู่เอง อหิวาตกโรคเกิดขึ้นในประเทศอินเดีย เมื่อปีขาลโทศกจุลศักราช ๑๑๙๒ เปนคราวแรกแล้วแผ่ไปทั้งประเทศยุโรปและประเทศเอเซีย คงจะมีเข้ามาถึงกรุงสยามนี้ด้วย แต่จะไม่ใหญ่โตมากมายเหมือนปีมะโรงจึงไม่มีผู้ใดจำผู้ใดเล่า การซึ่งเกิดทำพิธีกันขึ้นนั้นก็คงจะเปนด้วยเหตุความตกใจ หวาดหวั่นในการที่เกิดโรคอันมีพิศม์ร้ายแรงเสมอด้วยพิศม์งูขึ้นใหม่ ๆ และเปนมาก ๆ พร้อมกัน เมื่อจะคิดเสาะแสวงหาเหตุผลว่าเกิด

ขึ้นด้วยอันใด ก็ไม่สามารถที่จะทราบได้ในเวลานั้น ด้วยมิได้เคยทดลองสังเกตสังกามาแต่ก่อน ยาที่จะกินนั้นเล่าก็ต้องเปนยาเดาขึ้นใหม่ทั้งสิ้น กินยาก็ต้องเปนการลองไปในตัวคนจึ่งได้ตายมาก จนลงเห็นกันว่าเปนไม่มียาอันใดจะแก้ไขได้ ความคิดที่เชื่อพระผู้สร้างโลกย์เชื่อผีผู้ดีคือเทวดาเชื่อผีไพร่คือปีสาจ ก็เข้าครอบงำความคิดคนทั้งปวงในเวลานั้นตามแต่ใครจะสนัดทางใด พวกที่ถือว่ามีพระผู้สร้างโลกย์ คอยให้บำเหน็จ คอย ลงโทษ ก็ ต้อง ว่า เปน การ ที่ พระ ผู้ สร้างโลกย์ นั้น ลงโทษ พวกที่เชื่อผีก็ต้องว่าผีมาแชก ความคิดคนทั้งสองพวกนี้ก็เปนความคิดอันเดียวกันนั้นเอง ใครจะหัวเราะเยาะใครก็ไม่ได้ ข้างฝ่ายแขกฝ่ายฝรั่งก็คิดอ่านแก้ไขตามทางที่ตัวคิดเห็น คืออ้อนวอนขอร้องถอดแอดไปแก่พระเปนเจ้า จนถึงเขียนยันต์เขียนไม้กางเขนติดประตูสัพพีพระเยซู ให้ถูกพระไทยพระเปนเจ้า ข้างฝ่ายไทยเราถือเชื่อผีมาแต่เดิมแล้ว ก็ตกลงกันโทษเอาว่าผีมาแชกเล่ากันเปนจริงเปนจังไป ก็ต้องคิดอ่านสัพพีพวกผีนั้นต่าง ๆ ตามแต่ใครจะนึกทำเสียกระบานเปนต้น ส่วนผู้ซึ่งมีใจเชื่อถือในพระรัตนไตรยมากกว่ามีสางเทวดา แต่ความสดุ้งหวาดหวั่นต่อภัยอันตรายอันมีมาใกล้ตัวเข้าครอบงำแรงกล้า จนไม่สามารถที่จะรักษาน้ำใจให้สงบระงับอยู่โดยพระพุทโธวาท ในทางพิจารณาพระไตรลักษณ์เปนต้น ก็คิดเสาะแสวงหาไปกว่าจะหาเหตุผลหนทางอันใดให้เปนเครื่องป้องกันอันตรายเหล่านี้ ให้เจือในพระพุทธสาสนาได้

ก็ความกลัวอันตรายเช่นนี้ ใช่ว่าจะพึ่งมีขึ้นในชั้นภายหลังนี้ก็หาไม่ ย่อมมีมาแต่ในเวลาใกล้ ๆ ที่พระพุทธเจ้ายังดำรงพระชนม์อยู่ ผู้ซึ่งเคยคิดแก้ไขมาแต่ก่อนได้ทำเปนตัวอย่างไว้มีมาแล้ว เช่นคาถารัตนสูตร

สำหรับอธิฐานบำบัดโรคภัยไข้เจ็บ ด้วยอาไศรยอ้างคุณพระรัตนไตรยเปนต้น มีตัวอย่างมาเมื่อภัยเกิดขึ้นเช่นนี้แลซ้ำมีข้อสงไสยว่า เปนด้วยผีก็ไม่มีอะไรจะเหมาะยิ่งกว่าอาฏานาฏิยสูตร ซึ่งกล่าวมาว่าสำหรับปราบปรามพวกภูตปีศาจไม่ให้ทำร้ายมนุษย์ จึ่งได้คิดตั้งพระราชพิธีให้มีสวดอาฏานาฏิยปริต แต่ตั้งชื่อว่าอาพาธพินาศตามความต้องการให้เปนการที่เย็นใจของชนทั้งปวง ซึ่งนับถือพระพุทธสาสนา แต่การพระราชพิธีนั้นเปนการคาดคเนทำขึ้น มิใช่พระพุทธเจ้าได้ตรัสสั่งสอนไว้ให้ทำสำหรับแก้ไขโรคภัยเช่นนี้ แลความเข้าใจที่คเนเอาว่าโรคนี้เกิดขึ้นด้วยผี จึ่งได้คิดขับไล่ผีเปนการผิดอีกชั้นหนึ่งด้วย เพราะโรคนี้ไม่ได้เกิดขึ้นด้วยผี เกิดขึ้นด้วยดินฟ้าอากาศ แลความประพฤติที่อยู่ที่กินของมนุษย์ ซึ่งเปนสิ่งที่ไม่มีวิญญาณจะขับไล่ได้ เพราะฉนั้นการพระราชพิธีจึ่งไม่ได้มีประโยชน์อันใด คำซึ่งเล่าบอกในการพระราชพิธีที่ทำนี้ มีเรื่องราวอันเปนที่สลดใจยิ่งกว่าเปนขึ้นมากเปนต้นว่า คนที่เข้ากระบวนแห่แลหามพระพุทธรูป แลพระสงฆ์เดินไปกลางทางก็ล้มลงขาดใจตาย ที่กลับมาถึงบ้านแล้วจึงตายก็มีมาก แลตั้งแต่ตั้งพิธีแล้วโรคนั้นก็ยิ่งกำเริบร้ายแรงหนักขึ้น ด้วยอากาศยิ่งร้อนจัดหนักขึ้นตามธรรมดาฤดู คนทั้งปวงก็พากันลงว่าเพราะการพิธีนั้นสู้ผีไม่ได้ ผีมีกำลังกล้ากว่า ตั้งแต่ทำพิธีอาพาธพินาศในปีมะโรงโทศกนั้น ไม่ระงับโรคประจุบันได้ ก็เปนอันเลิกกันไม่ได้ทำอีกต่อไป คงอยู่แต่พระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ตามธรรมเนียม ถึงเมื่อปีรกาเอกศกในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีโรคประจุบันหนามากก็ไม่อาจทำพิธีนี้ใช่จะเปนด้วยคิดเห็นว่าความคิดที่จะอาไศรยพระพุทธวัจน ซึ่งมาในอาฏา

นาฏิยสูตรไม่ต้องกันกับเหตุการที่เปนขึ้นดังเช่นกล่าวมา เลิกยกเว้นเสียด้วยไม่เปนที่ชอบใจคนทั้งปวง คนทั้งปวงถือว่าการที่ทำพิธีนั้น เหมือนไปยั่วไปผัดต่อให้ผีมีความโกรธคิดเอาชนะมากไป เท่ากับคนชั้นหลัง ๆ คิดเห็นว่า กินขนมจีนน้ำยาในเวลาที่โรคประจุบันชุกชุมเหมือนอย่างไปผัดไปต่อช้างน้ำมันฉนั้น

การพระราชพิธีอาพาธพินาศที่เคยทำมานั้น ก็คล้ายคลึงกันกับพิธีสัมพัจฉรฉินท์ที่ทำอยู่ทุกปี เปนแต่มีเพิ่มเติมขึ้นบ้าง คือเชิญพระพุทธปฏิมากรแก้วมรกฎมาตั้งเตียงพระมณฑล ที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทด้วย ในวันแรม ๑๕ ค่ำเวลาเช้า มีสรงพระมุรธาภิเศกที่ชาลาข้างตวันออกแห่งพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ซึ่งเวลานั้นเรียกว่าพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานตลอดไป แล้วแบ่งพระสงฆ์เปนพวก ๆ มีกระบวนแห่พระพุทธรูปในฝั่งตวันออกนี้เปนสามกระบวน กระบวนที่หนึ่งพระพุทธปฏิมากรแก้วมรกฎทรงยานมาศ มีรายกระบวนต่อไปดังนี้ ธงนำ ๑ ธงนำริ้ว ๒ ธงฉาน ๒ ธงจีน ๓๐ นุ่งกางเกงแดงเสื้อเสนากุฎหมวกหนัง คู่แห่นุ่งสองปักลายเสื้อครุยลำพอกน่า ๔๐ หลัง ๒๐ เครื่องสูงสำรับหนึ่ง ๑๐ บังสูรย์ ๑ บังแซก ๒ นุ่งกางเกงยกเสื้อมัสรู่คาดผ้าปัก คู่เคียง ๑๐ เกณฑ์ขุนนางผู้น้อยตลอดลงไปถึงหลวงป้อม แตรงอน ๑๐ แตรฝรั่ง ๔ สังข์ ๑ เปน ๑๕ กลองชนะ ๒๐ จ่าปี่ ๑ จ่ากลอง ๑ ปี่กลองมลายูสำรับหนึ่ง ๒ คน พิณพาทย์ ๑ วงหามสองผลัดเปนคน ๓๖ คน ปืน ๕๐ กางเกงปัสตูแดงเสื้อดำหมวกขาว ดาบ ๕๐ เสื้อเขียวตะแบงไหล่ผ้าลาย หามยานมาศสองผลัด ๗๐ นุ่งกางเกงปัสตูแดงคาดผ้าลาย หามวอพระสงฆ์ ๕ วอ สองผลัด ๔๐ คน ยกบาตรน้ำบาตรทรายอย่างละ ๕ บาตรสองผลัด ๒๐

คน นุ่งกางเกงต่ำถ้ำภู รวมคนในกระบวนที่หนึ่งนี้ ๔๔๓ คน พระราชาคณะขี่วอตามกระบวนประน้ำมนต์โปรยทราย ๕ รูป เดินกระบวนออกจากประตูวิเศศไชยศรี เลี้ยวลงไปออกประตูท่าพระ เลี้ยวขึ้นตามถนนริมกำแพงพระนครข้างนอก จนถึงป้อมพระสุเมรุทางน่าบ้านพระยาบำเรอภักดิ์ แต่พระยาบำเรอภักดิ์ครั้งนั้น จะตั้งบ้านเรือนอยู่แห่งใดก็ไม่ได้ความ จะกลับเข้าในพระนครทางประตูใดก็ไม่ปรากฏ พิเคราะห์ความในหมายนั้นดูเหมือนว่าเมื่อถึงบ้านพระยาบำเรอภักดิ์แล้ว เดินตามถนนลงมาน่าพระราชวังบวร ศาลาสารบาญชีน่าพระที่นั่งสุทไธสวริย์ไปหยุดที่วัดพระเชตุพน จะกลับเข้าพระราชวังทางใดก็ไม่ได้ความ สั่งสั้นกันอยู่เพียงเท่านั้น อีกกระบวนหนึ่งเปนกระบวนพระไชย ก็มีกระบวนแห่คล้ายกันกับพระแก้วมรกฏคือน้ำขางน่าริ้วยกธงจีน คู่แห่ถดถงน่า ๓๐ หลัง ๒๐ เครื่องสูงกลดชะมะนะคงที่ คู่เคียงลดตงเพียง ๖ คน แตรงอนถดตงเพียง ๒ คน แตรฝรั่งคู่ ๑ สังข์ ๑ พิณพาทย์ถดตงเปน ๒ วง แต่ปี่นกลับขึ้นไปเปน ๒๘ บอก คาบเท่ากัน เชลียงพระพุทธรูปว่าใช้เสลี่ยงงาหามสองผลัด ๓๖ คน วยเท่ากัน คนยกบาตรน้ำบาตรทรายก็เท่ากัน รวมคนในกระบวนที่สองนี้ ๓๑๗ คน แต่พระสงฆ์ที่ตามมีจำนวนมากขึ้นคือ พระราชาคณะขี่วอ ๕ รูป พระอันดับ ๑๕ รูป รวมเปน ๒๐ รูป เดินออกประตูวิเศศไชยศรีเหมือนกัน ว่าเลี้ยวลงประตูท่าพระเหมือนหนึ่งว่าจะออกไปนอกกำแพง แต่อย่างไรหวลกลับมาเข้าประตูสกัดเหนือไปออกประตูสกัดใต้ แล้วเลี้ยวขึ้นถนนท้ายสนมเลี้ยวมาทางน่าพระที่นั่งสุทไธสวริย์กลับเข้าประตูวิเศศไชยศรี พิเคราะห์ดูจำนวนพระสงฆ์มากขึ้น แต่ระยะทางกลับสั้นไปกว่ากระบวนพระแก้ว

มรกฎไม่รู้ที่จะเอายุติอย่างไร อีกกระบวนหนึ่งนั้นเปนกระบวนพระห้ามสมุท เท่ากันเหมือนกับกระบวนพระไชยมาก แต่ยังไม่เว้นที่แปลกทีเดียว คือมีธงจีนเติมขึ้น ๑๐ คัน กลองชนะลดลงเปน ๑๐ แตรงอนคงแต่ ๒ คู่ แตรฝรั่งแลสังข์เท่ากัน นอกนั้นก็เหมือนกับกระบวนก่อนทั้งสิ้น เว้นแต่คนหามวอพระเลยสูญไปข้างไหนไม่ทราบไม่เห็นมีบาญชี รวมคนในกระบวนที่สามนี้ ๒๗๓ คน มีวอพระสงฆ์ ๕ วอ พระอันดับ ๑๕ รูป กระบวนแห่แลพระสงฆ์เดินออกจากประตูวิเศศไชยศรี ไปเลี้ยวที่ศาลาสารบาญชีคือที่ตรงศาลหลักเมืองออกมา แล้วลงถนนโรงม้าคือที่ศาลายุทธนาธิการเดี๋ยวนี้ แต่เดิมเปนโรงม้าก้าวก่ายเกะกะกันไปทั้งสิ้น แล้วไปถนนเสาชิงช้าถนนรีถนนขวาง ที่เรียกถนนรีถนนขวางนี้จะเปนถนนอันใดก็ไม่ได้ความ เห็นจะเปนบำรุงเมืองเพียงนครนั้นเอง ดูกระบวนนี้อยู่ข้างต้องเดินมากกว่ากระบวนอื่นหมด ยังอีกกระบวนหนึ่งสำหรับฝากข้างในนั้นเกณฑ์ให้เจ้าสามกรม คือกรมหมื่นนราเทเวศร กรมหมื่นนเรศรโยธี กรมหมื่นเสนีบริรักษ์ ซึ่งเปนพระโอรสกรมพระราชวังหลัง เปนผู้จัดกระบวนเห็นจะเปนข้าไทยในกรมพระราชวังหลังทั้งสิ้น ด้วยในขณะนั้นกรมพระราชวังหลัง พึ่งสิ้นพระชนม์ไม่ช้านัก เจ้าสามกรมซึ่งเปนลูกก็เปนคนมีกำลังแลอำนาจใหญ่ คงจะรวบรวมผู้คนไว้ได้ไม่แตกแตนร่วงโรยไปได้มากนัก จ่ายแต่คนถือปืน ๕๐ ถือหอกดาบ ๕๐ เพิ่มเติมไปให้ จำนวนพระสงฆ์พระราชาคณะ ๕ อันดับ ๑๔ รวมเปน ๑๙ รูป ให้แห่ประน้ำมนต์ในพระราชวังหลัง แลถนนในพระนครฝากตวันตก เปนจำนวนคนที่เข้ากระบวนแห่ทั้งสี่กระบวนพันร้อยสี่สิบสามคน พระสงฆ์ ๖๔ รูป แต่ครั้นเมื่อตรวจดูบาญชีรายเกณฑ์เลี้ยง

พระเพน ก็โคมไปอีกใบหนึ่งต่างหาก ว่าพระสงฆ์ฉันที่พระสังฆราช ๔ ที่พระวันรัต ๗ ฉันที่ป้อมตรงวัดสเกษ ๑๕ ฉันที่วัดระฆัง ๑๕ พระเหล่านั้นสูญหายไปไหนก็ไม่เห็นกล่าวถึง การพิธีกลางเมืองแลปิดประตูเมือง ก็เหมือนพิธีสัมพัจฉรฉินท์ทุกวันนี้ เปนแต่มีกำหนดหม้อน้ำมนต์โรงละ ๙ ใบ โรงพิธี ๑๐ แห่งเปนหม้อน้ำมนต์ ๙๐ ใบ บังคับว่าวันแรม ๑๕ ค่ำ ให้มาคอยพร้อมที่หน้าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท มงคลพิสมรกระบองเพ็ชรก็ดูใช้น้อยกว่าหมายรับสั่งการพิธีสัมพัจฉรฉินท์ในประจุบันนี้ แต่มียันต์กระดาษไทยเติมขึ้นอีก ๓๕๐ แผ่นสำหรับเที่ยวปิดตามตำหนักในวัง มีแผ่นดีบุกบริสุทธิ์ในหมายว่า ให้ส่งไปที่พระองค์เจ้าพระวัดพระเชตุพน คือกรมสมเด็จพระปรมานุชิต ให้ราชบัณฑิตไปเปนผู้ลง แล้วส่งมากรึงพระแกลพระทวารมีสายสิญจน์วงรอบพระที่นั่ง แลตำหนักเจ้านายในพระบรมมหาราชวัง แต่ในท้องพระราชดำรัสนั้นมีเนื้อความว่า ให้ทำพระราชพิธีรงับความไข้อย่างปีมะแมตรีศกนั้น แต่ยิงปืนแลแห่พระไชยพระสงฆ์ประน้ำโปรยทรายในพระราชวังเหล่านั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกเสีย การแต่ก่อนจะทำมากกว่านี้อย่างไรไม่ทราบเลย แต่หมายพิธีสัมพัจฉรฉินท์ทุกวันนี้ใช้หมายกรมวัง พิธีอาพาธพินาศนี้ใช้หมายกรมเมืองเจ้าพระยายมราชรับพระบรมราชโองการ จะเปนด้วยมีแห่แลเกณฑ์ให้ปราบดูปรามทางอย่างไร จึงให้กลายเปนกรมเมืองไป การพิธีอาพาธพินาศนี้คงจะไม่มีสืบไปภายน่า นับว่าเปนพิธีที่เลิกแล้ว จึงมิได้นับเข้าในพระราชพิธีประจำเดือนทั้งปวง

การพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ ซึ่งทำอยู่ในประจุบันนี้เริ่มตั้งน้ำวงด้ายในวันแรม ๑๑ ค่ำ พราหมณ์ได้เข้าโรงพระราชพิธีแต่วันแรม ๑๓ ค่ำ

แต่ที่จริงนั้นพราหมณ์ไม่ได้ทำพิธีวันแรม ๑๓ ค่ำ คงทำ ๑๒ ค่ำ หมายกันไปหลวม ๆ อย่างนั้นเอง แต่พิธีพราหมณ์ในการสัมพัจฉรฉินท์นี้เปนพิธีใหญ่ มีโหมกูณฑ์ พระมหาราชครูว่าแต่ก่อนเคยโหมกูณฑ์ทั้งพิธีจองเปรียงแลพิธีสัมพัจฉรฉินท์ แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งให้งดการโหมกูณฑ์ในพิธีจองเปรียงเสีย คงอยู่แต่พิธีสัมพัจฉรฉินท์ การที่ทำพิธีโหมกูณฑ์เดี๋ยวนี้ คงเปนมีแต่บรมมหาราชาภิเศกเฉลิมพระราชมณเฑียร กับพิธีสัมพัจฉรฉินท์ประจำปีละครั้ง แลเมื่อลงสรงสยามมกุฎราชกุมารได้ให้มีโหมกูณฑ์อีกครั้งหนึ่ง โรงพระราชพิธีแต่ก่อนเคยปลูกที่น่าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ถึงแต่จะทำพิธีอันใดก็ปลูกใหม่ทุกคราว ครั้นมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้สร้างโรงพิธีขึ้นเปนฝาก่ออิฐถือปูน หลังคามุงกระเบื้องเคลือบขาวมีช่อฟ้าใบรกา พระราชทานชื่อว่าหอเวทวิทยาคม สำหรับทำพิธีไม่ต้องปลูกใหม่ ในแผ่นดินประจุบันนี้ย้ายมาจากน่าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท มาอยู่ที่มุมโรงกระสาปน์เก่าจนทุกวันนี้ การที่จัดโรงพระราชพิธีนั้นมีคร่าวไม้ติดเสาถึงกันทุกเสา ตามคำว่าพราหมณ์เรียกว่าพรหมโยงการ แล้วจึงพาดผ้าไตรทวาร ในหอราชพิธีนั้นมีเตียงสามเตียง ตั้งลดเปนลำดับลงมาตามแบบที่ตั้งพระของพราหมณ์คล้ายกันทุกพิธี ชั้นต้นตั้งพระอิศวร พระนารายน์พระมหาพิฆเนศวร แลพระอิศวรทรงโคซึ่งมีพระอุมาทรงอยู่ด้วย ม้ารองลงมาตั้งเทวรูปนพเคราะห์ ม้าที่สามตั้งเบญจครรภ กรดสังข์ เตาซึ่งสำหรับโหมกูณฑ์นั้นอยู่ที่พระคลังในซ้าย เปนเตาทองแดงตั้งในโรงพิธีนั้นด้วย แล้วมีหม้อกุมภ์ตั้งเก้าใบ หม้อกุมภ์นั้นหม้อเข้าเราไทย ๆ นี้เองไม่แปลกประหลาดอันใด การที่ทำน้ำมนต์ด้วย

หม้อเข้านี้ เปนแบบมาจากอินเดียแน่แท้ ข้างพราหมณ์ก็คือหม้อทองเหลืองซึ่งหุงเข้าแลตักน้ำที่ได้กล่าวแล้วในเดือนสาม ข้างส่วนพระสงฆ์ก็ใช้บาตร ๆ นั้นก็คือหม้อเข้าเปนลัทธิประเทศเดียวกัน เปนแต่ไม่ใช้หุงใช้สำหรับขอ ตามลัทธิที่ท่านค้นคว้าสำหรับตำรากันกันก็ได้ความว่าเล็ก ๆ ขนาดหม้อเข้าใหญ่ ๆ ก็ได้ขึ้นไปเดี๋ยวนี้ สำหรับรับของที่ห่อใบตองเปนต้นเหตุ ด้วยอาหารของเรากับประเทศอินเดียห่างไกลกันมาก ซึ่งจะเหนว่าทำบาตรโตเพราะตะกละนั้น ก็คงจะเปนบ้างในบางจำพวก แต่บาตรที่ท่านใช้กันแต่ก่อนก็ใช้ตักน้ำเหมือนกันเช่นกับที่มีเรื่องปรากฏมาว่าพระพุทธเจ้าจะเสวยน้ำให้นำบาตรไปตรงที่ เมื่อบาตรใช้ตักน้ำฉันเช่นนั้นแล้วก็คงใช้ทำน้ำมนต์ด้วยบาตรได้ แต่บาตรนั้นยักลัทธิเสีย ไม่ใช้ทองเหลืองเหมือนฮินดูพราหมณ์ทั้งปวง พราหมณ์ทั้งปวงซึ่งใช้กันอยู่เปนพื้นเมืองใช้ดินแลเหล็กเปนภาชน์ พระสงฆ์จึงจะต้องมีองค์ละใบเหมือนพวกฮินดูต้องมีหม้อเข้าคนละใบ จึงได้ใช้บาตรทำน้ำมนต์มาจนทุกวันนี้ หม้อกุมภ์ทั้ง ๙ ใบนั้นตั้งอยู่กลางใบหนึ่งรอบ ๘ ใบ ในหม้อกุมภ์นั้นมีเงินเฟื้องหนึ่งทุก ๆ หม้อ พิธีที่ทำทุกวันนั้น กำหนดทำตั้งแต่เวลา ๙ ทุ่ม การพิธีพราหมณ์ทั้งปวงที่จะทำแล้วมักจะทำกลางคืนดึก ๆ ทุกพิธี เว้นไว้แต่ที่เปนการจำเปนจะต้องทำกลางวัน เช่นวันพิธีตรียัมพวายกับตรีปวายต่อกันเปนต้น ชรอยว่าท่านผู้ต้นตำราจะเปนค้างคาวอย่างเอก ถ้าพระมหาราชครูเปนกาจะได้ความเดือดร้อนหาน้อยไม่ เริ่มทำพิธีอวิสูทธ์อังคมสูทธ์ชำระตัว ตามแบบพิธีทั้งปวง แลบูชา ๙ ทิศอ่านตำหรับ เมื่อจบลงแล้วบูชาพระอิศวรแล้วจึงได้บูชาเบญจครรภเอาน้ำรินลงในถ้วยอ่านตำหรับบูชากรดสังข์บูชากุมภ์แล้ว จึงได้เอาน้ำผสมกันกรอกในกรดในสังข์

แต่ในหม้อกุมภ์ทั้ง ๘ หม้อ ๆ กุมภ์ใบกลางนั้นเปนของพระมหาราชครูไปเก็บน้ำนั้นไว้ถวายในวันทรงเครื่องใหญ่แลวันพิธีทั้งปวง อีก ๗ หม้อก็แจกกันไปตามเจ้ากรมปลัดกรม เปนน้ำที่ไปเก็บไว้สำหรับถวายแลเที่ยวรดใคร ๆ ต่อนั้นไปก็บูชากุมภ์ใบไม้ไหมกุณฑ์ที่เรียกว่า ใบไม้สมมติ มีในหมายรับสั่งมากอย่าง คือใบรักใบมะม่วงใบตะขบใบยอใบขนุนใบมะเดื่อใบเงินใบทองใบเฉียงพร้านางแยใบมะผู้ใบระงับใบพันงู สิ่งละ ๕๐ ใบ มะกรูด ๑๕ ผล ซ่มป่อย ๑๕ ฝัก แต่ที่ได้ใช้ไหมกุณฑ์อยู่เดี๋ยวนี้แต่สามอย่าง คือใบตะขบ ๙๖ ใบทอง ๓๒ ใบมะม่วง ๒๕ ใบตะขบนั้นสมมติว่าเปนที่หมายแทนฉันนวุติโรค ๙๖ ประการ ใบทองแทนทวัตติงสกรรมกรณ ๓๒ ประการ ใบมะม่วงว่าแทนปัญจวีสมหาภัย ๒๕ ประการ จำนวนใบไม้ก็ไม่ถูกกันกับในหมายจะเปนคนละเรื่อง ฤๅ อย่างไรก็ไม่ทราบ ใบไม้ที่กล่าวมาข้างต้นจะสำหรับทำพิธีอย่างหนึ่ง แต่พราหมณ์จะค้นเสียเลยไม่มีตำรา ตกลงเปนเก็บมากองไว้เปล่า ๆ แต่ใบไม้สามอย่างซึ่งกล่าวที่หลังนั้นทำเปนสามมัด ถ้าในเวลาการบรมราชาภิเศกเฉลิมพระราชมณเฑียร พระมหาราชครูนำมาถวายให้ฟาดพระองค์เวลาสวดมนต์เย็น แต่การพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์นี้ไม่ได้นำมาถวาย เปนแต่ทำไปตามเคย ที่ศาลากุณฑ์นั้นมีดินแลมูลโครองในนั้น แล้วมีเต่าทองตัวหนึ่งหนักสองสลึงเพียงสำหรับวางในกลางกองกุณฑ์ ฟืนที่สำหรับจะใช้ไหมกุณฑ์นั้นใช้ไม้พุทซายาวดุ้นละ ๙ นิ้ว มัดละ ๙ ดุ้น วันละ ๒๐ มัด เมื่ออ่านเวชติดเพลิงถึงกำหนดแล้วเอาใบไม้ชุบน้ำผึ้งรวงแลน้ำมันดิบไหมกุณฑ์ เมื่อไหมกุณฑ์เสร็จแล้วก็เปนเสร็จการพระราชพิธีส่วนวันนั้น แต่ยังไม่ได้ดับกุณฑ์ ต่อวันเสร็จพระราชพิธีจึงได้อ่านเวชดับกุณฑ์ด้วยน้ำสังข์ ฯ ประโยชน์ของ

พราหมณ์ที่ได้ในการพระราชพิธีนี้ คือเค่าทองสำหรับโหมกุณฑ์หนัก ทองสองสลึงเฟื้อง เงินทักษิณบูชา ๖ บาท เงินหม้อกุมภ์หม้อละเฟื้องเปนเงินบาทเฟื้อง ผ้าขาวห่อค่าหรับผืนหนึ่ง ผ้าพันหม้อกุมภ์ผืนหนึ่ง รองนพวรรคผืนหนึ่ง เบญจครรภผืนหนึ่ง รองอาศนะพระผืนหนึ่ง รองอาศนะพราหมณ์ผืนหนึ่ง ผ้าไตรทวาร ๔ ผืน ผ้านุ่งผืนหนึ่ง ผ้าห่มผืนหนึ่ง หม้อเข้าเชิงกรานสำหรับหุงเข้าบูชาเทวดา หม้อคนนใหญ่สำหรับน้ำใช้หม้อหนึ่ง หม้อน้ำมนต์ ๑๒ ทนานหม้อหนึ่ง นมเนยเข้าเปลือกรองหม้อ เข้าสารสำหรับหุงบูชาเทวดา มะพร้าวอ่อน ส่วนเงินที่แบ่งปันกันในพราหมณ์ พระมหาราชครูได้กึ่งตำลึง พระครูอัษฎาจารย์ได้บาทเฟื้อง ปลัดสองคน ๆ ละหนึ่งบาท ขุนหมื่นสี่คน ๆ ละสองสลึง หมดเงินเจ็ดบาทเฟื้อง

ส่วนการพระราชพิธีสงฆ์ทำที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทเปนนิจ เว้นไว้แต่มีพระบรมศพฤๅพระศพอยู่บนนั้น จึงได้ย้ายไปทำที่วัดพระศรีรัตนสาศดารามก็มี พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ก็มี พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยบ้าง พระที่นั่งอนันตสมาคมได้เคยมีสองครั้ง การจัดตั้งพระแท่นพระมณฑลแต่ก่อนก็ดูไหรง ๆ พระพุทธรูปก็อยู่ในใช้แต่พระบรมธาตุ พระไชย พระห้ามสมุท พระปริยัติธรรม เว้นไว้แต่การอาพาธพินาศจึงเชิญพระแก้วมรกฎมาตั้งด้วย พระเต้าน้ำพระพุทธมนต์ก็มีปรากฏอยู่แต่พระเต้าเบญจครรภ พระมหาสังข์สาม พระเต้าประทุมนิมิตร์ของเก่าสี่ หม้อดินกลีบบัว พระเต้าทอง พระเต้าเงิน นอกนั้นก็เปนหม้อทองเหลือง บาตรเหล็กแต่เต้าทองเหลืองสำหรับรดน้ำช้างม้า พระแสงที่ใช้ก็ดูน้อยกว่าเดี๋ยวนี้ เพราะพระแสงประจำรัชกาลยังไม่มีใช้ คงใช้แต่พระแสงสำหรับแผ่นดิน

คืออาวุธ จักร ตรี พระแสงหอก พระแสงง้าว ธงกระบี่ธุชครุฑพาห
พระกันภิรมย์ แลเครื่องต้น เครื่อง พิไชยสงคราม คงตั้ง ยืนอยู่ เหมือน ทุกวันนี้
แต่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเพิ่มเติมขึ้นมาก ดู
เหมือนหนึ่งพระแท่นมณฑลจะเปลี่ยนไปหมดเท่ากับแต่ก่อนทีเดียว พระ
บรมธาตุระย้ากินรนั้นก็ทรงหล่อรูปพระเจดีย์ถมตะทองครอบ แต่ก่อนมา
การพระราชพิธีเคยเชิญพระแก้วมรกฎมาตั้งอยู่บ้างนั้น ทรงเห็นว่าแต่ก่อน
พระแก้วตั้งอยู่ต่ำจะยกจะรื้อก็ค่อยง่าย แต่ถึงดังนั้นก็เปนของหนักยกไป
มาน่ากลัวเปนอันตราย ครั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำ
พระเบญจาตั้งบุษบกสูงขึ้นไป แล้วก็เลยเปนอันเลิกไม่ได้เชิญมาเข้าพระ
ราชพิธีต่อไป ด้วยจะยกขึ้นลงลำบาก มีแต่สายสิญจน์โยงออกไปจาก
พระแท่นมณฑลถึงที่บุษบกด้วยทุกครั้ง ในการพระราชพิธีใหญ่ ๆ จึงโปรด
ให้เชิญพระพุทธบุษยรัตนออกมาตั้งเปนประธานในการพระราชพิธี แทน
พระแก้วมรกฎ ส่วนพระสำหรับแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้า
อยู่หัวใช้พระนาคสวาสดิ์เรือนแก้วซึ่งได้มาแต่เมืองเวียงจันท์ พระในแผ่นดิน
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ใช้พระแก้วเชียงแสนเปนพระของ
เดิม พระในแผ่นดินประจุบันนี้ใช้พระพุทธบุษยรัตนน้อย แต่การซึ่งตั้ง
พระแก้วประจำแผ่นดินนี้ไม่เปนสลักสำคัญอันใด ไม่ได้ตั้งมาแต่แรกเถลิง
ถวัลยราชสมบัติเปนพระเจ้าแผ่นดิน โปรดพระองค์ใดถึงได้มาภายหลัง
ก็ตั้งเพิ่มเติมขึ้น พระที่เปนสำคัญในการพระราชพิธีนั้นคือพระไชยทั้ง ๕
รัชกาล แลพระไชยเงินองค์น้อยของเดิมในพระพุทธยอดฟ้า พระไชย
เนาวโลหน้อยซึ่งสำหรับเสด็จประพาสหัวเมือง พระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้าง แลพระราชทานข้าพเจ้าเมื่อใกล้จะเสด็จ

สวรรคคต แลพระเจดีย์ทองคำบันจุพระบรมธาตุมาแต่เมืองลังกาใหม่ พระห้ามสมุทททอง พระห้ามสมุทเงิน พระธรรมสามคัมภีร์ พระเต้าที่ตั้งนั้น คือพระเต้าเบญจครรภใหญ่เบญจครรภน้อย เบญจครรภห้าห้อง พระเต้าประทุมศิลาแดง พระเต้าประทุมยอดเกี้ยว พระเต้าศิลาลงอักษรสอง พระครอบพระกริ่ง พระมหาสังขห้า พระมหาสังขสาม พระเต้าห้ากษัตริย์ พระขันหยกตั้งเชิงเทียนทองสำหรับพระราชพิธี พระเต้าประทุมนิมิตร พระเต้าศิลากลีบบัว พระเต้าทองขาวขาวที่ พระเต้านพเคราะห์ พระเต้าเทวะบิด พระเต้าไกรลาศ พระมหามกุฎ พระมหาชฎา เดิมใช้พระชฎาเดินหน พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทูลขอพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นไปตั้งพิธีในพระบวรราชวัง จึงได้ใช้พระชฎาพระกลีบแทน ครั้นเมื่อได้พระชฎาเดินหนคืนมาก็ไม่เปลี่ยนพระชฎาพระกลีบ คงใช้พระชฎาพระกลีบไปตามเดิม ฉลองพระองค์เครื่องต้น ฉลองพระองค์พิไชยสงคราม พระมาลาเส้าสูงประดับเพชร พระมาลาเบี่ยง หีบพระเครื่องพิไชยสงคราม ขวดน้ำมันพิไชยสงคราม ตลับพระข้ามรงค์ หีบเทวรูป เทวดาเชิญหีบพระราชสัญจกร แลเชิญธารพระกรเทวรูป ธารพระกรศักดิ์สิทธิ์ พระแสงกั้นหยั่น พระแสงศรสาม พระแสงจักร พระแสงตรีเพชร พระแสงปืนนพรัตน พระแสงดาบค่าย พระแสงใจเพชร พระแสงยี่ปุ่นพื้นปลาประดับพลอยแดง พระแสงแฝด พระแสงทรงเดิม พระแสงฝักทองเกลี้ยงประดับเพชร พระธรรค์ไชยศรี พระธรรค์นาวโลหะ พระแซ่หางช้างเผือก พระแซ่จามรี พระแสงของ้าว พระแสงขอไม้เท้าคร่ำทอง ชนักต้น พระแสงต่อน พระแสงหอกเพชรรัตน แลพระแสงหอกอื่นอีกสามองค์ พระแสงง้าว พระแสงทวน พระแสงดาบโล่ห์ ถมตะทองอย่างละสี่

ตะลี่ พระแสงปืนคาบชุด ๓ พระแสงปืนคาบศิลา ๑ พระแสงดาบ ๒ พระกันภิรมย์เสวตรฉัตร ๙ ชั้น ที่สำหรับถวายในวันบรมราชาภิเศก ธงราชกระบี่ ธุชครุธพาหคู่ ๑ ธงบัวคู่ ๑ ทั้งนี้ผูกเสาพระแท่นทั้งสี่ ตรงน่าพระพุทธรูปตั้งพระสุพรรณบัตรดวงพระชันษา แลหีบเครื่องพิไชยสงครามยึก ๒ หีบ ที่ถานเฉลียงรองพระแท่นมณฑลนั้นตั้งพระเต้ากาไหล่ทอง พระเต้าเงินสำหรับสรงเจ้าโสกันต์ แลพระเต้าน้ำเงินน้ำสระแก้วสระเกษสระคาสระยมนา สำหรับสรงมุรธาภิเศก กับหม้อทองเหลืองที่สำหรับพระสงฆ์ทำน้ำมนต์ เมื่อตั้งเทียนไชยมีจำนวนหมายว่า ๓๐ แต่หายหกตกหล่นไปไหนเหลืออยู่เล็กน้อย เต้าทองเหลืองสามตอนสำหรับรดช้างม้า ในใต้ถานเฉลียงนั้นมีบันจุกระบองเพ็ชรมีจำนวน ๑๐๐๐ พิสมรดบกเล็ก ๑๐๐๐ สาย พิสมรใหญ่สำหรับช้าง ๓๐๐ สำหรับม้า ๓๐๖ มงคลเข้าบันจุหีบไว้หลังพระแท่นตามจำนวนเจ้านายข้าราชการมงคลเปนชั้น ๆ ตามบันดาศักดิ์ ข้างเหนือพระแท่นมณฑลตั้งโต๊ะจีนไว้พระนิรันตรายทองคำ ข้างใต้พระแท่นมณฑลตั้งโต๊ะจีนไว้พระสยามเทวาธิราชกับเทวรูปยืน ๔ องค์ แลพระมหาสังข์พระเต้า ต่อโต๊ะพระนิรันตรายโต๊ะพระสยามเทวาธิราชออกไป ตั้งปืนมหาฤกษมหาไชยมหาจักรมหาปราบ ทองเหลืองรางเกวียน ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงหล่อขึ้นเปนสังเขป แท่นปืนใหญ่ซึ่งมีชื่ออย่างเดียวกันนี้ สำหรับใช้ยิงแลตั้งในการพระราชพิธีทั้งปวง มีการแห่พระไชยวัฒน แลยกพระมหาเสวตรฉัตรเปนต้น มุขตวันตกตรงน่าพระแท่นมณฑลตั้งพระแท่นพระสงฆ์สวดภาณวาร ตรงน่าพระแท่นลงมาตั้งกระโจมเทียนไชย โยงสายสิญจน์ตั้งแต่พระแท่นมณฑลไปจนถึงเทียนไชย แลพระแท่นพระสวดเปนสองสาย สายสิญจน์ที่เรียงพระแท่น

ต่อพระแท่นถึงกันนี้ถือกันว่า ถ้าผู้ใดได้ลอดเปนระงับเสนียดจัญไร เพราะฉนั้นการเกษากันต์ในพิธีตรุษจึ่งไม่ต้องหาฤกษ ถึงจะต้องวันอุบาทว์ วันโลกวินาศ ร้ายแรงประการใดก็ใช้ได้ทั้งสิ้น เทียนไชยนั้นพื้นที่วัดพระเชตุพน เปนหน้าที่พนักงานพระครูลงเครื่องได้พื้น แถลงเลขยันต์ตามตำราหลวง กำหนดด้ายไส้เทียน ๑๐๗ เส้น สีผึ้งหนัก ๑๐ ชั่ง ยาว ๓ ศอก ที่ผนังด้านตวันตกท้ายอาศน์ ตั้งเตียงโถงสำหรับพระราชาคณะนั่งปรกเตียงหนึ่ง ข้างเตียงนั้นโยงสายสิญจน์ลงไปสำหรับราชบัณฑิตนั่งภาวนาชักประคำ ตลอดวันยังค่ำคืนยังรุ่ง จนเสร็จการพระราชพิธี ที่เสากลางตรงมุขตวันตกโยงสายสิญจน์ออกทั้งสองข้าง ปล่อยลงข้างเสากลางนั้นสองเส้น ที่เสามุมตรงรักแร้ข้างละเส้นสำหรับพระถือสวดมนต์ แต่ส่วนสายที่มาข้างรักแร้ตวันตกเฉียงไปนั้นเลี้ยวมาตามฉาก จนถึงเสากลางมุมตวันตกสำหรับโยงมงคลเจ้าโสกันต์ แลวงสายสิญจน์รอบพระราชมณเฑียรทั่วทุกแห่ง แลวงสายสิญจน์กรองด้วยหญ้าคารอบกำแพงพระราชวังแลกำแพงพระนคร พระสงฆ์ที่สวดมนต์นั้นมีจำนวน ๒๗ รูป เปนพระราชาคณะผู้ใหญ่เรียกว่าแม่การ ๗ รูป พระราชาคณะยกแต่ฝ่ายวิปัสสนาธุระสำหรับนั่งปรก ๓๒ รูป พระครูคู่สวดในกรมสมเด็จพระปรมานุชิต ๒ ในกรมพระปวเรศวริยาลงกรณ ๒ สวดธรรมจักรในสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ที่พระสังฆราช ๒ ในสมเด็จพระวันรัต ๒ สวดมหาสมัยสูตร พระพิธีธรรม ๔๐ พระพิธีธรรมนี้แต่เดิมก็เปนพระอนุจรถือคาถาปาติโมกข์ใบลานตามธรรมเนียม แต่เมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในตอนกลาง ๆ แผ่นดินทรงพระราชดำริห์เห็นว่า พระพิธีธรรมต้องถูกราชการสวดพระราชพิธี ในพระราชวังอยู่เสมอตลอด

ลงไปถึงสวดพระจัตุเวททุกวันพระ จึ่งโปรดให้ทำตาลิปัตรพื้นแพรติดริ้วไหมทอง ที่นมตาลิปัตรประดับมุกว่าพระพิธีธรรมเปนสี่สี คือสีแดง สีเขียวสีน้ำเงินสีขาว สำรับหนึ่งใช้สีต่างกันทั้งสี่ พระสงฆ์พิธีธรรมนั้น จ่ายไว้ตามวัด ให้จัดฝึกซ้อมกันสำหรับรับราชการเปนเหมือนหนึ่งตำแหน่ง ถานา คือเดิมมีวัดมหาธาตุสำรับ ๑ วัดหงษสำรับ ๑ วัดเชตุพน สำรับ ๑ วัดสุทัศน์สำรับ ๑ วัดโมฬีโลกย์สำรับ ๑ วัดอรุณสำรับ ๑ วัดราชบุรณสำรับ ๑ วัดระฆังสำรับ ๑ วัดสเกษสำรับ ๑ วัดราชสิทธิ์สำรับ ๑ ภายหลังในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้มีสวดภาณยักษ์เปลี่ยนท้านองเปนสรภัญ วัดบวรนิเวศน์ขึ้นอีกสำรับ ๑ จึ่งได้ยกพระพิธีธรรมวัดโมฬีโลกย์ออกเสียสำรับ ๑ แต่ยังไม่มีคู่ซึ่งจะสวดภาณพระ จึ่งโปรดให้ถามดูตามพระว่า วัดใดจะรับอาษาสวดภาณพระอย่างธรรมยุติกาให้เข้าคู่กันได้บ้าง ครั้งนั้นวัดสุทัศน์รับอาษาสวด วัดสุทัศน์จึ่งได้สวดอย่างธรรมยุติกาติดมาจนทุกวันนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอยู่ข้างจะโปรดมาก ถ้าสวดภาณยักษ์ภาณพระจบที่ ๑ ที่ ๒ จบใดดีก็ได้รางวัล แล้วได้ขึ้นภาณยักษ์จบแรกเปลี่ยนกันอยู่ในสามวัด คือวัดมหาธาตุ วัดระฆัง วัดหงษ จบที่ ๓ ที่ ๔ เปนวัดบวรนิเวศน์แลวัดสุทัศน์ ทรงฟังอยู่จนถึงจบที่ ๕ บ้างที่ ๖ บ้างทุกปี พระสงฆ์นั่งสวดมนต์ พระราชาคณะ ๒๐ รูปนั่งทางผนังมุขตวันออกแลมุขเหนือ พระครูแลพระพิธีธรรมนั่งมุขตวันตกเปนสี่แถว แถวกลางหันหลังเข้าหากัน แลการพระราชพิธีนี้มีโรงพิธีตั้ง ๘ ประตูเมืองแลกลางพระนคร ๒ ตำบล คำที่ว่าพระนครในที่นี้ ไม่ได้กำหนดกำแพงที่กรุงตั้ง แต่ยกเมืองธนบุรีขึ้นเปนกรุงเทพมหานคร ก่อกำแพงพระนครสองฟากน้ำ เอาแม่น้ำไว้กลาง

อย่างเมืองพิศณุโลกย์ โอฆบุรี่ ต่อมาถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ยกวังข้ามมาอยู่ฝั่งตวันออก ทรงพระราชดำริห์เห็นว่าการที่เอาแม่น้ำไว้กลางเมืองเปนช่องกว้างใหญ่รักษายาก แลต้องลัทธิเขากล่าวว่าเปนเมืองอกแตกไม่ถาวรยืนยาว อีกประการหนึ่งที่ปลายแหลมซึ่งตั้งพระราชวังขึ้นใหม่นี้ เปนที่แม่น้ำอ้อมโอบเปนคูอยู่เกือบครึ่งหนึ่ง เปนไชยภูมิอันดี จึ่งโปรดให้รื้อกำแพงฝั่งตวันตกยกมาต่อก่อฝั่งตวันออกโดยรอบ ขุดคลองบางลำภูคลองโอ่งอ่างเปนคูพระนครด้านตวันออกบันจบแม่น้ำทั้งสองข้าง จึ่งน่าที่จะเข้าใจว่าตั้งโรงพิธี ๗ ประตูเมือง แลโรงพิธีกลางเมืองนั้น น่าจะอยู่ฝั่งตวันออกนี้ทั้งสิ้น แต่การพระราชพิธีนี้ไม่ได้เปลี่ยนมาตามกำแพงเมือง คงทำเปนเมืองสองฟากน้ำอยู่อย่างแต่ก่อน โรงพิธีกลางเมืองฟากตวันออกนี้ ตั้งที่วัดสุทัศน์ ซึ่งถือกันว่าเปนกลางเมือง จึ่งได้ทำเทวสถานแลมีเสาชิงช้าไว้ในที่นั้น แลวัดสุทัศน์ ที่จะสร้างนั้นก็ว่าเปนศูนย์กลางเมืองจึ่งได้สร้างวัดขึ้น แต่ที่จริงทำแผนที่อย่างใหม่นี้เห็นว่าไม่ตรงศูนย์กลางเมืองเลย การวัดเส้นเชือกแลวางที่แต่ก่อนนี้ดูไม่มีตรงเลย จนที่สุดที่จะก่อสร้างขึ้นก็เบี้ยว ๆ บูด ๆ ทุกแห่ง เช่นโรงแสงแลโรงม้าเปนต้น แต่ที่วัดสุทัศน์ นั้นนับว่าเปนกลางเมือง เมื่อยังไม่ได้สร้างวัดสุทัศน์ ขึ้นก็ต้องปลูกโรง ครั้นเมื่อมีวัดสุทัศน์แล้ว ก็อาไศรยศาลาวัดสุทัศน์ได้ เมื่อวัดสุทัศน์ยังไม่มี ใช้พระสงฆ์วัดมหาธาตุมาสวดมนต์ในที่นั้น ๒๐ รูป แต่ครั้นมีวัดสุทัศน์ ขึ้นก็ไม่ได้เปลี่ยนแปลง ยังคงพระวัดมหาธาตุต้องเดินไปสวดมนต์ถึงวัดสุทัศน์ตามเดิม ประตูเมืองฝั่งตวันออก ๔ ประตูนั้น ไม่ได้สวดที่ประตู เปนแต่ชื่อว่าประตูเมือง คงขึ้นสวดบนป้อม ด้านเหนือป้อมพระสุเมรุพระสงฆ์วัดสังเวชสวดมนต์ ๑๐ รูป

ด้านตวันออกเหนือป้อมมหากาฬ พระสงฆ์วัดสเกษสวดมนต์ ๑๐ รูป ด้านใต้ป้อมมหาไชย พระสงฆ์วัดราชบุรณสวดมนต์ ๑๐ รูป ด้านตวันตกป้อมมหาฤกษ พระสงฆ์วัดพระเชตุพนสวดมนต์ ๑๐ รูป แต่ฝั่งตวันตกนั้นต้องปลูกโรงเพราะไม่มีที่อาไศรย กำหนดให้ปลูกโรงกลางเมืองชื่อกว้าง ๖ ศอกยาว ๓ วา ๒ ศอก มีพาไลเฉลียงรอบยกพื้นในประธานสูงศอกคืบ พาไลเฉลียงศอกหนึ่ง เปนน่าที่กรมพระนครบาลปลูก โรงประตูเมืองอีกสี่โรงนั้น ชื่อกว้าง ๕ ศอกยาว ๗ ศอก มีพาไลเฉลียงรอบ ยกพื้นในประธานศอกคืบพาไลเฉลียงศอกหนึ่ง โรงทั้งสี่นี้กรมท่าโรง ๑ กรมนาโรง ๑ กรมวังโรง ๑ กรมเมืองก็ถูกอีกโรง ๑ โรงกลางเมืองฝั่งตวันตกนั้นปลูกที่ถนนอาจาริย พระสงฆ์วัดระฆังสวดมนต์ ๒๐ รูป ประตูด้านตวันออกปลูกที่วัดอรุณราชวราราม พระสงฆ์วัดอรุณสวดมนต์ ๑๐ รูป ประตูด้านใต้ปลูกที่วัดโมฬีโลกย์ พระสงฆ์วัดโมฬีโลกย์สวดมนต์ ๑๐ รูป ประตูด้านตวันตกปลูกที่ศาลาหลวงเก่า พระสงฆ์วัดระฆังสวดมนต์ ๑๐ รูป ประตูด้านเหนือปลูกที่วัดอมรินทร พระสงฆ์วัดอมรินทรสวดมนต์ ๑๐ รูป เวลาเย็นพระสงฆ์สวดมนต์ ตั้งแต่วันแรม ๑๒ ค่ำ ๑๓ ค่ำ วัน ๑๔ ค่ำสวดอาฏานาฏิยสูตรคืนยังรุ่ง เมื่อสวดไปถึงกำหนดยิงปืนก็หยุดรอจนยิงปืนแล้ว จึ่งได้สวดต่อไปเปนระยะ การเลี้ยงพระกำหนดเกณฑ์เจ้านายเลี้ยงอยู่หกแห่ง คือกลางเมืองทั้งสองฟากแลประตูเมืองฟากตวันออก เจ้านายองค์หนึ่งต้องเกณฑ์เลี้ยงพระวันหนึ่ง ตามที่ผู้ใดถูกตำบลพระมากพระน้อย ถ้าถูกตำบลพระมากก็ต้องเลี้ยงเช้า ๒๐ เพน ๕ รูป ถ้าตำบลพระน้อยก็ต้องเลี้ยงเช้า ๑๐ รูป เพน ๕ รูป แต่ที่ประตูเมืองฟากตวันตกนั้นเกณฑ์กรมท่ากรมนากรมวัง

กรมเมืองเลี้ยงกรมละตำบล ต้องเลี้ยงเช้าเพล ๒ เวลาสามวัน เลี้ยงแต่เช้าเวลาเดียววันหนึ่ง พระพุทธรูปที่ตั้งตามโรงพิธีทั้งปวง ใช้พระห้ามสมุทแล้วแต่จะหาได้เปนพนักงานของสังฆการี มีม้าสาดเพดานผ้าขาวสำหรับตั้งแลราวเทียน เปนราวเหล็กตามธรรมเนียมตั้งน่าพระสำหรับจุดเทียนบูชาราวหนึ่ง มีบาตรน้ำมนต์ตั้งโรงพิธีกลางเมืองแห่งละ ๒ บาตร โรงประตูเมืองแห่งละบาตร หม้อคนนใหญ่โรงพิธีกลางเมืองแห่งละ ๘ หม้อ โรงประตูเมืองโรงละ ๔ หม้อ

ในการพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์นี้ แต่เดิมมาก็ไม่มีเจ้านายเกษากันต์ นอกจากพระเจ้าลูกเธอโสกันต์ ต่อตกมาถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว หม่อมเจ้าหลานเธอบ้าง หม่อมเจ้าในกรมซึ่งเปนที่ทรงคุ้นเคยโปรดปรานบ้าง โปรดให้มาเกษากันต์พร้อมกับพระเจ้าลูกเธอ นับว่าเปนเกียรติยศใหญ่ ต่อตกมาถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้หม่อมเจ้าในวังหลวงเข้ามาโสกันต์ได้ในวังทั้งสิ้น แต่หม่อมเจ้าวังน่านั้นในกรมซึ่งรับราชการอยู่ในวังหลวง ก็โปรดให้มาเกษากันต์ในวังหลวงบ้าง นอกนั้นไปเกษากันต์ในพระราชพิธีในพระบวรราชวังทั้งสิ้น การเกษากันต์ในพิธีวังน่านี้มีมาแต่เดิมเปนครั้งเปนคราวไม่เสมอแลไม่ทั่วไป เมื่อไม่มีวังน่าหม่อมเจ้าวังน่าก็มาสมทบเกษากันต์ที่วังหลวง กำหนดฟังสวดเกษากันต์ตั้งแต่วันตั้งน้ำวงด้ายแต่แรม ๑๓ ค่ำไป ถ้าเปนพระองค์เจ้าแต่ก่อนมาเคยมีตำรวจนำ ตามแต่เจ้าของจะหามามากบ้างน้อยบ้าง ตัวพระองค์เจ้าทรงเสลี่ยงงากั้นพระกลดก้านถม มีพราหมณ์โปรยข้าวตอกคู่ ๑ โปรยข้าวสารดอกมะลิคู่ ๑ บัณเฑาะคู่ ๑ สังขคู่ ๑ ข้าหลวงตามมาก ๆ หม่อมเจ้าทรงเสลี่ยงงากั้นกลดก้านถม

มีพราหมณ์โปรยเข้าดอกเข้าสารคน ๑ บัณเฑาะคน ๑ สังข์คน ๑ มีแต่ข้าหลวงตามไม่มีตำรวจ แต่ในแผ่นดินประจุบันนี้พระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าน้องนางเธอโสกันต์รวมกับพิธีตรุศเช่นที่ว่านี้อยพระองค์ คงเปนหม่อมเจ้าเกษากันต์เปนพื้น การพระราชพิธีเริ่มสวดมนต์วันแรม ๑๑ ค่ำ พระราชาคณะ ๒๐ รูป รุ่งขึ้นวัน ๑๒ ค่ำพระสงฆ์ฉันพร้อมกันทั้ง ๒๗ รูป จุดเทียนไชยนั้นมีฤกษ์ ถ้าฤกษ์เช้าก็จุดก่อนพระฉัน ถ้าฤกษ์สายก็จุดภายหลัง ไฟซึ่งจะจุดเทียนไชยนั้นใช้ไฟฟ้าส่องด้วยพระแว่นกรอบสงยาราชาวดี เวลาจะส่องไฟมีคาถาสำหรับจะส่องเหมือนกันกับจุดเทียนจองเปรียง เสียงเพลิงไปจนถึงเวลาที่จะจุดเทียนไชย เมื่อเวลาจะจุดเทียนไชยนั้นพระเจ้าแผ่นดินต้องทรงจุดเทียนทอง ซึ่งตั้งอยู่กลางพระขันหยก สำหรับ พระราช พิธีทรงตั้งสัตยาธิฐานแล้ว จึ่งส่งถวายแต่ท่านผู้เปนประธานในการพระราชพิธีแต่ก่อนมาดูเปนน่าที่สมเด็จพระสังฆราช ครั้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้กรมสมเด็จพระปรมานุชิตทรงจุด ตั้งแต่การบรมราชาภิเศกมาจนตลอดสิ้นพระชนม์ทุก ๆ พระราชพิธี ต่อมากรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ได้ทรงจุดมาจนถึงประจุบันนี้ ในเวลาที่จุดเทียนไชยนั้นพระสงฆ์สวดพุทโธสัพพัญญุตัญญาโณบนพระที่นั่งที่ตั้งพิธี พราหมณ์เป่าสังข์คู่ ๑ ขับไม้บัณเฑาะคู่ ๑ ประโคมแตรสังข์ฆ้องไชยพิณพาทย์ พระสงฆ์นั้นแลกดับแล้วทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการครอบมุก และเทียนดูหนังสือเล่ม ๑ พระพิธีธรรมสำรับแรกขึ้นสวดภาณวาร พระราชาคณะนั่งปรกราชบัณฑิตชักประคำจนถึงเวลาเพนฉันเพน ๕ รูป แล้วสวดต่อไปจนถึงเวลาเที่ยงเปลี่ยนสำรับใหม่ ผลัดกันสวดสำรับละ ๖ ชั่วโมงทั้งกลางวันกลางคืน เวลาค่ำพระสงฆ์สวดมนต์อีกทุกวัน จนถึงวันแรม ๑๔ ค่ำเวลาเช้า

พระองค์เจ้าหม่อมเจ้าที่จะโสกันต์ แต่งเครื่องถตออกไปนั่งรายเปนแถว ตรงหน้าพระสงฆ์ที่มุขตวันออก ถ้ามากแถวก็ยาวออกไปถึงกลางปราสาท แบ่งพระเกษาเสร็จแล้วพระราชทานน้ำพระมหาสังข์ แล้วทรงพระชำมรงค์ พระมหาวิเชียรบ้าง พระมหาเพ็ชราวุธบ้าง แล้วทรงจรดกันไกรกันบิด โปรดให้พระบรมวงษานุวงษ์บางพระองค์ทรงบ้าง เวลานั้นพระสงฆ์สวด ชยันโตบนพระที่นั่ง พราหมณ์เป่าสังข์คู่ ๑ ขับไม้บัณเฑาะคู่ ๑ ประโคม แตรสังข์ฆ้องไชยพิณพาทย์ ที่ตรงแต่ก่อนนั้นปลูกเปนร้านขึ้นที่รักแร้พระ ที่นั่งดุสิตมหาปราสาทข้างตวันตกเฉียงใต้ เสด็จพระราชดำเนินพระราช ทานน้ำทางพระแกลยังใช้มาเช่นนั้นช้านาน ภายหลังพระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดในทางที่เจ้าออกทางพระแกล แลโปรดให้ทำ เขาไกรลาศด้วยศิลาที่ชาลาด้านตวันตกพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท จึ่งให้ เจ้านายโสกันต์ไปสรงที่เขาไกรลาศ เลิกพระแท่นสรงเสียทีเดียว ใช้เพดาน พระแท่นสรงตั้งที่เขาไกรลาศ ครั้นภายหลังการที่จะบีดน้ำเบีดน้ำฤาหด มากนัก เวลาเสด็จพระราชดำเนินเข้าไปพระราชทานน้ำ ถ้าไม่บีดน้ำ เสียก่อนก็เปียก จึ่งได้เกิดที่สรงขึ้นที่รักแร้พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทตาม เดิมแต่ตพ้นเตียง เปนที่สำหรับพระราชทานน้ำ ธรรมเนียมแต่เดิมมา ถ้าโสกันต์พระองค์เจ้าจึ่งได้พระราชทานพระมหาสังข์สาม ถ้าเปนแต่หม่อม เจ้าก็ใช้แต่หม้อเงินหม้อทองแลพระเต้าสิลากลีบบัว แต่ครั้นเมื่อหม่อมเจ้า เกษากันต์พร้อมกับพระองค์เจ้า ก็พลอยได้พระราชทานพระมหาสังข์สาม ด้วย ก็ตกลงเปนธรรมเนียม ถึงเกษากันต์แต่หม่อมเจ้าก็คงได้พระราช ทานพระมหาสังข์สามตลอดมา พระเต้าซึ่งพระราชทานอยู่ในบัดนี้ คือ พระมหาสังข์สาม พระเต้าไกรลาศ พระเต้าเทวบิด พระเต้าจาฤกอักษร

หม้อทองหม้อเงิน พระสังข์อุตราวัฏของเดิมในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ พระมหาสังข์ประดับเพ็ชร์เปนที่สุด ถ้าเปนพระองค์เจ้าเคยพระราชทานพระเต้าห้ากษัตริย์บ้างก็มี แต่ดูไม่สู้ทั่วไป พระราชทานน้ำแล้ว พระบรมวงษานุวงษ์ซึ่งเปนต่างกรมผู้ใหญ่ แลท่านเสนาบดีก็รดต่อไป ในเวลาสรงน้ำนั้นมีแต่เครื่องประโคมดังเช่นกล่าวมาแล้ว แต่พระสงฆ์สวดถวายพรพระ เมื่อพระราชทานน้ำแล้วเสด็จขึ้นมาทรงประเคนพระสงฆ์รับพระราชทานฉัน ในวันนี้สำรับพระสงฆ์ฉันทั้งเช้าทั้งเพน ไม่ได้ใช้เนื้อสัตว์ เปนเครื่องกระยาบวชใช้ถั่วงาทั้งสิ้น เครื่องสังเวยพระสยามเทวาธิราชก็เปนเครื่องกระยาบวชเหมือนกัน ลัทธิที่พระสงฆ์ฉันบวชมีแต่เฉพาะวันพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินทนี้วันเดียว เห็นจะเปนมาจากลัทธิพราหมณ์ที่ถือติดขึ้นมาแต่ก่อน ถ้าจะทำอะไรให้ขลังตัววิเศษก็ไม่กินของสดคาว จนไม่รู้ว่ามาจากแห่งใด การที่เกิดขึ้นในพระราชพิธีนี้ก็เพื่อจะให้ขลังอย่างเดียว แต่ในการเลี้ยงพระครุซึ่งนับว่าวัน ๑๔ ค่ำนี้เปนวันต้นไป มีเข้าบิณฑ์ทั้งเครื่องนมัสการด้วย มีแต่เฉพาะวันแรม ๑๔ ค่ำ ๑๕ ค่ำเดือนห้าขึ้นค่ำหนึ่งสามวัน พระสงฆ์ฉันแล้วประกาศเทวดา ตำแหน่งผู้ประกาศนี้เปนที่ของพระพิมลธรรม อย่างเจ้าพระยาพลเทพสำหรับแรกนายืนชิงช้า ถ้าพระพิมลธรรมประกาศได้ก็เปนพระพิมลธรรมประกาศองค์เดียว แต่พระพิมลธรรมมักจะชราเสียบ้าง เสียงไม่เพราะบ้าง ขัดข้องไป จึ่งต้องเปลี่ยนให้พระราชาคณะผู้อื่นว่าแทน คำประกาศนั้นไม่ได้อ่านหนังสือเหมือนประกาศทั้งปวง ใช้เล่าจนจำได้แล้วว่าปากเปล่า เพื่อจะมิให้พลาดพลั้ง จึ่งต้องมีผู้ทานหนังสือตามไปด้วยอีกองค์หนึ่ง ใช้พระราชาคณะผู้ใหญ่ที่เปนผู้ชำนาญหนังสือไทยด้วย

ในคำประกาศเทวดาที่ใช้อยู่ในกรุงเทพ ฯ แต่เดิมมา นั้นมา จาก เมืองลังกา ภาษาที่ใช้ก็ใช้เปนภาษาลังกาแปลเปนไทยบ้างไม่ได้แปลบ้าง พระนามที่ใช้ในคำประกาศแต่ก่อนใช้พระนามรามาธิบดี แต่จะค้นหาฉบับเดิมก็ไม่ได้ พบแต่คำประกาศวังน่าครั้งพระปิ่นเกล้าก็คงจะคล้ายคลึงกัน อยู่ข้างจะเรียวรัดกว่าที่ประกาศอยู่ทุกวันนี้สักหน่อยหนึ่ง คือให้ถามเทวดาถึงรับศีลแล้วฤๅยัง ชวนให้รับศีล แลการขับไล่ผีสางก็เปนจริงเปนจังมากไปสักหน่อย เปนต้นตำนานที่ใช้ก็เปนตำนานเทศน์มหาชาติ ฤๅจัดตำนานบอกอนุสาสนตามแต่จะสมัครว่า แต่ครั้นตกมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเพิ่มเติมแก้ไขเสียมากตัดเปนตอน ๆ ภาษามคธ ภาษาไทย ภาษาลังกาแซกสลับกันไปดังจะกล่าวต่อไปข้างน่า พระนามนั้นก็ทรงเปลี่ยนพระนามใหม่ตรง แต่สร้อยพระนามในภาษาลังกายังใช้สร้อยเดิมอยู่มาก พระนามนั้นทรงถือว่าพระนามรามาธิบดีเดิมนั้นเปนพระนามสำหรับกรุง เหมือนอย่างศรีอโยธยาแล้วนั้นก็คงใช้ได้ไม่ผิด รับสั่งว่าถ้าใครเปนเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยาก็ต้องเปนรามาธิบดีด้วย ถึงในสร้อยพระนามใหม่ก็มีรามาธิบดีไว้ด้วยเหมือนกัน เพราะฉนั้นพระนามในภาษาสิงหฬนี้จึงได้คงใช้ปน ๆ กันอยู่กับของเก่าเช่นว่าบรมบพิตร์ประระมินทะมะหาจุฬาลังกรณะ ปะดินทระเทพยะมะหามะกุฏะบุรุศยะรัตนะราชะระวิวังษะ วรุตตะมะพังษะ ปริพัทธะวระขัตติยะราชะนิกะโรตตะมะ จาตุรันตะปะระมะมหาจักรพัตติราชาธิปรัตเตยยะ บุณะรุจจิรัตนะธิรามิศะเรยยะมเหยยะมหิทธิริทธิเตโชเชยยะ ศรีโอกะเชษฐาธิมะหาพุทธางกุเรยยะ วะระธรรมิกะราชาธิราชะรามาธิปรัตเตยยะมหาสวามินทะ ปะวะระรัตนะโกสินทะมหินทราโยทธะยามหานะคะรินทะ นุวะระวะเสยยะ เปนต้น คำประกาศนั้นคง

เปนสามภาษาอยู่ตามเดิม ตัดแต่ที่รุงรังถามจู้จี้จุกจิกออกเสียบ้าง ที่จะตัดออกไม่ได้เปนท่อนยาวก็คงว่าแต่ภาษาสังกาไม่แปลเปนไทย เวลาประกาศนั้นพระสงฆ์ผู้ประกาศกราบพระแล้วว่านะโมสาม หนที่น่าพระแท่นแล้วออกมายืนบนอาศนท้ายอาศนสงฆ์กลางพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท หันน่าไปทิศตวันตกเริ่มคำประกาศเปนภาษามคธ ตั้งแต่สุณันตุทิพะโสเตนะจนจบ ลุคดึงสังวิทะหันตุจาติ แล้วจึงว่าคำแปลเปนภาษาไทยออกชื่อท้าวมหาราชทั้งสี่ และเทพยดาหมู่ยักษ์คนธรรพกุมภัณฑ์นาค ขอให้มาประชุมกันในเวลาค่ำวันนี้ เพื่อจะอนุโมทนาในส่วนพระราชกุศลมีพระพุทธบูชาเปนต้น ซึ่งทรงแผ่ส่วนพระราชกุศลให้ แลขอให้ปลดเปลื้องสิ่งที่ไม่เปนประโยชน์นำมาซึ่งความศิริสวัสดิแก่พระเจ้าแผ่นดิน แลมหาชนอันอยู่ในพระราชอาณาเขตร์

ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินในสยามวงษ์ทรงชนะ แล้วต่อนั้นไปว่าเปนภาษาสังกาน่าพระนามเจ้าแผ่นดินตั้งแต่ขุนเมงประชีพนะเปนต้น แล้วจึงว่าพระนามเจ้าแผ่นดินเดิมตามที่จารึกในพระสุพรรณบัตร คือตลอดจนถึงชื่อกรุงลงปลายอักษรด้วยวิศณุกรรมประสิทธิตามอย่างเก่า แล้วว่าตามภาษาสังกาอีกตอนหนึ่งแสดงพระราชอาณาเขตร์ แล้วจึงออกชื่อหัวเมืองขึ้นกรุงเทพ ฯ ทั่วทุกหัวเมืองมีจำนวนนับรวมยอดข้างท้ายสี่ร้อยสามสิบแปดแล้วออกชื่อกรุงเดิมอีก จึงมีคำขอเทพยดาซึ่งรักษาพระราชอาณาเขตร์ออกนามพระกาฬไชยศรี พระเสื้อเมือง พระทรงเมือง พระหลักเมือง ขอให้บริบาลรักษาพระเจ้าแผ่นดิน แลพระมหานครขอบเขตร์ประเทศราชทั้งสี่ทิศ ให้ปัจจามิตรย่าเกรงอย่าให้คิดประทุษฐร้าย ขอให้พระบรมวงษานุวงษ์เสนามาตย์ราชพิริยโยธาผู้ใหญ่ผู้น้อย จงมีสมัครสโมสรซื่อสัตย์สุจริต

ต่อกันสิ้นกาลนาน แลขออย่าให้มีอันตรายมาพ้องพานแก่มนุษย์แลสัตว์ จตุบททวิบาท ให้วัสโสทกตกตามฤดูกาล เปนอุปการะแก่ธัญญาหาร บริบูรณ์ทั่วพระราชอาณาเขตร์ เมื่อจบคำประกาศตอนนี้แล้วพระสงฆ์ ผู้ประกาศหันหน้าไปข้างทิศเหนือ มีสังฆการีสองคนเข้ามายืนรับคำสั่ง จึงสั่งเปนภาษามคธว่า อิมโภเทวตาอาราธกะ เปนต้น สังฆการีรับสาธุ ๆ คะมิสสามิภันเต แล้วพระสงฆ์ผู้ประกาศจึงสั่งเปนภาษาสยามให้รับ สังฆาณัติ ไปเชิญเทพยดาอันเปนที่นับถือทั้งปวงมาประชุมกันใน การพระราชพิธี เพื่อจะสดับพุทธภาสิตในเวลาค่ำวันนี้ สังฆการีรับว่า สาธุ ๆ พระพุทธเจ้าข้า แล้วท่านผู้ประกาศว่าภาษาสิงหฬต่อไป ตั้ง แต่วิหาระกุฏฐุเปนต้น ถึงอิยะยุตตะเยติเปนจบประกาศเวลาเช้า แลใน เวลาที่พระสงฆ์นั้นแลอ่านคำประกาศอยู่นั้น เจ้าที่เกษากันต์แต่งตัวเสร็จแล้ว ก็มา นั่งเก้าอี้เรียงเปนลำดับอยู่ที่มุขตวันตกหันหน้า เข้าหาเตียงพระมณฑล เมื่อพระสงฆ์ประกาศเทวดาจบแล้วพระราชทานน้ำพระมหาสังข์ใบมะตูม แล ทรงเจิมเจ้าที่เกษากันต์ทุกองค์ แล้วพระสงฆ์ถวายยะถา ในวันนี้มีสัพพพุทธา ก่อนอติเรกเปนส่วนให้พรแก่เจ้าที่เกษากันต์ ในการพระราชพิธีนี้ในวัน ๑๒ ค่ำ ๑๓ ค่ำไม่ต้องมีอนุโมทนาอย่างอื่น นอกจากยะถา สัพพี อติเรก ภวะตุสัพพ์ เมื่อพระสงฆ์อติเรกก็โปรดให้เจ้าที่เกษากันต์นั้นกลับ พระ ราชาคณะ ๒๐ รูปซึ่งนับว่าเปนสวดมนต์ในการเกษากันต์นั้น ได้รับกระจาด เครื่องบริโภคของแห้งตามธรรมเนียมการโสกันต์ด้วยในวันนี้องค์ละกระจาด เวลาบ่ายตั้งบายศรีแก้วทองเงินที่พระที่นั่ง อมรินทรวินิจฉัยเวียนเทียน สมโภช เจ้าที่เกษากันต์ทรงเสลี่ยงออกทางประตูสนามราชกิจ สมโภชแล้วขึ้นมา คอยเฝ้าบนพระที่นั่ง พระราชทานน้ำพระมหาสังข์อุตราวัฏของเดิมใน

รัชกาลที่ ๓ แลทรงเพิ่มพระราชทานเงินสมโภชตามแบบ พระองค์เจ้าในพระบรมมหาราชวัง ๓ ชั่ง พระองค์เจ้าในพระราชวังบวร ๒ ชั่ง หม่อมเจ้าในพระบรมมหาราชวังชั่ง ๑ หม่อมเจ้าในพระราชวังบวร ๑๐ ตำลึง แต่ที่เปนพระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าน้องนางเธอ หรือหม่อมเจ้าในพระเจ้าน้องยาเธอ ก็พระราชทานเงินพระคลังข้างที่เพิ่มเติมอีกบ้าง ไม่เปนการเสมอหน้าทั่วไป

ครั้นเวลาเย็นพลบตั้งกระบวนแห่พระสงฆ์ แต่น่าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีกำหนดกระบวนน่ามีทหารในเกณฑ์ร้อยหนึ่ง บางทีก็มีทหารมหาดเล็กทหารเรือมาสมทบแห่บ้าง บางปีก็มีทหารล้อมวังลากปืนแคตลิงกันเข้ากระบวนด้วย แต่ไม่เปนการแน่นอนลงได้ แลมีม้าเกราะทอง ๑๒ ม้า ธงศึกคือธงยันต์ ๑๑ ปืนแดง ๓๐ ดาบสองมือ ๓๐ ดาบโล่ห์ ๓๐ ดาบเขน ๓๐ ทวน ๓๐ ธง ๑๑ กระบวนเหล่านี้เดิน ๒ แถว แล้วถึงพระแสงปืน พระแสงสวัสดิ์ พระแสงปืนบันดาด ชั้นแคร่หามเปนพนักงานกรมแสงกำกับ แต่พระแสงปืนรองที่นี้ในแผ่นดินประจุบันไม่ได้แห่ คงแห่แต่ปืนมหาฤกษ์ มหาไชย มหาจักร มหาปราบ ฉากต้อ เปนพนักงานกรมกองแก้วจินดา แล้วถึงแตรงอน ๑๐ แตรฝรั่ง ๖ สังข์ ๒ แล้วจึงถึงสังฆการีแต่งสรวมเสื้อครุยถ้าพอก ซึ่งเปนพนักงานขานคำคอยพระสงฆ์ ต่อไปนั้นเปนกระบวนพระสงฆ์ ที่หนึ่งพระวงศกรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ มีคนเชิญตาลิปัตรนำน่า ที่ ๒ พระวงศกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ต่อไปจึงสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ สมเด็จพระพุฒาจารย์ ต่อนั้นไปแคร่พระราชาคณะ ที่เปนเจ้านายก่อนพระถด ที่เปนพระราชาคณะกั้นสัปทนแดงมีตาลิปัตรนำน่าทุกองค์ เปนแคร่ ๗ คู่ขาดคู่อยู่แคร่หนึ่ง เพราะติดนั่งปรก

บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ต่อนั้นไปพระครู ๗ รูป พระพิธีธรรม ๓๒ รูปเดินถือตาลิปัตรเปนคับ ๆ ละสี่รูป ๑๓ คับ ต่อไปจึงถึงกระบวนหลัง คือคนถือกระบอง ๓๐ ถือง้าว ๓๐ ตรี ๓๐ ดาบชะเลย ๓๐ การที่มีกระบวนแห่พระนี้ ก็เปนการย่อมาจากอาฏานาฏิยสูตรเหมือนกันกับกเชนทรัสวสนานเปนการย่อของสระสนาน พอกระบวนแห่ถึงกำแพงแก้วก็ประโคม พระสงฆ์ขึ้นนั่งเรียบร้อยแล้วเสด็จออกทรงจุดเครื่องนมัสการ ในเวลาวันนี้มีเทียนเล่มหนึ่งหนัก ๒ บาท พันเล่มสั้น ๆ ปิดทองคำเปลวปักเชิงเทียนทองคำ ๔ เชิง เล่มที่หนึ่งทรงจุดเมื่อแรกพระสงฆ์สวดปริตพร้อมกันแล้วตั้งไว้บนเตียงพระมณฑล เล่มที่สองจุดเมื่อสวดธรรมจักร เล่มที่สามจุดเมื่อสวดมหาสมัยสูตร เล่มที่สี่จุดเมื่อสวดอาฏานาฏิยสูตรภาณยักษจบแรก เทียนทั้งสามเล่มวางที่เตียงที่จุดที่เตียงพระสวดทั้งสามเล่ม เมื่อพระสงฆ์สวดมนต์จบแล้วมีประกาศเทวดาอีกคราวหนึ่ง แต่อาศนสงฆ์ซึ่งสำหรับพระสงฆ์ยืนประกาศเทวดาในเวลาค่ำนี้ใช้ผ้าขาวพับหนึ่งให้พระสงฆ์ยืน เมื่อประกาศเทวดาเสร็จแล้ว ทรงประเคนผ้าขาวพับแก่พระสงฆ์ผู้ประกาศเทวดา ในเวลาค่ำวันนี้พระสงฆ์ยืนหันหน้าข้างเหนือถามสังฆการีซึ่งเปนผู้รับสังฆาณัติไปเชิญเทพยดา ด้วยภาษามคธก่อนเริ่มต้นตั้งแต่โยโสอัชชะปุพพัณเห เปนต้น สังฆการีตอบ อิทานิภันเตอาคันตวาฐิโตมหิ ท่านผู้ประกาศจึงถามต่อไปว่า อชเฌสิตานุโขเต เปนต้น สังฆการีตอบ อามะภันเต จนถึง อัยยัสสะวะจะนะสะวะนายะ เปนที่สุดแล้วจึงถามเปนภาษาไทยต่อไปว่า ราชบุรุษผู้ซึ่งเราได้สั่งไปเชิญเทพยดานั้นได้กลับมาแล้วฤๅยัง สังฆการีรับว่า ได้มายืนอยู่ที่นี่แล้ว (คำที่ว่ายืนนี้ยืนจริง ๆ มิใช่พึ่งยืน เมื่อยืนทั่วกันแต่เดิมก็ยืนมาแล้ว ทำตามลัทธิเทวดา

ที่มาหาพระตั้งแต่เฝ้าพระพุทธเจ้าเปนต้น มักจะมีเรื่องราวที่ว่ายืนมากกว่านั่งทุกแห่ง) ท่านผู้ประกาศจึ่งได้ถามว่า ได้อาราธนาเทพยดาแล้วฤๅ สังฆการีตอบว่า ได้ไปบวงสรวงยกหนังสืออาราธนาแล้ว แลกลับมาในที่นี้โดยความเข้าใจว่า ถ้าเทพยดานั้นเปนสัมมาทิฏฐิ คงจะไม่ขัดอาณาสงฆ์ คงจะมาด้วยอทิสมานะกาย ในคำประกาศตอนนี้เปนแปลกกว่าของเก่ามาก คนละทางกันทีเดียว ของเก่านั้นเอาสังฆการีสองคนนั้นต่างว่าเปนเทวดาทีเดียว พระสงฆ์จึ่งได้ถามถึงรับศีลแล้วฤๅยังแลอะไรต่าง ๆ เปนเล่นพ้นกันแท้น่าหัวร่อ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึ่งได้ทรงแก้เสียทั้งหมดเปนภาษาไทย ให้เปนถามกันอย่างใหม่ดังกล่าวมานี้ ดูก็ไม่น่าหัวร่อต่อกระซิกอันใด แต่คนที่เข้าใจว่าสมมติว่าตาสองคนนั้นเปนเทวดาตามอย่างเก่าไม่เอาที่พึ่งยังหัวเราะเพ้ย ๆ ไปบ้างก็มี ที่หัวเราะเพราะแก่ติดกระอึกกระอักบ้างก็มี ถ้าหัวเราะอย่างหลังแล้วก็ควรอยู่ แต่ถ้าหัวเราะอย่างก่อนแล้วเปนคนละแบบอย่างเสียต่อไป เมื่อสังฆการีตอบภาษาไทยแล้ว ผู้ประกาศจึ่งได้ถามเปนภาษามคธตามแบบของเดิมต่อไปว่า เทวตา อาราธนา อัตถิโขอาวุยยะ สามครั้ง สังฆการีตอบ อวิตินทรี วิตินันนะ สามครั้งเหมือนกัน แล้วจึ่งถาม เทวุยโย อาวุยยะ สังฆการีตอบ อามาจะเทวุยโย สยันปริวาเรนะ พยัพคะสีก้ สามครั้งเหมือนกัน ต่อนั้นไปผู้ประกาศเทวดาได้ประกาศเทวดาเปนภาษาไทยตามเนื้อความในคำประกาศเดิมไม่ได้แก้ไข ออกชื่อเทพยดาซึ่งมาประชุมในสถานที่นั้น

คือท้าวมหาราชทั้งสี่ขอให้ตั้งใจสดับพระธรรม แลขออานุภาพพระรัตนไตรยให้สถิตย์ในพระบรมธาตุพระพุทธบุษยรัตนพระไชย พระห้าม

สรรพอุปัทว พระแก้วเรือนทอง พระปิฎกธรรม ซึ่งเชิญมาไว้ในการพระราชพิธี ขอให้เปนศรีสวัสดิ์มงคลกันสรรพภัยทั่วพระราชอาณาเขตร แลขออำนาจท้าวโลกบาลทั้งสี่ แลเทพยดาทั้งปวงจงบันดาลให้เครื่องราชูประโภค คือพระสุพรรณบัตร พระขรรค์ไชยศรี แลเครื่องนานาสรรพาวุธ ทั้งพระมหามาลา พระมหามงกุฎ ฉลองพระองค์เครื่องสรรพาภรณ์พิไชยยุทธธงไชยกระบี่ธุชครุธพาห แลพระกันภิรมย์ พระมหาสังข์ พระขำมรงค์ พระราชสัญจกร อีกมงคลพิสมร น้ำพระพุทธมนต์ บันดาที่ได้ตั้งไว้ในการพระราชพิธี ให้มีฤทธิ์อำนาจบันดาลมนุษย์แลอมนุษย์ซึ่งเปนราชปัจจามิตร ให้คิดครั่นคร้ามขามขยาดมาทแต่ว่าเห็นสิ่งของในพระราชพิธี ก็อย่าให้มีศัตรูคิดประทุษฐร้ายได้ แลขอให้น้ำทิพยวารีมาโปรยปรายในภาชนะที่ตั้งด้วยปริตโตทก เมื่อประปรายต้องกายผู้ใดก็ให้พ้นสรรพทุกข์โศกโรคภัยทุกประการ เปนจบตอนหนึ่ง ต่อนั้นไปเปนคำประกาศว่า ถ้าเทพยดาผู้ใดที่ถือสัมมาทิฐฐิ จงตั้งโสตรลงสดับพระธรรมอันชื่อว่าพระธรรมจักกัปปวัตนสูตร แลมหาสมัยสูตรในเวลาค่ำวันนี้ แล้วจงพิทักษ์รักษาพระบรมราชาธิราช อันมีพระนามประกาศปกาสิต ออกพระนามเต็มเหมือนอย่างเวลาเช้า แต่ไม่ได้ออกนามกรุง ในคำประกาศพิธีตรุษนี้เรียงลำดับพระบรมวงษานุวงษ์แปลกกว่าที่เรียงลำดับในอื่น ๆ ทั้งสิ้น เปนของมีมาแต่โบราณ คือเมื่อลงท้ายพระนามว่า จุลจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม แล้วต่อไปว่าทั้งองค์พระอัครบรมรัตนราชนารี แต่ของเดิมเห็นจะเปนมเหษีซึ่งถือว่าเปนคำไม่เพราะ แล้วต่อไปว่าสุรางคนิกรกัญญา พระบรมบุตรบุตรีพระราชนัดดา ทั้งพระประยุรวงษาเสนามาตย์ราชมนตรีกระวีชาติพฤฒามาตย์ราชปโรหิต บัณฑิตสมณ

พราหมณประชาราษฎรทั้งหลาย การที่นับพระนามพระราชวงษานุวงษ์ ไม่มีแต่กว่าพระเจ้าแผ่นดินเดียวเช่นนี้เปนอย่างเก่าแท้ เช่นมีมาในกฎหมายตำแหน่งนาพลเรือน ต่อไปนั้นก็ขอพรให้บริบูรณ์ทุกประการแล้วจึงรื้อความว่า อนึ่งเทวดาหมู่ใดถือมิจฉาทิฏฐินอกพระพุทธโอวาท มิอาจรักษาพระบรมราชาธิราช อันมีพระนามประกาศประกาศิตพระบาทบรมบพิตร สมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ บดินทรเทพยมหามงกุฎ บุรุษยรัตนราชรวิวงษ์ ทั้งองค์พระบรมรัตนราชนารีสัตรีพระสนม แลพระบรมราชบุตรบุตรีนัดดาพระญาติประยุรวงษา เสนามาตย์ราชกระวีชีพราหมณชนทั้งหลายแลสัตว์ทั้งปวงใดไซ้ เทวดาหมู่นั้นจงเร่งถอยหนีออกไปนอกขอบเขตรจักรวาฬจงเร็ว ๆ พลัน ๆ อย่าให้ทันพระสงฆ์สวดอาฏานาฏิยสูตรอันวิเสศ อันท้าวเวสสุวรรณไพศพมหาราชหากอาราธนาแต่สมเด็จพระสรรเพชพุทธเจ้าไว้ ให้ทั้งทับขับภูตปีสาจชาติฝูงยักษ์ คนธรรพ์กุมภัณฑ์นาคนิกรสัตว์นี้ โดยสมเด็จพระสรรเพชพุทธเจ้าตรัสบัณฑูรไว้ฉนี้ ความตอนนี้ที่คัดมาลงไว้เปนตัวการ เรื่องขับผีของพิธีนี้มีอยู่เพียงเท่านี้ ที่เปนต้นเหตุให้เห็นกันเปนวิ่งชุดมุดชุดกตามเช่นเก่า ๆ กันนั้น ต่อนั้นไปตามที่จดหมายในตำราว่า เปนคำเรียกเทวดาในกำภูฉัตร ให้มาช่วยขับยักษ์มิจฉาทิฏฐิ แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งว่า เปนคำเจาะตรวจน้ำแผ่ส่วนบุญเปนภาษาลังกา ยืดยาวไม่มีคำแปลเปนไทยขึ้นต้นแต่ เมตตะยันติ ไปจนถึง รุจจะติสังฆัสสาติ เปนจบ การที่ไม่ได้แปลเปนภาษาไทยนั้น ก็เพราะยืดยาวเสียเวลา พรรณาชื่อเทวดาต่าง ๆ ที่แผ่ส่วนบุญนั้นก็เปนการเหลว ๆ อยู่ จึงได้ยกไว้ใช้แต่ภาษาลังกาพออย่าให้เสียธรรมเนียมเดิม เปนเสร็จคำประกาศในเวลาค่ำเพียงเท่านี้

เมื่อประกาศเทวดาเสร็จแล้ว ทรงจุดเทียนทองตระบะมุกเทียนดูหนังสือ แล้วทรงทอดผ้าขาว ๔ พับ เฉพาะพระสงฆ์นั่งบนพระแท่นพระครู ๔ รูป ขึ้นสวดตั้งนโมสรณาคม แล้วพระราชาคณะที่ประกาศเทวดาขึ้นไปบนพระแท่นซัดตำนาน พระสงฆ์สวดธรรมจักกัปปวัตนสูตรแต่เดิมสวดลงสังโยคอย่างตามธรรมเนียม แต่เมื่อถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รับสั่งว่าช้านัก ถ้าเสด็จออกค่ำไปหน่อยหนึ่งยามเสศก็ไม่ได้ยิงปืนตามกำหนด จึงโปรดให้สวดเสียอย่างธรรมยุติกา พระราชาคณะที่ซัดตำนานนั้นลงมานั่งปรกจนจบ แล้วเสด็จไปทรงจุดเทียนทองอีกเล่มหนึ่งทรงทอดผ้าอีก ๔ พับ พระครูอีก ๔ รูปขึ้นบนพระแท่นตั้งนโมแล้ว พระราชาคณะที่นั่งปรกขึ้นไปซัดตำนานแล้วกลับลงมานั่งปรก พระครูสวดมหาสมัยสูตร ที่คาถาก็สวดเปนสรภัญญ ถึงมหาสมัยสูตรนี้ แต่ก่อนก็สวดเปนสังโยคเหมือนกัน เปลี่ยนพร้อมกันกับธรรมจักร เปนสวดอย่างธรรมยุติกา ถึงว่าถานาสมเด็จพระปรมานุชิต สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ สมเด็จพระวันรัต จะเปนพระสงฆ์มหานิกายก็ต้องซ้อมสวดอย่างธรรมยุติกาให้เปนการเร็วขึ้น ในระหว่างนั้น เมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตอนแรก ๆ เสด็จพระราชดำเนินลงไปพระราชทานน้ำพระมหาสังข์ แลทรงเจิมพระแสงปืน มหาฤกษ มหาไชย มหาจักร มหาปราบทั้ง ๔ บอก ครั้นภายหลังมา พระราชทานให้ข้าพเจ้าลงไปรดน้ำแลเจิมทุกปีมิได้ขาด ทั้งพระทรงสวัสดิ์พระสุบินบันดาลแลพระแสงปืนหลักก็รดน้ำแลเจิมด้วย ในแผ่นดินประจุบันนี้ตำแหน่งนี้ตกอยู่ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงษ์เธอ จนสิ้นพระชนม์ จึงได้ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงษ์

กรมพระภาณุพันธุวงษ์วรเดช เสด็จไปรดน้ำแลเจิมพระแสง ต่อมา สวดสมัยสูตรจบแล้วทรงจุดเทียนทองอีกเล่มหนึ่ง พระสงฆ์พิธีธรรม สำรับแรกขึ้นพระแท่นตั้งนโมสรณาคม นโมแลสรณาคมของภาณยักษ์ อย่างเร็วอยู่ใน ๒๕ มินิต อย่างช้าก็ถึง ๓๐ มินิต เมื่อจบสรณาคมพระราชาคณะนั่งปรกขึ้นไปขัดตำนานแล้ว กลับมานั่งที่อาศน์ในหมู่ตามเดิม พระราชาคณะฝ่ายวิปัสนาธุระไปนั่งปรกแทนต่อไป พระสงฆ์สวดภาณยักษ์ เมื่อจบแล้วก็เปลี่ยนกันไปตามลำดับ กำหนดที่ได้ยิงปืนคราวแรกอยู่ในยามหนึ่งเสศ ภาณยักษจบแรกยิงปืน ๓ ครั้ง ๆ ที่หนึ่งที่ค่ายังเวลายัง ครั้นสวดไปถึงวิปัสสิในคราวแรก พระสงฆ์ซึ่งนั่งอยู่ข้างล่างจับสายสิญจน์ สวดคาถาวิปัสสิจนตลอดจบหนึ่ง ต่อไปไม่ได้สวดอีก ในจบแรกยิงปืนครั้งที่สองที่อุชชาเปดัพพังเรียกกันว่าอุชชาใน ยิงปืนอีกครั้งหนึ่งที่อุชชาเปดัพพังหลังเรียกว่าอุชชานอก ต่อไปตั้งแต่จบที่สองภาณพระ ยิงจบละสองคราวปืน คือที่ค่ายังเวลายังคราวหนึ่ง ที่อุชชาในอีกครั้งหนึ่งเปนสองครั้งตลอดไปทุกจบ สวดตลอดคืนยังรุ่งอยู่ในสิบเอ็ดจบ ถ้าเสด็จออกหัวค่ำเปนสิบสองจบบ้าง บางทียิงปืนอยู่ใน ๒ คราวปืน เปนธรรมดา แต่ถ้าเปนสิบสองจบก็เปน ๒๕ คราวปืน

ปืนที่ยิงในวันยิงอาฏานานี้ แต่เดิมมาใช้สังฆการีตีฆ้อง เมื่อถึงกำหนด จะ ยิงใช้ กรม พระ แสงปืนต้นยิงปืนสัญญาบนชาลาพระมหาปราสาท แล้วทนายปืนกรมพระตำรวจ ยิงปืนคาบสิลายิงเปนคับเปนสัญญาแล้ว จึงได้ยิงต่อ ๆ กัน ครั้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เกิดรักษาพระองค์ปืนทองปรายขึ้น ก็ให้รักษาพระองค์ปืนทองปรายยิง เมื่อเกิดเกณฑ์หัดปืนแดงขึ้น ก็ให้เกณฑ์หัดปืนแดงมายิงอีกพวกหนึ่ง

ครั้นตกมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทหารปืนทองปรายคงยิงอยู่ตามเดิมพวกหนึ่ง ถอนเกณฑ์หัดปืนแดง เอาทหารเกณฑ์หัดอย่างยุโรปยิงแทนอีกพวกหนึ่ง ครั้นเมื่อหล่อปืนมหาฤกษ มหาไชย มหาจักร มหาปราบ ขึ้นพร้อมกันกับที่ทรงสร้างพระแสงปืนนพรัตนสำหรับเข้าพิธี ก็ทรงพระแสงปืนนพรัตน ซึ่งเปนปืนอย่างที่เรียกว่าโก๊ อย่างเก่าๆ ทรงยิงเองทางช่องพระแกลที่ ๒ ด้านเหนือมุขตวันออก เปนสัญญาให้ยิงปืนมหาฤกษ มหาไชย มหาจักร มหาปราบ พระแสงปืนนพรัตนนั้นไม่สู้สดวกนัก จึ่งได้โปรดให้จัดพระแสงปืนหลักที่สำหรับตั้งน่าเรือพระที่นั่ง ขึ้นมาตั้งที่ชาลาน่าพระมหาปราสาท ตรงช่องพระแกลที่กล่าวแล้ว ล่ามสายไหมเบญพรรณถักติดกับไกปืน ขึ้นมาผูกกับพนักพระแกล เจ้าพนักงานประจำปืนอยู่ข้างล่าง เมื่อเวลาถึงกำหนดยิง ก็ทรงกระตุกเชือกนั้นพระแสงปืนหลักนั้นเปนสัญญา ซึ่งให้เปนสององค์ไว้นั้นเพื่อจะสับปลับ เมื่อไม่สับปลับก็ทรงทั้งสององค์ ภายหลังมาเมื่อพระแสงปืนพระกรรสวัสดิ์เข้ามาถึง เปนพระแสงปืนใหญ่บันจุท้ายซึ่งได้เข้ามาถึงกรุงเทพฯ ในครั้งแรก โปรดยิงนักได้ทรงทดลองที่ประทุมวันแลที่ลานเทหลายครั้ง ครั้นเมื่อถึงพระราชพิธีก็โปรดให้มาตั้งที่ตรงน่าพระแกลโยงเชือกขึ้นมาทรงกระตุกเปนสัญญา พระแสงปืนหลักทั้ง ๒ องค์นั้นก็คงไว้ด้วย ครั้นมาภายหลังเมื่อปลายๆ แผ่นดินทรงพระสุบินไป ว่ามีปืนอย่างหนึ่งซึ่งเปนรูปปืนใหญ่แต่ยิงได้หลายๆ นัด มีตรกหันเหมือนอย่างปืนที่เรียกกันว่าโก๊ตั้งไว้ที่น่าพระที่นั่งอนันตสมาคม มีเจ้านายหลายพระองค์แต่งเข้ามาเฝ้า ทรงจำได้ว่ากรมขุนวรจักรองค์หนึ่ง ได้ทรงยิงปืนนั้นเปนสลุตรับ จึ่งมีพระราชหัตถเลขาสั่งออกไปให้ทำตามกระแสพระสุบิน แต่ผู้ที่ทำ

นั้นจะคิดหันให้เปนอย่างปืนไก่ก็ไม่ไว้ใจ จึ่งทำเปนรางบันจุปีสตันยาว ๆ สอดเข้าไปในช่องข้างท้ายบอกปืน เลื่อนไปทีละช่องยิงได้คับละหลาย ๆ นัด เมื่อได้ทอดพระเนตรก็รับสั่งว่าไม่เหมือนที่ทรงพระสุบิน แต่ยิงได้หลายนัดคล้ายคลึงกัน จึ่งพระราชทานชื่อว่าพระสุบินบันดาล ให้ตั้งยิงในการพระราชพิธีนี้ด้วย ในปีแรก ๆ ทรงเที่ยวหนึ่ง ๆ อยู่ใน ๒ นัด ครั้นภายหลังมาพระราชทานให้ข้าพเจ้าเปนผู้ยิงเนือง ๆ ส่วนด้ามไกนั้นโยงขึ้นมาที่พระแกลที่หนึ่ง ไม่ได้รวมอยู่ในพระแกลที่สองซึ่งเปนที่ประทับพระแสงปืนอย่างเช่นทรงพระสุบินนั้น ภายหลังก็ทรงสั่งมาอีกจนได้ แต่พึ่งมาถึงภายหลังไม่ทันจะพระราชทานชื่อ การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปนพระราชธุระในเรื่องยิงปืนมากนี้ ทรงเปนการแปรกติศฝึกหัดให้คุ้นเคยในการยิงปืน ด้วยเวลาอื่นนอกจากยิงอาฏานาฏิยสูตรนั้นแล้วก็ไม่ได้ทรงเลย ในเมื่อตอนแรกยังเสด็จอยู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน เคยทรงพระแสงปืนเล็กทางสีหบัญชรเนือง ๆ เอาหม้อเข้ากรอกน้ำเสียแล้วขึ้นไปแขวนไว้บนต้นไม้ตามที่คลังของที่เรือนหมอ ทรงยิงหม้อเข้านั้นพเอินครั้งหนึ่งกระสุนปืนเข้าไปตกถึงพระที่นั่งวังจันทร์ ซึ่งเปลี่ยนชื่อเปนพระที่นั่งอิศเรศราชานุสรทุกวันนี้ ในขณะพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเสด็จอยู่ก็เปนที่ตกพระไทย เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปพระราชทานทองคำสมโภชลิ่มหนึ่ง แต่นั้นมาก็ไม่ได้ทรงพระแสงปืนอีกเลย นอกจากเวลาพิธี ถ้าจะคิดคืนพระแสงองค์ใดลองก็รอไว้การพิธีทุกครั้ง แต่ถ้าจะคิดกระสุนลองแล้วก็ไปลองที่ประทุมวันฤๅที่ลานเท ที่ประทุมวันนั้นภายหลังก็เปนอันเลิกไป เมื่อกระสุนไปถูกกระบือที่คนจูงมากระบือล้มแต่คนไม่เปนอันตราย แต่นั้นมาก็คงมีอยู่ที่ลานเทแห่งเดียว ต่อเมื่อพระแสงใหม่มี

มาจึ่งได้ต้องเปนการนาน ๆ มีทีหนึ่ง เพราะฉนั้นเมื่อถึงการพระราชพิธีตรุศนี้แล้วจึ่งได้ทรงยิงปืนเปนการฝึกซ้อมให้ชำนาญทุกปีมิได้ขาด เมื่อมีทหารผู้หญิงอยู่แต่ก่อน ก็เคยโปรดให้มายิงที่ศาลาข้างพระที่นั่งวิมานรัตยาพร้อมกับคราวปืนช้างนำมาช้านานหลายปี ถ้าเวลาตั้งแต่ยิงปืนยกแรกไปแล้ว ไม่ใคร่จะได้เสด็จพระราชดำเนินไปประทับทางเจ้านายขุนนาง ประทับอยู่ที่ตรงพระแกล ตรัสกับกรมพระบวเรศวริยาลงกรณ์อยู่จน ๗ ทุ่ม ๘ ทุ่มจึ่งได้เสด็จขึ้นทุกปี ถึงทหารก็เหมือนแต่ก่อนมา ไม่ได้เคยฝึกซ้อมติดตีนในที่อื่น ต้องผลัดเปลี่ยนกันเข้ามายิงยาฎานา เปนการหัดติดตีน ตลอดมาถึงทหารมหาดเล็กในแผ่นดินประจุบันนี้ก็ยังถือว่าเปนการฝึกหัดเช่นนั้นเหมือนกัน แต่พระแสงปืนที่สำหรับยิงเปนสัญญานั้นเลิก คงใช้สัญญาระฆังตามเดิม จำนวนแลตำบลลำดับที่ยิงปืนดังจะว่าต่อไปนี้

ฝั่งตวันออก คือในพระบรมมหาราชวังชั้นกลาง ที่ศาลาหน้าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทหารมหาดเล็ก ๑๐ คนยิงปืนอินฟิลพวก ๑ ทหารรักษาพระองค์ ๓๐ คน ทหารแคตตลิงกัน ๓๐ คน ยิงปืนสามแหมทั้ง ๒ พวก กรมกองแก้วจินดาเจ้ากรมปลัดกรมขุนหมื่น ๓๕ คน ยิงปืนมหาฤกษ มหาไชย มหาจักร มหาปราบ พวกหนึ่งเปนสัญญาใน

กรมทหารปืนใหญ่ ยิงปืนทองพื้นดินบิด ๒ บอก ยิงที่หน้าประตูวิเศษไชยศรีเปนสัญญานอก

กรมทวนทองซ้ายขวา กรมเขนทองซ้ายขวา คุมปืนทองอย่างไทร ๒ บอก ยิงที่ประตูมณีนพรัตน

กรมอาษารองซ้ายขวา ปืนทองฝรั่งเบิดหมวก ๒ บอก ยิงที่ถนนน่าศาลพระหลักเมือง

กรมฝีพายคู่ชักซ้ายขวา ปืนทองรางแท่น ๒ บอก ยิงที่ถนนน่าศาลพระเสื้อเมืองพระทรงเมือง

กรมล้อมพระราชวัง คุมปืนเหล็กหามแล่น ๑๒ บอก ปืนคาบสิลา ๕ บอก ยิงบนป้อมรอบพระบรมมหาราชวัง ๑๒ ป้อม

กรมตำรวจแลพลพันทหารใน คุมปืนหามแล่น ๑๗ บอก ยิงบนเขื่อนเพ็ชรกำแพงวัง ๑๐ ตำบล คือ

กรมทหารในซ้ายขวา ยิงที่เขื่อนน่าโรงทานบอก ๑ เขื่อนตรงท่ากระแช ๑ บอก

กรมพลพันซ้าย ยิงที่เขื่อนด้านวัดพระเชตุพน

กรมพลพันขวา ยิงที่เขื่อนโรงไหม

กรมตำรวจสนมซ้าย ยิงที่เขื่อนริมอุโมงค์

กรมตำรวจสนมขวา ยิงที่เขื่อนบันไดตรงวัดพระเชตุพน

กรมพระตำรวจนอกซ้าย ยิงที่เขื่อนเหนือแลใต้พระที่นั่งสุทไธสวริย์ปราสาท

กรมพระตำรวจนอกขวา ยิงที่เขื่อนบันไดริมป้อมสัญจรใจวิง

กรมพระตำรวจในซ้าย ยิงที่เขื่อนท้ายพระที่นั่งสุทไธสวริย์

กรมพระตำรวจใหญ่ขวา ยิงที่เขื่อนริมป้อมสัญจรใจวิง พวกที่ว่ามานปืนแห่งละ ๒ บอกทั้งสิ้น

กรมกองแก้วจินดา ปืนทองมะนิลา ๒ บอก ยิงบนป้อมเหนือป้อมใต้พระที่นั่งสุทไธสวริย์

กรมรักษาพระองค์ซ้ายขวา ปืนทองรางแท่น ๒ บอก ยิงที่ป้อมพรหมอำนวยศิลป ป้อมอินทรอำนวยรศ

กรมเรือตั้งทหารใน ปืนทองอย่างไทร ๒ บอก ยิงที่น่าประตูศรีสุนทร ๓

กรมพระตำรวจนอกซ้าย ยิงที่ท่าพระ ๓ น่าวัดมหาธาตุ ๓ ยิงที่ประตูดินพระราชวังบวร ๓

กรมพระตำรวจใหญ่ขวา ยิงที่ท่าช้างพระราชวังบวร ๓ ประตูใหญ่น่าบ้านเจ้าพระยามหาโยธา ๓

กรมเกณฑ์อย่างฝรั่งซ้าย ยิงที่ประตูใหญ่น่าวังกรมหมื่นกระษัตรียศรีศักดิเดช ๓

กรมพระตำรวจใหญ่ซ้าย ยิงที่น่าบ้านพระยานาวานุโยค ๓ มุมบ้านเจ้าพระยาธรรมา คือประตูใหญ่ริมบ้านพระยานรรัตน ๓ ประตูใหญ่วัดบวรนิเวศน์ ๓

กรมพระตำรวจในขวา ยิงที่ประตูใหญ่วัดรังษีสุทธาวาศ ๓ ประตูใหญ่ป้อมมหากาฬ ๓

กรมพระตำรวจในซ้าย ยิงที่ประตูน่าวัดเทพธิดา ๓ ประตูเหนือป้อมหมูทลวง ๓

กรมพระตำรวจสนมขวา ยิงที่น่าประตูสำราญราษฎร์ถนนบำรุงเมือง ๓ ประตูถนนเจริญกรุง ๓

กรมเกณฑ์หัดอย่างฝรั่งขวา ยิงที่ประตูน่าวังกรมหมื่นภูบาลบริรักษ์ คือวังบูรพาภิรมย์เดี๋ยวนี้

กรมพระตำรวจสนมซ้าย ยิงที่ประตูตะพานหัน ๑ ประตูใหญ่วัดราชบุรณ ๑

กรมพระตำรวจนอกขวา ยิงที่ประตูวัดพระเชตุพน ๑ ประตูท่าเรือจ้างศาลต่างประเทศ ๑ ปืนหามแล่นแห่งละ ๒ บอกทั้งสิ้น

ฝั่งตวันตกกรมอาษาวิเศศซ้าย ยิงที่ป้อมวิไชยประสิทธิ์ตำบล ๑

กรมอาษาใหม่กรมท่าขวา ยิงที่ถนนวัดโมลีโลกย์ตำบล ๑

กรมอาษาใหม่กรมวังซ้าย ยิงที่ถนนวัดอมรินทร์ตำบล ๑

กรมอาษาใหม่กรมวังขวา ยิงที่ถนนวังกรมหมื่นเทวานุรักษ์ตำบล ๑

กรมเรือกันซ้ายขวา ยิงที่ถนนวัดอาจาริย์ตำบล ๑ ปืนหามแล่นแห่งละ ๒ บอกเหมือนกัน

รวมตำบลซึ่งยิงปืนฝั่งตวันออก สัญญาใน ๓ สัญญานอก ๓ ประตูวัง ๒ ป้อมหมู่วัง ๑๒ เชิงเทิน ๑๐ ถนนใหญ่ ๒ ประตูใหญ่รอบพระนคร ๒๐ รวม ๕๒ ตำบล ฝั่งตวันตกป้อม ๑ ถนน ๔ รวม ๕ ตำบล รวม ๕๗ ตำบล

จำนวนปืนที่จ่ายไปยิง ปืนอันพึน ๓๐ ปืนสามแหม ๒๐ ปืนคาบศิลา ๕ ปืนทองมหาฤกษ์มหาไชยมหาจักรมหาปราบ ๔ ปืนพื้นดินปืดสัญญานอก ๒ ปืนอย่างไทร ๔ ปืนฝรั่งเบิดหมวก ๒ ปืนทองมนิตา ๒ ปืนทองรางแท่น ๒ ปืนหามแล่น ๙๐ บอก รวมปืนเล็ก ๙๕ ปืนใหญ่ ๙๖ รวม ๑๙๑ บอก กำหนดที่ยิงปืนนั้น ยิงปืนมหาฤกษ์มหาไชยมหาจักรมหาปราบก่อนแล้วจึงยิงปืนคับ เมื่อยิงปืนคับแล้วจึงยิงปืนสัญญานอกที่ประตูวิเศศไชยศรี แล้วปืนป้อมเชิงเทินเพ็ชรยิงไปเปนลำดับประทักษิณรอบพระราชวังแลพระนคร

อนึ่งเมื่อเวลายิงปืนนั้น มีกรมพระตำรวจกับกรมต่าง ๆ ซึ่งจะว่าต่อไปเปนกองตรวจตำบลที่ยิงปืนตามประตูเมืองฝั่งตวันออก ๔ กอง ฝั่งตวันตก ๓ กอง คือพระยามหามนตรี พระยาราชโยธาเทพไปตรวจแต่ประตูใหญ่ศาลต่างประเทศถึงประตูสำราญราษฎร์ ๖ ตำบล พระยามหาเทพ หลวงราชมานูไปตรวจแต่ประตูเหนือป้อม หมูหลวง ถึงน่าวัดรังษี ๔ ตำบล พระอินทรเทพ หลวงสุรินทรเดช ตรวจแต่น่าวัดบวรนิเวศน์ถึงมุมบ้านเจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ ๕ ตำบล พระพิเรนทรเทพ หลวงเสนาภิมุขตรวจแต่ท่าช้างพระราชวังบวร ถึงท่าพระน่าประตูศรีสุนทร ๕ ตำบล พระพรหมบริรักษ์ พระสุริยภักดี ไปตรวจฝั่งตวันตกทั้ง ๕ แห่ง

การสรวมมงคลธรรมเนียมแต่เดิม เจ้านายข้าราชการทั้งฝ่ายน่าฝ่ายในต้องสรวมมงคลทั้งสามวัน ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเวลาค่ำวัน ๑๑ ค่ำ ๑๒ ค่ำ ๑๓ ค่ำ ไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทเลย ถึงจะมีการ ใส่กันต์พระเจ้าลูกเธอก็ไม่เสด็จแต่เวลาเช้านั้นเสด็จทุกวันไม่ได้ขาด ด้วยการถวายสังฆทานแลเลี้ยงพระในเวลานั้นก็ยว่าเปนการสำคัญพระราชกุศลมาก แต่ถึงไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินอย่างนั้น เจ้าพนักงานก็ตั้งผะอบพระมหามงคล แลที่สรงพระภักตร์ตามแบบทั้งวัน ๑๒ ค่ำ ๑๓ ค่ำ ส่วนเจ้านายแลข้าราชการซึ่งจะเข้าไปเฝ้าในพระที่นั่งอมรินทร์วินิจฉัย ก็ต้องสรวมมงคลทั้งสองคืนต่อเวลาค่ำวันแรม ๑๔ ค่ำจึ่งได้เสด็จพระราชดำเนิน ถ้าเจ้านายแลข้าราชการสรวมมงคลตั้งแต่เวลาเสด็จออกไป แต่ที่ทรงเองนั้นต่อเวลาสวดสมัยธรรมจักรจบแล้ว พอภาณยักษ์ขึ้นจึ่งได้เสด็จพระราชดำเนินขึ้นในม่านประทับ ราชอาศนสรง พระภักตร์ ทรง พระ มหามงคล ซึ่งโยงสาย สิญจน์

ประทับอยู่จนภาณยักษ์จบแรกจบทรงพระมหามงคลคู่ผลัดแล้ว เสด็จพระราชดำเนินกลับ ไม่ได้ทรงฟังภาณยักษ์จบสองต่อไป ครั้นมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินออกทั้งเช้าทั้งเย็นไม่ได้ขาดเลย แต่เจ้านายข้าราชการซึ่งเฝ้าในวัน ๑๒ ค่ำ ๑๓ ค่ำ โปรดให้ยกเลิกเสียไม่ต้องสรวมมงคล พระมหามงคลซึ่งตั้งไว้นั้นก็พระราชทานสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอบ้าง พระเจ้าลูกเธอบ้างทุกวัน แต่พระเจ้าลูกเธอซึ่งทรงพระเยาว์อยู่นั้น อยู่ข้างจะตื่นทรงมงคลกันจู๋จี๋มาก ที่ได้ทรงวันเดียวไม่สะพระไทยบ่นอดเอดกันไปต่าง ๆ จึ่งโปรดให้มีมงคลมาสรวมพระราชทานวันละสองพานเวียนทั้งสามคืน การที่ทิ้งมงคลนี้ก็มีมาจนเจ้านายเด็ก ๆ ทุกวันนี้ ด้วยเหตุที่จะทิ้งหนักถึงหนาเพราะอยากโสกันต์เปนเบื้องน่า เห็นเจ้านายข้างนอกทั้งสวดแลเข้ามาเกษากันต์กันเวลาเช้ามันให้อยากใจเต้นไปไม่หาย เปนเช่นนี้กันโดยมาก ได้สรวมมงคลเข้าก็ดูค่อยสบายวางหน้า[illegible] ถ้าถึงวันยิงอาฏานาได้ถือกระบองเพ็ชรเข้าด้วยยิ่งกระหยิ่มชื่นชมมาก ถึงจะหาวนอนให้หวอด ๆ เท่าไรก็ทนได้ไม่เปนไร ใครอยากดูให้เห็นจริงคอยดูพิธีตรุษปีนี้ก็ได้ การทรงพระมหามงคลในวัน ๑๔ ค่ำนั้น เมื่อเวลาภาณยักษ์ขึ้นเสด็จขึ้นข้างในทรงพระมหามงคล แต่ทรงเด็ดเสียที่โยงสายสิญจน์ พระมหามงคลคู่ผลัดก็ทรงสรวมพระกรออกไปด้วย บางทีก็พระราชทานผู้ใดผู้หนึ่งซึ่งยังไม่ได้พระราชทานในสองวันล่วงมาแล้ว บางทีก็ไม่ได้พระราชทาน ทรงอยู่เพียงยิงปืนครั้งแรกแล้วก็เปลื้องด้วยประทับอยู่นาน เวลาจะเสด็จกลับทรงสรวมพระกรทั้งสองข้างไม่ได้ทรงกลับมา กระบองเพ็ชรแลพิสมรจ่ายในเวลาภาณยักษ์เปนน่าที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอทรงจ่ายมาแต่เดิม

ถึงเวลาก็เสด็จขึ้นไปหลังพระแท่นกับเจ้าพนักงานหยิบถุงออกมา แล้วถวายกระบองเพ็ชรทรงซึ่งจาฤกคาถา อริโยอุตไมมัคโค เปนต้น ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานให้จาฤกใหม่แปลกกันกับกระบองเพ็ชรสามัญซึ่งจาฤกสัพเพเทวาปีสาเจวะเปนต้น แล้วจึงได้นำไปที่มุขเหนือส่งข้างในแลแจกเจ้านายข้าราชการฝ่ายน่า แต่คำที่เรียกว่าแจกนี้เปนแต่ศักว่าแจก น่าที่จะเรียกว่าแย่งมากกว่า แลเวลาจ่ายแล้วเสียงดังเฮอลั่น แล้วกระทบกันดังกรอกแกรก ๆ จนเกือบไม่ได้ยินภาณยักษ์ ถ้าโยนลงไปกลางหมู่คนสักมัดหนึ่งคงจะแย่งกันเหมือนแย่งตัวเปนแน่

ในวันยิงอาฏานานี้เปนประเพณีมาแต่เดิม เจ้านายแลข้าราชการต้องเข้ามาประชุมเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาททั้งผู้ใหญ่ผู้น้อย ไม่ใคร่มีใครค่อยเว้นว่างด้วยเปนพระราชพิธีซึ่งจะให้เปนมงคลทั่วกัน แลเปนเวลายิงปืนกลางคืนซ้อนจะอยู่ข้างชุ่มชื่น ถึงชั้นเสนาบดีนอนหัวค่ำก็ยังคงรักษาแบบอย่างเดิมอยู่ไม่ใคร่จะขาดเหมือนการพระราชพิธีอื่น ๆ

วันแรม ๑๕ ค่ำตั้งแต่เวลารุ่งไปพระสงฆ์ที่สวดภาณยักษ์หยุดแล้ว ขึ้นสวดแผ่เมตตาพรหมวิหารจนเวลาเสด็จออกเลี้ยงพระ เมื่อเลี้ยงพระเสร็จแล้วทรงจุดเทียนหลังครอบพระกริ่งถวายกรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ชาวที่ยกหม้อน้ำมนต์ทองเหลืองตั้งรายตามหน้าพระราชาคณะ แล้วสวดทำน้ำมนต์ตั้งนโม นัตถิเม ยังกิญจิ รัตนังโลเก แล้วจึงสวดคาถารัตนสูตร แต่ก่อนสมเด็จพระพุฒาจารย์ ภายหลังสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ดับเทียนไชยด้วยใบพลู เมื่อถึงปลายคาถารัตนสูตร แล้วสวดสัพพโรควินิมุตโต ลงท้ายยะถาที่ไปจะนิพพุโต เปนเสร็จการทำน้ำ

มนต์ พระสงฆ์ซึ่งเข้าพระราชพิธีทั้งที่พระมหาปราสาทแลที่กลางเมือง แลประตูเมืองได้ผ้าสบงองค์ละผืนทั่วกัน การอนุโมทนาวันนี้มีสัพพุทธาภายหลังอติเรกอีกวันหนึ่ง เปนส่วนในพระเจ้าแผ่นดิน พระสงฆ์ไปแล้วพระราชทานน้ำพระมหาสังข์ แลทรงเจิมพระบรมวงษานุวงษ์ทั้งปวงแต่น้ำมนต์ใช้น้ำพระพุทธมนต์ในครอบพระกริ่ง ที่เหลืออยู่อีกมากน้อยเท่าใดภูษามาลานำเข้ามาตั้งถวายในที่สรงข้างใน เทียนไชยซึ่งดับแล้วเหลืออยู่นั้นส่งพนักงานพระศรีหุงสี่ผึ้งสีพระโอษฐ์ ในเวลาวันนี้พระสงฆ์ที่เข้าในพระราชพิธีนั้นกลับไปแล้ว ต้องเที่ยวประน้ำมนต์กำหนดตามหมายรับสั่งของเดิมว่า ประน้ำไปรยทรายเข้าในพระบรมมหาราชวัง พระสงฆ์ ๑๐ รูป บาตรน้ำ ๘ บาตรทราย ๒ ชาวที่ใหญ่รับบาตร รอบพระบรมมหาราชวังชั้นกลาง พระสงฆ์ ๑๐ รูป บาตรน้ำ ๘ บาตรทราย ๒ เหมือนกันเปนแห่ง ๑ ในโรงพิธีฝั่งตวันออก พระสงฆ์วัดสุทัศน ๑๒ รูป หม้อน้ำ ๑๐ บาตรทราย ๒ ประแต่วัดสุทัศนมาถึงถนนสี่ทิศ คือแยกถนนบำรุงเมือง ถนนเฟื่องนครแล้วแยกไปข้างเหนือ ๖ รูป ข้างใต้ ๖ รูป จนถึงป้อมสุดถนนเฟื่องนครทั้งสองข้างแห่งหนึ่ง พระสงฆ์โรงพิธีป้อมพระสุเมรุ ๖ รูป หม้อน้ำ ๕ บาตรทราย ๑ ประไปจนถึงป้อมมหากาฬแห่ง ๑ พระสงฆ์ที่โรงพิธีป้อมมหากาฬ ๖ รูป มีหม้อน้ำบาตรทรายเท่ากันกับที่ป้อมพระสุเมรุ ประไปถึงป้อมมหาไชยแห่งหนึ่ง พระสงฆ์ที่โรงพิธีป้อมมหาไชย ๖ รูป ประไปถึงป้อมมหาฤกษ์แห่ง ๑ พระสงฆ์ที่โรงพิธีที่ป้อมมหาฤกษ์ ๖ รูป ประไปถึงป้อมพระสุเมรุแห่ง ๑ รวม ๕ แห่ง ผู้ถือบาตรน้ำบาตรทรายกรมพระนครบาล ในฝั่งตวันตก พระสงฆ์ที่โรงพิธีวัดโมลีโลกย์ ๖ รูป ประไปถึงศาลหลวงเก่าแห่ง ๑ พระสงฆ์ที่โรง

พิธีศาลหลวงเก่า ๖ รูป ประไปถึงโรงพิธีวัดอรุณแห่ง ๑ พระสงฆ์ที่โรงพิธีวัดอรุณ ๖ รูป ประไปถึงโรงพิธีถนนอาจารย์แห่ง ๑ พระสงฆ์ที่โรงพิธีถนนอาจารย์ ๖ รูป ประไปถึงวัดอมรินทร์แห่ง ๑ พระสงฆ์วัดอำมรินทร์ ๖ รูป ประรอบพระราชวังหลังแห่ง ๑ รวม ๕ แห่ง หม้อน้ำบาตรทรายก็เท่ากับโรงพิธีประตูเมืองฝั่งตวันออก แลเปนธุระกรมพระนครบาลรับหม้อน้ำบาตรทรายด้วยเหมือนกัน แต่การที่ประทำน้ำมนต์นอกพระราชวังนี้ จะเลิกเสียแต่เมื่อครั้งใดก็ไม่ทราบ ฤๅจะเปนแต่รวม ๆ กันไปเอง แต่หมายยังคงซึ่งแต่อยู่ตามเดิม ที่ประอยู่ทุกวันนี้มีแต่ในพระบรมมหาราชวัง พระราชาคณะ ๕ รูป บาตรน้ำ ๒ บาตรทราย ๒ ขึ้นประนมพระราชมณเฑียรทุกแห่งตลอดคืนที่พระบรรธม ในเวลาเย็นเจ้าพนักงานเวียนเทียนพระแท่นมณฑลสมโภชพระพุทธรูป แลเครื่องราชูประโภคเปนเสร็จการพระราชพิธี

แต่ในส่วนตรุษนั้นมีการพระราชกุศลประจำปี คือมีการทรงบาตรพระสงฆ์มากขึ้นกว่าปรกติอย่างหนึ่ง แลมีน้ำอบที่เรียกกันว่าแป้งสด แต่เปนคำที่เรียกกันอย่างโบราณ ทุกวันนี้ไม่มีใครเรียก ดูก็ขันอายเหมือนกับจะหอมเย็น ๆ แต่สันนิฐานว่าเปนอย่างดีฤๅอย่างเลวก็ทายไม่ถูก ต้องสืบถามจึ่งได้ความว่าแป้งสดนั้น คือน้ำอบที่อบด้วยตะคันอย่างเช่นใช้กันอยู่ธรรมดานั้นเอง ปรุงก็ปรุงด้วยแป้งร่ำแต่เจือน้ำดอกไม้สดลงไปเพื่อจะให้หอมเย็นฤๅจะให้เปลืองน้อยอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่คงใช้เปนน้ำอบอย่างเลว แต่ก่อนมาพนักงานในพระบรมมหาราชวัง มีคนหนึ่งเรียกว่าพนักงานแป้งสด อยู่ในบาญชีต่อท้ายพนักงานพระสุคนธ์ พระสุคนธ์นั้นเปนน้ำอบอย่างดี แป้งสดเปนน้ำอบอย่างเลว น่าที่ของ

พนักงานแบ้งสด มีอยู่สองอย่างเท่านั้น คือทำน้ำอบสำหรับสรงพระศรีมหาโพธิในเวลาตรุศคราวหนึ่ง สงกรานต์คราวหนึ่ง ทำน้ำอบที่สำหรับพระราชทานรดเจ้านาย ข้าราชการ ในเวลาสงกรานต์อย่างหนึ่ง นอกนั้นไม่มีธุระอันใด ตัวพนักงานมีมาแต่เดิม ก็ปล่อยให้อยู่ไปจนสิ้นชีวิตร ครั้นเมื่อสิ้นชีวิตรไปแล้วก็โปรดให้เลิกเสีย แต่แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว การแบ้งสดตกอยู่ในพนักงานพระสุคนธ์เปนผู้ทำ เมื่อเวลาเช้าทรงบาตรแล้ว เหยกรอกขวดคอปล้องขนาดใหญ่ ๕ ขวด ผ้าสีชมภู ๕ ผืน รองพานทอง หม้อน้ำเงิน ๕ หม้อ มาตั้งถวายตัวที่ท้องพระโรงทุกวัน กำหนดมากน้อยเท่าใดนั้นจะเปนตามจำนวนพระศรีมหาโพธิซึ่งทรงนับถือ คือวันที่หนึ่งไปสรงพระพุทธรูปแลพระศรีมหาโพธิวัดพระเชตุพนแห่ง ๑ วัดมหาธาตุ ซึ่งเรียกว่าวัดพระศรีสรรเพชตามเดิมแห่ง ๑ วันที่สองวัดอรุณราชวรารามแห่ง ๑ วัดสุทัศน์เทพวรารามแห่ง ๑ วันที่สาม วัดปทุมนิวาศแห่ง ๑ วัดสเกษแห่ง ๑ วัดบวรนิเวศน์วิหารแห่ง ๑

อนึ่งในตรุศสามวันนี้ มีตั้งศาลาฉลองทาน ๕ ตำบล คือน่าวัดบวรนิเวศน์ตำบล ๑ น่าวัดมหาธาตุ ซึ่งยังคงเรียกอย่างเก่าว่า น่าวัดพระศรีสรรเพชตำบล ๑ วัดสุทัศน์เทพวรารามตำบล ๑ วัดพระเชตุพนตำบล ๑ วัดอรุณราชวรารามตำบล ๑ แต่เดิมว่าในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีที่น่าวัดราชโอรสด้วย จะเปนเลิกที่น่าวัดราชโอรสมาวัดบวรนิเวศน์ฤๅประการใดไม่ทราบ มีโรงปลูกขึ้นใหม่ทุกแห่ง วิเสศห้าโรง เปนผู้ทำครัวแลเปนผู้เลี้ยง แลมีผู้กำกับ คือ กรมสัสดีมหาดไทย กระลาโหม ชาววังตัวสี่ ชาวคลัง สรรพากร มหาดเล็ก

วังนอกซ้ายขวา จ่ายเข้าสารโรงหนึ่งเข้าขาววันละ ๕ ถัง เข้าแดงวันละ ๑๐ ถัง ห้าโรงเปนเข้าขาววันละ ๒๕ ถัง เข้าแดงวันละ ๕๐ ถัง สามวันเปนเข้าขาว ๗๕ ถัง เข้าแดง ๑๕๐ ถัง แต่ส่วนที่ซื้อกับเข้านั้น เมื่อถึงกำหนดตรุศแลสงกรานต์แล้ว ท้าวอินทรสุริยาก็นำเงิน ๑๐ ชั่งมาถวายทรงจบพระหัตถ์ แล้วจึงไปจ่ายให้แก่นายวิเศศทั้ง ๕ โรง แลมีในหมายเกณฑ์ให้กรมแสงจัดมีดโกน แลตะไกรไปประจำอยู่ที่โรงทานทั้ง ๕ ตำบล สำหรับราษฎรจะได้ตัดผม ดูการที่จัดนั้นจะเปนการสนุกนี่อย่างศาลาน้อยทานพระเวสสันตรอย่างเก่า ๆ จะให้มีพรักพร้อมทุกอย่าง แต่การเลี้ยงทั้งปวงนั้นไม่ต้องสงไสยเลยคงเปนอย่างสูงเปนแน่ ของอาหารอย่างสูงเช่นนี้ต้องใช้ท้องเหล็กจึงจะพอรับรอง แต่มีที่พิเศศอยู่อย่างหนึ่ง คือเจ้านายขุนนางมักจะได้รับสำรับที่ท้าวอินทรสุริยา ไปเที่ยวแจกถึงวังถึงตำหนัก ถ้าบนของเช่นนี้ด้วยอยู่ข้างจะทำพอใช้ แต่เจ้านายที่ในวังนี้ บางแห่งกะชาใจกันว่าของที่ท้าวอินทรสุริยาไปให้นั้นเปนให้สำรับทำบุญ นำไปถวายพระสงฆ์เสียก็มี ที่จะเสวยเองนั้นมีน้อย ข้าหลวงกินนั้นมีมาก แต่ที่แท้นั้นสำหรับจะได้มาลงในรีโปตหางว่าวถวายพระราชกุศล ซึ่งกรมวังสำหรับมาตะโกนตรงน่าพระที่นั่งอย่างปลาปต่อย ข้างได้ว่าบรมวงษานุวงษ์เสวยเท่านั้นองค์ ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยเท่านั้น พระสงฆ์แลราษฎรเท่านั้น หางว่าวถวายพระราชกุศลนี้จะเหมือนกันทุกปีฤๅแปลกกันก็แคลงอยู่ เพราะไม่ใคร่จะได้ฟังแว่ว ๆ บ้างก็ไม่จำด้วยรู้ว่าเปนการช่างเถอะโดยมาก ได้ขอจำนวนหางว่าวที่กรมวังมาเก็บยอดบาญชี ลงไว้เปนตัวอย่างปีหนึ่งมีจำนวนดังนี้ โรงทานทั้ง ๕ โรงมีคนกินเลี้ยง ๓ วัน พระสงฆ์ ๘๑๒ สามเณร ๒๗๓

ข้าราชการ ๒๔๑ ราษฎรชายหญิง ๓๓๓ นักโทษ ๒๒๕ รวม ๓๔๙๔ คน จำนวนสำรับที่เลี้ยง สำรับเอก ๓๑๓ สำรับโท ๒๕๙ สำรับตรี ๓๑๒ รวม ๗๗๕ สำรับ

กาลานุกาล

การพระราชกุศลกาลานุกาล ที่เรียงลงในเรื่องพิธีสิบสองเดือน แต่ก่อนว่าเกิดขึ้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งสิ้น ยกไว้แต่สงกรานต์นั้นเปนการผิดไป บัดนี้ได้ความมาว่ากาลานุกาล ท้ายพระราชพิธีตรุษพระราชพิธีสารท เข้าพรรษาออกพรรษา แลท้ายฉลองไตรยปีนี้เปนของมีมาแต่เดิม ท้ายวิสาขะบูชาเกิดขึ้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ถ้ากาลานุกาลท้ายพระราชพิธีตรุษนี้ ได้ทำในวันเดือน ๕ ขึ้นค่ำหนึ่ง ที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย มีพิธีการพระราชกุศลทั้งปวง เหมือนเช่นได้กล่าวมาแล้วในการกาลานุกาลท้ายฉลองไตรย แต่พระสงฆ์ใช้พระสงฆ์ กรุงเทพ ฯ สดับปกรณ์ ใช้ผ้าสบงผืนหนึ่ง หมากพลูธูปเทียนร่มรองเท้า จำนวนพระสงฆ์รายวัดประจำพระอัฏฐิซึ่งสดับปกรณ์นั้น เห็นว่าความในเดือนนี้มากแล้ว จะว่าก็จะยาวหนักไป การสดับปกรณ์กาลานุกาลเดือน ๒ มีจำนวนพระเหมือนกัน จึ่งจะขยดไปไว้ว่าเดือน ๒ ต่อไป

ในการพระราชพิธีเดือนสี่กับเดือนห้านี้ติดเนื่องกัน เพราะตัวนักขัตฤกษ์ ที่เรียกว่าตรุษเองนั้นก็คาบปี คือวันแรมสิบสี่ค่ำสิบห้าค่ำขึ้นค่ำหนึ่งเสียแล้วการจึ่งต้องติดเนื่องพัวพันกันไป ครั้นจะตัดเอาสงกรานต์เปนเดือนห้า ก่อนสงกรานต์เปนเดือนสี่ ตามความจริงซึ่งเปนอยู่ดังนั้น คือถือน้ำในเดือนห้าก็เรียกว่าถือน้ำพระราชพิธีตรุษเปนต้น ก็จะต้องว่า

ตลอดจนคเชนทรัศวสนานซึ่งเปนคู่กัน จะชักให้ยืดยาวเหลิงเจิงมาก แล้วจะต้องฝืนชื่อเดือนอยู่ ครั้นจะตัดเอาแรม ๑๕ ค่ำแลขึ้นค่ำหนึ่งให้ขาดเปนรายเดือนไป การพระราชกุศลในกระบวนตรุศก็ชนาบคาบเกี่ยวกัน จึงได้ขอแบ่งการวันใดซึ่งเห็นว่าควรจะว่า ในเดือนสี่เสียให้เสร็จที่เดียวเช่นกาลานุกาล เพราะเปนของต่อพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ก็จะว่าเสีย ที่เปนเรื่องยืดยาวตั้งแต่การปีใหม่เปนต้น ขอตัดไปไว้เดือนห้า

การที่ควรจะตัดเดือนนั้น ที่เปนข้อสำคัญยิ่งใหญ่เกือบจะว่าไม่ใคร่จะมีปีที่พร้อมเพรียงได้นั้น คือวันแรม ๑๒ ค่ำเวลาเช้าจุดเทียนไชย ถ้าไม่ทรงพระประชวรฤๅไม่มีที่เสด็จพระราชดำเนินแห่งใด จะเสด็จพระราชดำเนิน ในการพระราชพิธีนั้นไม่ได้ขาดเลย แต่ก่อนมามหาดเล็กมักจะโรเรไม่ใคร่มีใครมา จะเรียกโคมไฟฟ้าซึ่งจะสำหรับจุดชนวนเทียนไชยไม่ใคร่จะได้ วิ่งกันตังตังตังเปล่าไป ขอให้จำไว้ว่าวันนั้นแล้วเปนโคมไฟฟ้าขาดไม่ได้ แลวัน ๑๕ ค่ำ เปนน่าที่ของมหาดเล็ก ซึ่งจะต้องถวายเทียนทอง ๔ เล่ม แลโคมไฟฟ้าด้วยเหมือนกัน น่าที่กรมภูษามาลาก็มีหลายแห่ง แต่อยู่ข้างจะดีไม่สู้จะขาดนัก คือในวัน ๑๔ ค่ำนั้น ต้องเชิญพระมหาสังข์แลพระธำมรงค์มาตั้งไว้ที่ที่ทรงกราบ เมื่อเจ้าเกษากันต์แล้ว ต้องเชิญพระมหาสังข์ลงไปพระราชทานที่สรงอีกครั้งหนึ่ง เมื่อสรงแล้วต้องเชิญพระมหาสังข์ขึ้นมาตั้งไว้ที่โต๊ะข้างพระเก้าอี้ ต้องมีใบมตูมด้วย แต่ใบมตูมนี้ภูษามาลาค่อนอยู่ข้างจะเถอะเหลือที่จะเถอะ ถ้าได้จะเก็บใบอ่อนก็อ่อนจนเปนสีแดงพับไปพับมา ถ้าได้จะแก่ก็เปนเขียวแข็งกราก ถ้าได้จะโตก็โตจนกว้างเกือบนิ้วกึ่ง ถ้าได้จะเล็กก็จนพอผลิออกมาเปนสามใบ เกิดมาเปนภูษามาลาเห็นเก็บใบมตูมเปนอันอย่าง

ยิ่งเปนนิจนิรันดร์ ไม่ได้เคยเหมาะแต่สักครั้งเดียว ควรจะไปขอทานพราหมณ์ฤๅไปเรียนตำราเก็บใบมตูมมาเสียให้ได้จะดีขึ้น เมื่อพระราชทานน้ำเจ้า ซึ่งขึ้นมาเฝ้าบนพระมหาปราสาทแล้ว ต้องเก็บพระมหาสังข์ แลพระมหาจำมรงค์ขึ้นตั้งที่เดิม เวลาค่ำเมื่อสวดธรรมจักรแลสมัย ต้องเชิญพระมหาสังข์ถวายสำหรับทรงรดน้ำแลเจิมปิ่น วัน ๑๕ ค่ำเวลาเช้าต้องเชิญครอบพระกริ่งลงมาตั้งไว้ที่ที่ทรงกราบ แลเชิญฤๅคอยรับพระมหาสังข์ซึ่งพระราชทานน้ำพระบรมวงษานุวงษ์แล้วขึ้นตั้งไว้ที่ ถ้าไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินออกพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ต้องเชิญพระครอบพระกริ่งถวายพระเจ้าบรมวงษ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ทรงดับเทียน ในเวลาดับเทียนชัยแล้ว เชิญพระครอบแลพระมหาสังข์มาคอยถวายที่ท้องพระโรง พระที่นั่งจักรกรีมหาปราสาท

ในวัน ๑๔ ค่ำเวลาเย็นเสด็จพระราชดำเนินออกทอดพระเนตรแห่พระ ข้าราชการตำรวจมหาดเล็กต้องสวมมงคลแต่เวลาเย็น แต่พระบรมวงษานุวงษ์ไปสรวมต่อเสด็จขึ้นไปเฝ้าบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท การอื่น ๆ อันใดไม่ใคร่จะมีขาดนัก ถึงพระเต้าษิโณทกที่พระมหาปราสาทนั้นมหาดเล็กอยู่ข้างจะดีกว่าทุกแห่ง เพราะมิใช่เวลาแต่งตัว ถ้าถูกเสื้อเยียรบับแล้วจะอยู่ข้างวุ่น ๆ เสมอไป เพราะม้วนยงคู่น่าอกเนือง ๆ จึงได้เผลอ

เดือนห้า

การพระราชพิธีในเดือนห้า ได้กล่าวไว้แล้วว่าจำเปนจะต้องเกี่ยวท้ายพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ในเดือนสี่ เพราะการในวันขึ้นค่ำหนึ่งเดือนห้า ซึ่งได้แบ่งว่าไปแล้วบ้าง เช่นการพระราชกุศลกาลานุกาล แต่ส่วนการซึ่งออกชื่อว่าเปนสำหรับปีใหม่ที่เกี่ยวอยู่ในการพระราชพิธี คือการสังเวยเทวดาและเลี้ยงโต๊ะ กับทั้งการซึ่งอยู่ในเดือนห้าแท้แต่เรียกติดท้ายพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ เช่นถือน้ำศรุศ ได้ยกมาไว้ในเดือนห้า

การพระราชพิธีในเดือนห้า ที่มีมาในกฎมณเฑียรบาลไปเริ่มกล่าวถึงการออกสนามใหญ่ คือสระสนานศุภเชนทรัศวสนานที่เดียว หาได้กล่าวถึงการเถลิงศกสงกรานต์ที่เปนส่วนพระราชกุศลอย่างใดไม่ ส่วนจดหมายถ้อยคำขุนหลวงหาวัดซึ่งเปนคู่ยันกัน ก็หาได้กล่าวถึงการพระราชพิธีทอดเชือกดามเชือก สระสนานศุภเชนทรัศวสนานในเดือนห้าไม่ ไปกล่าวถึงแต่การพระราชกุศลสงกรานต์อย่างเดียว พิเคราะห์ดูโดยอนุมานเห็นว่ากฎมณเฑียรบาลเปนธรรมเนียมเก่า ชั้นต้นการพระราชกุศลอยู่ข้างจะห่างเหินไม่ใคร่จะมีมากนัก การพิธีอันใดยังได้ตามทางลัทธิพราหมณ์มากกว่าที่เจือปนพระพุทธศาสนา เปนต้นว่าการบรมราชาภิเศก เมื่อสอบสวนดูโดยละเอียดตามพระราชพงษาวดาร ก็เห็นได้เปนแน่ว่า ตลอดลงมาจนแผ่นดิน สมเด็จพระเอกาทศรฐมหาราชการบรมราชาภิเศกหาได้เกี่ยวด้วยพระราชพิธีสงฆ์ไม่ แต่จะวินิจฉัยให้

ละเอียดในที่นี้ก็จะชักให้ยาวความไป เพราะเปนเหตุที่เพียงแต่ยกมาเปรียบ เมื่อมีโอกาศอื่นซึ่งสมควรจะอธิบายข้อความนั้นให้แจ่มแจ้งจึ่งจะอธิบายภายหลัง คงต้องการในที่นี้แต่เพียงว่าการพระราชพิธีซึ่งเจือปนเปนการพระราชกุศล พึ่งจะมามีชุกชุมขึ้นเมื่อเปลี่ยนบรมราชวงษ์เชี่ยงรายแล้วโดยมาก เพราะฉนั้นในกฎมณเฑียรบาล จึ่งหาได้กล่าวการพระราชกุศลในเดือนห้านี้ไม่ ส่วนจดหมายขุนหลวงหาวัดซึ่งมิได้กล่าวถึงการสระสนาน ฤๅเชนทรัศวสนานนั้นเล่า ก็เปนด้วยหนังสือนั้นกล่าวถึงปัจจุบันกาล ในเวลาอายุของท่านผู้แต่งการพระราชพิธีสระสนาน ในชั้นหลังลงมาตลอดจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์นี้ เกือบจะมีแผ่นดินละครั้งคล้าย ๆ กันสักกลับเดินสวนเดินมา ที่จะได้ซ้ำสองไม่มี ๆ แต่เว้นว่างไปไม่แห่ การคเชนทรัศวสนานซึ่งแห่กันอยู่ปรกติทุกวันนี้ ก็เปนการเกิดขึ้นใหม่ในรัชกาลที่สี่ เพราะฉนั้นก็น่าที่ขุนหลวงหาวัดจะไม่ได้เคยเห็นสระสนานฤๅเห็นแต่จำไม่ได้เลย แลถือว่าไม่เปนพระราชพิธีประจำเดือน จึ่งได้ยกเสียมิได้กล่าว ๆ ถึงแต่การพระราชกุศลสงกรานต์ ซึ่งเปนการใหม่ทำอยู่ในเวลานั้น

แต่การถือน้ำพระพิพัฒสัจจาคงมีกล่าวทั้งสองแห่ง แต่ในกฎมณเฑียรบาลหาได้กล่าวไว้ในพิธีประจำเดือนไม่ เห็นจะเปนเพราะปีหนึ่งสองคราวเหมือนกันจึ่งยกไปไว้เปนเอกเทศต่างหาก แต่ข้อความที่มีอยู่นั้นก็สั้นว่าแต่เพียงกำหนดตำแหน่งถือน้ำฝ่ายในฤๅในราชตระกูล คือว่า "พระภรรยาเจ้าทั้งสี่ พระราชกุมารพระราชนัดดา ถวายบังคมถือน้ำในหอพระ กว่านั้นนั่งในมังคลาภิเศก" ดูเปนว่าด้วยธุระของกรมวังเปนการในพระราชมณเฑียรอย่างเดียว แต่ส่วนจดหมายขุนหลวงหาวัดนั้นก็ยกความเรื่องถือน้ำไปว่านอกพระราชพิธี มีเค้ารูปความคล้ายคลึง

กับที่ได้ยินเล่ากันมาบ้าง แต่พิศดารฟั่นเฝือเหลือเกินจนจับได้ชัดเสียแล้ว ว่ามีผู้แซกแซมความแต่งขึ้นใหม่ ด้วยเหตุว่าพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนหาได้เสด็จพระราชดำเนินออกให้ข้าราชการถวายบังคมถือน้ำพระพิพัฒสัจจาถึงวัดไม่ พึ่งจะมาเกิดธรรมเนียมนี้ขึ้นในรัชกาลที่สี่ ก็เหตุใดในคำให้การขุนหลวงหาวัด จึงได้เล่าเหมือนหนึ่งเกิดในรัชกาลที่สี่ในกรุงรัตนโกสินทร์จนแต่งตัวแต่งคน แลมีเสด็จโดยกระบวนพยุหยาตราวุ่นวายมากไป ซึ่งไม่ได้เคยมีมาแต่ก่อนเลยดังนี้ก็เห็นว่าเปนอันเชื่อไม่ได้ ในตอนนั้น พึ่งมีปรากฏในฉบับที่ตีพิมพ์นี้ฉบับเดียว สำนวนที่เรียงก็ผิดกับอายุขุนหลวงหาวัด ถ้าของเดิมขุนหลวงหาวัดได้กล่าวไว้ถึงเรื่องนี้จริง เมื่อเราได้อ่านทราบความก็จะเปนที่พึ่งได้เหมือนหนึ่งทองคำเนื้อบริสุทธิ์ ซึ่งเกิดจากตำบลบางตะพาน เพราะท่านเปนเจ้าแผ่นดินเอง ท่านกล่าวเองก็ย่อมจะไม่มีคลาศเคลื่อนเลย แต่นี่เมื่อมีผู้ส่งทองให้ดูบอกว่าทองบางตะพานแต่มีธาตุอื่น ๆ เจือปนมากจนเปนทองเนื้อต่ำ ถึงว่าจะมีทองบางตะพานเจืออยู่บ้างจริงจะรับได้หรือว่าทองซึ่งก้อนนั้นเปนทองบางตะพาน ผู้ซึ่งทำลายของแท้ให้ปะปนด้วยของไม่แท้เสียเช่นนี้ ก็เหมือนหนึ่งปล้นลักทรัพย์สมบัติของเราทั้งปวง ซึ่งควรจะได้รับแล้วเอาสิ่งที่ไม่บริสุทธิ์ลงเจือปนเสียจนขาดประโยชน์ไป เปนที่น่าเสียดายยิ่งนักไม่ควรเลยที่ผู้ใดซึ่งรู้สึกตัวว่าเปนผู้รักหนังสือจะประพฤติเช่นนี้ หนังสือนี้จะเคลื่อนคลาศมาจากแห่งใดก็หาทราบไม่ แต่คงเปนของไม่บริสุทธิ์ซึ่งเห็นได้ถนัด

บัดนี้จะขอแยกข้อความออกว่าตามลำดับ ซึ่งได้เรียงมาตามอย่างแต่ก่อนนั้น แยกข้อความพิศดารของการเก่าใหม่ไว้เปนหมวด ๆ ตามรายวันของการพระราชพิธีแลการพระราชกุศลนั้น ๆ การในเดือนห้าเริ่มต้น

ที่ ๑๖ การสังเวยเทวดา สมโภชเครื่อง เลี้ยงโต๊ะปีใหม่

การสมโภชเครื่องในท้ายพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ เปนธรรมเนียมมีมาแต่เดิม แต่ครั้นเมื่อถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริห์เสาะหาแบบอย่าง การพระราชพิธีต่าง ๆ ซึ่งมีในกฎมณเฑียรบาล มาประกอบกับธรรมเนียมใหม่ ๆ แล้วตั้งขึ้นเปนแบบอย่างย่อ ๆ ต่อมามีหลายอย่าง แต่ในการเรื่องเลี้ยงโต๊ะนี้ เกิดขึ้นด้วยการสมโภชเลี้ยงลูกขุน มีในพระราชพิธีต่าง ๆ หลายแห่ง มีการบรมราชาภิเศกเปนต้น ทรงเห็นว่าตรงกันกับเรื่องเลี้ยงโต๊ะอย่างฝรั่ง ก็ดูเปนการน่าเล่นอยู่ เพราะได้ทั้งการเก่าการใหม่ เปนเหตุให้เกิดความสมัครสโมสรพร้อมมูลกัน จึงได้ทรงตั้งแบบขึ้นในวันขึ้นค่ำหนึ่งเดือนห้านี้ เวลาเช้ามีการพระราชกุศลสดับปกรณ์พระบรมอัฐิ ยกไปทำที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เวลาค่ำว่างอยู่ จึงให้เชิญพระสยามเทวาธิราช ซึ่งตั้งอยู่ในพระราชพิธีแล้วนั้น ออกมาตั้งที่บุษบกมุขเด็จ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทแลให้เชิญเจว็ดมุขกับทั้งเทวรูปที่หอแก้วมาตั้งด้วย ตั้งเครื่องสังเวยโต๊ะจีนเรียงติด ๆ กันสามโต๊ะ ที่พนชาลาน่ามุขเด็จ ตั้งพระแท่นเปนราชอาศน์ตรงอัฒจันท์ข้างตวันออกมุขเหนือ แล้วกั้นฝาเฟี้ยมเสมอน่าทิมคดเปนฉากโรงละคร กั้นรอบทิมคดเปนในโรง มีละครหลวงเล่นเรื่องต่าง ๆ คือจับต้นมีพระนางออกจุดเทียนแล้วรำดอกไม้เงินทอง พระสองคราวหนึ่ง นางสองคราวหนึ่ง ต่อไปเปนจับถึงหัวค่ำเปน

อย่างที่เล่นยืนเสมอทุกปี ต่อนั้นไปบางทีเปนพระรามเข้าสวนพิราพบ้าง เปนพนทุกบ้าง เรื่องต้น ๆ คล้าย ๆ เรื่องเบิกโรง เปลี่ยนกันไปเปนปี ๆ เล่นกลางแจ้ง แล้วให้ตั้งโต๊ะเลี้ยงเครื่องต้นกับพระเจ้าลูกเธอ ตั้งบนพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ เจ้านายโต๊ะหนึ่ง ข้าราชการผู้ใหญ่ชั้นเสนาบดีโต๊ะหนึ่ง ชั้นพระยาแลพระที่สำคัญโต๊ะหนึ่ง หลวงโต๊ะหนึ่ง ขุนโต๊ะหนึ่ง แต่โต๊ะฝรั่งนั้นไม่แน่ เดิมก็มีโต๊ะเดียวเปนโต๊ะยาวกว่าทั้งปวงตั้งริมโรงลคร ดูก็เรียบร้อยกันมาได้หลายปี ภายหลังเกิดเหตุขึ้นที่มีกงซุลถือตัว ว่าต้องนั่งโต๊ะเจือปนกับคนเลว ๆ พากันกลับไปเสียไม่ยอมนั่ง จึ่งได้แยกใหม่เปนสองโต๊ะ โต๊ะหนึ่งเปนสำหรับกงซุล โต๊ะหนึ่งสำหรับพ่อค้ามิสชันนารีบาดหลวง พวกพ่อค้าก็เกิดอาฆาตกันขึ้นอีก ว่าตัวเคยนั่งได้กับกงซุลทำไมจึ่งต้องแยกย้ายกัน กลับไปเสียบ้างคงอยู่บ้าง ข้างฝ่ายกงซุลกับกงซุลเองก็เกิดรังเกียจว่า เปนกงซุลดิปโลมาติกกงซุลพ่อค้า บางคนก็ยอมนั่งบางคนก็ไม่ยอมนั่ง ภายหลังแยกออกไปอีกเปนสี่โต๊ะห้าโต๊ะ ก็วุ่นวายอยู่เสมอไม่มีที่สุดลงได้ ด้วยการที่เชิญนั้นไม่ได้เชิญเฉพาะว่าตัวผู้หนึ่งผู้ใด บอกไปตามกงซุลทุก ๆ กงซุลตามแต่จะพาใครมาก็มากันหมด ๆ เมืองทุกคราว แต่คำที่ว่าหมดเมืองนี้หน่อยจะเข้าใจกันว่ามากไป หมดที่มีในเมืองไทยประมาณสักหกสิบคนเท่านั้น แต่วิวาทกันเหลือเกินไม่ได้หยุดหย่อนเลย คงเรียบร้อยดีอยู่แต่พวกมิสชันนารีกับพวกบาดหลวง จึ่งต้องลดลงเปนชั้นเล็กเสียด้วยความรำคาญก่อนสิ้นรัชกาลหลายปี คงเลี้ยงแต่เจ้านายขุนนางข้าราชการ เครื่องโต๊ะที่เลี้ยงนั้นก็เปนอย่างเก่า ๆ กับเข้าไทยบ้างจีนบ้างฝรั่งบ้าง ทั้งหวานทั้งคาวตั้งพร้อมกันเต็มบนโต๊ะ มีมีดซ่อมช้อนตะเกียบสำหรับเคี้ยว

ดูก็เปนการอย่างเบื่อ ๆ กันอยู่ไม่สู้สนุกสนานอันใด เวลาเมื่อทรงจุดเทียนตั้งเวยแล้วทรงเจิมเครื่องที่พระแท่นแลเจิมเทวรูปด้วย เสด็จขึ้นอยู่ห้าทุ่มฤๅสองยาม ครั้นเมื่อแผ่นดินประจุบันนี้ในปีแรกพระบรมศพอยู่บนพระมหาปราสาท การพระราชพิธีย้ายไปทำพระที่นั่งอนันตสมาคม ท่านผู้เปนประธานในราชการเวลานั้น ต่างคนต่างเบื่อเลี้ยงโต๊ะต้องอดตาหลับขับตานอนก็ตกลงพร้อมใจกันขอให้เลิกเสีย การเลี้ยงโต๊ะใหญ่ตามซึ่งเกิดขึ้นในรัชกาลที่สี่ จึ่งได้เปนอันเลิกสูญไปแต่นั้นมา

ครั้นต่อมาภายหลัง เมื่อใช้ธรรมเนียมฝรั่งชุกชุมขึ้น มีการเลี้ยงโต๊ะในวังเนือง ๆ จนถึงปีจอนศก ๑๒๔๒ เมื่อย้ายมาอยู่พระที่นั่งนี้ จึ่งได้เกิดการเลี้ยงปีใหม่ขึ้นเปนคราวแรก แต่เลี้ยงเฉพาะพระบรมวงษานุวงษ์ประมาณหกสิบพระองค์ตลอดมา เว้นไว้แต่ปีใดซึ่งมีเหตุการขัดข้องก็เลื่อนไปเปนสงกรานต์บ้าง ยกเสียทีเดียวบ้าง บางปีก็มีแต่งพระองค์ต่าง ๆ ตามซึ่งเรียกอย่างฝรั่งว่า แฟนซีเดรศ Fancy dress. บางปีก็แต่งพระองค์ตามธรรมเนียม แลมีการเล่นต่าง ๆ ต่อเวลาเลี้ยงโต๊ะแล้วเปนอย่างเล่นโยนน้ำบ้าง เล่นกลบ้าง เล่นเทียเต้อร์บ้าง มีแฟร์ขายของครั้งหนึ่งเมื่อปีกุนนพศก ๑๒๔๙ มีลครที่น่าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทในเวลาค่ำด้วยทุกคราว แต่ในเวลาที่เลี้ยงปีใหม่นี้ มีฉลากของพระราชทานพระบรมวงษานุวงษ์ที่มานั่งโต๊ะด้วยทุก ๆ พระองค์ แลมีขนมพระราชทานเจ้านายข้าราชการในหมู่กรมต่าง ๆ หลายแห่ง การบางปีก็สนุกนักครึกครื้นมากบางปีก็ไม่สู้สนุกนักครึกครื้น บางปีก็ประชุมกันอยู่จนเวลารุ่งเช้าบางปีก็เลิกไปในเวลาดึก

อนึ่งการสังเวยเทวดา ซึ่งเคยมีที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทแต่ก่อนนั้น ก็โปรดให้มีตามเคยแต่ย้ายไปทำเวลาเช้า ที่พระที่นั่งทรงธรรมในพระบรมมหาราชวัง มีเครื่องสังเวยแลลครหลวงซึ่งยังเหลืออยู่ ออกมาจุดเทียนคู่หนึ่ง แล้วต่อไปก็หาลครผู้มีบันดาศักดิ์มาเล่น จนตลอดเวลากลางวัน พอต่อกันกับการเลี้ยงเวลากลางคืน การนี้ใหม่เปนเสร็จกันในวันเดียวนั้น

เดือนห้า

ที่ ๑๗ การพระราชพิธีศรีสัจจปานกาล
คือถือน้ำพระพิพัฒสัจจา

เปนพระราชพิธีใหญ่สำหรับแผ่นดินมีสืบมาแต่โบราณ ไม่มีเวลาเว้นว่าง มีคำอ้างถึงว่าเปนพิธีระงับยุคเข็ญของบ้านเมือง กำหนดมีปีละสองครั้ง คือในเดือนห้าขึ้นสามค่ำครั้งหนึ่ง เดือนสิบแรมสิบสามค่ำครั้งหนึ่ง

เมื่อจะคิดหาต้นเหตุการถือน้ำ ให้ได้ความว่า เหตุใดเมื่อให้คนอ่านคำสาบาลทำสัตย์แล้วจึงต้องให้กินน้ำชำระพระแสงด้วยอีกเล่า ก็เห็นว่าลัทธิที่ใช้น้ำล้างอาวุธเปนน้ำสาบาลนี้ ต้นแรกที่จะเกิดขึ้นด้วยการทหาร เปนวิธีของขัตติย ฤๅกษัตริย์ ที่นับว่าเปนชาติทหารในจำพวกที่หนึ่งของชาติซึ่งแบ่งกันอยู่ในประเทศอินเดีย คล้ายกันกับไนต์ knight ของอังกฤษ ฤๅสมุไรของยี่ปุ่น ชาติขัตติยเปนชาติที่ไม่ได้หากินด้วยการค้าขาย ไถหว่านปลูกเพาะ ฤๅรับไทยทานจากผู้ใดผู้หนึ่งให้ ย่อมหาเลี้ยงชีวิตรด้วยคมอาวุธ แต่มิใช่เปนผู้ร้ายเที่ยวลอบลักทำโจรกรรม ใช้ปราบปรามโดยตรงซึ่งหน้าให้ตกอยู่ในอำนาจ แล้วแลได้ทรัพย์สมบัติโดยผู้ซึ่งกลัวเกรงกำลังอำนาจยกยอให้ แต่การที่ประพฤติเช่นนี้ เมื่อว่าโดยอย่างยิ่งแล้วก็อยู่ในเปนผู้ร้ายนั้นเอง แต่เปนผู้ร้ายที่มีความสัตย์ แลคิดแบ่งการที่ตัวประพฤติ (ถึงแม้ว่าไม่เปนธรรมแท้ของโลกย์) ออกเปนสอง

ภาค ภาคหนึ่งถือว่าการซึ่งตนจะกระทำเช่นนั้นไม่เปนการผิดธรรม ภาคหนึ่งถ้าตนจะกระทำเช่นนั้นเปนการผิดธรรม คำว่าธรรมในที่นี้เปนธรรมของชาติขัตติย มิใช่ธรรมของโลกย์ เมื่อว่าเท่านี้จะยังเข้าใจยาก จะต้องยกตัวอย่างให้เห็นหน่อยหนึ่ง ว่าตามลัทธิความประพฤติของชาติขัตติยโบราณ คือเหมือนหนึ่งว่าผู้มีอำนาจเปนชาติขัตติยได้ปกครองแผ่นดิน ทราบว่าลูกสาวของขัตติยเมืองอื่นมีอยู่สมควรแก่ตน ๆ ยังไม่มีคู่ซึ่งจะได้อภิเศก เมื่อไปสู่ขอบิดามารดาของหญิงนั้นไม่ยอมให้ ขัตติยผู้ที่ไปสู่ขอถือว่าการที่ตัวคิดนั้นเปนการชอบธรรม ด้วยใช่ว่าจะเอามาทำอันตรายอย่างหนึ่งอย่างใด ประสงค์จะมายกย่องให้เปนใหญ่โต บิดามารดาของหญิงที่ไม่ยอมให้นั้นหมิ่นประมาทต่อผู้ซึ่งไปสู่ขอ เปนการประพฤติผิดธรรมประเพณี เพราะไม่รักษากิริยาอันดีต่อกัน ผู้ซึ่งไปสู่ขอสามารถที่จะประกาศแก่ทหารของตัว ว่าการซึ่งตัวประพฤตินั้นเปนการชอบธรรม แต่บิดามารดาของหญิงประพฤติไม่ชอบธรรม จะต้องยกไปรบชิงเอานางนั้นให้จงได้ แล้วก็ยกกองทัพไปทำลายบ้านเมืองนั้นเสียได้ โดยไม่ถือว่าเปนการผิดธรรม ฤๅเมื่ออยู่ดี ๆ เชื่อตัวว่ามีวิชาความรู้กำลังวังชาแขงแรง ยกไปชวนพระราชาที่เปนชาติขัตติยอื่นซึ่งเสมอ ๆ กัน ให้มาต่อสู้ตองมีมือกัน เมื่อผู้ใดแพ้บ้านเมืองก็เปนสินพนัน ก็ถือว่าการซึ่งขัตติยผู้ไปชวนนั้นไม่ได้ประพฤติผิดธรรมเหมือนกัน

ก็ถ้าขัตติยนั้นไปพบลูกสาวชาวบ้านซึ่งเปนชาติต่ำมีกำลังน้อย ไม่สามารถที่จะต่อสู้ ฉุดชิงมาด้วยอำนาจแลกำลังพวกมาก ฤๅเห็นคนยากไร้เดินอยู่ตามถนน เอาสาตราอาวุธประหารให้ถึงแก่ความตายฤๅป่วยลำบาก ขัตติยผู้ซึ่งประพฤติการทั้งสองอย่างนี้เปนประพฤติผิดธรรม

การยุติธรรมแลไม่เปนยุติธรรม ฤๅต้องด้วยธรรมแลไม่ต้องด้วยธรรม ของพวกขัติยนั้นเปนดังนี้ จึ่งกล่าวว่ามิใช่ยุติธรรมของโลกย์

เมื่อขัติยทั้งปวงประพฤติในการซึ่งถือว่าเปนธรรมแลใช่ธรรมอยู่เช่นนี้ ผู้ใดมีวิชาชำนิชำนาญในการใช้ศาตราวุธแลพวกพ้องมาก พวกพ้องเหล่านั้นก็ย่อมถือการชำนิชำนาญในศาตราวุธเปนที่ตั้ง ปราบปรามขัติยทั้งปวงให้ตกอยู่ในใต้อำนาจได้มาก คนทั้งปวงก็ย่อมเปนที่หวาดหวั่นกลัวเกรง จึ่งยกขึ้นให้เปนพระราชาสำหรับที่จะได้ดูแลบังคับผิดแลชอบในบ้านเมือง แล้วแบ่งสรรปันส่วนทรัพย์สมบัติอันคนหาได้ให้เปนเครื่องเลี้ยงอุดหนุนแก่ขัติยผู้เปนพระราชานั้น ด้วยเหตุว่าขัติยเปนผู้ถือลัทธิว่าหาเลี้ยงชีวิตด้วยคมอาวุธเช่นนี้ จึ่งเปนที่คนทั้งปวงยำเกรงมากกว่าตระกูลอื่น ๆ คนทั้งปวงจึ่งมักจะเลือกตระกูลขัติยขึ้นเปนพระราชา ด้วยความเต็มใจฤๅความจำเปนอย่างใดอย่างหนึ่ง มากกว่าที่จะเลือกตระกูลอื่น ๆ มีชาติพราหมณ์เปนต้นขึ้นเปนพระราชา คนภายหลังมาคำซึ่งว่าขัติยฤๅกษัตริย์ ในประเทศเรามักจะเข้าใจกันว่าเปนชื่อแห่งพระราชา ฤๅพระเจ้าแผ่นดิน แต่ที่แท้เปนชื่อแห่งชาติตระกูลของคนพวกหนึ่ง มิใช่เปนชื่อยศของพระราชาเลย เปนเพราะเหตุที่ชาตินี้ตระกูลนี้ได้เปนพระราชามากกว่าชาติอื่นตระกูลอื่น แล้วเปนพระราชาสืบตระกูลต่อ ๆ กันไป ก็ยังคงเปนชาติขัติยอยู่ทุกชั่วทุกชั้น คำที่เรียกพระราชากับที่เรียกขัติยจึ่งปนกันไปเท่านั้น

ก็เมื่อชาติขัติยถือว่าคมอาวุธเปนทางหากินเช่นนี้แล้ว ก็เปนการจำเปนที่จะเสาะแสวงหาศาตราอาวุธที่เปนอย่างดีวิเศษ สำหรับตัวที่จะได้ใช้ให้คล่องแคล่วสมดังประสงค์ อาวุธนั้นย่อมเปนที่รักยิ่งกว่าทรัพย์สมบัติ

อื่น ๆ มีไม่วางห่างกายเลยเปนต้น แลเมื่อถืออาวุธนั้นไปทำยุทธสงครามกับผู้ใดได้ไชยชนะ ก็ย่อมถือว่าอาวุธนั้นเปนของดีมีคุณวิเศศ เมื่อมีเหตุการอันใดซึ่งควรจะประกอบให้เห็นได้เปนอัศจรรย์ ก็พาให้เห็นได้ว่าอาวุธนั้นมีสิ่งซึ่งสิงรักษา เปนเครื่องช่วยกำลังตัวที่จะประหัตประหารแก่ศัตรู เมื่อมีผู้ใดมาอ่อนน้อมยินยอมอยู่ในใต้อำนาจ จึ่งได้เอาอาวุธนั้นล้างน้ำให้กินเปนคู่กับคำสาบาล เพราะเชื่อว่าอาวุธนั้นสามารถที่จะลงโทษแก่ผู้ซึ่งคิดประทุษฐร้ายคนอย่างหนึ่ง เพราะรักเคือบจะเสมอด้วยตนเอง แลวางอยู่ใกล้ ๆ ตัวที่จะหยิบง่ายกว่าสิ่งอื่น จึ่งได้หยิบอาวุธนั้นออกให้ผู้ซึ่งมายินยอมอยู่ใต้อำนาจทำสัตย์ การซึ่งทำสัตย์กันเช่นนี้ ในชั้นแรกคงจะได้ทำสัตย์กันในเวลาอยู่ที่สนามรบ มากกว่าเวลาที่อยู่ในบ้านเมืองโดยปรกติ เมื่อใช้ลงเปนตัวอย่างครั้งหนึ่งแล้วก็ใช้ต่อ ๆ ไป จึ่งเห็นว่าการซึ่งถือน้ำด้วยอาวุธนี้คงจะเกิดขึ้นด้วยชาติขัติยเปนต้น ถ้าพราหมณ์เปนพระราชาบางทีจะถือน้ำด้วยคัมภีร์พระเวทได้บ้างดอกกระมัง

แต่ยังมีเรื่องประกอบอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งมีอยู่ในคำประกาศคเชนทรัศวสนาน ซึ่งจะได้กล่าวต่อไปภายน่า ว่าด้วยน้ำล้างพระแสงขรรค์ชื่อที่อาวุนับว่าผู้ได้กินนั้นได้รับความสวัสดิมงคลคล้ายน้ำมนต์ ซึ่งถือเช่นนี้เห็นจะเปนเกิดภายหลังเหตุที่ได้กล่าวมาข้างต้นแล้ว เพราะฉนั้นการถือน้ำจึ่งต้องใช้พระแสงชุบน้ำให้บริโภคด้วย เปนแบบมาแต่โบราณ

ครั้นเมื่อประเพณีการถือน้ำ ต้องการที่จะใช้ขึ้นในประเทศอื่น ๆ ซึ่งอยู่ใกล้เคียงประเทศอินเดีย รับธรรมเนียมอินเดียมาใช้เปนประเพณีบ้านเมือง ฤๅบางเมืองก็มีเรื่องกล่าวว่า พวกขัติยซึ่งได้เปนพระราชาในประเทศอินเดียนั้น ด้วยหลบหลีกข้าศึกศัตรูมาสร้างพระนครใหม่บ้าง

ด้วยคิดอ่านแผ่อาณาเขตรออกมาตั้งอยู่นอกประเทศอินเดียบ้าง ก็ยกเอาแบบอย่างถือน้ำด้วยอาวุธนี้มาตั้งลงในประเทศที่ใกล้เคียงเปนต้นเดิม เมื่อต่อมาถึงผู้มีบุญวาศนาจะตั้งตนขึ้นเปนใหญ่ในแผ่นดิน โดยจะไม่ได้เปนขัติยสืบแต่ตระกูลมาแต่ประเทศอินเดีย เมื่อมีอำนาจเปนพระราชาปกครองแผ่นดินขึ้น คนทั้งปวงก็ย่อมสมมตตระกูลนั้นว่าเปนขัติยตระกูล จึงได้ประพฤติตามขัติยประเพณี คือใช้อาวุธเปนเครื่องล้างน้ำให้คนบริโภคแสดงความซื่อสัตย์สุจริต ถ้าจะแสดงความสัตย์เช่นนี้ก็มีแต่ในประเทศทั้งปวง ซึ่งถือว่าพระราชากับราชตระกูลเปนขัติยไม่ตลอดทั่วไปในประเทศอื่น เช่นเมืองจีนฤๅเมืองแขกอื่น ๆ ซึ่งถือสาสนามหมัดเปนต้น

การถือน้ำที่มีอยู่ในกรุงเทพ ฯ นี้มีห้าอย่าง คือถือน้ำแรกพระเจ้าแผ่นดินได้รับราชสมบัติอย่างหนึ่ง ถือน้ำปรกติ ผู้ที่ได้รับราชการอยู่แล้วต้องถือน้ำปีละสองครั้งอย่างหนึ่ง ผู้ซึ่งมาแต่เมืองประจามิตรเข้ามาสู่พระบรมโพธิสมภารอย่างหนึ่ง สามอย่างนี้เปนถือน้ำอย่างเก่า ยังทหารซึ่งเปนผู้ถืออาวุธอยู่เสมอ ต้องถือน้ำทุกเดือนพวกหนึ่ง ผู้ซึ่งเปนที่ปฤกษาราชการต้องถือน้ำพิเศษ ในเวลาแรกเข้ารับตำแหน่งอีกพวกหนึ่ง ในสองพวกนี้เปนถือน้ำเกิดขึ้นใหม่ ในการถือน้ำของพวกที่ ๑ ที่ ๓ ที่ ๕ ไม่มีกำหนดว่าเมื่อใดแล้วแต่เหตุการนั้น ๆ แต่ต้องอ่านคำสาบาลตลอดทั่วหน้าไม่มียกเว้น แต่ถือน้ำอย่างที่ ๒ นั้น พระบรมวงษานุวงษ์ซึ่งเปนที่ไว้วางพระราชหฤไทยแล้ว ไม่ต้องอ่านคำสาบาล เปนแต่ดื่มน้ำพระพิพัฒสัจจา การถือน้ำทั้งสามอย่าง คือที่ ๑ ที่ ๓ ที่ ๕ นั้นนับว่าเปนการจร แต่ถือน้ำอย่างที่ ๒ ที่ ๔ นั้นเปนการประจำปี ซึ่งจะนับเข้าในหมวดพระราชพิธี ๑๒ เดือน อันเปนเรื่องที่จะกล่าวอยู่นี้ กำหนดที่

ถือน้ำอย่างที่ ๒ ซึ่งเปนการประจำปีปีละสองคราวนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานพระบรมราชาธิบายไว้ในวิธีอธิฐานน้ำพระพิพัฒสัจจา ซึ่งได้ลงในหนังสือพิมพ์วชิรญาณวิเศษเล่ม ๒ น่า ๑๕๙ แลน่า ๑๒๗ มีเนื้อความพิสดารอยู่แล้ว จะย่นย่อแต่ใจความมากล่าวในที่นี้เปนสังเขป เพื่อให้ผู้ซึ่งไม่อยากจะต้องขวนขวายค้นหาหนังสือวชิรญาณเก่ามาอ่านได้ทราบเค้าความ ว่ากำหนดถือน้ำแต่ก่อนนั้นเคยใช้กำหนดในท้ายพระราชพิธีสารทครั้งหนึ่ง ท้ายพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ครั้งหนึ่ง ใช้น้ำมนต์ซึ่งตั้งในการพระราชพิธีนั้น ทำน้ำพระพิพัฒสัจจา การพระราชพิธีสารทเริ่มแต่วันเดือน ๑๐ แรม ๑๓ ค่ำ ไปเสร็จลงในวันเดือน ๑๐ แรม ๑๕ ค่ำเวลาเช้า การถือน้ำสารทคงอยู่ในวันเดือน ๑๐ แรม ๑๕ ค่ำ ฤๅเดือน ๑๑ ขึ้นค่ำหนึ่ง การพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์เริ่มแต่วันเดือนสี่แรมสิบเอ็ดค่ำ ไปเสร็จลงในวันเดือน ๔ แรม ๑๕ ค่ำเวลาเช้า คงถือในวันเดือน ๔ แรม ๑๕ ค่ำ ฤๅเดือน ๕ ขึ้นค่ำหนึ่ง ว่าเปนธรรมเนียมเดิมมาดังนี้ แต่เพราะเหตุที่เดือน ๔ ต้องกับนักขัตฤกษ์ตรุษ เปนเวลาที่คนทั้งปวงเล่นการนักขัตฤกษ์ต่าง ๆ มีเล่นเบี้ยเปนต้น แลคนเมามายตามถนนก็ชุกชุมต้องตั้งกองลาดตระเวนรักษาโจรผู้ร้าย ต่างคนต่างไม่เต็มใจที่จะมาถือน้ำในท้ายพระราชพิธีตามกำหนดเดิม จึงได้คิดเลื่อนกำหนดเสีย ซึ่งเลื่อนกำหนดไปจนถึงวันเดือน ๕ ขึ้น ๓ ค่ำปีใหม่นั้น เพราะตั้งแต่วันแรม ๑๓ ค่ำมาถือว่าเปนวันจ่ายตรุษ วันแรม ๑๔ ค่ำ แรม ๑๕ ค่ำ ขึ้นค่ำหนึ่งเปนวันตรุษ วันขึ้น ๒ ค่ำเปนวันส่งตรุษ เมื่อตั้งวันขึ้น ๓ ค่ำเปนวันถือน้ำ ก็เปนอันพ้นเขตรตรุษ ซึ่งถือน้ำปีหลังเกี่ยวเข้าไปในปีใหม่นั้น ถือว่ายังไม่เปนปีใหม่ เพราะยังมิได้เถลิงศกเปลี่ยนศักราชใหม่ คงนับเปนถือน้ำ

ปีหลัง เมื่อถือน้ำตรุษเลื่อนวันไปเช่นนี้แล้ว จึงมีผู้คิดเลื่อนถือน้ำสารท เข้ามาเสียก่อนพระราชพิธี ให้ตกอยู่ในวันเดือน ๑๐ แรม ๑๓ ค่ำ ด้วย จะให้เปนที่สังเกตง่าย ว่าเมื่อถือน้ำสารทนั้นเปนวันไร คือวันอาทิตย์ฤๅ วันจันทร์ ถือน้ำตรุษในปีนั้นก็คงเปนวันอาทิตย์ฤๅวันจันทร์ตรงกัน ที่ว่า ดังนี้ต้องเข้าใจว่าถือน้ำสารทเปนคราวแรก ถือน้ำตรุษเปนคราวหลัง คือ เหมือนอย่างถือน้ำจำนวนปีชวดสัมฤทธิศกนี้ เมื่อถือน้ำสารทเปนวัน ๔ เดือน ๑๐ แรม ๑๓ ค่ำ ถือน้ำตรุษในปีฉลูยังเปนสัมฤทธิศก ซึ่งนับว่าเปน ถือน้ำจำนวนปีชวดสัมฤทธิศก ก็คงตกในวัน ๔ เดือน ๕ ขึ้น ๓ ค่ำ เปนวัน ๔ ต่อวัน ๔ ตรงกันดังนี้

แต่ส่วนถือน้ำที่ ๔ ซึ่งเปนส่วนถือน้ำประจำเดือนของทหารนั้น ใช้วัน ขึ้น ๓ ค่ำทุก ๆ เดือนไม่ได้เปลี่ยนแปลง ซึ่งกำหนดเอาวันขึ้น ๓ ค่ำนั้น ก็เพราะเหตุที่ทหารเปลี่ยนกันเข้ามารับราชการเปนเดือน ๆ กำหนดเข้าวัน ขึ้นค่ำหนึ่งไปจนวันขึ้น ๓ ค่ำเปนกำหนด ถ้าพ้นขึ้น ๓ ค่ำไปทหารไม่มาเข้า เวรเปนกำหนดเกาะเหมือนกันกับเลขไพร่หลวงจ่ายเดือนทั้งปวง แต่ที่ต้อง ทำน้ำพระพิพัฒสัจจาสำหรับทหารต่างหากอยู่เพียงสิบเดือน ในเดือนห้า กับเดือนสิบ ทหารคงถือน้ำ พร้อมด้วยพระราชพิธีประจำปี เหมือนข้าราชการ ทั้งปวง การถือน้ำประจำเดือนเปนการย่อ ๆ ลงกว่าถือน้ำสารท แลตรุษ จะได้กล่าวภายหลัง

การพระราชพิธีถือน้ำสารทแลตรุษที่จัดเปนแบบอย่าง ก็เหมือนกันทั้ง สองคราว แต่มีเหตุการอื่น ๆ มาบรรจบร่วมเข้าในเดือนห้า ก็ทำให้เห็น ว่าดูเหมือนถือน้ำตรุษจะเปนใหญ่กว่าถือน้ำสารท การซึ่งเปนเหตุมาบรรจบ เข้านั้น คือเรื่องสมโภชพระพุทธรูปเท่าพระชนม์พรรษาอย่างหนึ่ง การ

เสด็จพระราชดำเนินวัดพระศรีรัตนสาศดาราม เปนกระบวนพยุหยาตราอย่างหนึ่ง เรื่องสมโภชพระพุทธรูปพระชนม์พรรษานั้น ก็เพราะเปนวันใกล้กับวันเฉลิมพระชนม์พรรษา ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้ทรงสร้างพระนั้นเปนครั้งแรก จึงได้ตั้งการสมโภชไว้ในวันถือน้ำ ก็เลยคิดต่อมามิได้ยกเว้น ส่วนการที่เสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนพยุหยาตรานั้น พึ่งเกิดมีขึ้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในขณะนั้นในวัดพระศรีรัตนสาศดาราม แลในพระบรมมหาราชวังยังไม่มีท่อน้ำ ฤๅมีแล้วแต่ตื้นตันไปไม่ได้แก้ไข ถ้าเวลาฝนตกลงมาน้ำฝนย่อมจะขังนองทั่วไป ถึงคืบหนึ่งคืบเสศ วันหนึ่งสองวันจึงได้แห้ง แลการถือน้ำสารทมักจะถูกเวลาฝนตก เมื่อเสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนพยุหยาตราเปนกระบวนเต็มอย่าง ก็มักจะถูกฝนกลางทางแลต้องลุยน้ำ ไม่เปนที่งดงามแลทำให้เครื่องยานเปียกฝน จึงได้ยกการเสด็จพยุหยาตราในถือน้ำสารทเสีย คงใช้อยู่แต่ถือน้ำตรุษซึ่งเปนเวลาแล้ง แต่ถึงดังนั้นก็ไม่เปนการประจำเสมอทุกปีนัก ต่อปีใดที่มีแขกเมืองประเทศราชฤๅต่างประเทศมาอยู่ในพระนคร จึงได้เสด็จเปนกระบวนพยุหยาตรา แต่อยู่ในคงเปนปีที่พยุหยาตรามากกว่าที่ไม่ได้พยุหยาตรา ไม่เหมือนอย่างแผ่นดินประจุบันนี้ เพราะฉนั้นการตกแต่งตัวข้าราชการที่ต้องเข้ากระบวนเสด็จพระราชดำเนิน ก็ต้องตกแต่งมากขึ้นกว่าถือน้ำสารท จึงเห็นถือน้ำตรุษเปนการครึกครื้นใหญ่กว่าถือน้ำสารท ·

การถือน้ำครั้งกรุงเก่า ซึ่งได้ความตามคำเล่าสืบมาก็ว่าเหมือนกันกับที่กรุงรัตนโกสินทร์นี้ เช่นแบบอย่างในรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ แปลกแต่ข้าราชการถือน้ำที่วัดพระศรีสรรเพชญ แล้วย้ายไปที่วิหารพระวัดมงคล

บพิตร เมื่อถือน้ำแล้วมีดอกไม้ธูปเทียนเข้าไปถวายบังคมพระเชษฐบิดร ซึ่งเปนพระรูปพระเจ้าอู่ทอง คือ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ซึ่งได้สร้างกรุงทวาราวดีศรีอยุทธยา แล้วจึงได้เข้าไปถวายบังคมพระเจ้าแผ่นดินพร้อมกัน แต่พระราชวงษานุวงษ์นั้นไม่ได้เสด็จไปถือน้ำวัด ตั้งกฎมณเฑียรบาลซึ่งได้ยกมากล่าวไว้ข้างต้นแล้วนั้น ครั้นในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ข้าราชการก็ไปพร้อมกันถือน้ำพระพิพัฒสัจจาที่วัดพระศรีรัตนสาศดาราม แล้วมีธูปเทียนมาถวายบังคมพระบรมอัฏฐิในรัชกาลที่ ๑

โปรดให้ถวายบังคมพระอัฏฐิ สมเด็จพระปฐมบรมมหาไปยกาธิบดีแทนพระเชษฐบิดร ในรัชกาลต่อ ๆ มาก็ถวายบังคมพระบรมอัฏฐิ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวซึ่งเสด็จสวรรคตล่วงไปโดยลำดับนั้นด้วย แล้วจึงพร้อมกันเฝ้ากราบถวายบังคมพระเจ้าแผ่นดินในท้องพระโรงเหมือนอย่างแต่ก่อน แต่พระราชวงษานุวงษ์ตั้งแต่กรมพระราชวังเปนต้นลงไป เจ้าพนักงานนำน้ำมาถวายให้เสวยในท้องพระโรงมีพระที่นั่งเวลาที่เสด็จออกข้าราชการถวายบังคมนั้น

ครั้นเมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อประชุมพร้อมกันเชิญเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัตินั้นเปนเวลาทรงผนวช เสด็จพระราชดำเนินมาประทับอยู่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนสาศดาราม พระบรมวงษานุวงษ์และข้าราชการทำสัตยานุสัตย์ถวายครั้งแรก ก็ต้องทำที่พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนสาศดาราม ไม่ได้มาทำที่พระที่นั่งอมรินทร์วินิจฉัย เหมือนอย่างเมื่อเปลี่ยนรัชกาลที่ ๑ เปนที่ ๒ รัชกาลที่ ๒ เปนที่ ๓ รัชกาลที่ ๔ เปนที่ ๕ จึงทรงพระราชดำริห์ว่า การที่ประชุมพร้อมกันทำสัตยานุสัตย์ ถือน้ำพระพิพัฒสัจจาเฉพาะพระภักตร์พระมหา

มณีรัตนปฏิมากร แลพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ พระพุทธเลิศหล้านภาไลย ซึ่งเปนพระฉลองพระองค์สมเด็จพระบรมไอยกาธิราช สมเด็จพระบรมชนกนารถทั้งสองพระองค์นี้ ดูเปนการสวัสดิมงคลแลพร้อมเพรียงกัน ดีกว่าที่แยกย้ายกันอย่างแต่ก่อน จึ่งได้เสด็จพระราชดำเนินออกวัดพระศรีรัตนสาศดารามในเวลาถือน้ำต่อ ๆ มา ด้วยอ้างว่าเปนเหตุที่ทรงเคารพต่อพระมหามณีรัตนปฏิมากร แลพระพุทธรูปฉลองพระองค์ทั้งสองพระองค์นั้น เมื่อเสด็จพระราชดำเนินออกวัดดังนี้ การเพิ่มเติมต่าง ๆ แลเปลี่ยนแปลงการเก่าก็เกิดขึ้นหลายอย่างดังที่ได้เปนอยู่ในประจุบันนี้

บัดนี้จะกล่าวด้วยเรื่องพระพุทธรูป อันเนื่องในการพระราชพิธีศรีสัจจปานกาล ถือน้ำพระพิพัฒสัจจานี้โดยย่อ พอให้เปนเครื่องประกอบทราบเรื่องราวตลอดไป คือเริ่มต้นแต่พระมหามณีรัตนปฏิมากรแก้วมรกฎซึ่งมีตำนานเรื่องราวยืดยาว ที่ควรเชื่อได้ว่าเปนพระพุทธปฏิมากรของโบราณ เปนที่นับถือของมหาชนทั้งปวงเปนอันมากนับด้วยพันปีล่วงมา พระพุทธปฏิมากรพระองค์นี้ได้ตกไปอยู่ในประเทศต่าง ๆ หลายแห่ง แต่มิได้เคยมาอยู่ในกรุงทวาราวดีศรีอยุทธยาโบราณนั้นเลย ต่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ เสด็จขึ้นไปปราบปรามเมืองเวียงจันท์ได้ไชยชนะเชิญพระพุทธปฏิมากรพระองค์นี้ลงมา เจ้ากรุงธนบุรีซึ่งเปนใหญ่ในเวลานั้น ก็ผะอินเกิดวิกลเสียจริตคลั่งคลุ้มไป ชนทั้งปวงพากันเชิญพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ให้เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ ปราบปรามยุคเข็ญทั้งปวงสงบเรียบร้อย ประดิษฐานพระนครขึ้นใหม่ ทรงพระราชดำริห์เห็นว่าพระมหามณีรัตนปฏิมากรองค์นี้เปนศรี

แก่พระองค์แลพระนคร จึ่งได้ขนานนามกรุงใหม่ว่ากรุงรัตนโกสินทรมหินทรายุทธยา เพราะเปนที่ประดิษฐานแลเปนที่เก็บพระมหามณีรัตนปฏิมากรพระองค์นี้ เพราะเหตุนั้นการพระราชพิธีอันใดซึ่งเปนการใหญ่ ก็ควรจะทำในสถานที่เฉพาะพระภักตร์พระมหามณีรัตนปฏิมากรนั้นประการหนึ่ง

อนึ่งเมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระปรารภถึงพระราชพงษาวดารซึ่งมีปรากฏมาว่า สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ทรงหล่อพระศรีสรรเพชหุ้มด้วยทองคำสูงแต่พระบาทถึงยอดพระรัศมี ๘ วา ทองที่หล่อหนักห้าหมื่นสามพันชั่ง ทองคำหุ้มหนัก ๒๘๖ ชั่ง แลพระเจ้าแผ่นดินภายหลังก็ได้ทรงหล่อพระรูปสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ คือพระเจ้าอู่ทองซึ่งเปนปฐมบรมราชาธิราชผู้สร้างกรุงขึ้นไว้เปนที่นมัสการ ด้วยอาไศรยปรารภเหตุสองอย่างนี้ จึงทรงพระราชศรัทธาจะสร้างพระพุทธรูปใหญ่หุ้มด้วยทองคำให้เปนพระราชกุศลใหญ่ แลเปนพระเกียรติยศบ้าง แต่มีพระราชประสงค์ที่จะให้เปนพระนามสองพระองค์ ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย แทนพระเชษฐบิดรที่กรุงเก่านั้นด้วย จึงได้ทรงปฤกษาด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่เมื่อยังทรงผนวชอยู่ ในขณะนั้นเปนเวลาที่คิดกะส่วนสืบค้นจะให้ได้ความว่าพระพุทธเจ้าสูงเท่าใดเปนแน่ ไปตกลงกันอยู่ว่าอยู่ในราวหกศอกช่างไม้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถวายพระพรด้วยเรื่องนี้ จนทรงเห็นชอบตกลงเปนลดส่วนพระพุทธรูปนั้นให้ย่อมลง แลเพราะเพื่อที่จะแบ่งให้เปนสององค์ขึ้นทั้งที่ย่อมลงนั้น จะตกแต่งให้งดงามดีกว่าใหญ่โตเหมือนอย่างแต่ก่อน จึ่งได้ทรงสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องอย่างจักรพรรดิราชสองพระองค์ หุ้มด้วยทองคำเครื่องต้น

ประดับด้วยเนาวรัตน เปนฝีมือช่างอย่างวิจิตรประณีตยิ่งนัก น้ำหนักทองคำซึ่งหุ้มพระองค์ แลเครื่องทรงพระพุทธรูปทั้งสองพระองค์นี้ หนักถึงพระองค์ละหกสิบสามชั่งสี่ตำลึงเสศ แล้วบรรจุพระบรมสารีริกธาตุในพระเมาลีทั้งสองพระองค์ แลเพราะเหตุซึ่งไม่โปรดคำที่คนเรียกนามแผ่นดินว่า แผ่นดินพระพุทธเจ้าหลวงในพระบรมโกษ แลพระพุทธเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกษอย่างหนึ่ง ฤๅเรียกว่าแผ่นดินต้นแผ่นดินกลางอย่างหนึ่ง จึ่งได้ทรงขนานพระนามถวายพระพุทธรูปองค์ข้างเหนือว่า พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมไอยกาธิราชจักรพรรดินารถบพิตร องค์ข้างใต้ถวายพระนามว่าพระพุทธเลิศหล้าสุลาไลย ซึ่งภายหลังพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแปลงเปนนภาไลย ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมชนกนารถธรรมิกราชบพิตร แลประกาศให้ออกนามแผ่นดินรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ ตามพระนามแห่งพระพุทธรูปทั้งสองพระองค์นี้สืบมา ด้วยเหตุผลซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชดำริห์เริ่มการซึ่งจะสร้างพระพุทธรูป ๒ พระองค์นี้ขึ้น เพื่อจะเลียนอย่างพระเชษฐบิดรครั้งกรุงเก่า จึ่งเปนเหตุให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริห์เห็นการสมควร ซึ่งจะเสด็จพระราชดำเนินไปทรงนมัสการพระพุทธรูปทั้งสองพระองค์นี้ ในวันพระราชพิธีศรีสัจจปานกาล ให้พระบรมวงษานุวงษ์แลข้าราชการได้กราบถวายบังคมอย่างพระเชษฐบิดรตามพระราชดำริห์เดิมนั้นด้วย

อนึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริห์ถึงเรื่องสร้างพระโพธิสัตว์ ๕๕๐ พระชาติ ซึ่งมีปรากฏมาในพระราชพงษาวดาร ว่าสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถได้ทรงสร้างขึ้นนั้น ทรงเห็นว่า

เปนสร้างรูปสัตว์รูปสิงห์เหมือนทำเครื่องเล่นอยู่ ไม่เปนที่ชักชวนความเลื่อมใสยินดี จึงทรงพระราชดำริห์ยักอย่างใหม่ ให้กรมสมเด็จพระปรมานุชิตทรงตรวจพระอิริยาบถของพระพุทธเจ้า ซึ่งมีปรากฏมาในพระคัมภีร์ต่าง ๆ จะมีสักกี่อย่างกี่ปาง ในเวลานั้นตรวจกันได้ว่ามี ๓๗ ปาง เปนเวลาที่แร่ทองแดงเมืองจันทึกเกิดขึ้นใหม่ จึงโปรดให้หล่อพระพุทธรูปปางต่าง ๆ นั้นไว้ทั้ง ๓๗ ปาง เมื่อแล้วเสร็จก็ตั้งไว้ที่หอพระปริต ภายหลังมาทรงพระราชศรัทธาสร้างพระพุทธรูปด้วยเงินเปนน้ำหนักองค์ละชั่งห้าตำลึง เท่าพระชนม์พรรษาปีละองค์ ทรงสร้างถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ แลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยด้วยทั้งสองพระองค์ พระพุทธรูปนั้นก็เปนขนาดเดียวกันกับที่ทรงหล่อพระปางต่าง ๆ ไว้แต่ก่อนทั้งสามสำรับ เปลี่ยนแต่พระอาการเปนปางต่าง ๆ ในรัชกาลที่ ๑ นั้นเปนพระพุทธรูปนั่งขัดสมาธิเพ็ชพระหัตถ์ห้อย ในรัชกาลที่ ๒ เปนพระพุทธรูปมารวิไชย ในรัชกาลประจุบัน (คือรัชกาลที่ ๓ นั้น) เปนพระพุทธรูปนั่งขัดสมาธิพระหัตถ์ขวาซ้อนพระหัตถ์ซ้าย แลพระพุทธรูปทั้งสามสำรับนี้มีพิเศษเพิ่มเติมขึ้นคือมีฉัตรเงินกาไหล่ทองจำหลักปรุสามชั้นกั้น เท่าจำนวนที่ได้เสด็จดำรงศิริราชสมบัติ นอกนั้นซึ่งเท่าจำนวนพระชนมพรรษาเมื่อยังไม่ได้เสด็จดำรงราชสมบัตินั้นไม่มีฉัตรกั้น พระพุทธรูปทั้งสามสำรับนี้สำรับที่ ๑ ที่ ๒ ตั้งไว้ในช่องกระจกหอพระบรมอัฏฐิ แต่สำรับที่ ๓ ตั้งไว้ในหอพระเจ้าเปนที่ทรงนมัสการเช้าเย็นเปนนิจ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ ก็ทรงพระราชดำริห์เห็นชอบด้วยในพระราชดำริห์เดิมนี้ จึงได้ทรงสร้างพระพุทธรูปเท่าพระชนมพรรษา มีอาการนั่งขัดสมาธิเพ็ชพระหัตถ์ขวาซ้อนพระหัตถ์ซ้าย แปลกกับปางเดิมไปอีกอย่างหนึ่ง แลเปลี่ยนลักษณ

อาการส่วนสัดตามพระราชประสงค์ แลฐานนั้นก็ทำเปนกลีบบัวคว่ำบัวหงายอย่างโบราณ ไม่เปนฐานพระพิมพ์อย่างแต่ก่อน มีเลขหมาย ๑. ๒. ๓. ๔. ไปตามลำดับพระชนมพรรษาทุกพระองค์ แลพระสำรับที่สามนั้นก็ย้ายไปไว้ที่หอพระบรมอัฐิ พระสำรับที่ ๔ นี้ ตั้งแทนที่กันในหอพระเจ้าต่อไป ครั้นมาถึงในรัชกาลปัตยุบันนี้ ปางพระซึ่งได้ทรงหล่อไว้แต่ก่อน ๓๗ ปาง เปน ๓๗ ทั้งพระชนมพรรษาในรัชกาลที่ ๔ ก็ยังไม่สิ้น มีระฦกได้ขึ้นใหม่ซึ่งได้ตะริมไว้เสียอีกบ้าง เมื่อจะสร้างพระชนมพรรษาตามแบบที่เคยทำมา จึงได้ตกลงเลือกพระคันธารราษฎ์เปนพระพุทธรูปประจำพระชนมพรรษาในรัชกาลปัตยุบันนี้ ทรวดทรงสัณฐานคล้ายคลึงกันกับพระชนมพรรษาในรัชกาลที่ ๔ แปลกบ้างเล็กน้อย แลภายหลังนี้สังฆาฏิกว้างขึ้นตามกาลเวลาที่ใช้ เมื่อถึงรัชกาลปัตยุบันนี้ พระพุทธรูปสำหรับพระชนมพรรษาสำรับที่ ๔ ก็ย้ายไปอยู่พระที่นั่งบรมพิมาน ซึ่งเปนที่ประดิษฐานพระบรมอัฐิ สำรับที่ ๕ ตั้งในหอพระเจ้าแทนที่สืบมา แลตั้งแต่แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้มีการสมโภชพระพุทธรูปเท่าพระชนมพรรษานี้ ที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณพร้อมกับการพระราชพิธีศรีสัจจปานกาลเดือน ๕ ก็ยังคงเปนแบบสืบมาจนถึงประจุบันนี้ เพราะฉนั้นพระพุทธรูปประจำพระชนมพรรษานี้จึงได้เปนอันเกี่ยวข้องด้วยพระราชพิธีถือน้ำอีกอย่างหนึ่ง ส่วนพระพุทธรูปปางต่าง ๆ ทั้ง ๓๗ อย่างซึ่งอยู่หอพระปริตนั้น พระราชดำริห์เดิมของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จะทรงประการใดก็หาทราบไม่ แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริห์เห็นว่าเปนเค้าเงื่อนชอบกลอยู่ จึงโปรดให้หล่อเปนฐานเฉียงเติมขึ้นอีกชั้นหนึ่ง แล้วให้

ถ้าไหล่ทองคำทั้ง ๓๗ ปาง เมื่อเสร็จแล้วจึงได้โปรดให้จารึก ทรงพระราชอุทิศแด่พระเจ้าแผ่นดินในกรุงทวาราวดีศรีอยุทธยาโบราณ แลกรุงธนบุรี ๓๔ องค์ ในกรุงรัตนโกสินทรสามพระองค์ คือ ๑ พระพุทธปฏิมากรทรงนั่งถวักพระหัตถ์เรียกเอหิภิกษุ ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (อู่ทอง) ๒ พระพุทธปฏิมากรทรงนั่งพระหัตถ์ปกพระเพลาทั้งสองสำแดงธราธรรม ในคำจารึกนั้นว่าทรงพระราชอุทิศถวายแด่พระเจ้าพฤฒิเดช นัยหนึ่งว่ามหาเดช ซึ่งทรงพระนามสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ (ขุนหลวงพะงั่ว) ๓ พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงนั่งมีนาคปรก ทรงพระราชอุทิศเฉพาะเจ้าทองจันทร์ นัยหนึ่งว่าเจ้าท้องลั่น ๔ พระพุทธปฏิมากร ทรงนั่งยกพระหัตถ์ขวาเสยพระเกษ ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระราเมศวรที่ ๑ ๕ พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงนั่งโบกพระหัตถ์รับพระวักกะลี ทรงพระราชอุทิศเฉพาะต่อพระเจ้าราม (พระยาราม) ๖ พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงนั่งรับผลมะม่วง ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระนครินทราธิราช (อินทราชาที่ ๑) ๗ พระพุทธปฏิมากรทรงนั่งทำภัตตกิจ ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระเจ้าสามพระยา ซึ่งทรงพระนามสมเด็จพระบรมราชาธิราชเป็นที่สอง ๘ พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงนั่งชี้พระหัตถ์เดียว แสดงเขตทักศฐาน พระอรรคสาวกพระอรรคสาวิกา ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถ ๙ พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงนั่งยกพระหัตถ์อธิฐานบาตร ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระอินทราชาธิราช (ที่ ๒) ๑๐ พระพุทธปฏิมากรทรงนั่งยกพระหัตถ์ขวาห้ามมาร ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระรามาธิบดีที่สอง ๑๑ พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงนั่งรับน้ำด้วยบาตร ทรงพระ

ราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมราชามหาพุทธางกูร ๑๒ พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงนั่งฉันมธุปายาส ทรงพระราชอุทิศเฉพาะพระรัชฎาธิราชกุมาร ๑๓ พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงนั่งฉันผลสมอ ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระไชยราชาธิราช ๑๔ พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงนั่งยกพระหัตถ์ขวาปลงพระชนม์ ทรงพระราชอุทิศเฉพาะต่อพระยอดฟ้า ๑๕ พระพุทธปฏิมากร นั่งยกพระหัตถ์ซ้ายสำแดงโอฬาริกนิมิตร ทรงพระราชอุทิศถวายพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช ๑๖ พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงนั่งสนเข็ม ทรงพระราชอุทิศเฉพาะต่อพระมหินทราธิราช ๑๗ พระพุทธปฏิมากร ทรงยืนผันพระองค์ทรงแลต้นอาการนาคาวโลก ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช (เป็นพระนามเดิมพระนามราชาภิเษกคือ สรรเพ็ชที่ ๑) ๑๘ พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงยืนยกพระหัตถ์ทั้งสองห้ามสมุท ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระนเรศวรมหาราช (สรรเพ็ชที่ ๒) ๑๙ พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงยืนประสานหัตถ์ทั้งสอง ถวายพระเนตร์ ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระเอกาทศรฐมหาราช (สรรเพ็ชที่ ๓) ๒๐ พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงยืนยกพระหัตถ์ซ้ายห้ามแก่นจันทน์ ทรงพระราชอุทิศเฉพาะต่อพระศรีเสาวภาคย์ (สรรเพ็ชที่ ๔) ๒๑ พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงนั่งห้อยพระบาทบนเรือขนาน ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถทรงธรรม (บรมไตรโลกนารถที่ ๒ หรือบรมราชาที่ ๑) ๒๒ พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงนั่งห้อยพระบาท แบพระหัตถ์ขวารับช้างปาเลไลย ทรงพระราชอุทิศเฉพาะต่อพระเชษฐาธิราช (บรมราชาที่ ๒) ๒๓ พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงนั่งห้อยพระบาท พระหัตถ์ทั้งสองรับมธุปายาส ทรงพระราชอุทิศเฉพาะต่อพระ

อาทิตยวงษ์ ๒๔ พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงนั่งถอยถาด ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระรามาธิเบศปราสาททอง (สรรเพ็ชที่ ๕) ๒๕ พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงยืนยื่นพระหัตถ์ขวารับกำหญ้าคา ทรงพระราชอุทิศเฉพาะต่อเจ้าฟ้าไชย (สรรเพ็ชที่ ๖) ๒๖ พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงยืนยกพระหัตถ์ทั้งสองประทับพระอุระรำพึงพระธรรม ทรงพระราชอุทิศเฉพาะต่อพระศรีสุธรรมราชา (สรรเพ็ชที่ ๗) ๒๗ พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงยืนยกพระบาทซ้ายพระหัตถ์ทั้งสองประทับพระเพลาจงกรม ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระนารายน์มหาเอกาทศรฐราช (รามาธิบดีที่ ๓) ๒๘ พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงยืนห้อยพระหัตถ์ขวาทับพระหัตถ์ซ้ายถือธารพระกรปลงพระกรรมฐาน ทรงพระราชอุทิศเฉภาะต่อพระธาดาธิเบศ (พระมหาบุรุษเพทราชา) ๒๙ พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงยืนยกพระหัตถ์ขวาลูบพระกายสรงน้ำ ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระสุริเยนทราธิบดี (สรรเพ็ชที่ ๘ พระพุทธเจ้าเสือ) ๓๐ พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงยืนอุ้มบาตรด้วยพระหัตถ์ทั้งสอง ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระภูมินทรมหาราชา (สรรเพ็ชที่ ๙ ท้ายสระ) ๓๑ พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงยืนเหยียบรอยพระพุทธบาท ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมมหาราชาธิราชที่สาม (บรมโกษ) ๓๒ พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงยืนกางพระหัตถ์ทั้งสองเปิดโลกย์ ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระอุทุมพรมหาพรพินิตราช (บรมราชาธิราชที่ ๔) (เจ้าฟ้าดอกมะเดื่อ) ๓๓ พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงยืนลีลา ห้อยพระหัตถ์ซ้าย ยกพระบาทซ้าย ทรงพระราชอุทิศเฉพาะต่อพระบรมเอกทัศอนุรักษ์มนตรีราช (บรมราชาที่ ๓ สุริยามรินทร์) ๓๔ พระพุทธปฏิมากร

มีอาการทรงนั่งพระหัดถ์ทั้งสองประทับพระชานุทำทุกกะระกิริยา ทรงพระราชอุทิศเฉพาะต่อเจ้ากรุงธนบุรี (บรมราชาที่ ๔ ขุนหลวงตาก)

พระพุทธรูปทั้ง ๓๔ พระองค์นี้ไม่มีฉัตร แต่พระพุทธรูปยังอีก ๓ ปาง ซึ่งตรงกันกับพระพุทธรูป พระชนมพรรษาทั้งสามรัชกาลที่ล่วงไปแล้วนั้น โปรดให้มีฉัตรเพิ่มพิเศษขึ้น แล้วจาฤกทรงพระราชอุทิศทั้งสามพระองค์ แต่พระนามซึ่งจาฤกในฐานพระนั้นใช้ตามพระนามซึ่งทรงขนานถวายใหม่ สำหรับจาฤกกล่องศิลาซึ่งบรรจุพระบรมอัฏฐิ ในพระบรมโกษซึ่งทรงสร้างขึ้นใหม่ เพื่อจะให้เปนเครื่องป้องกันมิให้พระบรมอัฏฐิอันตรธานไป ด้วยต้องน้ำอบซึ่งสรงในเวลาสงกรานต์สมโภชทุกปีเปนต้น พระนามซึ่งจาฤกนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ จาฤกว่าทรงพระราชอุทิศถวายฉลองพระเดชพระคุณ พระบาทสมเด็จพระปรไมนรุราชา มหาจักรกรีบรมนารถ นเรศวรราชวิวัฒวงษ ปฐมพงษาธิราชรามาธิบดินทร์ สยามพิชิตินทโรดมบรมบพิตร

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย จาฤกว่าทรงพระราชอุทิศ ถวาย ฉลอง พระเดช พระคุณ พระบาท สมเด็จ พระ บรมราช พงษ์ เชษฐมเหศวรสุนทร ไตรเสวตรคชาดิศรมหาสวามินทร สยามรัชฏินทรวโรดมบรมจักรพรรดิราช พิลาศชาตวราชาธิราช บรมนารถบพิตร

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จาฤกว่าทรงพระราชอุทิศถวายฉลองพระเดชพระคุณ พระบาทสมเด็จพระปรมาธิวรเสฐ มหาเจษฎาธิบดินทร สยามินทรวโรดม บรมธรรมิกมหาราชาธิราช บรมนารถบพิตร

เดือนห้า

พระพุทธรูปทั้งปวงนี้ เมื่อทำเสร็จแล้ว โปรดให้เชิญเข้าไปตั้งไว้ในพระอุโบสถ วัดพระศรีรัตนศาสดารามทั้งสิ้น แต่แบ่งเปนสองพวก ๆ กรุงเก่า แลกรุงธนนั้นตั้งโต๊ะจีน อยู่หน้าลับแลบังฉากข้างเหนือ แต่อีก ๓ องค์นั้นตั้งโต๊ะจีนอยู่หน้าลับแลบังฉากข้างใต้ ต่อเมื่อใกล้จะเสด็จสวรรคต จึงโปรดให้สร้างหอพระขึ้นที่กำแพงแก้ว หลังพระอุโบสถสองหอ หลังข้างเหนือเปนที่ไว้พระพุทธรูป ๓๔ องค์ ผนังเขียนเรื่องพระราชพงษาวดารกรุงทวาราวดี หลังบานหน้าต่างมีพระราชพงษาวดารย่อ บอกเรื่องที่เขียน พระราชทานนามว่าหอราชกรมานุสร หลังข้างใต้ไว้พระพุทธรูปสามองค์ ผนังเขียนเรื่องพระราชพงษาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ หลังบานมีพระราชพงษาวดารย่อบอกเรื่องที่เขียนเหมือนกัน พระราชทานนามว่าหอราชพงษานุสร ครั้นในแผ่นดินประจุบันนี้ ก็ได้สร้างพระพุทธรูป ขนาดเดียวกันกับสามองค์ก่อนนั้น มีพระอาการเหมือนอย่างพระพุทธรูปประจำพระชนม์พรรษาในรัชกาลที่ ๔ เพิ่มขึ้นอีกองค์หนึ่งเปน ๔ องค์ แลพระพุทธรูปทั้ง ๓๗ พระองค์นี้ เมื่อการพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒสัจจา ก็มีธูปเทียนดอกไม้เครื่องนมัสการทรงบูชา ตามส่วนองค์พระด้วยทั้งสองคราว จึงเปนพระพุทธรูปซึ่งเกี่ยวข้องในการพระราชพิธีถือน้ำอีกอย่างหนึ่ง

ในการจัดที่ถือน้ำอันเนื่องด้วยสมโภชพระพุทธรูปเท่าพระชนม์พรรษาฝ่ายในนั้น ได้ทำที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณแต่เดิมมา เมื่อซ่อมแซมพระ

ที่นั่งครั้งนี้จึงได้ย้ายมาที่พระที่นั่งบรมราชสถิตย์มโหฬารที่ห้องเหลือง ครั้นเมื่อการแล้วเสร็จ ก็ย้ายไปพระที่นั่งไพศาลทักษิณตามเดิม บุษบกที่ตั้งพระพุทธรูปนั้นตั้งข้างตอนตวันออกนับแต่หอพระเจ้าเปนต้นมา ถึงมุมตู้ลับแลที่ตั้งพระสยามเทวาธิราชได้ห้าบุษบก ที่ตั้งพระของเดิมเปนเตียงเท้าคู้แปดเหลี่ยมเขียนลายน้ำมัน มีเสาสาดเพดานระบายเปนตาข่ายดอกไม้สด ข้างบนปักฉัตรดอกไม้ห้าชั้น มีฐานเฉียงรองเปนแปดเหลี่ยมเหมือนกัน ตั้งถ้วยขนาดถ้วยแชรีอย่างเลว ๆ ปักพุ่มดอกไม้สด มีขวดคอปล้องปักดอกไม้สดคั่น ที่พื้นล่างตั้งตะเกียงน้ำมันมะพร้าวรายรอบ ที่ตั้งพระพุทธรูปเปนเช่นนี้อยู่สามสำรับ มีมาแต่แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่สำรับที่ ๔ นั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ทำเปนบุษบกลายจำหลักปิดทองประดับกระจก แต่คงใช้ระบายดอกไม้สดฉัตรดอกไม้สดอย่างเดิม เครื่องปักดอกไม้ที่ประดับก็เปนอย่างเดียวกัน พระพุทธรูปสามสำรับแต่ก่อนนั้นใช้เครื่องทองทิศ สำรับที่ ๔ ใช้โต๊ะถมพานทองสองชั้น ครั้นเมื่อถึงแผ่นดินประจุบันนี้ ก็ทำที่ตั้งพระสำรับที่ห้าเหมือนที่สี่ใช้มาหลายปี ภายหลังเห็นว่าตั้งอยู่แถวเดียวกัน ไม่เหมือนกันก็ไม่งาม จึงได้ให้ทำบุษบกขึ้นอีกสามสำรับ ให้เหมือนกันทั้งห้า แต่เครื่องนมัสการโต๊ะถมย้ายลงมาเปนสำรับที่ห้า สำรับที่สี่ใช้เครื่องทองทิศเหมือนสามสำรับก่อนนั้น การตกแต่งบุษบกแลจัดพุ่มดอกไม้เครื่องประดับทั้งสิ้นนี้เปนน่าที่พระเจ้าราชวรวงษ์เธอพระองค์เจ้าบุตรี ทรงทำมาแต่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เปนส่วนลงทุนรอนของท่านเอง ตลอดมาจนถึงประจุบันนี้ แต่ฉัตรดอกไม้ยอดบุษบกนั้นจะเปนดอกไม้สดทั้งห้าองค์ร้อยไม่ไหว จึงได้ใช้ดอกไม้สดแต่บุษบกที่ ๕ .

อีกสี่สำรับใช้ดอกไม้แห้ง บายศรีที่สำหรับเวียนเทียนไม่ได้ตั้งตรงน่าบุษบกพระพุทธรูป ใช้ตั้งที่น่าตู้พระสยามเทวาธิราช ที่น่าตู้นั้นมีโต๊ะจีนตั้งโต๊ะของเดิมตั้งอยู่ตรงกลางโต๊ะหนึ่ง จัดไว้เปนที่สำหรับตั้งพระแสง มีโต๊ะมาเทียบอีกข้างละโต๊ะ ข้างเหนือจัดไว้เปนที่ตั้งพระพุทธรูปไชยวัฒน์ แลพระสุพรรณบัตร ข้างใต้เชิญพระสยามเทวาธิราชลงมาจากวิมานตั้งไว้แต่ในเวลากลางคืนวันขึ้นสองค่ำ ในบุษบกทั้งห้านั้น แต่เดิมก็ตั้งแต่พระพุทธรูปเท่าพระชนม์พรรษาปี ภายหลังเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างพระพุทธรูปพระชนม์พรรษาวัน ทรงพระราชอุทิศถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยขึ้น จึงโปรดให้เชิญมาตั้งอยู่ตรงกลางบุษบก พระพุทธรูปพระชนม์พรรษาประจำปีตั้งรายล้อมรอบ ส่วนสำรับที่สามนั้นให้เชิญพระพุทธรูปห้ามสมุท ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างมาตั้ง แต่เรื่องไปไม่ได้ขนาดกัน ในแผ่นดินประจุบันนี้ จึงได้สร้างถวายใหม่องค์หนึ่งได้ขนาดกัน สำรับที่สี่นั้นโปรดให้เชิญพระพุทธสิหิงค์น้อยมาตั้ง ก็ติดต่อมาจนแผ่นดินประจุบันนี้ สำรับที่ห้าก็ตั้งพระชนม์พรรษาวันซึ่งทรงหล่อขึ้นใหม่ เปนเรื่องเดียวกันทั้งห้าสำรับ ในเวลาค่ำนี้ เจ้านายฝ่ายใน มีดอกไม้ธูป เทียนขึ้นมา นมัสการพระพุทธรูปพร้อมกัน เวลาก่อนที่จะเสด็จพระราชดำเนินออกวัดพระศรีรัตนสาศดาราม เสด็จทรงนมัสการก่อน มีดอกไม้สำรับโปรยปรายบนบุษบกแลสุหร่ายน้ำหอมประพรม เมื่อเสด็จออกแล้วท้าวนางผู้ใหญ่จุดแว่นเวียนเทียนสมโภชพระชนม์พรรษา แลพระสยามเทวาธิราชด้วย

ส่วนการที่วัดพระศรีรัตนสาสดาราม ใช้ธรรมาศน์ ศิลาซึ่งตั้งอยู่สำหรับพระอุโบสถ เปนพระแท่นมณฑลตั้งพระพุทธรูปไชยวัฒน์เงินรัชกาลที่ ๑ องค์หนึ่ง พระไชยแผ่นดินประจุบันองค์หนึ่ง พระไชยเนาวโลหน้อยสำหรับนำเสด็จพระราชดำเนินองค์หนึ่ง พระปริยัติธรรมสามพระคัมภีร์ แลเทวรูปพระอิศวร พระอุมา พระนารายน์ พระพรหม พระแสงศรสาม พระแสงหอกเพ็ชร์รัตนหนึ่ง พาดบันไดแก้วเทวรูปเชิญพระธรรค์ขารพระกรข้างหนึ่ง ที่เคยเชิญหีบพระราชสัญจกร เปลี่ยนให้เชิญหีบถุงพระสุพรรณบัตรข้างหนึ่ง พระแสงต่าง ๆ ซึ่งสำหรับจะทำน้ำนั้นบรรจุในหีบมุก ตั้งอยู่น่าโต๊ะหมู่พระพุทธรูปมีพระขันหยกเทียนสำหรับพระราชพิธี แลพระถ้วยโมราจานรองกรอบทองคำประดับเพ็ชร์เครื่องต้นสำรับหนึ่ง ริมฐานพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ มีม้าเท้าคู้ทองเหลืองตั้งหม้อน้ำเงินสิบสองหม้อ ชั้นสาครตั้งข้างล่างตั้งขัน โยงสายสิญจน์ถึงกันตลอด การสวดมนต์ถือน้ำแต่ก่อนใช้พระสงฆ์น้อย ครั้นมาถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงพระราชดำริห์จารึกทรงพระราชอุทิศพระพุทธรูปประจำแผ่นดิน ๓๗ ปางนั้นแล้ว จึ่งให้เพิ่มพระสงฆ์สวดมนต์ขึ้นเปน ๓๗ รูป ครั้นถึงในรัชกาลประจุบันนี้เพิ่มขึ้นอีกรูป ๑ เปน ๓๘ ใช้เจ้าพระพระราชาคณะผู้ใหญ่ แลพระราชาคณะที่เปนเปรียญทั้งสิ้น เครื่องประโคมในพระราชพิธีนี้ ใช้พิณพาทย์ทั้งข้างน่าข้างใน แต่ไม่มีมโหรี เมื่อเสด็จออกทรงศีลแล้วอาลักษณอ่านคำประกาศ เริ่มความรัตนพิมพวงษ์ย่อ แลกระแสพระราชดำริห์ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงวินิจฉัยในฝีมือช่าง ซึ่งสร้างพระมหามณีรัตนปฏิมากรพระองค์นี้แล้ว จึ่งสรรเสริญพระคุณของพระมหามณีรัตน

ปฏิมากรว่าเปนเครื่องคุ้มกันอันตรายต่าง ๆ ดำเนินข้อความเปนจดหมายเหตุย่อในการแผ่นดินซึ่งได้เกิดขึ้น จำเดิมตั้งแต่พระมหามณีรัตนปฏิมากรลงมาประดิษฐานอยู่ในกรุงเทพ ฯ แล้วสรรเสริญพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งห้าพระองค์ ลงปลายเปนคำตักเตือนข้าราชการทั้งปวง ให้ทำราชการโดยซื่อสัตย์สุจริต แล้วอธิฐานขอพระเทพยดาตามธรรมเนียมคำประกาศทั้งปวง เมื่อจบคำประกาศแล้วพระสงฆ์จึงได้สวดมนต์ ใช้มหาราชปริตสิบสองตำนานเปนแบบมา เมื่อสวดมนต์จบแล้ว พราหมณ์อ่านฉันท์ดุษฎีคำฉันท์ เปนคำสรรเสริญพระแก้วแลสรรเสริญพระเกียรติ แลอธิฐานตามการพระราชพิธี เมื่อเสร็จการดุษฎีคำฉันท์แล้ว ราชบัณฑิตจึงได้ทำอธิฐานน้ำพระพิพัฒสัจจาต่อไป เปนเสร็จการในเวลาค่ำ

รุ่งขึ้นเวลาเช้า แต่ก่อนมีการเลี้ยงพระสงฆ์ในพระอุโบสถ เสด็จพระราชดำเนินออกทรงปฏิบัติพระสงฆ์ที่ฉัน แล้วจึงได้ทำน้ำพระพิพัฒสัจจาครั้นภายหลังมา การที่ยกสำรับเลี้ยงพระสงฆ์มักจะหกเปื้อนเปรอะที่ซึ่งข้าราชการจะเข้ามารับพระราชทานน้ำ แลเปนการสับสนอลหม่านด้วยข้าราชการอยู่น่าพระอุโบสถมาก จึงได้ตกลงกันให้ย้ายไปเลี้ยงพระเลี้ยงที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ เมื่อเสด็จออกเมื่อใดพราหมณ์ก็เข้ามาอ่านโองการแช่งน้ำทีเดียว

โองการแช่งน้ำนี้เรียกว่าโคลง เขียนเปนหนังสือพราหมณ์ แต่เมื่อตรวจดูจะกำหนดเค้าว่าเปนโคลงอย่างไรก็ไม่ได้สนิท ได้เค้า ๆ บ้างแล้วก็เลือนไป แต่เนื้อความนั้นเปนภาษาไทย ถ้อยคำที่ใช้ลึกซึ้งที่ไม่เข้าใจบ้างก็มี ตามคำบอกเล่าว่าเปนของเกิดขึ้นในแผ่นดินพระนารายน์มหาราช

แต่ข้าพเจ้ามีความสงไสยว่าจะช้ากว่านั้น ด้วยถ้อยคำในนั้นไม่คล้ายคลึงกับพระราชนิพนธ์ เช่นสมุทโฆษคำฉันท์ฤๅพระลอลิลิตซึ่งว่าเกิดในรัชกาลนั้นเลย ถ้าจะเดาโดยพระนามซึ่งว่าเปนสมเด็จพระรามาธิบดีที่น่าจะเปนรามาธิบดีที่ ๑ ฤๅที่ ๒ มากกว่ารามาธิบดีที่ ๓ คือพระนารายน์ แลถ้อยคำในโคลงนั้นไม่ต้องสงไสยเลยว่า คงจะตกหล่นแลผิดเพี้ยนเสียเปนอันมาก ถ้อยคำนั้นก็ลึกซึ้งจนพึง ถ้าไม่ใส่ใจก็เกือบจะเปนเศกคาถาภาษาอื่นได้ เรื่องที่ว่านั้นสรรเสริญพระนารายน์ก่อน แล้วสรรเสริญพระอิศวร แล้วสรรเสริญพระพรหม ความต่อไปจึงเดินเรื่องสร้างโลกย์ แล้วสรรเสริญพระเดชพระคุณพระเจ้าแผ่นดิน แช่งผู้ซึ่งทรยศคิดร้าย ให้พรผู้ซึ่งตั้งอยู่ในความสัตย์สุจริตจงรักภักดี เปนจบความกัน พิเคราะห์ดูในคำโคลงแช่งน้ำนี้ ไม่มีเจือปนพระพุทธสาสนาเลย เปนของไสยสาตรแท้ จนน่าสงไสยว่าจะมิใช่เกิดขึ้นในครั้งพระรามาธิบดีที่ ๑ ซ้ำไปอีก น่ากลัวจะเปนแปลลอกคัดต่อ ๆ กันมาจากเมืองที่ถือไสยสาตร ไม่ได้ถือพระพุทธสาสนาแต่โบราณ แต่การซึ่งชุบพระแสงศรสามองค์นี้ พึ่งเกิดขึ้นใหม่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทราบความจากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมสมเด็จพระบำราบปรปักษ์ ว่าเมื่อปีฉลูเบญจศกจุลศักราช ๑๒๑๕ พระยาจุฬาราชมนตรี (นาม) นำหวายเทศมาถวายสามอัน เปนที่ต้องพระราชหฤไทยว่างดงามดี จึงทรงพระราชดำริห์ว่าจะทำอะไร ครั้นจะทำเปนธารพระกรก็มีอยู่แล้ว แลมากหลายองค์นัก แต่ทรงพระราชดำริห์อยู่หลายวัน ภายหลังจึงดำรัสว่ากรุงเทพ ฯ นี้ก็อ้างชื่อว่าศรีอยุทธยา เปนเมืองนารายน์อวตาร พระนามซึ่งใช้แช่งน้ำอยู่ก็ใช้นามรามาธิบดีเปนการยุติ

ตงกันอยู่แล้ว ควรจะสร้างพระแสงศรขึ้นไว้สำหรับใช้ในการพระราชพิธีถือน้ำจะได้เข้าเรื่องกัน จึงโปรดให้กรมหมื่นอดงกฎกิจปรึชา เหลารูปพระแสงศรประกอบกับด้ามหวายเทศที่พระยาจุฬาถวาย ครั้นตกองอย่างแล้ว จึงให้หาฤกษตามตำราพิไชยสงครามตั้งโรงพระราชพิธีในโรงแสง รวมเหล็กศรอนศรีสินที่เปนพระแสงศรสามองค์ ในขณะเมื่อตีนั้นมีประโคมแตรสังข์พิณพาทย์ฆ้องไชยตลอดจนแล้ว ภายหลังจึงโปรดให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงษ์เธอ ปั้นเทวะรูปพระพรหมทรงหงษ์ พระนารายน์ทรงครุฑ พระอิศวรทรงโค ให้ทำพิธีพราหมณ์หล่อที่วังสมเด็จพระเจ้าบรมวงษ์เธอ แล้วติดกริ่งที่ด้ามพระแสงศรทั้งสามองค์ แล้วจึงให้จุดเหล็กฝังทองที่บ้องพระแสง เปนตัวอักษรพราหมณ์พระราชทานชื่อพระแสง องค์หนึ่งชื่อพรหมมาศ องค์หนึ่งประลัยวาต องค์หนึ่งอัคนิวาตปลายด้ามถักผนึกด้วยลวดทองคำผูกชนนกหวีก เมื่อถึงเดือนสิบข้างขึ้นจึงโปรดให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงษ์เธอ เสด็จขึ้นไปตั้งพิธีชุบพระแสงที่ทเลชุบศรเมืองลพบุรี ตั้งโรงพระราชพิธีมีพระสงฆ์สวดภาณวาร เมื่อเวลาชุบพระแสงศรมีพระฤกษ์ประโคมแตรสังข์พิณพาทย์ฆ้องไชยยิงปืนใหญ่ ๔ ทิศ แลยิงปืนเล็กจนตลอดเวลาชุบพระแสง แล้วเวียนเทียนสมโภชตั้งกระบวนแห่ไปที่ศาลวัดปืน ต่อยศิลาศรนารายน์บรรจุในบ้องมียันต์พรหมโองการ อิศวรโองการ นารายน์โองการ หุ้มด้ามบรรจุทั้งสามองค์ แล้วตั้งขบวนแห่กลับลงเรือล่องมากรุงเทพฯ ทันการพระราชพิธีถือน้ำสารทในปีฉลูเบญจศกนั้น การที่ชุบพระแสงศรเปนน่าที่ของพระมหาราชครูพิธี ผู้อ่านโองการแช่งน้ำ เมื่อเวลาจะอ่านเชิญพระขันหยกมีรูปนารายน์ทรงธนูตั้งอยู่ในกลางขัน เชิญพระแสงศรประนมมืออ่านคำสรรเสริญ

พระนารายน์ จบแล้วชุบพระแสงศรสามครั้ง แล้วจึ่งรับพระแสงองค์อื่นมาทำต่อไปจนครบทั้งสามองค์ แล้วประนมมือเปล่าว่าไปจนตลอด เมื่อจบแล้วพระอาลักษณ์จึ่งได้อ่านคำสาบาลแช่งน้ำ ในคำประกาศนั้นเชิญเทพยดาทั้งปวงมาประชุมในที่มหาสมัยสโมสรอันอุดม ที่พระบรมวงษานุวงษ์แลข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ฝ่ายทหารพลเรือนกรมฝ่ายน่าฝ่ายในหัวเมืองเอกโทตรีจัตวา ปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือแลเจ้าประเทศราช แต่ล้วนชื่นชมยินดีจะกระทำสัตยานุสัตย์ถวาย ออกพระนามเต็ม แล้วจึ่งสรรเสริญพระเดชพระคุณที่ได้มีแก่ชนทั้งปวง อธิฐานน้ำพระพิพัฒขอให้มีฤทธิ์อำนาจอาจจะให้เปนไปตามคำสาบาล แล้วจึ่งแช่งผู้ซึ่งคิดคดทรยศไม่ซื่อตรง ให้พรผู้ซึ่งตั้งอยู่ในความกระตัญญูสุจริต เมื่อจบคำประกาศแล้วเจ้ากรมพราหมณ์พฤฒิบาศ จึ่งได้รับพระแสงจากเจ้าพนักงานกรมแสงมีผ้าขาวรองมือเชิญพระแสงออกจากฝัก ชุบน้ำในหม้อเงินแลขันสาครทุกหม้อทุกขัน พระแสงซึ่งใช้ชุบน้ำอยู่ในประจุบันนี้ คือพระขรรค์ไชยศรี พระแสงหอกเพชรรัตน์ พระแสงดาบคร่าย พระแสงดาบใจเพชร พระแสงเวียตทั้งนี้เปนพระแสงในรัชกาลที่ ๑ พระแสงยี่ปุ่นฝักปลาประดับพลอยเปนพระแสงในรัชกาลที่ ๒ พระแสงแฝดพระแสงขรรค์เนาวโลห เปนพระแสงในรัชกาลที่ ๓ พระแสงทรงเดิมฝักประดับมุก พระแสงตรีเพชร์ ธารพระกรเทวรูป ธารพระกรศักดิ์สิทธิ์ พระแสงกั้นหยั่น พระแสงปืนนพรัตน เปนพระแสงในรัชกาลที่ ๔ พระแสงฝักทองเกลี้ยงเครื่องประดับเพชร์ เปนพระแสงทรงเดิมในแผ่นดินประจุบันนี้ จัดเปนลำดับกันตามสมควร เมื่อขณะพราหมณ์แทงน้ำอยู่นั้น พระสงฆ์สวดคาถาสัจจังเวอะมะตาวาจาเปนต้น ประโคมแตรสังข์พิณพาทย์ฆ้องไชยจนตลอดกว่าจะทำน้ำแล้ว

ฝ่ายพระบรมวงษานุวงษ์นั้น ตั้งแต่เสด็จพระราชดำเนินออกก็ขึ้นไปเฝ้าอยู่บนพระอุโบสถ แต่ข้าราชการอยู่น่าพระอุโบสถ มีกำหนดว่าเมื่ออาลักษณ์อ่านคำประกาศจบแล้ว ข้าราชการจึงขึ้นไปอ่านคำสาบาล คำสาบาลนี้เปนคำสาบาลย่อ รูปเดียวกันกับที่อาลักษณ์อ่าน เปนแต่ตัดความให้สั้นลง เมื่อชุบพระแสงเสร็จแล้วพระมหาราชครูพิธีแบ่งน้ำที่ชุบพระแสงศรลงในพระถ้วยโมราเครื่องต้น เจือกับน้ำพระราชพิธีพราหมณ์ซึ่งอบมีกลิ่นหอม แล้วเจ้ากรมพฤฒิบาศจึงได้รับพระขันหยกไปเทเจือปนในหม้อเงินแลขันสาคร ธรรมเนียมเดิมมาพระเจ้าแผ่นดินก็ไม่ได้เสวยน้ำพระราชพิธี พึ่งมาเกิดขึ้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยทรงถือว่าน้ำชำระพระแสงศรนั้นเปนสวัสดิมงคลอย่างหนึ่ง เพื่อจะแสดงพระราชหฤทัยเมตตากรุณาโดยเที่ยงธรรม ซึ่งได้ทรงปฏิบัติอธิฐานในพระราชหฤทัยเปนนิจ ให้พระบรมวงษานุวงษ์แลข้าราชการทั้งปวงได้ทราบ เปนที่ชื่นชมยินดีทั่วหน้า จึงโปรดให้พระมหาราชครูพิธีนำน้ำซึ่งสรงเทวรูป แลพระแสงศรมาถวายเสวยก่อน แต่ในแผ่นดินประจุบันนี้ เมื่อแรก ๆ ท่านผู้บัญชาการในพระราชพิธีทั้งปวงก็ได้ยกเลิกน้ำที่ถวายพระเจ้าแผ่นดินเสวยเสีย จะเปนด้วยตัดสินกันประการใด ฤๅเกรงใจว่าไม่ได้รับสั่งเรียกก็ไม่ทราบเลย ภายหลังมาเห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเปนอย่างไว้แล้ว เมื่อยกเลิกเสียโดยมิได้ปรากฏเหตุการอย่างไร ก็ดูเหมือนหนึ่งไม่ตั้งใจที่จะรักษาความสุจริตกระดากกระเดียงอย่างไรอยู่ จึงได้สั่งให้มีขึ้นตามแบบเดิม ตั้งแต่บรมราชาภิเศกครั้งหลังมา เมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสวยแล้วจึงได้แจกน้ำชำระพระแสงในหม้อเงินทั้งปวง แต่พระบรมวงษานุวงษ์แลข้าราชการให้รับพระราชทานต่อไป ถ้ามีวังน่า

เจ้ากรมพฤฒิบาศเปนผู้นำน้ำไปถวาย ใช้ขันสรงพระพักตร์ลงยาราชาวดีมีนพรัตน์ในกลางขัน แต่คงใช้น้ำในหม้อเงินเหมือนพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งปวง ขันซึ่งสำหรับพระบรมวงศานุวงศ์เสวยนั้นเปนขันลงยาเชิงชาย สำหรับข้าราชการขันทองขันถม ถ้วยที่สำหรับตวงเปนถ้วยหูก้าไหล่ทองบ้างสัมฤทธิบ้างจาฤกคาถาเปนอักษรขอมว่า สัจจังเวอะมะตาวาจาเปนต้น

ผู้กำกับถือน้ำแลแจกน้ำในพระอุโบสถนี้ คือพราหมณ์พฤฒิบาศ พราหมณ์โหรดาจารย์สนมพลเรือน แลพระยาผู้กำกับถือน้ำในกรมพระกระลาโหมคนหนึ่ง ในกรมมหาดไทยคนหนึ่ง พระบรมวงศานุวงศ์เสวยน้ำฟากพระอุโบสถข้างใต้ตรงที่ประทับ พระบวรวงศ์เธอพระวรวงศ์เธอซึ่งเสด็จอยู่น่าพระอุโบสถขึ้นประตูกลาง แต่มาเสวยน้ำข้างใต้ ส่วนหม่อมเจ้านั้น แต่เดิมไม่ได้ขึ้นไปถือน้ำบนพระอุโบสถ ภายหลังทรงพระราชดำริห์ว่า ก็นับว่าเปนหลานเธอของพระเจ้าแผ่นดิน มีศักดินาสูง ส่วนข้าราชการผู้น้อย ที่ต่ำศักดินากว่ายังขึ้นไปถือน้ำบนพระอุโบสถได้ จึ่งโปรดให้ขึ้นไปถือน้ำบนพระอุโบสถในสองสามปีนี้ แต่แยกออกไปอีกสายหนึ่งคือขึ้นทางประตูข้างใต้ กลับลงทางประตูข้างใต้ ข้าราชการขึ้นประตูเหนือ ถือน้ำฟากพระอุโบสถข้างเหนือกลับลงประตูกลาง จางวางหัวหมื่นนายเวรมหาดเล็กขึ้นประตูกลาง แต่ไปถือน้ำข้างเหนือแล้วกลับลงประตูกลาง ในขณะเมื่อข้าราชการลงมือถือน้ำนั้น ทรงพระเต้าษิโณทกพระสงฆ์ยะถา เมื่อพระสงฆ์กลับต้องเบียดเสียดข้าราชการที่มาถือน้ำออกไปอยู่ข้างจะเปนการกันดารกันทุกปี แต่ก่อนมาเมื่อข้าราชการถือน้ำหมดแล้ว เจ้ากรมปลัดกรมกองมอญขึ้นมาอ่านคำสาบาลเปนภาษารามัญน่า

พระที่นั่ง ต่ออ่านคำสาบาลจบแล้วจึงได้เสด็จขึ้น แต่ครั้นมาถึงในแผ่นดินประจุบันนี้ ที่หลัง ๆ มานั่งคอยอยู่ก็หายไป ถามก็ว่ามี แต่อย่างไรจึงรวม ๆ ไปอยู่ต่อเวลาเสด็จขึ้นแล้วก็ไม่ทราบ เวลาเมื่อข้าราชการถือน้ำเสร็จแล้วเสด็จขึ้นทางข้างใน เพื่อจะให้ท้าวนางแลภรรยาข้าราชการที่มาถือน้ำข้างในได้เฝ้า มหาดเล็กเชิญพระแสงตามเสด็จพระราชดำเนินทางข้างใน ด้วยกำหนดผู้มีบันดาศักดิ์ฝ่ายในได้ถือน้ำนั้น ว่าภรรยาข้าราชการที่มีศักดินาตั้งแต่ ๔๐๐ ขึ้นไปต้องมาถือน้ำ ท้าวนางนั้นแต่เดิมมาก็ไปถือน้ำวัดพระศรีรัตนสาสดารามทั้งสิ้น แต่ครั้นมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ยกเว้นท้าวนางที่เปนเจ้าจอมมารดา ไม่ให้ต้องออกไปถือน้ำวัดพระศรีรัตนสาสดาราม แลข้างในต่างวังคือห้ามเจ้านายที่ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัด แลบุตรีท่านเสนาบดีซึ่งได้รับพระราชทานเบี้ยหวัด แลภรรยาข้าราชการซึ่งผัวตายแต่ยังคงได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดอยู่ ก็โปรดให้เข้ามาถือน้ำข้างใน ภรรยาข้าราชการที่ถือน้ำนั้นมีพราหมณอ่านโองการแช่งน้ำ อาลักษณอ่านคำสาบาลอีกเที่ยวหนึ่ง เมื่อเสด็จขึ้นแล้ว เมื่ออ่านคำสาบาลจบแล้ว ยื่นหางว่าวบอกรายชื่อตัว ถ้าส่งก็ตามอย่างฝรั่งก็ใช้ ได้ส่งกันแก่ท้าวนางผู้กำกับ แล้วจึงได้รับพระราชทานน้ำ แต่หางว่าวนั้นตกลงเปนรู้จักกันเสียโดยมาก ท้าวนางก็หลวม ๆ ไปไม่เข้มงวดเหมือนอย่างแต่ก่อน ท้าวนางวังหลวงนั่งเรียงตามผนังด้านใต้ ท้าวนางวังน่านั่งเรียงตามฐานพระด้านเหนือ ภรรยาท่านเสนาบดี นั่งต่อท้าวนางวังหลวง ต่อไปจึงเปนภรรยาข้าราชการที่มีบันดาศักดิ์สูง ๆ ภรรยาข้าราชการผู้น้อยนั่งที่มุขหลังพระอุโบสถ ภรรยาพวกมอญนั่งตามเฉลียงพระระเบียง ตั้งแต่เลี้ยวประตูนวนมาจน

ตลอดถึงประตูหลังพระอุโบสถ แต่ก่อนนั่งรายเต็มตลอด แต่เดี๋ยวนี้ก็ร่วงโรยไปมาก ทางเสด็จพระราชดำเนินตามพระระเบียง ตั้งแต่ประตูฉนวนเลี้ยวมาออกประตูด้านตวันตก ถ้ากระบวนพยุหยาตราเสด็จพระราชดำเนินออกพระที่นั่งอนันตสมาคม ประทับเปลื้องเครื่องศาลาเรียนหนังสือ ขากลับประทับพลับพลาเปลื้องเครื่องที่ข้างประตูพระระเบียงข้างตวันตก เสด็จกลับประทับเกยพระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ กระบวนเสด็จพระราชดำเนินแห่สี่สายเหมือนพยุหยาตรากระฐิน แต่ตำรวจมหาดเล็กนุ่งท้องขาวเชิงกรวย ทรงเครื่องขาวฉลองพระองค์ครุยกรองทอง ทรงพระมหามงกุฎมหาชฎา แต่ไม่มีทรงโปรยเงินอย่างเช่นพยุหยาตรากระฐิน การแต่งตัวถือน้ำมีกำหนด ถ้าผู้ใดจะไปถือน้ำที่วัดจึงต้องนุ่งขาว ถ้าไม่ได้ไปถือน้ำที่วัดก็ไม่ต้องนุ่ง คือพระบรมวงษานุวงษ์แต่ก่อนถือน้ำในท้องพระโรง ก็ทรงผ้าลายอย่างเทศตามสีสัมฤดีตามธรรมเนียม ข้าราชการที่ไปถือน้ำวัดต้องนุ่งขาว แต่ครั้นเมื่อจะกลับเข้ามาถวายบังคมในท้องพระโรง ก็นุ่งสองสีตามธรรมเนียม พระบรมวงษานุวงษ แลข้าราชการบันดาที่ถือน้ำข้างในก็ไม่ต้องนุ่งขาวทั้งสิ้น ส่วนท้าวนางแลภรรยาข้าราชการตลอดจนจ่าหนายเรือนไชตน ที่ออกไปถือน้ำวัดพระศรีรัตนสาสดารามต้องนุ่งขาว เมื่อแรก ๆ เสด็จพระราชดำเนินออกถือน้ำวัดพระแก้ว เจ้านายทรงผ้าลายพื้นขาวเขียนทองบ้าง ลายเปล่าบ้าง ยกท้องขาวเชิงชายบ้าง ฉลองพระองค์กระบอกผ้าขาวตามธรรมเนียม คาดฉลองพระองค์ครุย ภายหลังมาจะราวปีประกาศรีศกฤๅปีจอจัตวาศก จึงโปรดให้เจ้านายต่างกรมทรงฉลองพระองค์ผ้าปักทองแล่งเย็บเปนรูปเสื้อกระบอก ใช้มาจนตลอดรัชกาลที่ ๔ แลในแผ่นดินประจุบันนี้

ตอนแรก ๆ ตั้งแต่ประกาศเบญจศกแล้วมาจึงได้เปลี่ยนเปนเยียรบับขาว ข้าราชการนั้นนุ่งสองปักท้องขาวเชิงกรวย สรวมเสื้อผ้าขาวคาดเสื้อครุยเสมอมาจนประจุบันนี้ เปนแต่เปลี่ยนรูปเสื้อไปตามกาลเวลา เจ้านายต่างกรมทรงพระวอ พระองค์เจ้าทรงเสลี่ยง ที่ได้รับพระราชทานพระแสงแลเครื่องยศก็มีมาเต็มตามยศ ท้าวนางข้างในนุ่งผ้าม่วงพื้นขาวจีบ ห่มแพรชั้นใน ห่มผ้าปักทองแล่งชั้นนอก มีหีบทองหีบถมเครื่องยศพร้อมทั้งกาน้ำแลกระโถน ออกไปตั้งตรงน่าที่นั่งในพระอุโบสถด้วย ภรรยาท่านเสนาบดีบางคนที่ได้รับพระราชทานเครื่องยศหีบทองเล็ก กากระโถน แลผ้าปักทองแล่ง ก็แต่งตามยศที่ได้พระราชทานตั้งเรียงต่อท้าวนางไป ภรรยาข้าราชการที่ถือน้ำแต่ก่อนเล่ากันว่าเปนการประกวดประขันกันยิ่งนัก ด้วยผู้ที่เปนภรรยาถือน้ำต้องนุ่งขาวห่มขาว แต่แต่งภรรยาน้อยที่มาตามห้อมล้อม [illegible] ถือเครื่องใช้สอยต่าง ๆ กระบวนละมาก ๆ

ว่าในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งไม่ได้เสด็จออกวัดนั้นพวกมหาดเล็กคอยดูที่ประตูข้างริมถนนวนแน่น ๆ กันไป ภายหลังมาก็กร่อย ๆ ลง ต่อเดือนเอะอะกันขึ้นจึงได้แน่นหนาขึ้นเปนคราว ๆ เจ้าประเทศราชหัวเมืองลาว แลเจ้าเขมรซึ่งเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่ในกรุงเทพ ฯ ถือน้ำในพระอุโบสถพร้อมด้วยข้าราชการทั้งปวง แต่เมืองแขกประเทศราชถือน้ำตามสาสนาแขกที่ศาลาลูกขุน ภายหลังย้ายมาที่มิวเซียม พวกฝรั่งเข้ารีตมีบาดหลวงมานั่งให้ถือน้ำ เดิมถือออยู่ที่ศาลากรมวัง ซึ่งเปนตึกทหารมหาดเล็กเดี๋ยวนี้ ทำตามอย่างฝรั่ง คำสาบาลก็เปลี่ยนแปลงไปตามที่นับถือทั้งแขกทั้งฝรั่ง ข้าราชการผู้น้อยแลขุนหมื่นที่ได้รับพระ

ราชการเปลี่ยนหวัดถือน้ำน่าพระอุโบสถเปนอันมาก แต่ที่มีเวรอยู่ในพระบรมมหาราชวังรับน้ำมาถือที่ห้องที่คลังก็มีบ้าง การถือน้ำในชั้นหลัง ๆ นี้ เมื่อต้องคราวที่ทรงพระประชวรจะเสด็จออกวัดพระศรีรัตนสาสดารามไม่ได้ ก็มีแต่ข้าราชการไปถือน้ำที่วัดพระศรีรัตนสาสดาราม แล้วเข้ามาถวายบังคมในท้องพระโรง พระบรมวงษานุวงษ์มาเสวยน้ำในท้องพระโรง ทรงเครื่องต้นตามปรกติเหมือนอย่างธรรมเนียมแต่ก่อน

๓ การถวายบังคมพระบรมอัฐิซึ่งมีในหมายเดิมนั้นว่า เมื่อเปิดพระแกลหอพระประโคมแตรสังข์กลองชนะครั้งหนึ่ง ให้ข้าราชการจุดธูปเทียนกราบถวายบังคมแล้วหมอบเฝ้าอยู่ครู่หนึ่ง ประโคมอีกครั้งหนึ่ง ปิดพระแกลว่าเปนเสด็จขึ้น ถวายบังคมอีกครั้งหนึ่งจึงให้กลับออกมา แต่ที่ใช้อยู่ทุกวันนี้ไม่ได้เปนดังเช่นหมายนั้น เปนด้วยที่คับแคบแดดร้อนแลกำหนดกลองชนะก็ไม่ถูกต้องเหมือนอย่างเก่า เมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อพระแกลเปิดจึงได้ประโคม เมื่อเสด็จถึงพระที่นั่งสนามจันทร์แล้ว จึงรับสั่งให้พระเจ้าลูกเธอขึ้นไปบอกให้พนักงานหอพระเปิดพระแกล ถ้าใครถูกเปนผู้เข้าไปบอกให้เปิดพระแกลแล้วเปนเคราะห์ร้ายอย่างยิ่ง ข้าพเจ้าเคยถูกเกือบจะไม่ขาดสักคราวหนึ่ง แต่เปนผู้เร่งที่ ๒ ที่ ๓ ดีกว่าเปนผู้ไปที่ ๑ ถ้าเปนผู้ไปที่ ๑ มักจะถูกกริ้วว่าไปเชือนแชเสียด้วย ความลำบากในการที่จะไปบอกนั้น คือเวลาถือน้ำเช่นนี้ ถ้ามีพยุหยาตราก็ต้องถึงสรวมเกี้ยวสรวมนวม ถ้าไม่มีพยุหยาตราก็เพียงสร้อยประแจมันสารพัดจะหนักไปหมดทั้งตัว พอเข้าพระทวารไปก็ต้องคลานตั้งแต่พระทวารจนถึงหอพระ เมื่อขึ้นไปถึงหอพระแล้วจะต้องไปส่งภาษากับคุณยายเฒ่าหอพระ แสนที่จะเข้าใจ

ยากไก่แล้วไก่เล่ากว่าจะจุดขึ้นได้ ถ้าถูกเร่งหลายทอดหนักเข้าต้องไปกระชากเปิดเอาเองก็มี กว่าจะเปิดได้ต้องทรงคอยอยู่ในไม่ต่ำกว่าสิบมินิต แต่ในประจุบันนี้กำหนดสัญญากันเสียใหม่ว่า เมื่อพระราชยานประทับเกยก็ให้ประโคม เมื่อพนักงานได้ยินเสียงประโคมก็ให้เปิดพระแกลทีเดียว ดูค่อยรวดเร็วสดวกดีขึ้น แต่เมื่อว่าตามตำราแล้วก็อยู่ข้างจะผิดท่าอยู่หน่อยหนึ่ง ที่ต้องเปิดพระแกลคอยอยู่สักครู่หนึ่งจึงได้จุดเทียนเครื่องนมัสการ เวลาซึ่งจะถวายบังคมพระบรมอัฐินั้นสรวมเสื้อครุย ยังคงทำตามแบบอยู่แต่พระเจ้าแผ่นดิน คือเมื่อทรงฉลองพระองค์แล้ว เสด็จขึ้นไปบนพระที่นั่งสนามจันทร์ถวายบังคมสามครั้ง ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการแล้ว ถวายบังคมอีกเฝ้าอยู่ครู่หนึ่ง จึงถวายบังคมอีกครั้งหนึ่งแล้วจึงเสด็จขึ้นพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เปลื้องเครื่องทรงเครื่องสีตามธรรมเนียม ฝ่ายปรกติการมิใช่ต้องไปวัดตามซึ่งกล่าวมาแล้ว เจ้านายข้าราชการจึงได้เข้ามาจุดธูปเทียน ถวายบังคมสามครั้งแล้วถอยออกไป เมื่อหมดคนที่ถวายบังคมเมื่อใดก็ปิดพระแกลหยุดประโคมเมื่อนั้น

การถือน้ำข้างในแต่ก่อน ๆ มามีกำหนดรับน้ำที่วัดพระศรีรัตนสาสดารามเข้ามาห้าหม้อ ตั้งที่ห้องพระโรงน่า เวลาเสด็จขึ้นเสวยกลางวันแล้ว เสด็จออกประทับที่ช่องพระที่นั่งไพศาลทักษิณ พนักงานพระสมุดอ่านคำสาบาล เนื้อความก็เหมือนกับที่อาลักษณ์อ่านที่วัดพระศรีรัตนสาสดาราม ต่างแต่อาการความประพฤติ คือเช่นเอาใจไปเผื่อแก่ไทต่างด้าวท้าวต่างแดน เปลี่ยนเปนเอาใจไปเผื่อแก่พระบรมวงษานุวงษ์แลข้าราชการฝ่ายน่าเปนต้น แล้วเจ้านายแลข้าราชการฝ่ายในรับพระราชทานน้ำน่า

พระที่นั่ง เจ้านายประทับที่น่าเสาท้องพระโรงน่า ข้างตวันตกตอนข้างเหนือตลอดเข้าไปจนในเฉลียง ตอนข้างใต้ท้าวนางเจ้าจอมมารดาเก่าเถ้าแก่ เฉลียงด้านตวันออก หม่อมเจ้าต่างวัง แต่เจ้าจอมอยู่งานนั้นอยู่บนพระที่นั่งไพศาลทักษิณบ้าง อยู่บนพระมหามณเฑียรบ้าง ต่อถึงเวลารับพระราชทานน้ำจึงได้ลงไปที่ท้องพระโรง ครั้นมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดเพิ่มเติมใหม่ คือมีโต๊ะสามโต๊ะเช่นได้กล่าวมาแล้ว เมื่อเสด็จขึ้นพระที่นั่งไพศาลแล้วจึงให้เรียกเจ้าพนักงานเชิญพระไชย พระสุพรรณบัตร พระแสงเข้ามาตั้ง ทรงนมัสการพระพุทธรูปพระชนม์พรรษาเหมือนเวลาค่ำแล้ว จึงได้ทรงเครื่องนมัสการพระไชยแลเทวรูป ที่ซึ่งอ่านคำสาบาลนั้นมีเครื่องบูชาแก้วสำรับหนึ่งตั้ง แล้วโปรดให้อ่านโองการแช่งน้ำอย่างพราหมณ์อ่าน แต่ต้องเลือกผู้ซึ่งเปนตระกูลพราหมณ์ให้เปนผู้อ่าน ท้าวหนูมอญซึ่งเปนบุตรเจ้าพระยาอภัยภูธร เปนพนักงานพระสนมอยู่ในเวลานั้นเปนเชื้อพราหมณ์ จึงได้โปรดให้เปนผู้อ่านตลอดมา ครั้นมาแผ่นดินปัจจุบันนี้ท้าวหนูมอญถึงแก่กรรม จึงโปรดให้ท้าวสมศักดิ์บุตรเจ้าพระยาภูธราภัย ซึ่งเปนตระกูลเดียวกันนั้นอ่านสืบต่อมา ผู้ซึ่งอ่านโองการแช่งน้ำแลคำประกาศนี้ นุ่งขาวห่มขาวแลพระราชทานให้ห่มผ้าปักทองแล่งด้วย ที่นั่งพระบรมวงศานุวงศ์แลข้าราชการเปลี่ยนไปไม่เหมือนอย่างแต่ก่อน คือพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พระเจ้าพี่นางเธอ พระเจ้าน้องนางเธอ นั่งรายริมช่องกบพระที่นั่งไพศาลทักษิณตลอดไปจนถึงหอพระเจ้า แล้วเจ้านายวังน่าต่อด้านสกัดหุ้มกลองเดียวมาจนริมผนังด้านเหนือ สมเด็จพระนางแลพระเจ้าลูกเธอ ประทับรายตั้งแต่ช่องกบกลางไปตามริมช่องกบตลอดจน

ถึงที่สุด เปนพระองค์เจ้าหม่อมเจ้าในสมเด็จพระบรมราชมาตามหัยกาเธอ แลในเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี เจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์ต่อไป จนถึงหอพระอัฏฐิ ริมผนังข้างเหนือเปนที่สำหรับเจ้าคุณท้าวนางผู้กำกับถือน้ำนั่ง ชานพักต่อข้างเปนที่หม่อมเจ้า ที่ท้องพระโรงเฉลียงด้านตวันตก เปนที่เจ้าคุณราชนิกูลบุตรภรรยาข้าราชการผู้ใหญ่นั่ง ตอนข้างเหนือตอนข้างใต้เปนที่เจ้าจอมอยู่งานนั่ง เฉลียงด้านตวันออกตอนข้างใต้เปนที่เจ้าจอมมารดาเก่าข้างในต่างวัง ข้างเหนือเปนที่มไหรีตรนั่ง เจ้าจอมมารดาในพระราชวังบวร แลมารดาหม่อมเจ้านั่งที่เก๋งแลชาลาด้านตวันตก เมื่ออ่านคำสาบาลจบแล้วเสด็จพระราชดำเนินขึ้นทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการทองน้อยในหอพระบรมอัฏฐิอีกครั้งหนึ่ง เจ้านายก็มีธูปเทียนขึ้นไปถวายบังคมพระบรมอัฏฐิเหมือนกัน ข้าราชการผู้น้อยไปตนจ่าถือน้ำที่ศาลา

การถือน้ำพระพิพัฒสัจจาหัวเมือง ขุนนางหัวเมืองทั้งปวงต้องถือน้ำพระพิพัฒสัจจาเหมือนอย่างในกรุงเทพ ฯ กำหนดวันถือน้ำนั้นตรงตามกรุงเทพ ฯ นี้โดยมาก ที่ยักเยื้องไปบ้างนั้นด้วยเหตุสองประการ คือที่คงถืออย่างเก่า ท้ายพิธีตรุศ ท้ายพิธีสารท นั้นอย่างหนึ่ง เปนเมืองใหญ่ที่มีเมืองขึ้นหลาย ๆ เมือง เจ้าเมืองกรมการในเมืองขึ้นเหล่านั้นต้องเข้ามาถือน้ำในเมืองใหญ่ทั้งสิ้น บางเมืองที่มาล่าต้องรั้งรอกันไปกำหนดวันก็เคลื่อนออกไป แล้วก็เลยตั้งเปนแบบเคลื่อนวันอยู่เช่นนั้น อาวุธซึ่งใช้ทำน้ำนั้นใช้กระบี่พระราชทานสำหรับยศเจ้าเมือง วัดที่ถือน้ำวัดใดวัดหนึ่งซึ่งเปนวัดสำคัญในเมืองนั้น ฤๅเปนวัดหลวง ต่อมาถึงในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระนครคีรีแลพระราชวังจันทร

เกษมขึ้น ก็โปรดให้ย้ายเข้าไปถือน้ำในพระราชวังนั้น ๆ แต่การที่สวดมนต์เลี้ยงพระนั้นไม่เหมือนกันทุกเมือง บางเมืองก็ทำมากบ้าง เช่นเมืองสงขลา ถึงสวดมนต์สามวัน บางเมืองก็ทำน้อย ในหัวเมืองบันดาที่เปนไทย เรียกตามคำเก่าว่าเมืองน้ำพระพิพัฒสัจจา เมืองนอกนั้นไม่เรียกว่าเมืองน้ำพระพิพัฒสัจจา การแต่เดิมมาจะอย่างไรยังไม่ทราบสนัด แต่ในประจุบันนี้ ถึงเมืองลาวเมืองแขก ก็ถือน้ำพระพิพัฒสัจจาเกือบจะทั่วกัน เช่นในเมืองแขก เมืองกลันตัน เปนทำการใหญ่กว่าทุกเมือง มีพระสงฆ์ไทยสวดมนต์ถึงสามวัน ที่หย่อย ๆ อย่างเช่นเมืองตานี เมื่อถึงวันกำหนดถือน้ำก็พากันเอาน้ำไปที่วัด พระสงฆ์สวดพาหุงเสียจบหนึ่งแล้วก็ถือน้ำกันก็มี การซึ่งแบ่งเมืองเปนเมืองถือน้ำพระพิพัฒสัจจา แลไม่ใช่เมืองน้ำพระพิพัฒสัจจานี้ดูไม่น่าจะแบ่งเลย

อนึ่งข้าราชการทั้งปวง บันดาซึ่งไปราชการตามหัวเมือง เมื่อถึงกำหนดถือน้ำพระพิพัฒสัจจาที่เมืองใด ก็ต้องไปพร้อมด้วยเจ้าเมืองกรมการถือน้ำในเมืองนั้น ด้วยการพระราชพิธีถือน้ำนี้เปนแบบอย่างอันเดียวกันตลอดพระราชอาณาเขตร เปนพิธีที่มีกฎหมายบังคับเช่นมีในกฎมณเฑียรบาลเปนต้น วางโทษไว้ว่าผู้ใดขาดถือน้ำพระพิพัฒสัจจาโทษถึงตาย เว้นไว้แต่ป่วยไข้ ถ้าเปนพระบรมวงษานุวงษ์แลข้าราชการที่สำคัญ เจ้าพนักงานก็ต้องนำน้ำไปให้รับพระราชทานที่วังแลที่บ้าน ต้องมีของแจกบ่ายเจ้าพนักงานผู้ที่นำน้ำไป ที่สุดจนพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระประชวรไม่ได้เสด็จมาถือน้ำได้หลายปี เจ้าพนักงานนำน้ำขึ้นไปถวาย ก็ต้องพระราชทานเสื้อผ้าเปนรางวัลปีละมาก ๆ ทุกคราว แต่ซึ่งเปนแบบใหม่มีในหมายรับสั่งนั้น ว่าถ้าขุนหมื่นในเบี้ย

หวัดผู้ใดขาดถือน้ำให้เอาตัวสักเปนไพร่หลวง แต่ข้อห้ามจุกจิกซึ่งยกเว้นเสียแล้ว ซึ่งมีมาในกฎมณเฑียรบาล คือ "ห้ามถือ (คือสรวม) แหวนนาก แหวนทอง แลกินเข้ากินปลากินน้ำยา แลเจ้ายาคูถือน้ำพระพิพัฒ ถ้ากินน้ำพระพิพัฒจอกหนึ่ง แลยื่นให้แก่กันกิน กินแล้วแลมิได้ใส่ผม เหลือนั้นล้าง (คือเทเสีย) โทษเท่านี้ในระหว่างขบถ" การซึ่งห้ามเช่นนี้ ห้ามไม่ให้กินอยู่อันใดนั้น ก็จะเปนด้วยถือน้ำแต่ก่อนเวลาเช้า ครั้นเมื่อน้ำสาย ๆ ลงมา ข้อห้ามปรามอันนั้นก็เปนอันเลิก แต่ซึ่งกินน้ำแล้วรดศีศะนั้นยังเปนประเพณีที่ประพฤติเกือบจะทั่วกัน เปนการแสดงความเคารพ ไม่มีผู้ใดซึ่งเปนผู้ใหญ่ ฤๅผู้รู้แบบอย่างจะได้ยกเว้นเสียเลย มีบ้างแต่คนที่เปนเด็กหลุก ๆ หลิก ๆ ฤๅผู้ใหญ่ที่เถื่อน ๆ กินแล้วก็ไป มีน้อยตัวทีเดียว เปนจบเรื่องการพระราชพิธีศรีสัจจปานกาลถือน้ำพระพิพัฒสัจจาประจำปีเท่านี้ เดือน ๑๐ ก็เหมือนกันกับเดือน ๕ นี้ ยกเสียแต่ไม่มีตั้งพระพุทธรูปพระชนมพรรษาที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณเท่านั้น ในเดือน ๑๐ จะไม่ต้องกล่าวถึงการพระราชพิธีถือน้ำต่อไป

คำตักเตือนในการถือน้ำนี้ เมื่อแต่ก่อนมาดูก็ไม่ใคร่จะมีอะไรขาดเหลือในน่าที่อื่นนอกจากมหาดเล็ก จำเดิมตั้งแต่เครื่องโต๊ะตาพู่ตกมาอยู่ที่เด็กชาอย่างหนึ่ง ย้ายถือน้ำข้างในมาพระที่นั่งบรมราชสถิตย์มโหฬาร ย้ายถวายบังคมพระบรมอัฏฐิไปพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เมื่อกลับไปพระที่นั่งอมรินทรใหม่ ก็เลอะใหญ่ลืมกันหมดไม่มีใครจำอะไรได้เลย โต๊ะที่เคยตั้งน่าตู้พระสยามสามโต๊ะ เมื่อเดือน ๑๐ ก็ตั้งทั้งสามโต๊ะ แต่เอาเทวดาไว้กลาง พระพุทธรูปอยู่ตวันตก พระแสงอยู่ตวันออก เปนการเซอะของภูษามาลา ของกรมแสงของเด็กชา ครั้นเดือน ๕ นี้ เด็กชาเลิก

โต๊ะสองข้างเสีย ตั้งแต่โต๊ะกลางโต๊ะเดียว เอามาตั้งจะให้ไปประชันกันขึ้นบนนั้น ทั้งพระแสงแลพระพุทธรูป แลพระสุพรรณบัตรแลเทวดา ครั้นต่อว่ากรมหมื่นประจักษ์เข้าไปจัดใหม่ ตกลงเปนเทวดาไปอยู่กลางอีก เหมือนเมื่อปีกลายนี้ ต้องขนรื้อกันเอวายในเวลาจะถือน้ำนั้น ขอให้ท่องไว้เสียให้จำได้ พระพุทธรูป พระสุพรรณบัตรตวันออก พระแสงกลาง เทวดาตวันตก อนึ่งเทียนทองที่กลางขันหยกสำหรับพระราชพิธีนั้น ไม่มีเหตุอันใดที่จะยกเว้น เทียนเครื่องนมัสการมีเทียนพานตามเคยพานหนึ่ง เทียนมัดบูชาพระ ๓๗ ปางอีกพานหนึ่ง ครั้งจะทรงจุดเปนแน่อย่านึกว่าเผื่อจะไม่ทรงบ้าง อนึ่งพวงมาไลยเบี้ยสามพวง ที่มีออกไปนั้น คือแขวนที่ครอบแก้วน่าพระสัมพุทธพรรณีพวงหนึ่ง พระพุทธยอดฟ้าพวงหนึ่ง พระพุทธเลิศหล้าพวงหนึ่ง ยังจะเตือนไว้อีกอย่างหนึ่ง ในเวลานี้ก็ไม่สำคัญอันใด แต่เคยมีมาครั้งหนึ่ง คือพระอัฏฐิ สมเด็จพระปฐมบรมมหาไปยกาธิบดี เมื่อไปถวายบังคมที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท หาได้เชิญไปไม่นั้นเปนการไม่สมควรแล้ว ด้วยได้เคยรับข้าราชการถวายบังคมมากว่าสองร้อยคราวถือน้ำมาแล้ว พึ่งจะมาขาดครั้งเดียวเท่านั้น ถ้าต่อไปจะมีที่เชิญพระบรมอัฏฐิไปถวายบังคมในพระราชพิธีถือน้ำแห่งใดขออย่าให้ลืมเปนอันขาด

การถือน้ำประจำเดือนของทหาร ซึ่งได้กล่าวมาด้วยกำหนดวันว่าเคยพร้อมกันถือน้ำในวันขึ้นสามค่ำเดือนใหม่แล้วนั้น ไม่เปนการพระราชพิธีมีพระสงฆ์สวดมนต์ เปนแต่เมื่อถึงกำหนดวันนั้น กรมราชบัณฑิตเชิญพระไชยเงินองค์น้อยในรัชกาลที่ ๑ ซึ่งสำหรับใช้ในการพระราชพิธีอย่างกลาง ๆ มีคเชนทรัศวสนานเปนต้น กับพระธรรมไปตั้งที่ธรรมาศน์มุก

กรมแสงหอกดาบ เชิญพระแสงรูปอย่าง ดาบค่ายสามองค์ขึ้นพานทองสองชั้นไปตั้ง สังฆการีนิมนต์พระสงฆ์ ๔ รูปตามแต่จะได้มานั่ง อาลักษณอ่านคำสาบาตจบแล้วพราหมณ์เชิญพระแสงจุบน้ำ พระสงฆ์สวดคาถาสัจจังเว อมะตา วาจา ฤๅชะยันโตเปนพื้น แล้วตัวนายขึ้นไปรับพระราชทานน้ำบนพระอุโบสถ แล้วมาเรียกให้ทหารเข้าแถวที่น่าพระอุโบสถ นายอ่านคำสาบาตจบแล้วตัวทหารจึงได้ถือน้ำ บันดาผู้ซึ่งประจำการในพระบรมมหาราชวัง เช่นนายประตูเปนต้น ก็ต้องถือน้ำเดือนด้วยทั้งสิ้น ผู้กำกับถือน้ำสี่กรม คือมหาดไทย กระลาโหม ชาววัง มหาดเล็ก นายทหารต้องยื่นหางว่าวแก่ผู้กำกับ เปนการตรวจคนที่ได้มาเข้าเดือนรับราชการครบฤๅไม่ครบด้วยอีกชั้นหนึ่ง เมื่อทหารถือน้ำแล้วหันหน้าเข้ามาในพระบรมมหาราชวัง ทำอ[illegible]ครบแล้วเปนเสร็จการ แต่การถือน้ำเดือนเช่นนี้ เดี๋ยวนี้ได้เลิกเสียไม่ได้ใช้แล้ว เปลี่ยนไปเปนธรรมเนียมตัวทหารที่เข้ารับราชการใหม่ แต่นายทหารซึ่งจะได้รับตำแหน่งใหม่ต้องถือน้ำทุกครั้ง ที่ได้เปลี่ยนตำแหน่งนั้น แต่ถือน้ำเช่นนั้นเปนถือน้ำจร มิใช่การพระราชพิธีประจำเดือน ซึ่งได้กล่าวอยู่ในบัดนี้

ที่ ๑๘ คเชนทรัศวสนาน

การพระราชพิธีทอดเชือกดามเชือก เปนพิธีของพราหมณ์พฤฒิบาศ ได้ทำในเดือน ๕ ครั้งหนึ่งเดือน ๑๐ ครั้งหนึ่ง เปนกระบวนเรื่องคชกรรม การของหมอช้าง ว่าทำเพื่อให้เจริญศิริสวัสดิมงคลแก่ช้าง ซึ่งเปนราชพาหนแลเปนกำลังแผ่นดิน แลบำบัดเสนียดจัญไรในผู้ซึ่งเกี่ยวข้องอยู่ในการช้างทั้งปวงด้วย แต่การพระราชพิธีนี้ เฉพาะเหมาะกับคราวที่ควรจะประกอบการอื่น ๆ หลายอย่าง คือเปนต้นว่าเมื่อทำการจะให้เปนสวัสดิมงคลแก่ช้างม้าก็ต้องรดน้ำมนต์ช้างม้า เมื่อจะเอาไปรดเหล่า ๆ กับโรงเช่นนั้นก็ดูไม่เปนประโยชน์อันใด แลผู้รดจะเหน็จเหนื่อยกว่าจะทั่ว จึงเห็นว่าถ้าปลูกเกยขึ้นแล้วจัดให้ช้างม้าเดินมาเปนกระบวน พราหมณ์แลราชบัณฑิตซึ่งเปนผู้จะประน้ำมนต์นั่งคอยอยู่บนเกย เมื่อกระบวนมาถึงก็ประพรมไปจนตลอดกระบวนง่ายดีกว่า ทั้งจะได้ทอดพระเนตรตรวจตราชมเชยราชพาหนทั้งปวงปีละสองครั้งด้วย อนึ่งธรรมดาพระมหานครใหญ่ ก็ต้องตระเตรียมให้พรักพร้อมด้วยเครื่องสรรพสาตราวุธแลพลทหารให้พร้อมมูลอยู่ เมื่อมีราชการศึกสงครามอันใด ก็จะได้จับจ่ายกะเกณฑ์ไปโดยง่ายโดยเร็ว เปนการตรวจตราเครื่องสาตราอาวุธแลไพร่พลอย่างรีวิวคราวหนึ่ง อนึ่งตามแบบอย่างแต่เดิม ซึ่งมีมาในเรื่องนพมาศเปนต้น จนถึงในกฎมณเฑียรบาลความก็ตรงกัน ว่าในการพระราชพิธีทอดเชือกดามเชือกแลสนานใหญ่นี้ เปนเวลาที่ประชุมท้าวพระยาข้าราชการทั้งในกรุงแลหัวเมือง เอก โท ตรี จัตวา ทั้งเจ้าประเทศราชเข้ามาเฝ้า กำหนดถวายดอกไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการ เปนการ

ประชุมใหญ่ครั้งหนึ่ง เวลานั้นก็ควรที่จะประชุมพลโยธาทวยหาญทั้งปวง ให้พรักพร้อมเปนการป้องกันพระนครด้วย แสดงพระเดชานุภาพให้หัวเมืองประเทศราชทั้งปวง เปนที่เข็ดขามยำเกรงพระบารมีด้วย เพราะฉนั้นการสนามใหญ่นี้ จึงได้มีทั้งกรุงศุโขไทยแลกรุงทวาราวดี มิได้เว้นว่างเหมือนอย่างพิธีสัมพัจฉรฉินท์ ที่มียิงอาฎานาบ้างไม่ได้ยิงบ้าง

วิธีออกสนาม ซึ่งมีมาในหนังสือนพมาศนั้น ว่าพระเจ้าแผ่นดินทรงเครื่องราชกกุธภัณฑ์ เสด็จออกมุขเด็จพระที่นั่งอินทราภิเศก พระศรีมะโหสถซึ่งเปนปุโรหิตใหญ่ขึ้นนั่งเหนือตั่งอันหุ้มด้วยเงิน ทูลเบิกท้าวพระยาแลรับสนองพระโอษฐ์ตรัสปราไสสามนัดแล้วเสด็จขึ้น ต่อนั้นไปมีการฟ้อนรำแลเลี้ยงท้าวพระยาทั้งปวง ในการประชุมนี้ข้างในร้อยดอกไม้เปนรูปต่าง ๆ บรรจุเมี่ยงหมากถวายให้พระราชทานลูกขุนทั้งปวง ต่อรุ่งขึ้นพราหมณ์จึงได้ตั้งพระราชพิธีบูชาขันไชยบาศ ที่สถานพระเทวกรรม บันดาพระหลวงในกรมช้างครั้นเช้าไปรับเข้าคอกดอกไม้ รุ่งขึ้นอีกวันหนึ่งจึงได้เสด็จออกพระที่นั่งไชยชุมพล พร้อมด้วยพระอรรคชายาพระบรมวงษานุวงษ์สนมกำนัลนาง ส่วนข้าเฝ้าทั้งปวงนั้นนั่งบนร้านม้าห้าชั้น เปนหลั่นลดตามผู้ใหญ่ผู้น้อย ภรรยาข้าราชการนั่งตามระหว่างช่องสีมาน่าพระกาลศาลหลวง ราษฎรทั้งปวงมาคอยดูกระบวนในรายเรียงท้องสนาม ได้เวลาสมควรจึงให้เดินกระบวน กระบวนช้างก่อนแล้วจึงถึงกระบวนม้า เดินสนามนั้นสามวัน วันแรกเดินพระยาช้างแลม้าระวางต้น วันที่สองเดินช้างม้าระวางวิเสศ วันที่สามเดินช้างม้าระวางเพรียว เวลาเมื่อแห่แล้วมีการมหรสพขับร้อง เวลาค่ำมีหนังจุดดอกไม้เพลิงสมโภชพระเทวกรรม ตามเรื่องที่กล่าวมานี้ การที่เสด็จออกพระที่นั่งอินทราภิเศก

คือต้องกันกับเรื่องที่ถือน้ำแล้วถวายบังคมสมโภชเตียงลูกขุน การพระราชพิธีในเวลากลางคืนอีกคืนหนึ่งนั้น ก็คือถอดเชือกตามเชือก แห่ช้างม้าสามวันนั้นก็อย่างแบบสระสนาน ตามที่ว่านี้ดูเหมือนที่ศุโขไทยจะมีทุกปีไปไม่มีเวลาขาด

ส่วนข้อความที่ได้จากกฎมณเทียรบาล ดูยุ่งยิ่งเข้าใจยากไปกว่าหนังสือเรื่องนพมาศ เห็นจะเปนด้วยภาษาที่จดนั้นจะเจือคำเงี้ยวเปนไทยเหนือมาก หนังสือนพมาศเปนตัวไทยใต้ เมื่อพระนครลงมาตั้งอยู่ข้างใต้ ถ้อยคำที่พูดจากันภายหลังก็กลายเปนสำนวนไทยใต้ไป กฎมณเทียรบาลซึ่งเปนของไทยเหนือแต่ง ถึงแม้ว่าภายหลังหนังสือนพมาศซึ่งเปนของไทยใต้แต่งก็ดี ยังต้องเปนที่เข้าใจยากกว่าหนังสือนพมาศซึ่งแต่งไว้ก่อนแล้ว เพราะเปลี่ยนสำนวนที่พูดไปตามภูมิประเทศ ในกฎมณเทียรบาลนั้นลงกำหนดไว้ว่าเดือนห้าขึ้นห้าค่ำออกสนามใหญ่ ซึ่งบอกกำหนดว่าขึ้นห้าค่ำนี้ ดูยังคลาศกันอยู่กับวันที่เรียกอยู่เดี๋ยวนี้ แต่ถ้าเปนสระสนานแห่สามวันแล้ว ก็คงต้องนับถอยถึงวันห้าค่ำอยู่เอง ข้อความที่ว่าไว้นั้นมัว ๆ ราง ๆ ดูว่าย้อนไปย้อนมา สังเกตดูก็จะเปนสองเรื่องปนกัน แต่ผู้ที่คัดลอกต่อ ๆ กันมาไม่เข้าใจเนื้อความก็ลงปนกันเลอะไป เห็นจะเปนเสด็จออกถวายบังคมเตียงลูกขุนเสียนั้นครั้งหนึ่ง แล้วจึงได้ออกสนามแห่สระสนานอีกสามวันอย่างเช่นพระร่วง การที่เสด็จออกถวายบังคมเตียงลูกขุนนั้น ว่าในพระบัญชรชั้นสิงห์ตั้งฉัตรเก้าชั้นเจ็ดชั้นห้าชั้นสามชั้นสองชั้น ชั้น ๓ ที่ประทับสมเด็จหน่อพุทธเจ้าอยู่เบื้องฝ่ายซ้าย ที่ว่านี้เห็นจะเปนฝ่ายซ้ายที่ประทับ คือถ้าเปนมุขเด็จพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท คงจะอยู่ตรงโรงถ่ายรูปกระจกออกมาได้แนวกับมุขเด็จ ส่วนสมเด็จพระ

อุปราชแลเจ้านายอื่น ๆ ไปมีพลับพลานั่งเฝ้าน่าทิมดาบ แต่ทิมดาบนั้นไม่ปรากฏว่าคดฤๅไม่คดอย่างไร บางทีจะเปนโรงยาว ๆ สองหลัง เช่นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทำไว้ที่พระที่นั่งวิมานรัถยา ที่วังจันทรเกษมก็ว่าเลียนอย่างเก่า ฤๅที่วังน่าเมื่อยังไม่มีท้องพระโรง ที่เรียกพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย ก็มีทิมมหาวงษ์เปนที่เฝ้า เพราะธรรมเนียมพระราชวังแต่ก่อนไม่มีท้องพระโรงอย่างเช่นพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เมื่อภายหลังมีพระที่นั่งทรงปืนใช้แทนท้องพระโรง ก็เปนพระที่นั่งตั้งลอยออกมาต่างหาก เหมือนพระที่นั่งศิวโมกข์ในวังน่า ทิมที่เฝ้านี้คงจะเปนสองหลังซ้ายขวา มีระหว่างเปนที่แจ้งอยู่กลางแต่คงจะไม่ยกพื้นสูงเหมือนอย่างทิมดาบคดที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทนั้นด้วย จึงได้มีกำหนดว่าที่ประทับสมเด็จพระอุปราชสูงสองศอก มีหลังคามีม่านพนักอินทร์ขนู พระราชกุมารกินเมืองสูงศอกหนึ่ง มีหลังคาลดลงมาอีกชั้นหนึ่ง พระราชกุมารพระเยาวราชเตียงสูงคืบหนึ่ง แต่พระราชนัดดาออกชื่อไว้แต่ไม่ได้ความว่านั่งอย่างไรไปว่าแต่น่าหลังเฉย ๆ ฤๅจะล้อม ๆ กันอยู่เท่านั้น ตรงน่าพระที่นั่งตั้งเตียงสำหรับพระอาลักษณนั่งสนองพระโอษฐ์ สูงสิบศอก ต่อนั้นลงไปจึงมีผู้นั่งต่ออาลักษณลงไปอีก ไม่ได้ความว่าจะเปนปลัดทูลฉลองฤๅใคร วิธีซึ่งใช้อาลักษณสนองพระโอษฐ์นี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเลียนมาใช้ในการพระราชพิธีบรมราชาภิเศก ให้อาลักษณทูลเบิกแลรับพระบรมราชโองการคราวแรกในเวลาเสด็จออกท้องพระโรงแต่ไม่ต้องนั่งเตียง ถ้าเสด็จออกมุขเด็จพระมหาปราสาท ไม่นั่งเตียงก็เห็นจะเต็มตะโกน การที่เสด็จออกตามที่ว่ามานี้ ก็เห็นจะเปนออกเฝ้าถวายบังคมเสียงฤกษ์ ส่วนการออกสนาม

ก็มีเค้าที่เห็นได้ชัด เช่นมีขุนหาญทั้งสิบขี่ช้างยืนที่เปนต้น เปนอย่างแห่สระสนาน ครั้นจะแปลฤๅพิจารณาข้อความในกฎมณเฑียรบาลลงให้ชัดแจ้ง ก็จะเสียเวลาแลผิด ๆ ถูก ๆ เพราะรั้ว ๆ ราง ๆ เปนโคลงจีนที่เดียว

ส่วนในจดหมายขุนหลวงหาวัด ในเดือนห้านี้ก็ไม่ได้พูดถึงสระสนานเช่นได้กล่าวมาแล้ว ไปพูดถึงเอาต่อเดือนสิบซึ่งไม่มีเรื่องอื่นจะว่า พูดย่อ ๆ แต่ว่า เดือนสิบจึ่งรำขอแลรำทอดเชือกตามเชือก สนานช้างต้นม้าต้น เห็นว่าในตอนหลังนี้จะเลิกเสียไม่ได้แห่แหนอันใดแล้วทั้งสองคราว เพราะฉนั้นธรรมเนียมที่กรุงรัตนโกสินทร์นี้ จึ่งยังได้ตามแบบกรุงเก่าในท่อนปลายนี้สืบมา คือมีพระราชพิธีทอดเชือกตามเชือกทั้งสองคราว แต่ไม่มีการออกสนาม เว้นไว้แต่นาน ๆ แผ่นดินหนึ่งจึ่งได้มีเสียคราวหนึ่ง เพื่อให้เปนพระเกียรติยศ ฤๅให้เปนการสนุกเล่นแบบกันคราวหนึ่ง การซึ่งเลิกออกสนามแห่สระสนานเสียนั้น ก็ด้วยตำราที่แรกตั้งขึ้นประสงค์การอย่างหนึ่ง ครั้นต่อมาการกลายไปเปนอย่างหนึ่ง แรกคิดนั้นเห็นเปนประโยชน์ แต่ครั้นเมื่อการเคลื่อนคลายไปเสียก็กลับเปนโทษ คือเมื่อพิเคราะห์ดูการแห่สระสนานในครั้ง ๑๒๐๐ ปีล่วงมาแล้ว ในครั้งพระร่วงเมืองศุโขไทยนั้น เดินช้างเดินม้าเปลี่ยนกันทั้งสามวันเช่นกล่าวมาแล้ว ซึ่งเดินเช่นนั้นเพราะเหตุใด เพราะเหตุว่าช้างม้าพาหนมีมาก ถ้าจะเดินวันเดียวให้หมดก็จะต้องเปลืองเวลามาก ฤๅอยากเล่นให้เปนสามวันตามธรรมดาไทย ๆ ชอบสามชอบห้าชอบเจ็ด ก็ยังคงจะมีช้างม้ามาก จึ่งได้แบ่งออกเปนกระบวนได้สามกระบวนไม่ซ้ำกัน ศาสตราอาวุธที่จะใช้แห่ก็ต้องใช้มากเปนการตระเตรียมไพร่พลให้พรักพร้อมอยู่เสมอ ปีหนึ่งได้รีวิวใหญ่ถวายตัวเสียสองครั้ง พาหนแลไพร่พลจะทรุดโทรมเสื่อมถอย

ไปอย่างไร ฤๅบริบูรณ์ดีอยู่ก็ได้ทอดพระเนตรตรวจตราทุกปี บรรดาคนทั้งปวงซึ่งได้เห็นกำลังพลทหาร แลพาหนะของพระเจ้าแผ่นดินพรักพร้อมบริบูรณ์อยู่ ก็เปนที่ยำเกรงไม่ก่อเหตุการอันใดขึ้นได้ จึงมีคำกล่าวมาแต่โบราณว่า พระราชพิธีนี้เปนพิธีที่สำหรับทำให้ประชุมชนทั้งปวงมีใจความภักดีรักพระเจ้าแผ่นดิน แลเปนมงคลแก่ราชพาหน เปนที่เกรงขามแก่ข้าศึกศัตรู การก็เปนจริงเช่นนั้น แต่ซึ่งกลับเปนโทษไปจนต้องเลิกเสียนั้นเพราะเหตุใด เพราะเหตุว่าช้างม้าพาหนที่มีอยู่ในกรุงไม่พอที่จะเข้ากระบวนแห่ อย่าว่าแต่สามผลัดเลย แต่ผลัดเดียวเต็มขบวนสระสนานที่เคยมีมาแต่ก่อนก็ต้องเอาช้างหัวเมืองเข้ามา นั่นก็เปนความลำบากเกิดขึ้นเพราะจะเล่นพิธีอย่างหนึ่งแล้ว ศาสตราอาวุธที่จะใช้ในกระบวนแห่ก็มีไม่พอ จะทำอาวุธเครื่องเหล็กขึ้นก็ไม่เปนที่ไว้ใจกันฤๅราคาจะแพงมาก ต้องทำอาวุธไม้ อาวุธไม้นั้นก็ไม่มีประโยชน์อันใดนอกจากที่จะถือแห่ให้เห็นงาม ๆ ก็เปนอันป่วยการเปลืองเงินเปล่ายิ่งกว่าทำเครื่องลคร ที่ยังได้เล่นหากินอยู่ได้เสมอ เครื่องอาวุธเหล็กเข้ากระบวนแห่พึ่งมามีขึ้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงพระราชดำริห์เห็นว่า ทำเครื่องอาวุธไม้เปนการป่วยการเช่นกล่าวมานี้ ส่วนคนที่จะใช้ในกระบวนแห่นั้นเล่า แต่โบราณมาเขาจะใช้คนที่เปนหมู่ทหารซึ่งประจำรักษาพระนคร แลระดมทหารนอกจากเวรประจำมาให้เข้ากระบวนทัพ ถือเครื่องศาสตราอาวุธเปนการฝึกหัดใหญ่ปีละสองครั้ง เมื่อได้เข้ากระบวนฝึกหัดอยู่ทุกปี ก็คงจะเรียบร้อยคล่องแคล่วกว่าที่ทอดทิ้งไม่ได้ฝึกหัด แลเวลาว่างที่เสด็จขึ้นแล้วก็มีมวยปล้ำกระบี่กระบองต่อไป เปนการฝึกหัดศาสตราอาวุธในการทหารแท้ทั้งนั้น

ตกมาภายหลังเมื่อสิ้นการศึกสงครามแล้ว ทหารประจำเมืองก็เอาลงใช้เปนพลเรือนเสีย ไม่ได้เคยถูกต้องศาสตราอาวุธ ไม่ได้เคยเข้ากระบวนทัพ เอามาจัดเข้ากระบวนก็เปนการกะร่องกะแร่งรุงรัง คนจ่ายเดือนประจำพระนครไม่พอ ต้องเกณฑ์เอาคนยกเดือนเข้ามาแทนทหารระดมอย่างแต่ก่อน มาบ้างไม่มาบ้าง คนแห่ไม่พอเดินไปพอพ้นน่าพลับพลาแล้ว ก็ต้องกลับมาเดินกระบวนหลังต่อไปใหม่ ก็ไม่เปนประโยชน์อันใดในการที่จะตรวจตราผู้คน แลไม่เปนพระเกียรติยศที่จะเปนที่เกรงขามอันใด เพราะใคร ๆ ก็เห็นว่ากระบวนน่าวิ่งมาเปนกระบวนหลังกลับเสียพระเกียรติยศไป ส่วนขุนนางผู้ที่ต้องแห่นั้นเล่า แต่ก่อนตัวเสนาบดีจตุสดมภ์มนตรีทั้งปวง ล้วนแต่เปนแม่ทัพชำนิชำนาญในการขี่ช้างขี่ม้า ทั้งมีบ่าวไพร่สมกำลังได้เคยไปการศึกสงคราม เมื่อมาเข้ากระบวนเดินสนานก็ไม่เปนการเรียบร้อยอันใด ภายหลังมาขุนนางไม่ชำนิชำนาญในการทัพศึก ประพฤติตัวเปนพลเรือนไปหมด จะถูกขี่คอช้างเข้าก็กลัวกระงกกระเงิ่น จะไปขี่เฉย ๆ ไม่ฝึกหัดก็กลัว จะฝึกหัดก็อาย ว่าเปนผู้ใหญ่แล้วต้องฝึกหัด บ่าวไพร่สมกำลังก็เอามาใช้สอยอยู่ในบ้านบ้างเก็บเอาเงินบ้าง จะเรียกหาเปนการจรก็ไม่ใคร่จะได้ แลประกวดประขันกันไปจนเกินกว่าที่มีกำลังจริง ๆ ต้องเที่ยวหยิบยืมบ่าวไพร่ผู้อื่น กระบวนน่าต้องกลับลงมาตามกระบวนหลัง เมื่อเอาคนของผู้อื่นมาใช้อย่างนั้น ก็ต้องแจกบ่ายให้ปันเปลืองเงินเปลืองผ้าเข้าไปอื้อ ขุนนางก็พากันเบื่อหน่าย เห็นเปนบ่อแห่งความฉิบหายเกิดขึ้น การสระสนานจึงได้ต้องเปนอันเลิก คงได้มีอยู่แผ่นดินละครั้งพอเปนพิธีฤๅเปนพระเกียรติยศ แต่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า

อยู่หัวก็ไม่ได้มีสระสนาน อันที่แท้นั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดในการพระราชพิธีอย่างเก่า ๆ มาก ได้ทรงลองหลายอย่าง จนถึงที่ไปส่งพระผู้เปนเจ้าที่เทวะสถานเปนกระบวนช้างเปนต้น แต่ทรงพระปรารภไม่สำเร็จอยู่สองเรื่อง คือเรื่องพิธียาสวยุชตำราพราหมณ์หายเสีย ถ้าตั้งจะคิดจัดการใหม่ก็พอสวรรคตเสีย เรื่องหนึ่งสระสนานใหญ่ทรงอยู่เสมอไม่ขาด ว่าถ้าได้ช้างเผือกใหม่จะมีสระสนาน แต่ครั้นเมื่อทรงพระปรารภกับสมเด็จเจ้าพระยาเมื่อไร ท่านก็ออดแอดบิดเบือนไปทุกครั้ง เรื่องขี่ช้างเปนต้น จนตกลงเปนจะให้ขี่เสลี่ยงก็ยังบ่นคุบ ๆ คับ ๆ อยู่ ผะอินช้างเผือกก็ไม่ได้มา เปนอันเลิกกันไป

เมื่อว่าที่แท้การพระราชพิธีทั้งปวง ถ้าเปนพิธีเก่าแท้มักจะมีเหตุที่เปนการมีคุณจริงอยู่ในพระราชพิธีนั้น แต่เมื่อการรวม ๆ ลงมา ก็กลายเปนแต่การทำไปตามเคยเพื่อเปนสิริมงคล จนเปนการที่เรียกกันว่าพิธีสังเขปฤๅต่างว่า เลยขาดประโยชน์ที่ได้จากความคิดเดิมนั้นไป ความคิดเรื่องถือสวัสดิมงคลนี้มักจะเผลอไปถือเอาสิ่งที่ไม่มีคุณ หยิบยกออกมาเห็นได้ว่าเปนมงคล เหมือนกลับถ้อยจัญไรที่ไม่มีตัวหยิบยกออกมาเห็นได้ว่าเปนจัญไร ไม่เลือกค้นหาสิ่งที่เปนจริง ถึงมีอยู่ในอาการที่ประพฤติก็ไม่ใคร่จะรู้สึก ไปถือสิ่งที่ไม่ใช่ความจริงว่าเปนความจริงเสียโดยมาก เหมือนอย่างเช่นเข้าในใต้ถุนถือว่าเปนจัญไร ก็ถ้าเปนเรือนฝากระดาน ฤๅเรือนฝากระแชงอ่อนอย่างไทย ๆ ปลูกอยู่กับที่เปนพื้นโคลนน้ำแฉะ คนอยู่บนเรือนถ่ายอุจจาระปัสสาวะ แลกวาดขยะฝุ่นฝอยทิ้งลงมาที่ใต้ถุนเรือน ผู้ใดเข้าไปในใต้ถุนเรือนเช่นนั้น ก็คงพบแต่สิ่งซึ่งโสโครกเปื้อนเปรอะไปทั้งตัว นับว่าเปนจัญไร มิใช่จัญไรเพราะอยู่ภายใต้

ผู้ยืนอยู่ข้างบน จัญไรเพราะเปื้อนเปรอะเห็นปานนั้น แต่ผู้ที่ถือนั้นไม่ถือแต่เฉพาะเรือนเช่นนั้น ถือทั่วไปไม่ว่าเรือนดีเรือนเลวอันใดเอาแต่ชื่อใต้ถุนเปนตัวจัญไร ส่วนที่เปนมงคลนั้นเล่าเช่นกับอาบน้ำรดน้ำมนต์ ถ้าผู้ใดอาบน้ำรดน้ำชำระกายให้บริสุทธ ก็ย่อมจะเปนที่สบายตัวสบายใจรู้สึกความหมดจด ดีกว่าที่เปื้อนเปรอะอยู่ แต่ผู้ซึ่งปรารถนามงคลเชื่อเสียว่าน้ำที่เสกเป่าแล้วนั้น ถูกตัวแต่นิดหน่อยหนึ่งก็เปนสวัสดิมงคล ไม่ต้องคิดถึงการที่ชำระกายให้บริสุทธ ที่ว่านี้เปนแต่การภายนอก เมื่อพิจารณาตามคำที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสสอนเช่นมาในมงคลสูตรเปนต้น สวัสดิมงคลย่อมมาด้วยความประพฤติของผู้ที่ปรารถนามงคล ไม่ได้มาโดยมีผู้ใดมาเสกเป่าให้ ฤๅอ้อนวอนขอร้องได้ ความจริงเปนอยู่เช่นนั้น แต่หากผู้ซึ่งจะประพฤติตามทางมาของสวัสดิมงคลไม่ได้ตลอด ความปรารถนาตักเตือนเร่งรัดเข้า ก็ต้องจะขวนขวายขวางขวายไปอย่างอื่น ฤๅทำแต่พอเปนสังเขป เพราะการสิ่งใดที่เปนการไม่จริง ย่อมง่ายกว่าการที่จริง คนทั้งปวงก็ลงใจถือเปนแน่นอนเสียความที่แก้ขัดไปนั้น ว่าเปนการใช้ได้จริง แล้วก็บัญญัติเพิ่ม ๆ ตามไป เช่นกับกินมะเฟืองกินน้ำเต้าเสียสง่าราษีอะไรวุ่นไป เปนบัญญัติที่เกิดขึ้นใหม่จากผู้ที่เข้าใจซึมซาบในวิธีที่เขาลดหย่อนผ่อนผันลงมาว่าเปนความจริง การออกสนามใหญ่คือสระสนานนี้ เมื่อพิเคราะห์ดูตามความจริงก็เห็นว่าเปนการมีคุณแก่พระนครมาก เปนเหตุที่จะให้ข้าศึกศัตรูครั่นคร้ามขามขยาดได้จริง แต่ต้องทำอย่างเก่าให้มีตัวทหารมีช้างมีม้าจริง ๆ ถ้าจะเปนแต่การหยิบ ๆ ยิ้ม ๆ ร่องแร่งอย่างเช่นทำกันมาแล้ว ไม่แห่ดีกว่าแห่ พรรณามาด้วยวิธีแห่สระสนานที่แห่ขึ้นเพราะเหตุใด แลเลิกเสียเพราะเหตุใด ยุติเพียงเท่านี้

ทอดเชือกดามเชือก

บัดนี้จะได้กล่าวถึงการพระราชพิธีทอดเชือกดามเชือก ซึ่งมีทำอยู่เสมอมิได้เว้นว่าง ถึงไม่ได้แห่สระสนานคเชนทรัศวสนานทั้งอย่างเก่าอย่างใหม่ พิธีทอดเชือกดามเชือกนี้ก็ยังทำเสมออยู่ เมื่อพิเคราะห์ดูคำว่าทอดเชือกอย่างหนึ่ง ดามเชือกอย่างหนึ่งนั้นจะแปลว่ากระไร วิธีที่เรียกว่าทอดเชือกนั้น คือเชือกบาศที่สำหรับคล้องช้างเปนขด ๆ อยู่ จับขึ้นทั้งขดแยกออกเปนสองส่วนตั้งกางไว้ เรียกว่าทอดเชือก เชือกที่กางไว้นั้นกลับพับลงวางเปนขด ๆ ตามธรรมเนียมเรียกว่าดามเชือก บางทีคำว่าทอดเชือกนั้นจะตรงกันกับว่าคลี่เชือก ดามเชือกนี้จะตรงกันกับว่าขดเชือก ดูเหมือนหนึ่งจะเปนพิธีที่ถึงกำหนดตรวจเชือกบาศทุกเดือนครั้งหนึ่งก่อนที่จะไปทำการ คลี่ออกดูเมื่อชำรุดเสียหายอันใด ก็จะได้ซ่อมแซมแก้ไข เมื่อดีอยู่ก็ขดเข้าไว้อย่างเดิม แต่เดี๋ยวนี้ไม่มีผู้ใดที่จะคิดเห็นเช่นนั้น เพราะเหตุว่าผู้ที่จะคลี่เชือกออกดูนั้น เชื่อเสียแล้วว่าเชือกดีอยู่ก็เอาออกตั้งกาง ๆ ไว้พอเปนสังเขป ไม่ได้บอกเสียก่อนว่า "ไม่ต้องตรวจดอกหนา เชือกดีอยู่ ทำเท่านี้ก็พอ" ลูกศิษย์ลูกหาที่เห็นต่อ ๆ มา ก็เข้าใจซึมซาบว่าการที่ทำสังเขปย่อ ๆ นั้นเปนเต็มตำราแล้ว เมื่อนึกแปลไม่ออกว่าทำเช่นนั้น ประสงค์จะเอาประโยชน์อย่างไร ก็ต้องไหลไปตามทางที่เปนประโยชน์อันไม่มีรูป คือว่าเปนสวัสดิมงคลเท่านั้น สวัสดิมงคลจะมาด้วยอะไรก็นึกไม่ออก แต่ไม่ต้องนึกเพราะผู้ใหญ่ท่านทำมา การที่มีวิธี

บูชาโปรยข้าวตอกรำพัดชาอันใดต่อไปนั้น ก็เปนอยู่ในเรื่องบูชาครูไหว้ครู การพระราชพิธีนี้ ได้คงเมื่อทำการทอดเชือกในวันเดือนห้าแรมสามค่ำเวลากลางคืน ตามเชือกในวันแรมสี่ค่ำเวลาเช้าครั้งหนึ่ง ในเดือน ๑๑ ขึ้น ๔ ค่ำ เวลาค่ำทอดเชือก ขึ้น ๕ ค่ำเวลาเช้าตามเชือกอีกครั้งหนึ่ง การพระราชพิธีทั้งสองคราวนี้ ในกรุงรัตนโกสินทร์ทำที่หอเชือก ไม่ได้ไปทำที่เทวสถานเหมือนอย่างเช่นว่ามาในเรื่องนพมาศ ชรอยที่กรุงเก่าก็คงจะทำที่หอเชือกเหมือนกันเช่นนี้ แต่หอเชือกที่กรุงเทพ ฯ ซึ่งตั้งอยู่ที่สนามหลวงตรงน่าวังสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เปนที่รกเรี้ยวเหมือนอย่างตั้งอยู่ในกลางกองฝุ่นฝอย จึงเปนที่ไม่สมควรที่พระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จเข้าในพระราชพิธีนั้นด้วย ถึงเคยยกมาทำที่อื่นได้ ได้เคยยกมาหลายครั้งเหมือนอย่างในแผ่นดินประจุบันนี้ เมื่อข้าพเจ้าฝึกหัดขี่ช้างไหว้ครู ก็ได้ยกมาทำที่โรงละครวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แต่ถึงว่าเมื่อทำพิธีอยู่ที่โรงเชือกแต่ก่อนมา ก็ว่ามีเจ้านายเสด็จไปมิได้ขาด จนในร่างรับสั่งทุกวันนี้ก็ยังมีว่าให้จัดยาคิน พระเจ้าลูกยาเธอหลานเธอที่จะเสด็จไปเข้าพระราชพิธีไปทอดทั้งสองเวลาอย่าให้ขาดได้ การที่เจ้านายเสด็จนั้น พึ่งจะมาเลิกไม่ได้เสด็จในชั้นพระเจ้าบรมวงศ์เธอหลัง ๆ แลพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ เพราะไม่ได้ฝึกหัดวิชาช้างม้าเหมือนอย่างแต่ก่อนตามคำที่เล่าว่า เมื่อในแผ่นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ แลแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย พระเจ้าลูกเธอต้องฝึกหัดทรงช้างให้ชำนิชำนาญทุกองค์ จนถึงฝึกทรงบาศทั้งที่น่าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ในเวลาเย็น ๆ ทุกวันมิได้ขาด เจ้านายซึ่งทรงฝึกหัดวิชาช้างเหล่านี้ ต้องเข้าพระราชพิธีทั้งสิ้น ข้าราชการซึ่งจะต้องขี่ช้างยืนสนามปีใดจะมีกระบวน ก็ต้องเข้าพระราชพิธีในวัน

แรมสามค่ำเวลากลางคืน ไม่ว่าผู้ใดเคยไหว้ครูแล้วฤๅยังไม่ได้ไหว้ครู คงต้องไปเข้าพระราชพิธีทั้งสิ้น ลัทธิหมอช้างอย่างไทยถือเสนียดจรรไรจัดนัก มีวิธีหลายอย่างซึ่งถือว่าเปนการอัปมงคลที่ผู้ซึ่งเขาว่า ครอบหมอมอญไม่ถือเช่นหลวงคชศักดิเดี๋ยวนี้เปนต้น ในการพระราชพิธีนี้หวงแหนอย่างยิ่ง ห้ามมิให้ผู้หญิงเข้าไปในโรงพิธีเปนอันขาด แต่ไม่ให้คนที่ไม่ได้เกี่ยวข้องในการพระราชพิธีเข้าไปในโรงพิธี ด้วยกลัวว่าจะไปเลียนวิธีทำทางออกมาทำเล่น ถือกันว่าทำให้เสียจริตได้ ดูก็อยู่ข้างจะจริง เช่นรำพัดชาถ้านั่งอยู่ดี ๆ ใครลุกขึ้นรำก็บ้าแน่ ถ้าจะตั้งพระราชพิธีแห่งใดก็มีม่านผ้ากั้นวงรอบจนปี่พาทย์ราตคะโพนก็ไม่ให้เข้าไปอยู่ในโรงพิธี ใช้ตะโกนบอกน่าพาทย์ออกมาข้างนอก แต่เมื่อว่าตามจริงแล้ว พระราชพิธีนี้อยู่ข้างจะน่าดูสนุกนักอยู่ กลางโรงพิธีนั้นตั้งเตียงเทวรูปแลตั้งกรดสังข์เปนกระไดสามคั่น ตามแบบพิธีพราหมณ์ตั้งบูชาเช่นกล่าวมาแล้ว เตียงเพดานชั้นต้นตั้งรูปพระอิศวรพระนารายน์มหาวิฆเนศวร เตียงถัดลงมาตั้งกรดสังข์เบญจครรภที่น่าเทวรูป ตั้งเตียงวางเชือกบาศที่ปิดทองสามเตียง เชือกบาศปิดเงินเตียงหนึ่ง มีเครื่องกระยาบวชที่น่าเตียงนั้นทั้งสี่ ตรงน่าเตียงเชือกบาศทั้งสี่นี้ออกมา มีอีกเตียงหนึ่งวางเครื่องช้างขนักขอเชือกรำพัดชา ตรงน่าเตียงนั้นออกมามีบายศรีแว่นเวียนเทียน เวลาค่ำไหรต้องหาฤกษ์เวลาที่จะลงมือทำพิธีทุกครั้ง เริ่มแต่กระตุทธ อัคตะมะตุทธบูชาเบญจครรภ บูชากรดบูชาสังข์ตามแบบแล้ว จนถึงสรงน้ำพระประโคมพิณพาทย์ เชิญพระขึ้นภัทรบิฐ จุดแว่นเวียนเทียนสมโภชเจิมพระเทวะรูปแล้วจึงได้รดน้ำสังข์ บันดาผู้ซึ่งไปประชุมอยู่ในโรงพิธีนั้น แล้วอ่านเวทพรมน้ำเชือกบาศ เวลานั้นประโคมพิณพาทย์สาธุการถึงเจ็ดลา แล้ว

ตัวพระครูพฤฒิบาศแลเจ้ากรมปลัดกรม กรมช้างเข้าประจำน่าเกี่ยงเชือก คุกเข่ายกเชือกบาศขึ้นกางไว้เปนทอดเชือก ต่อนั้นไปให้นายท้ายช้างคนหนึ่งมาหมอบที่กลางโรง พระครูพฤฒิบาศซึ่งเปนหมอเถ้าจึงเอาชนักมาวางคร่อมหลัง เอาด้ามขอสอดในพรมชนักปลายด้ามขอขึ้นข้างบน นายท้ายช้างที่หมอบนั้นมือถ่ายืนขอไว้ จึงให้พราหมณ์พฤฒิบาศสองคนอ่านคุชฎีสังเวยอย่างเก่าที่ขึ้นว่า อัญชยมบังคมภูวสวะเปนต้นจบลาหนึ่งเป่าสังข์ ในเวลาเมื่ออ่านคุชฎีจบเป่าสังข์นั้น บันดาผู้ซึ่งประชุมในที่นั้นโปรยข้าวตอกดอกไม้อย่างเช่นไหว้ครูอคร ข้าวตอกดอกไม้นั้นมีพานทองสองพาน พานเงินสองพาน พานทองนั้นเปนของสำหรับพระเจ้าแผ่นดินทรงโปรย พานเงินเปนของข้าราชการ ว่าเปนธรรมเนียมมีมาแต่ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์มหาราช เพราะท่านเสด็จเสมอไม่ขาด ถึงว่าพระเจ้าแผ่นดินแลพระบรมวงษานุวงษ์จะไม่เสด็จ ก็ยังมีพานข้าวตอกดอกไม้ทองคู่หนึ่ง เงินคู่หนึ่งอยู่ตั้งเสมอไม่ได้ขาดจนทุกวันนี้ ครั้นคุชฎีสังเวยจบสามลาแล้ว จึงสมมุติเจ้ากรมปลัดกรม กรมช้างคนใดคนหนึ่ง ซึ่งเปนคนรำพัดชาเปนคล่องแคล่วชำนิชำนาญว่าเปนพระนารายน์เมื่อแปลงพระภักตรเปนช้าง ลงมาสอนวิชาคชกรรมให้แก่คนสี่คนเมื่อไปปราบช้างเอกทันต์แล้วมานั้น เมื่อแรกลงมือรำ พิณพาทย์ทำเพลงคุกพาทย์รัว กราบสามครั้ง กราบนั้นอยู่ข้างกระดุกกระดิกมาก ไม่ใช่กราบธรรมดา เข้าเพลงพิณพาทย์ แล้วจึงนั่งทำเรียกว่าพุทธราพิณพาทย์ตีเพลงกระบองกัน เมื่อเสร็จแล้วรัวกราบอีกสามครั้ง แล้วจึงลุกขึ้นยืนรำสองแว่น พิณพาทย์ทำเพลงบาทสกุณี สองแว่นครบสามคราวแล้วซุดลงนั่ง รัวกราบอีกเปนคราวที่สาม แล้วจึงไปนั่งคุกเข่า

ข้างหนึ่งที่ช้างม้า ยกมือขึ้นจีบบนศีศะเอนตัวเข้าไปที่เชือกบาศ เรียกว่าไหว้ครู พิณพาทย์ทำเพลงเหาะเสร็จแล้ว รัวกราบอีกเปนครั้งที่สี่ ต่อนั้นไปพิณพาทย์ทำเพลงชุบรำส่องแว่น แล้วแผลงกลับจับขอพายร่นยืน แถละพายตามวิธีเพลง จะว่าให้เข้าใจนอกจากที่เห็นไม่ได้ เมื่อเสร็จแล้วศุกพาทย์รัวกราบอีกเปนครั้งที่ห้า ต่อนี้ไปพิณพาทย์เปลี่ยนเปนรุกร้นเดินส่องแว่นแถลออกแผลงอีก เปลี่ยนขอจับเชือกบาศใหม่ รำท่าซัดบาศ เหวี่ยงเชือกให้พันตัวไปข้างหนึ่งสามรอบ แล้วคลายออกเหวี่ยงให้พันข้างหนึ่งอีกสามรอบแล้วให้คลายออก เปนเสร็จการ ลงนั่งศุกพาทย์รัวกราบอีกครั้งหนึ่ง เปนสิ้นวิธีรำพัดชา เมื่อเวลาที่รำเชือกบาศนั้น มีนายท้ายช้างอีกคนหนึ่งนั่งจับสายกระแชง คือท้ายเชือกบาศ สมมตว่าเปนควาญช้างอยู่จนตลอดเวลารำ การที่รำพัดชานี้ ถือว่าถ้าผู้ใดได้เห็นเปนสิ้นเสนียดจรรไร พระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อน ๆ ที่ทรงชำนิชำนาญในการช้างเช่นพระนารายน์มหาราช พระมหาบุรุษเพทราชาเปนต้น เสด็จขึ้นพระพุทธบาทก็ทรงรำพัดชาเหนือกระพองช้างต้น ถวายพระพุทธบาททุกครั้ง เปนเสร็จการพระราชพิธีในเวลาค่ำ

การพระราชพิธีตามเชือก ในวันขึ้นสี่ค่ำเวลาเช้าก็เหมือนกันกับเวลาค่ำ แปลกแต่พับเชือกบาศที่กางไว้นั้นเรียกว่าตามเชือก แต่ไม่ได้มีการเสด็จฤๅมีผู้ใดไปประชุมดังเช่นเวลาค่ำ แต่เติมมาในการพระราชพิธีนี้มีเงินที่พราหมณ์จะได้ค่าถึงเดียว นอกนั้นได้แต่ผ้าขาวที่รองอาศนเทวรูป แลรองเชือกทั้งของบูชาต่าง ๆ

แห่สระสนานใหญ่

การแห่สระสนานใหญ่ในรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ ไม่ได้แบบอย่างไว้ว่าอย่างไร พบแต่ริ้วสระสนานในรัชกาลที่ ๓ เมื่อปีขาลโทศก ๑๑๙๒ เดินแห่ ๓ วัน คือวันขึ้น ๔ ค่ำ ๕ ค่ำ ๖ ค่ำ ตั้งกระบวนน่าวัดชนะสงคราม ผ่านน่าพระราชวังบวรลงมาทางถนนท้องสนามไชย กระบวนในรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ ก็คงเหมือนกันกับครั้งนี้ จะแปลกก็แต่กระบวนพระยาช้างพระยาม้าที่มีตามกาลตามเวลากับเสนาบดีที่ไม่ชราก็คงจะขี่ช้าง ริ้วกระบวนนั้นดังนี้

ตำรวจถือธงห้าชายออกน่า มีสารวัตธงคนหนึ่ง ต่อนั้นเปนกระบวนพระยาช้าง กระบวนที่ ๑ พระยาช้าง พระเทพกุญชร ธงสามชายคู่หนึ่ง ธงมังกรห้าคู่ ธนูหางไก่ ๒๐ สารวัตธนู ๑ ธงมังกรคั่นคู่หนึ่ง ทวน ๒๕ คู่ สารวัตทวน ๑ เสโลห์ทราย ๑๐ คู่ กระบองกลึง ๕ คู่ เดินสายนอก สายในธงฉาน ๒ คู่ กลองชะนะ ๑๐ คู่ จ่าปี่ ๑ จ่ากลอง ๑ สารวัตกลอง ๑ แตรงอน ๖ คู่ แตรฝรั่ง ๔ คู่ สังข์คู่ ๑ สารวัตแตร ๑ สารวัตกรมช้าง ๑ ช้างพังนำ ๑ ตัวพระยาช้างพระเทพกุญชรนั้นมีข่ายคนถือกันสี่ด้าน คนถือข่ายแปดคน กระฉิ่งเกลิด ๔ แส้หางม้าคู่ ๑ ถือเครื่องยศ ๖ คน คือกล้วยโต๊ะ ๑ อ้อยโต๊ะ ๑ มะพร้าวโต๊ะ ๑ หญ้าโต๊ะ ๑ หม้อน้ำสองหม้อ ใช้เครื่องเงินทั้งนั้น ต่อนั้นไปช้างพังผูกเกณฑ์คะพัด คือมีเครื่องที่สำหรับหัดช้างให้เดินมีเท้าเรียบช้างหนึ่ง ช้างพังตามคู่ ๑ ช้างพังทูนบาศเปนช้างเชือกคู่ ๑ ต่อนั้นไป

กระบวนพระบรมฉัททันต์ ลดลงกว่าพระเทพกุญชร คือมีธงสามชายคู่ ๑ สารวัดธง ๑ ธงมังกร ๕ คู่ ธนูหางไก่ ๑๕ คู่ สารวัดธนู ๑ ธงมังกรคั่นคู่ ๑ ทวน ๒๐ คู่ สารวัดทวน ๑ แซ่หวาย ๗ คู่ กระบองกลึง ๕ คู่ สายนอก สายในธงฉานคู่ ๑ กลองชะนะ ๕ คู่ จ่าปี่ ๑ จ่ากลอง ๑ สารวัดกลอง ๑ แตรงอน ๔ คู่ แตรฝรั่ง ๒ คู่ สังข์คู่ ๑ สารวัดแตร ๑ สารวัดกรมช้าง ๑ ช้างพังนำ ๑ คนถือข่าย ๗ กระพึ้งเกล็ด ๔ แซ่หางม้าคู่ ๑ เครื่องยศ ๑ ช้างพังผูกเครื่องเกณฑ์ตะพัด ๑ พังตามคู่ ๑ ช้างเชือกทุนบาศคู่ ๑ กระบวนที่ ๓ พระบรมคชลักษณ์ เหมือนกันกับกระบวนที่ ๒ กระบวนที่ ๔ พระบรมอัยรา ลดธนูลงคง ๑๐ คู่ ทวน ๑๕ คู่ กลองชะนะ ๕ คู่ มีแต่จ่าปี่ไม่มีแตรสังข์ กระบวนที่ ๕ พระบรมนาเคนทร์ เหมือนกันกับกระบวนที่ ๔ กระบวนที่ ๖ พลายไอยราพต ลดธงมังกรลงคงแต่สามคู่ แซ่หวายคงแต่ ๖ คู่ กระบองกลึงคงแต่ ๔ คู่ ไม่มีกลองชะนะ ช้างพังนำ ๑ กระพึงเกล็ดคู่ ๑ พลายไอยราพตเปนช้างตั้ง มีกลางช้างถือเช้า มีแซ่หางม้าและเครื่องยศตาม พังผูกเครื่องเกณฑ์ตะพัดตาม ๑ กระบวนที่ ๗ เจ้าพระยาปราบไตรจักร กระบวนที่ ๘ พลายมณีจักร กระบวนที่ ๙ พลายยัษฎาพงษ์ ในกระบวนที่ ๗ ที่ ๘ ที่ ๙ นี้เหมือนกันกับกระบวนที่ ๖ เปนช้างตั้งทั้งสี่ กระบวนที่ ๑๐ พลายไชยนาเคนทร ธงมังกรคู่ ๑ ธนู ๑๐ คู่ ธงมังกรคั่นคู่ ๑ ทวน ๑๐ คู่ สารวัด ๑ กระบวนที่ ๑๑ พลายมงคลรัตนาศน์ กระบวนที่ ๑๒ พลายแสนพลพ่าย กระบวนที่ ๑๓ พลายศิลปนารายน์ กระบวนที่ ๑๔ พลายศักดฤทธิ์ กระบวนที่ ๑๕ พลายเอกราวุธ กระบวนที่ ๑๖ พลายประกายมาศ กระบวนที่ ๑๗ พลายศรพระกาฬ กระบวนเหล่านี้เหมือน ๆ กันกับที่ ๑๐ ตัวช้างแต่ง

อย่างพระยาช้าง หมอควาญซึ่งขี่พระยาช้าง นุ่งสองปักลายคาดราดตะคด สวมเสื้อครุยลำพอก ถ้าพระยาช้างพลายใช้สีชมพู พระยาช้างพังใช้สีขาว ต่อนั้นไปเปนกระบวนพระยาเพทราชา บโทนซัดดาบสามสิบคู่ ตัวพระยาเพทราชาขี่ช้างพังมีสัปประทนกั้น ทนายซัดดาบรั้วหลัง ๒๐ คู่ ทนายตามแถวละยี่สิบคนห้าแถวเปนร้อยคน ต่อนั้นไปถืออาวุธต่าง ๆ เดินเปนสี่สาย ๆ สายละสี่สิบคน รวมคนในกระบวนพระยาเพทราชา ๒๐๐ คน กระบวนพระยากำแพง บโทน ๒๕ คู่ ทนายซัดดาบตามหลัง ๑๕ คู่ ทนายตามแถวละ ๑๖ คน ๕ แถว ๘๐ คน อาวุธต่าง ๆ ตามหลัง ๔ แถว ๆ ละ ๓๕ คน รวมกระบวนนี้ ๓๗๐ คน ที่ ๓ กระบวนพระยาพระกฤษณรักษ์ บโทนซัดดาบนำ ๒๐ คู่ ทนายซัดดาบตาม ๑๒ คู่ ทนายตามแถวละ ๑๒ คน ๕ แถว ๖๐ คน อาวุธต่าง ๆ สี่สาย ๆ ละ ๒๙ รวม ๓๓๖ คน ต่อนั้นไปกระบวนเจ้าพระยามหาเสนา บโทน ๒๐ คู่ กระฉิ่ง ๔ เจ้าพระยามหาเสนาขี่เสลี่ยงแปลง คนหาม ๘ มีบังควัน ทนายซัดดาบข้างหลัง ๔๐ ทนายตามแถวละ ๔๐ ๕ แถว ๒๐๐ คน อาวุธตาม ๔ แถว ๆ ละ ๘๐ คน รวมกระบวนนี้ ๓๒๐ คน กระบวนเจ้าพระยาธรรมา เจ้าพระยายมราช เจ้าพระยามหาโยธา เปนกระบวนเสลี่ยงแปลงเหมือนกันทั้งสามกระบวน มีบโทน ๕๐ คู่ ทนายซัดดาบ ๓๒ คู่ ทนายตามแถวละ ๓๒ ห้าแถว ๑๖๐ คน อาวุธต่าง ๆ ตาม ๔ แถว ๆ ละ ๒๙ รวมเปนกระบวนละ ๒๗๖ คน ขุนนางที่ไปเสลี่ยงนี้สวมเสื้อครุยลำพอก แต่ที่เปนกระบวนช้างไม่ได้สวม ต่อกระบวนเสลี่ยงนี้ไปเปนกระบวนช้าง ที่ ๑ เจ้าพระยาบดินทรเดชา กระบวนเท่ากันกับเจ้าพระยามหาเสนา มีสัปปทนบังควัน กระฉิ่งเหมือนกัน กระบวนที่ ๒ เจ้าพระยาพระคลัง เท่าเจ้าพระยา

บดินทรเดชา กระบวนที่ ๓ พระยาศรีพิพัฒ ที่ ๔ พระยาราชสุภาวดี ที่ ๕ พระยาจ่าแสนยากร เท่าเจ้าพระยาธรรมา กระบวนที่ ๖ พระยาสุรเสนา ปโทน ๔๐ คู่ ทนายซัดดาบ ๒๗ คู่ ทนายตามแถวละ ๒๖ คน ๕ แถว ๑๓๐ ขาวุธตามแถวละ ๕๔ คนสี่แถว รวม ๒๑๖ คน กระบวนที่ ๗ พระยามหาอำมาตย์ กระบวนที่ ๘ พระยาท้ายน้ำ กระบวนที่ ๙ พระยาสีหราชเดโช กระบวนที่ ๑๐ พระยาเพ็ชรพิไชย กระบวนที่ ๑๑ พระพงษอมรินทร์ กระบวนที่ ๑๒ พระยาราชมนตรี กระบวนที่ ๑๓ พระยาเกษตรรักษา กระบวนที่ ๑๔ พระยาพิไชยบุรินทรา กระบวนที่ ๑๕ พระยาไกรโกษา กระบวนที่ ๑๖ พระยานครเขื่อนขันธ์ กระบวนที่ ๑๗ พระยาศรีสรไกร กระบวนที่ ๑๘ พระยาโชฎึกราชเศรษฐี กระบวนเท่ากันกับพระยาสุรเสนา เมื่อกระบวนแห่เหล่านี้มาถึงน่าพลับพลา ขุนนางผู้ขี่ช้างถวายบังคม แล้วเลี้ยวเข้าไปยืนเรียงประจำอยู่น่าพลับพลา แล้วโปรดให้เรียกช้างน้ำมันมาผัดพาพล่อแพนอยู่ในสามข้างสี่ข้าง ผู้ซึ่งขี่ช้างน้ำมันนั้นเจ้ากรมปลัดกรมในกรมช้าง มีพระยาราชวังเมืองเปนต้น ค่อยผัดพาพล่อแพนแล้วจึงได้เดินกระบวนโคกระบือม้ารถต่อไป กระบวนโคธงเสือปีกนำกระบวน ๑ นำริ้วคู่หนึ่ง ประตัก ๑๐ คู่ ตะพด ๑๐ คู่ พิณพาทย์ดีสามหามสี่หว่างริ้วสำรับหนึ่ง คนจูงโค ๆ ละ ๔ โค ๕ ตัว ๒๐ คน กระบวนกระบือก็เท่ากัน กระบวนม้าธงห้าชายนำกระบวน ๑ ธงสามชายนำริ้ว ๒ ธงตะขาบ ๑๒ คู่ สารวัดธง ๑ ธนู ๑๐ สารวัดธนู ๑ ธงตะขาบคั่นคู่ ๑ ทวน ๒๐ สารวัดทวน ๑ ธงตะขาบคั่นคู่ ๑ แซ่หวาย ๔ คู่ ธงตะขาบคั่นคู่ ๑ กระบองกลึงคู่หนึ่ง สายในปี่กลองมลายู ๑๘ คนสำรับ ๑ กลองชนะห้าคู่ กระฉิ่งเกล็ดคู่หนึ่ง ขุนหมื่นกรมม้าขี่ม้านำ ๑ ม้าต้นคนจูง ๔ สารวัดกรมม้า ๑ ถือเครื่อง

ยศ ๒ เจ้ากรมปลัดกรมกรมม้าขี่ม้าตามคู่ ๑ กระบวนม้าขึก ๑๙ กระบวน มีธงตะขาบคู่ ๑ แซ่หวาย ๔ คู่ แล้วธงตะขาบคั่นชักคู่หนึ่ง กระบองกลึงสองคู่ กระฉิ่งเกล็ดคู่หนึ่ง ขุนหมื่นม้าน่า ๑ ม้าตาม ๒ จูงม้าต้น ๔ สารวัด ๑ เครื่องยศ ๒ เหมือนกันทุก ๆ กระบวนทั้ง ๑๙ แล้วถึงพิณพาทย์จีนคั่น ๓๔ คน ต่อนั้นไปเปนกระบวนขุนนางขี่ม้า ที่ ๑ พระยาศรีสุริยพาหบโทนขัดดาบสองแถว ๓๐ คู่ ทนายขัดดาบตามหลัง ๒๐ คู่ ทนายตาม ๕ แถว ๆ ละ ๒๐ คน อาวุธต่าง ๆ สี่แถว ๆ ละ ๔๐ คน เปน ๓๖๐ คน กระบวนที่ ๒ พระยาเทพวรชุณ กระบวนที่ ๓ พระยาราชนิกูล กระบวนที่ ๔ พระยาพิไชยสงคราม กระบวนที่ ๕ พระยารามกำแหง กระบวนที่ ๖ พระยาราชโยธา กระบวนที่ ๗ พระยาเสนาภูเบศร์ กระบวนที่ ๘ พระยาณรงค์วิไชย กระบวนที่ ๙ พระยาอภัยสงคราม กระบวนที่ ๑๐ พระยาราชวังสรร มีกระบวนเท่า ๆ กันกับพระยาศรีสุริยพาห สรวมเสื้อเข้มขาบกั้นสัปทนทั้งสิ้น ต่อนั้นไปกระบวนรถออกตาม กระบวนที่ ๑ พระยาจุฬาราชมนตรีขี่รถเก๋งม้าคู่กั้นสัปทน มีคนจูงม้าชักรถ ๒ แขกวรเทศแทนบโทนน่า ๓๐ คน ตามเท่ากันกับขุนนางขี่ม้า ที่ ๒ พระยาศรีราชอากร ขี่รถจีนเรียกว่ารถเกี้ยวคนจูง ๒ กั้นสัปทน ๑ บโทนใช้จีน ๔๐ คู่ ทนายขัดดาบตามหลัง ๒๗ คู่ ทนายตาม ๕ แถว ๆ ละ ๒๐ คน อาวุธต่าง ๆ สี่แถว ๆ ละ ๕๔ คน เปนคน ๒๒๖ คน ที่ ๓ พระยาวิเศศสงคราม ขี่รถฝรั่งสี่ล้อเทียมม้าคู่ คนจูง ๒ กั้นสัปทน ๑ ฝรั่งแทนบโทนแห่น่า ๓๐ คู่ กระบวนตามเหมือนพระยาจุฬาราชมนตรี กระบวนม้ากระบวนรถนี้ไม่ได้ยินน่าที่นั่ง เมื่อผ่านพ้นไปแล้วจึงให้เรียกม้าห้อ ม้าห้อนั้นกำหนดว่า ๑๒๐ ม้า แต่จะเปนม้าต่างหากฤๅม้าในกระบวน

ที่เดินแห่แล้วกลับลงมาห้อ แล้ววนกลับมาอีกเท่านั้นไม่ทราบเลยรับประกันไม่ได้

การแห่สระสนานใหญ่เช่นนี้ ไม่ได้แห่เวลาเย็นเหมือนคเชนทรัศวสนาน ใช้แห่แต่เวลาเช้ากว่าจะสิ้นกระบวนเสด็จขึ้นเกือบตกบ่าย เวลาเสด็จขึ้นแล้วข้าราชการที่ต้องแห่สระสนาน ยืนช้างอยู่น่าพลับพลานั้น ลงจากช้างมารับพระราชทานเลี้ยงที่ที่พัก แล้วมีมวยมีกระบี่กระบองไปจนเวลาเย็น เสนาบดีเปนผู้ตกรางวัล ต่อเวลาเย็นเลิกการเล่นทั้งปวงแล้วจึงได้กลับไปบ้าน ตามที่เล่ากันมาว่าในเวลาแห่สระสนานนั้น คนดูเปนผู้ชายน้อย ด้วยต้องเข้ากระบวนเสียโดยมาก เวลาแต่ก่อนนี้คนในกรุงเทพ ฯ ก็ยังไม่มากเหมือนอย่างทุกวันนี้ ดูคงจะบางตาไปได้บ้างจริง อาวุธเครื่องแห่ในรัชกาลที่สามนี้ ที่ทำเปนอาวุธหล่อครั้งนั้น เมื่อเสร็จการสระสนานแล้วพระราชทานเงินหลวงให้ศาสตราคารรวบรวมมาไว้ในคลังสรรพยุทธ คงยังได้ใช้ราชการแห่แหนมาจนทุกวันนี้ เพราะการสระสนานต้องลงทุนรอนมาก แลเปนการเล่นพิธีเช่นนั้น จึงได้มีแต่แผ่นดินละครั้ง ภายหลังมาในสองรัชกาลนี้ก็ไม่ได้มี

คเชนทรัศวสนาน

เรื่องคเชนทรัศวสนานนี้ พึ่งมีขึ้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต้นเหตุนั้นมีเปนสองเรื่อง เรื่องหนึ่งคือในหนังสือนพมาศ ซึ่งกล่าวว่าแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอรุณมหาราชกรุงศุโขไทยได้มีการแห่สนานช้างต้นม้าต้นปีละครั้ง ดังได้กล่าวมาข้างต้นแล้ว แลการพระราชพิธีทอดเชือกดามเชือกที่ยังคงมีอยู่เปนพิธีพราหมณ์ ไม่มีการอันใดซึ่งเกี่ยวข้องในพระพุทธสาสนา ก็การพระราชพิธีอันใดซึ่งเปนพิธีประจำพระนคร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเพิ่มเติมให้เกี่ยวในพระพุทธสาสนาลงอีกหลายอย่าง การพระราชพิธีนี้ อยู่ข้างจะเปนช่องเหมาะมีที่อ้างอิงตัวอย่างว่าเปนการพิธีมงคลมีมาแต่โบราณ จึงได้ทรงเทียบเคียงการเก่ามาตั้งเปนแบบฉบับขึ้น ข้อซึ่งนับว่าเปนการเนื่องในพระพุทธสาสนานั้น คือได้มาจากทีฆาวุชาฎก ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสยกเรื่องมาเปนตัวอย่างเพื่อจะระงับความแตกร้าวกันในหมู่พระสงฆ์ มีเนื้อความตามนิทานชาฎกนั้นว่า ในปางก่อน มีพระมหากษัตริย์องค์หนึ่ง ทรงพระนามพระเจ้าพรหมทัต ผ่านสมบัติในเมืองพาราณสี เปนพระราชธานีนครใหญ่ มีกษัตริย์อีกพระองค์หนึ่ง ทรงพระนามพระเจ้าทีฆีติโกสลผ่านสมบัติในโกสลราฐ มีเขตรแดนใกล้กับเมืองพาราณสี ด้วยจารีตของขัติยซึ่งถือว่าการที่ไปปราบปรามกษัตริย์ผู้อื่น ถึงแม้ว่าไม่มีเหตุอันใดพอที่จะยกขึ้นกล่าว นอกจากที่ไม่ได้อ่อนน้อมยอมอยู่ในใต้อำนาจ ไม่เปนการผิดธรรมนั้น พระเจ้าพรหมทัตได้ตระเตรียมกอง

ทัพพรักพร้อมจะไปตีเมืองโกศลราฐ พระเจ้าทีฆีติโกศลทราบข่าวศึก เห็นว่ากำลังน้อยจะต่อสู้มิได้ ก็พาพระมเหษีหนีออกจากพระนครก่อนกองทัพยังไม่มาถึง แปรเพศเปนบริพพาชกเข้าไปอาไศรยช่างหม้ออยู่ในเขตรแดนเมืองพาราณสี ฝ่ายพระเจ้าพรหมทัตยกกองทัพไปถึงเมืองโกศลราฐ ไม่มีผู้ใดต่อสู้ ก็เก็บทรัพย์สมบัติ กวาดครอบครัวกลับคืนพระนคร พระเจ้าทีฆีติโกศลกับพระมเหษีอาไศรยอยู่กับนายช่างหม้อ ไม่นานพระมเหษีก็ทรงพระครรภ์ ด้วยอำนาจพระราชโอรสซึ่งปฏิสนธิในครรภ์ มีบุญสมภารใหญ่ จึ่งบันดาลให้พระมเหษีปรารถนาจะใคร่ดูจตุรงคเสนาสี่เหล่าอันมีอาวุธพรักพร้อมอย่างในยุทธภูมิ์ และอยากจะดื่มน้ำล้างพระแสงทรงของพระเจ้าแผ่นดิน จึ่งทูลแก่พระราชสามี พระเจ้าทีฆีติโกศลก็ขัดข้องในพระหฤไทย ด้วยสิ้นอำนาจเสียแล้ว จึ่งไปแจ้งความแก่พราหมณปโรหิตซึ่งเปนที่ไว้ใจ พราหมณปโรหิตผู้นั้นชำนาญในการสังเกตนิมิตร เข้าใจว่าพระราชโอรสนั้นจะมีบุญญาธิการ จึ่งรับธุระมาทูลพระเจ้าพรหมทัตขอให้ประชุมพลจตุรงค์ และให้ชำระพระแสงเพื่อให้เปนศิริมงคลแก่พระนคร พระเจ้าพรหมทัตก็โปรดให้จัดการตามคำปโรหิตกราบทูล พระราชเทวีพระเจ้าทีฆีติโกศล ก็ได้เห็นพลจตุรงคเสนาแลได้ดื่มน้ำล้างพระแสงสมดังความปรารถนา อยู่มามินานพระราชเทวีก็ประสูตรพระราชโอรสประกอบด้วยธัญญลักษณสมบัติ จึ่งขนานนามว่าทีฆาวุกุมาร ครั้นเจริญขึ้นแล้วพระบิดามารดามิได้ไว้พระหฤไทยด้วยอาไศรยอยู่ในเมืองปัจจามิตร ถ้ามีผู้รู้เหตุผลไภยมาถึง ก็จะพลอยพาให้พระโอรสถึงความพินาศด้วย จึ่งได้พาทีฆาวุกุมารไปฝากนายหัตถาจารย์ไว้ นายหัตถาจารย์ก็บำรุงพระราชกุมารจนเจริญไวย การที่พระเจ้าทีฆีติโกศลมาอาไศรยอยู่ในเมืองพาราณสี

นั้นไม่มีค   มีผู้กราบทูลพระเจ้าพรหมทัต ๆ จึงสั่งให้พนักงานฆ่าโจรไปจับพระเจ้าทีฆีติโกศลแลพระมเหษีผูกมัดมาจะพาไปยังที่สำเร็จโทษ เมื่อทีฆาวุกุมารได้ทราบเหตุก็รีบติดตามมาพบพระบิดามารดาที่กลางทาง เมื่อพระเจ้าทีฆีติโกศลเห็นโอรส ก็ทำเพิกเฉยเสียเหมือนไม่รู้จักแล้วตรัสเปรย ๆ ไปว่า ทีฆาวุเอ๋ยเจ้าอย่าเห็นแก่การสั้น แลอย่าเห็นแก่การยาว เวรไม่ระงับด้วยเวร เวรย่อมสงบระงับไปด้วยไม่มีเวร ฝ่ายเจ้าพนักงานฆ่าโจรไม่ทันสังเกตเนื้อความนั้น ก็เข้าใจเสียว่าพระเจ้าทีฆีติโกศลตรัสเพ้อไปด้วยความกลัวภัยเปนอย่างพิกลจริต แต่ทีฆาวุกุมารรู้ว่าพระบิดาให้โอวาท ก็กำหนดจำไว้มั่นคง ฝ่ายพวกพนักงานฆ่าโจร ก็พาสองกษัตริย์ไปประหารด้วยอาวุธ บั่นเปนท่อน ๆ ไว้ในทิศสี่ตามธรรมเนียมฆ่าโจร เมื่อพวกฆ่าโจรสำเร็จโทษสองกษัตริย์เสร็จแล้ว ทีฆาวุกุมารจึงเก็บดอกไม้ไปบูชาแลเดินประทักษิณพระศพเสร็จแล้ว ให้สินบนแก่พวกพนักงานฆ่าโจร ให้รวมเก็บศพพระบิดามารดาเผาเสียแล้ว ก็อาศรัยอยู่กับนายหัตถาจารย์ตลอดมาจนเจริญใหญ่ นายหัตถาจารย์จึงได้นำเข้าไปถวายตัวให้ทำราชการในพระเจ้าพรหมทัต ด้วยบุญญาภินิหารของทีฆาวุกุมาร บันดาลให้พระเจ้าพรหมทัตโปรดปรานใช้สอยอย่างสนิทชิดชอบพระอัธยาศรัยทุกประการ

ครั้งหนึ่งพระเจ้าพรหมทัต เสด็จไปประพาสป่าโปรดให้ทีฆาวุกุมารเปนสารถี ทีฆาวุกุมารขับรถพระที่นั่งไปโดยเร็ว จนกระบวนล้าหมดตามเสด็จไม่ทัน เมื่อไปในราวป่าถึงต้นไทรใหญ่ร่มชิด พระเจ้าพรหมทัตจึงสั่งให้หยุดรถประทับพักเหนื่อยอยู่ใต้ร่มไทร โปรดให้ทีฆาวุนั่งลง แล้วเอนพระเศียรพาดตักทีฆาวุกุมารประธมหลับไป ฝ่าย

ทีฆาวุกุมารคิดว่า พระเจ้าพรหมทัตนี้ฆ่าบิดามารดาเราเสีย ครั้งนี้เปน
ช่องที่เราจะตอบแทนได้แล้ว เราจะประหารชีวิตพระเจ้าพรหมทัตเสีย
บ้าง คิดแล้วเอื้อมไปชักพระแสงออกจากฝักจะฟันพระเจ้าพรหมทัต
แล้วได้สติคิดถึงโอวาทของพระบิดาว่าเวรไม่ระงับด้วยเวร เวรย่อมสงบ
ระงับไปด้วยไม่มีเวร เราจะล่วงละเมิดคำสอนของบิดานั้นไม่ควร คิด
แล้วสอดพระแสงเข้าไว้ในฝักดังเก่า แล้วกลับคิดอีกว่าเมื่อไรเล่าจะได้
ช่องอย่างนี้เราจะตอบแทนเสียให้ทันท่วงทีดีกว่า จึงชักพระแสงออกจาก
ฝักจะประหารพระเจ้าพรหมทัตอีก แล้วมีสติรฦกถึงโอวาทพระบิดายั้งไว้
ได้อีก สอดพระแสงเข้าไว้ในฝักดังเก่า แต่ทำดังนี้อยู่หลายครั้ง
จนพระเจ้าพรหมทัตประธมตื่นขึ้นตรัสถามทีฆาวุจึงกราบทูลว่า ถ้าพระ
องค์ไม่ถือโทษโปรดให้ชีวิตข้าพเจ้าแล้ว ข้าพเจ้าจึงจะกราบทูลความ
เรื่องนี้ พระเจ้าพรหมทัตก็ทรงอนุญาตประทานความสัตย์แก่ทีฆาวุกุมาร
ทีฆาวุกุมารก็ถวายสัตย์แก่พระเจ้าพรหมทัต ว่าจะไม่ประทุษฐร้ายกันแล้ว
จึงได้เล่าเหตุความตามที่เปนนั้นทุกประการ พระเจ้าพรหมทัตก็มิได้มี
พระหฤไทยรังเกียจ โปรดให้อภัยแก่ทีฆาวุให้ขับราชรถกลับคืนยังพระ
นคร แต่นั้นมาพระเจ้าพรหมทัตก็โปรดปรานทีฆาวุกุมารยิ่งขึ้น ชุบเลี้ยงให้
มียศศักดิ์ศฤงฆารคล้ายกับลูกหลวงเอก อยู่ไม่นานนักก็โปรดให้ทีฆาวุ
ไปครองโกศลชนบท ซึ่งเปนที่เดิมของบิดา ครั้นอยู่นานมาพระเจ้า
พรหมทัตสวรรคตไม่มีพระราชโอรส ทีฆาวุกุมารก็ได้รับราชสมบัติ
ในเมืองพาราณสี ดำรงพิภพทั้งสองพระนคร เปนพระเจ้าแผ่นดินสืบวงษ์
กษัตริย์ต่อไป มีข้อความในทีฆาวุชาฎกดังนี้ จึงถือว่าการซึ่งประชุม
จตุรงคเสนาสี่หมู่ และชำระพระขรรค์เปนการสวัสดิมงคลให้เจริญความ

สัตย์ตรงกับเวรแต่โบราณมา เปนพระราชพิธีเนื่องกันทั้งถือน้ำพระพิพัฒสัจจา แลการพระราชพิธีนี้ เรียกชื่อติดกันว่าสารทโชวนพิธีศรีสัจจปานกาล พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงเพิ่มเติมการพระราชกุศลขึ้นเปนพิธีสงฆ์ ตั้งที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ปราสาท ซึ่งเปนที่ทอดพระเนตรกระบวนแห่ พระแท่นมณฑลที่ใช้ในการพระราชพิธีนี้ ใช้เครื่องช้างเครื่องม้าตั้งแทน คือตั้งม้าทองใหญ่เรียงติด ๆ กันไปสามม้า ข้างเหนือตั้งพระที่นั่งกาญจนฉันท์ที่สำหรับทรงพระไชยนำเสด็จ พระที่ตั้งในการพระราชพิธีนี้ใช้พระไชยเงินองค์น้อย ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ซึ่งเคยใช้อยู่ในการช้าง ๆ เปนต้นมาก แลพระไชยเนาวโลหน้อยมีหม้อน้ำสมฤทธิ์ติดเทียนเล่มหนึ่งตั้งใบหนึ่ง หีบเครื่องพิไชยสงคราม ๑ หีบ ใต้กูบวางเครื่องช้างชนักต้น หลังพระที่นั่งกาญจนฉันท์นั้นมีราวบันไดแก้วพาดพระแสงขอ คือพระแสงเจ้าพระยาแสนพลพ่าย พระแสงขอเกาะ พระแสงขอหอก พระแสงขอธารพระกร พระแสงของ้าวต้นพลอย พระแสงขอต่าง ๆ นี้อย่างละองค์หนึ่งบ้างสององค์บ้าง รวมทั้งสิ้นเปนพระแสงขอ ๑๒ องค์ มีม้ากลางตั้งพระคชาธารปักบวรเสวตรฉัตร ๗ ชั้น ประดับด้วยเครื่องพระคชาธาร คือของนารายน์สองข้าง แลตรงกลางเปนสามของด้วยกันมีราวพาดพระแสงสองข้าง คือพระแสงทวนคู่ ๑ พระแสงศรีด้ามยาวคู่ ๑ พระแสงง้าวคู่ ๑ พระแสงหอกซัดคู่ ๑ แพนหางนกยูงคู่ ๑ พระแสงซึ่งตั้งพระราชพิธีถือน้ำแล้วเชิญไปตั้งบนพระคชาธาร คือพระแสงศรสาม พระขรรค์ไชยศรี พระขรรค์เนาวโลห พระแสงเวียต พระแสงพื้นปลาฝักประดับพลอยแดง พระแสงทรงเดิมฝักมุก พระแสงฝักทองเกลี้ยง เครื่อง

ประดับเพ็ชร พระแสงศรีเพ็ชร พระแซ่หางช้างเผือก พระแสงทั้งนี้ตั้งบนพานทองสองชั้น แต่ธารพระกรเทวรูปธารพระกรศักดิ์สิทธิ์ผูกควบคันพระเสวตรฉัตร หีบพระแสงจีบกับพระแสงปืนสั้นวางอยู่กับพื้นพระคชาธารมาข้างตวันตกตั้งเครื่องม้าพระที่นั่ง คือพระที่นั่งอานเทพประนม ๑ อานครุธกุดั่น ๑ อานฝรั่งปักทอง ๒ เปน ๔ เครื่อง พระแท่นสององค์ ตั้งเต้าถอนทองเหลืองสี่เต้า แลบาตรน้ำมนต์ด้วย พระสงฆ์ที่สวดมนต์ใช้พระราชาคณะไทยนำ พระครูปริตไทย ๔ พระราชาคณะรามัญนำ พระครูปริตรามัญ ๔ เมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกไม่ใคร่ขาด เพราะใกล้พระที่นั่งอนันตสมาคม ทรงจุดเครื่องนมัสการทรงศีล แล้วอาลักษณอ่านคำประกาศ คำประกาศนั้นเริ่มว่า ขอประกาศแก่พระสงฆ์แลเทพยดา ว่าพระเจ้าแผ่นดินได้เถลิงถวัลยราชสมบัติแล้วทรงพระราชดำริห์ถึงการแต่ก่อน เคยทำพระราชพิธีซึ่งเรียกว่าธรรศโยวนพิธีศรีสัจจปานกาล ข้าราชการถือน้ำพระพิพัฒ ซึ่งเรียกว่าพระราชพิธีธรรมิกมงคล ให้เจริญความสามิภักดิ์ซื่อตรงต่อพระเจ้าแผ่นดิน ในหมู่พระบรมวงษานุวงษ์แลข้าราชการทั้งปวง ช่วยกันปราบปรามหมู่ปัจจามิตรรักษาพระราชอาณาเขตร เปนการยั่วยวนใจให้หมู่ทหารทั้งปวงเกิดความกล้าหาญ เคยทำปีละสองครั้งเปนกำหนด ทรงพระราชดำริห์ถึงพระคุณพระเจ้าแผ่นดินแต่โบราณสืบมาจึงได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล แลให้ตั้งการพระราชพิธี เพื่อจะให้บรมราชพาหนะทั้งปวงเปนศุขสบายด้วยอำนาจที่ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล แลการพระราชพิธีนี้ บันดาลให้คชตระกูลทั้งปวงมาสู่พระบารมี คือช้างนั้นช้างนี้ ออกชื่อพระยาช้างทั้งปวงเต็มตลอดสร้อย จนถึงพระยาปราบไตรจักร พลายปานพล

แสน พลายเต็มครบ แลช้างวิเสศพลายพังอยู่ในกรุง อีกช้างต่อช้างเถื่อนพลายพังทั้งปวงที่อยู่กรุงเก่า แลกองนอกหัวเมือง ม้าก็ว่าชื่อม้ารวางบันดาที่มีอยู่ จนตลอดถึงม้าเกราะทองซ้ายขวาม้าแซงนอกซ้ายขวา แล้วจึงได้ว่าถึงเรื่องนิทานที่มาในขันธกวินัย คือทีฆาวุชาฎกโดยย่อดังได้กล่าวพิสดารมาข้างต้นแล้วนั้น ถึงท้ายก็เปนคำขอพรตามแบบประกาศทั้งปวง แปลกบ้างเล็กน้อยตามเหตุผลของพระราชพิธี แล้วพระสงฆ์จึงได้สวดมนต์ รุ่งขึ้นเวลาเช้าพระสงฆ์รับพระราชทานฉัน ที่น่าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ปักปะรำ ปะรำละสามห้องสี่ปะรำเรียงห่างกันเปนระยะเปนที่จตุรงคเสนาสี่หมู่มายืน วิธีจัดเสนาในเรื่องจตุรงค์สี่หมู่นี้ จัดตามแบบซึ่งมีมาในวินัย ที่ว่าพระสงฆ์ดูกระบวนเสนาต้องอาบัติปาจิตตีย มีคำอธิบายว่าเสนานั้นคืออย่างไร ก็ได้ชี้แจงวิธีซึ่งจัดทหารเข้ากองเปนทัพช้าง ทัพม้า ทัพรถ ทัพพลเดินเท้า ซึ่งกรมสมเด็จพระปรมานุชิตก็ได้ทรงยกมาว่าไว้ในหนังสือ[illegible]หนึ่ง เปนวิธีจัดทหารเปนหมู่เช่นกับเซกชั่น แล้วรวมเปนกัมปนีเปนเรซิเมนต์ เปนแบ็ตตะเลียนขึ้นไปตามลำดับ แต่ตำราที่ค้นได้ถึงนี้ คงจะไม่พอตลอดที่จะรู้ได้ทั่วถึงว่าวิธีจัดทหารอย่างโบราณนั้น เขาจัดหมวดจัดกองกันอย่างไร เพราะไม่ประสงค์ที่จะว่าให้เปนตำราทหาร ประสงค์แต่จะว่า ๆ เมื่อภิกษุดูกองทหารเช่นนั้นเท่านั้น นับว่าเปนกระบวนเสนาต้องอาบัติปาจิตตีย เหมือนกับกำหนดว่าภิกษุถือเอาทรัพย์ที่เจ้าของไม่ให้ ตั้งแต่ห้ามาสกฤๅสองสลึงเฟื้องขึ้นไปเปนต้องอทินนาทานปาราชิก แต่ฝ่ายเราที่ต้องการจะยกมาจัดเอาอย่างบ้างนั้น ด้วยความประสงค์ที่จะให้เหมือนกับ

จตุรงคเสนาที่พระมเหษีพระเจ้าทีฆีติโกศล ได้เห็นนั้นอย่างหนึ่ง แล เปนการพระราชพิธีอยู่ ถ้าเข้าบาฬีบ้าอยู่บ้างดูเปนมงคลมากขึ้น จึงจัดอย่างย่อ ๆ เพียงเซกชันหนึ่ง ตามที่มีปรากฏชัดเจน แต่ที่แท้ พระมเหษีพระเจ้าทีฆีติโกศลคงจะได้ดูริ้วใหญ่ คงจะไม่ใช่ดูย่อ ๆ เช่นนี้ เปนแน่ ถ้าเรามีริ้วใหญ่ ประชุมทหารหมู่ใหญ่ได้เมื่อใด จะนับว่า เปนสวัสดิมงคลยิ่งกว่าดูจตุรงคเสนานี้ได้เปนแน่ จตุรงคเสนาที่จัดมายืน ในเวลาเช้าสี่หมู่นี้ คือปะรำหนึ่ง พลช้างสามช้างผูกสัปประคับเขน มีหมอควาญประจำ บนสัปประคับมีทหารปืนนกสับนั่งช้างละสองคน พลดั้งเชิงถือดาบสองมือประจำเท้าช้าง เท้าละสองคนเปนแปดคน ปะรำที่ ๒ พลม้าสามม้า นายทหารม้าขี่สามคน พลดั้งเชิงถือง้าว สองคน เครื่องม้าผูกแพนหางนกยูง ปะรำที่ ๓ พลรถสามรถ รถ นั้นเปนรูปเกวียนทาเขียว ๆ มีเพดาน เขียน ใช้ผูกเครื่องอาวุธต่าง ๆ มี เสนารถคนหนึ่ง สารถีคนหนึ่ง คนดั้งรถถือดาบเขนรถละสี่คน ปะรำที่ ๔ พลเดินเท้าสามพวก ๆ ละ ๑๒ คน พวกหนึ่งถือดาบชะเลย พวกหนึ่งถือทวน พวกหนึ่งถือตรี รวมทั้งสี่ปะรำ เปนคน ๙๓ คน นับเปนกัมปนีหนึ่ง เมื่อใช้ทั้งสี่อย่างปนกัน ฤๅเปนอย่างละเซกชั่น ในหมู่ทหารพวกหนึ่ง ๆ เมื่อเวลาเลี้ยงพระสงฆ์แล้วเคยโปรดให้กระบวน เสนาทั้งสี่หมู่นี้เดินไปเดินมาตามถนนน่าพระที่นั่งสุทไธสวริย์ เมื่อเสร็จ ขึ้นแล้ว พระพฤฒิบาศเชิญหม้อสัมฤทธิ์ซึ่งตั้งอยู่ในพระราชพิธี ลงมา อ่านเวทพระอุเทน เป่าสังข์ถึงเจ็ดตา แล้วเชิญพระแสงซึ่งไปตั้งในพระ ราชพิธีนั้น ลงชุบในหม้อน้ำในหม้อนี้สำหรับส่งข้างใน ถวายพระบรรค มเหษีแลพระสนมกำนัล เสวยแลรับพระราชทาน แต่ภายหลังมานี้ดู

รวม ๆ กันไปอย่างไรไม่ทราบ ด้วยลัทธิที่ถือกันว่ามีครรภ์ กินน้ำมนต์แล้วลูกตกมีหนามาก อีกนัยหนึ่งที่เพ้อกันไปว่า เปนน้ำล้างสาตราอาวุธจะเข้าไปบาดลูกบาดเต้า ฤๅเปนลูกของท่านไม่ต้องถือน้ำ ดูอุบ ๆ อิบ ๆ กันอยู่อย่างไรไม่เข้าใจชัด อยู่ในเปนถ้าเวลาถือน้ำใครมีครรภ์ก็ไม่ไปถือน้ำโดยมาก จนคนนอกวังพลอยถือด้วยก็มีชุม ส่วนคนในวังที่เปนคนดี ๆ ไม่เชื่อถือคำรานี้ เวลามีครรภ์อ่อน ๆ ไปถือน้ำ ก็ไม่มีผู้ใดเปนอันตรายอย่างใด เว้นไว้แต่เวลาที่มีครรภ์แก่ ไม่งามที่จะเข้าประชุมจึงได้งดเว้นก็มีอยู่บ้าง อีกนัยหนึ่งพึ่งได้ทราบมา ว่ามีผู้ถือกันว่าทารกที่เกิดมาในครรภ์นั้นเปนสัตว์ไม่มีบาป ถ้ามารดามาถือน้ำมีใจทุจริตคิดประทุษฐร้ายอยู่อย่างหนึ่งอย่างใด ก็จะพาให้ทารกที่อยู่ในครรภ์ซึ่งเปนสัตว์ไม่มีบาปนั้นพลอยเปนอันตรายด้วย ความคิดอันนี้เปนการผิดมากไปยิ่งกว่าที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นสองอย่างฤๅสามอย่าง คือข้อซึ่งว่ามีครรภ์อยู่กินน้ำมนต์มักจะทำให้ลูกตก ที่ถือเช่นนี้ไม่เลือกว่าน้ำมนต์อันใด น้ำพระพิพัฒน์ก็นับว่าเปนน้ำมนต์ ซึ่งพระสงฆ์ได้สวดปริตแล้วอย่างหนึ่งเหมือนกันจึงถือด้วย เหตุที่ถือกันขึ้นนี้คงจะเกิดขึ้นด้วยน้ำเสดาะ ที่เวลาคลอดลูกขัดข้องไม่สดวก ก็มักจะมีผู้หลักผู้ใหญ่ฤๅมดหมอเศกน้ำเสดาะให้กิน คาถาที่เศกน้ำเสดาะนั้นมักจะเปน ยะโตหังภะคินิอะริยายะชาติยาชาโต เปนต้น ฤๅมีคาถาที่ปนเปนภาษาไทยแต่งอย่างมคธซึมซาบต่าง ๆ ตามลัทธิที่เคยถือมา ก็สวดปริตทั้งปวง เช่นสิบสองตำนานเจ็ดตำนานก็คงมีบทว่า ยะโตหังภะคินิ ด้วย กลัวจะไม่รั้งรอไปช่วยผลักช่วยรุนออกมาเสียแต่ยังไม่ถึงกำหนด ก็เอาเถิดว่าเปนคนขี้เชื่อก็เชื่อไป อีกอย่างหนึ่งซึ่งกลัวว่าเปนน้ำสาตราวุธจะไปบาดเด็กในท้องนั้น

ก็เปนการถือยับถือเยินด้วยความขลาด ให้เสียวไส้ไป ดูก็ไม่กระไรนัก การที่ถือว่าเปนลูกเปนเต้าของท่านไม่ต้องถือน้ำนั้น ก็เปนอย่างซึมซาบเซอะซะเหลวเลอะไป เพราะเจ้านายลูกเธอเธอก็ต้องถือน้ำด้วยกันทั้งสิ้น ดูก็เปนเซอะซะไปเสียไม่สู้กระไรนัก แต่ข้อซึ่งกลัวว่ามารดามีใจทุจริตจะพาให้ทารกซึ่งเปนสัตว์ไม่มีบาปพลอยเปนอันตรายด้วย จึงไม่ถือน้ำเปนการทำวินัยกรรมแก้ไขหลีกเลี่ยงนั้นเปนการโกงมาก แลโกงก็ไม่รอดตัวด้วย ใครผู้ใดจะเปนประกันได้ ว่าคำสาบาลแลน้ำพระพัฒที่ได้ถวายสัตยแลดื่มไว้แล้วหกเดือนล่วงมานั้น จะจืดสิ้นพิศม์สงฆลงในหกเดือนเปนแน่แล้ว ฤๅจะมีผู้ใดมารับประกันว่าให้คิดการทุจริต อย่างไรอย่างไรก็คิดไปเถิด แต่ให้เว้นดื่มน้ำพระพัฒเสียคราวหนึ่ง แล้วจะไม่มีอันตรายอันใดเลย ก็ถ้าหากอันตรายที่ดื่มน้ำพระพัฒในเวลามีครรภ์อยู่นั้น จะทำอันตรายแก่ตัวมารดาซึ่งมีใจทุจริตได้ น้ำพระพัฒที่ดื่มมาแต่ก่อน ๆ ก็คงจะตามมาทำอันตรายได้เหมือนกัน จึงเห็นว่าการที่ถืออย่างชั้นหลังนี้ใช้ไม่ได้ ถ้าพูดออกก็เห็นเปนการโกงไม่งามเลย มีดีอยู่ทำเดียวแต่เพียงว่าเวลามีครรภ์ไม่สมควรจะเข้าในที่ประชุม มีความอับอายเปนสนิทกว่าอย่างอื่นหมด

ก็แต่น้ำซึ่งทำในพระราชพิธีเซนทรัศวสนาน ซึ่งไม่มีผู้บริโภคนี้จะเปนมาแต่ครั้งไรก็ไม่ทราบ คงจะเปนด้วยเหตุที่ถือลัทธิเด็กน้อยเหล่านี้นั้นเอง ยังคงอยู่แต่ถ้าพระยรรคมเหษ พระราชเทวี ฤๅเจ้าจอมอยู่งานคนใดมีครรภ์ ก็ออกไปที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ดูครุงคเสนาแลรับน้ำสังข์ ซึ่งพราหมณ์พฤฒิบาศมารดให้ เปนธรรมเนียมสืบมาจนทุกวันนี้ เปนเสร็จการในเวลาเช้า

ครั้นเวลาบ่ายจึ่งได้ตั้งกระบวนแห่เดินแห่คเชนทรัศวสนาน ก็อย่างสระสนานนั้นเอง เปนแต่ย่อเตี้ย ๆ ลงพอสมควร คือกระบวนแรกธงห้าชายนำ ๓ ธงมังกร ๑๕ คู่ ธนูหางไก่ ๕ คู่ ธงมังกรคั่นคู่ ๑ ทวน ๕ คู่ แล้วธงมังกรอีก ๕ คู่ จึ่งถึงกลองชนะ ๕ คู่ มีแต่จ่าปี่ไม่มีจ่ากลอง พระที่นั่งกาญจนฉันท์ผูกช้างพลายมีชื่อทรงพระเทวกรรม เดินข้างช้างแซ่หวาย ๑๐ คู่ กระบองกลึง ๖ คู่ กระบวนที่ ๒ ช้างดั้ง เมื่อยังไม่มีทหารช้างก็แต่งกระบวนมีพลล้อมเชิง เหมือนอย่างเช่นที่มายืนน่าพลับพลาเวลาเช้า แต่ครั้นเมื่อมีทหารช้างแล้ว เปลี่ยนเปนกระบวนทหารมีธงแตรออกน่า ช้างทหาร ๖ ช้างผูกสัปประคับเงิน มีทหารประจำกลางสัปประคับ ๒ หมอ ๑ ควาญ ๑ มีทหารเดินเท้าคั่น ๖ ตับ ๆ ละ ๒๔ คน เปนกระบวนหนึ่ง กระบวนที่ ๓ ธงห้าชายนำกระบวน ธงสามชายนำริ้ว ธงมังกร ๕ คู่ ธนูหางไก่ ๑๑ คู่ ธงมังกรคั่นคู่ ๓ ทวน ๑๐ คู่ ธงเสือปีก ๒ คู่ กลองชนะ ๑๖ คู่ มีจ่าปี่จ่ากลอง แตรงอน ๖ คู่ แตรฝรั่ง ๔ คู่ สังข์คู่ ๑ ช้างพังนำผูกเครื่องสักกระหลาด แซ่หวายข้างช้าง ๗ คู่ กระบองกลึง ๖ คู่ กระฉิ่งเกล็ดคู่ ๑ จึ่งถึงพระยาช้าง เครื่องยศตามกล้วยอ้อยมะพร้าวหญ้า หม้อน้ำสอง แซ่หางม้าคู่หนึ่ง ช้างพังหูนบาศตามคู่หนึ่ง ต่อนั้นพระยาวานรเผือก คนหามไม้คานสอง สัปประทนกันหนึ่ง มีโต๊ะเครื่องยศสอง เปนกระบวนหนึ่ง กระบวนเช่นนี้พระยาช้างมีอยู่กี่ช้างในเวลานั้น ก็จัดกระบวนขึ้นตามรายตัว จำนวนคนก็เกือบ ๆ จะเท่ากันลดบ้างเล็กน้อย แต่พระยาวานรนั้นเฉพาะมีแต่กระบวนช้างเผือกพัง ที่ว่านี้อยู่ข้างจะเปนอย่างหมาย แต่ที่จริงนั้นมักจะเห็นเต็มกระบวนอยู่เพียงสองกระบวนฤๅสามกระบวน ที่พระยาช้างเหลือกว่านั้นมักจะ

เดินต่อ ๆ กันมาเปล่า ๆ โดยมาก ต่อนั้นไปเปนกระบวนช้างอย่างไท เครื่องแห่ก็คล้าย ๆ กันกับกระบวนก่อน เปนแต่คนน้อยลงบ้าง ใช้กลองชะนะเขียว ยกแตรสังข์จ่ากลองคงแต่จ่าปี่ประโคมอย่างที่เรียกว่า สี่ไม้ กระบวนไทนี้ก็เกณฑ์เปนรายตัวช้างอีก แต่ก็มีกระบวนเดียว เดินต่อ ๆ กันทุกครั้ง ถัดนั้นจึงถึงพระที่นั่งละคอ ถ้าน่าแล้งคือเดือน ๕ ผูกเครื่องแถบกุดั่น น่าฝนคือเดือน ๑๐ ผูกเครื่องลูกพลูแถบกลม ผูกพนาศน์พระที่นั่งทั้งสองคราว ต่อนั้นไปเปนกระบวนพระราชวังบวร มีช้างพังสีประหลาด ซึ่งพระราชทานไปแต่ครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวช้างหนึ่ง แต่งกระบวนอย่างไท ช้างพลายอีกช้างหนึ่ง ผูกพระคชาธารปักเสวตรฉัตรห้าชั้นมีคนฟ้อนแพนกลางช้าง เปนสิ้นกระบวนช้าง ต่อนั้นไปกระบวนม้า มีธงห้าชายน่ากระบวน ๑ ธงสามชายน่าริ้วคู่ ๑ ธงตะขาบ ๑๐ คู่ ขนูหางไก่ ๑๐ คู่ ธงตะขาบคั่นทวน ๑๐ คู่ มีปี่กลองมลายูเดินหว่างริ้ว กลอง ๔ ปี่ ๒ ฉาบ ๔ กลองชะนะ ๕ คู่มีแต่จ่าปี่ กระบองกลึง ๕ คู่ ทหารม้าเกราะทอง ๒๔ เดินสองแถว ตัวนายกรมม้าสรวมเสื้อเยียรบับโพกสีชลิบทองน่าคู่ ๑ แล้วจึงถึงม้าพระที่นั่งคนจูง ๔ กระฉิ่งสอง เครื่องยศ ๒ แซ่ ๑ ม้าที่ใช้เดินอยู่ใน ๒ ม้าเปนกำหนด ม้าพระที่นั่งตัวหนึ่ง มีเจ้ากรมปลัดกรมกรมม้าขี่ม้าน่าคู่ ๑ ทุกม้า แต่ไม่มีกระบวนขนูแลทวน แยกเปนกระบวนกระบวนใช้เดินต่อ ๆ กัน มีแต่กระฉิ่งเกลดเครื่องยศคั่น ต่อนั้นไปเปนกระบวนม้าวังน่าสองม้า ปลายกระบวนพิณพาทย์จีนสำรับหนึ่ง สิ้นกระบวนม้าแล้วถึงกระบวนโค ธงเสือปีกน่ากระบวน ๑ น่าริ้ว ๒ ประตัก ๑๐ คู่ ธงเสือปีกคั่นคู่ ๑ ตะพด ๑๐ คู่ กลองแขกหว่างกระบวนสำรับหนึ่ง จึงถึงโค ๒ โค คนจูงโคละ ๔ สิ้น

กระบวนโคแล้ว กระบวนกระบือเหมือนกันกับกระบวนโคแต่มักจะควบเปนกระบวนเดียวกันโดยมาก ต่อนั้นไปเปนกระบวนรันแทะเทียมโคเหมือนอย่างที่มายืนน่าพลับพลาเวลาเช้าสามรันแทะ ต่อไปจึ่งเปนรถพระที่นั่งทรงที่นั่งรองซึ่งใช้อยู่เปนปรกติ ต่อไปเปนกระบวนทหารปืนใหญ่สามบอกมีขงชุ่ยกลอง หมดทหารปืนใหญ่แล้ว ถึงทหารปืนเล็กมีแตรวงทหาร ๒๐๐ กระบวนเหล่านี้เดินลงไปถึงท้ายป้อมมณีปราการ มีเกยข้างถนนสองเกย เกยข้างตวันออกราชบัณฑิตคอยประน้ำพระพุทธมนต์ เกยข้างตวันตกพราหมณ์สองคนคอยรดน้ำสังข์ กระบวนทั้งปวงเดินเลี้ยวทางถนนท้ายสนม แต่ทหารปืนเล็กเดินเวียนกลับเข้าไปในสนาม มายืนรายน่าพลับพลา เมื่อเดินกระบวนสิ้นแล้ว ถ้าเปนเดือน ๕ แต่ก่อนเคยมีผัดพาพ ปี่กปะรำสองข้างคนออกผัดพาพบ้าง ขี่ม้าต่อแพนบ้าง บางปีก็มีข้างหนึ่ง บางปีก็มีสองข้าง แต่ก่อน ๆ มีทรงโปรยทานเวลานั้นด้วย ใช้ทรงโปรยด้วยไม้ทานตวันตกไปถึงกลางสนาม คนเข้ามาแย่งกันในเวลาผัดข้างคุมันข่างไม่กลัวเกรงกันเลย จนไปมีเหตุขึ้นครั้งหนึ่งกำลังคนเข้าไปแย่งทานอยู่ ครั้งนั้นพระบรมไอยเรศกำลังตกมันจัดเห็นคนกลุ่ม ๆ อยู่ก็วิ่งผ่าเข้าไปในกลางคน คนก็ต่างคนต่างวิ่งหนีไปแต่คนหนึ่งนั้นกำลังคว้ามะนาวอยู่ล้มถลาไป พระบรมไอยเรศตรงเข้าเหยียบศีศะแบนกับที่ แต่นั้นมาก็ไม่ได้ทรงโปรยทานในเวลาผัดข้างต่อไปอีก เมื่อข้างน้ำมันกลับแล้ว จึ่งถึงม้าห้อ ม้าห้อนั้นใช้ม้าซึ่งเข้ากระบวนทั้งสิ้นยกเสียแต่ม้าพระที่นั่ง มีจำนวนกำหนดว่า ๕๐ แต่ม้าในกระบวนก็ไม่ครบ ๕๐ เมื่อห้อไปถึงท้ายพระที่นั่งสุทไธสวริย์แล้ว ก็เดินจูงม้ากลับมาทางห้างวิศหลุย มาห้อน่าพลับพลาอีกจนครบจำนวน ๕๐ เปน

การเกรียวกราวเอิกเกริกสนุกนี่สนานกันมากทั้งผัดช้างแลม้าห้อ แต่เดือน ๑๐ เปนฤดูฝน สนามเปนหลุมเปนโคลนไม่ได้ มีผัดช้าง ม้าห้อนั้นบางปีก็ได้ห้อบางปีก็ไม่ได้ห้อ ครั้นวันเดือน ๕ ขึ้น ๕ ค่ำเดือน ๑๑ ขึ้น ๒ ค่ำ เจ้าพนักงานจัดบายศรีไปตั้งสมโภชเวียนเทียนพระยาช้างแลช้างวิเสศช้างพระที่นั่งม้าพระที่นั่งทุกโรง เปนเสร็จการพระราชพิธีคเชนทรัศวสนาน

ค่ำดึกเดือนสำหรับการพระราชพิธีนี้ แต่ก่อน ๆ มาเคยเสด็จพระราชดำเนินออกพระที่นั่งสุทไธสวริย์ทุก ๆ คราวมิได้ขาด แต่ในรัชกาลประจุบันนี้ เพราะที่ประทับห่างที่พระที่นั่งสุทไธสวริย์ จึงไม่ใคร่จะได้เสด็จพระราชดำเนิน แต่ถึงอย่างไรก็ดีควรที่พระบรมวงษานุวงษ์ แลข้าราชการที่จะมาเฝ้าตามปรกติจะเข้ามาแต่เย็นหน่อยหนึ่ง เผื่อว่าถ้าเสด็จออกจะได้เฝ้าน่าพลับพลาแลบนพลับพลาให้แน่นหนาตามแบบอย่าง การดึกเดือนนอกนั้นก็ไม่มีอันใด นอกจากที่จะเตือนกรมยุทธนาธิการว่า ถ้าจัดการรีวิวให้ได้คนมาก ๆ จริง ๆ จะเปนการสวัสดิมงคลแก่พระนคร แลเปนที่เกรงขามแก่ศัตรูหมู่ปัจจามิตร เปนเหตุให้ราษฎรมีความสวามิภักดิรักใคร่ในพระเจ้าแผ่นดิน ยิ่งกว่ามีพระราชพิธีสระสนานฤาคเชนทรัศวสนานเปนแท้

๑๙ สงกรานต์

การซึ่งกำหนดปีใหม่ของไทยเราเปนสองชั้น คือเดือนห้าขึ้นค่ำหนึ่ง นับว่าเปนปีใหม่ เพราะเปลี่ยนชื่อปีตามสิบสองนักษัตร คือชวดฉลูขาลเถาะเปนต้นเสียชั้นหนึ่ง แต่ยังไม่เปลี่ยนศก คือท้ายศักราช เพราะศักราชนั้นยังไม่ได้ขึ้นปี ด้วยตามวิธีโหรของเรา นับตามโคจรของพระอาทิตย์ ต่อพระอาทิตย์ยกขึ้นราษีเมษเมื่อใด จึงขึ้นศักราชในวันเถลิงศก ในระหว่างซึ่งยังไม่ได้ขึ้นศักราชซึ่งต้องใช้ปีใหม่ แต่ต้องจดหมายว่ายังเปนศกเก่าอยู่ การที่ใช้ศกบอกเอกโทตรี ไปจนกระทั่งถึงสัมฤทธิศก ควบท้ายปีลงด้วยนั้น เพราะประสงค์จะจดหมายวันคืนเดือนปีให้สั้น ด้วยเหตุว่าถ้าจะเรียกแต่ปีมีชื่อสิบสองชื่อ เมื่อครบสิบสองปีเข้าแล้ว ต่อไปก็จะวนลงเก่า ถ้าจะจำอะไรมาก ๆ ยาว ๆ ก็มักจะชวนให้เลอะเทอะ วิธีนับปีมีชื่อสิบสองปีนี้ เปนของคนโบราณนับมีด้วยกันหลายประเทศ ตลอดจนเมืองจีนเมืองยี่ปุ่น ที่นับตลอดจนถึงเดือนถึงเวลาทุ่มโมง เปนสิบสองนักษัตรก็มี คนโบราณไม่ใคร่จะสังเกตสังกาจำอันใดมากนัก นับแต่พอรู้อยู่ในเวลาที่ต้องการแล้วก็แล้วกัน แต่เปนวิธีนับง่าย คนรู้จำได้ซึมซาบใจทั่วถึงกัน เพราะใช้มาช้านานเช่นเมืองจีน เห็นจะได้นับมากว่าสี่พันปีแล้ว จนเหมือนหนึ่งในประจุบันนี้ ถ้าจะไปถามคนแก่ ๆ ว่าอายุเท่าใด คงจะบอกชื่อตามนักษัตรของปีนั้นทุกคน ที่จะบอกศักราชได้นั้นเกือบจะไม่มีเลยสักคนเดียว เว้นไว้แต่ผู้ที่เปนโหร ถ้าจะสอบสวน

ให้รู้ว่าอายุเท่าใดก็ได้ แต่จะต้องคเนหน้าเอาว่าชวดทรงสัณฐานจะอยู่สักกี่รอบสิบสองปีมาแล้ว ฤๅบางคนจะบอกได้เองว่าอยู่มากี่รอบ เพราะนับสิ้นสังเกตอันใดไม่ได้เช่นนี้ ครั้นจะนับศักราชก็ดูการยากที่จะจำกันอย่างยิ่ง แลจะต้องเขียนหนังสือยาวไป จึ่งมีผู้คิดบอกศกลงไว้ข้างท้าย เมื่อปลายศักราชเปนเลข ๑ ก็ให้ใช้เอกศก เปนเลข ๒ ก็ให้ใช้โทศกไปตามลำดับจนถึงสัมฤทธิศกเปนสิบปีรอบหนึ่ง ทำให้การที่นับวน ๆ กันอยู่ยาวออกไปอีกได้เปน ๖๐ ปีจึ่งจะลงเค้าซ้ำเดิม คือชวดสัมฤทธิศกก็คงเปนชวดสัมฤทธิศก ฉลูเอกศกก็คงเปนฉลูเอกศก เมื่อจะใช้เขียนหนังสือก็เขียนได้สั้น ๆ ไม่ต้องลงศักราชเหมือนอย่างปีฉลูเอกศกนี้ เลขข้างน่าพันสองร้อยห้าสิบนั้น เปนอันจำไว้ในใจไม่ต้องเอามานับ ลงแต่เลข ๓ เปนพอแล้ว ถ้าจะเขียนตามความสาตตเนว่า เมื่อยังไม่เกิดบอกศกท้ายปีขึ้นก็คงจะต้องเขียนว่าปีฉลูจุลศักราช ๑๒๕๓ (การที่ใช้ว่าปีฉลู ๑๒๕๓ เปล่า ๆ เช่นนี้ เปนของเกิดขึ้นใหม่เมื่อเลียนฝรั่งในเร็ว ๆ นี้ แต่ก่อนไม่มีใครนึกใช้กัน) การที่ลงเลขศกข้างท้าย จึ่งทำให้สั้นกว่าที่จะออกชื่อศักราชแลเขียนตัวเลข แต่ที่ใช้ ๆ กันอยู่ลงทั้งเลขศกทั้งศักราชด้วย เช่นกับปีฉลูเอกศกจุลศักราช ๑๒๕๓ ดูอยู่ข้างจะเฝือต้องทำธุระมากอยู่หน่อยหนึ่ง เพราะเหตุที่ชื่อปีเปลี่ยนเอาต้นเดือนห้าเปนประมาณ เพื่อจะให้จำง่าย ฤๅเปนของนับกันมาเก่าแก่ก่อนที่จะใช้ศักราช ซึ่งคิดเอาพระอาทิตย์ขึ้นราษีเมษเปนเปลี่ยนปี อันเดือนไปเดือนมาไม่ใคร่คงที่ เพราะสงกรานต์คือเปลี่ยนศักราชนับตามสุริยคติ ปีเดือนนับตามจันทรคติ คลาศเคลื่อนกันจึ่งได้ต้องเปนปีใหม่สองหนต่อมา

ในเรื่องที่เปลี่ยนปีนี้ ตามพระบรมราชาธิบายของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้ทรงไว้ในคำประกาศแห่งหนึ่ง ได้นำมาลงไว้ในหนังสือวชิรญาณเล่ม ๒ ฉบับที่ ๑๓ จำนวนเดือน ๑๓ ปี ๑๒๕๗ มีข้อใจความซึ่งว่าด้วยแรกที่จะกำหนดปีนี้ โบราณคิดเห็นว่าฤดูหนาวเปนเวลาพ้นจากมืดฝนสว่างขึ้นเปรียบเหมือนเวลาเช้า คนโบราณจึ่งได้คิดนับเอาฤดูหนาวเปนต้นปี ฤดูร้อนเปนเวลาสว่างร้อนเหมือนกลางวันจึ่งได้คิดว่าเปนกลางปี ฤดูฝนเปนเวลามืดคลุ้มโดยมาก แลฝนพร่ำเที่ยวไปไหนไม่ใคร่ได้ จึ่งได้คิดเห็นว่าเปนเหมือนกลางคืน คนทั้งปวงเปนอันมากถือว่าเวลาเช้าเปนต้นวันกลางคืนเปนปลายวันฉันใด คนโบราณก็คิดเห็นว่าฤดูเหมันต์ คือฤดูหนาวเปนต้นปี ฤดูคิมหคือฤดูร้อนเปนกลางปี ฤดูวัสสานคือฤดูฝนเปนปลายปี เพราะเหตุนั้นจึ่งได้นับชื่อเดือนเปน ๑ มาแต่เดือนอ้าย ข้อความอื่น ๆ ถ้าผู้ใดอยากจะทราบ จงอ่านหนังสือวชิรญาณที่อ้างถึงมาข้างต้นนั้นเถิด ที่ยกมาว่าเดี๋ยวนี้เพื่อจะมาพิจารณาให้เห็น ว่าเหตุใดจึ่งไม่ตั้งปีใหม่ที่เดือนอ้าย ซึ่งแปลว่าเดือน ๑ มาตั้งปีใหม่ต่อเดือน ๕, ๖. คิดเห็นว่าความคิดเดิมที่ตั้งเดือนอ้ายเปนเดือน ๑ คงเปนการถูกต้องตามกระแสพระราชดำริห์ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงไว้นี้ แต่วิธีนับเดือนเช่นนี้เห็นจะมีมาก่อนที่นับศักราชเปนเรื่องเดียวกันกับนับปีเปนชวดฉลูขาลเถาะ ครั้นเมื่อมีผู้ตั้งศักราชขึ้นใช้ อาไศรยเหตุที่จะเริ่มต้นตั้งศักราชเช่นพระพุทธศักราช นับตั้งแต่วันปรินิพพานของพระพุทธเจ้า ก็ต้องไปตั้งสงกรานต์เอาในวันวิสาขบุรณมี ซึ่งเปนหัวรอบเหมือนอย่างกับนับเปนเดือน ๓ ขึ้นใหม่นั้นอย่างหนึ่ง ด้วยมีเหตุที่จะสังเกตดัดวิธีกระบวนคิดอ่านได้ง่ายเช่นกับสงกรานต์

ของจุลศักราช กำหนดเอาพระอาทิตย์ขึ้นสู่ราศีเมษซึ่งเปนราศีดาวที่ฤกษ์ขาดตอนไม่ขนาบตามเกี่ยวกับราศีอื่น ๆ เปนต้นนี้อย่างหนึ่ง เพราะเหตุเหล่านี้จึงได้ทิ้งชื่อเดือนที่ ๓ เดิมเสีย ให้ไปตกอยู่กลางปีฤๅปลายปีตามแต่จะเปนไป แต่ชื่อเดือนเช่นนั้นเคยใช้เข้าใจกันชินซาบมาแล้ว ก็ทิ้งให้เคลื่อนอยู่ไม่เปลี่ยนแปลง ฤๅเปลี่ยนแปลงก็ไม่มีผู้เรียกตาม

ศักราชต่าง ๆ ซึ่งใช้กันอยู่ในประเทศทั้งปวง ย่อมตั้งเอาตามเหตุตามเค้าที่มีเหตุซึ่งเปนต้นจะนับศักราชนั้นอย่างหนึ่ง ตามที่จะคำนวนง่ายนั้นอย่างหนึ่งดังเช่นกล่าวมาแล้ว แต่ที่ตั้งต้นปีอยู่ในฤดูหนาวมีมากกว่าที่ไปตั้งต้นปีในฤดูอื่น อย่างเช่นต้นปีฝรั่ง ถึงว่าศักราชเขาใช้ศักราชพระเยซูสเกิดก็จริง แต่การนับวันคืนเดือนปีเขาไม่ได้อาไศรยเหตุประจบรอบศักราช เหมือนอย่างพระพุทธศักราช เขาใช้กำหนดเอาพระอาทิตย์ปัดไปใต้ที่สุดเปนอายันต์สงกรานต์ ถึงข้างเมืองจีนก็ใช้เช่นนั้น เปนแต่เขาจะมีวิธีคำนวนตัดเวลาอย่างไรแปลกไป จึงไม่ตรงกันซ้ำกับฝรั่ง ถอยคลาศมาจากเวลาที่พระอาทิตย์เปนอายันต์สงกรานต์ ตกอยู่ในระหว่างที่พระอาทิตย์ยังไม่เปนสามัญสงกรานต์ เห็นว่าเมื่อเรายังไม่ได้ใช้จุลศักราช คงจะใช้กำหนดเปลี่ยนปีอาไศรยอายันต์สงกรานต์ได้เหมือนกัน เพราะเปนเวลาประสบช่องกับฤดูหนาว ซึ่งนับว่าเปนเวลาเข้าที่กล่าวมาแล้ว เดือนอ้ายจึงเปนเดือน ๓ แชวนอยู่เปนพยาน

ศักราชเคยใช้มาในกรุงสยามนี้เปนสามศักราช คือพระพุทธศักราช ซึ่งนับแต่พุทธปรินิพพานมานั้นอย่างหนึ่ง มหาศักราชซึ่งไม่ปรากฏว่าของผู้ใดตั้งนั้นอย่างหนึ่ง จุลศักราชซึ่งว่าเปนของพระร่วงซึ่งเปนพระเจ้าแผ่นดินสยามณกรุงศุโขไทยตั้งนั้นอย่างหนึ่ง ในศักราชสามอย่างนี้ พระพุทธ

ศักราชใช้ในการซึ่งจะกล่าวถึงพุทธภาสิต ฤๅการที่เกี่ยวด้วยพระพุทธสาสนา แต่ในส่วนราชการที่คงใช้อยู่บัดนี้ เปนประกาศใหญ่ ๆ เช่นตั้งกรมก็ยังใช้อยู่ แต่ก่อนมาที่ใช้ในราชการอย่างอื่นอีกก็มีบ้าง เช่นกับพระราชสาสนสมเด็จพระนารายน์มหาราช มีไปถึงพระเจ้าลุยส์ ที่ ๑๔ พระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศส ที่ได้สำเนามาแต่ประเทศยุโรปก็ใช้พระพุทธศักราช แต่พระพุทธศักราชก็ไม่ลบล้าง เดือนซึ่งนับเปน ๑, ๒, ๓, ๔, ของเก่ามีประหลาดอยู่แห่งหนึ่งที่ในหนังสือลาโลแบร์ ที่เปนราชทูตฝรั่งเศสเข้ามาครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์มหาราชแต่ง ว่าด้วยเรื่องเมืองไทย ได้จดวันอย่างหนึ่งว่า วันแรมแปดค่ำเดือนที่ ๑ (คือเดือนอ้าย) ปี ๒๒๓๑/๒ ซึ่งตรงกับวันที่ ๑๓ เดือนดีเซมเบอร์ คฤสตศักราช ๑๖๘๗ ตามหนังสือนั้นเขาได้กล่าวว่า " ข้อนี้ดูเหมือนอาการที่ลงวันอย่างนี้หมายความว่าปีนั้นเมื่ออยู่ในเดือนนี้ จะเรียกว่าปี ๒๒๓๑ ฤๅ ๒๒๓๒ ก็ได้" เมื่อจะคิดดูตามข้อความที่เขาว่าเช่นนี้ จะถือว่าแต่ก่อนเขาจะเปลี่ยนปีในเดือนอ้ายตามอย่างเก่า แต่ศักราชใช้ขึ้นต่อเมื่อถึงกำหนดสงกรานต์ของศักราชนั้นจะได้บ้างดอกกระมัง แต่ในหนังสือนี้ไม่ได้ว่าถึงจุลศักราช กล่าวแต่ถึงพุทธศักราช สงกรานต์ของพุทธศักราชอยู่ต่อวันวิสาขบุรณมี แต่ปีเปลี่ยนที่เดือนอ้าย ครั้นจะเปลี่ยนศักราชไปเปน ๒๒๓๒ ทีเดียวก็ยังไม่ถึงสงกรานต์ของพุทธศักราช จึงเขียนเปนสองแปลงไว้ แต่ที่ไปมีเลข ๒ อยู่ข้างปลายอีกตัวหนึ่งนั้นดูกระไรอยู่ ฤๅจะเปนเขียนควงอย่างไทย ๆ เขียนเช่นนี้ ๒๒๓๑/๒ แต่วิธีเครื่องหมายควงเช่นนี้แปลกกันไปกับฝรั่ง เมื่อเวลาแปลจะเข้าใจผิดไปด้วยเครื่องหมายควงของไทย ถ้าขมวดหัวไว้ ๆ จะอ่านเปนเลขสองไปได้บ้างกระมัง เพราะเลข ๒ โบราณเขียนขมักใช้

ทางตา ๆ คล้ายกับที่เราใช้คำซ้ำอยู่เดี๋ยวนี้ เช่น " ต่าง ๆ " ถ้าเปนเช่นนั้นเลข ๒ ข้างปลายนั้น ก็จะเปนทางที่เข้าใจผิดของผู้แปลได้ ถ้าลงศักราชเปนสองแปลงเช่นนี้ ก็เปนอันตรงกันกับที่ใช้เขียนขีดกันอยู่ในเร็ว ๆ นี้อย่างหนึ่ง เช่น ๑๒๕๘-๙ แต่วิธีเขียนเช่นนี้เปนเอาอย่างฝรั่งโดยความเข้าใจโก้นิด ๆ ของคนชั้นใหม่ ๆ คือจะหมายความว่าตั้งแต่เดือน ๕ ขึ้นค่ำหนึ่งมา ศักราชยังเปน ๕๘ อยู่ไม่ยกเปน ๕๙ แต่คงจะเปน ๕๙ เมื่อถึงวันเถลิงศกแล้ว ถ้าจะเขียน ๑๒๕๙/๘ ก็จะเข้าใจได้เหมือนกันฤๅง่ายกว่า เพราะดูไทยแท้ขึ้น ถ้าคำที่ตาโดแปร์ได้กล่าวไว้นี้เปนคำแน่นอน แลเราอ่านเข้าใจถูกต้องตามเนื้อความที่เขาหมาย ก็คงจะเปนนับเปลี่ยนปีเช่นเดือนอ้าย ใช้ศักราชสองแปลงไปจนวิสาขบุรณมีจึงเปลี่ยนขึ้นศักราช ถ้าเช่นนั้นก็จะต้องเข้าใจว่า การซึ่งนับเวลาเปลี่ยนชื่อปีในเดือน ๕ นั้นจะเปนภายหลังพระนารายน์มหาราช

แต่มหาศักราชนั้น ไม่มีข้อความปรากฏว่าผู้ใดตั้ง แลสงกรานต์ของมหาศักราชนั้นจะเปนเมื่อใด เมื่อไปสอบค้นดูในหนังสือ ซึ่งใช้มหาศักราชเช่นคำจาฤกเสาศิลาเมืองศุโขไทย ซึ่งอยู่ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ที่พระเจ้าบรมวงษ์เธอกรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ทรงแปลทั้งสองต้นซึ่งได้ลงพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณเดือน ฉบับที่ ๓ จำนวนเดือน ๒ ปี ๑๒๕๖ น่า ๒๓๙ นั้นแล้ว มหาศักราชในนั้นก็แก่มาก สอบดูกับจุลศักราช ก็ถึงเวลาที่ พระเจ้าอู่ทอง ได้เปนพระเจ้าแผ่นดิน เสียแล้ว ไม่เปนที่ยืนนิฏฐานแน่นอนอย่างไรได้ มหาศักราชไม่มีผู้ใดที่จะรู้วิธีใช้ชัดเจนอย่างไร นอกจากที่จะรู้เกณฑ์บวก สอบที่ไหนก็เลอะจุกแห่ง แต่ตามการประมาณดูเห็นว่าจะเปนศักราชที่ใช้กันอยู่ในตอน

แผ่นดินสยามข้างใต้ ซึ่งในเวลานั้นเขมรมีอำนาจปกแผ่เข้ามามาก จะเปนชั้นเดียวกันกับพระนครวัดนครธม ซึ่งเปนคราวเด่นปราสาทศิลาตลอดเข้ามาจนเมืองพิมาย เมืองเพ็ชรบุรีเมืองราชบุรี เมืองสิงห์ข้างแควแม่น้ำน้อยเมืองกาญจนบุรีเมืองนครไชยศรี ฤๅเมืองนครศรีธรรมราชด้วย ครั้นภายหลังพวกชาวสยามข้างเหนือซึ่งต้องอ่อนน้อมต่อชาวสยามข้างใต้ ได้พระร่วงเปนผู้มีสติปัญญาเกิดขึ้นเห็นปรากฏชัด เช่นกับสานชลอม (คือสานครุฤๅกระออมยาชัน) ตักน้ำไปส่งส่วย ไม่ต้องใช้ตุ่มใช้ไห ซึ่งเปนภาชนอันหนักอย่างแต่ก่อนเปนต้น ก็มีความนิยมยินดีควบคุมพวกพ้องได้มีกำลังมากขึ้น คิดรบไล่พวกเขมรซึ่งมีอำนาจปกแผ่เข้ามาในแผ่นดินสยามข้างใต้ให้อยู่ในอำนาจได้ ตั้งเมืองหลวงขึ้นข้างฝ่ายเหนือแล้วจึ่งมาคิดเห็นว่าจะคงใช้มหาศักราชอยู่ตามเดิม ก็จะเหมือนหนึ่งเปนพยานให้เห็นอยู่ว่าเคยอยู่ในอำนาจพวกข้างใต้ ด้วยมหาศักราชนั้นจะตั้งขึ้นตามกำหนดปีราชาภิเศกของพระเจ้าแผ่นดินข้างใต้องค์ใดองค์หนึ่ง ฤๅจะเปนปีที่ปราบปรามพวกฝ่ายเหนืออยู่ในอำนาจเองก็ไม่ทราบ จึงเปนที่รังเกียจด้วยศักราชนั้นยกเลิกเสีย ตั้งจุลศักราชขึ้นใช้แทน แต่มหาศักราชจะเปลี่ยนปีเมื่อใดไม่ได้ความชัดนั้น สงไสยว่าบางทีก็จะเปลี่ยนปีอาไศรยพระอาทิตย์ถึงที่สุดข้างใต้ เปนอายันต์สงกรานต์คล้ายกับเมืองจีนฤๅเปลี่ยนต้นเดือนอ้าย จึ่งไม่เปนการประหลาดอันใดที่จะต้องมีผู้กล่าวไว้ เพราะเดือนอ้ายบอกหนึ่งชัดเจนอยู่แล้ว มหาศักราชนั้นถ้าจะนับมาจนถึงปีนี้เปน ๑๗๑๑ แต่ยังคิดใจสงไสยเกณฑ์บวกที่พวกโหรจำไว้ กลัวว่าจะเลอะเทอะเสียฤๅอย่างไรก็ไม่ทราบ เพราะสอบอันใดไม่เห็นถูกต้องเลย บางอาจารย์ก็ว่า ๖๕๐ บางอาจารย์ก็ว่า ๕๖๒ แต่ในแสง

กิจจานุกิจตั้งเกณฑ์ไว้ถึง ๗๐๐ เลอะเทอะปั้วนเปี้ยนกันอยู่แล้ว บางทีจะตกพ้นเสียอีกตัวก็จะได้

ส่วนจุดศักราชนั้น ในพงษาวดารเหนือของเรากล่าวว่าพระร่วง ซึ่งเปนพระเจ้าแผ่นดินสยามณกรุงศุโขไทยเปนผู้ตั้ง ฝ่ายพม่าเขาก็ว่ามีเจ้าแผ่นดินของเขาองค์หนึ่งชื่อสังฆราชาเปนผู้ตั้งขึ้น แต่ศักราชนี้ได้ใช้ทั่วไปทั้งเมืองไทย เมืองพม่า เมืองมอญ เมืองเงี้ยว เมืองขาดำ ที่เรียกว่าไทยใหญ่ เมืองลาว ทั้งเฉียง ทั้งกาว ฤๅพุงขาว พุงดำ เมืองเขมร ถ้าจะคิดดูว่าข้อซึ่งต่างคนต่างเถียงกันเช่นนี้ ถ้าต่างคนต่างนับเหตุจึงจะตรงกันได้ ฤๅจะกล่าวว่าเมืองใดตกอยู่ในอำนาจเมืองใดที่บังคับให้ใช้ตามกันได้ ก็จะต้องตกอยู่ในบังคับกันช้านาน จนเกือบจะรวมเปนชาติเดียวกัน ถ้าไม่ฉนั้นก็คงจะกลับใช้ศักราชอื่นเสีย เมื่อเวลาตั้งตัวแขงเมืองขึ้นได้ คือเช่นพระร่วงไม่ยอมใช้มหาศักราช ฤๅพม่าไม่ยอมใช้ศักราชซึ่งพระเจ้าปราสาททองลบ ถ้าจะคิดดูเดาเกลี่ยไกล่ดูอีกอย่างหนึ่ง จะเปนอย่างนี้ได้บ้างดอกกระมัง คือจะมีโหรฤๅพราหมณ์ผู้รู้วิชาโหรผู้ใดผู้หนึ่ง ซึ่งเปนที่คนทั้งปวงนับถือมาก เที่ยวไปเที่ยวมาอยู่ในประเทศทั้งปวง ไม่ได้อยู่ในอำนาจผู้ใด ประพฤติตัวเปนพระกลาย ๆ เมื่อคิดเห็นวิธีนับปีเดือนวันคืนอย่างใหม่ขึ้นได้ จะเที่ยวชี้แจงแก่เจ้าแผ่นดินทั้งปวงให้ตลงเห็นชอบเปนอันหนึ่งอันเดียว ยอมเปลี่ยนใช้จุดศักราชพร้อมกันทุกเมืองก็ดูเหมือนจะเปนได้ ด้วยการที่จะคิดเห็นว่าจะมีการประชุม คองเกรส อย่างเช่นในประเทศฝรั่งเศสประชุมกันในระหว่างประเทศทั้งปวง ตั้งกฎหมายแบบอย่างอันใดลงแล้วก็ถือใช้ทั่วกันไปนั้น ในประเทศตวันออกข้างฝ่ายเรานี้มีไม่ได้ แลไม่เคยมีตัวอย่างที่เล่าบอกกันมาเลย การซึ่งพม่า

ลาว ไทย เขมร นับวัน คืน เดือน ปี เคลื่อนคลาศกันอยู่บ้างนั้น ก็เปนแต่ผลของวิธีที่หมุนอธิกมาศอธิกวารผิดกันไป อย่าว่าแต่ประเทศซึ่งตั้งอยู่ห่างกันจะเปนเลย แต่ในกรุงเทพ ฯ นี้เองก็ได้เคยเกิดวันคืนหลีกเลี่ยงกันด้วยตำราลงอธิกวารไม่ต้องกันเมื่อไม่สู้ช้านักนี้ครั้งหนึ่ง ประติทินที่เถียงกันอยู่ก็ยังพอจะหาพบได้ ส่วนการที่จะลงต่อไปข้างน่าก็ยังมีข้อเถียงกันอยู่ ดังเช่นได้กล่าวไว้ในประกาศใช้วันคืนซึ่งได้ออกใหม่ครั้งนี้ แต่ถึงว่าวันคืนจะหลีกเลี่ยงกันตั้งแต่วันหนึ่ง ถึงเดือนหนึ่งสองเดือน ศักราชก็ยังมีเวลาใช้ตรงเท่ากัน จึงเห็นว่าน่าที่จะมีครูผู้ใดผู้หนึ่งเปนผู้แนะนำให้ตั้งขึ้น พม่าแลไทยเปนมหานครใหญ่ด้วยกันทั้งสองฝ่าย ต่างคนต่างไม่ยอมที่จะรับว่าทำตามกัน เพราะความจริงก็เปนต่างคนต่างตั้ง เปนแต่ร่วมอาจาริย์เดียวกัน คำที่ว่านี้เปนแต่ข้อนุมาน แต่เห็นว่าพอจะยุติด้วยเหตุผลได้ ครั้นเมื่อเรียงหนังสือนี้แล้ว ได้พบอ่านความเห็นของผู้ซึ่งแปลพงษาวดารพม่าเปนภาษาอังกฤษ เมื่อว่าถึงสังฆราชาตั้งศักราช เขาเห็นว่าห่วงที่กิริยาที่คิดใช้ทั้งปวงในเรื่องศักราชนี้คล้ายกับฮินดูมาก เห็นจะมีโหรฮินดูผู้ใดผู้หนึ่งเข้ามาช่วยคิดอ่านแนะนำในการตั้งศักราช ความเห็นของเขาเช่นนี้ก็เปนอันลงกันกับความคิดเราเช่นได้กล่าวมาแล้ว ถ้าพม่าได้โหรฮินดูผู้ใดเปนครู ก็ดูเหมือนผู้นั้นเองจะเปนครูของไทยด้วย เพราะเหตุว่าจุลศักราชนี้ไม่ปรากฏว่าต้องกันกับศักราชเก่า ๆ ซึ่งใช้อยู่ในประเทศอินเดียที่มีเปนหลายศักราชนั้น ถึงแม้ว่าแบบแผนที่คิดจะเปนอย่างฮินดู ก็คงจะมาคิดตัดคิดลบตั้งขึ้นใช้ใหม่สำหรับประเทศที่ใกล้เคียงอินเดีย ถึงว่าพระร่วงแลสังฆราชาจะไม่เปนผู้ตั้งศักราชขึ้นได้เอง โดยลำพังพระองค์ ก็คงจะเปนผู้มีวิชาความรู้แลสติปัญญา พอที่ผู้ที่มาแนะนำนั้นจะชี้แจงให้

เจ้าพระไทยเห็นดีได้ง่ายกว่าเจ้าแผ่นดินประเทศอื่น ๆ จนอาจจะเล่าบอกชี้แจงวิธีคำณวนทั้งปวงได้ถ้วนถี่ จึงปรากฏว่าเปนผู้ตั้งศักราชอยู่แต่สองประเทศ ไม่มีเจ้าแผ่นดินในเมืองอาสำ เมืองมอญ เมืองเงี้ยว เมืองลาว เมืองเขมร องค์อื่นที่ได้อ้างว่าเปนผู้ตั้งศักราชอีก เปนแต่ใช้ขึ้นเงียบ ๆ ตามที่เห็นชอบในคำแนะนำนั้น ผู้ที่คิดตั้งจุลศักราชขึ้นนั้น เปนผู้มีความรู้มากคิดประกอบเหตุผลโดยรอบคอบ ถึงแม้ว่าแบบคำณวนวิธีนั้นจะยังไม่ละเอียดถึงที่ ก็เปนอย่างดีมาก กว่าจะรู้เคลื่อนคลาศได้ก็ช้านาน แต่เพราะเหตุที่เห็นช่องดาวฤกษ์ว่าอยู่ที่ราษีเมศดังเช่นกล่าวมาแล้ว จึงได้ย้ายปีใหม่มาเสียไม่เอาตามอายันต์สงกรานต์ได้ เปลี่ยนมาเอาสามัญสงกรานต์ ขาเข้า คือเวลาพระอาทิตย์กลับมาตรงศีร์ษะเปนเวลาสงกรานต์ เพราะฉนั้นสงกรานต์จึงได้เลื่อนเข้ามาอยู่ในเดือนห้าฤๅเดือนหก ไม่เร็วกว่าเดือน ๕ ขึ้น ๔ ค่ำ ไม่เกินเดือน ๖ ขึ้น ๙ ค่ำออกไป สงกรานต์คงอยู่ในระหว่างเดือนหนึ่งนั้น เพราะเหตุดังนี้ปีใหม่จึงได้เปนสองครั้ง คือเปลี่ยนชื่อปีครั้งหนึ่ง เปลี่ยนศักราชครั้งหนึ่ง แต่การที่คิดสงกรานต์ปีตามตำรานี้ถึงว่าเปนการละเอียดมากอยู่แล้วก็ยังไม่ถูกแท้ได้ เพราะปีหนึ่งคิดคติโคจรของพระอาทิตย์ ตามตำราที่ใหรอย่างไทยคิดเปน ๓๖๕ วัน ๖ โมง ๑๒ นาที ๓๖ วินาที เพิ่มอธิกมาศ อธิกวารแล้วก็ยังไม่พอ ยังมีเศษน้อย ๆ สะสมกัน เมื่อนานมาวันซึ่งคิดตามสุริยยาตร ว่าพระอาทิตย์ยกนั้นก็เคลื่อนคลาศจากที่ พระอาทิตย์ยกจริง ๆ ไปเหมือนอย่างในประจุบันนี้ วันสงกรานต์ก็เคลื่อนกับอาทิตย์ยกที่จริงแท้ถึง ๒๓ วันล่วงมาแล้ว แต่เพราะเคลื่อนทีละน้อยไม่ถึงเปลี่ยนฤดูกลับร้อนเปนหนาวจึงไม่ใคร่มีผู้ใดรู้สึก แต่ถ้านานไปอีกหลายพันปีก็คงจะกลับร้อนเปนหนาวได้ เพราะฉนั้นจึงได้มีวิธีนับ

วันขึ้นใหม่ ซึ่งได้ออกประกาศไปให้ใช้ ซึ่งเห็นว่าเปนอย่างใกล้กับความจริงที่สุดที่จะเปนได้ ถ้าวันเช่นนี้ใช้ทั่วไปได้ทุกประเทศ ก็คงจะไม่เกิดเหตุที่เคลื่อนคลาศเคลื่อนวันกัน เช่นเมืองไทย เมืองพม่า เมืองลาว เมืองเขมร เคลื่อนกันอยู่ในบัดนี้ ด้วยวิธีที่จะลงอธิกสุรทินเปนการง่ายอย่างยิ่ง ไม่เหมือนวิธีลงอธิกมาศอธิกวารอย่างแต่ก่อน ซึ่งเกือบจะว่าไม่มีตำราใดจะตัดสินเปนเด็ดขาดลงได้ แลจะนับปีถอยหลังขึ้นไปให้พ้นปูมได้โดยยาก ซึ่งพรรณนามาด้วยสงกรานต์นี้ เพราะเห็นว่าวิธีนับอย่างใหม่เปนการง่าย แลเปนการใกล้จริง คงจะอยู่ยืนยงแพร่หลาย วิธีนับอย่างเก่าจะมีแต่ยากไปทุกวัน บางทีจะลืมต้นสายปลายเหตุเสียไม่มีผู้ใดจดจำไว้ เพราะด้วยเวลานี้ต่างคนต่างเข้าใจอยู่ด้วยกันหมด จะจดจำไว้ก็เปนการจืด ๆ ครั้นนานไปเมื่อสิ้นชั้นผู้ที่เข้าใจชำนิชำนาญก็จะเลยสูญเสีย ไม่มีผู้ใดรู้เรื่องเหมือนอย่างมหาศักราช

แต่การซึ่งขึ้นชื่อว่าสงกรานต์นี้ มีเรื่องราวเปนนิทานประกอบเกิดขึ้นด้วยความอดไม่ได้ของคนที่มักจะคิดเล่าสู่กันมาทำมาลงไว้พอฟังเล่นสนุกนี้ ๆ มันลาเด็ก ๆ ทั้งปวงคงจะได้ยินเล่าให้ฟังแทบจะทั่วทุกคน เรื่องราวนั้นก็ลงเค้าเดียวกัน ว่าพระมหาสงกรานต์นั้นไปพนันกับใครมักจะบอกว่าก็ไม่รู้ ถามปัญหาว่าเวลาไรราษีอยู่ที่ใด ผู้ที่เรียกว่าใครก็ไม่รู้นั้นทายถูกพระมหาสงกรานต์จึงเด็ดศีศะให้ ศีศะนั้นตกถึงแผ่นดินก็เกิดเปนไฟลุกขึ้น นางลูกสาวเจ็ดคนจึงผลัดกันมารับพานซึ่งรองศีศะชูไว้ ปีหนึ่งออกเวรทีหนึ่ง คือเข้าเวรปีหนึ่งออกเวร ๖ ปี แลมีคำทำนายที่พูดกันอยู่โดยมากว่าถ้าปีใดกินถั่วกินงาแล้วก็ร้องกันว่า "เออปีนี้เข้าปลาจะบริบูรณ์" ถ้าปีใดกินเลือดแล้วสั่นหัวดิก ๆ ไป ครางอือ ๆ แอด ๆ ว่า "ปีนี้จะตีกันหัว

ล้างข้างแดดมาก" ถ้าปีใดถือปืนก็ว่าปีนั้นฟ้าจะคนอง ไนยหนึ่งว่าถ้าหลับตาแล้วคนมักจะเปนตาแดงมาก ไนยหนึ่งว่าถ้าลืมตาแล้วคนมักจะเปนตาแดงมาก ถ้าจะถามไล่เลียงเขาแน่นอนให้เล่าให้ตลอดเรื่อง ก็มักจะบอกจำไม่ได้ไปแทบทุกคน เว้นแต่อย่างไรไม่ทราบ ช่างเชื่อถือกันแน่นหนามั่นคงทั่วทุกคน สุดแต่ถ้าถึงสงกรานต์แล้วเปนโจทย์กันไปได้จนตลอดทั้งสามวัน บ่นตุบ ๆ ตับ ๆ เออ ๆ ออ ๆ ไป แล้วต้องอธิบายต่อว่าเรื่องสงกรานต์นี้มีมาแต่เมืองจีน ๆ เขาเห็นก่อน. ถ้าวันใดจะสงกรานต์แล้วเขาตระเตรียมช่างเขียนไปคอยอยู่ที่ริมทะเลหลาย ๆ คนด้วยกัน พอเวลาเช้ามืดพระสงกรานต์ขึ้นจากทะเลพอแลเห็นเขาก็วาดรูป คนหนึ่งวาดรูปตัวนาง คนหนึ่งวาดรูปพาหนะ อีกคนหนึ่งวาดรูปบริวาร พูดเหมือนอย่างพระยะโฮวาสร้างโลกย์ เพราะการที่พระยะโฮวาสร้างโลกย์นั้น มนุษย์คนเดียวต้องสร้างเสียวันยังค่ำ แต่สัตว์ทั้งหลายนับด้วยโกฏิด้วยล้านสร้างวันเดียว เท่ากันกับสร้างคน ๆ หนึ่งฉนั้นใด เรื่องที่วาดรูปพระมหาสงกรานต์นี้ก็เหมือนกัน ตัวนางมหาสงกรานต์คนเดียวช่างเขียนคนหนึ่ง พาหนะตัวเดียวช่างเขียนคนหนึ่ง บริวารแสนโกฏิเขียนคนเดียวเหมือนกัน แต่ว่าช่างเถอะอย่าทักเลย ที่ต้องเขียนหลายคนออกไปเช่นนี้ เพราะเวลาที่เห็นนั้นน้อยนัก ถ้าผู้ที่จะคอยเขียนพริบตาลงเมื่อไรก็ไม่เห็นพระสงกรานต์แล้ว ถ้าคนกระพริบตาถี่ ๆ เห็นจะให้เปนช่างไปคอยเขียนไม่ได้ แต่ถ้าเวลานี้ พวกจีนจะลงทุนซื้อเครื่องถ่ายรูป ม้าห้อยตักเครื่องหนึ่งไป ตั้งไว้พอสงกรานต์ขึ้นมาก็ปับปราดเดียวจะได้รูปเทวดาอันวิเสศมาขายมีกำไรมากกว่าที่ลงทุนซื้อเครื่องถ่ายรูปหลายร้อยเท่า เรื่องสงกรานต์มาแต่เมืองจีนนี้ยังไม่ได้เค้ามูลว่าเกิดขึ้นด้วยเหตุใดเลย จะได้ถามผู้ที่เล่าหาต้นเหตุก็จด

ไม่ติด เพราะเรื่องนี้แล้วไม่รู้ว่าเปนอย่างไรผู้ใดเล่าขึ้น ถ้าไปซักถามแล้วโกรธทุกคน ดูเปนชนดหางของคนแก่โดยมากทั่ว ๆ ไป แต่พิเคราะห์ดูเห็นว่าท่านผู้ที่เล่าแต่โกรธนั้น ก็เห็นจะไม่รู้เหมือนกัน แตคงจะเคยถามมาแต่เมื่อเด็ก ๆ แลถูกโกรธมาแล้วเหมือนกัน จึ่งได้เอาอย่างมาโกรธบ้าง ว่าเปนประเพณีที่เปนผู้ใหญ่แล้วต้องโกรธ เพราะฉนั้นเรื่องสงกรานต์เห็นที่เมืองจีนนี้ เห็นจะเปนชนดหางของคนแก่แต่โบราณสืบมา จนไม่มีผู้ใดรู้ว่าต้นเหตุมาจากอันใด ที่ว่ามาข้างต้นนี้ตามคำเล่าบอก ส่วนที่จาฤกแผ่นศิลาประจำรูปเขียนไว้ที่วัดพระเชตุพน อ้างว่าเรื่องมหาสงกรานต์นี้มีพระบาฬีฝ่ายรามัญ ว่าเมื่อต้นภัทรกัลปอันนี้ เศรษฐีคนหนึ่งไม่มีบุตร บ้านอยู่ใกล้กับนักเลงสุรา ๆ มีบุตรสองคนมีผิวเนื้อเหมือนทอง วันหนึ่งนักเลงสุรานั้นเข้าไปกล่าวคำหยาบช้าต่อเศรษฐี ๆ จึ่งถามว่าเหตุใดจึ่งมาหมิ่นประมาทต่อเราผู้มีสมบัติมาก นักเลงสุราจึ่งตอบว่า ถึงท่านมีสมบัติก็ไม่มีบุตร ตายแล้วสมบัติจะสูญเปล่า เรามีบุตรเห็นว่าประเสริฐกว่าท่าน เศรษฐีมีความละอายจึ่งบวงสรวงพระอาทิตย์พระจันทร์ ตั้งอธิฐานขอบุตรถึงสามปีก็มิได้มีบุตร อยู่มาถึงวันนักขัตฤกษ์สงกรานต์ พระอาทิตย์ยกขึ้นสู่ราษีเมษ เศรษฐีจึ่งพาบริวารไปยังต้นไทร อันเปนที่อยู่แห่งฝูงนกทั้งปวงริมฝั่งน้ำ จึ่งเอาเข้าสารล้างน้ำเจ็ดครั้ง แล้วหุงขึ้นบูชาพระไทรประโคมพิณพาทย์ตั้งอธิฐานขอบุตร พระไทรมีความกรุณาจึ่งเหาะไปเฝ้าพระอินทร์ขอบุตรให้เศรษฐี พระอินทร์จึ่งให้ธรรมบาลเทวบุตรลงมาปฏิสนธิในครรภ์ภรรยาเศรษฐี เมื่อคลอดแล้วจึ่งให้ชื่อธรรมบาลกุมาร ปลูกปราสาทเจ็ดชั้นให้อยู่ที่ใต้ต้นไทรริมฝั่งน้ำนั้น กุมารเจริญขึ้นก็รู้ภาษานก แล้วเรียนไตรเพทจบเมื่อ

อายุได้เจ็ดขวบ ได้เปนอาจาริย์บอกมงคลการต่าง ๆ แก่มนุษย์ทั้งปวง ใน ขณะนั้นโลกย์ทั้งหลายนับถือท้าวมหาพรหม แลกบิลพรหมองค์หนึ่ง ว่า เปนผู้แสดงมงคลแก่มนุษย์ทั้งปวง เมื่อกบิลพรหมทราบจึ่งลงมาถาม ปัณหาธรรมบาลกุมารสามข้อ สัญญาไว้ว่าถ้าแก้ปัณหาได้จะตัดศีศะบูชา ถ้าแก้ไม่ได้จะตัดศีศะธรรมบาลกุมารเสีย ธรรมบาลกุมารผัดเจ็ดวัน ครั้นล่วงไปได้หกวันก็ยังคิดไม่เห็น จึ่งนึกว่า พรุ่งนี้จะตายด้วยอาญา ท้าวกบิลพรหมไม่ต้องการ จำจะหนีไปซุกซ่อนตายเสียดีกว่า จึ่งลง จากปราสาทไปนอนอยู่ในใต้ต้นตาลสองต้น มีนกอินทรีสองตัวผัวเมีย ทำรังอาไศรยอยู่บนต้นตาลนั้น ครั้นเวลาค่ำนางนกอินทรีถามสามีว่า พรุ่งนี้จะได้อาหารแห่งใด สามีบอกว่าจะได้กินศพธรรมบาลกุมาล ซึ่ง ท้าวกบิลมหาพรหมจะฆ่าเสีย เพราะทายปัณหาไม่ออก นางนกถามว่า ปัณหานั้นอย่างไร สามีจึ่งบอกว่า เช้าศรีอยู่หน้า มนุษย์ทั้งหลายจึ่งเอา น้ำล้างหน้า ข้อหนึ่งเวลาเที่ยงอยู่อก มนุษย์ทั้งหลายจึ่งเอาเครื่องหอม ประพรมที่อก ข้อหนึ่งเวลาอัษฎงค์ศรีอยู่เท้า มนุษย์ทั้งหลายจึ่งเอาน้ำ ล้างเท้า ธรรมบาลกุมารได้ยินดังนั้นก็กลับไปปราสาท ครั้นรุ่งขึ้น ท้าวกบิลมหาพรหมมาถามปัณหา ธรรมบาลกุมารก็แก้ตามที่ได้ยินมา ท้าวกบิลมหาพรหมจึ่งตรัสเรียกเทวธิดาทั้งเจ็ด อันเปนบริจาริกพระอินทร์ มาพร้อมกัน แล้วบอกว่าเราจะตัดเศียรบูชาธรรมบาลกุมาร ถ้าจะตั้ง ไว้ยังแผ่นดิน ไฟก็ไหม้ทั่วโลกธาตุ ถ้าจะทิ้งขึ้นบนอากาศฝนก็จะแล้ง ถ้าจะทิ้งในพระมหาสมุทน้ำก็จะแห้ง จึ่งให้บุตรทั้งเจ็ดนั้นเอาพานมา รับศีศะ แล้วก็ตัดศีศะส่งให้นางทุงษผู้บุตรใหญ่ นางทุงษจึ่งเอาพานรับ พระเศียรบิดา แล้วแห่ทักษิณรอบเขาพระเมรุ ๖๐ นาที แลวก็เชิญ

ประดิษฐานไว้ในมณฑปถ้ำคันธธุลีเขาไกรลาศ บูชาด้วยเครื่องทิพย ต่าง ๆ พระเวสสุกรรมก็นฤมิตรโรงแล้วด้วยแก้วเจ็ดประการ ชื่อภควดี ให้เปนที่ประชุมเทวดา เทวดาทั้งปวงก็นำเอาเถาฉมูนาดมาล้างในสระ อโนดาดเจ็ดครั้ง แล้วแจกกันสังเวยทุก ๆ พระองค์ ครั้นถึงครบกำหนด ๓๖๕ วัน โลกยสมมติว่าปีหนึ่งเปนสงกรานต์ นางเทพธิดาเจ็ดองค์ จึงผลัดเวรกัน มาเชิญพระเศียรท้าวกบิลมหาพรหมออกแห่ประทักษิณเขา พระเมรุทุกปี แล้วกลับไปเทวโลกย ที่จาฤกในวัดพระเชตุพนมีใจ ความดังนี้

ข้อซึ่งอ้างว่าเรื่องนี้มีในพระบาฬีไม่มีเค้ามูลอันใด ที่จะเกี่ยวข้อง เข้าไปได้ในพระพุทธสาสนาแต่สักนิดหนึ่งเลย แต่การที่อ้างไว้ว่าพระบาฬี ฝ่ายรามัญนั้น ประสงค์จะให้รู้ว่าเปนการชั่งเถอะด้วยมีเรื่องราวตัวอย่าง ที่ได้ฟังเล่าบอกมา ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเก็บ หนังสือประเทศต่าง ๆ แต่งเปนภาษามคธ สุดแต่อ้างว่าเปนบาฬีฤๅอรรถ กถาฎีกาโยชนาอย่างใดไม่ว่า มีอยู่แล้วให้มาถวายเทศนาเวรในคราว รอบใหญ่ตลอดทุกอย่าง แต่พระที่มาถวายนั้น ถ้าเปนเรื่องลัพเพเหระ เช่นนี้ก็มักจะใช้เปรียญมอญ เปรียญลาว เปรียญเขมร ครั้งหนึ่งเปรียญ รามัญถวายเทศน์เรื่องสุวรรณเศียร เรียกชื่อว่าสุวรรณเซียน ท่านก็ทรง ถือเรื่องหนังสือรามัญเปนเซียนไปทั้งนั้น ว่าที่สุดจนเรื่องเงาะกับนางรจนา ก็มีในบาฬีฝ่ายรามัญเช่นนี้ ก็ได้ถวายเทศน์ในท้องพระโรงเหมือนกัน แต่ไม่ทรงเชื่อถืออันใด เปนเหมือนหามาเล่านิทาน แล้วตรัสล้อ ๆ เล่น คำที่ว่ารามัญท้ายคำบาฬีนั้น ถ้าจะแปลตามสำนวนทุกวันนี้ ก็ตรงกับ คำชั่งเถอะ ซึ่งโปรดให้ไปเขียนไว้ที่ศาลาข้างหลังวัด ก็เพราะทรง

เห็นว่าเปนเรื่องที่คนรู้ซึมซาบทั่วถึงกัน พอจะได้ไปอ่านเออออกันให้เปนที่สนุกนึกรื่นเริงของผู้ที่ไปมาเที่ยวเตร่ในวัดเท่านั้น

เมื่อพิเคราะห์เรื่องราวตามที่ว่า ก็เห็นว่านิทานนี้จะเกิดขึ้นเมื่อภายหลังตั้งจุลศักราช เปนไปตามนิสัยของคนโบราณไม่ว่าชาติใดภาษาใด ตลอดจนฝรั่ง มักจะคิดจะเขียนเรื่องที่นึกเดา ๆ ขึ้นในใจให้เปนที่พิศวงงงงวย ไม่ได้นึกว่าผู้ใดจะซักค้านเมื่อภายหลัง เพราะในเวลานั้นถ้าผู้ใดซักค้านก็ตวาดเอาเสียก็แล้วกัน แต่ที่คำเช่นนี้ยืนยาวมาได้ก็ด้วยอาไศรยความรู้ของชนแต่ก่อนยังมีน้อยอยู่ ได้ถงเชื่อถือมั่นคงเสียแล้วก็รับเปนผู้โกรธผู้ตวาดแทนกันต่อ ๆ มาจนถึงทุกวันนี้ เรื่องที่เล่าว่านักเลงสุรามีลูกสองคนผิวพรรณเหมือนทอง เด็กสองคนนั้นมีบุญสมภารประการใด ก็สูญหายเงียบไปไม่กล่าวถึง แต่ในยหนึ่งเล่ากันตามซึมซาบว่า นักเลงสุรานั้นเองเปนผู้ทายปัญหาออก เมื่อพระมหาสงกรานต์คือกบิลมหาพรหมมาถามปัญหา ลูกเศรษฐีแก้ไม่ออก ฝ่ายเจ้าขี้เมา ๆ เหล้าเดินไซเซไปนอนใต้ต้นไม้ จึงได้ยินนกอินทรีพูด แล้วมาบอกให้ลูกเศรษฐีอีกต่อหนึ่ง ลูกเศรษฐีจึงเอาไปทาย ที่ว่าเช่นนี้เพราะไม่รู้เรื่องที่ลูกเศรษฐีรู้ภาษานกเปนการวิเศษกว่าคนทั้งปวง หมายว่าสัตว์พูดภาษาคนได้ ตามแบบที่เล่านิทานกันเปนอันมาก ก็เมื่อจะว่าตามทางที่แก้ปัญหากัน ธรรมบาลกุมารจะได้ยินนกพูดก็ดี ฤาคนขี้เมามาบอกก็ดี ก็ไม่ใช่ความคิดของตัวคิดเอง ไปเอาไปหลอกพระพรหมว่า เปนความคิดของตัวนั้นเปนการนุ่งแท้ ส่วนพระพรหมนั้นเล่าก็มีหูทิพย์ตาทิพย์จะเงี่ยจะเอียงฟังดูว่ามันจริงจังอย่างไรบ้าง ก็ไม่เงี่ยไม่เอียงใจเบายอมตายให้ง่าย ๆ ดูงุ่มง่ามเต็มที่ ในการที่จะตัดหัวว่าตกถึงแผ่นดิน ไฟก็จะไหม้

เปนต้นนั้น ในเรื่องราวที่ว่านี้ เปนเอาพานรองแล้วตั้งไว้ในมณฑป ที่ถ้ำคันธธุลี แต่ตามซึมซาบเล่ากันว่านางชีตานั้นต้องมาถือชูอยู่เสมอ เพราะจะตั้งลงไปที่แผ่นดินกลัวไฟจะลุกขึ้น เมื่อว่าไปตามที่จริง เรื่องเดิมจะขามากกว่าที่พวกซึมซาบเล่า เพราะตั้งที่พานแล้ว เอาพานตั้งบนมณฑป ๆ ตั้งที่แผ่นดิน ดูก็ไม่ห่างไกลอะไรกันนัก ใครจะเรียกว่าตั้งกับแผ่นดินฤๅตั้งอยู่กับอะไร ถ้าไม่เรียกว่าตั้งอยู่กับแผ่นดินแล้ว คนเราเมื่อขึ้นอยู่บนเรือน ก็นับว่าไม่ได้อยู่บนแผ่นดินเหมือนกัน ฤๅว่าหัวนั้นเหมือนไฟ แผ่นดินเหมือนดินดำ ต่อเปลวถึงกันจึงจะลุก ถ้าเช่นนั้นเอาไม้เสียบไว้อย่างเช่นที่เขาตัดหัวคนโทษก็เห็นจะได้ ฤๅถ้าแผ่นดินไม่สู้ไวไฟเหมือนดินดำนัก เอาใบไม้ฤๅกระดาษรองเสียสักนิดหนึ่งวางที่ไหนก็จะวางได้ พออย่าให้แจะลงกับแผ่นดินเปนแล้วกัน ท่านพวกซึมซาบจะออกเห็นกระไรกระไรอยู่ จึงได้เข้าใจช่วยไปเสียตามอย่างหัวอินทรชิต คือให้นางลูกสาวมาถือพานชูไว้ ทั้งจะเหาะลอยอยู่เสมอด้วย ดูค่อยแยบคายขึ้น แต่ไม่เล่าว่าเจ็ดนางลูกสาวนั้นเปนเมียพระอินทร์ ส่วนท่านตำราเดิมนั้น จะกลัวพระอินทร์ทิ้งเมียฤๅอย่างไรจึงต้องให้กลับขึ้นไปเสีย เอาแต่พานตั้งทิ้งไว้ แต่ที่แท้ถึงโดยจะให้อยู่ตามเรื่องซึมซาบว่า ก็ดูจะไม่สู้กระไรนัก ด้วยพระอินทร์ท่านไม่สู้จะหึงหวง จึงปล่อยให้อยู่ชั้นจาตุมหาราชิกา ไม่พาขึ้นไปดาวดึงษ์ เรื่องเถาฉมุนาคที่สำหรับเอาไปเส้นศพนั้น ดูเปนกิ่งไม้แห้ง ๆ ไม่น่ากิน จึงได้ค้นหาดูได้ความจากในฎีกาสงกรานต์อย่างเก่าซึ่งให้รถวาย มีอธิบายยืดยาวออกไป เมื่อเอาไปล้างน้ำสระอโนดาตเจ็ดครั้งแล้ว เถาฉมุนาคนั้นละลายออกเปนเหมือนน้ำมันเนย ท่านองก็จะเปนเฉาก๊วยฤๅเยลลี่ แต่เฉาก๊วยต้องเข้าไฟ

เยลที่ต้องแช่น้ำแชงยังชุระมากไปกว่าหน่อยหนึ่ง เปลือกส้มโอฤๅเปลือกมังคุดซึ่งเด็ก ๆ ค้นเด่นแล้วแชงเปนวุ้นเช้าเองเห็นจะใกล้กว่า ถ้าหวาน ๆ หน่อยหนึ่งก็เห็นจะพอเหวยได้ดูก็น่ากินอยู่ เทวดาทำบุญสุนทันเลี้ยงดูกันด้วยเถาธมุนาคนั้น จึงได้คุ้มกันอันตรายอันจะเกิดแต่สงกรานต์ได้ หน้าตาถ้ำคันธชุลีนั้นคล้ายถ้ำที่วัดบ้านถ้ำเมืองกาญจนบุรี แต่เดี๋ยวนี้ ศาลาทลายเสีย ถ้าทำศาลาเสียให้ดีแล้วจะเปนถ้ำอย่างมิเนียเอเชอของถ้ำคันธชุลีได้ทีเดียว พอเล่นขันถ้ำคันธชุลีกันอย่างขันพระบาทวัดบางว้าได้

ชื่อนางเทพธิดามหาสงกรานต์ แลคำทำนายต่าง ๆ ตามตำรานั้น แต่ก่อนไหรถวายฎีกาสงกรานต์ มีว่าด้วยตำราเหล่านี้ตลอด คือตั้งต้นว่าพระอาทิตย์จะยกจากราษีมีนขึ้นราษีเมษในวันนั้นเวลานั้น ทางโคณวิถีใกล้พระเมรุมาศ ขณะนั้นมีนางเทพธิดาองค์หนึ่งทรงนามอย่างนั้นมาแต่จาตุมหาราชิกาทรงพาหุรัดทัดดอกนั้นนั้น อาภรณ์แล้วด้วยอย่างนั้น ๆ ภักษาหารอย่างนั้น พระหัตถ์ขวาทรงสิ่งนั้น พระหัตถ์ซ้ายทรงสิ่งนั้น ทำอาการอย่างนั้น มาด้วยพาหนอย่างนั้น เปนมรรคนายกนำอมรคณาเทพยดาแสนโกฏิมารับเศียรท้าวกบิลมหาพรหม อันใส่พานทองประดิษฐานไว้ในถ้ำคันธชุลีที่เขาไกรลาศแดนหิมวันตประเทศ ขณะนั้นเทพยดากระทำคารวบูชายาตวิธีตามวิไสยจารีตโบราณ แล้วแห่ทักษิณาวัฏเขาพระเมรุราชคำรบหกสิบนาที แล้วก็เชิญ ข้าประดิษฐานในถ้ำคันธชุลีดังเก่า ต่อนั้นไปก็ว่าด้วยเรื่องเถาธมุนาคแลทำบุญสุนทันอะไรของเทวดาแล้ว จึงบอกวันนั้นเปนมหาสงกรานต์ วันนั้นเปนวันเนา วันนั้นเปนวันเถลิงศกคือพระยาวัน ศักราชขึ้นในเวลานั้น ๆ ต่อนั้นไปจึง

ว่าด้วยผลทำนายยกศัพท์มาว่า พสุธาจินต์สามัญสงกรานต์เปนสามประการดังนี้ แล้วก็อธิบายไม่ออกว่าแปลว่ากระไร ไถลไปว่าอธิบายเปนสามัญทั่วทุกประเทศในสกลชมพูทวีป เปนแต่ยกขึ้นมาอวดเล่นคฤๅ ๆ เท่านั้นเอง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้กริ้วในเรื่องข้อนี้ว่าไม่รู้แล้วยังยกขึ้นมาว่า ได้ทรงอธิบายไว้ในประกาศที่ได้อ้างถึงมาแต่ก่อนชัดเจนแล้ว จะยกมาว่าในที่นี้ก็จะยืดยาวไป จะขอเดินความในหมายสงกรานต์ที่พูดถึงบัดนี้ต่อไป เมื่อว่าด้วยสงกรานต์สามอย่างแล้วจึงบอกเกณฑ์พิรุณศาตร คือฝนจะตกมากน้อยเท่าใดตามมีอย่างหนึ่ง เกณฑ์ธาราธิคุณบอกน้ำที่จะมากน้อยเท่าใดตามมีอย่างหนึ่ง เกณฑ์ธัญญาหารบอกเข้าในภูมินา จะได้กี่ส่วนเสียกี่ส่วนตามมีอย่างหนึ่ง บอกเข้าพรรษาออกพรรษาอย่างหนึ่ง ลงท้ายก็บอกเวลาสรงมุรธาภิเศกในวันเถลิงศก ฎีกาเช่นนี้ว่าแต่ก่อนโหรขึ้นมหาดเล็ก ๆ มาอ่านถวาย แต่ในชั้นหลังตั้งแต่แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโหรถวายพร้อมด้วยประดิทินทองในวันแรมสิบห้าค่ำ แต่ฎีกานั้นทรงแก้เสียหมดให้คงบอกแต่ว่าวันนั้นเปนวันสงกรานต์ พระอาทิตย์ยก วันนั้นเปนวันเนา วันนั้นเปนวันเถลิงศก เสด็จสรงมุรธาภิเศกเวลานั้น แต่ฉากรูปสงกรานต์เคยเขียนแขวนที่ท้องพระโรงแผ่น ๑ แขวนที่ทิมดาบข้างน่าแผ่น ๑ ที่ศาลาในพระบรมมหาราชวังแผ่น ๑ ทรงเห็นว่าคนยังชอบใจอยากรู้กันอยู่มาก จึงโปรดให้คงแขวนไว้ตามเดิม ถึงในประกาศสงกรานต์ไม่ทรงด้วยเรื่องนี้ ตัดเสียว่าให้ไปดูรูปฉากที่แขวนนั้นเถิด

นางสงกรานต์ตามตำรานั้น ถ้าวันอาทิตย์ชื่อทุงษ ทัดดอกทับทิม เครื่องประดับปัทมราค ภักษาหารผลมะเดื่อ อาวุธขวาจักร ซ้ายสังข์

พาหนะครุฑ วันจันทร์ชื่อโคราค ทัดดอกบีบ เครื่องประดับมุกดา ภักษาหารน้ำมัน อาวุธขวาพระขรรค์ ซ้ายไม้เท้า พาหนะเสือ วันอังคารชื่อรากษส ทัดดอกบัวหลวง เครื่องประดับโมรา ภักษาหารโลหิต อาวุธขวาตรีศูล ซ้ายธนู พาหนะสุกร วันพุธชื่อมัณฑา ทัดดอกจำปา เครื่องประดับไพฑูรย์ ภักษาหารนมเนย อาวุธขวาเข็ม ซ้ายไม้เท้า พาหนะลา วันพฤหัศบดีชื่อกิริณี ทัดดอกมณฑา เครื่องประดับมรกฎ ภักษาหารถั่วงา อาวุธขวาขอ ซ้ายปืน พาหนะช้าง วันศุกร์ชื่อกิมิทา ทัดดอกจงกลนี เครื่องประดับบุษราคำ ภักษาหารกล้วยน้ำ อาวุธขวาพระขรรค์ ซ้ายพิณ พาหนะกระบือ วันเสาร์ชื่อมโหทร ทัดดอกสามหาว เครื่องประดับนิลรัตน ภักษาหารเนื้อทราย อาวุธขวาจักร ซ้ายตรีศูล พาหนะนกยูง

พิเคราะห์ดูชื่อเสียงนางทั้งเจ็ดคนนี้ อยู่ข้างจะเปนยักษ์ ๆ ความประสงค์เห็นจะอยากให้ดุให้สมตัวกัน ถึงกับที่เกณฑ์ให้อยู่ชั้นจาตุมหาราชิกา ด้วยเข้าใจว่าชั้นนั้นเปนยักษ์มาก แต่ยังมีคำเล่าบอกกันอย่างซึมซาบว่าที่ช่างจีนเขาเห็นรูปพรรณสัณฐาน แลสาตราวุธนั้นน่ากลัวยิ่งกว่าที่เขียนนี้ แต่เขากลัวคนจะตกใจจึงได้เขียนลดหย่อนลงเสีย ไม่ดูให้น่ากลัวเหมือนอย่างที่มาจริง ๆ เห็นจะเปนเหตุออกจากเรื่องชื่อนี้เอง เปนต้น แต่เครื่องประดับแลดอกไม้ทัดนั้นทำนองจะแต่งตามวัน วันอาทิตย์ วันจันทร์วันอังคารก็ดูถูกต้องเรียบร้อยมา แต่วันพุธวันพฤหัศบดีนั้นไขว่กันไป ไพฑูรย์ควรจะอยู่วันพฤหัศบดี มรกฎควรจะอยู่วันพุธ เห็นจะเปนด้วยหลงพื้นเพื่อนถึงดอกไม้ ดอกจำปาก็ดูเหมือนจะเปนของวันพฤหัศบดี ดอกมณฑาจะเปนของวันพุธ แต่ลืมดอกกระดังงาดอก

ขจรเสียฤๅจะไม่รู้จัก จึงเห็นสามกลีบที่หุ้มดอกมณฑาเขียว ๆ อยู่พอใช้ได้ แต่วันศุกรนั้นประสงค์คำบุษอย่างเดียว ชราคำนั้นจะมากเกินไป ถ้ายกเสียก็จะถงร่องรอยกันติดตอดจนวันเสาร์ แต่พาหนะแลอาหารกับทั้งอาวุธนั้นไม่มีเค้ามูล ว่าจะได้ร่องรอยมาจากอันใด อยู่ข้างจะเปนอันไรเคเบอลอันอีเคเบอล อันตริงเคเบอลทั้งสิ้น

ในท่านทั้งเจ็ดที่มานี้ อยู่ข้างจะทรงพาหนะนั้นแขง ๆ ด้วยกันทุกองค์สู้คนขี่ม้าเซอคัสได้ เสด็จมาแล้วไม่ขี่ตามปรกติเลย ทรงแผลงท่าต่าง ๆ ไป คือพระอาทิตย์ยกตั้งแต่เช้าจนเที่ยง ไม่ว่าองค์ใดมายืนไปทั้งสิ้น แต่ไม่ต้องทรงถือบังเหียนเหมือนเซอคัส ตั้งแต่เที่ยงไปจนค่ำนั่งไปทั้งสิ้น ตั้งแต่ค่ำไปจนเที่ยงคืน นอนลืมตาไปทั้งสิ้น ตั้งแต่เที่ยงคืนไปจนรุ่งนอนหลับตาไปทั้งสิ้น เพราะเหตุที่นางมหาสงกรานต์เล่นเซอคัสท่าต่าง ๆ คนละสี่ท่าสี่ท่าเช่นนี้ จึงเปนยี่สิบแปดท่าเปลี่ยนกันไป จนคนที่ดูฉากเขียนนั้นเห็นมีแปลก ๆ เสมอ น่าเชื่อว่าจีนเขาเขียนมาแต่เมืองจีนก่อนจริง เพราะว่าถ้าเขียนไว้เปนตำราสำหรับแซวนวน ๆ กันไปแล้วก็คงจะเหมือนกันบ่อย ๆ ฤๅเปนระเบียบเรียบร้อย นี่แปลกกันถึงยี่สิบแปด แลถัก ๆ สั้น ๆ เช่นนี้เห็นปีละครั้งก็พอเหลือที่จะจำได้ แลวันใดเปนวันมหาสงกรานต์ วันใดเปนวันเนา วันใดเปนวันเถลิงศกคือพระยาวัน แลสงกรานต์ยืนนั่งนอนตื่นนอนหลับมีคำทำนายต่าง ๆ ในคำทำนายนั้น ถ้าวันใดถูกวันมหาวันสงกรานต์ฤๅวันเนาแล้วเปนการไม่ดีทั้งสิ้น เปนแต่เปลี่ยนกันทักไปตามวัน คือวันอาทิตย์ทักบ้านทักเมือง วันจันทร์ทักนางพระยาแลเสนาบดี วันอังคารทักอะไรต่ออะไรต่อไปให้เปนห่วงแม่ม่ายไร้ทานจะทุกข์จะร้อนต่าง ๆ ตามวิไสยคำทำนายของโหร

ธรรมดาคำทำนายของโหรแล้ว มักจะห่วงอะไรชัน ๆ อยู่สองสามสิ่ง พอใจพูดถึงร่ำไป คือทารกอย่างหนึ่ง แม่ม่ายอย่างหนึ่ง หมอยาอย่างหนึ่ง เรือสำเภาอย่างหนึ่ง ผีมาแขกอย่างหนึ่ง ปวดท้องอย่างหนึ่ง โรคในศีศะอย่างหนึ่ง ถึงว่าจะไม่มีใครวานให้ช่วยดูช่วยแลให้ เขาให้ดูแต่เฉพาะตัวเขาก็พอใจบ่นถึงพวกเหล่านี้ จะเปนทุกข์บ้างจะได้ลาภบ้าง เปนห่วงบ่วงใยกันอย่างยิ่ง เรื่องคำทำนายวันสงกรานต์วันเนานี้ จนพวกซึมซาบไม่มีใครจำได้ ว่าวันใดเปนสงกรานต์วันใดเปนวันเนา จะมีเหตุมีผลอย่างใดที่เปนการทั่ว ๆ ไป เพราะกลัวสท้านเกินไปเสียจนกลายเปนคำราว่า ถ้าวันเกิดของผู้ใดต้องวันเนา ให้เอาดินปั้นเท่าหัวไปถมโคนโพ ให้ตัดไม้ไผ่ทลุปล้องเสียเอาเบี้ยกรอกในนั้นไปค้ำต้นโพ ได้ถามว่าเบี้ยนั้นสำหรับทำอะไร ผู้ใหญ่บอกว่าสำหรับให้เปนทาน เมื่อถามเขาไปอีกว่าไม้ค้ำโพนั้น เพื่อจะค้ำไว้มิให้กิ่งโพหัก เปนการปฏิสังขรณ์ต่ออายุก็ชอบอยู่แล้ว แต่เอาเบี้ยไปกรอกไว้ให้เปนทานในปล้องไม้นั้นด้วย ได้เจาะช่องไว้สำหรับให้คนล้วงฤๅไม่ ถ้าไม่เจาะช่องไว้จะมิต้องไปแย่งเอาไม้ที่ค้ำโพไว้นั้น มาล้วงเอาเบี้ยฤๅ ก็ได้คำตอบว่าเขาก็ปลดไม้นั้นมาเทเอาเบี้ย ได้ถามต่อไปว่าผู้ที่เทเอาเบี้ยนั้นมีอะไรบังคับที่เปนการจำเปนต้องให้เอาไม้นั้นขึ้นค้ำโพอีกฤๅไม่ ก็ว่ามันเทเอาเบี้ยแล้วมันก็ทิ้งไม้ไว้ ได้ค้านว่าถ้าเช่นนั้นจะมิไม่เปนประโยชน์อันใดแก่ต้นโพเลยฤๅ ถ้าจะให้ทานต่างหากค้ำโพต่างหากจะดีกว่าดอกกระมัง พอเอ่ยขึ้นเท่านี้ก็เปนประหารขนด โกรธขึ้งขึ้นมาทีเดียว บ่นตุบตับไปว่าไม่ทำให้ผิดอย่างบุรมบุราณเขาไปได้เลย ไม่ต้องเล่าอะไรกันอีกต่อไป การที่คนกลัววันสงกรานต์วันเนายังทำเช่นนี้มีโดยมาก แต่ถ้าวันใดถูกวัน

เถลิงศก คือพระยาวันแล้วอยู่ข้างเรี่ยมตลอดทั้งนั้น วันอาทิตย์เปนเจ้าแผ่นดิน วันจันทร์เปนนางพระยาแลพระสนม วันอังคารเปนอำมาตย์ วันพุฒเปนข้าพเจ้าเองของท่านโหร วันพฤหัศบดีเปนพระ วันศุกรเปนพ่อค้า วันเสาร์เปนทหาร จะดีทั้งหลายแหล่ ในส่วนที่เล่นเซอคัลนั้นเล่า ถ้ายืน ๆ นั่ง ๆ แล้วเอาเปนไม่ดี ถ้าเหยียดยาวไปแล้วเปนใช้ได้ แต่ที่จะพรรณาพิศดารไปนั้น ดูก็วุ่นวายเร่อร่านักไม่น่าจะมาว่าในหนังสือนี้ แต่ส่วนเกณฑ์พรุณศาตร เกณฑ์ธาราธิคุณ เกณฑ์ธัญญาหาร ซึ่งมีในท้ายฎีกาของโหร ดูเปนการคนละเรื่องอยู่ ไม่สู้เกี่ยวกันกับเรื่องสงกรานต์นักจึงหาได้เก็บเอามาว่าในที่นี้ไม่

ว่าด้วยพระทราย แลเข้าบิณฑ์

เรื่องสงกรานต์นี้ ในหนังสือนพมาศได้กล่าวไว้แต่ว่า เมื่อถึงกำหนดพระสุริยเทพบุตรเสด็จโคจรจากราศีมิน ประเวศขึ้นสู่ราศีเมศสมมติว่าเปนวันสงกรานต์ พระบรมวงศานุวงศ์ แลข้าราชการถวายบังคมถือน้ำพระพิพัฒสัจจา แล้วก็พระราชทานเบี้ยหวัดผ้าปี ข้าทูลลอองธุลีพระบาทฝ่ายน่าฝ่ายในทั้งปวง ไม่เห็นพูดถึงการพระราชกุศลอันใด ชรอยจะเปนเวลาที่แรกเกิดสงกรานต์ขึ้นใหม่ ๆ ยังเปนการกร่อยอยู่ ด้วยราษฎรผู้ซึ่งจะรู้กำหนดสงกรานต์นั้นจะน้อย จะยังไม่เปนนักขัตฤกษ์ใหญ่โตอะไรได้ จึ่งยกเอาการถือน้ำแจกเบี้ยหวัด เปนส่วนของราชการมาใช้ในกำหนดวันเปลี่ยนปีใหม่นั้น ส่วนในกฎมณเฑียรบาลก็ไม่ได้พูดถึง คงจะไม่เปนการทำใหญ่โตอันใด ตลอดมาจนถึงแผ่นดินกรุงทวาราวดี มามีปรากฏต่อขึ้นหลังในจดหมายขุนหลวงหาวัดว่า สรงสนานแล้วสรงน้ำพระไชยแลพระไสยสาตร จึ่งนิมนต์พระสงฆ์ราชาคณะสรงน้ำหุ ฉันถวายไทยธรรมสามวัน ก่อพระวาลุกาเจดีย์ วัดพระศรีสรรเพชองค์หนึ่ง พระทรายเดียงองค์หนึ่ง วัดกุฎีดาวองค์หนึ่ง พระทรายน้ำไหลพเนียดองค์หนึ่ง พระสงฆ์ฉันถวายไทยธรรม ตั้งศาลาทาน ๖ ตำบล ๆ ละสามวัน ตลาดยอดแห่งหนึ่ง วัดสุมงคลบพิตรแห่งหนึ่ง แลตงแกะแห่งหนึ่ง สะพานช้างแห่งหนึ่ง ศาลาดินแห่งหนึ่ง สะพานสกูลแห่งหนึ่ง เลี้ยงพระสงฆ์คฤหัสถ์ มีเข้าแลกับเข้าของกินหมากพลู มีทั้งน้ำอาบน้ำกิน แป้งน้ำมันหวีกระจก

มีช่างตัดผม หมอนวด หมอยา ทั้ง ๖ ตำบลว่ากลม ๆ ไปอย่างนี้ แปลกกับที่กรุงเทพ ฯ ก็ที่พระเจดีย์ทรายก่อแต่เฉภาะสี่องค์ ในสี่องค์นั้นพระทรายวัดพระศรีสรรเพช พระทรายเตียงยก พระทรายน้ำไหล คงเปนของเก่า แต่พระทรายวัดกุฎีดาวเปนของเกิดขึ้นใหม่ในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษ การก่อพระทรายกรุงเก่ากับที่กรุงเทพ ฯ นี้ ความประสงค์เห็นจะไม่ต้องกัน เรื่องต้นเหตุที่เกิดก่อพระทรายในเวลาสงกรานต์นี้ได้สืบสวนไต่ถามกันหนัก ก็ยังไม่ได้ความว่าเกิดขึ้นแต่เมื่อไร เกิดขึ้นเพราะอะไร ได้ยินแว่ว ๆ คำเล่าว่าเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จลงเรือขนาน ชนทั้งปวงพากันก่อพระทรายที่ชายน้ำ แลก่อในแพลอยเปนเครื่องบูชา เมื่อให้ไปค้นเอาจริงเข้าก็ไม่มีข้อความเรื่องพระทราย กลายเปนนิทานซึมซาบไปเสีย ได้ให้ไต่ถามพระราชาคณะเปรียญทั้งปวงดู เมื่อได้ความประการใดจึ่งจะลงในรายเดือนพระราชพิธีซึ่งคิดจะออกต่อไป แต่พระทรายสี่อย่างซึ่งมีปรากฏมาในจดหมายขุนหลวงหาวัด พระทราย ๒ อย่าง คือพระทรายวัดพระศรีสรรเพชอย่าง ๑ พระทรายวัดกุฎีดาวอย่าง ๑ จะเปนอยู่ในเรื่องพระทรายบันดาศักดิ์ พระทรายบันดาศักดิ์นั้นตามที่เข้าใจในกรุงเทพ ฯ นี้ ว่าเปนการประสงค์ที่จะให้ได้ทรายไปประสมปูนในการก่อสร้าง ไม่ให้ต้องซื้อนั้นอย่างหนึ่ง ประสงค์จะให้มีทรายถมพื้นลานวัด กันพื้นที่เปนโคลนตม แลมิให้หญ้างอกนั้นอย่างหนึ่ง ความประสงค์อันนี้เห็นจะเปนของเก่าที่ได้เคยใช้มาแต่ครั้งกรุงเก่า แต่จะใช้เปนครั้งเปนคราวในเวลาเมื่อทำวัด เมื่อสิ้นคราวทำวัดแล้วก็เปนอันเลิกไป คงเปนแต่ก่อพระทรายตั้งเขปของหลวง ที่วัดพระศรีสรรเพชแห่งหนึ่งเปนวัดในพระราชวัง เมื่อมีการก่อสร้างอันใดก็คงจะโปรดให้ก่อ

พระทรายทุกคราว มีตัวอย่างซึ่งเห็นได้ในครั้งหลังนี้ คือเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเริ่มสร้างพระพุทธปรางคปราสาทในวัดพระศรีรัตนสาสดาราม ก็โปรดให้เจ้านายแลเจ้าจอมข้างในออกไปก่อพระทรายในเวลาสงกรานต์ แต่พระทรายบันดาศักดิ์ก็คงก่ออยู่ตามเดิม ไม่ได้ยกมาวัดพระศรีรัตนสาสดาราม ในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษนั้น ทรงปฏิสังขรณ์วัดกุฎีดาว ชรอยจะยกพระทรายบันดาศักดิ์ไปวัดกุฎีดาว วัดพระศรีสรรเพชที่เคยก่ออยู่แต่ก่อน จึ่งให้คงมีอยู่แต่พระทรายหลวง ครั้นเมื่อการวัดกุฎีดาวแล้วเสร็จ ก็จะเลิกพระทรายบันดาศักดิ์เสียทีเดียว คงก่ออยู่แต่ของหลวงพอเปนสังเขป ในจดหมายขุนหลวงหาวัดจึงไม่ได้กล่าวถึงพระทรายบันดาศักดิ์ แต่ครั้นเมื่อถึงกรุงเทพ ฯ ทรงสถาปนาพระอารามขึ้นใหม่ ๆ จึ่งโปรดให้มีพระทรายบันดาศักดิ์ขึ้น ติดต่อกันไปไม่มีระหว่างยกเว้น ด้วยเห็นว่าเปนประโยชน์ดีกว่าก่อพระทรายโคม ๆ อย่างอื่น ด้วยที่แผ่นดินกรุงเทพ ฯ เปนโคลนเลนลุ่มมาก แต่ถ้าถมเสียให้สูงถึงที่น้ำไม่ท่วม ก็เปนแผ่นดินที่ดอนเรียบร้อยตลอดไปได้ในครั้งเดียว ไม่เหมือนอย่างที่กรุงเก่า ที่กรุงเก่านั้นถึงว่าที่แผ่นดินไม่สู้เปนเลนตมเหมือนอย่างที่กรุงเทพ ฯ แต่ที่จะถมให้พ้นน้ำท่วมนั้นเปนอันยาก เพราะฉนั้นการก่อพระทรายจึ่งไม่เปนที่ต้องการ แลเปนประโยชน์มากเหมือนที่กรุงเทพ ฯ จึ่งได้มีเวลาเลิกหันลงเล่นพระทรายสังเขปเสีย ส่วนพระทรายเตียงอีกองค์หนึ่งนั้น เมื่อดูตามศัพท์ที่คนใช้อยู่เดี๋ยวนี้ เห็นเขามักทำเสาปักขึ้นที่ริมรั้วบ้าน แล้วมีกระดานข้างบนก่อพระทรายขึ้นไว้บนนั้นทิ้งอยู่ตาปีตาชาติดูเปนของคู่กันกับศาลพระภูมิ จะแปลว่ากระไรก็ไม่ทราบ จะเปนพระทรายพวกนั้น แต่ของหลวงนี้เปนก่อขึ้นสำหรับยกไปวัดฤๅ

ประการใดก็ไม่ทราบ ได้ตรวจดูในหมายรับสั่งของเก่าที่กรุงเทพฯ ซึ่งว่าด้วยเรื่องพระทรายเตียงยกนี้ แปลกกันกับที่ขุนหลวงหาวัดว่าที่กรุงเก่ามีองค์เดียว แต่ที่นี่ใช้ถึงสิบองค์ คือ เปนพนักงานตำรวจในซ้ายขวาก่อ ๒ องค์ ทหารในซ้ายขวาก่อ ๒ องค์ ฝีพายก่อ ๖ องค์ ที่รองพระทรายนั้นเปนม้าสี่เหลี่ยมสี่ขากว้างประมาณศอกหนึ่ง ก่อพระทรายในกลางม้า มีราชวัตรฉัตรธงกระดาษล้อมรอบ สังเกตดูในหมายรับสั่งของเก่า เหมือนหนึ่งจะก่อยน่าที่นั่ง คือมีกำหนดให้มาคอยก่ออยู่ที่ข้างพระที่นั่งอมรินทร ที่แต่เดิมจะไปทรงแตะ ๆ เขี่ย ๆ อะไรบ้าง แต่ครั้นเมื่อมีพระราชธุระมากแต่จืด ๆ ลงก็คอยเปล่าไปไม่ใคร่จะเสด็จออก ตกลงเปนเจ้าพนักงานก่อกันเสียเอง เมื่อไม่ได้รับสั่งให้เลิกหมาย จึงยังคงขึ้นอยู่ตามเดิม แต่เห็นว่าพระทรายเตียงยกนี้ จะเกิดขึ้นด้วยขี้เกียจไปก่อที่วัดแลไปทำบุญฉลองถึงวัด จึงจะเอาม้าอะไรมาตั้งก่อขึ้นฉลองกันเสียให้เสร็จแล้ว จึงให้เขายกไปถมวัดเปนการยอ ๆ ลงอีกชั้นหนึ่ง พระทรายที่ก่ออยู่ตามรั้วบ้าน ถ้าไม่มีเรื่องราวแบบอย่างอันใด ที่ว่าก่อไว้เปนเครื่องบูชาสำหรับบ้าน ให้เปนสวัสดิมงคลฤๅคุ้มกันอันตรายอย่างใดเช่นศาลพระภูมแล้ว ก็กลัวจะเปนขี้เกียจเอาไปวัด จึงตั้งไว้ที่รั้วบ้านย่อลงไปอีกชั้นหนึ่ง ถ้ามิฉนั้นก็จะเกิดขึ้นด้วยเสียดายเครื่องตุกตุ่นตุกตา คือราชวัตรฉัตรธงพัดโบกจามรที่ทำเปนเครื่องประดับ เพราะระฦกได้ว่าเมื่อเด็ก ๆ เขาเกณฑ์ให้ก่อพระทรายน้ำไหล ในเวลาที่ก่อนั้นสนุกมิหาที่เปรียบมิได้ ขลุกขลุ่ยไปวันยังค่ำ เมื่อเวลาที่ก่อเสร็จจะยกยอดก็ต้องร้องอูแอประโคมกันกึกก้องแล้วประเดี๋ยวรูปร่างไม่ดีไป ต้องรื้อก่อกันใหม่ยกยอดร้องอูแออีกหลาย ๆ เที่ยว เมื่อเสร็จแล้วจะบันจุใบโพนั้น

ต้องถึงจับสายสิญจน์โยงสวดมนต์เย็นฉันเช้า เวลาประจุก็ต้องประโคม แลชยันโคแล้วแต่งเครื่องประดับต่าง ๆ สวดมนต์ฉันเช้าฉลองต่อไป เขาจะเอาไปลอยก็ไม่ใคร่จะยอมให้ไป เขาทิ้งไว้นาน ๆ จนเขาว่าหยวกจะเน่าเขาตัดไปลอยเสียจึงได้เลิกเล่น เครื่องประดับพระทรายรั้วบ้านเช่นนี้ บางทีก็ทำวิจิตรพิศดารต่าง ๆ บางทีจะเสียดายอย่างนั้นได้บ้างดอกกระมัง จึงได้ตั้งทิ้งไว้ ที่ว่าพระทรายน้ำไหลที่พเนียดอีกองค์หนึ่งนั้น ก็เห็นจะเปนเรื่องเดียวกันกับเรื่องพระทรายน้ำไหลที่เขาก่อกันอยู่ทุกวันนี้ ตามลัทธิซึมซาบเล่ากันว่า เปนการล้างบาปลอยบาปอยู่ด้วย คือต่อแพหยวกแล้วเอาทรายมาก่อขึ้นบนแพหยวก ทรายนั้นต่างว่าบาปที่ได้ทำไว้ตลอดปี เอาไปปั้นเปนพระให้เปนการบุญเสีย แล้วปักราชวัตรฉัตรธงบูชาด้วยเข้าบิณฑ์ แล้วจึงเอาพระทรายนั้นไปลอยน้ำ กำหนดให้ลอยในเวลาน้ำขึ้นอายุยืน ถ้าลอยในเวลาน้ำลงอายุสั้น พระทรายนั้นจะเปนกองบาปฤๅเปนตัวของตัว ฤๅเปนพระอะไรเลือน ๆ ตามปรกติของคนที่ไม่ได้นึกที่เดียวตลอดเรื่อง อะไรมันหลุดขึ้นมาก็ปล่อยอะลุ่มอะหล่วยไป พระทรายน้ำไหลที่พเนียด จะไปก่อบนบกที่น้ำท่วม ฤๅก่อบนแพลอยเหมือนอย่างพระทรายน้ำไหลทุกวันนี้ก็ไม่ปรากฏ แต่ถ้าก่อบนบกให้สายน้ำปัดทลายแล้ว เรียกว่าพระทรายน้ำเซาะเห็นจะถูกดีกว่าพระทรายน้ำไหล ถ้าใช้ก่อบนแพเหมือนพระทรายน้ำไหลตามธรรมดา ทำไมจึงต้องไปก่อถึงพเนียดก็ไม่ได้ความ เปนการรวม ๆ อยู่เช่นนี้ แต่การก่อพระทรายนี้ยังเปนที่นิยมยินดีว่าเปนการบุญใหญ่ทั่วไปของคนทั้งปวง ซ้อนจะอยู่ข้างถ่ายบาปได้นิด ๆ หนึ่ง เช่นกับสร้างพระทรายแปดหมื่นสี่พัน แต่ลัทธิก่อพระทรายนี้ต้องนับว่าเปนการมีประโยชน์ดีกว่าเรื่องดีเข้าบิณฑ์มาก

เข้าบิณฑ์นั้นออกจากการที่อยากตักบาตรพระพุทธเจ้าเปนต้น จึ่งมีวิธีถวายเข้าพระต่าง ๆ ซึ่งประพฤติอยู่ด้วยกันโดยมาก ถ้าอย่าฝั้นไปว่าเส้นแถนี้กว่าพระพุทธเจ้าจะได้รับประโยชน์นั้นจริง ๆ เหมือนเส้นเจ้าผีฤๅเส้นศพ แล้วก็นับว่าเปนเครื่องบูชาอย่างหนึ่ง แต่ที่ย่อลงจนถึงเตี้ย ๆ เท่าเข้าบิณฑ์เช่นนี้ ก็เปนไปด้วยเหตุที่รู้ว่าสิ่งของที่ไปตั้งนั้นไม่เปนของบริโภคจริงอย่างหนึ่ง เพื่อจะให้งดงามแลยกรื้อได้ง่าย ๆ นั้นอย่างหนึ่ง เหมือนอย่างกับบายศรีสมโภช การสมโภชกันนี้ก็แปลว่าเลี้ยงกันตรง ๆ คำที่มีมาในกฎมณเฑียรบาลว่า "สมโภชเลี้ยงลูกขุน" นี้ใช้เต็มทั้งอรรถทั้งแปล เมื่อพิเคราะห์ดูเครื่องที่มาตั้งในการสมโภชทั้งปวง ก็ล้วนแต่เปนของบริโภคทั้งสิ้น บายศรีแก้ว บายศรีทอง บายศรีเงิน ก็เปนภาชนะเครื่องรองอาหารเหมือนโต๊ะฤๅพาน ๆ บายศรีตองก็เปนกระทงที่สำหรับบันจุอาหาร แต่เปนการออกหน้าประชุมคนพร้อม ๆ กัน ก็คิดตกแต่งให้งดงามมากมาย ระบบบายศรีแต่เดิมจะใช้โต๊ะกับเข้าโต๊ะหนึ่งจานเรียงซ้อน ๆ กันขึ้นไปสูง ๆ เหมือนแจกณชาเลี้ยงที่เมืองกลันตัน ภายหลังเห็นว่าไม่เปนของแน่นหนา แลยังไม่สู้ใหญ่โตสมปราถนา จึ่งเอาพานซ้อนกันขึ้นไปสามชั้นห้าชั้น แล้วเอาของตั้งรายตามปากพาน ที่เปนคนวาศนาน้อยไม่มีโต๊ะมีพาน ก็เย็บเปนกระทงตั้งซ้อนกันขึ้นไปสามชั้นห้าชั้นเจ็ดชั้น แต่ถ้าจะใช้กระทงเกลี้ยง ๆ ดูไม่งาม ก็เจิมปากให้เปนกระทงเจิมให้เปนการงดงาม ผู้ใดซึ่งเปนผู้จะรับมงคล คือถูกทำขวัญนั้นก็มานั่งบริโภคอาหารนั้นในที่ประชุม เปนการกลับกันกับที่ประพฤติอยู่ทุกวันนี้ ผู้ที่มาช่วยเหลือต้องมาช่วยกันปรนิบัติเลี้ยงดูผู้เจ้าของงาน ทุกวันนี้ผู้เจ้าของงานต้องเลี้ยงผู้อื่น ภายหลังเห็นว่าการที่ไปนั่งบริโภค

อาหารในที่ประชุมเช่นนั้นเปนความลำบากหลายอย่าง คือกับเข้าที่จะตกแต่งบายศรีนั้น ก็ต้องหาอย่างดีเพราะเปนการออกหน้าเปลืองเงินมาก ผู้ที่จะไปบริโภคคือเด็กที่โกนจุกเปนต้น ก็ถูกแต่งตัวออกเพียบ มือแตหน้าก็ผัดทาฝุ่นแป้งเข้าไว้ออกขาวนวล แต่เมื่อเวลาต้องไปบริโภคในที่ประชุมเช่นนั้น กิริยาของเด็กที่จะเปิบอาหารก็ไม่ใคร่เรียบร้อย มักจะมูม ๆ มาม ๆ จนหน้าตามือไม้เลอะเทอะสิ้นสวยสิ้นงาม ถ้าถูกเด็กที่ตะกลามก็จะนั่งกินไม่รู้แล้ว จนคนที่มาทำขวัญนั้นเบื่อ ถ้าเด็กนั้นเปนคนขี้กระดากกระเดื่องไม่กินก็เสียดายของตกแต่งไว้เปนหนักเปนหนา จึ่งตกลงเปนเด็กเล่นย่อ ๆ กันเถอะ แต่งเข้าของไปแต่เด็กน้อยกินแต่เพียงน้ำมะพร้าวอ่อนเปนสังเขปก็ได้ เพราะฉนั้นพราหมณ์ซึ่งเปนผู้ปรนิบัติใหญ่ จึ่งได้เอาช้อนไปเที่ยวตักโคม ๆ ตามบายศรีเอามาเทลงในมะพร้าว ต่างว่าของเหล่านั้นรวมอยู่ในมะพร้าวหมดแล้ว จึ่งเอาน้ำมะพร้าวนั้นมาป้อนให้กิน สมมติว่าเปนได้กินของในสำรับนั้นทั่วทุกสิ่ง ธรรมเนียมซึ่งกินของทำขวัญมิใช่ขวัญเปนต้นเช่นนี้ ก็ยังมีปรากฏเปนพยานอยู่ในเวลาทำขวัญไปรเวตในครอบครัว ซึ่งตกแต่งลงในขันทองขันเงิน มีผู้ใหญ่มาว่าให้พรยกขึ้นให้ชิม เมื่อจุณเจิมผูกด้ายเสร็จแล้วก็ให้เด็กบริโภคของที่ทำขวัญนั้น เพราะเปนเวลาไม่ได้แต่งตัวแลไม่มีผู้อื่น ถึงจะกินมูมมามฤๅช้าเร็วประการใด ก็ไม่เปนที่อับอายขายหน้าอันใด แต่วิสัยคนเราไม่เข้าใจต้นเหตุความประสงค์เดิมว่าเขาคิดอย่างไรแล้วก็ไม่พอใจถาม ฤๅถามแล้วก็ไม่พอใจบอกกัน ก็เปนแต่ทำตามกันมามิด ๆ เช่นนั้น การถือลัทธิมงคลอัปมงคลไม่มีรูปก็เข้าครอบงำ จนกลายเปนมีสิ่งหนึ่งเรียกว่าขวัญ ขวัญนั้นหลบหนีได้แลเที่ยวตกอยู่ตามหนทางก็ได้ เรียกก็มา เข้าใจ

ภาษา แต่เปนวิไสยของขวัญแล้วชอบสุนทรกถาเปนพื้น ไม่ชอบรู้ความ สุนทรกถานั้นจะเท็จฤๅจะจริงก็ไม่เปนไรเชื่อได้ทั้งนั้น เปนต้นว่าอาหารนั้นจะชั่วช้าเน่าบูดอย่างไร บอกว่าประกอบด้วยนมเนยมีโอชารสวิเศษเหมือนของทิพย์ เหย้าเรือนเคหาถึงจะเปนรังกา บอกว่าสนุกนี้สบายวิเศษเหมือนกับวิมานพระอินทร์ ขวัญนั้นก็เชื่อกลับมาให้ด้วย กินก็อร่อยด้วย ตัวขวัญนั้นดูเหมือนมีแต่โสตินทรีย์โสตะสัมผัสอย่างเดียว อินทรีย์แลสัมผัสอื่น ๆ อ่อนหมดทุกอย่างฤๅไม่มีเลย เมื่อเข้าใจกันว่ามีตัวขวัญอยู่เช่นนี้ การทำขวัญก็กลายเปนจะล่อลวงแลจะยกตัวขวัญให้มาอยู่กับตัวเด็กอย่างเดียว การที่พราหมณ์ไปตักโคม ๆ ก็กลายเปนไปตักตัวขวัญมาแช่น้ำมะพร้าวไว้ให้เด็กกิน ของที่จัดมาในบายศรีนั้นน้อยลง ๆ จนลืมไปไม่หมายว่าเปนของกิน นึกถึงขึ้นมาว่าขวัญจะไม่มีอะไรกิน ต้องมีเครื่องกระยาบวชมาตั้งอีกสำรับหนึ่ง หัวหมูมาตั้งอีกหัวหนึ่งก็มี วิธีทำอะไรแล้วอื่น ๆ ไหล ๆ ต่อ ๆ กันมาเปนตัวอย่างเช่นนี้ฉันใด เข้าบิณฑ์นี้ก็เรื่องเดียวกันกับบายศรีนั้นเอง เห็นว่าเปนเวลาตรุษสุดปีแลสงกรานต์ขึ้นปีใหม่ อยากจะถวายอาหารบิณฑบาตแก่พระพุทธเจ้าให้เปนของประณีตวิเศษก็จัดไปตั้งบูชา ก็แต่พระพุทธรูปท่านไม่ฉันยกพร่องอันใดลงไป จัดไปมากก็เปลืองเปล่าแลยกรื้อเรื่อร่าไม่งดงาม ก็ค่อยผ่อนลง ๆ จนถึงเปนรูปเข้าบิณฑ์ที่ใช้อยู่ทุกวันนี้ แต่เรื่องเข้าบิณฑ์นี้ดูประหนึ่งจะสูญ เพราะซ้อนจะอยู่ข้างโคมมาก ฟังตามที่ท่านผู้ใหญ่เล่ามาแต่ก่อน ตรุษคราวหนึ่งสงกรานต์คราวหนึ่งคนทั้งปวงแต่งตัวทั้งเด็กทั้งผู้ใหญ่ให้งดงามดี แล้วมีเข้าบิณฑ์ไปเที่ยวบูชาในพระอุโบสถวัดต่าง ๆ จะว่าแต่เฉพาะในพระราชวังที่เจือเปนราชการ บันดา

เจ้านายซึ่งเปนลูกเธอ เมื่อถึงเวลาสงกรานต์สามวันก็แต่งพระองค์ทรงเกี้ยวทรงนวม เสด็จไปตั้งเข้าบิณฑ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดพระเชตุพนบ้าง วัดบวรสถานบ้าง ที่มีกำลังข้าไทยมากก็เสด็จไปหลาย ๆ วัด ไม่ต้องทูลล่ำทูลลา เมื่อเสด็จไปเช่นนั้นแล้วก็มีเข้าบิณฑ์รองพานแก้วสองชั้นบ้าง พานทองสองชั้นบ้าง ไปเที่ยวบูชาในพระอุโบสถ มีธูปเล่มหนึ่งเทียนเล่มหนึ่งไปว่า อิมังบิณฑปาตังพุทธัสสะเทมะ แล้วตั้งไว้ครู่หนึ่งก็ยกกลับมาเช่นนี้ทุกปีมิได้ขาด ครั้นมาเมื่อในรัชกาลที่ ๔ รับสั่งถามถึงเรื่องตั้งเข้าบิณฑ์ไม่มีผู้ใดได้ทำ ก็รับสั่งให้พระเจ้าลูกเธอแต่งพระองค์ไปตั้งเข้าบิณฑ์อย่างเก่าที่วัดพระเชตุพนคราวหนึ่ง แต่ข้าพเจ้าโตเสียแล้วหาได้ถูกเกณฑ์ไม่ จะได้มีอยู่กี่ปีก็ไม่ทราบ เดี๋ยวนี้การตั้งเข้าบิณฑ์ก็เปนอันเลิกสูญไป ยังคงอยู่แต่เข้าบิณฑ์ของหลวง ๆ นั้นเปนสองอย่างอยู่ ถ้าอย่างพานสองชั้นพานชั้นบนใช้พุ่มดอกไม้ แต่ใช้ฉัตรปรุปีกทองสามชั้นแทนยอดพุ่ม พานชั้นล่างตั้งจานเล็ก ๆ เช่นรายปากบายศรีสำรับเล็กมีขนมพิมพ์รูปต่าง ๆ เปนหงษ์บ้างกินรบ้างสิงห์ต่าง ๆ กัน อย่างอันอีเคเบอดวางจานละแผ่นรายรอบ แล้วมีเชิงเทียนเชิงหนึ่งเชิงธูปเชิงหนึ่ง ใช้เครื่องทองคำทั้งสิ้น เข้าบิณฑ์เช่นนี้สำหรับตั้งเครื่องนมัสการในวันตรุษสามวันสงกรานต์สามวัน อีกอย่างหนึ่งนั้นใช้พานทองเหลืองชั้นเดียวมีกรวยใบตองบันจุเข้าสุกในนั้น ยอดปักฉัตรปรุปีกทองสามชั้น มีจานขนมพิมพ์รายรอบกรวย บางทีก็เห็นมีซองพลูหมากสงลูกหนึ่งเหน็บอยู่ที่ปากซองวางไปด้วย เทียนติดปากพานเล่มหนึ่งไม่มีธูป บางทีก็มีธงเสศผ้าเล็ก ๆ เสียบตามกรวยรอบด้วย เข้าบิณฑ์เช่นนี้สำหรับใช้บูชาพระทรายในเวลาสงกรานต์อย่างหนึ่ง สำหรับบูชาเทวดาที่รักษาพระชนมพรรษาแลแจกพระ

ชนม์พรรษาประจำทุกวันตลอดปีอย่างหนึ่ง แต่ถ้าเปนเข้าบิณฑ์สำหรับบูชาเทวดาเช่นนี้ใช้สีแลจำนวนของตามกำลังวันของเทวดานั้น การเรื่องเข้าบิณฑ์นี้ก็เห็นจะเปนเรื่องสมโภชพระพุทธรูปแลพระทราย เหมือนอย่างบายศรีนั้นเอง เปนแต่ผู้ที่ทำไม่รู้ว่าที่มาเปนอันเดียวกัน แลวิธีที่ย่อลงยักเยื้องกันไป เพราะเปนความคิดของคนที่คิดคนละคราวคนละพวก ก็ทำให้เข้าใจว่าเปนคนละอย่างไปทีเดียว

การพระราชกุศลที่ยังคงอยู่ในเวลาสงกรานต์ประจุบันนี้ มีเปนสองอย่าง ซึ่งข้าพเจ้าลืมเสียหาได้กล่าวข้างต้นไม่ คือสงกรานต์สามวันอย่างหนึ่ง สงกรานต์สี่วันอย่างหนึ่ง ในเรื่องสงกรานต์สามวันสงกรานต์สี่วันนี้

คือว่าถ้าปีใดพระอาทิตย์ยกจากราศีมีนขึ้นสู่ราศีเมษเวลา ๒ ยามเที่ยงคืนแล้วไป โหรเขานับว่าเปนวันใหม่ แต่ส่วนคนปรกติไปนับวันใหม่ต่อเวลารุ่งจึงยังต้องเข้าใจว่า พระอาทิตย์ยกก่อนวันใหม่ ๖ ชั่วโมง จนถึงชั่วโมงหนึ่งเปนที่สุด การที่ถกเถียงกันอยู่ดังนี้ จึงอะลุ่มอะหล่วยลงเปนกลางให้ได้ทั้งสองฝ่าย เติมนักขัตฤกษสงกรานต์ขึ้นเสียอีกวันหนึ่งเหมือนอย่างในปีฉลูเอกศกนี้ พระอาทิตย์ยกเฉพาะเวลา ๒ ยามตรง จึงต้องขยายสงกรานต์ออกเปนสี่วัน การซึ่งแบ่งชื่อวันสงกรานต์ออกเปนสามอย่างคือวันมหาสงกรานต์ วันเนา วันเถลิงศก อันที่จริงก็จะเปนสามอย่างไทย ๆ พอใจกำหนดการทั้งปวง เช่นตรุษสามวันสารทสามวันเปนต้น แต่นี่มีแยบคายขึ้นอีกนิดหนึ่ง ที่รอเถลิงศกขึ้นศักราชใหม่ไปไว้วันที่สาม ด้วยวันที่หนึ่ง วันที่สอง คือวันสงกรานต์แลวันเนาว่าพระอาทิตย์พึ่งจะเยี่ยมขึ้นสู่ราศียังไม่ถึงที่ เจ้าพระยาทิพากรวงษ์ได้เปรียบไว้ในหนังสือแสดงกิจจานุกิจว่า "เหมือนบุคคลจะขึ้นเรือน วัน

สงกรานต์นั้นเหมือนขึ้นไปเพียงบันได วันเนาเหมือนขึ้นไปถึงนอกชาน วันเถลิงศกคือพระยาวันเหมือนเข้าถึงในเรือน" คำอุปมาของท่านนี้ก็เพื่อจะให้เข้าใจซึมซาบง่าย ๆ ก็ดูเหมือนจะพออยู่แล้ว แต่อุปมานี้ว่าด้วยสงกรานต์สามวัน คือพระอาทิตย์ยกก่อนเวลาเที่ยงคืน นับว่าวันต้นเปนวันมหาสงกรานต์ วันที่สองเปนวันเนาวันที่ ๓ เปนวันเถลิงศก ถ้าจะอุปมาสงกรานต์สี่วัน เห็นจะต้องว่าวันแรกมาถึงเชิงบันไดฤาก้าวขึ้นไปได้คั่นหนึ่งสองคั่น วันเนาที่ ๑ ถึงยอดบันได วันเนาที่ ๒ ถึงนอกชาน วันเถลิงศกคือพระยาวันถึงในเรือน

การพระราชกุศลนั้น เริ่มแต่วันจ่ายคือวันก่อนน่าสงกรานต์วันหนึ่ง ตั้งสวดมนต์พระปริตในการที่จะสรงมุรธาภิเศกวันเถลิงศก บนพระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ มีเครื่องตั้งคือตั้งโต๊ะหมู่สูงชนกันสองตัว ตั้งพระพุทธรูปห้ามสมุทนันเวรแลพระไชยเนาวโลห โต๊ะหมู่อย่างต่ำสองตัวตั้งพระครอบมุรธาภิเศกรองพานแว่นฟ้า มีเครื่องนมัสการกระบะถมฉันเวรสำรับหนึ่ง พระสงฆ์ที่สวดมนต์นั้นพระครูปริตไทย ๔ รามัญ ๔ ไม่มีพระราชาคณะนำเพราะไม่เปนการเต็มจอยกเลย สวดสามวัน คือวันจ่ายวันหนึ่ง วันสงกรานต์วันหนึ่ง วันเนาวันหนึ่ง ถ้าปีใดสงกรานต์ ๔ วันก็เลื่อนไปตั้งสวดต่อวันมหาสงกรานต์ รุ่งขึ้นวันเถลิงศกเปนวันสรง พระสงฆ์ที่สวดมนต์ทั้ง ๘ รูปนั้นเข้ามาสมทบฉันในห้องพระโรง ถวายชยันโตในเวลาสรงมุรธาภิเศกด้วย มีของไทยธรรมจีวร ร่ม รองเท้า พัดขนนกเล่มหนึ่ง

แต่ในวันจ่ายสงกรานต์นั้น เปนวันสวดมนต์ฉลองพระทรายบันดาศักดิ์ด้วย พระทรายบันดาศักดิ์นี้มีมาแต่ปฐมรัชกาลในกรุงรัตนโกสินทรนี้ เริ่มต้นแต่สร้างวัดพระศรีรัตนสาสดาราม ต่อมาวัดใดที่แรกทรงสถาปนา

ฤๅ ทรงปฏิสังขรณ์การยังไม่แล้วเสร็จก็เกณฑ์ยกพระทรายบันดาศักดิ์ไปก่อที่วัดนั้น ไม่เปนกำหนดวัดแน่นอน เช่นในแผ่นดินประจุบันนี้ เดิมก่อที่วัดราชบพิธ แล้วย้ายไปที่วัดเทพศิรินทรจนถึงในปีนี้ ที่เรียกว่าพระทรายบันดาศักดิ์นั้น เพราะมีพระทรายหลวงเรียกว่าพระมหาธาตุองค์หนึ่ง น่าที่แปดตำรวจก่อสูง ๗ ศอก พระทรายบริวารสูง ๒ ศอก น่าที่ตำรวจสนมก่อ ๓๒ องค์ พระบรมวงษานุวงษ์ข้าราชการบันดาที่ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดมีกำหนดขนาดให้ก่อ คือเจ้าต่างกรม เจ้าพระยาสูง ๕ ศอก พระองค์เจ้าแลพระยา สูง ๔ ศอก พระสูง ๓ ศอก หลวงสูง ๒ ศอกคืบ ขุน ๒ ศอก ขุนหมื่นเลวสูงศอก ๑ เพราะเกณฑ์ก่อตามบันดาศักดิ์เช่นนี้ จึงเรียกพระทรายบันดาศักดิ์ แต่พระทรายบันดาศักดิ์นี้ เปนเรื่องที่ยับเยินกันมาค่ำ ๆ แต่ไหนแต่ไร บางทีเจ้านายแลข้าราชการที่มีบันดาศักดิ์ใหญ่ ๆ ไม่ได้คิดจะบิดพลิ้วอย่างไร แต่ไม่ได้ใจหลงลืมละเลยเสีย ไม่ได้ก่อก็มี ที่มอบให้แก่เจ้ากรมปลัดกรมบ่าวไพร่ไปก่อนุ่งกันยับเยินไปอีกชั้นหนึ่งก็มี ที่ตระหนี่เหนียวแน่นเปนแต่สักว่าไปก่อลดหย่อนไม่ได้ขนาดก็มี ที่เกียจคร้านไม่ก่อเปนแต่ขนทรายไปกองไว้ก็มี ที่เจ้าพนักงานรับจ้างก่อเอาเงินเสียไม่ก่อก็มี ที่รับแต่เงินเปล่า ๆ ไม่ต้องทำอะไรเลยก็มี แต่เงินนั้นก็ไม่ได้เปนของพระ การเช่นนี้มีอยู่เสมอมิได้ขาด จึงต้องมีผู้ตรวจ คือมหาดไทยกระลาโหมเปนผู้เกณฑ์ก็อยู่ในน่าที่ตรวจด้วย ราชบัณฑิตก็เปนผู้รับบุญรับบาปจึงให้ไปตรวจอีกนายหนึ่ง มหาดเล็กก็เปนผู้ที่อยู่ใกล้ชิดสำหรับดูรายงานต่าง ๆ ก็ให้ไปตรวจอีกนายหนึ่ง แต่ถึงทั้งมีผู้ตรวจก็ดี ได้แต่แรก ๆ นานไปก็รวม ๆ ลงไปจนต้องมีเวลาเกาะกุมกันเสียครั้งหนึ่ง ก็ค่อยดี

ไปได้แล้วก็กลับเปนไปใหม่ อาการเปนอย่างเดียวกันกับสำรับอย่างสูง ถ้าเสด็จพระราชดำเนินที่พระทรายนั้น ราชบัณฑิตผู้ตรวจก็ต้องเข้ามาตะโกนอย่างปลาปล่อยที่น่าพระก่อนยะถา ถ้าไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินก็รอไว้ตะโกนต่อวันเนา จำนวนที่ตรวจนั้นจริงเท็จอยู่กับผู้กล่าว เขาว่าตรวจได้ในปีนี้พระมหาธาตุองค์ ๑ บริวาร ๕๒ องค์ ของเจ้านายข้าราชการที่มาก่อในพระบรมมหาราชวัง ๔๕๗๕ องค์ ฝ่ายพระราชวังบวร ๑๓๘๒ องค์ รวม ๕๙๕๗ องค์ ประมูลทราย คือกองทรายที่ผู้ถูกเกณฑ์ไม่ได้ก่อ ขนทรายกองไว้ในพระบรมมหาราชวัง ๒๗ เกวียน พระราชวังบวร ๒ เกวียน รวม ๒๙ เกวียน คิดเฉลี่ยเปนองค์ ๓๒๖๘ องค์ รวมทั้งที่ก่อไว้เปน ๙๒๒๕ องค์

การฉลองพระทรายที่สดับมหาในวันจ่ายนั้นมีพระสงฆ์สวดมนต์ ๓๐ รูป ใช้พระราชาคณะวัดที่ใกล้เคียงบ้าง ในวัดนั้นเองบ้าง นอกนั้นพระครูเจ้าวัดพระครูมีนิจภัตรทั้งสิ้น พระมหาธรรูปที่ใช้ตั้งในการทำบุญนั้นใช้พระในวัดนั้นเอง มีแต่เครื่องนมัสการทองทิศไปตั้ง ที่พระมหาธาตุของหลวงมีเครื่องนมัสการกระบะมุก เวลาเย็นสวดมนต์ไม่เคยเสด็จพระราชดำเนินเลย ต่อเวลาเช้าเลี้ยงพระในวันสงกรานต์จึงได้เสด็จพระราชดำเนิน เริ่มมีเข้าบิณฑ์ของหลวงตั้งแต่วันนั้นไป ในการพระทรายบันดาศักดิ์ส่วนพระมหาธาตุเวลาเช้า มีเข้าบิณฑ์อย่างพานสองชั้นตั้งสำรับหนึ่งสำหรับพระทราย บริวารเข้าบิณฑ์อย่างพานทองเหลืองชั้นเดียวอีก ๕๒ พาน เมื่อเสด็จทรงจุดเครื่องนมัสการแล้ว เคยพระราชทานเทียนชนวนให้พระเจ้าลูกเธอไปจุดกระบะมุกแลเข้าบิณฑ์เหล่านี้ก่อน ต่อเมื่อพระสงฆ์ฉันเสร็จ จึงเสด็จพระราชดำเนินทรงประน้ำหอม ในที่พระเจดีย์ทราย

ทั้งปวงทั่วไป ไม่เฉพาะแต่พระทรายหลวง ดูเปนการเสด็จไปทรงอนุโมทนาในการกุศล ของพระบรมวงษานุวงษ์แลข้าราชการอยู่ด้วยกลาย ๆ ของไทยธรรมพระสงฆ์มีผ้าชุบอาบผืนหนึ่ง กับรูปมัดเทียนมัดแลหมากพลู การที่เสด็จพระราชดำเนินในวันเลียงพระฉลองพระทรายบันดาศักดิ์นี้ ถ้าเปนวัดที่ใกล้ ๆ เช่นวัดราชประดิษฐ์วัดราชบพิธ เคยเสด็จพระราชดำเนินทุกปีมิได้ขาด แต่ถ้าเปนวัดไกลในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่นวัดพระนามบัญญัติ วัดมหาพฤฒาราม ไม่ได้เสด็จพระราชดำเนิน ในแผ่นดินประจุบันนี้ วัดเทพศิรินทราวาศเสด็จพระราชดำเนินบ้างไม่ได้เสด็จบ้าง ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย พระทรายวัดอรุณเสด็จพระราชดำเนินไม่ขาด

ในวันมหาสงกรานต์เวลาค่ำสวดมนต์สรงน้ำพระ ในพระบรมมหาราชวัง แต่ก่อน ๆ มาในรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ จำนวนพระสงฆ์ไม่เปนแน่แล้วแต่ที่ทรงนับถือ ถึงว่าไม่ได้เปนราชาคณะ แต่เปนอาจารย์วิปัสนาก็ได้เข้ามาสรงน้ำ ครั้นตกมาในรัชกาลที่ ๓ เมื่อทรงหล่อพระพุทธรูปเท่าพระชนมพรรษาแล้ว ใช้จำนวนพระสงฆ์เท่าพระพุทธรูปเรียกว่าฉลองพระพุทธรูปพระชนมพรรษา พระราชาคณะในกรุงเทพทั้งสิ้นพระที่สรงน้ำนั้นก็เปนอันเท่าจำนวนพระชนมพรรษาเพิ่มขึ้นปีละองค์ ในรัชกาลที่ ๔ ใช้ตามแบบรัชกาลที่ ๓ มิได้ยักเยื้อง พระสงฆ์ที่จะสรงน้ำนั้นเลือกที่มีอายุมาก ถ้าได้แก่กว่าพระชนมพรรษาเท่าใดก็ใช้ทั้งสิ้น ถ้ายังไม่ครบจำนวนพระชนมพรรษา ก็เลือกพระราชาคณะที่มีอายุมากกว่าทั้งปวงเติมเข้า ยกเสียแต่พระองค์เจ้าหม่อมเจ้าพระราชาคณะ ถึงพระชนมพรรษาน้อยก็ได้สรงน้ำ ครั้นตกมาในรัชกาลประจุบันนี้ แรก

เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติพระชนมพรรษาเพียงสิบหก ถ้าจะสรงน้ำพระแต่สิบหกรูป พระสงฆ์ซึ่งเคยได้รับพระราชทานสรงน้ำสงกรานต์แต่ก่อนก็จะขาดประโยชน์ไม่สู้ควร จึงโปรดให้พระสงฆ์ซึ่งเคยได้สรงน้ำมาแต่ก่อนนั้นคงได้สรงน้ำอยู่ทั้งสิ้น ครั้นเมื่อถึงมรณภาพล่วงไป ก็โปรดให้คงอัตราลงไว้ว่า ๒๐ รูป เมื่อขาด ๒๐ รูปไปก็เลือกพระราชาคณะที่มีอายุมากเติมขึ้นอีกให้ครบ ๒๐ การสรงน้ำพระจึงได้คงเปนจำนวนหกสิบมาจนถึงปีนี้ ถ้าสงกรานต์เปนสี่วัน ก็แบ่งสวดมนต์แบ่งฉันในวันเนาทั้งสองวัน ๆ ละ ๑๐ รูป ดูจะได้ไม่โหรงน้อยเกินไป ถ้าจะแบ่งวันละ ๙ รูปฤๅ ๑๐ รูป ตามตัวพวกพระชนมพรรษาอย่างเช่นแต่ก่อนก็ดูจะน้อยโหรงนัก ในการสรงน้ำสงกรานต์นี้ เพราะเปนการฉลองพระพุทธรูปพระชนมพรรษาด้วย พระพุทธรูปซึ่งตั้งในการสวดมนต์เลี้ยงพระจึงได้เชิญพระพุทธรูปเท่าพระชนมพรรษาออกตั้ง เริ่มแต่รัชกาลที่ ๓ สืบมาจนบัดนี้

เมื่อพระพุทธรูปพระชนมพรรษาออกตั้งเช่นนี้ ก็มีเครื่องนมัสการวิเศษเพิ่มขึ้น คือมีเทียนธูปเล่มเล็ก ๆ เท่าพระชนมพรรษาองค์ละคู่ ดอกไม้องค์ละดอก เมื่อทรงจุดเทียนธูปเครื่องนมัสการนี้แล้ว พระราชทานดอกไม้ให้ภูษามาลานำขึ้นไปวางรายตรงหน้าพระพุทธรูปองค์ละดอก พระแท่นเครื่องนมัสการก็ใช้โต๊ะถมพานทองสองชั้น ไม่ใช้เครื่องทองใหญ่ตามธรรมเนียม รุ่งขึ้นในวันซึ่งเปนวันเนา พระสงฆ์ฉันเช้าสำรับตามธรรมเนียมเวลาหนึ่ง แล้วทรงถวายไตรแพรพัด แต่ก่อนใช้พัดด้ามจิ้ว แต่ครั้นภายหลังมาเกิดความกริ้วเปรียญองค์หนึ่งซึ่งยังอยู่จนทุกวันนี้ เรื่องไว้เล็บยาวแลถือพัดด้ามจิ้วกรีดกรายทำกิริยาที่พัดนั้นไม่งาม

เปนที่ทรงรังเกียจ จึ่งได้โปรดให้เลิกพัดด้ามจิ้วเสียใช้พัดขนนกแทน แต่ก่อนมาพระสงฆ์ที่จะไปแห่งใด ตลอดจนเข้าในพระราชวัง มักจะมีพัดด้ามจิ้วมาในย่ามด้วยทุกองค์ พระธรรมยุติกามักจะใช้พัดอย่างเลว ๆ ที่เปนสีเปลือกไปลงฤๅสีม่วงไม่มีลวดลาย ในเวลานั้นมีชุมมาก เปนแฟชันเนเบอลสำหรับถวายพระธรรมยุติกา ซึ่งเปนต้นตำราถือพัดด้ามจิ้ว แต่พระมหานิกายที่เปนผู้ใหญ่ ๆ ก็ดูไม่ใคร่มีใครใช้ นอกจากได้วันสรงน้ำ พวกหนุ่ม ๆ เอาอย่างธรรมยุติกาไปถือหนามาก แต่มักจะใช้พัดที่งาม ๆ มีลวดลาย ตั้งแต่ปเรียญองค์นั้นถูกกริ้วแล้ว การถือพัดด้ามจิ้วก็ซาไป จนไม่ใคร่จะเห็นมีผู้ใดถือเข้าวัง แต่ข้างนอกอย่างไรไม่ทราบเลย ข้าพเจ้าเปนคนหูอยู่นาตาอยู่ไร่ไม่รู้ ไม่เห็นอะไรว่าไม่ถูก แต่ที่จริงตามใจข้าพเจ้าเองไม่ได้นึกรังเกียจอันใดที่พระสงฆ์จะถือพัดด้ามจิ้ว ถึงการที่กริ้วครั้งนั้นก็ดูเปนการเลยไปจากเต็มยาวตลอด โดยจะถือกันขึ้นอีกก็จะไม่ว่าอันใด ด้วยการที่ห่มผ้าสองชั้นซ้อนเช่นธรรมยุติกา ในฤดูร้อนเปนความลำบากร้อนรนมาก แต่ถ้าใช้พัดเกลี้ยง ๆ สีดำฤๅสีม่วงอย่างเช่นเคยถือมาแต่ก่อนนั้น จะดีกว่าที่จะใช้เปนสีแปลบปลาบฤๅมีลวดลายทองหยอง เว้นไว้แต่ถ้าผู้ใดไปเอาพัดแพรที่ผู้หญิงฝรั่งถือมาใช้แล้ว เห็นจะต้องติงว่าบ้าง แต่ในการสรงน้ำสงกรานต์นั้น เปนเฉพาะองค์พระสงฆ์ที่ทรงนับถืออยู่ ถึงว่าจะชราอาพาธมาไม่ได้ก็ไม่ได้ยกเว้นต้องให้ถานานุกรมมาแทน ถ้าเปนถานานุกรมมาแทนเช่นนั้นเพิ่มขวดน้ำหอมขึ้นอีกขวดหนึ่ง เพื่อจะได้ไปถวายแก่ผู้ที่ได้รดน้ำนั้น เมื่อได้รับไตรแล้วจึ่งออกไปสรงน้ำ เว้นไว้แต่ผู้ที่มาแทนไม่ได้สรงน้ำด้วย ที่สรงน้ำแต่ก่อนว่าใช้อ่างฤๅขันเชิงมีกาตักน้ำบัวตะกั่วอย่างไทย ๆ แต่ข้าพเจ้าไม่ได้เห็นฤๅจำไม่ได้ มาจำได้เห็นแต่ที่สรงน่าพระที่นั่งประพาศ

พิพิธภัณฑ์ คือที่พระที่นั่งศิวาไลยมหาปราสาทเดี๋ยวนี้ แลที่น่าโรงกระสาปน์เก่า ภายหลังที่สนามน่าพระที่นั่งจักรกรีมหาปราสาทบ้าง เขาไกรลาศในสวนขวาบ้าง ที่สรงนั้นดาดประรำผ้าขาวแขวนพวงดอกไม้สด ถ้าเปนที่มีแดดส่องเข้าไปถึงที่สรงก็ใช้บังควันอันหนึ่งบ้าง สองอันบ้าง มีคนมาถือบัง ใช้บัวอย่างฝรั่งที่เปลี่ยนสายน้ำต่าง ๆ เพราะใช้น้ำท่อซึ่งสูบมาแต่แม่น้ำ ในเวลาที่สรงนั้นประโคมแตรสังข์พิณพาทย์ มีสุหร่ายอย่างหนึ่งซึ่งเปนเครื่องราชบรรณาการ มาในครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ที่เดี๋ยวนี้จะหาซื้อไม่ได้ ด้วยเขาเลิกแบบนั้นเสียแล้ว แต่ข้าพเจ้าอยู่ข้างหยอดมาแต่เด็กจนเดี๋ยวนี้ดูน่าเล่นนัก สุหร่ายนั้นไม่ได้กรอกน้ำตามธรรมเนียม ใช้ขันทองติดกับกระบอกฉีด กระบอกฉีดนั้นวางลงในขันแล้วสูบเข้าไปถึงก้นสุหร่าย อัดเข้าไปทั้งน้ำทั้งลมพร้อมกัน เมื่อเต็มที่แล้วหันสุหร่ายถอดจากกระบอกฉีดมาตั้งไว้เท่าใดเท่าใดก็ได้ เวลาที่สรงน้ำพระจึงเปิดลิ้นให้น้ำฉีดออกจากสุหร่ายเอง ไม่ต้องฟาดต้องเขย่าฤๅบีบอย่างหนึ่งอย่างใดเลย น้ำเปนสายเล็กพุ่งไปได้ถึงสิบศอกสามวา รดถึงองค์พระได้ทุกองค์ เว้นแต่ท่านขุนศรีสยุมพรแกมักขลุกขลักเกิดความบ่อย ๆ คือน้ำอบที่แกสูบเข้าไปนั้นมีผงเสียมาก ๆ บางทีสายน้ำก็เบี้ยวเฉไถไป บางทีก็ไหลปรี่ ๆ อยู่เสมอปากช่องสุหร่าย บางทีก็ถึงต้องแหย่ต้องเป่ากันประดักประเดิด แลอะไรมันจะหลวม ๆ เพราะเก่าอยู่หน่อยหนึ่ง ถ้าสูบเต็ม ๆ มาตั้งไว้มักเปนน้ำซึมซาบอาบเยิ้มอยู่ทั่ว ๆ สุหร่าย แต่ถ้าแก้ไขให้ดีคงดีได้ สุหร่ายเช่นนี้มีสองอัน พอสูบผลัดเปลี่ยนกันทันไม่ขาดพระหัตถ์ ดูความคิดเก่าในเรื่องนี้เขาดีกว่าเครื่องบีบน้ำอบฝรั่งที่มีมาใหม่ ๆ แต่ชมเพ้อเจ้อจะต้องเสียฤๅอย่างไรไม่

ทราบเลย สุหร่ายสองอันนี้ดูเปนใช้น้ำอบอย่างเทือกแบ็งสด แต่น้ำอบดี ๆ อย่างพระสุคนธ์ใช้สุหร่ายลงยาอันหนึ่ง สุหร่ายเงินอันหนึ่ง สุหร่ายลงยานั้นทรงประเวลาที่พระจะขึ้นจากสรงน้ำ สุหร่ายเงินพระราชทานพระเจ้าลูกเธอไปประเวลาเมื่อพระเดินไปจากที่สรงน้ำ แต่สุหร่ายสองอันนี้ต้องใช้ฟาดอย่างเมื่อยแขน แถมมักเปียกเลอะทั้งสองสุหร่าย แล้วยังมีน้ำอบกรอกขวดคอดัดอย่างเก่าไปเทซ้ำ ๆ ลงในมือพระอีกแห่งหนึ่งด้วย พระสงฆ์ที่ลงสรงน้ำทีละสองบ้างสามบ้างสี่บ้าง ตามบันดาศักดิ์แลตามที่มากที่น้อย ใช้นุ่งสบงห่มอังสะของเดิม สรงน้ำแล้วจึงไปห่มไตรแพรซึ่งได้พระราชทานใหม่ แล้วกลับไปนั่งเข้าแถวในท้องพระโรง ไม่มีของไทยธรรมอันใดนอกนี้อีก วันนี้พระสงฆ์อนุโมทนามีสัพพพุทธาด้วย

ในเวลาบ่ายของวันเนานั้นเปนเรื่องฉลองพระทรายเตียงยก คือพระทรายที่ก่อบนม้า ๓๐ องค์ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ตั้งไว้ที่เฉลียงพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยด้านตวันออก แต่เช้าพระราชาคณะสวดมนต์ ๓๐ รูป

รุ่งขึ้นวันเถลิงศกเวลาเช้าพระพุทธรูปเปลี่ยน เชิญพระพุทธรูปพระชนมพรรษาที่ตั้งบนพระที่นั่งเสวตรฉัตรกลับ พระที่นั่งเสวตรฉัตรไว้เปนที่ตั้งพระบรมอัฐิ พระพุทธรูปที่ใช้ในเช้าวันนี้ตั้งที่โต๊ะหมู่ญาบนธรรมาศน์ เชิญพระชนมพรรษาวันของพระบรมอัฐิ แลพระอัฐิซึ่งได้กล่าวมาแล้วในการทำบุญกาลานุกาลแต่ก่อนออกตั้ง แลเติมพระสงฆ์ฉันขึ้นตามจำนวนพระอัฐิที่สดับปกรณ์ในท้องพระโรง พระสงฆ์สำรับนี้ก็ฉันเช้าเพลเหมือนกัน แต่ไม่มีสรงน้ำ ก็ตั้งแต่เวลาเช้าเสด็จทรงบาตร เปนการทรงบาตรนักขัตฤกษเหมือนอย่างเข้าพรรษาแลตรุษ แล้วเสด็จขึ้นหอพระ เจ้าพนักงานเชิญพระบรมธาตุในระย้ากินรออกมาตั้งไว้บนพาน

แก้วแบ่งเปนห้าส่วน ตามโกษฐ์พระบรมธาตุ แต่เครื่องพระสุคนธ์ตั้งอยู่ข้างนั้น ทรงฉลองพระหัตถ์ถ้ำยาสรงพระบรมธาตุแล้ว ทรงสุหร่ายประพรมพระพุทธรูปในหอพระนั้นทั่วทุกแห่ง แล้วจึ่งเสด็จหอพระบรมอัฐิ เจ้าพนักงานเชิญพระบรมอัฐิลงมาตั้งไว้ที่น่ายาวเรียงตามลำดับ เปิดพระโกษฐ์ไว้ทุกองค์ ทรงน้ำหอมสรงพระบรมอัฐิแลพระอัฐิซึ่งอยู่ในหอพระแล้ว จึ่งสรงพระอัฐิซึ่งไม่ได้อยู่ในหอพระที่เจ้าพนักงานเชิญมาตั้งไว้ที่พระแท่นสีหบัญชร แล้วจึ่งได้เสด็จออกทรงประเคนพระสงฆ์รับพระราชทานฉันเช้า ถ้าพระฤกษสรงมุรธาภิเศกเช้า ก็สรงมุรธาภิเศกก่อนแล้วจึ่งได้สดับปกรณ์แลเลี้ยงพระเพน ถ้าพระฤกษสายบางทีก็สดับปกรณ์ก่อนฉันเพน แล้วจึ่งสรงมุรธาภิเศก ไม่เปนกำหนดแน่ผ่อนไปผ่อนมาตามฤกษ การตกแต่งตั้งพระบรมอัฐิก็เหมือนกันกับกาลานุกาลอื่น ๆ แปลกแต่พระบรมอัฐิเชิญออกช้ากว่าการอื่น ๆ ด้วยในเวลาเสด็จขึ้นหอพระนั้น พระบรมวงษานุวงษ์ฝ่ายในนำผ้าคู่รับมาถวายสดับปกรณ์พระบรมอัฐิ มีน้ำอบขึ้นมาสรงพระบรมอัฐิพระอัฐิด้วย เมื่อเสด็จออกข้างน่าแล้วจึ่งได้สรง ต่อสรงแล้วเจ้าพนักงานจึ่งได้เชิญพระบรมอัฐิออก

บัดนี้จะว่าด้วยเรื่องสรงมุรธาภิเศก ซึ่งเปนธรรมเนียมมีมาแต่โบราณ พระเจ้าแผ่นดินสรงในวันเถลิงศกสืบมามิได้ขาด ไม่มีคราวยกเว้น มีบ้างไม่มีบ้าง มากบ้างน้อยบ้าง เหมือนอย่างการเฉลิมพระชนม์พรรษารับเปลี่ยนทักษา จันทรุปราคาสุริยอุปราคาฤาสนานพระราชพิธีต่าง ๆ เช่นมีมาในกฎมณเฑียรบาล การสรงมุรธาภิเศกสงกรานต์นี้ดูเปนตำแหน่งของพระเจ้าแผ่นดิน ที่จะต้องสรงสำหรับบ้านเมือง มิใช่สรงอย่างพระฤาอย่างคนแก่ได้รดน้ำ ก็เปนการแปลกอยู่อย่างหนึ่ง ที่

ธรรมเนียมสงกรานต์แล้ว ลูกหลานพี่น้องต้องไปรดน้ำผู้ใหญ่ในตระกูลที่
เปนที่นับถือ แต่พระเจ้าแผ่นดินถึงจะทรงพระชราเท่าใด พระบรมวงษา
นุวงษ์ไม่มีผู้ใดได้ถวายน้ำ เหมือนอย่างพระบรมวงษานุวงษ์ที่ทรงพระ
ชราอื่น ๆ เลย มีแต่สรงมุรธาภิเศกนี้อย่างเดียว พระแท่นสรงมุรธา
ภิเศกแต่ก่อนก็ใช้แต่พระแท่นแว่นฟ้า มีบัวกลุ่มทาขาวปิดทองตามขอบ
ตั้งบนฐานเฉียงมีพนักปักฉัตรเครื่องมุรธาภิเศก ไม่ได้ใช้ ทุ้งสหัสธารา
ทรงตักในขันสรงเหมือนอย่างทรงเครื่องใหญ่ตามธรรมเนียม ด้วยเพดาน
พระแท่นนั้นมีแต่ระบายรอบ ไม่ได้ปักเสวตรฉัตรสหัสธารา คงใช้แต่เวลา
บรมราชาภิเศก ด้วยมณฑปพระกระยาสนานเปนซุ้มยอดเปนที่ซ่อนถังน้ำ
ได้ เพราะเหตุที่ไม่ใคร่จะได้เคยใช้สหัสธาราเช่นนั้น เมื่อบรมราชา
ภิเศกพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าพนักงานจัดการไม่
ชำนาญ เมื่อเวลากระตุกเชือกเปิดลิ้นจักเสียกระตุกแรงเชือกขาดน้ำไม่เดิน
ต้องถึงปีนขึ้นไปเปิด แต่นั้นมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึง
ได้ทรงพระราชดำริห์พระแท่นสรงขึ้นใหม่ ให้ใช้สหัสธาราได้ทุกครั้ง
คือให้มีเสวตรฉัตรตั้งอยู่บนหลังเพดานพระแท่น เปนที่บังถังน้ำ พระ
แท่นเช่นนี้เมื่อจะว่าไป ดูงามยิ่งกว่ามณฑปพระกระยาสนานเสียอีก เมื่อ
จะตั้งจะประกอบควบคุมก็ง่าย ด้วยเปนของเบา ๆ ทั้งสิ้น เปนพระราช
ดำริห์อันดียิ่งนัก แลสหัสธารานี้ยกไว้เปนพระเกียรติยศใหญ่ ใช้ได้
แต่เฉพาะพระเจ้าแผ่นดินองค์เดียวแต่โบราณมา ถึงว่าสมเด็จพระบรม
โอรสาธิราช ฤๅพระมหาอุปราช สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ ซึ่งพระราชทาน
พระเกียรติยศให้สรงพระเต้าเบญจครรภ ทรงพระที่นั่งพุดตาลได้บวร
เสวตรฉัตรเจ็ดชั้น ก็ไม่ได้เคยพระราชทานให้สรงสหัสธาราแต่สักครั้ง

หนึ่งเลย สหัสธารา เปนของคู่กันกับนพปฎลมหาเสวตรฉัตร เมื่อพระแท่นมียอดเปนนพปฎลมหาเสวตรฉัตร แล้วมีสหัสธาราภายใต้นั้น ดูก็ยิ่งสมควรถูกเรื่องมาก น้ำซึ่งใช้ในสหัสธารานั้นใช้น้ำสี่สระ คือ น้ำสระแก้ว สระเกษ สระคา สระยมนา รวมกัน น้ำสี่สระนี้เปนน้ำสำหรับบรมราชาภิเศกมาแต่ครั้งพระร่วงกรุงศุโขไทย มีคติถือกันว่าน้ำสี่สระนี้ ถ้าผู้ใดเอาไปกินอาบเปนเสนียดจรรไร มักให้เปื่อยพัง แลมีอันตรายต่าง ๆ ที่ว่านี้ตามคำกล่าวไว้แต่โบราณ ผู้ที่มีความเคารพยำเกรงต่อพระเจ้าแผ่นดินอยู่ ก็ไม่มีผู้ใดที่จะคิดอ่านทดลอง ได้ทราบคำเล่าบอกว่ามีผู้ที่ฟุ้ง ๆ วุ่นวายได้ทดลองก็บังเกิดอันตรายต่าง ๆ เพราะผู้นั้นมีใจไม่สู้สุจริตอยู่แล้ว ครั้นจะพรรณายืดยาวไปก็ดูเปนจะเชื่อถือกระไรมีรู้อยู่ ขอสงบไว้ทีหนึ่ง ตัวสหัสธารานั้นทำด้วยเงินมีช่องปรุเปนฝักบัว แล้วมีดอกจำปาทองคำห้อยรายรอบ เมื่อเสด็จขึ้นสู่ที่สรงทรงเครื่องพระกระยาสนานเสร็จแล้ว จางวางแลเจ้ากรมภูษามาลาจึงได้กระตุกสายเชือกให้แป้นที่ขัดเคลื่อนเปิดน้ำลงตามตัวสหัสธารา แต่พระแท่นนั้นเพราะเปนการสรงประจำปีอยู่เสมอ จึงได้โปรดให้ก่ออิฐหุ้มศิลาขึ้นไว้ที่ปากอ่างปลาเงินปลาทองข้างพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เมื่อเวลาจะสรงมุรธาภิเศกก็มีแต่เสาโครง เพดานแลอ่างสรงมาตั้ง ถ้าไม่ใช่เวลาสรงก็เปนพระแท่นโถงสำหรับประทับประพาศชมปลาเงินปลาทอง ต่อเวลาสรงมุรธาภิเศกในที่อื่น จึงได้ตั้งพระแท่นไม้อย่างแต่ก่อน ถาดซึ่งเปนเครื่องรองที่สรงนั้น ในการบรมราชาภิเศกมีตำราให้ใช้ถาดทองแดง ถาดนั้นเปนรูปกลม แต่การสรงมุรธาภิเศกตามธรรมเนียมเช่นนี้ใช้อ่างไม้รูปรี เปนไม้น่าใหญ่ทั้งแท่ง ที่ขอบอ่างนั้นปิดทองคำเปลว พื้นอ่าง

คงไว้เปนไม้ ม้าที่สำหรับประทับสรงเรียกว่าตั่ง ทำด้วยไม้มะเดื่อรูปกลม มีชาลีหุ้มผ้าขาว ตั่งไม้มะเดื่อนี้เปนเครื่องสำหรับอภิเษก ใช้เฉพาะแต่พระเจ้าแผ่นดิน พระอรรคมเหษี พระราชเทวี แลพระสังฆราช กับสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้า เคยโปรดให้มีในเวลาลงสรง แลโสกันต์รับพระสุพรรณบัตร ไม่เปนของใช้ทั่วไป เปนของเฉพาะแต่ผู้ที่ได้รับอภิเษก เมื่อวันที่สรงมุรธาภิเษกนั้นเปนวันใด ก็จัดที่สรงผันพระภักตร์ต่อทิศศรีของวันนั้น ผันพระขนองตรงทิศกาลกิณี ในพื้นอ่างซึ่งเปนที่ห้อยพระบาทริมตั่งนั้น ทอดใบไม้นามกาลกิณี เปนที่ทรงเหยียบในเวลาสรง ที่ตรงพระภักตร์ตั้งถาดสรงพระภักตร์ มีครอบเครื่องพระมุรธาภิเษก เมื่อเพลาทรงเครื่องมุรธาภิเษกไขน้ำสหัสธาราแล้ว ภูษามาลาจึงได้ถวายพระเต้าต่าง ๆ อย่างเช่นที่กล่าวมาแล้ว ในเรื่องจัดพระแท่นมณฑลในการพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ ยกเสียแต่พระเต้าประทุมนิมิตร ๔ องค์ เปนแต่สรงตามธรรมเนียมเดิมนี้ไม่ได้ใช้ เมื่อสิ้นพระเต้าภูษามาลาแล้ว ชาวที่ใหญ่จึงได้ถวายพระเต้าห้ากษัตริย์แลพระเต้าทองขาว โหรถวายพระเต้านพเคราะห์ พระมหาราชครูพิธีถวายพระเต้าเบญจครรภ ๆ นี้ ซึ่งไปเปนน่าที่ของพราหมณ์ถวายนั้น เพราะไม่ได้เปนน้ำพระพุทธมนต์เปนน้ำพราหมณ์ เรื่องเดียวกันกับการพระราชพิธีต่าง ๆ ที่จะทำแล้วต้องสรงน้ำเทวรูปด้วยน้ำเบญจครรภ เช่นได้กล่าวมาในพระราชพิธีตรียัมพวายเปนต้น พระเจ้าแผ่นดินเปนผู้ได้รับยศแลการปฏิบัติบูชาของพราหมณ์ เหมือนอย่างพระเปนเจ้า คือพระอิศวรนารายน์องค์หนึ่ง จำเดิมแต่บรมราชาภิเษกมา พราหมณ์ก็ถวายพระเต้าเบญจครรภให้สรงแลเชิญเสด็จขึ้นภัทรบิฐ ซึ่งวางคาไรยแม้ง

อย่างเช่นเชิญพระเปนเจ้าขึ้น แลอ่านเวทสรรเสริญไกรลาศ เบญจครรภนั้นมีคนหูป่าตาเถื่อนแต่ข้างเหนือเขาเล่าต่าง ๆ แต่ที่แท้พระเต้าเบญจครรภสำหรับพระเจ้าแผ่นดินนี้ผู้ใดเดาไม่ถูก ผู้เล่าเรื่องที่ไม่รู้จักได้ยอกชื่อเมื่อคะกี้นั้น แต่จะแปลชื่อเบญจครรภก็ไม่ออก แต่ถึงว่าจะไปหาผู้รู้แปลชื่อออกจะเปนพระราชาคณะผู้หลักผู้ใหญ่ผู้ใดก็แปลออกแต่ชื่อ ที่จะบอกลักษณะอาการของพระเต้านั้นไม่ถูกเลย เว้นไว้แต่ได้เห็นตัวพระเต้านั้นไม่ต้องกันกับชื่อ ถ้าคิดตามชื่อ คงจะต้องเข้าใจว่าห้าห้องฤๅห้าตอน ที่แท้พระเต้านั้นเปนเต้าตามธรรมเนียม มีแผ่นทองคำลงยันต์ถม ๆ ห้าแผ่นแช่อยู่ในน้ำกับพระเต้า การที่ชื่อพระเต้าไม่ถูกกันกับพระเต้านี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระราชดำริห์หลายอย่าง ทรงเห็นว่าของเดิมเขาจะเปนห้าห้องดอกกระมัง ก็ได้โปรดให้ลองทำขึ้นองค์หนึ่ง มีตอนพเก้าอยู่กลางภายใต้ตอนพเก้ามีขาขึ้นลงไปห้าขา ใช้โลหะขาละอย่าง เปนห้ากษัตริย์ ลงยันต์เบญจครรภตามขาทั้งห้าขา เปนแต่ทรงทำลองขึ้น ไม่อาจที่จะเปลี่ยนพระเต้าเบญจครรภเก่า คงใช้เปนแต่สำหรับภูษามาลาถวายเหมือนพระเต้าอื่น ๆ พระเต้าเบญจครรภองค์เก่านี้มาแต่แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ดูก็เปนอัศจรรย์อยู่ ที่บ้านเมืองเวลานั้นไม่ปรกติเรียบร้อย เหตุใดสิ่งของซึ่งมีราคามากงดงามถึงเพียงนั้นจึงได้เข้ามาขายถึงกรุงเทพ ฯ พระเต้านั้นทำด้วยโมราสีเหลืองทั้งแท่งมีหูในตัวทรวดทรงสัณฐานนั้นก็เปนอย่างแขกฤๅอย่างฝรั่ง ที่ขอบฝาแลตัวพระเต้ามีเฟืองประดับด้วยเพ็ชรเปนเรือน ทับทิมเปนดอก พระเต้านี้มาแต่ประเทศอื่นเคย พ่อค้าแขกผู้หนึ่งได้รับพระบรมราชานุญาตไป จัดซื้อมาพร้อมกับ

เครื่องราชูปโภคอื่น ๆ หลายอย่าง พิเคราะห์ดูฝีมือที่ทำไม่ใช่เปนฝีมือแขกเห็นจะมาแต่ประเทศยุโรป จะเปนมหาราชาในประเทศอินเดียองค์ใดองค์หนึ่งสั่งให้ทำ แต่ภายหลังจะมีเหตุขัดสนอย่างไรจึงได้ซื้อขายเปนการเดหลังมาราคาจึงไม่สู้แพง เมื่อว่าตามฝีมือที่ทำ ทั้งเพ็ชรแลพลอยทับทิมซึ่งเปนพลอยมีราคามากในเวลานี้ ถ้าจะสั่งให้ทำใหม่ราคาคงจะไม่ต่ำกว่าร้อยห้าสิบชั่ง พระเต้าองค์นี้ได้ใช้เปนพระเต้าสำหรับบรมราชาภิเศกมาแต่ประถมรัชกาล แลในเวลาเมื่อเสด็จขึ้นพระที่นั่งอัฐทิศ ราชบัณฑิตถวายภูมิสถานพระราชอาณาเขตรด้วยน้ำ ก็ทรงรับด้วยพระเต้าเบญจครรภองค์นี้ทั้งแปดทิศ แต่พระเต้าองค์นี้ ไม่ได้ใช้สรงแต่เฉพาะพระเจ้าแผ่นดินองค์เดียว มีคำราชว่าบันดาสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้า ซึ่งพระมารดาเปนลูกหลวงหลานหลวงในพระบรมราชวงษ์ มิใช่เช่นเจ้าฟ้ากุณฑล ถ้าพระเจ้าแผ่นดินโปรดพระราชทานให้สรงก็สรงได้ไม่มีเสนียดจัญไร แต่ต้องพระราชทานเองด้วยพระหัดถ์ไม่ได้ใช้พราหมณ์ถวาย ได้เคยพระราชทานมาแต่เดิมหลายพระองค์ แต่ถ้าเจ้านายซึ่งพระมารดาไม่ได้เปนลูกหลวงหลานหลวง ถึงจะได้รับบันดาศักดิ์ใหญ่เช่นกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ ได้รับอุปราชาภิเศกนั่งตั่งไม้มะเดื่อมีเสวตรฉัตรเจ็ดชั้น แลกรมสมเด็จพระปรมานุชิตได้ทรงรับสมณุตมาภิเศกนั่งตั่งไม้มะเดื่อ ก็ไม่ได้พระราชทานพระเต้าเบญจครรภด้วยถือว่ากลับเปนเสนียดจัญไร การที่ถือเช่นนี้มาตามทางลัทธิพราหมณ์ซึ่งถือชาติอย่างเช่นเปนอยู่ในประเทศอินเดีย ต่อเปนขัติยสองฝ่ายจึงนับเปนขัติยแท้ พราหมณ์สองฝ่ายจึงนับเปนพราหมณ์แท้เปนต้น ธรรมเนียมพระราชทานพระเต้าเบญจครรภนี้ ยังคงยั่งยืนมาจนประจุบันนี้ แต่พระเต้า

เบญจครรภใหญ่ ใช้ต่อเมื่อเวลาสรงมุรธาภิเศกเปนการใหญ่ การประจำปีใช้แต่วันเฉลิมศกแลเฉลิมพระชนมพรรษา ถ้าสรงมุรธาภิเศกสุริยุปราคาจันทรุปราคา ใช้พระเต้าเบญจครรภน้อย ศิลาหยกเขียวจุกเปนดอกนพรัตนไม่มีเครื่องประดับอื่น ๆ แต่มียันต์ห้ารองเหมือนพระเต้าเบญจครรภใหญ่ เมื่อพระมหาราชครูถวายพระเต้าเบญจครรภแล้ว จึงถวายน้ำพระมหาสังข์ที่พระหัตถ์แล้ว ถวายข้างพระขนอง เจ้ากรมปลัดกรมพราหมณ์ทั้งปวงนอกนั้นถวายพระมหาสังข์ห้าซึ่งยังเหลืออยู่สี่องค์ คือพระมหาสังข์ทอง พระมหาสังข์เงิน พระมหาสังข์นาก พระมหาสังข์งาจำเริญแลสังข์สัมฤทธิเครื่องมุรธาภิเศก น้ำที่พราหมณ์พฤฒิบาศถวาย เมื่อพราหมณ์ถวายน้ำสังข์เสร็จแล้ว จึงเสด็จขึ้นเปลื้องพระภูษาถอด คือพระภูษาขาวแลทรงสพักขาว พระราชทานแก่พระมหาราชครูพราหมณ์ ในขณะเมื่อสรงนั้นประโคมสังข์ทักษิณาวัฏ สังข์อุตราวัฏ บัณเฑาะฆ้องไชยแตรสังข์พิณพาทย์มีม ให้กรมภูษามาลา ซึ่งเปนของมีมาแต่เดิมสูญไปเสียในรัชกาลที่ ๔ มาจัดขึ้นใหม่ประจุบันนี้อีกสำรับหนึ่ง ถ้าวันใดเปนวันที่สรงมุรธาภิเศกก็ทรงพระภูษาตามสีวัน แต่ลัทธิสีวันของกรมภูษามาลาไม่เหมือนกันกับที่ใช้สีตามกำลังวันอยู่สองสีคือวันพฤหัศบดี ตามที่โหรว่าเปนสีเหลือง ภูษามาลาว่าสีน้ำเงิน วันศุกรซึ่งว่าเปนสีเลื่อมประภัศรฤๅใช้สีน้ำเงินกันอยู่นั้น ภูษามาลาว่าสีเหลือง เรื่องสีที่เถียงกันนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงซักไซ้ไล่เลียงพระยาอุไทยธรรม (เพชร) ปู่พระราชโกษาเดี๋ยวนี้หลายครั้งหลายคราว แกไม่ยอมเลยเปนอันขาด ว่าตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์มา ก็ได้เกิดทุ้งเถียงกันแล้วตกลงตามอย่างภูษามาลาเช่นนี้ ว่าเคยใช้มาแต่

ครั้งกรุงเก่า เพราะตระกูลนี้เขาเปนภูษามาลา มาแต่แผ่นดินพระมหาบุรุษย์เพทราชา สืบเนื่องตระกูลกันมาไม่ได้ขาด บิดาพระยาอุไทยธรรม (เพชร) เปนผู้อยู่งานเครื่องสูงพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า เมื่อเสด็จกลับจากเมืองนครเสียมราฐ เมื่อจะปราบดาภิเศก เสด็จประทับพลับพลาน่าวัดพระเชตุพน เวลานั้นเปนแต่มหาดเล็กเลว รับสั่งเรียกให้มาอยู่งานเครื่องสูงยกย่องว่าเปนตระกูลเก่า พระยาอุไทยธรรม (เพชร) ก็ได้รับราชการทรงเครื่องใหญ่ มาแต่รัชกาลที่ ๓ จึงเปนที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงนับถือว่าเปนผู้รู้มาก การที่ยืนยันเรื่องสีวันนี้ก็ทรงยอม ถ้าสรงมุรธาภิเศกแล้ว ก็ทรงพระภูษาสีวันแบบภูษามาลา เว้นไว้แต่ถ้ารับเปลี่ยนทักษาต้องตกลงยอมตามสีโหร การเรื่องเถียงกันในภูษามาลาเช่นนี้ยังมีอีกเรื่องหนึ่ง คือพระชฎากลีบ แลพระชฎาเดินหน ก็เปนเรื่องที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งอยู่เสมอ แต่ทรงถือเสียว่าเปนลัทธิภูษามาลา ลัทธิอื่น ไม่เห็นทรงตัดสินเด็ดขาด ถ้าจะเปนการผิดในภูษามาลา ก็คงจะเลือนเหมือนเรื่องเครื่องแต่งตัวนางมหาสงกรานต์ ที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น เมื่อทรงเครื่องเสร็จแล้ว ใบไม้อันใดต้องกับสีวันพระชนม์พรรษาเดิม ก็ทรงทัดดอกไม้นั้น ใบไม้อันใดต้องกับเดชวันพระชนม์พรรษาเดิม ก็ทรงถือใบไม้นั้น แล้วจึงเสด็จออกทรงสดับปกรณ์ ฤๅถ้าสดับปกรณ์แล้วก็ออกพระสงฆ์ฉะลาสัพพี วันนี้มีอาหาสิเม พระทรายเตียงยกนั้น เมื่อเวลาพระสงฆ์ไปแล้ว ทรงสุหร่ายประพรมน้ำหอม แลในเวลาเมื่อพระสงฆ์ฉันมีเข้าบิณฑ์ตั้งที่พระทรายทุกองค์ด้วย เวลาเสด็จขึ้นแล้วตั้งบายศรีเวียนเทียนพระทรายเสร็จแล้ว จึงได้มีกระบวนแห่พระทราย

ออกไปส่งวัดมหาธาตุ จำนวนกระบวนแห่ธงมังกรน่า ๓๐ หลัง ๒๐ คู่แห่น่า ๓๐ หลัง ๒๐ กลองชนะ ๒๐ จ่าปี่ ๑ จ่ากลอง ๑ แตรงอน ๒ แตรฝรั่ง ๔ สังข์ ๑ พระทรายนั้นไปเทไว้ตามลานวัดเฉย ๆ ไม่มีพิธีรีตองอันใด

เครื่องไทยทานซึ่งสำหรับใช้สดับปกรณ์ในการสงกรานต์นี้ ใช้ผ้าคู่ คือผ้าขาวเนื้อหนาขนาดผ้านุ่งผืนหนึ่ง ผ้าขาวเนื้อบางขนาดผ้าห่มผืน ๑ อย่างพระภูษาถอดที่สรงมุรธาภิเศกนั้นเอง เปนผ้าสำหรับคฤหัฐนุ่งห่ม ไม่เปนของสำหรับพระสงฆ์เลย แต่ซึ่งเกิดใช้ผ้าคู่เช่นนี้ทำบุญขึ้นนั้น เห็นว่าจะมาจากผ้านุ่งห่มรดน้ำสงกรานต์ซึ่งใช้กันอยู่ทั่ว ๆ ไป ถึงพระเจ้าแผ่นดินก็พระราชทานรดน้ำ พระบรมวงษานุวงษ์แลข้าราชการผู้ใหญ่ที่สูงอายุ สืบมาจนถึงประจุบันนี้ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย จะพระราชทานรดน้ำผู้ใดบ้างสืบไม่ได้ความ ได้ความแต่เพียงที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รับสั่งเล่าว่าได้ทรงเปนผู้รับผ้าหลวงน้ำหลวงไปสรงเจ้าครอกวัดโพ คือกรมหลวงนรินทรเทวี ซึ่งได้เปนพระเจ้าบรมวงษ์เธอในเวลานั้น เมื่อเวลาเสด็จไปถึงแล้ว ท่านเคยรับสั่งเรียกกรมหมื่นนรินทร ซึ่งเปนพระสามีให้มาเฝ้าสอนให้กราบเสีย ว่าเจ้าไม่ได้เปนเจ้าเปนนาย กรมหมื่นนรินทรก็มาหมอบอยู่ที่เฉลียงต่ำ ๆ รับสั่งเล่าเปนการสนุกนี้ในเรื่องหนึ่งต่างหาก แต่พอได้เค้าว่ากรมหลวงนรินทรเทวีเปนผู้ได้รดน้ำองค์หนึ่ง แต่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นได้ความว่า พระราชทานรดน้ำแต่พระบรมวงษ์ผู้ใหญ่น้อยพระองค์ นอกนั้นมีเจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ ๒ ซึ่งมีอายุไล่เลี่ยกับกรมสมเด็จพระศรีสุดาไลยห้าหกคน ท่านพวกนั้นได้พระราชทานเงินคนละ ๒

ชั่งด้วย ส่วนที่สรงน้ำกรมสมเด็จพระศรีสุลาไลยนั้น มีผ้าลายผ้าแพรขาวสองสำรับ ผ้าลายกุดั่นหนึ่งต่างหาก แพรขาว ๒ ม้วน ตาดอีกม้วนหนึ่ง เงินตรา ๒๐ ชั่ง ในรัชกาลที่ ๔ บันดาพระเจ้าบรมวงษเธอ แลพระเจ้าพี่นางเธอ เสนาบดี ซึ่งมีอายุแก่กว่าพระชนม์พรรษา ถ้าอายุครบ ๖๐ ปีถ้วน ก็ได้พระราชทานรดน้ำทุกองค์ทุกท่าน ในรัชกาลประจุบันนี้ก็เหมือนอย่างแบบรัชกาลที่ ๔ เว้นแต่กรมสมเด็จพระสุดารัตนราชประยูรใช้ตามแบบกรมสมเด็จพระศรีสุลาไลย นอกนั้นฝ่ายน่าได้พระราชทานผ้าลายสำรับหนึ่ง ผ้าพื้นสำรับหนึ่ง ฝ่ายในผ้าลายทั้งสองสำรับ ยังมีท่านเรื่องซึ่งเปนขรัวยายทวดรับเบี้ยหวัดมาแต่ในรัชกาลที่ ๔ เปนขรัวยายสมเด็จพระน้องยาเธอเจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี กรมพระจักรพรรดิพงษ์ ได้พระราชทานรดน้ำผ้าลายแพรขาว ๒ สำรับ แลเงิน ๓ ชั่งเสมอมา ที่กล่าวยืดยาวด้วยเรื่องรดน้ำนี้ เพื่อจะแสดงราชประเพณี ซึ่งพระราชทานรดน้ำในเวลาสงกรานต์นี้ด้วย แลเพื่อจะยกเปนเหตุพิจารณาในเรื่องผ้าคู่สดับปกรณ์ด้วย จึงได้กล่าวไว้ในที่นี้ เพราะการพระราชกุศลในสงกรานต์นี้อยู่ข้างสับสนหลายเรื่องหลายอย่างนัก บัดนี้จะได้กล่าวด้วยเรื่องผ้าคู่ต่อไป ผ้าคู่ที่ใช้ทำบุญอยู่เปนอย่างคฤหัฐนั้น คงจะออกจากผู้ที่ได้เคยรับพระราชทานผ้ารดน้ำแต่ยังมีชีวิตอยู่ แต่ถ้าจะใช้ผ้าลายผ้าแพรอย่างเดิม ก็จะยิ่งไม่เปนประโยชน์อันใดแก่พระสงฆ์หนักขึ้น จึงได้เปลี่ยนใช้เสียเปนผ้าขาว คำที่เรียกว่าผ้าคู่นั้นดูเอียงอยู่ข้างจะเพราะ เข้าเค้าบาฬีบาฬี มีผู้ให้คู่ผ้าแก่ใคร ๆ เปนรางวัล มีผู้ถวายคู่ผ้าแต่พระพุทธเจ้าเช่นโกมารภัจเปนต้น คำว่าคู่ผ้าที่ใช้มาในบาฬีเช่นนี้ คงจะเปนผ้าสองผืน แต่ผืนใด ๆ สำหรับใช้นุ่งผืนหนึ่งห่มผืนหนึ่ง เพราะ

ปรกติคนในประเทศอื่นเลย เวลานั้นจนตลอดเวลานี้ก็ดี ยังใช้ผ้านุ่งผืนโต ๆ ผ้าห่มผืนโต ๆ สองผืน คนที่เปนคฤหัฐกับพระสงฆ์แต่งตัวจะไม่ใคร่ผิดกันนัก จะแปลกแต่สีเปนย้อมฝาดพวกหนึ่ง ใช้ผ้าขาวด้วนฤาสีต่าง ๆ พวกหนึ่ง คู่ผ้าของคฤหัฐเมื่อถวายพระสงฆ์ ๆ ก็ใช้นุ่งห่มได้พอ แต่ผ้าคู่ของเรานี้ไม่ได้การอยู่ข้างจะไม่เปนประโยชน์แก่พระเลย เกือบ ๆ จะเหมือนได้พัดหางปลาเปนของไม่มีราคาอันใด เพราะจะบริโภคใช้สอยไม่ได้ สำหรับแต่จะให้ปันแลกเปลี่ยนเท่านั้น แต่ชื่อยังเพราะดีอยู่ แลไม่เปลืองอันใดด้วยจึงยังได้ใช้สืบมา ผ้าคู่ของหลวงที่สำหรับสดับปกรณ์นั้นแต่เดิมมาก็มีแต่เฉพาะพระบรมอัฏฐิ พระอัฏฐิที่สดับปกรณ์ในท้องพระโรง (คือหมายเอาพระอัฏฐิกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์อยู่วังหลวงด้วย) นอกนั้นก็ไม่มีผ้าคู่ของหลวง ใช้ผ้าคู่ที่พระบรมวงศานุวงศฝ่ายน่าฝ่ายในนำมาถวายสำหรับสดับปกรณ์ เวียนไปพระราชวังบวรบ้าง หอพระนาคบ้าง ไม่ได้เฉพาะพระองค์พระอัฏฐิเจ้านาย ๆ ที่อยู่ในหอพระนาคก็มีที่ไม่ได้อยู่ในหอพระนาคก็มี ถ้าพระอัฏฐิใดที่ไม่ได้อยู่ในหอพระนาคก็เปนแล้วกันไป ด้วยการพระราชกุศลแต่ก่อนอยู่ข้างเขม็ดแขม่ไม่มีการใหญ่โตอันใด การพระราชพิธีสำหรับแผ่นดินแล้วก็มีอาบผืนเดียวทั้งสิ้นตลอดจนบรมราชาภิเศก การพระราชกุศลวิเสศเปนการจรมีไทยทานมาก ๆ พึ่งเกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๓ ที่ ๔ แต่การสดับปกรณ์สงกรานต์นี้ยังเปนธรรมเนียมเก่าตลอดมาจนรัชกาลที่ ๓ เมื่อถึงรัชกาลที่ ๔ จึงโปรดให้มีผ้าคู่ของหลวงสำหรับพระราชวังบวรแลหอพระนาคขึ้น แต่ผ้าคู่สำหรับหอพระนาคนั้นก็ไม่ทั่วพระองค์เจ้านาย ทรงเลือกแต่ที่ทรงรู้จักคุ้นเคย บางองค์ทรงรู้จักแต่ไม่ต้องพระอัธยาไศรยก็ไม่พระราชทาน แล้วให้มีฉลากพระนามเขียน

ในผ้าเช็ดหน้าด้วยทุกพระองค์ ถึงที่ไม่ได้พระราชทานผ้าหลวงใช้ผ้าเจ้านายก็มีฉลากด้วย แปลกกันแต่ที่ผ้าหลวงพระราชทานจัดพระสงฆ์ตามวัดซึ่งพระอัฐินั้นได้ปฏิสังขรณ์บ้าง เปนนายด้านทำการบ้าง ถ้าไม่มีเช่นนั้นก็ใช้วัดที่เปนวัดหลวงในแผ่นดินนั้น ฤาวัดของพี่น้องที่สนิท ฤาพระนั้นเปนญาติกับพระอัฐิ เช่นพระราชพงษ์ปฏิพัทธกับพระองค์ใยเปนต้น ส่วนผ้าคู่ซึ่งมิใช่ของหลวงนั้นแล้วแต่จะได้พระองค์ใด อยู่ในพวกที่ได้ผ้าคู่ของหลวงสดับปกรณ์ซ้ำอีกเที่ยวหนึ่งสองเที่ยวเปนพื้น แต่ธรรมเนียมผ้าคู่ของหลวงนี้ตั้งลงแล้วก็ดูเปนการไม่สู้แน่ เมื่อเจ้านายสิ้นพระชนม์ลงภายหลัง ถึงไม่เปนที่ต้องพระอัธยาศรัยแต่ทรงเกรงใจก็พระราชทานเรื่อย ๆ เลยะ ๆ ไป เช่นกรมหมื่นอดุลก็ได้ผ้าคู่ของหลวง เกือบจะตกลงเปนใครตายลงใหม่ได้ผ้าคู่ของหลวง ที่จัดแบ่งปีนั้นเปนแต่ครั้งแรกครั้งเดียว ครั้นตกมาถึงในแผ่นดินประจุบันนี้ เจ้านายที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงรู้จักก็มีเคยได้ผ้าคู่ของหลวงอยู่แล้วไม่ทรงรู้จักเสียเปนอันมาก ถ้าจะจัดการตามแบบที่วางลงแต่แรกก็ควรจะต้องเลิกเสีย คงไว้แต่ที่ทรงรู้จัก แต่ครั้นจะเลิกเสียก็ดูกระไร ๆ มิรู้อยู่ก็ต้องคงให้มีไปตามเดิม . ส่วนเจ้านายที่สิ้นพระชนม์ลงใหม่ก็ไม่มียกเว้นเลยเปนผ้าคู่ของหลวงทั้งสิ้น ธรรมเนียมที่จัดผ้าคู่ของหลวงแลไม่ใช่ของหลวงนี้ ก็เปนแต่การที่จัดพอให้เรียกพระยุ่ง ๆ ขึ้นเท่านั้น ยังเรื่องแถมเล็กแถมน้อยก็มีอีกอย่างหนึ่งเปนชั้น ๆ คือที่หนึ่งนั้นมีผ้าคู่ ธูปเทียน ผ้าเช็ดปาก พัดด้ามจิ้ว ขวดน้ำอบ ชั้นที่สองยกขวดน้ำอบเสีย ชั้นที่สามยกธูปเทียนขวดน้ำอบเสีย ยังอีกนัยหนึ่ง พระราชเทวีแลพระเจ้าลูกเธอที่เปนผู้น้อยไม่พระราชทานผ้าคู่เปลี่ยนเปนจีวรสบง เพราะเปนผู้ซึ่งไม่ควร

จะได้พระราชทานรดน้ำสงกรานต์ แต่ส่วนพระเจ้าราชวรวงษ์เธอที่นับว่าเปนพระราชภาคิไนยแลอ่อนพระชนม์พรรษากว่า ก็ได้ผ้าคู่เหมือนเจ้านายทั้งปวง ที่แท้นั้นก็เปนการทรงพระราชดำริห์คนละคราว ผ้าสบงผืนหนึ่งก็ยังมีราคาดีกว่าผ้าคู่ เพราะทรงพระกรุณาจะพระราชทานก็พระราชทาน ที่เนือย ๆ อยู่ก็ปล่อยเรื่อยไปตามเดิม การเรื่องนี้อยู่ข้างจะจุกจิกรุงรัง แต่เห็นไม่เปนหลักสำคัญอันใดก็ปล่อยเรื่อยไปตามเดิม ไม่ได้เปลี่ยนแปลงแก้ไข

อนึ่งอัฏฐิเจ้าคุณไอยิกาทั้งปวง ซึ่งอยู่บ้านสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่บ้างองค์น้อยบ้าง จะได้พระราชทานบังสุกุลมาแต่ครั้งไรก็ไม่ทราบเลย แต่ท่านพวกนี้เมื่อมีชีวิตอยู่ได้พระราชทานรดน้ำมาแต่เดิม เพราะได้ยินคำพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งเล่าว่า เมื่อถึงน่าสงกรานต์แล้ว ท่านพวกคุณย่าเหล่านี้มาประชุมกันที่ตำหนักกรมสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ ขึ้นนั่งบนเตียงเดียวกันหนึ่งด้วยกันทั้งหมด เจ้านายที่เปนหลาน ๆ พากันไปตักน้ำรด ท่านก็ได้เสด็จไปรดน้ำ แลเห็นหลังคุณย่าทั้งปวงลายเหมือน ๆ กันเปนการประหลาด จึงได้รับสั่งถามว่าทำไมหลังคุณย่าทั้งปวงจึงลายเหมือนกันหมดเช่นนี้ คุณย่าทั้งนั้นทูลว่าขุนหลวงตากเฆี่ยน แล้วก็เล่าเรื่องแผ่นดินตากถวาย รับสั่งเล่าถึงเรื่องแผ่นดินตากต่อไปเปนอันมาก เพราะเหตุที่ได้พระราชทานรดน้ำมาแต่ยังมีชีวิตอยู่เช่นนี้ จึงได้พระราชทานบังสุกุลแต่ในเฉพาะเวลาสงกรานต์คราวเดียวสืบมา ครั้นพระราชทานชั้นเจ้าคุณไอยิกาลงไว้แล้ว เมื่อตกลงมาถึงชั้นเจ้าคุณวังหลวงซึ่งโปรดให้เรียกว่าเจ้าคุณพระอัมพันธวงษ์ ด้วยความที่ทรงนับถือสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่องค์น้อยเปนต้น ก็โปรดพระราชทานต่อลงมาอีกชั้น

หนึ่ง แต่ในตระกูลนี้ได้รับราชการเปนผู้หลักผู้ใหญ่อยู่มาก เมื่อลงมา
อีกชั้นหนึ่งก็เลยได้พระราชทานลงไปอีกชั้นหนึ่ง แต่ไม่ทั่วกัน เมื่อจะว่า
โดยทางเชื้อสายราชินิกูล ตั้งแต่ชั้นพระสัมพันธวงษ์ลงมา ที่เปนชั้นเดียว
กันไม่ได้พระราชทานรดน้ำมีโดยมาก ถ้าจะเทียบกับเจ้านายวังน่า คือ
พระเจ้าบวรวงษ์เธอชั้นที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ พระเจ้าบวรวงษ์เธอทั้งสี่ชั้นนั้น
ยังสนิทกว่าพวกราชินิกูลเหล่านี้มาก แต่ก็ไม่มีพระองค์ใดได้รับพระราช
ทานสดับปกรณ์ในเวลาสงกรานต์แต่สักพระองค์เดียว เพราะฉนั้นการที่พระ
ราชทานบังสุกุลในบ้านสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่องค์น้อยนั้น ต้องนับว่า
พระราชทานโดยการที่ทรงนับถือพิเศษ ฤๅเปนรางวัลความชอบ ไม่ใช่ได้
โดยเนื่องในพระวงษ์แท้ จำนวนพระสงฆ์รายวัดสำหรับพระบรมอัฐิพระ
อัฐิ แลรายไทยทานที่สดับปกรณ์พระบรมอัฐิพระอัฐินั้นโดยอย่างใด จะ
ว่ามาในหนังสือนี้ก็จะยืดยาวเหลือเกินนักจึงของดไว้ ถ้ามีโอกาสแลเปน
การสมควรที่จะลงในหนังสือพระราชพิธีก็จะรวมเล่มจึงจะลงต่อไป ของ
สดับปกรณ์รายร้อยในนักขัตฤกษ์สงกรานต์นี้ มีในท้องพระโรง ๕๐๐ พระ
ราชวังบวร ๑๐๐ หอพระนาค ๒๐๐ บ้านสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่องค์
น้อย ๒๐๐ แต่ที่ในท้องพระโรงนั้นมีของสดับปกรณ์มากขึ้นอีกหน่อยหนึ่ง
คือผ้าคู่ที่พระบรมวงษานุวงษ์ฝ่ายน่าฝ่ายในถวาย เมื่อแบ่งไปหอพระนาค
๑๐๐ แล้วเหลืออยู่มากน้อยเท่าใด เอามารวมเปนกอง ๆ เท่าจำนวนพระ
สงฆ์ที่มานั้น เมื่อพระสงฆ์ถวายพระพรลาแล้วไปนั่งสดับปกรณ์ผ้าคู่ของ
เจ้านายต่อไป แต่ก่อน ๆ มาได้องค์ละกี่คู่ต้องสดับปกรณ์เท่านั้นเที่ยว แต่
ทุกวันนี้ใช้เที่ยวเดียวรวบทั้งกอง แล้วจึงได้สดับปกรณ์ราย ๕๐๐ ของหลวง
ต่อไป

อนึ่งตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ มา เมื่อสิ้นสงกรานต์แล้วโปรดให้เชิญพระบรมทนต์สามพระองค์ แลพระทนต์กรมสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ ออกตั้งที่พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนสาศดาราม ให้ข้าราชการที่เปนข้าหลวงเดิมเปนต้นได้สดับปกรณ์ในเวลาสงกรานต์ ก็มีพระบรมวงษานุวงษ์ฝ่ายใน แลข้าราชการบางคนที่ไม่ได้เปนข้าหลวงเดิมพลอยไปสดับปกรณ์บ้าง ท้าววรคณานันต์ (มาไลย) เปนผู้เที่ยวบอกกล่าวชักชวน ไม่เปนการกะเกณฑ์อันใด ก็มีการสดับปกรณ์ทุกปี พระสงฆ์อยู่ในห้าหกวัด วัดละเที่ยวหนึ่งบ้างสองเที่ยวบ้างสามเที่ยวบ้าง แล้วทำบาญชีผู้ที่ออกเรี่ยรายขึ้นถวายพระราชกุศล คิดดูไทยทานที่ไปทำบุญกันปีหนึ่งก็อยู่ในไม่เกินห้าชั่งขึ้นไป ครั้นมาถึงแผ่นดินประจุบันนี้จึงเพิ่มพระบรมทนต์ขึ้นอีกองค์หนึ่ง แลข้าหลวงเดิมในกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ ขอให้เชิญพระทนต์กรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ออกอีกองค์หนึ่ง ผู้สดับปกรณ์ก็มากขึ้น รวมไทยทานก็มากขึ้นถึงเจ็ดชั่งแปดชั่ง ครั้นเมื่อท้าววรคณานันต์ (มาไลย) บอกชราไปแล้ว ท้าวศรีสัจจาเปนธุระอยู่ต่อตมาจนกระทั่งถึงท้าววรจันทรคนนี้ ไม่รู้ว่าไปเกณฑ์กันฤๅไปเที่ยวเรี่ยรายกว้างขวางออกไป ฤๅจะเปนด้วยผู้ซึ่งทำบุญมือเติบขึ้นตามส่วนอย่างไร เงินวางขึ้นไปถึงเกือบยี่สิบชั่ง ข้าพเจ้าเห็นว่าเงินสดับปกรณ์มากเหลือเกินนัก เวลาที่จะทำก็ไม่ใคร่พอพระสงฆ์ได้ ไปองค์ละเฟื้ององค์ละสลึงก็ไม่สู้เปนประโยชน์อันใดนัก เห็นว่าวัดพระศรีรัตนสาศดาราม ก็เปนสถานที่ทรงสร้างทรงปฏิสังขรณ์มาด้วยกันทุกพระองค์ พระไทยของพระบรมอัฐิพระอัฐินั้นก็ย่อมทรงเลื่อมใสในพระมหามณีรัตนปฏิมากรเปนอันมาก จึ่งได้ขอแบ่งเงินสดับ

ปกรณ์ที่ได้ขึ้นใหม่นี้ ไว้เปนเงินสำหรับรักษาวัดพระศรีรัตนสาศดาราม คงให้สดับปกรณ์แต่พอได้เดียกันกับที่เคยสดับปกรณ์มาแต่ก่อน เหลือนั้นได้มอบให้กอมมิตตี ซึ่งจัดการรักษาวัดพระศรีรัตนสาศดารามใช้ในการวัด ในปีนี้ได้เงินถึงสิบสี่ชั่งเศษ

ในการสงกรานต์นี้ แต่ก่อนมาพระเจ้าแผ่นดินต้องสรงน้ำพระพุทธรูปแลพระสงฆ์ แต่เฉพาะที่กล่าวมาแล้ว ครั้นมาถึงในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีเสด็จออกสรงน้ำพระมหามณีรัตนปฏิมากรที่วัดพระศรีรัตนสาศดารามเพิ่มขึ้น เมื่อสมโภชเวียนเทียนแล้วเสร็จ จึงเสด็จพระราชดำเนินทรงสดับปกรณ์พระอัฐิเจ้านายที่หอพระนาค เปนการพิเศษขึ้นกว่าแต่ก่อน ที่เสด็จพระราชดำเนินเองสดับปกรณ์นั้นมีมาแต่เดิมแล้ว ถึงการเวียนเทียนนั้นก็มีทั้งตรุษสามวันสงกรานต์สามวันแต่เดิมมาแล้ว ดอกไม้เพลิงซึ่งจุดบูชาในเวลานักขัตฤกษเช่นนี้ เกิดขึ้นแต่รัชกาลที่ ๔ มา ในเวลาสงกรานต์นี้ก็มีด้วยทุกคืนทั้งสามวันฤๅสี่วัน ตามเวลาที่กำหนดสงกรานต์ เปนสามวันฤๅสี่วัน

อนึ่งวัดพระเชตุพนนั้น ก็เปนธรรมเนียมเก่ามีมาแต่แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในสงกรานต์สามวันเปิดให้ข้างในออกสรงน้ำพระ ถือเข้าบิณฑ์ไปรบทานแลเที่ยวเล่นแต่เช้าจนเย็น กั้นฉนวนเหมือนอย่างพระเมรุท้องสนามหลวง เปนที่ชาววังไปเที่ยวรื่นเริงสนุกนี้สนานมากตลอดมา ครั้งหนึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินออกวัดพระเชตุพน เสด็จออกทางฉนวนข้างใน โปรดให้เจ้าจอมเถ้าแก่แลท่านเถ้าแก่แต่งตัวเปนตำรวจนุ่งสองปักลาย สรวมเสื้อเข้มขาบเยียระบับชั้นใน สรวมเสื้อครุยชั้นนอก ผ้าโพกศีศะสพาย

กระบี่แห่เสด็จ เหมือนอย่างตำรวจแห่เสด็จพยุหยาตราอยู่ในเวลานั้น เมื่อถึงพระอุโบสถก็มีพนักงานชำระพระบาท สนมพลเรือนถวายเทียน ชนวนล้วนแต่เถ้าแก่พนักงานแต่งตัวเปนผู้ชายทั้งสิ้น ข้าพเจ้าจำได้แต่ว่า เปนการสนุกนี้สนานกันมาก แต่จะเล่าให้ละเอียดทีเดียวก็ฟั่นเฟือนไป ด้วยเวลานั้นยังเด็กอยู่เข้าใจว่าเสด็จพระราชดำเนินครั้งเดียวเท่านั้น แต่จะมีเวลาอื่นที่จำไม่ได้อีกอย่างไรไม่ทราบเลย ครั้นมาถึงแผ่นดินประจุบันนี้ พระพุทธบุษยรัตนซึ่งแต่เดิมอยู่ที่หอพระเจ้า เชิญย้ายไปอยู่ที่พุทธรัตนสถาน แลมีพระสถูปเก้าไหล่ทองขึ้นบนพุทธมณเฑียร ก็ต้องเสด็จพระราชดำเนินไปสรงน้ำเพิ่มขึ้นอีก ซึ่งรวมเปนการที่ต้องเสด็จพระราชดำเนินในวันเถลิงศกนั้นหลายแห่ง คือเบื้องต้นตั้งแต่สรงน้ำพระบนหอพระจนตลอดสัตปกรณ์พระบรมอัฐิแล้วเสร็จ เสด็จขึ้นแล้วเลี้ยงโต๊ะเจ้าแซ่พระบรมวงศานุวงศ์ในเวลากลางวัน แล้วทรงโปรยทานอัฐทองแดงใหม่ ๆ ไปจนเวลาเย็นพลบ สรงน้ำพระพุทธบุษยรัตนน้อยแลพระสัมพุทธพรรโณภาศ ซึ่งประดิษฐานอยู่บนพระที่นั่งจักรกรีมหาปราสาทชั้นสูง แล้วเสด็จพระราชดำเนินพระพุทธมณเฑียรสรงน้ำพระพุทธสิหิงค์ซึ่งอยู่มุขใต้ แลพระสถูปซึ่งอยู่กลางพระที่นั่ง แล้วจึงเสด็จพระราชดำเนินพระพุทธรัตนสถานสรงน้ำพระพุทธบุษยรัตน แต่เมื่อเวลาพระที่นั่งยังไม่สู้ชำรุดมากนัก เสด็จพระราชดำเนินขึ้นพระที่นั่งบรมพิมาน สรงน้ำพระพุทธรูปเท่าพระชนม์พรรษารัชกาลที่ ๔ แล้ว เสด็จ พระ ราชดำเนินออกวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทางพระที่นั่งอนันตสมาคมฤๅทางประตูแถลงราชกิจ สรงน้ำพระมหามณีรัตนปฏิมากร พระสัมพุทธพรรณี พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ พระพุทธเลิศหล้านภาไลย แลพระคันธารราษฎร์ นมัสการเสร็จแล้วพราหมณ์

จึ่งจุดแว่นเวียนเทียนบายศรี ซึ่งสมโภชพระพุทธรูปเช่นนี้ไม่ใช้ของบริโภคต่าง ๆ อย่างเช่นกล่าวมาแต่ก่อน จานซึ่งจัดปากบายศรีใช้ดอกไม้สดสีต่าง ๆ ประดับทั้งสิ้น ครั้นเมื่อเวียนเทียนเสร็จแล้วเสด็จพระราชดำเนินทางหลังพระอุโบสถสู่หอราชกรมานุสร สรงน้ำแลนมัสการพระพุทธรูป ซึ่งทรงพระราชอุทิศถวายพระเจ้าแผ่นดินกรุงทวาราวดีศรีอยุทธยาโบราณ แล้วเสด็จหอราชพงษานุสร สรงน้ำแลนมัสการพระพุทธรูปซึ่งทรงพระราชอุทิศถวาย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสี่พระองค์ในกรุงรัตนโกสินทรแต่ก่อนมาเมื่อทรงนมัสการทั้งสองหอนี้แล้ว เสด็จพระราชดำเนินทางพระระเบียงด้านตวันตกไปหอพระนาคที่เดียว ครั้นเมื่อรัตนโกสินทรศกปีที่ ๑๐๑ คือบรรจบครบ ๑๐๐ ปีตั้งแต่สร้างกรุง ฉลองวัดพระศรีรัตนสาสดารามแล้ว ทรงพระราชดำริห์ว่าที่พระมณฑปแลพระศรีรัตนเจดีย์ถ้าไม่เสด็จพระราชดำเนินอยู่เสมอ ก็จะร่วงโรยชุดโซมไป จึ่งได้เสด็จพระราชดำเนินขึ้นนมัสการพระไตรปิฎกบนพระมณฑปก่อน แล้วจึ่งเสด็จนมัสการพระสถูปในพระศรีรัตนเจดีย์ แล้วเสด็จลงทางซุ้มประตูด้านเหนือสู่หอพระนาค นมัสการต้นนิโครธแลพระวิหารยอด ซึ่งอยู่ใกล้เคียงที่นั้นด้วย แล้วจึ่งได้สดับปกรณ์ ที่หอพระนาคนั้น แต่เดิมเปนที่ไว้พระพุทธรูปต่าง ๆ หลายสิบองค์ หุ้มทองบ้างหุ้มเงินบ้างหุ้มนากบ้าง ทั้งรูปพระเชษฐบิดร คือรูปสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ซึ่งสร้างกรุงทวาราวดีศรีอยุทธยาโบราณ ที่แปลงเปนพระพุทธรูปเสียแล้วนั้น ก็ประดิษฐานอยู่ด้วย พระอัฏฐิเจ้านายซึ่งไปอยู่ในหอพระนาคนั้น เก็บอยู่ในตู้ผนังข้างหลังพระวิหาร เปนแต่เวลาสงกรานต์ก็เชิญมาตั้งบนม้าสดับปกรณ์ดูสับสนรุงรังมาก ในครั้งเมื่อทรงปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนสาสดารามครั้งนี้ โปรด

ให้เชิญพระพุทธรูปทั้งปวงนั้น ขึ้นไปไว้เสียบนพระวิหารยอด จัดหอพระนาคไว้เปนที่เก็บพระอัฐิเจ้านายอย่างเดียว พระอัฐิที่ไม่มีพระโกษฐเปนแต่ห่อผ้ากองๆ ไว้แต่ก่อนนั้น ก็ให้มีพระโกษฐปิดทองบันจุไว้ทั้งสิ้น เปนการเรียบร้อยดีขึ้นกว่าแต่ก่อน การสดับปกรณ์นั้นก็เหมือนกันกับที่กล่าวมาแล้วด้วยเรื่องของสดับปกรณ์แต่ก่อนนั้น เมื่อสดับปกรณ์เสร็จแล้ว เสด็จพระราชดำเนินกลับทางพระระเบียงด้านตวันตก

การเสด็จพระราชดำเนินวัดพระเชตุพนนั้น บางปีก็มีบ้าง ถ้าเสด็จพระราชดำเนินแล้ว ก็มักจะเปนวันมหาสงกรานต์ฤๅวันเนา ซึ่งไม่มีพระราชธุระมาก เสด็จทางในแต่ไม่มีกระบวนแห่เหมือนอย่างในรัชกาลที่ ๔ ถ้าเปิดวัดพระเชตุพนแล้วก็โปรดให้มีพนักงานคอยเก็บเงิน ถ้าเปนไพร่ๆ ก็เสียเล็กน้อยตามแต่จะมีใจศรัทธา ถ้าเปนผู้ดีก็ตั้งแต่เฟื้องหนึ่งจนถึงกึ่งตำลึง สงกรานต์สามวันปีหนึ่งได้อยู่ในสามชั่งเศษสี่ชั่ง ถวายพระพิมลธรรม สำหรับปฏิสังขรณ์ปัดกวาดถางหญ้าถอนต้นไม้ในวัด ตั้งแต่พระวิหารชุดโซมลงมาก คนที่ดูสดวัดพระเชตุพนก็น้อยไปกว่าแต่ก่อน ในปีหนึ่งสองปีนี้ไม่ได้เปิด

อนึ่งพระเจ้าบรมวงษ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ซึ่งเปนพระบรมราชูปัธยาจารย์ เสด็จสถิตย์อยู่วัดบวรนิเวศน์วิหาร สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ซึ่งเปนพระกรรมวาจาจารย์ สถิตย์อยู่วัดราชประดิษฐ์ เมื่อพ้นจากวันสงกรานต์ไปวันหนึ่งบ้างสองวันบ้าง เสด็จพระราชดำเนินไปถวายไตรจีวรผ้าเนื้อดีสรงน้ำเปนการพิเศษอีกส่วนหนึ่ง เมื่อเสด็จพระราชดำเนินถึงพระอารามเช่นนั้น ก็ทรงนมัสการสรงน้ำพระพุทธชินศรี พระมหาเจดีย์ พระศรีสาศดา พระพุทธไสยาศน์ พระศรีมหาโพธิ์ แลพระ

พุทธวชิรญาณ พระพุทธปัญญาอัคคะ ซึ่งประดิษฐานอยู่ในพระวิหารเก๋งก่อน แล้วจึงเสด็จพระราชดำเนินที่พระตำหนัก ส่วนที่วัดราชประดิษฐ์ก็ทรงนมัสการแลสรงน้ำพระพุทธสีหิงค์ แลพระพุทธชินราช พระพุทธชินศรี พระศรีสาสดา จำลองทั้งสามองค์ ทั้งพระมหาปาสาณเจดีย์ พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย

อนึ่งในการสงกรานต์สามวันฤๅสี่วันนี้ เจ้าพนักงานก็จัดหม้อน้ำเงิน ขวดแป้งสดผ้าทรงพระ ถวายจบพระหัตถ์แล้วไปเที่ยวสรงพระพุทธรูป คือที่วัดพระศรีรัตนสาสดารามสรงพระศรีมหาโพธิแห่ง ๑ วัดพระเชตุพนสรงพระพุทธเทวปฏิมากรแห่ง ๑ วัดมหาธาตุสรงพระประธานแห่ง ๑ วัดอรุณราชวรารามสรงพระประธานแห่ง ๑ วัดสุทัศน์เทพวรารามสรงพระศรีสากยมุนีแลพระศรีมหาโพธิรวม ๒ แห่ง วัดบรมนิวาศสรงพระประธานแห่ง ๑ วัดบวรนิเวศน์สรงพระพุทธชินศรี พระพุทธไสยาศน์รวม ๒ แห่ง วัดสเกษสรงพระศรีศากยทศพลญาณบพิตร พระศรีมหาโพธิรวม ๒ แห่ง วัดประทุมวันสรงพระศรีมหาโพธิแห่ง ๑ วัดราชาธิวาศสรงพระศรีมหาโพธิแห่ง ๑ แลมีผ้าห่มพระพุทธรูป แลพระศรีมหาโพธิสิบสามผืนทำกับขวดน้ำไปด้วยทุกแห่ง แลตั้งศาลาฉ้อทานเหมือนอย่างเทศกาลตรุษที่ได้กล่าวมาแล้วแต่ก่อนนั้น

อนึ่งการตรุษก็ดีสงกรานต์ก็ดี เปนเวลาที่คนทั้งปวงถือกันว่าเปนฤดูฤๅเปนเวลาที่สมควรจะเล่นเบี้ยเปนธรรมเนียมเข้าใจกันซึมซาบ แลเคยประพฤติมาช้านาน ไม่มีผู้ใดจะขับอายฤๅสดุ้งสเทือน ในการเล่นเบี้ยที่กำลังเล่นอยู่ฤๅเล่นแล้ว ไปที่แห่งใดก็เล่าโจทกันถึงการเล่นเบี้ยได้ไม่เปนการปิดบัง บางทีก็ชักจะอวดตัวเปนนักเลง มีสติปัญญาเฉลียว

ฉลาดว่องไว อาจจะเอาไชยชนะพวกพ้องได้ ราวกับว่าไปทัพมีไชยชนะอย่างเดีย ๆ อะไรมา

การที่ถือว่าเล่นเบี้ยไม่เปนการเสียหายอันใด ในเวลานักขัตฤกษ์เช่นนี้ ก็เพราะเปนการที่ได้อนุญาตเปนพยานว่าเจ้าแผ่นดินไม่ขัดขวางห้ามปรามฤๅพลอยเห็นสนุกนี้ด้วย จึงได้ยกหัวเบี้ยพระราชทานให้นักขัตฤกษ์ละ ๓ วัน การที่พระเจ้าแผ่นดินอนุญาตฤๅทรงเห็นดีด้วยในเรื่องเล่นเบี้ยนี้ก็คงจะเปนความจริง แต่คงจะเปนพระเจ้าแผ่นดินบางองค์ เช่นขุนหลวงตากเจ้ากรุงธนบุรี ไปตีเมืองนครศรีธรรมราชได้พระราชทานเงินให้ผู้พายเล่นกำถั่วหน้าพระที่นั่ง ถึงเอาขันตักเงินแจก ความประสงค์ที่ขุนหลวงตากทำเช่นนั้น เพราะตัวท่านเองอยู่ข้างจะเล่นเบี้ยจัดอยู่แล้วนั้นประการหนึ่งท่านก็เห็นใจกันกับพวกทหารทั้งปวง ว่าการสนุกนี้ อะไรไม่เสมอเล่นเบี้ย ประสงค์จะให้ทหารเปนที่รื่นเริงลืมความลำบากที่ต้องทนยาก จึงได้ปล่อยให้เล่นเบี้ยเปนการเอาใจ แต่เพราะการเล่นเบี้ยเปนการไม่ดี ได้สนุกนี้สนานเสียแล้วก็ชวนให้ติด เมื่อเข้ามาถึงในกรุงแล้วก็ยังเล่นต่อไปบ่อย ๆ การที่เล่นเบี้ยนี้ย่อมมุ่งหมายจะต่อสู้เอาทรัพย์กันแลกัน ผู้ซึ่งมีอำนาจวาศนาเสมอ ๆ กันเล่นด้วยกัน เมื่อความปราถนายากได้นั้นกล้าขึ้นก็ชักให้ฉ้อฉนบิดพลิ้วคดโกงกันไปต่าง ๆ ส่วนผู้ซึ่งมีวาศนามากเล่นกับผู้มีวาศนาน้อย เช่นเจ้านายเด็ก ๆ ฤๅเจ้านายผู้ใหญ่บางองค์ซึ่งเขาเล่ากันมา เล่นไพ่กับข้าหลวงแถมหาดเด็กก็ต้องถวายแปดถวายเก้า ไม่ถวายก็ขัดเคืองไป ก็อย่างเช่นขุนหลวงตาก ซึ่งเปนพระเจ้าแผ่นดินมีอำนาจมากเห็นปานนั้น เมื่อมีความปราถนาขึ้นมา แลอาไศรยความมัวเมาในเรื่องอื่นซึ่งทำให้สติเฟือนลอยด้วย จนถึงถึงการ

บ้านเมืองคิดแต่จะหาทรัพย์สมบัติโดยทางเล่นเบี้ย ก็รีดเร่งทรัพย์สมบัติคนทั้งปวง เปนหนี้หลวงไปทั้งบ้านทั้งเมือง จนภายหลังลงไม่ต้องเล่นเบี้ยก็เร่งเอาได้เปล่า ๆ น้ำใจชั่วของขุนหลวงตากนี้ เกิดขึ้นด้วยการเล่นเบี้ยเปนต้น ถึงโดยว่าแรกคิดจะเปนอุบายที่ดีตามเวลาต้องการ ผลที่ออกภายหลังก็ไม่เปนผลอันดีแก่ตนแลผู้อื่น พากันได้ทุกข์ยากลำบากไปทั่วหน้าตลอดจนถึงตัวเอง เพราะเหตุฉนั้นถึงแม้ว่าพระเจ้าแผ่นดินภายหลัง จะมิได้เลิกธรรมเนียมยกหัวเบี้ยพระราชทานในเวลาตรุษเวลาสงกรานต์เสียก็ดี แต่ก็ไม่ได้โปรดให้เล่นเบี้ยในพระราชวัง ฤๅทรงสรรเสริญการเล่นเบี้ย ว่าเปนการสนุกนิ์สนานอย่างหนึ่งอย่างใดเลย เพราะเหตุที่พระบรมราชวงษ์ประจุบันนี้ พระเจ้าแผ่นดินดำรงอยู่ในคุณความประพฤติดี ๓ ประการ คือไม่ทรงประพฤติแลทรงสรรเสริญ ในการที่เปนนักเลงเล่นเบี้ยการพนันอย่าง ๑ ไม่ทรงประพฤติในการดื่มสุราเมรัยแลเกียจกันมิให้ผู้อื่นประพฤติอย่าง ๑ ไม่ทรงประพฤติล่วงในสัตรีที่เปนอัคคมนิยฐานนี้อย่าง ๑ เปนความประพฤติซึ่งพระเจ้าแผ่นดิน ในพระบรมราชวงษ์นี้ได้ทรงงดเว้นเปนขาดสืบ ๆ กันมา พระบรมราชวงษ์นี้จึงได้ตั้งปกครองแผ่นดินอยู่ยืนยาวกว่าบรมราชวงษ์อื่น ๆ ซึ่งได้ปกครองแผ่นดินมาแต่กาลก่อนแล้ว บ้านเมืองก็เจริญสมบูรณปราศจากเหตุการภายใน ซึ่งจะให้เปนที่สดุ้งสเทือนหวาดหวั่นแก่ชนทั้งปวง ไม่มีตัวอย่างในพระราชพงษาวดารระยะใดตอนใดจะเทียบเทียมถึง เพราะฉนั้นเมื่อกล่าวถึงการที่ยกหัวเบี้ยพระราชทานในเวลาสงกรานต์ ซึ่งจะไม่กล่าวถึงก็จะเปนอันไม่ได้กล่าวข้อความเต็มบริบูรณ ในพระราชกุศลสำหรับเดือนห้า จึงต้องกล่าว แต่ขอเตือนพระบรมวงษานุวงษ์ แล

ข้าราชการบันดาที่จะได้อ่านหนังสือนี้ให้มีสติรฤกไว้ ถึงแม้ว่าได้ยกหัวเบี้ยพระราชทานดังนี้ ก็มิได้ยกพระราชทานโดยพระราชประสงค์จะให้เล่นเบี้ยกันให้สบาย เปนแต่พระราชทานไปตามประเพณีซึ่งมีมาแต่ก่อน โดยทรงพระมหากรุณาแก่ชนทั้งปวงว่า ได้เคยรับประโยชน์อันใดแล้วก็ไม่มีพระราชหฤไทยที่จะให้ยกถอนเสีย แต่การเล่นเบี้ยนั้น เปนที่ไม่ต้องพระอัธยาไศรยมาทุก ๆ พระเจ้าแผ่นดิน เพราะฉนั้นควรที่พระบรมวงษานุวงษ์แลข้าราชการ ผู้ซึ่งมีความนับถือเคารพต่อพระบารมีแลพระเดชพระคุณพระเจ้าแผ่นดินสืบ ๆ กันมา ควรจะคิดตริตรองให้เห็นโทษเห็นคุณตามที่จริง แลงดเว้นการสนุกนี้ แลการหาประโยชน์ในเรื่องเล่นเบี้ยนี้เสีย จะได้ช่วยกันรับราชการฉลองพระเดชพระคุณทนุบำรุงแผ่นดิน เพิกถอนความชั่วในเรื่องเล่นเบี้ยซึ่งอบรมอยู่ในสันดานชนทั้งปวง อันอยู่ในพระราชอาณาเขตร เปนเหตุจะเหนี่ยวรั้งความเจริญของบ้านเมืองให้เสื่อมสูญไป ด้วยกำลังที่ชอบกันมาก ๆ แลเปนแบบอย่างความประพฤติให้คนทั้งปวงเอาอย่าง ตามคำนักปราชย่อมกล่าวไว้ ว่าการที่ทำให้เห็นเปนแบบอย่างง่ายกว่าที่จะสั่งสอนด้วยปาก ถ้าเจ้านายขุนนางประพฤติการเล่นเบี้ยอยู่ตราบใด คนทั้งปวงก็ยังเห็นว่าไม่สู้เปนการเสียหายมาก ผู้มีบันดาศักดิ์จึงยังประพฤติอยู่ ถ้าผู้มีบันดาศักดิ์ละเว้นเสียให้เห็นว่าความประพฤติเช่นนั้น เปนของคนที่ต่ำช้าประพฤติแล้ว ถึงแม้ว่าจะเลิกขาดสูญไปไม่ได้ก็คงจะเบาบางลงได้เปนแท้

การพระราชกุศลในนักขัตฤกษ์สงกรานต์ หมดเพียงเท่านี้

คำตักเตือนวันมหาสงกรานต์

ถ้าเสด็จพระราชดำเนินเลี้ยงพระสงฆ์ฉลองพระเจดีย์ทราย มหาดเล็กต้องเตรียมเทียนพานซึ่งสำหรับนมัสการพระพุทธรูปในวัดนั้น แลต้องคอยเชิญเสด็จพระเจ้าลูกเธอไปทรงจุดเทียนเข้าบิณฑ์ แลรับพระสุหร่ายเงินไปคอยถวายสำหรับสรงพระทรายด้วย เวลาค่ำสวดมนต์ฉลองพระชนมพรรษา ภูษามาลาคอยรับดอกไม้ซึ่งทรงจบพระหัตถ์ แล้วขึ้นไปรายนำพระพุทธรูปเท่าพระชนมพรรษา แลรับพระสุหร่ายลงยาราชาวดีคอยถวายสรงพระพุทธรูปด้วย ในวันเนาเวลาเช้าสรงน้ำพระ ภูษามาลาต้องรับพระสุหร่ายลงยาราชาวดี มหาดเล็กรับพระสุหร่ายเงินถวายสรงน้ำพระสงฆ์ แลภูษามาลารายดอกไม้นำพระเหมือนกันทั้งเช้าทั้งเย็น วันเถลิงศกมหาดเล็กต้องคอยถวายเทียนชนวน ทรงจุดเครื่องทองน้อยที่พระบรมอัฐิ อาลักษณ์ฉลากพระนาม เวลาค่ำคงจะเสด็จพระราชดำเนินวัดพระศรีรัตนศาสดารามไม่ใคร่ขาด พานเทียนสำหรับในพระอุโบสถ สำหรับหอราชกรมานุสร หอราชพงษานุสร สำหรับพระมณฑป สำหรับพระเจดีย์ สำหรับต้นนิโครธ สำหรับวิหารยอด สำหรับหอพระนาคเอง ดูต้องตะโกนเวยวายอยู่เนืองนิจ ถ้าจะให้ดีแล้วตัวนายหุ้มแพรนายรองถือเองตามเสด็จให้ติด ๆ ไป ดูก็จะไม่สู้เสียเกียรติยศแลหนักหนาอันใดนัก ดีกว่าต้องวิ่งเถลือกถลาเรียกมหาดเล็กเวรทางเสด็จพระราชดำเนินตำรวจก็มักจะไม่มีใครจำได้ว่าอย่างไร มักนำไป

เกือแล้วเกือเล่าแทบทุกปี คือแรกเสด็จพระราชดำเนินเข้าทางประตูพระระเบียงด้านตวันออก เลี้ยวไปน่าศาลารายข้างเหนือเข้าช่องกำแพงแก้วด้านเหนือ ขึ้นพระอุโบสถด้านน่าพระทวารข้างใต้ ทรงจุดเครื่องนมัสการทองใหญ่แล้วสรงน้ำพระพุทธรูป แลทรงจุดเครื่องนมัสการตามน่าพระ ในขณะนั้นพราหมณ์จุดเทียนเบิกแว่นทีเดียว ไม่ต้องรอให้นมัสการแล้ว ตำรวจจึ่งขึ้นไปเวียนเทียนอยู่ในพระอุโบสถนั้น พอเทียนเข้าแว่นต้องลงมาคอยรับเสด็จพระราชดำเนินอยู่หลังพระอุโบสถ จะเสด็จพระราชดำเนินลงทางพระทวารหลังพระอุโบสถข้างใต้ ขึ้นหอราชกรมานุสรก่อนแล้วจึงหอราชพงษานุสร เมื่อเสด็จจากหอราชพงษานุสรออกทางช่องกำแพงแก้วหลังพระอุโบสถด้านเหนือ ขึ้นซุ้มประตูตรงพระเจดีย์ด้านใต้ แล้วไปขึ้นพระมณฑปทางพระทวารด้านตวันตก เสด็จกลับทางเดิมนั้น ขึ้นช่องคูหาพระศรีรัตนเจดีย์ด้านตวันออก แล้วเสด็จออกทางช่องคูหาด้านเหนือ ตรงไปลงซุ้มประตูด้านเหนือทรงบูชาต้นนิโครธแลวิหารยอด แล้วเสด็จเข้าหอพระนาค ขากลับเสด็จตามพระระเบียงด้านตวันตกออกประตูด้านวันตก

เสด็จพระราชดำเนินวัดบวรนิเวศน์ ทานเทียนมหาดเล็กเกิดความอย่างยิ่งทุกปี พนักงานนมัสการก็ยังไม่รู้สึก เทียนที่จัดไปยังไม่พอถ้ามหาดเล็กผู้ใดจะรับเทียนตรวจเสียด้วยได้จะดี ที่นมัสการที่วัดบวรนิเวศน์นั้น คือเทียนพระพุทธชินศรีคู่ ๑ พระนิรันตรายคู่ ๑ จุดที่โต๊ะข้างซ้ายทั้ง ๒ คู่ ในพระเจดีย์ ๒ คู่ พระที่เก่งเด็กบนทักษิณพระเจดีย์คู่ ๑ พระศรีสาศดาคู่ ๑ พระพุทธไสยาศน์คู่ ๑ พระศรีมหาโพธิคู่ ๑ พระพุทธวชิรญาณคู่ ๑ พระพุทธบัญญาอัคคะคู่ ๑ วัดราชประดิษฐ์

พระพุทธสิหิงค์คู่ ๑ พระพุทธชินราชคู่ ๑ พระพุทธชินศรีคู่ ๑ พระศรีสาศดาคู่ ๑ พระนิรันตรายคู่ ๑ ทั้งนี้ในพระวิหารหลวงทั้งสิ้น พระปาสาณเจดีย์คู่ ๑ พระบรมรูปคู่ ๑ แลให้มหาดเล็กคอยรับผ้าไตรจีวร แลน้ำสรงธูปมัดเทียนมัด อย่าให้ต้องเวยวายทั้งสองวัดด้วย

ที่ ๒๐ พระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัล

การพระราชพิธีกล่าวเปนสองชื่อ แต่เนื่องกันเปนพิธีเดียวนี้ คือในวันสวดมนต์เปนวันพระราชพิธีพืชมงคล ทำขวัญพืชพรรณต่าง ๆ มีเข้าเปลือกเปนต้น จรดพระนังคัลเปนพิธีเวลาเช้า คือลงมือไถ ถ้าจะแบ่งเปนคนละพิธีก็ได้ ด้วยพิธีพืชมงคลไม่ได้ทำแต่ในเวลาค่ำวันสวดมนต์ รุ่งขึ้นเช้าก็ยังมีการเลี้ยงพระต่อไปอีก การจรดพระนังคัลนั้นเล่า ก็ไม่ได้ทำแต่วันซึ่งลงมือแรกนา เริ่มพระราชพิธีเสียแต่เวลาค่ำวันสวดมนต์พิธีพืชมงคลนั้นแล้ว พระราชพิธีพืชมงคลเปนพิธีสงฆ์ ทำที่ท้องสนามหลวงในพระนคร พระราชพิธีจรดพระนังคัลเปนพิธีพราหมณ์ ทำที่ทุ่งส้มป่อยนอกพระนคร พิธีทั้งสองนั้นก็นับว่าทำพร้อมกันในคืนเดียววันเดียวกัน จึงได้เรียกรวมกันว่า พระราชพิธีพืชมงคลแลจรดพระนังคัล ฤกษการพระราชพิธีนี้ ต้องหาฤกษวิเศษกว่าฤกษอื่น ๆ คือกำหนดสี่อย่าง ฤกษนั้นอย่าให้ต้องวันผีเพลี่ยอย่างหนึ่ง ให้ได้ศุภดิถีอย่างหนึ่ง ให้ได้บุรณฤกษอย่างหนึ่ง ให้ได้วันสมภะเคราะห์อย่างหนึ่ง ตำราหาฤกษนี้เปนตำราเคร่ง เขาสำหรับใช้เริ่มที่จะลงมือแรกนาหว่านเข้าดำเข้าเกี่ยวเข้าขนเข้าขึ้นยุ้ง แต่ที่เขาใช้กันนั้นไม่ต้องหาฤกษอย่างอื่น ให้แต่ได้สี่อย่างนี้แล้ว ถึงจะถูกวันอุบาศน์โลกวินาศก็ใช้ได้ แต่ฤกษจรดพระนังคัลอาไศรยประกอบฤกษตามธรรมเนียมด้วยอีกชั้นหนึ่ง ตามแต่จะได้ลงวันใด ในเดือนหกดิถีซึ่งนับว่าผีเพลี่ยนั้น

ข้างขึ้นคือ ๑, ๕, ๗, ๘, ๙, ๑๐, ๑๑, ๑๕, ข้างแรม ๑, ๕, ๖, ๗, ๘, ๑๐, ๑๓, ๑๔, เปนใช้ไม่ได้ ศุภดิถีนั้นก็คือดิถีว่างซึ่งไม่เปนผีเพลี่ยนั้นเอง บุรณฤกษนั้นคือ ๒, ๔, ๕, ๖, ๘, ๑๑, ๑๔, ๑๗, ๒๒, ๒๔, ๒๖, ๒๗, วันสมภเคราะหนั้น คือ วันจันทร วันพุฒ วันพฤหัศบดี วันศุกร กับกำหนดธาตุอีกอย่างหนึ่ง ตามวันที่โหรแบ่งเปน ปถวี อาโป เตโช วาโย ให้ได้ส่วนสัดกันแล้วเปนใช้ได้ จะพรรณาที่จะหาฤกษนี้ก็จะยืดยาวไป เพราะไม่มีผู้ใดที่จะต้องใช้อันใด

การแรกนาที่ต้องเปนธุระของผู้ซึ่งเปนใหญ่ในแผ่นดินเปนธรรมเนียมมีมาแต่โบราณ เช่นในเมืองจีน ๔ พันปีล่วงมาแล้ว พระเจ้าแผ่นดินก็ลงทรงไถนาเองเปนคราวแรก พระมเหษีเลี้ยงตัวไหม ส่วนจดหมายเรื่องราวอันใดในประเทศสยามนี้ ที่มีปรากฎอยู่ในการแรกนานี้ก็มีอยู่เสมอเปนนิจไม่มีเวลาเว้นว่าง ด้วยการซึ่งผู้เปนใหญ่ในแผ่นดินลงมือทำเองเช่นนี้ ก็เพื่อจะให้เปนตัวอย่างแก่ราษฎร ชักนำให้มีใจหมั่นในการที่จะทำนา เพราะเปนสิ่งสำคัญที่จะได้อาไศรยเลี้ยงชีวิตทั่วหน้า เปนต้นเหตุของความตั้งมั่นแลความเจริญไพบูลยแห่งพระนครทั้งปวง แต่การซึ่งมีพิธีเจือปนต่าง ๆ ไม่เปนแต่ลงมือไถนาเปนตัวอย่าง เหมือนอย่างชาวนาทั้งปวงลงมือไถนาของตัวตามปรกติ ก็ด้วยความหวาดหวั่นต่ออันตราย คือน้ำฝนน้ำท่ามากไปน้อยไป ด้วงเพลี้ยแลสัตว์ต่าง ๆ จะบังเกิดเปนเหตุอันตราย ไม่ให้ได้ประโยชน์เต็มภาคภูมิ แลมีความปรารถนาที่จะให้ได้ประโยชน์เต็มภาคภูมิเปนกำลัง จึ่งได้ต้องแสวงหาทางที่จะแก้ไข แลทางที่จะอุดหนุน แลที่จะเสี่ยงทายให้รู้ล่วงน่าจะได้เปนที่มั่นอกมั่นใจ ก็การที่จะแก้ไขเยียวยาน้ำฝนน้ำท่า ซึ่งเปนของเปนไป

โดยฤดูปรกติเปนเองโดยอุบายถงแรงถงทุนอย่างไรไม่ได้ จึ่งต้องอาไศรยคำอธิฐานเอาความสัตย์เปนที่ตั้งบ้าง ทำการซึ่งไม่มีโทษนับว่าเปนการสวัสดิมงคล ตามซึ่งมาในพระพุทธสาสนาบ้าง บูชาเส้นสรวงตามที่มาทางไสยสาตรบ้าง ให้เปนการช่วยแรงแลเปนที่มั่นใจตามความปรารถนาของมนุษย์ซึ่งคิดไม่มีที่สุด ก็ธรรมเนียมการแรกนาซึ่งมีมาในสยามแต่โบราณตามที่ค้นได้ในหนังสือต่าง ๆ คือในหนังสือนพมาศเมื่อครั้งกรุงสุโขไทยนั้น มีข้อความว่า "ในเดือนหก พระราชพิธีไพศาข จรดพระนังคัล พราหมณ์ประชุมกันผูกพรตเชิญเทวรูปเข้าโรงพิธีณท้องทุ่งละหานหลวงน่าพระตำหนักห้างเขา กำหนดฤกษแรกนาว่าใช้วันอาทิตย์ พระเจ้าแผ่นดินทรงเครื่องต้นอย่างเทศ ทรงม้าพระที่นั่งพยุหยาตราเปนกระบวนเพชรพวง พระอรรคชายาแลพระราชวงษานุวงษ์ พระสนมกำนัลเลือกแต่ที่ต้องพระราชหฤไทย ขึ้นรถประเทียบตามเสด็จไปในกระบวนหลัง ประทับที่พระตำหนักห้าง จึ่งโปรดให้ออกญาพลเทพขึ้นแต่งตัวอย่างลูกหลวง มีกระบวนแห่ประดับด้วยกรรชิงบังสูริย์ พราหมณ์เป่าสังข์โปรยเข้าตอกนำหน้า ครั้นเมื่อถึงมณฑลท้องละหาน ก็นำพระโคอุสุภราชมาเทียมไถทอง พระครูพิธีมอบยามไถแลประตักทอง ให้ออกญาพลเทพเปนผู้ไถที่หนึ่ง พระศรีมโหสถซึ่งเปนบิดานางนพมาศเองแต่งตัวเครื่องขาวอย่างพราหมณ์ ถือไถเงินเทียมด้วยพระโคเศวตรพระพรเดินไถเปนที่สอง พระวัฒนเศรษฐีแต่งกายอย่างคฤหบดี ถือไถหุ้มด้วยผ้ารัตกัมพลแดง เทียมด้วยโคกระวิลทั้งไม้ประตัก พระโหราต้นห้องใช้ประโคมดุริยางคดนตรีออกเดินไถเวียนซ้ายไปขวา ชีพ่อพราหมณ์โปรยเข้าตอกดอกไม้ บัณฑุเสียงสังข์ไม้บัณเฑาะว์นำน่าไถ ขุนบริบูรณธัญญานายนักงานนาหลวง

แต่งตัวนุ่งเพลาะศาตราคตสรวมหมวกสาน ถือกระเช้าโปรยปรายหว่านพืชธัญญาหารตามทางไถจรดพระนังคัลถ้วนสามรอบ ในขณะนั้นมีการมหรศพ ระเบงระบำโมงครุ่มหกคเมนไต่ลวด ลอยต่วงรำแพนแทงวิไสย ไก่ป่าช้างหงษ์รายรอบปริมณฑลที่แรกนาขวัญ แล้วจึงปล่อยพระโคทั้งสามอย่างออกกินเลี้ยงเสี่ยงทายของห้าสิ่ง แล้วให้พราหมณ์ทำนายตามตำหรับไตรเพท ในขณะนั้นพระอรรคชายาก็ตำรัสสั่งพระสนมให้เชิญเครื่องพระสุพรรณภาชน์มธุปายาศขึ้นถวายพระเจ้าอยู่หัวเสวย ราชมัลก็ยกมธุปายาศเลี้ยงลูกขุนทั้งปวง" เปนเสร็จการพระราชพิธีซึ่งมีมาในเรื่องนพมาศ

ที่มีมาในกฎมณเฑียรบาลว่า "เดือนไพศาขจรดพระนังคัล เจ้าพระยาจันทกุมารถวายบังคมณหอพระ ทรงพระกรุณายื่นพระขรรค์ พระพลเทพถวายบังคมสั่งอาญาสิทธิ์ ทรงพระกรุณาตั้งพระบรมเดชมิได้ไขน่าลอง มิได้ตรัสคดีถ้อยความ มิได้บัญชาลูกขุน มิได้เสดจออก ส่วนเจ้าพระยาจันทกุมารมีเกยช้าง นำพุทธรูปเทวรูปขึ้นช้างแต่นั้นให้สมโภชสามวันลูกขุนหัวหมื่นพันนา นายร้อยนาหมื่นกรมการในกรมนาเฝ้า แลขุนหมื่นชาวศาลทั้งปวงเฝ้าตามกระบวน" ได้ความในกฎมณเฑียรบาลแต่เท่านี้ เปนข้อความรวม ๆ ลงไปกว่าหนังสือนพมาศหลายเท่า การที่ไปแรกนาไปทำอย่างไรก็ไม่ได้กล่าวถึง วิธีที่จัดการพระราชพิธีนี้เห็นจะไม่เหมือนกันกับที่สุโขไทยเลย ดูเปนต่างครูกันทีเดียว ข้างสุโขไทยดูการพระราชพิธีนี้เปนการคล้ายออกสนามใหญ่ เจ้าแผ่นดินยังถืออำนาจเต็ม ออกญาพลเทพเปนแต่ผู้แทนที่จะลงมือไถนา ส่วนข้างกรุงเก่ายกเอาเจ้าพระยาจันทกุมารเปนผู้แทนพระองค์ มอบพระแสงอาญาสิทธิ์ให้ ส่วนพระพลเทพคงเปนตำแหน่งเสนาบดีผู้ออกหมายตามกระทรวง เจ้าแผ่นดินนั้นเปนเหมือน

หนึ่งออกจากอำนาจจ้าศึกเงียบเสียสามวัน การที่ทำเช่นนี้ก็เห็นจะประสงค์ว่าเปนผู้ได้รับสมมุติสามวัน เหมือนอย่างเปนพระเจ้าแผ่นดินไปแรกนาเองดูขลังมากขึ้น ไม่เปนแต่การแทนกันเล่น ๆ ต่างว่า แต่วิธีอันนี้เห็นจะได้ใช้มาจนตลอดปลาย ๆ กรุงเก่า ด้วยได้เห็นในจดหมายเหตุขุนหลวงหาวัด ความนั้นก็ลงรอยเดียวกันกับกฎมณเฑียรบาล เปนแต่ตัดความไปว่าถึงเวลาไปทำพิธีจรดแรกนั้น คือว่าพระอินทกุมารนั้นถือพระองค์ ส่วนพระมเหษีนั้นนางเทพีนั้นถือพระองค์ ขี่เรือคฤหสองตอนไปถึงทุ่งแก้วขึ้นจากเรือ พระอินทกุมารสรวมมงกุฎอย่างเล็กซึ่งเสดียงเงิน นางเทพีสรวมมงกุฎอย่างเล็กไม่มียอดตราเสดียงเงิน แห่มีสัปประทนบังสูรย์เครื่องยศ ตามบันดาคนตามนั้นเรียกว่ามหาดเล็ก มีขุนนางเคียงถือหวายห้ามสูงต่ำ ครั้นเมื่อถึงโรงพิธีแล้ว พระอินทกุมารจับคันไถเทียมโคอุศุภราชโคกระวิล พระยาพลเทพถือเชือกจูงโค นางเทพีหาบกระเช้าเข้าหว่าน ครั้นไถได้สามรอบแล้ว จึ่งปลดโคออกกินเข้าสามอย่าง ถั่วสามอย่าง หญ้าสามอย่าง น้ำกินซึ่งโคกินคำทำนายต่าง ๆ ซึ่งชื่อผู้แรกนาแปลกกันไปกับในกฎมณเฑียรบาล ข้างหนึ่งเปนจันทกุมารข้างหนึ่งเปนอินทกุมาร ข้างหนึ่งเรียกเจ้าพระยา ข้างหนึ่งเรียกพระ การที่ชื่อแปลกกันนี้ได้พบในจดหมายเหตุขุนหลวงหาวัดนี้เอง เมื่อว่าถึงพระราชพิธีเผาเข้า ว่าพระจันทกุมารเปนผู้ได้รับสมมติไปทำพิธี เพราะฉนั้นต้องเข้าใจว่ามีทั้งพระอินทกุมารพระจันทกุมารเปน ๒ คน ที่ในการพระราชพิธีจรดพระนังคัล ข้างหนึ่งว่าพระอินทกุมาร ข้างหนึ่งว่าพระจันทกุมาร ก็เห็นจะเปนไว้ชื่อกันไปเท่านั้น ฤๅบางทีก็จะผลัดเปลี่ยนเปนคนนั้นแรกนาบ้างคนนี้แรกนาบ้าง แต่ยศก็เรียกว่าเจ้าพระยาฤๅพระอย่างใดจะ

เปนเช่นนี้ ตามที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวท่านทรงพระราชดำริห์เห็นว่าจะเปนเจ้าราชนิกูล คำที่เรียกว่าพระ ๆ นี้ดูใช้ทั่วไปในชื่อเจ้านาย อย่างเช่นชั้นแรก ๆ พระเทียรราชา พระราเมศวร พระมหินทราธิราช อีกชั้นหนึ่งในเวลาเดียวกันนั้นเช่นพระศรีเสาวราช พระเหล่านี้เปนลูกหลวงเอกทั้งนั้น ในชั้นหลัง ๆ มีเจ้าเดิมนำ ก็ดูเปนเหมือนกับจะเรียกนำติดปากไป พอให้รู้ว่าเปนพระราชตระกูล มิใช่พระขุนนางเช่นเจ้าพระพิไชยสุรินทร การซึ่งเห็นว่าพระอินทกุมารฤๅจันทกุมารจะเปนราชนิกูลนั้น ด้วยได้รับยศใหญ่กว่าเจ้าพระยาพลเทพ แต่เมื่อค้นดูในตำแหน่งนาพลเรือน ที่มีชื่อเจ้าราชนิกูลหลายคน ก็ไม่มีชื่อสองชื่อนี้ มีแต่ชื่อพระอินทรมนตรี มีสร้อยว่าศรีจันทกุมารอยู่คนหนึ่ง ถ้าจะคิดว่าตำแหน่งพระอินทกุมารพระจันทกุมารนี้ จะเปนตำแหน่งพระอินทรมนตรีศรีจันทกุมารคน ๑ พระมงคลรัตนราชมนตรี ถ้าจะเติมศรีอินทกุมารเข้าอีกคน ๑ ก็จะเข้าคู่กันได้สนิทอยู่ เพราะกรมสรรพากรนี้ได้บังคับบัญชาการตลาดทั้งปวงดูแต่ก่อนเปนตำแหน่งใหญ่ การแรกนานี้เกี่ยวข้องอยู่กับกรมสรรพากรบ้าง เช่นหมายรับสั่งทุกวันนี้ก็ยังใช้ว่า ขึ้นให้คลังมหาสมบัติสรรพากรใน หมายบอกกำนันตลาดบกตลาดเรือกรุงเทพ ฯ เปนต้น ที่อ้างถึงนี้ใช่จะว่าความตามรูปหมายที่ใช้อยู่ทุกวันนี้ เพราะรูปหมายทุกวันนี้เปนแต่ให้เปนผู้ประกาศให้ลูกค้ารู้ ที่จะว่าเดี๋ยวนี้ประสงค์จะให้รู้ว่าการเกี่ยวข้องกับกรมสรรพากรบ้าง แลกรมสรรพากรแต่ก่อนเปนกรมใหญ่ บางทีตำแหน่งจันทกุมารอินทกุมารนี้ ถึงเปนราชนิกูลจะได้บังคับบัญชากรมสรรพากรบ้างดอกกระมัง หลวงอินทรมนตรีจึงมีสร้อยศรีจันทกุมารติดท้ายอยู่ แต่ตำแหน่งมงคลรัตนนั้นไม่มีอินทกุมาร

หายไป ธรรมเนียมสร้อยชื่อของเก่ากรมใดมักจะใช้สร้อยชื่อเรื่องเดียวกันไปทั้งชุด เช่นกรมช้างใช้สร้อยชื่อสุริยชาติเปนต้น ตลอดทั้งจางวางแดเจ้ากรม ถ้าสร้อยชื่อจันทกุมารอินทกุมารเปนของกรมสรรพากรก็คงจะเปนกรมสรรพากรแรกนา แต่เมื่อคิดอีกอย่างหนึ่งฤๅจะเปนผู้ใดผู้หนึ่งซึ่งควรจะแรกนาแล้ว โปรดให้ไปแรกนาเหมือนอย่างชั้นหลัง ๆ ไม่ว่าตำแหน่งใด ถ้าผู้ใดไปแรกนา ก็เรียกผู้นั้นเปนพระอินทกุมารฤๅพระจันทกุมารจะได้ดอกกระมัง แต่ในชั้นหลังครั้งขุนหลวงหาวัดนี้เรื่องให้อำนาจจนถึงยืนพระธรรค์เห็นจะเลิกเสียแล้วจึ่งไม่ได้กล่าวถึง ดูก็จะได้รับยศคล้าย ๆ ขุนนางแรกนาอยู่ทุกวันนี้

ยังมีอีกเรื่องหนึ่งซึ่งเปนคำพูดกันมาชุม ๆ คู่กันกับพระยาพลเทพยืนชิงช้าตีนตกต้องริบ สำเภาเข้ามาวันนั้นต้องเปนของพระยาพลเทพ ในการแรกนานี้สำเภาเข้ามาก็เปนของผู้แรกนาเหมือนกัน แต่มีวิเศษออกไปที่เรื่องว่าได้กำตากด้วย เรื่องกำตากนี้มีคำพูดกันจนถึงเปนคำพูดเล่น ถ้าผู้ใดจะแย่งเอาสิ่งของผู้ใดเปนการหยอก ๆ กัน ก็เรียกว่ากำตากละ เรื่องกำตากนี้ได้ค้นพบในจดหมายขุนหลวงหาวัด ว่าระหว่างพิธีสามวันนั้น ถ้าเปนพ่อค้าเรือแลเกวียนแลพ่อค้าสำเภาจักมาแต่ทิศใด ๆ ทั้ง ๘ ทิศ ถ้าถึงในระหว่างพิธีนั้น พระอินทกุมารได้เปนสิทธิ์ อนึ่งทนายบ่าวไพร่ของพระอินทกุมาร ในสามวันนั้นจะไปเก็บขนอนตลาดแลเรือจ้างในทิศใด ๆ ก็ได้เปนสิทธิ์ เรียกว่าทนายกำตาก มีข้อความของเก่าจดไว้ดังนี้ พิเคราะห์ดูเห็นว่า ข้อที่ว่าเกวียนแลเรือสำเภามาถึงในวันนั้นเปนสิทธิ์ ดูเหมือนหนึ่งเปนค่าสินค้าซึ่งมาในเกวียนแลสำเภานั้นจะต้องริบเปนของพระอินทกุมารทั้งสิ้น แต่ที่จริงนั้นมุ่งหมายจะว่าด้วยค่าปากเรือแลค่าเกวียนซึ่งเปนภาษีขาเข้าอย่างหนึ่ง การที่อนุญาตให้นั้นอนุญาตค่าปากเรือแลค่าเกวียนในส่วนที่มาถึงวันนั้นให้เปนรางวัล แต่ก็คงจะไม่เปนประโยชน์ที่ได้เสมอทุกปี เพราะการค้าขายแต่ก่อนมีน้อย ที่จะหาสำเภาลำใดแลเกวียนหมู่ใดให้มาถึงเฉพาะในวันพระราชพิธีนั้นได้เสมอทุกปีคงหาไม่ได้ คงจะมีผู้ได้จริง ๆ สักครั้งหนึ่งฤๅสองครั้ง เพียงห้าชั่งหกชั่งก็จะนับว่าเปนเศรษฐีปลื้มกันเต็มที่ จึงได้นิยมโจทย์กันไม่สิ้นสุดจนถึงทุกวันนี้ ส่วนประโยชน์ที่ได้จริง ๆ เปนของเสมออยู่นั้น คงจะเปนค่าตลาดค่าเรือจ้างส่วนวันนั้น เปนยกพระราชทานให้ผู้แรกนาเก็บค่าตลาดที่กล่าวนี้คือที่เก็บอยู่อย่างเก่า เพิ่งมาเลิกเสียในรัชกาลที่ ๔

นายอากรตลาดนั้น มักจะเปนผู้หญิงที่เปนคนค้าขายทำมาหากิน รับผูกจากพระคลังไปเก็บ เช่นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีท้าวเทพากรคนหนึ่งเปนผู้ไปเก็บ ท้าวเทพากรนั้นก็นับว่าเปนเศรษฐี เปนที่นับถือชื่อเสียงเลื่องลือเหมือนอย่างเจ้าตัวคนหนึ่ง ถ้าใครอยากจะสำแดงตัวว่าเปนผู้มีเชื้อแถวแลทรัพย์สมบัติบริบูรณ์ เมื่อได้ถามว่าเปนลูกใครหลานใคร ถ้าเกี่ยวข้องเปนญาติลูกหลานของท้าวเทพากร ถึงห่างเท่าใดก็ต้องอ้างว่าเปนลูกหลานของท้าวเทพากร ข้าพเจ้าเคยได้ยินมาดังนี้ แล้วผู้ที่ฟังนั้นก็เข้าใจซึมซาบว่า เปนคนมั่งคั่งบริบูรณ์ พิกัดเก็บอากรตลาดนั้น เก็บตามแผงลอยร้านหนึ่งเก็บวันละเฟื้อง แต่ผู้ซึ่งเก็บอากรนั้นไม่ใคร่จะเก็บตามพิกัด ด้วยเวลานั้นใช้ซื้อขายกันด้วยเบี้ย มักจะตักตวงเอาเหลือเกินกว่าพิกัด ครั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปตลาดท้ายสนม ดำรัสถามพวกชาวร้านด้วยเรื่องเสียอากรตลาด ทรงเห็นว่าราษฎรที่มีของสดเล็กน้อยมาขายต้องเสียอากร นายตลาดเก็บแรงเหลือเกิน จึงได้โปรดให้เลิกอากรตลาดเสีย เปลี่ยนเปนภาษีเรือโรงร้านตึกแพ อากรตลาดซึ่งเก็บอย่างแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เปนอากรในแบบซึ่งมีมาแต่ครั้งกรุงเก่า การซึ่งว่าหนายของผู้แรกนาไปเที่ยวเก็บอากรขนอนตลาดได้เปนสิทธิ์ทุกแห่งนั้น ก็คือยกอากรที่เก็บร้านละเฟื้องในส่วนวันนั้นพระราชทานให้แก่ผู้แรกนาไปเก็บเอาเอง จึงได้มีหมายให้คลังมหาสมบัติสรรพากรหมายบอกกำนันตลาดบกตลาดเรือ ให้ประกาศป่าวร้องให้ลูกค้ารู้จงทั่วกัน คือให้รู้ว่ากำหนดวันนั้นให้เสียอากรแก่ผู้แรกนา ถ้าเรือสำเภาเข้ามาก็ให้เสียค่าปากเรือค่าจังกอบแก่ผู้แรกนา

เมื่อได้พระราชทานอนุญาตเช่นนี้ ผู้แรกนาก็แต่งทนายออกไปเที่ยวเก็บอากร ผู้แรกนาเองก็เปนเวลานาน ๆ จะได้ครั้งหนึ่ง มุ่งหมายอยากจะได้ให้มาก ทนายซึ่งไปนั้นเล่าก็อยากจะหาผลประโยชน์ของตัวเปนกำไรบ้าง เก็บอากรจึงได้รุนแรงล้นเหลือเกินพิกัดไปมาก มุ่งยิ่งกว่าที่นายตลาดมุ่งอยู่แต่ก่อน จนลูกค้าชาวตลาดทั้งปวงพากันกลัวเกรง เพื่อจะเอาให้มากผู้ที่จะให้ก็ไม่ใคร่จะยอมให้ ข้างผู้ที่จะเอาก็ถืออำนาจที่ได้อนุญาตไป โฉบฉวยเอาตามแต่ที่จะได้ จนกลับเปนวิ่งราวกลาย ๆ คำที่ว่ากำตากจึงได้เปนที่กลัวกัน จนถึงเอามาพูดเปนขู่ ในเวลาที่จะแย่งของอันใดจากกันว่า กำตาก แต่ส่วนคำกำตากเองนั้นดูก็เปนภาษาไทยแท้ แต่แปลไม่ออกว่าอะไร มีท่านผู้หนึ่งได้แปลโดยการเดาลองคิดดูเห็นว่าคำ กำ นั้น แปลว่าถือ ตากแปลว่าของที่ตั้งเปิดเผยไว้ ดังคำที่เรียกว่าเอาของขึ้นตากเปนต้น คือจะถือเอาใจความว่า ร้านตลาดที่เวลาออกขายอยู่เปิดร้าน เอาพัสดุสินค้าออกตั้งวางเพื่อจะซื้อขายแลกเปลี่ยนกัน โบราณาจารย์จึงเรียกว่าตากดอกกระมัง คำว่ากำนั้น ก็คือทนายของพระยาไปเที่ยวฉกฉวยสิ่งของตามร้านตลาด ที่ต้องเอามือกำมาจึงได้ของ ก็คำสองคำนี้เข้าเปนสมาส จึงเปนกำตาก ความเห็นได้กล่าวดังนี้ ข้าพเจ้ายังไม่เห็นด้วย ได้คิดเดาแปลลองดูเองบ้าง สงไสยว่าคำตากนี้จะเรียกตากยาวไป บางทีจะเปนตักดอกกระมังด้วยแต่ก่อนมา การซื้อขายกันในตลาดใช้เบี้ยหอย ตลาดแผงลอยเช่นนี้ มักมีกระจาดฤๅกระบุงไว้คอยรับเบี้ยจากผู้ที่มาซื้อ แลทอนเงินทอนเบี้ยกัน ในที่ ๆ ไว้เบี้ยเช่นนั้น มักมีถ้วยน้ำพริกปากไปล่ ฤๅจอกทองเหลืองคว่ำครอบอยู่ที่กลางกองเบี้ย สำหรับใช้ตักตวง เมื่อเวลา

พระยาผู้แรกนาได้รับอนุญาตให้เก็บเงินค่าอากรตลาดในวันแรกนา ก็ไปเก็บอากรนั้นด้วยเบี้ย จากกระบุงฤๅกระจาดที่ไว้เบี้ยนั้น แต่การที่พระราชทานอนุญาตเช่นนั้น เมื่อแรกอนุญาตก็คงจะยกเงินอากรให้แก่นายตลาด ชาวตลาดต้องเสียแก่พระยาผู้แรกนาฝ่ายเดียว แต่ครั้นภายหลังมานายอากรตลาดก็คงจะผลัดเปลี่ยนกันไป เจ้าพนักงานก็คงจะผลัดเปลี่ยนกันไป เมื่อการจืด ๆ ลงมาภายหลัง เงินอากรก็จะไม่ได้ยกให้นายตลาด ฤๅนายตลาดจะยอมเสียว่าเล็กน้อย ไม่ต้องลดเงินหลวงลง เพราะมีกำไรอยู่มากแล้ว เจ้าพนักงานก็ไม่ต้องเปนธุระอันใด ต่อไปในเรื่องที่จะยกเงินอากรให้ในวันนั้น จนเลยลืมไม่มีใครรู้ว่าเคยลด ข้างฝ่ายนายอากรที่จะมาเก็บอากรตลาดใหม่ต่อไป ก็ไม่รู้สึกว่าวันนั้นเปนวันจะต้องยกเว้นอันใด ฤๅรู้สึกระคายว่าเงินหลวงต้องเสียเติมไม่ได้ยกเว้นให้ ก็คงเก็บตลาดอยู่ในเวลาที่แรกนานั้นไม่ได้ยกเว้น แต่ส่วนทนายของพระยาผู้ซึ่งแรกนา ที่เคยได้ประโยชน์ฤๅรู้ว่าเปนธรรมเนียมได้ประโยชน์มา ก็ออกเที่ยวเก็บตลาด ฝ่ายชาวตลาดจะเถียงว่าได้เสียอากรแล้วไม่ยอมให้ พวกทนายนั้นก็คงไม่ฟัง ล้วงมือลงไปกำฤๅเอาถ้วยเอาจอกตักเบี้ยในกระบุงเอาไปพอแก่ที่จะฉกล้วงเอาได้ ข้างฝ่ายชาวตลาดจะไปร้องฟ้องว่ากล่าวอันใดก็ป่วยการ ได้ไม่เท่าเสีย เพราะเบี้ยที่ทนายพระยามาเอาไปนั้นก็เพียงกำหนึ่งตักหนึ่ง จะเสียค่าธรรมเนียมยิ่งกว่านั้นหลายเท่า จึงตกลงใจว่าเบี้ยกำหนึ่งตักหนึ่งช่างเถิด ครั้นต่อมาภายหลังผู้ที่ไม่ทราบต้นเหตุ เห็นถึงวันแรกนาแล้ว พวกทนายของพระยามาเที่ยวกำเที่ยวตักเบี้ยตามร้าน ก็เรียกว่าพวกกำพวกตักมา ต้องเสียเบี้ยกำเบี้ยตัก ลงเปนธรรมเนียมว่า วันนั้นแล้วเปนต้องเสียอากรอีกชั้นหนึ่ง ร้านละกำละ

คักหนึ่ง ครั้นคำที่เรียกว่าพวกทนายกำทนายคัก เรียกขึ้น ๆ ปากเข้า ก็ขี้เกียจซ้ำทนายอีกครั้งหนึ่ง คงเรียกแต่ทนายกำคัก ก็เมื่อนานมาคำที่พูดอยู่ชิน ๆ ปากของผู้ที่เข้าใจแล้ว หมายว่าไม่เปนอัศจรรย์อันใด ไม่ได้แปลให้กันฟังต่อ ๆ ไปไม่มีผู้รู้มั่นนึง คือความหมายเดิมว่ากระไร ผู้ที่พูดตาม ๆ มาก็พูดไปอย่างนั้นไม่เข้าใจคำแปลว่ากระไรเลย เข้าใจว่าทนายกำคักนั้นเปนภาษาสำหรับพูดแปลว่าแย่งเบี้ยในร้าน ก็อย่างเดียวกันกับคำที่พูดกันอยู่ทุกวันนี้ ว่าโคมลอยก็ดีว่านุ่งก็ดี ก็มีมั่นนึงอาจที่จะชี้แจงชักเรื่องได้ยืดยาว ถ้าไม่ได้จดหมายชี้แจงไว้นานไปภายน่าพูดกันอยู่ยังไม่จืด ก็คงจะต้องเข้าใจว่าโคมลอยนั้นแปลว่าเหลว นุ่งแปลว่าโกงฤๅมือ คำพูดเช่นนี้เปนคำดัดหน่อย ๆ หนึ่ง ไม่ได้แปลที่มาแห่งคำเรียกนั้นไว้ก็เลยไม่มีผู้ใดทราบได้ อนึ่งคำสั้นกับคำยาวมักจะเรียกกลาย ๆ กันไปได้ เช่นคำว่าไก่ ท้าวสุภัติการ (นาก) ที่ตายในเร็ว ๆ นี้ เรียกว่าท้ายเสมอ คำอื่น ๆ ที่ผู้อื่น ๆ เรียกเช่นนี้มีมากหลายคำหลายคน ก็คำที่เรียกว่ากำคักนี้ จะเรียกยาวออกไปว่ากำคากได้บ้างดอกกระมัง เมื่อผู้ที่พูดคำลากยาวเช่นนี้ ได้เขียนหนังสืออันใดลงไว้ ว่ากำคากกำคาก ถึงแม้ว่าผู้ที่ยังเรียกกำคักอยู่ตามเดิมบ้าง เรียกกำคากตามหนังสือบ้าง จะเกิดทุ่งเถียงกันขึ้น ก็คงจะต้องอ้างเอาหนังสือเปนหลักฐานว่าเปนถูก เมื่อไม่มีผู้ใดรู้ความมุ่งหมายของคำนั้น จะชี้แจงตัดสินว่าอย่างไรถูกอย่างไรผิด ก็คงต้องตกลงตามหนังสือจึงได้ปรากฏมาว่า ทนายกำคาก ฤๅเก็บกำคาก เสียค่ากำคาก ได้กำคาก ความที่ว่ามาทั้งนี้ เปนเรื่องเดาทั้งสิ้น ผิดถูกอย่างไรขอโทษที แต่เรื่องกำคากนี้ จะได้มียกอากรหลวงพระราชทานมาเพียงใดก็ไม่ปรากฏ เปนแต่ความนิยมของคนที่พูด

กันอยู่ จนถึงทุกวันนี้ แต่ที่กรุงเทพ ฯ นี้ ถึงแต่ก่อนมาก็ไม่ปรากฏว่าได้ยกอากรพระราชทาน ค่าปากเรือค่าจังกอบก็ไม่ได้ยินว่าพระราชทาน ได้ยินแต่เล่ากันว่า พวกทนายของพระยาเที่ยวเก็บเที่ยวชิงเบี้ยตามตลาด เมื่อไม่ได้เบี้ยสิ่งของอันใดก็ใช้ได้ เรียกว่าไปเก็บกำตาก เรือลำเภาลำใดมาถึงก็ลงไปเที่ยวเก็บฉก ๆ ฉวย ๆ เช่นนี้ เปนเก็บกำตากเหมือนกัน อาการที่ทนายของพระยาไปทำนั้น ตามที่เข้าใจกันว่าในวันนั้น พระยาได้เปนเจ้าแผ่นดินแทนวันหนึ่ง ถึงบ่าวไพร่จะไปเที่ยววิ่งราวแย่งชิงกลางตลาดยี่สานก็ไม่มีความผิด เปนโอกาศที่จะนุ่งได้วันหนึ่งก็นุ่งให้เต็มมือ ฝ่ายผู้ที่ถูกแย่งชิงนั้นก็เข้าใจเสียว่าฟ้องร้องไม่ได้ ด้วยเปนเหมือนวันปล่อยผู้ร้ายวันหนึ่ง ไม่มีใครมาฟ้องร้องว่ากล่าว เปนแต่บ่นกันพึม ๆ พำ ๆ ไปต่าง ๆ จนเปนเรื่องที่สำหรับเอามาพูดเล่น ใครจะแย่งของจากผู้ใดก็เรียกว่ากำตากละ แต่ถึงแม้ธรรมเนียมกำตากนี้ ก็ได้เลิกเสียช้านานหลายสิบปีมาแล้ว แต่การที่ตนมาถ ๆ ด้วยกัน ไม่ชอบความประพฤติเช่นนั้นก็ยังเล่ากันต่อมา จนถึงชั้นเราได้รู้เรื่องดังนี้ ส่วนผู้ที่แรกนาในทุกวันนี้ แต่เดิมมาได้พระราชทานเบี้ยเลี้ยง ๑๐ ตำลึง ครั้นเมื่อเกิดภาษีโรงร้านตึกแพขึ้น โปรดให้หักเงินภาษีเปนค่าเลี้ยงเกาเหลาในการแรกนาอีกชั่งหนึ่ง ครั้นถึงพระยาอภัยรณฤทธิ์แรกนาออกแอดไปว่ากำลังวังชาไม่มีต่าง ๆ จึงได้ตกลงเปนให้เงินเสียคราวละ ๕ ชั่งสืบมา การแรกนาที่ในกรุงเทพ ฯ นี้ มีเสมอมาแต่ปฐมรัชกาลไม่ได้ยกเว้น แต่ถือว่าเปนตำแหน่งเจ้าพระยาพลเทพคู่กันกับยืนชิงช้า เจ้าพระยาพลเทพแรกนายืนชิงช้าผู้เดียวไม่ได้ผลัดเปลี่ยน ครั้นตกมาภายหลังเมื่อเจ้าพระยาพลเทพป่วย ก็โปรดให้พระยาประชาชีพแทนบ้าง แลเมื่อเจ้าพระยานิกร

บดินทร์ยืนชิงช้าก็โปรดให้แรกนาด้วย ในครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เกือบจะตกลงเปนธรรมเนียมว่าผู้ใดยืนชิงช้าผู้นั้นเปนผู้แรกนาด้วย ครั้นมาถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าพระยาพลเทพ (หลง) แรกนา เผอิญถูกคราวฝนแล้งราษฎรไม่เปนที่ชอบใจติเตียนหยาบคายต่าง ๆ ไป จึงโปรดให้เจ้าพระยาภูธราภัยแรกนาถูกคราวดีก็เปนการติดตัวเจ้าพระยาภูธราภัย ได้แรกนามาจนตลอดสิ้นชีวิต พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยกย่องว่าเปนผู้แรกนาดี แลรับสั่งว่าต่อไปภายน่า ถึงเจ้าพระยาภูธราภัยจะป่วยไข้แรกนาไม่ได้ก็จะโปรดให้ในวงษญาติพวกนั้นเปนผู้แรกนา เมื่อเจ้าพระยาภูธราภัยถึงอสัญกรรมแล้ว จึงได้ให้พระยาอภัยรณฤทธิ์เปนผู้แรกนา ตามพระกระแสเดิมมาจนถึงปีนี้ พระยาอภัยรณฤทธิ์ป่วยแรกนาไม่ได้ จึงได้ให้พระยาภาสกรวงษ์ที่เกษตราธิบดี ผู้เจ้าของตำแหน่งเปนผู้แรกนา

การแรกนาที่ กรุงเทพ ฯ นี้ไม่ได้เปนการน่าพระที่นั่ง เว้นไว้แต่มีพระราชประสงค์จะทอดพระเนตรเมื่อใด จึงได้ทอดพระเนตร เล่ากันว่าเมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า ขณะเมื่อทรงปฏิสังขรณ์วัดอรุณ ในปีมแมเบญจศกศักราช ๑๑๘๕ เสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรการทุกวัน ครั้นเมื่อถึงพระราชพิธีจรดพระนังคัลจะใคร่ทอดพระเนตร จึงโปรดให้ยกการพระราชพิธีมาตั้งที่ปรกหลังวัดอรุณ ซึ่งในขณะนั้นยังเปนที่ทุ่งนาไม่ได้เผาศพฝังศพในที่นั้น ครั้นมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรแรกนา ที่ทุ่งส้มป่อยครั้งหนึ่ง ภายหลังโปรดให้มีการแรกนาที่ กรุงเก่า แลที่ เพ็ชรบุรี ได้เสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตร พระยาเพ็ชรบุรี (บัว) แรกนาที่

เขาเทพพนมขวดครั้งหนึ่งฤๅสองครั้ง ในแผ่นดินประจุบันนี้ ก็ได้เสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรแรกนาที่ทุ่งซ่มป่อยครั้งหนึ่ง การพระราชพิธีจรดพระนังคัล แต่ก่อนมีแต่พิธีพราหมณ์ไม่มีพิธีสงฆ์ ครั้นมาถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงเพิ่มพิธีสงฆ์ในพระราชพิธีต่าง ๆ จึงได้เพิ่มในการจรดพระนังคัลนี้ด้วย แต่ยกเปนพิธีหนึ่งต่างหากเรียกว่าพืชมงคล โปรดให้ปลูกพลับพลาขึ้นที่น่าท้องสนามหลวง แลสร้างหอพระเปนที่ไว้พระคันธารราษฎ์ สำหรับการพระราชพิธีพืชมงคลอย่างหนึ่ง พรุณศาตรอย่างหนึ่ง แต่ก่อนมาพระยาผู้จะแรกนาก็มิได้ฟังสวด เปนแต่กราบถวายบังคมลาแล้วก็ไปเข้าพิธีเหมือนตรียัมพวาย กระเช้าเข้าไปรยก็ใช้เจ้าพนักงานกรมนาหาบ ไม่ได้มีนางเทพีเหมือนทุกวันนี้ เมื่อโปรดให้มีพระราชพิธีพืชมงคลขึ้น จึงได้ให้มีนางเทพีสี่คน จัดเจ้าจอมเถ้าแก่ที่มีทุนรอนพาหนะ พอจะแต่งตัวแลมีเครื่องใช้สอยติดตามให้ไปหาบกระเช้าเข้าไปรย เมื่อวันสวดมนต์พระราชพิธีพืชมงคล ก็ให้ฟังสวดพร้อมด้วยพระยาผู้จะแรกนา แลให้มีกรมราชบัณฑิตเชิญพระเต้าเทวบิฐ ซึ่งเปนพระเต้าเกิดขึ้นใหม่ในรัชกาลนั้นประพรมที่แผ่นดินน่าน่าพระยาที่แรกนา ให้เปนสวัสดิมงคลขึ้นอีกชั้นหนึ่ง

การพระราชพิธีนี้ ในเวลาบ่ายวันที่จะสวดมนต์ มีกระบวนแห่พระพุทธรูป ออกไปจากวัดพระศรีรัตนศาสดาราม กระบวนแห่นี้เกิดขึ้นก็ด้วยเรื่องแห่เทวรูปออกไปที่โรงพระราชพิธีทุ่งซ่มป่อย เปนธรรมเนียมมีมาเสียแต่เดิมแล้ว พระพุทธรูปจะไม่มีกระบวนแห่ ก็ดูจะเลวไปกว่าเทวรูป จึงได้มีกระบวนแห่ กำหนดธงมังกร ๑๐๐ ธงตขาบ ๓๐๐ กลองชนะ ๒๐ จ่าปี่จ่ากลอง แตรงอน ๑๐ แตรฝรั่ง ๘ สังข์ ๒ เครื่อง

สูงสำรับหนึ่ง คู่แห่ ๓๑๐ พิณพาทย์ ๒ สำรับ กลองแขก ๒ สำรับ ราชยานกง ๓ เตียงโถง ๓ คนหามพร้อม มีราชบัณฑิตประคองแลภูษามาลาเชิญพระกลด พระพุทธรูปซึ่งตั้งในการพิธีแห่ออกไปจากพระราชวัง คือพระคันธารราษฎร์นั่งก้าไหล่ทององค์ใหญ่ ซึ่งอยู่ที่หอในวัดพระศรีรัตนสาศดารามองค์ ๑ พระคันธารราษฎร์ยืนก้าไหล่ทององค์ ๑ พระคันธารราษฎร์อย่างพระชนม์พรรษาเงินองค์ ๑ เกิดขึ้นในแผ่นดินประจุบันนี้ พระทรมานเข้าอยู่ในครอบแก้วสร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๓ องค์ ๑ พระไชยประจำแผ่นดินประจุบันองค์ ๑ พระไชยเนาวโลหะน้อยองค์ ๑ พระพุทธรูปทั้งนี้ เชิญไปจากหอพระเจ้าในพระบรมมหาราชวัง เทวรูป ๒ องค์นั่งแท่นเดียวกัน ๑ รูปพระโค ๑ แล้วเชิญพระพุทธรูปพระคันธารราษฎร์ยืนก้าไหล่ทอง ซึ่งไว้ที่หอพระท้องสนามหลวง ลงมาอีกองค์ ๑ พระพุทธรูปทั้งนี้เชิญขึ้นตั้งบนโต๊ะทองใหญ่ ในพระแท่นมณฑลองค์น้อย มีเชิงเทียนราย ๙ เชิง พานทองดอกไม้ ๒ พาน กระถางธูปหยกกระถางหนึ่ง ตามรอบม้าทองที่ตั้งพระ บนพระแท่นมณฑล แลใต้ม้าทองไว้พรรณเครื่องเพาะปลูกต่าง ๆ คือเข้าเหนียวเข้าเจ้าต่าง ๆ ตามแต่จะหาได้ เมล็ดน้ำเต้าแมงลักแตงต่าง ๆ ถั่วต่าง ๆ เข้าโพดเข้าฟ่างลูกเดือยงา ของทั้งนี้กำหนดสิ่งละ ๒ ทนาน เผือกมันต่าง ๆ สิ่งละ ๑๖ เหง้า ที่ควรกรอกลงขวดตัดที่กรอกลงขวดตั้งเรียงรายไว้ร้อย มีเครื่องนมัสการทองทิศสำรับ ๑ ที่พลับพลาโถงมุมกำแพงแก้ว ซึ่งเปนที่ทอดพระเนตรมาตั้งโต๊ะจีน มีเทวรูป ๒ องค์ แลรูปพระโคเหมือนที่ตั้งในพระแท่นมณฑล แต่เปนขนาดใหญ่ขึ้น รอบโรงพระราชพิธีปักราชวัตรฉัตรกระดาษธงสายสิญจน์ เวลาค่ำเสด็จออกทรงถวายผ้าสบงจีวรกราบพระ พระสงฆ์ที่สวดมนต์ ๓๐

รูป พระที่สวดมนต์นั้นใช้เจ้าพระราชาคณะ คือพระราชประสงค์เดิมนั้น จะใช้หม่อมเจ้าพระสังวรวรประสาธน์ ซึ่งถือตาลปัตรงาเปนราชาคณะฝ่ายสมถะ ต่อมาจึงได้ติดเปนตำแหน่งเจ้าพระ พระที่สวดมนต์อีก ๑๐ รูป ใช้พระเปรียญ ๓ ประโยคเปนพื้น พระสงฆ์รับผ้าไปครองเสร็จแล้วกลับขึ้นมานั่งที่ จึงได้ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการ ทรงตั้งสัตยาธิษฐานในการพระราชพิธี แล้วทรงศีล พระยาผู้ที่แรกนานั่งท้ายพระสงฆ์มีพานธูปเทียนดอกไม้ขึ้นไปจุดบูชาพระรับศีลแลฟังสวด เวลาที่สวดมนต์นั้นหางสายสิญจน์พาดที่ตัวพระยาผู้แรกนาด้วย นางเทพี ๔ คน ก็นั่งฟังสวดในม่านหลังพระแท่นมณฑล เมื่อทรงศีลแล้วทรงจุดเทียนพานเครื่องนมัสการที่พระแท่นมณฑล แลที่หอพระที่พลับพลา ทรงสุหร่ายประพรมน้ำหอม แลเจิมพระพุทธรูปเทวรูปทุกองค์ ในขณะนั้นอาลักษณ์นุ่งขาวห่มขาว รับหางสายสิญจน์พาดบ่า อ่านคำประกาศสำหรับพระราชพิธี คำประกาศสำหรับพระราชพิธีนี้เก็บรวบรวมความบันดาที่เกี่ยวข้องในเรื่องการนา ที่มีมาในพระพุทธสาสนา มาว่าโดยย่อ ๆ เปนคำอธิษฐานในการพระราชพิธี เพื่อให้เกิดสวัสดิมงคล คำประกาศนั้นมีข้อใจความดังต่อไปนี้ เริ่มต้นว่าคาถาเปนทำนองสรภัญญ สำหรับสวดอธิษฐานในการพระราชพิธี ตั้งแต่นะโมตัสสะภะคะวะโต สุนิพพุตัสสะตาทิโน จนถึงสัมปัชชันเตววะสัพพะโสติเปนที่สุด พระคาถานี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้นใหม่ เก็บข้อความย่อเปนคำอธิษฐาน ดังจะได้กล่าวคำแปลสืบไปภายน่า แลพระคาถานั้นมีพระนามพระเจ้าแผ่นดินอยู่ ที่ต้องใช้ผลัดเปลี่ยนตามพระนาม คืออันหาภัญจะมหาราชาเมื่อรัชกาลที่ ๔ ใช้ ปะระเมนโทมะหิปะติ ในรัชกาล

ประจุบันนี้ ใช้ประระมินโหมะหิปะติ นอกนั้นก็คงอยู่ตามเดิม เมื่ออ่านพระคาถาเปนคำสรภัญญะจบลงแล้ว จึ่งได้เดินเนื้อความเปนสยามพากย์คำร้อยแก้ว เริ่มตั้งแต่ชยมบาทบวรอาทรถวายอภิวาทเปนต้น ข้อความที่ยกมาอธิฐานเปนเนื้อความ ๔ ข้อ ๆ หนึ่งสรรเสริญพระพุทธคุณ ที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ธรรม อันเปนเครื่องระงับความเศร้าโศก เพราะสละกิเลศทั้งปวงได้สิ้น ชนทั้งปวงซึ่งเร่าร้อนอยู่ด้วยตัณหา ไม่ควรเปนที่งอกแห่งผล ได้สดับธรรมที่พระพุทธเจ้าสอนก็ให้อุบัติงอกงามขึ้นได้ในสันดาน พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น กับทั้งพระธรรมพระสงฆ์เปนเนื้อนาอันวิเสศ เหตุที่หว่านพืชเจริญผล อนึ่งพืช คือกุศลอาจจะให้ผลในประจุบันแลภายน่า ขอจงให้ผลตามความปรารถนา คือในเดือนนี้กำหนดจรดพระนังคัลจะหว่านพืชในภูมินา ขอให้งอกงามด้วยดีอย่ามีพิบัติอันตรายเปนคำอธิฐานข้อที่ ๑ ต่อไปยกพระคาถาภาสิตซึ่งมีมาในภารทวาชสูตร นอกนั้นเปนคำอธิฐาน ความในพระสูตรนั้นว่าพราหมณ์ผู้หนึ่งชื่อกสิภารัทวาชะไปทำนาอยู่ในที่นาของตน พระพุทธเจ้าทรงเห็นอุปนิไสยว่าจะได้มรรคผล เวลาบิณฑบาตพระองค์เสด็จไปยังที่พราหมณ์ไถนาอยู่แล้วตรัสปราไส พราหมณ์จึงติเตียนว่าสมณะนี้ขี้เกียจเที่ยวแต่ขอทานเขากิน ไม่รู้จักทำไร่ไถนาหาเลี้ยงชีวิตรเหมือนเช่นเรา พระองค์จึงตอบว่า การทำนาเราก็เข้าใจ เราได้ทำนาเสร็จแล้ว แต่การนาของเราไม่เหมือนอย่างของท่าน เครื่องที่เปนอุปการะในการนาของเรามีครบทุกสิ่ง คือศรัทธาความเชื่อเปนพืชเข้าปลูก ตะปะธรรมซึ่งเผากิเลศให้เร่าร้อน แลอินทรีย์สังวร ความระวังรักษาอินทรีย์ กับทั้งโภชนะมัตตัญญู รู้ประมาณในโภชนาหารเปนน้ำฝน ปัญญาเปนคู่แอก

แลไถ หิริเปนงอนไถ ใจเปนเชือกชัก สติเปนประตักสำหรับเตือน ความสัตย์เปนท่อสำหรับไขน้ำ ความเพียรที่กล้าหาญสำหรับชักแอกไถ ความสำรวมใจเปนของสำหรับปลดแอกไถ นำไปบันลุที่อันเกษมจากกิเลศเครื่องประกอบสัตว์ ย่อมไปยังสถานที่ไม่รู้กลับเปนสถานที่ไม่เศร้าไม่โศก มีแต่ความศุขสำราญ การไถของเราเช่นนี้ มีผลเปนอมะตะไม่รู้ตาย บุคคลมาประกอบการไถเช่นว่านี้แล้ว ย่อมพ้นจากทุกข์สิ้นทุกประการ ใจความในพระสูตรนั้นดังนี้ ที่ยกมาอธิฐานในคำประกาศพระราชพิธีว่าเฉพาะแต่พระคาถายกว่าเปนความจริงตามที่พระพุทธเจ้าตรัส ขออำนาจความสัตย์นั้น ให้เข้าที่หว่านงอกงามทั่วชนบท แลให้ฝนอุดมดี คำอธิฐานนี้นับเปนข้อที่ ๒ ต่อนั้นไปยกคาถาซึ่งมีมาในเตมียชาฎก มีเรื่องราวว่าพระเจ้าพาราณสีมีพระราชโอรสพระองค์หนึ่งชื่อเตมียกุมาร เมื่อยังทรงพระเยาว์อยู่พระบิดาอุ้มประทับในพระเพลาในเวลาเสด็จออกว่าราชการ สั่งให้ลงราชทัณฑ์แก่ผู้มีความผิดต่าง ๆ พระเตมียกุมารได้ฟังก็มีพระหฤไทยท้อถอยไม่อยากจะรับราชสมบัติต่อไป จึงแกล้งทำเปนใบ้เปนง่อยเปลี้ยพิการจริตจนทรงพระเจริญใหญ่ขึ้น พระบิดาสั่งให้นายสุนันทสาระถีเอาไปฝังเสียในป่า พระเตมียกุมารจึงกล่าวคาถาแสดงผลที่บุคคลไม่ประทุษฐร้ายต่อมิตรสิบคาถา แต่ที่ยกมาใช้เปนคำอธิฐานในการพระราชพิธีนั้นแต่สองคาถาเริ่มตั้งแต่ ภาสิตาจะขิมา คาถา มีเนื้อความว่า สำคัญผู้เปนใบ้แลเปนง่อยได้ภาสิตไว้ว่าผู้ใดไม่ประทุษฐร้ายต่อมิตร ไถที่จะเปนกำลังไถหว่านของผู้นั้น จะมีแต่เจริญไม่รู้เปนอันตราย พืชพรรณใด ๆ ที่ผู้นั้นได้หว่านลงในไร่นาแล้ว ย่อมงอกงามดีมีผลให้สำเร็จประโยชน์ ผู้นั้นย่อมได้บริโภคผลของพืชพรรณนั้นสมประสงค์ ไม่มีพิบัติอันตราย อีกพระคาถา

หนึ่งนั้นว่า ข้อหนึ่งผู้ใดไม่ประทุษฐร้ายต่อมิตร ผู้นั้นจะไม่รู้เปนอันตราย ด้วยข้าศึกศัตรูหมู่ปัจจามิตรจะคิดทำร้ายก็ไม่อาจจะครอบงำย่ำยีได้ เปรียบประหนึ่งต้นนิโครธใหญ่ มีสาขากิ่งก้านรากย่านหยั่งลงกับพื้นแผ่นดินมั่นคงแน่นหนา แม้นถึงลมพยุใหญ่จะพัดต้องประการใด ก็ไม่อาจเพิกถอนต้นนิโครธให้กระจัดกระจายไปได้ฉนั้น ข้อความในเรื่องเหมียชาฎกมีดังนี้ ยกคาถานี้มาอธิฐานด้วยอำนาจไมตรีจิตร ขอให้เข้าที่หว่านลงในภูมินาทั่วพระราชอาณาเขตรงอกงามบริบูรณ์ เปนคำอธิฐานข้อที่ ๓ ต่อนั้นไปอ้างพระราชหฤไทยพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งทรงพระเมตตากรุณาแก่ประชาราษฎร ตั้งพระราชหฤไทยจะบำรุงให้อยู่เย็นเปนศุขทั่วหน้า เปนความสัตย์จริงด้วยอำนาจความสัตย์นั้น ขอให้เข้างอกงามบริบูรณ์ทั่วพระราชอาณาเขตรเปนคำอธิฐานข้อที่ ๔ คำอธิฐานทั้ง ๔ ข้อนี้ที่เปนสยามพากย์แปลเนื้อความลงกันกับพระคาถาที่กล่าวแล้วข้างต้น เปนจบตอนหนึ่ง ต่อนั้นไปดำเนินคำประกาศเทพยดา แสดงพระราชดำริห์ซึ่งทรงพระปรารภเรื่องพระพุทธรูป ซึ่งเรียกว่าคันธารราษฎ์ยกนิทานในวาริชชาฎกมากล่าวว่า เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จอยู่ณพระเชตวันในเมืองสาวัตถี ฝนแล้งเข้ากล้าในนาแห้งทั่วทั้งเมือง น้ำในลำธารห้วยคลองหนองบึงทุกแห่งก็แห้งจนถึงสระโบกขรณีที่เคยเปนพุทธบริโภคน้ำก็แห้งจนเห็นตม ปลาทั้งหลายก็ได้ความลำบากด้วยฝูงกามาจิกกินเปนอาหารต้องมุดซ่อนอยู่ในตม ในขณะนั้นพระพุทธเจ้าเสด็จไปทรงบิณฑบาตเห็นเหตุดังนั้น ก็มีพระหฤไทยกรุณา เมื่อเสด็จกลับมาทำภัตตะกิจแล้วจึ่งตรัสเรียกพระอานนท์ให้นำผ้าอุทกสาฎกมาถวาย พระอานนท์ก็ทูลว่าน้ำในสระแห้งเสียหลายวันแล้ว พระองค์ก็ตรัสเรียกผ้าอุทกสาฎกยืนคำอยู่ พระอานนท์จึ่งได้นำมาถวาย

พระองค์ทรงรับผ้ามา ชายส่วนหนึ่งนั้นทรง ส่วนหนึ่งนั้นตระหวัดขึ้นบนพระอังสประเทศ เสด็จยืนที่ฝั่งสระแสดงพระอาการ พระหัตถ์ขวากวักเรียกฝน พระหัตถ์ซ้ายหงายรองน้ำฝน ขณะนั้นฝนก็ตกลงมาเปนอันมากท่วมในที่ซึ่งควรจะขังน้ำทุกแห่ง มนุษย์แลสัตว์ทั้งปวงก็มีความชื่นชมยินดีกล่าวคำสรรเสริญต่าง ๆ เมื่อพระองค์ทรงทราบจึงตรัสว่าแต่กาลปางก่อน นตะปมัจฉะชาติ คือปลาช่อน ก็อาจตั้งสัตยาธิษฐานให้ฝนตกลงได้ แต่ในคำประกาศนี้หาได้ยกคาถา นตะปมัจฉะชาติ มากล่าวไว้ไม่ ด้วยท้องเรื่องของคาถานั้นเปนเรื่องขอฝน ในคำประกาศนี้ประสงค์แต่จะกล่าวถึงเรื่องพระพุทธรูปคันธารราษฎร์ ซึ่งยกเรื่องนิทานมากล่าวก็เพราะเรื่องเนื่องติดกันเท่านั้น เพราะฉนั้นจึงจะของดเสียไม่นำคาถาพระยาปลาช่อนอธิษฐานมากล่าวอธิบายในที่นี้ เหมือนอย่างเรื่องวัฏฏกชาฎก ด้วยคาถานั้นบางทีจะต้องกล่าวในพิธีพิรุณศาสตร์ จึงจะขอว่าความตามคำประกาศนั้นต่อไปว่าเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพานแล้วได้สองร้อยปีเศษ มีพระเจ้าแผ่นดินองค์หนึ่งได้ครอบครองเปนใหญ่ในคันธารราษฎร์ มีความเลื่อมใสในพระมัชฌันติกะเถระ ซึ่งได้รับพระพุทธสาสนาไปถือสืบต่อกันมาหลายชั่วแผ่นดิน ภายหลังพระเจ้าแผ่นดินในคันธารราษฎร์องค์หนึ่งได้ทรงฟังเรื่องพระพุทธเจ้าทรงบันดาลให้ฝนตกนั้น ก็ทรงเลื่อมใสให้สร้างพระพุทธปฏิมากรมีอาการอย่างจะสรงน้ำทำปฤษณาเรียกฝนเช่นนั้น ครั้นเมื่อปีใดฝนแล้งก็ให้เชิญพระพุทธปฏิมากรนั้นออกตั้งบูชาขอฝน ฝนก็ตกลงได้ดังประสงค์ ภายหลังมามีผู้ที่นับถือพระพุทธสาสนาสร้างพระพุทธรูปมีอาการเช่นนั้น ต่อ ๆ มาก็เรียกสมญาว่าพระพุทธคันธารราษฎร์ เพราะเหตุที่ได้สร้างขึ้นในเมืองคันธารราษฎร์เปนตัวอย่างต้นเดิมมา ครั้นเมื่อได้ทอดพระเนตรเห็นพระ

พุทธรูปมีอาการเช่นนั้น จึงได้โปรดให้หล่อขึ้นใหม่ก้าไหล่ทองคำไว้สำหรับตั้งในการพระราชพิธี เปนจบเรื่องพระคันธารราษฎร์ ต่อนี้ไปว่าด้วยการพระราชกุศลที่ทรงบำเพ็ญในการพระราชพิธีนี้ ทรงพระราชอุทิศแก่เทพยดาเปนต้น แล้วเปนความอธิษฐานตามพระราชพิธีตั้งปลายตามธรรมเนียม ครั้นเมื่ออ่านประกาศจบแล้ว พระสงฆ์จึงได้สวดมนต์มหาราชปริตสิบสองตำนาน เมื่อถึงท้ายสวดมนต์สวดคาถานะโมตัสสะภควะโต สุนิพพุตัสสะตาทิโน เหมือนอย่างเช่นอาลักษณ์อ่านเปนทำนองสรภัญญะซึ่งกล่าวมาแล้ว เมื่อสวดมนต์จบแล้วพระราชทานน้ำสังข์ใบมะตูมทรงเจิมหน้าเจิมมือพระยาผู้แรกนาแลนางเทพีทั้งสี่ แต่พระยาผู้แรกนานั้นได้พระราชทานพระธำมรงค์มณฑปนพเก้า ให้ไปสวมในเวลาแรกนาด้วยสองวง แล้วพระครูพราหมณ์พฤฒิบาศมารดน้ำสังข์ให้ใบมะตูมต่อไป ขณะเมื่อพระราชทานน้ำสังข์นั้น พระสงฆ์สวดชยันโตประโคมพิณพาทย์เปนเสร็จการในเวลาค่ำ รุ่งขึ้นเลี้ยงพระสงฆ์แล้วแห่พระพุทธรูปกลับ เปนหมดพระราชพิธีพืชมงคล

พระราชพิธีจรดพระนังคัล เริ่มแต่เวลาบ่ายวันสวดมนต์พระราชพิธีพืชมงคล มีกระบวนแห่ ๆ พระเทวรูปพระอิศวร ๑ พระอุมาภควดี ๑ พระนารายน์ ๑ พระมหาวิฆเนศวร ๑ พระพลเทพแบกไถ ๑ กระบวนแห่มีธงมีคู่แห่เครื่องสูงกลองชนะ คล้ายกันกับที่แห่พระพุทธรูป เปนแต่ลดหย่อนลงไปบ้าง ออกจากในพระบรมมหาราชวังไปโดยทางบกเข้าโรงพิธีที่ทุ่งส้มป่อยนาหลวง เวลาค่ำพระมหาราชครูพิธีทำการพระราชพิธีเหมือนอย่างพิธีทั้งปวงไม่มีการแปลกประหลาดอันใด

รุ่งขึ้นเวลาเช้าตั้งกระบวนแห่ ๆ พระยาผู้แรกนา กำหนดเกณฑ์คนเข้ากระบวนแห่ ๕๐๐ กระบวนนั้นไม่เปนกระบวนใหญ่เหมือนอย่างแห่ยืนชิงช้า คือธงตราตำแหน่งของผู้แรกนานำ แล้วมีโทนนุ่งตาโถงสรวมเสื้อแดงสพายดาบฝักแดงฝักเขียวสองแถว กระบวนสรวมเสื้อเสนากุฎ กางเกงริ้วสองแถว ๆ ละ ๑๕ ถัดมามีโทนขุนหมื่นสรวมเสื้อเข้มขาบยัดตัด สพายดาบฝักเงินแถวละ ๑๕ กลองชนะ ๑๐ คู่ จ่าปี่ ๑ กรรชิงน่าคู่ ๑ เสลี่ยงพระยาผู้แรกนา สัปประทน บังสูรีย์ มีหลวงในมหาดไทยคู่ ๑ กระลาโหมคู่ ๑ กรมท่าคู่ ๑ กรมนาคู่ ๑ กรมวังคู่ ๑ กรมเมืองคู่ ๑ เปนคู่เคียง ๑๒ คน นุ่งผ้าไหมสรวมเสื้อเยียรบับ กรรชิงหลังคู่ ๑ บ่าวถือเครื่องยศแลถืออาวุธตามหลังเสลี่ยง คู่แห่หลังถือดาบเชลยแถวละ ๑๕ ถือหอกคู่แถวละ ๑๕ ถือกระบองแถวละ ๑๕ พระยาผู้แรกนาแต่งตัวเหมือนยืนชิงช้า เมื่อถึงโรงพระราชพิธีเข้าไปจุดธูปเทียนบูชาเทวรูป แล้วตั้งสัตยาธิฐานจับผ้าสามผืน ผ้านั้นใช้ผ้าลายหกคืบผืน ๑ ห้าคืบผืน ๑ สี่คืบผืน ๑ ถ้าจับได้ผ้าที่กว้างเปนคำทำนายว่าน้ำจะน้อย ถ้าได้ผ้าที่แคบว่าน้ำจะมาก เมื่อจับได้ผ้าผืนใดก็นุ่งผ้าผืนนั้น ทับผ้านุ่งเดิมอีกชั้นหนึ่ง นุ่งอย่างบ่าวขุนออกไปแรกนา มีราชบัณฑิตคนหนึ่งเชิญพระเต้าเทวบิฐประน้ำพระพุทธมนต์ไปน่า พราหมณ์เชิญพระพลเทพคนหนึ่ง เป่าสังข์ ๒ คน พระยาจับยามไถ พระมหาราชครูพิธียืนประตักด้ามหุ้มแดง ไถดะไปโดยรีสามรอบ แล้วไถแปรโดยกว้างสามรอบ นางเทพีทั้ง ๔ จึงได้หาบกระเช้าเข้าปลูก กระเช้าทอง ๒ คน กระเช้าเงิน ๒ คน ออกไปให้พระยาโปรยหว่านเข้า แล้วไถกลบอีกสามรอบ จึงกลับเข้ามายังที่พัก ปลดพระโคออกกินเลี้ยง ของเสี่ยงทายของ ๗ สิ่ง

คือเข้าเปลือกเข้าโพดถั่วงาเหล้าน้ำหญ้า ถ้าพระโคกินสิ่งไรก็มีคำทำนาย แต่คำทำนายนั้น มักจะว่ากันว่า ถ้าพระโคกินสิ่งใดสิ่งนั้นจะบริบูรณ แต่ก็ดูว่ากันไปหลวม ๆ เช่นนั้น ไปนึกไม่ออกเสียที่กินเหล้าอะไรจะบริบูรณ เพราะจะสังเกตคำทำนายที่ถวายทุก ๆ ปีก็สังเกตไม่ได้ เพราะข้าพเจ้าได้เห็นคำทำนายมา ๒๓ ครั้งแล้วก็มีแต่ว่าข้าพระพุทธเจ้าโหรพราหมณ์ รับพระราชทานพยากรณ์ว่าในปีอะไร ๆ ศกนี้ธัญญาหารผลาหารจะบริบูรณ เหมือนกันเปนคำพิมพ์ทั้ง ๒๓ ครั้ง การเท่านี้เปนเสร็จพระราชพิธีจรดพระนังคัลแห่พระยากลับ แล้วแห่เทวรูปกลับ ในการจรดพระนังคัลเปนเวลาคนมาประชุมมาก ถึงจะอยู่บ้านไกล ๆ ก็มักจะมาด้วยมีประโยชน์ความต้องการ เมื่อเวลาไปรยเข้าปลูกลงในนา พอพระยากลับแล้วก็พากันเข้าแย่งเก็บเข้า จนไม่มีเหลืออยู่ในพื้นนาเลย เมื่อรัชกาลที่ ๔ ได้โปรดให้ไปชัณสูตรหลายครั้งว่าน่าจะตกค้างอยู่บ้างฤๅไม่ ก็ไม่พบเหลืออยู่จนงอกเลย เมื่อทอดพระเนตรแรกนาที่เพ็ชรบุรีเห็นคนที่เข้ามาแย่งเก็บพรรณเข้าปลูกออกไปหมดแล้ว รับสั่งให้ตำรวจหลายคนออกไปค้นหาเมล็ดเข้าว่าจะเหลืออยู่บ้างฤๅไม่ ก็ไม่ได้มาเลยจนสักเมล็ดหนึ่ง พรรณเข้าปลูกซึ่งเก็บไปนั้น ไปใช้เจือในพรรณเข้าปลูกของตัว ให้เปนสวัสดิมงคลแก่นาบ้าง ไปปนลงไว้ในถุงเงินให้เกิดประโยชน์งอกงามบ้าง การแรกนาจึงเปนที่นิยมของคนทั้งปวงไม่จืด ยังนับว่าเปนพระราชพิธีซึ่งเปนที่ต้องใจคนเปนอันมาก

หัวเมืองซึ่งมีการแรกนา มีของหลวงพระราชทานเกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๔ คือกรุงเก่าเมือง ๑ เพ็ชรบุรีเมือง ๑ แต่เมืองซึ่งเขาทำแรกนามาแต่เดิม ไม่มีของหลวงพระราชทาน คือเมืองนครศรีธรรมราชเมือง

ไชยา ๒ เมืองนี้เปนเมืองมีพราหมณ์ ๆ เปนธุระในการพิธี แต่ผู้ว่าราชการเมืองไม่ได้ลงแรกนาเอง มอบให้หลวงนาขุนนาเปนผู้แรกนาแทนตัว เมืองสุพรรณบุรีอีกเมืองหนึ่งก็ว่ามีแรกนา ไม่ได้เกี่ยวข้องในการหลวงเหมือนกัน แต่ในปีนี้ได้จัดให้มีการแรกนาขึ้นเปนการหลวงอีกเมืองหนึ่ง ที่นั่งพลับพลาที่ท้องสนาม รื้อย้ายไปที่ริมศาลหลักเมือง การแรกนาจึงได้ย้ายไปทำที่พลับพลาใหม่ ตั้งแต่ปีนี้เปนต้นไป

คำตักเตือนในการพระราชพิธีพืชมงคล มหาดเล็กต้องรับพานเทียนคอยถวายเมื่อเวลาทรงศีลแล้ว แลคอยเชิญเสด็จพระเจ้าลูกเธอขึ้นไปบนหอพระแลที่พลับพลาโถง ภูษามาลาต้องเตรียมพระสุหร่าย แลแป้งเจิม รับพระธำมรงค์นพเก้าจากข้างใน แลสังข์แลแป้งเจิมที่สำหรับจะรดน้ำพระยา แลนางเทพี คอยถวายเมื่อเวลาพระสงฆ์สวดมนต์จบ นอกนั้นไม่มีขาดเหลืออันใด

การวิสาขบูชา

พระอรรถกถาจาริย์เจ้ากำหนดไว้ว่า พระพุทธเจ้าได้ประสูตรแลตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ แลเสด็จปรินิพพานในวันเพ็ญพระจันทร์เสวยฤกษ์วิสาข วันกำหนดนี้จึงเปนนักขัตฤกษ์ ซึ่งชนทั้งปวงผู้นับถือพระพุทธสาสนา ได้ทำการบูชาพระรัตนไตรยเปนการระฦกถึงคุณพระพุทธเจ้า คล้ายกับทำเฉลิมพระชนม์พรรษาฤๅแซยิดปีละครั้งแต่โบราณมา การกำหนดที่พระจันทร์ในวันเพ็ญเสวยวิสาขนักขัตฤกษ์นี้แต่โบราณมาถือว่าตรงในเพ็ญเดือน ๖ เสมออยู่ไม่ยักเยื้อง ตลอดมาจนถึงในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงวางวิธีแบบปักขคณนาคิดวันพระจันทร์เพ็ญ ให้ใกล้กับที่จริงเข้ากว่าแต่ก่อน วันวิสาขนักขัตฤกษ์จึงได้เคลื่อนไปเปนเพ็ญเดือนเจ็ดบ้างในบางปี แต่ยืนอยู่ในเดือนหกโดยมาก ก็การที่ถือว่าพระจันทร์เพ็ญเสวยฤกษ์วิสาขเปนนักขัตฤกษ์ที่ควรประกอบการบูชาใหญ่ในพระรัตนไตรย ซึ่งถือกันอยู่ในเมืองที่นับถือพระพุทธสาสนามาแต่โบราณนั้นจะให้ได้ความชัดว่า ตั้งแต่พระพุทธสาสนาได้มาประดิษฐานในแผ่นดินสยามแล้ว คนทั้งปวงได้ทำการบูชานั้นมาแต่เดิมฤๅไม่ได้ทำ ก็ไม่มีปรากฏชัดในที่แห่งใด จนถึงกรุงสุโขไทย จึงได้ความตามหนังสือที่นางนพมาศแต่งนั้นว่า "ครั้นถึงวันวิสาขบูชาสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินแลราชบริรักษ์ฝ่ายน่าฝ่ายใน ทั้งอาณาประชาราษฎรทั่วทุกนิคมคามชนบท ก็ประดับพระนครแลพระราชวังข้างน่าข้างในจวน

ตำแหน่งท้าวพระยาพระหลวงเศรษฐีชีพราหมณ์ บ้านเรือนโรงร้านพ่วงแพ ชนประชาชายหญิงล้วนแต่แขวนโคมประทีปชวาลาสว่างไสว ห้อยย้อยพวงบุปผชาติประพรมเครื่องสุคนธรศ อุทิศบูชาพระรัตนไตรยสิ้นสามทิวาราตรี มหาชนชวนกันรักษาพระอุโบสถศีล สดับฟังพระสัทธรรมเทศนาบูชาธรรม บ้างก็ถวายสลากภัตตาหารสังฆทานเข้าบิณฑ์ บ้างก็ยกขึ้นซึ่งธงผ้าบูชาพระสถูปเจดีย์ บ้างก็บริจาคทรัพย์จำแนกแจกทานแก่ยาจกวณิพก คนกำพร้าอนาถาชราพิการ บ้างก็ซื้อไถ่ชีวิตสัตว์จัตุบาททวิบาทชาติมัจฉาต่าง ๆ ปลดปล่อยให้ได้ความสุขสบาย ฝ่ายว่าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินแลราชตระกูล ก็ทรงศีลบำเพ็ญการพระราชกุศลต่าง ๆ ในวันวิสาขบูชาพุทธสาสนาเปนอันมาก เวลาค่ำวันชายแสงก็เสด็จพระราชดำเนินพร้อมด้วยราชสุริยวงษ์แลนางใน ออกวัดนำพระธาตุราชอารามหลวงวันหนึ่ง ออกวัดราชบุรณพระวิหารหลวงวันหนึ่ง ออกวัดโลกสุทธราชาวาศวันหนึ่ง ต่างนมัสการพระรัตนตรยาธิคุณ โปรยปรายผกาเกสรสุคนธรสสักการบูชา ถวายประทีปธูปเทียนเวียนแว่นรอบรัตนบัลลังก์ประโคมดุริยางค์ดนตรีดีดสีตีเป่า สมโภชพระชินศรีพระชินราชพระโลกนารถ พระสัฐารสโดยมีกมลโสมนัศศรัทธาทุกตัวคน" แล้วมีคำสรเสริญว่า "อันพระนครศุโขไทยราชธานี ถึงวันวิสาขนักขัตฤกษ์ครั้งใด ก็สว่างไปด้วยแสงประทีปเทียนดอกไม้เพลิง แลสล้างสลอนด้วยธงชายธงประฎาก ไสวไปด้วยพู่พวงดวงดอกไม้กรองร้อยห้อยแขวน หอมตระหลบไปด้วยกลิ่นสุคนธรศรวยริน เสนาะสำเนียงพิณพาทย์ฆ้องกลองทั้งทิวาราตรี มหาชนชายหญิงพากันกระทำกองการกุศล เสมือนจะเผยซึ่งทวารพิมานฟ้าทุกฉชั้น" กล่าวไว้เปนการสนุกนิ์สนานยิ่งใหญ่ เหมือน

อย่างในหนังสือโบราณก่อน ๆ ขึ้นไป ที่ได้กล่าวถึงวันวิสาขบูชาดังนี้

แต่ส่วนที่ในกรุงเก่า มิได้ปรากฏมีในจดหมายแห่งหนึ่งแห่งใด ดูเปนการลืมเสียทีเดียว ตลอดลงมาถึงกรุงรัตนโกสินทร์ซึ่งเปนลูกศิษย์กรุงเก่าก็ไม่ได้มีการพระราชกุศลวิสาขบูชา ตลอดมาจนปีฉลูนพศก จุลศักราช ๑๑๗๙ รัตนโกสินทรศก เปนปีที่ ๑๖ ในรัชกาลที่ ๒ สมเด็จพระสังฆราชมี ซึ่งมาแต่วัดราชบุรณ ถวายพระพรให้ทรงทำวิสาขบูชาเปนครั้งแรก การที่ท่านนึกถึงว่าในหมายอ้างว่าเปนมหายัญบูชาใหญ่ก็จริง แต่การที่จัดนั้นดูเหมือนหนึ่งจะต้องถามกันว่าจะให้ทำอย่างไรจะควร ท่านพระสังฆราชนั้นจะต้องถวายพระพรอธิบายว่าที่ทำกันมาแต่ก่อนนั้น คือจุดโคมตามประทีปบูชาทั้งในพระอารามแลตามบ้านเรือนทั่วไป จึ่งโปรดให้ทำโคมปีกกระดาษเสาไม้ไผ่ยอดผูกฉัตรกระดาษ เหมือนกับโคมบริวารการพระราชพิธีจองเปรียง แปลกแต่เสาทาปูนขาวเสีย เหมือนโคมไชยโคมประเทียบให้ไปปักตามพระอารามหลวง พระอารามละสี่เสาเปนส่วนตามประทีปในวัด ส่วนที่ตามประทีปตามบ้านเรือนนั้น ก็ให้อำเภอกำนันป่าวร้องให้ราษฎรจุดโคม เปนการคร่าว ๆ แรก ๆ ก็เห็นจะมีบ้างแห่งละใบสองใบ มีโคมเข้าแขกเปนต้น เปนส่วนที่จุดประทีปตามบ้านเรือนต้องด้วยอย่างเก่า อีกประการหนึ่งนั้นมีพวงดอกไม้แขวนบูชาตลอดทั้งสามวัน ก็ให้เกณฑ์ข้าราชการร้อยดอกไม้มาแขวนในวัดพระศรีรัตนสาศดาราม วันละร้อยพวงเศษ อีกประการหนึ่งนั้น มีดอกไม้เพลิงเปนเครื่องสักการบูชา ก็ให้มีพุ่มดอกไม้เพลิงมาปักจุดที่น่าวัดพระศรีรัตนสาศดาราม อีกประการหนึ่ง มีพระธรรมเทศนาแลรักษาอุโบสถศีล ก็ให้มีเทศนาของหลวง ตามวัดฝั่งตวันออกสิบพระอาราม ฝั่งตวันตกสิบพระอาราม แลให้อำเภอกำนันป่าว

ร้องให้ราษฎรรักษาศีล อย่าให้ฆ่าสัตว์ตัดชีวิตร แลให้ชักชวนกันไปฟังพระธรรมเทศนา อีกประการหนึ่ง ว่ายกธงขึ้นบูชา ก็ให้ทำธงจระเข้ไปปักตามวัดหลวงวัดละคัน อีกประการหนึ่ง ว่าเคยเลี้ยงพระสงฆ์แลถวายสลากภัตร ก็โปรดให้เลี้ยงพระสงฆ์ในท้องพระโรง แลสดับปกรณ์พระบรมอัฐิด้วยเข้าสลากภัตร แลประกาศให้ราษฎรชักชวนกันทำสลากภัตรถวายพระสงฆ์ การที่จัดไปทั้งปวงนี้เห็นชัดว่าเปนจัดตามแบบโบราณที่เคยทำมา เมื่อจะดูเทียบกันกับจดหมายนางนพมาศ ก็เกือบจะมีการบูชาทุกอย่างเต็มตามที่จดหมายไว้ เปนแต่อาการที่ทำนั้นคนละอย่าง ในจดหมายนางนพมาศดูเปนการครึกครื้นพร้อมเพรียงกัน ทั้งพระเจ้าแผ่นดินแลราษฎร เปนนักขัตฤกษ์ที่รู้ทั่วกัน เปนที่รื่นเริงทั่วกัน ในการที่จัดขึ้นชั้นหลังตามแบบเก่า ดูเปนแต่การสังเขปย่อ ๆ พออย่าให้เสียโบราณ ฤๅคิดจะจัดให้เปนการครึกครื้นจริง แต่หากคนทั้งปวงไม่ได้ประพฤติมาแต่ก่อนพากันเนือย ๆ เฉย ๆ ไปเสีย ก็เลยจืดจางไป แต่เมื่อพิเคราะห์ดูจริง ๆ แล้ว เห็นว่าถึงส่วนในราชการก็อยู่ข้างจะเลือน ๆ เปนแต่การเสียไม่ได้อยู่ เพราะไม่ได้เคยทำเคยนึกถึงมาเสียช้านานแล้ว จนชั้นหลังในประจุบันนี้ การวิสาขบูชามีผู้ทำมากขึ้น ก็ยังเปนการของชาววัดแท้ พวกชาวบ้านที่เกี่ยวข้องบ้างก็แต่พวกที่จำศีลภาวนา แต่คนทั้งปวงที่เฉยอยู่ไม่รู้สึกนั้นโดยมาก ไม่เหมือนนักขัตฤกษ์ตรุษสงกรานต์ ชั้นต่ำก็สารทยังดีกว่ามาก เมื่อจะคิดไปดูก็ไม่น่าจะเปนเช่นนี้ ถ้าพระเจ้าแผ่นดินองค์อื่น ซึ่งได้ดำรงราชสมบัติมาในชั้นต้น จะว่าไม่ทรงทราบชัดเจนในพระพุทธสาสนา จึงไม่ได้ทรงทำก็ตามเถิด แต่พระเจ้าทรงธรรมซึ่งเปนพระพิมลธรรมอยู่ก่อนว่าแตกฉานในพระไตรปิฎก แลทรงพระธุระ

ในการพระพุทธสาสนามาก จนถึงเสด็จออกไปนั่งเปนอาจารย์บอกหนังสือพระสงฆ์วันละร้อยรูป แลทรงพระวิตกเปนห่วงใยกลัวชาฎกต่าง ๆ จะสูญตามคำทำนายของ พระอรรถกถาจารย์ เจ้ากล่าวไว้ ในปัญจอันตรธาน จึ่งทรงพระอุสาหแต่งมหาชาติคำหลวงขึ้นไว้ ให้สืบอายุพระพุทธสาสนา แลทรงเสาะแสวงหาเจดียฐาน อันเปนที่ชอบใจคนทั้งปวงให้ก่อเกิดความศรัทธาเลื่อมใส ได้ใหญ่โตยืดยาวอย่างเช่นพระพุทธบาท การซึ่งทรงเปนพระธุระในพระพุทธสาสนาทั้งสามอย่างนี้ ก็เพื่อจะสำแดงให้เห็นความรู้ซึ่งได้ทรงศึกษาในพระพุทธสาสนาทั่วถึงโดยมาก แต่การวิสาขบูชานี้ก็น่าที่จะทรงสำแดงความรู้อีกสักอย่างหนึ่ง แต่เหตุใดจึ่งทรงลืมเสียก็ไม่ทราบเลย ฤๅจะเปนด้วยพระธุระในการบอกหนังสือ แลในการแต่งพระมหาชาติมากเสียจนไม่มีเวลาจะทรงค้นคว้าได้ เพราะย่อมจะทรงเห็นว่าการซึ่งแต่งพระมหาชาตินั้น เปนการบำรุงพระสาสนาสำคัญกว่าการวิสาขบูชาที่เปนแต่การบูชาภายนอก จึ่งไม่เปนพระราชธุระ

จะขอพูดนอกเรื่องสักหน่อยหนึ่ง ในเรื่องปัญจอันตรธานนี้ มีคำทำนายที่พระอรรถกถาจารย์ได้กะไว้ว่าจะเสื่อมลงมาตามลำดับ คือธรรมที่ดี ๆ ตั้งแต่พระปรมัตถ์ลงมาจนถึงชาฎก ในกระบวนชาฎกด้วยกันมหาเวศสันดรชาฎกจะเสื่อมก่อน เพราะเปนชาฎกดีกว่าชาฎกทั้งปวง ความคิดซึ่งคิดเห็นเช่นนี้ โดยเชื่อมั่นว่าต่อไปภายน่าคนจะเรียวลงไปทุกชั้น สติปัญญาความรู้ก็จะน้อยลงทุกชั้น ถ้อยคำสั่งสอนอันใดที่เปนคำลึกก็จะไม่มีผู้ใดอยากฟังแลฟังก็จะไม่เข้าใจ เมื่อชั้นปลาย ๆ ลงก็จะเหลือแต่นิทานสุวรรณเศียรฤๅเจ้าเงาะกับรจนา เปนธรรมอันอุดมที่ชนภายหลังจะได้สดับ เพราะความคิดเห็นเช่นนี้มีมั่นอยู่ในสันดาน เมื่อจะแต่งหนังสืออันใดก็แต่ง

ตามชอบใจเพิ่มเติมข้อความลงไว้ให้มาก ๆ ต่อให้สนุกนี้แลให้พิศวงงง งวย สำหรับแก้ปัญญาผู้ที่เถวทรามในชั้นหลังจะได้เชื่อถือ เมื่อเชื่อถือ เพลิดเพลินค้นไปค้นไปจะได้ล่อให้ไปถึงธรรมที่ลึก ความเห็นของผู้ที่แต่ง หนังสือมาก ๆ เกินเหตุ คิดเห็นว่าไม่เปนมุสาด้วยเปนประโยชน์เช่นนี้ จึงได้ ไม่ว่านิทานอะไรอะไรก็เก็บเอามาเรียบเรียง ที่สุดจนฝอยของนิทานอาหรับ ราตรีก็มีถูกกับชาฎกหลายเรื่อง ความคิดที่เกิดขึ้นเช่นนี้ ก็เพราะได้สังเกต ดูเด็กที่มันเกิดมาเมื่อเวลาคนมีอายุมากแล้วนั้นดูไวกว่าตัวมาก กว่าเด็ก นั้นจะมีอายุมากเท่าตัวผู้สังเกต ผู้สังเกตก็ตายไปเสียก่อนแล้ว ไม่ได้ชั่ง ได้เทียบกันว่ามันจะดีเท่าตัวได้ฤๅไม่ แต่ที่แท้นั้นโลกย์ตั้งมานานเท่าใด มนุษย์ก็ขุดคุ้ยวิชาความรู้เปิดเผยขึ้นทุกวันทุกคืนตามลำดับ ชนซึ่งเกิด ภายหลังย่อมจะรู้การอะไรได้ดีได้เร็วกว่าเราซึ่งเปนผู้กำลังขุดคุ้ยอยู่ เปรียบ เหมือนหนึ่งมีผู้รู้ว่า ดูเหมือนจะมีแร่เงินแร่ทองอยู่ในแผ่นดินตรงนั้นตรงนั้น ผู้ที่รู้นั้นยังต้องเคลือบแคลงว่าจะเปนการจริงฤๅหาไม่แน่อยู่ ครั้นเมื่อขุด ลงไปในเวลาที่ขุดนั้นก็ยังไม่ทราบแน่ ต่อเมื่อขุดลงไปได้แร่ขึ้นมาสูบถลุง หล่อหลอมออกเปนเนื้อเงินเนื้อทอง จึงจะรู้ว่าเปนแร่เงินแร่ทองมีอยู่ใน ที่นั้น เมื่อมีผู้เดินมาภายหลังได้เห็นเนื้อทองเนื้อเงินฤๅเห็นบ่อที่ขุดแร่นั้นก็ดี มีผู้บอกว่าเงินทองนี้ขุดขึ้นมาได้จากบ่อแห่งนั้น ฤๅบ่อแห่งนั้นมีแร่เงินแร่ ทอง ผู้นั้นก็จะรู้ได้ทันทีว่า ที่บ่อนั้นมีแร่เงินแร่ทองจริง เร็วกว่าระยะที่ผู้ รู้ข่าวว่ามีแร่เงินแร่ทอง แล้วแลไปเสาะแสวงหาสายแร่ จนขุดขึ้นมาสูบ ถลุงหล่อหลอมได้เนื้อเงินเนื้อทอง จึงจะรู้ว่ามีจริงนั้นมาก อุปมาที่กล่าว นี้ฉันใด ก็เปรียบเหมือนกับคนที่เกิดภายหลัง ได้อาไศรยกำลังคนแต่ก่อน ขุดคุ้ยวิชาความรู้ขึ้นไว้แล้ว เมื่อมีครูอาจารย์บอกเล่าก็เรียนรู้ได้โดยเร็ว

เพราะฉนั้นผู้ซึ่งเกิดภายหลังถ้าได้ร่ำเรียนแล้ว ก็รู้วิชาทันผู้ที่เกิดก่อนได้โดยเร็วกว่าผู้ที่เกิดก่อนจะเสาะหาวิชาเอง เพราะฉนั้นความคิดที่คิดเห็นว่าต่อไปภายน่ามีแต่จะเลวทรามลงนั้นจึงเปนการผิด ด้วยคำชนิดที่เขียนไว้เกินจริง ด้วยประสงค์จะอนุเคราะห์ก็ดี จะให้พิศวงงงงวยก็ดี จึ่งไม่เปนการมีคุณได้สมประสงค์ กลับเปนเครื่องรุงรังรกเรี้ยวปิดบังของที่ดีที่วิเศษแท้จริงนั้นเสีย เพราะถ้อยคำที่แต่งไว้นั้นไม่ควรแก่ปัญญาชนภายหลังจะคิดเห็นตามได้ ก็ชักให้เคลือบแคลงสงไสยจนเห็นว่าไม่มีแก่นสารอันใดที่จะสืบเสาะหาของดีในกองฝุ่นฝอยนั้นได้ ก็ถ้าเปนผู้ซึ่งมีความเพียรประสงค์จะเสาะสางหาของที่ดีจริง ๆ ก็ต้องกวาดคุ้ยขยะฝุ่นฝอยนั้นทิ้งเสีย เลือกถือเอาแต่ของที่ดี การอันตรธานที่จะเปนไปได้จริง ๆ ก็คงต้องอันตรธานไปในของที่ไม่เปนแก่นสารก่อน ถ้าจะให้ข้าพเจ้าทำนายแล้ว ข้าพเจ้าทำนายว่าชาฎกอันตรธานก่อน เพราะเปนของรกเรี้ยวต่าง ๆ มีมาก ธรรมะที่ดีถึงว่าจะไม่มีผู้ใดถือโดยตรง ๆ ก็คงยังต้องประพฤติตามธรรมะที่ดีอยู่นั้นเอง ถึงว่าผู้ใดผู้หนึ่งซึ่งไม่ได้เปนผู้นับถือพระพุทธสาสนา แต่หากเปนคนดีอยู่ก็คงต้องประพฤติต้องตามพระพุทโธวาทโดยมาก จะตรวจค้นดูในประจุบันนี้ก็มีถมไป เว้นไว้แต่จะเชื่อถือเสียว่าต่อไปภายน่าจะไม่เปนอย่างเช่นประจุบันนี้ได้ โดยไม่มีพยานอันใดที่จะเชื่อถือ นอกจากว่ากันมาว่าอย่างนั้นแล้ว ก็ยังคิดเห็นไปได้อยู่เอง

ข้าพเจ้าอยากจะพาโลความเห็น แลความเชื่อถือที่ว่าไปภายน่าจะเรียวลงไปนี้ เปนความคิดอันให้โทษยิ่งใหญ่แก่ผู้ที่ถือ เพราะทำให้อ่อนใจวางมือวางตีนไปเสียหมดไม่มีอุตสาหที่จะสั่งสอนกัน เพราะถือว่ามันจะเรียวลงไป ถึงสอนก็เปล่า ๆ ไม่มีความอุตสาหที่จะคิดจะทำอันใดขึ้น

เพราะถือว่าคิดไปทำไปก็เปล่า ๆ เพราะเรามันเรียวลงมาเสียแล้ว จะให้เหมือนท่านแต่ก่อนไม่ได้ เปนความคิดที่ชวนให้ท้อถอย ตั้งหน้าลงสู่ความเสื่อมอย่างเดียว เพราะฉนั้นชาติใดที่เชื่อถือการเรียวอย่างนี้จึ่งมีความขวนขวายปราถนาน้อย บ้านเมืองจึ่งไม่เจริญได้เร็วเหมือนอย่างพวกที่เขาไม่ถือการเรียว เพราะฉนั้นเราท่านทั้งหลายจงชวนกันลืม ๆ เรื่องเรียวนี้เสียสักหน่อย ตั้งหน้าขวนขวายหาความรู้แลประกอบการทั้งในสาสนาแลในการบ้านเมือง คงจะยังได้รับความดีมีผลเหมือนท่านแต่ก่อน ฤๅยิ่งขึ้นไปกว่าได้เปนแท้

การที่กล่าวมานี้นอกเรื่องจริง ๆ ขอโทษเถิด เปนเพราะอดไม่ได้แท้ทีเดียว เมื่อจะวนลงอะลุ่มอล่วยให้เข้าเรื่องกันสักหน่อยหนึ่ง ก็จะต้องกล่าวว่าพระเจ้าทรงธรรมที่ท่านทรงเชื่อถือการเรียวยิ่งใหญ่นั้น ท่านเรียวลงมากว่าสุโขไทยมากจึ่งไม่ได้ทำวิสาขบูชา แต่ครั้นเมื่อถึงกรุงรัตนโกสินทรนี้ กลับบ่องขึ้นอีกหน่อยหนึ่ง เพราะได้ทำวิสาขบูชา ควรจะเห็นเปนตัวอย่างได้ ว่าไม่ใช่จะเรียวอยู่ลงไปทีเดียวดอก ถ้าอุส่าห์อยู่แล้วคงยังจะโตได้เปนแน่ แต่ขอให้เข้าใจเสียว่าที่ได้กล่าวถึงพระเจ้าทรงธรรมแต่งมหาชาติคำหลวงนี้ ว่าถึงแต่ข้อพระราชปรารภแรกที่จะทรง แต่ตัวหนังสือมหาชาติคำหลวง ที่ท่านทรงขึ้นไว้นั้น ข้าพเจ้าไม่ติเตียนเลย เพราะเปนหนังสือดีฉบับหนึ่งในเมืองไทย

บัดนี้จะว่าด้วยการวิสาขบูชาต่อไป การวิสาขบูชาที่ทำมาแต่ในรัชกาลที่ ๒ เปนต้นตลอดจนรัชกาลที่ ๓ ก็เปนการคงยืนที่อยู่ คือมีการพระราชกุศลเช่นได้พรรณามาแล้วข้างต้น แต่ในท้ายรัชกาลที่ ๓ เมื่อทรงสร้างวัดสุทัศน์เทพวราราม โปรดให้ทำเกยขึ้นสำหรับตั้งพระสัตตมหาสถาน

รอบพระอุโบสถ แลวิสาขบูชาก็ให้เชิญพระพุทธรูปออกตั้งแล้วมีเทศนาปฐมสมโพธิ ให้สัปรุษทายกไปฟังแลเที่ยวนมัสการพระพุทธรูป ที่วัดพระเชตุพนก็ให้มีตะเกียงรายรอบกำแพงแก้วเพิ่มเติมขึ้น แต่การอื่น ๆ ก็คงอยู่ตามเดิม ไม่ได้มีการเสด็จพระราชดำเนินออกวัดพระศรีรัตนสาศดารามเหมือนอย่างในประจุบันนี้ ต่อมาถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทำการวิสาขบูชา เปนแบบมาแต่ยังทรงผนวชอยู่ จึงได้โปรดให้จัดการเพิ่มเติมขึ้นตามแบบ เช่นพระสงฆ์คณะธรรมยุติกาทำอยู่ เปนการเพิ่มเติมขึ้นอีกส่วนหนึ่ง ธรรมเนียมเดิมก็คงเปนไปตามธรรมเนียมเดิม เว้นไว้แต่การเลี้ยงพระสงฆ์ในวันขึ้น ๑๔ ค่ำ ๑๕ ค่ำนั้น ต้องกับงานฉัตรมงคลจึงได้ยกเลิกเสีย คงมีอยู่แต่วันแรมค่ำหนึ่งวันนั้นเปนวันเลี้ยงพระที่พระที่นั่งอนันตสมาคม จึงได้ยกกาลานุกาลขึ้นไปทำบนพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ เชิญพระบรมอัฐิขึ้นประดิษฐาน เมื่อทรงเลี้ยงพระในพระที่นั่งอนันตสมาคมแล้ว จึงได้เสด็จขึ้นไปสดับปกรณ์บนพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ เปนสองงานประดังกันอยู่ ต่อมาถึงแผ่นดินประจุบันนี้เปลี่ยนฉัตรมงคลไปเดือนสิบสองแล้ว จึงได้มีการเลี้ยงพระในวัน ๑๔ ค่ำ ๑๕ ค่ำขึ้นเหมือนอย่างแต่ก่อน แลการวิสาขบูชาในรัชกาลที่ ๔ นั้น ในตอนกลาง ๆ โปรดให้เกณฑ์เจ้านายข้าราชการตั้งโต๊ะเครื่องบูชา ตามรอบเฉลียงพระอุโบสถ เปนการครึกครื้นสนุกนิ์สนานมาก จนเกิดเล่นเครื่องโต๊ะลายครามกันขึ้น ในเวลานั้นเที่ยวเก็บหาสิ่งของที่มีอยู่แล้วในกรุงนี้ มาประสมกันให้ได้ชุดได้สายตั้งขึ้นเปนโต๊ะใหญ่บ้างโต๊ะเล็กบ้าง บันดาใครเปนเจ้าของก็มาคอยเฝ้าประชุมพร้อม ๆ กัน ถ้าของผู้ใดไม่ดีก็รับสั่งให้ยกสิ่งของนั้นไปตั้งที่ตรงหน้า ถ้าผู้ใดถูกตั้งของที่หน้าเช่นนั้นก็เปนที่อับอาย

กัน ต้องเที่ยวขวนขวายหาของที่ดี ๆ มาตั้ง จนการที่จัดหาเครื่องโต๊ะนั้นเปนการจำเปนที่ต้องหาทั่ว ๆ หน้ากัน ถึงของก็มีราคาแพงขึ้น ต่างคนต่างเที่ยวหากันวุ่น เหมือนอย่างเล่นถ้วยป้านอยู่ในประจุบันนี้ ก็เปนที่สนุกนิ์ครึกครื้น ถ้าถึงวันวิสาขบูชาในวัดพระศรีรัตนสาศดารามก็เต็มไปทั้งพระทั้งคฤหัฐผู้หญิงผู้ชายหาที่ว่างไม่ได้ ครั้นภายหลังพระยาโชฎึกราชเศรษฐีพุก เห็นว่าเครื่องโต๊ะมีราคาหาไม่ใคร่ได้ จึ่งให้สั่งเครื่องโต๊ะที่ครบชุดลายต่าง ๆ เข้ามา ๒๐ สำรับ ออกจำหน่ายขายผู้ที่ถูกเกณฑ์ตั้งโต๊ะราคาสำรับละ ๓๐ ชั่ง แต่นั้นมาการเล่นเครื่องโต๊ะก็จืดจางลง ด้วยของเก่าที่จะหาให้ครบสิ่งบริบูรณ์ได้เหมือนของใหม่ก็ไม่ใคร่มี เมื่อไม่มีของครบสิ่งก็ไม่อาจจะมาตั้ง เพราะกลัวจะสู้ของใหม่ไม่ได้ ส่วนของใหม่ถึงเครื่องครบบริบูรณ์ก็จริง แต่นักเลงที่จะเล่นไม่ใคร่มีใครนับถือเพราะเปนของหาง่าย ไม่ต้องพยายามมากเหมือนหาของเก่า ลวดลายแลสีครามก็สู้ของเก่าไม่ได้ ครั้นเมื่อการเล่นเครื่องโต๊ะจืดจางลงก็เปนแต่ตั้งเปนราชการ คนก็ไม่ใคร่มีใคร ๆ มาดู การที่ทรงตรวจตราเลือกพื้นนั้นช้าหลายปีเข้าก็เงียบ ๆ ไป ภายหลังจึ่งได้โปรดให้เปลี่ยนใหม่ เกณฑ์ให้ข้าราชการทำโคมตราตำแหน่งมาตั้งมาแขวน ส่วนของหลวงก็ใช้ตราหลวงแขวนที่ประตูพระอุโบสถทั้งหกประตู ในปีแรกที่เกิดโคมตราขึ้นนั้นก็เปนการกึกก้องกาหลยิ่งใหญ่ คนที่มาดูคับมากขึ้นไปกว่าเมื่อตั้งเครื่องโต๊ะ ด้วยโคมนั้นตั้งแขวนตามศาลารายแลพระระเบียงโดยรอบเปนท่าเตกว้าง คนจะเดินไปมาดูแลได้สดวก ตั้งแต่เวลาพลบไปจนดึกแปดทุ่มสามยามยังไม่ขาดคน เปนการสนุกนิ์ครึกครื้นมาได้หลายปี จึ่งค่อย ๆ กร่อยลงตามธรรมดา มาในแผ่นดินประจุบันนี้

เมื่อโคมตรัยนักแล้วกรมขุนภูวไนยนฤเบนทราธิบาล กรมขุนเจริญผลภูลสวัสดิ์ พระองค์เจ้าประดิษฐวรการ พร้อมกันทำต้นไม้ ทำนองต้นไม้หลังธรรมาสน์มหาชาติในท้องพระโรงแต่ก่อน มีรูปภาพเรื่องต่าง ๆ ประดับที่กระถางตั้งน่ามุขพระอุโบสถสามต้น เลียนอย่างต้นไม้คริสมัสของฝรั่งด้วยกลาย ๆ ก็เปนที่ครึกครื้นมีผู้คนมาดูบ้าง แต่ไม่แน่นหนามากเหมือนอย่างเมื่อครั้งตั้งโต๊ะฤๅแรกมีโคมตรา ครั้นเมื่อภายหลังจืด ๆ เข้าก็เลิกไป การพระราชกุศลอันใดในการวิสาขบูชาซึ่งเคยมีมาแต่ก่อน ก็คงยืนที่อยู่จนถึงในรัชกาลประจุบันนี้ มีเพิ่มเติมขึ้น แต่ที่พระพุทธรัตนสถาน เมื่อเชิญพระพุทธบุษยรัตนไปประดิษฐานในที่นั้นแล้ว จึงโปรดให้มีการบูชาขึ้นอีกแห่งหนึ่ง โปรดให้พระบรมวงศานุวงศ์แลข้าราชการฝ่ายในที่เปนอุบาสิกาเดินเทียนแลสวดมนต์ คล้ายกันกับที่ทำที่วัดพระศรีรัตนสาสดาราม แลมีดอกไม้เพลิงสำหรับสักการบูชาด้วย เปนการเพิ่มเติมขึ้นในรัชกาลประจุบันนี้

การซึ่งจะว่าต่อไปนี้ จะรวบรวมการพระราชกุศลในวิสาขบูชา บันดาซึ่งมีอยู่บัดนี้มาว่าในที่แห่งเดียวกันเปนการประจุบันต่อไป

คือในวันขึ้น ๑๔ ค่ำ ๑๕ ค่ำ พระสงฆ์ฉันในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย วันละ ๒๐ รูป ไม่มีสวดมนต์ แต่วันแรมค่ำหนึ่งนั้นเปนวันสดับปกรณ์กาลานุกาล จึงได้มีพระสงฆ์เพิ่มขึ้นเท่าจำนวนพระบรมอัฏฐิ พระอัฏฐิ ตามที่เคยสดับปกรณ์ แลต้องสวดมนต์ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำด้วย การที่สวดมนต์นี้เปนสวดมนต์แทนพระสงฆ์ฉันเวร ที่ต้องผลัดเปลี่ยนกันสวดประจำทุกวันพระตามธรรมเนียม จึงได้ขึ้นไปสวดบนพระที่นั่งดุสิตาภิรมย การสวดมนต์บนพระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ ไม่ได้จัดเปนที่สำหรับทรงฟังพระสงฆ์

สวดมนต์จนจบ ธรรมเนียมที่เสด็จทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เคยเสด็จอยู่แต่ก่อนทุกวันพระนั้นดังนี้ คือตั้งที่รองพระนั้นเวรอย่างเก่า มีพระห้ามสมุทนั้นเวรองค์หนึ่งตั้งข้างใต้ หันพระภักตร์พระพุทธรูปไปเหนือ พระสงฆ์ที่สวดมนต์นั่งข้างเหนือหันหน้ามาใต้ตรงพระพุทธรูป ปูอาศน์พระสงฆ์นั่งเต็มทั้งพระที่นั่ง ไม่ได้จัดเปนแถว ที่น่าพระพุทธรูปมีเครื่องนมัสการกระบะถมนั้นเวร ราชอาศน์ทอดในระหว่างพระสงฆ์กับพระพุทธรูป เปนที่ทรงกราบ ที่ประทับทอดค่อนมาข้างตวันออก ไม่ได้ตั้งเครื่องไม่ได้ทอดพระแสง เมื่อเสด็จขึ้นไปทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการแล้ว ไม่ได้ทรงศีล ทรงถวายหมากพลูใบชาธูปเทียนแล้ว รับสังฆทายวัตถุปัจจัยมูลองค์ละสลึงฤๅเฟื้อง ซึ่งชาวคลังมาคอยถวายอยู่ที่ขันจันท์ ทรงรับเงินนั้นพระราชทานให้สังฆการี สังฆการีว่าวิปัตติปฏิพาหายะก็เสด็จขึ้น ที่เปนธรรมเนียมวันพระตามธรรมเนียม พระสงฆ์สวดมนต์จบแล้ว มีบอกวัตรเหมือนอย่างสวดมนต์ที่วัด แต่การสวดมนต์วิสาขนี้ก็เสด็จขึ้นไปจุดเทียนอย่างเดียวกัน แต่ไม่มีของถวายพระ พระสงฆ์ไม่ได้สวดมนต์เข้าลำดับสวดมนต์เวร สวดเจ็ดตำนานเปนการจร เมื่อจบไม่มีบอกวัตร การที่เกิดสวดมนต์บนพระที่นั่งดุสิดาภิรมย์นี้ พึ่งเปลี่ยนไปในรัชกาลที่ ๔ สวดมนต์เวรแต่ก่อนก็สวดในท้องพระโรง แลการวิสาขบูชานี้ แต่ก่อนเมื่อไม่ได้เสด็จออกวัด ก็เห็นจะสวดมนต์ในท้องพระโรงทั้งสามวัน ครั้นเมื่อเลิกสวดมนต์เลี้ยงพระส่วนวิสาขในรัชกาลที่ ๔ ขาดคอนมาคราวหนึ่ง มากลับมีขึ้นในรัชกาลประจุบันนี้ เมื่อมีการพระราชกุศลที่วัดพระศรีรัตนสาสดารามเวลาค่ำอยู่แล้ว จึงได้เลิกสวดมนต์เสีย เพราะจะซับซ้อนกันหลายอย่าง

ยังคงแต่สวดมนต์วันสิบห้าค่ำไว้ เพราะเปนการแทนสวดมนต์เวรซึ่งเคยสวดอยู่ทุกวันพระ คงเปนเดิกอยู่แต่วันขึ้นสิบสี่ค่ำกับวันแรมค่ำหนึ่ง การสวดมนต์เลี้ยงพระวิสาขนี้ เกือบจะเหมือนกับตามธรรมเนียมไม่เปนงานการอันใด จำนวนพระสงฆ์ก็เท่ากับฉันเวรวันพระ แปลกแต่เปนพระราชาคณะทั้ง ๒๐ รูป การสดัปกรณ์กาลานุกาลก็เหมือนกับกาลานุกาลอื่น ๆ แปลกแต่พระสงฆ์รายร้อยสี่ร้อยรูป เปนสดัปกรณ์เข้ากระทงเรียกว่าสลากภัตร ส่วนเครื่องที่พระราชทานตามพระอาราม คือเทียนประจำกัณฑ์และธงจรเข้ ในวันแรกมีเจ้าพนักงานนำเข้ามาทูลถวายจบพระหัตถ์นำพระสงฆ์ตามแบบแล้วจึงได้จ่ายไปตามวัด คือโคมวัดละสี่ใบธงจรเข้วัดละคัน จำนวนวัดที่ได้จ่ายของเครื่องบูชา คือวัดราชบุรณวัดพระเชตุพน วัดสระเกษ วัดมหาธาตุ วัดจักรวรรดิราชาวาศ วัดสังเวชวิสยาราม วัดชนะสงคราม วัดสามพระยา วัดราชคฤห วัดคูหาสวรรค์ วัดปากน้ำ วัดหนัง วัดนางนอง วัดราชกฤษฎิยาราม วัดยานนาวาราม วัดราชาธิวาศ วัดระฆังโฆสิตาราม วัดอมรินทราราม วัดดาวดึงษ์วัดจุฬามณี วัดพระยาทำ วัดนาคกลาง วัดราชสิทธาราม วัดเสวตรฉัตรวัดโมฬีโลกย์ วัดหงษาราม วัดอรุณราชวราราม วัดสังข์กระจาย วัดภคินีนาถ วัดบวรมงคล วัดดหยด์ วัดรังษีสุทธาวาศ วัดบวรนิเวศ วัดเครือวัลย์ วัดประทุมคงคา วัดเกาะแก้ว (คือวัดสัมพันธวงษ์) วัดบวรสถานสุทธาวาศ วัดบพิตรภิมุข วัดโสมนัศวิหาร วัดทองนพคุณ วัดราชโอรสวัดประยุรวงษาวาศ วัดอับศรสวรรค์ วัดนวนรดิศ วัดไชตนาราม วัดรัชฎาธิฐาน วัดกาญจนสิงหาศน์ วัดบุบผาราม วัดเขมาภิรตาราม วัดไชยพฤกษมาลา วัดมหรรณพาราม วัดบรมนิวาศ วัดเทพธิดา วัดราชนัดดา

วัดดุสิตาราม วัดสุทัศน์เทพวราราม วัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดอินทาราม วัดจันทาราม วัดทองธรรมชาติ วัดกัลยาณมิตร วัดอนงคาราม วัดเฉลิมพระเกียรติ์ วัดสุวรรณาราม วัดประทุมวนาราม วัดชิโนรสาราม แต่วัดที่ออกชื่อมาแล้ว ๒๗ นี้เปนวัดเก่าบ้างใหม่บ้าง จะเข้าใจว่ามากวัดเท่านี้มาแต่รัชกาลที่ ๒ ไม่ได้อยู่เอง คงจะมีเพิ่มเติมขึ้นตามที่ทรงสร้างขึ้นใหม่อย่างเทียนพรรษา แต่วัดจุฬามณีวัดหนึ่งซึ่งมีชื่อมาข้างบนไม่รู้จักว่าวัดใด ได้สืบถามทั้งพระทั้งคฤหัสถ์หลายแห่งก็ไม่ได้ความ ได้ไปมาก็ไปเวียนวนลงวัดจุฬามณีที่กรุงเก่าเสียบ้าง ได้เค้าแล้วไปเกลื่อนหายไปเสียบ้าง ภายหลังเมื่อทำหนังสือนี้แล้ว กรมหมื่นประจักษ์ให้ปลัดวังซ้ายไปสืบตามเค้าที่สังเกตดูในบาญชีว่า เหมือนหนึ่งจะเปนฝั่งตวันตกไปได้ความมาจากนายเกดตำรวจวังหน้าอายุ ๗๗ ปี ยายแตงปานภรรยาอายุ ๗๗ ปี ซึ่งอยู่ในคลองบางมดแจ้งความว่า คือวัดที่ราษฎรเรียกชื่ออยู่ว่า วัดยายร่มในคลองบางมดนั้นเองเปนวัดจุฬามณี ว่าเดิมยายร่มเปนผู้สร้าง มีโบสถ์ฝากระดานหลังหนึ่ง การเปรียญหลังหนึ่ง กุฎีหลังหนึ่ง มีพระสงฆ์อยู่รูปเดียวมาประมาณ ๒๐ ปีเศษ พระศรีสมบัติปู่ท้าววรจันทร์เดี๋ยวนี้ไปปฏิสังขรณ์สร้างพระอุโบสถขึ้น เปนฝาตึกสามห้อง มีกุฎีฝากระดานหลังหนึ่ง ฝาจากสี่หลัง ศาลาการเปรียญฝากระดานหลังหนึ่ง หอระฆังหลังหนึ่ง แล้วถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าแต่ยังทรงผนวช ได้เสด็จไปผูกพัทธสีมา จึงพระราชทานชื่อว่าวัดจุฬามณี แล้วได้เสด็จไปอยู่กรรมในที่นั้น ๗ วัน เวลาที่อยู่กรรมเสด็จไปประทับอยู่ที่ห้างสวนหลังวัด ถ้าเสด็จกลับเข้ามาในวัดก็ประทับที่การเปรียญ การที่อ้างว่าพระศรีสมบัติถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าแต่ยังทรงผนวช แลเสด็จ

ไปอยู่กรรมในที่วัดนั้น เห็นจะเปนการแน่นอนได้ แต่ที่ว่าพระราชทานชื่อนั้นดูน่าสงไสยอยู่บ้าง ด้วยดูอย่างเก่านัก ถ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าพระราชทานชื่อ มักจะประกอบด้วยเหตุผลอย่างหนึ่งอย่างใด ฤๅจะเปนชื่อเขาตั้งกันเอง เปนแต่ได้เสด็จไปผูกโบสถ์แลไปอยู่กรรมดอกกระมัง อีกประการหนึ่ง บันดาวัดที่ได้ของสักการในวันวิสาขบูชานี้ ล้วนแต่เปนวัดหลวงทั้งสิ้น มามีวัดราษฎรอยู่แต่วัดจุฬามณีวัดเดียว ถ้าจะว่าเกิดขึ้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เพราะเปนวัดที่ถวายแลเสด็จไปประทับอยู่กรรม เหตุใดจึงไม่ทรงยกขึ้นเปนวัดหลวง แลวัดเช่นได้เสด็จไปอยู่กรรมเช่นวัดไชยฉิมพลี ก็ได้เสด็จไปพระราชทานพระกระฐินทุกครั้งหนึ่ง เปนกระฐินข้างในอยู่ทุกวันนี้ ทั้งอยู่ในจำนวนที่ทรงกะจะพระราชทานพระนิรันตรายด้วย เหตุใดจึงไม่พระราชทานเครื่องสักการเหมือนกันเล่า. การที่ถวายวัดเปนหลวงนี้มากชุกชุมมาแต่ในรัชกาลก่อน ๆ ในรัชกาลที่ ๓ เปนอย่างมาก ในรัชกาลที่ ๔ ทรงรับเปนวัดหลวงน้อยแลทรงตัดเสียก็มี ฤๅวัดจุฬามณีนี้จะได้ถวายไว้แต่ในรัชกาลก่อน ๆ เปนวัดหลวงทรงตัดเสียในรัชกาลที่ ๔ ก็ไม่ทราบ แต่ร่างหมายจะเอาเปนประมาณแน่นักไม่ได้ การอะไรที่เลิกแล้วไม่ใคร่ลบถอน มีการใหม่มาก็เติมลงไป การเก่าที่ไม่ได้ลบถอนเสียก็ไล่ ๆ อยู่อย่างนั้น ไม่ต้องมีใครทำตาม วัดจุฬามณีนี้คงจะไม่ได้เครื่องสักการนี้มาช้านานแล้ว ถึงวัดอื่นก็น่าสงไสยอยู่ ข้าพเจ้าไม่ได้เคยเปนธุระเรื่องนี้เลย เพราะฉนั้นวัดซึ่งสร้างใหม่ ๆ ในรัชกาลประจุบันนี้ จึงไม่มีชื่อในหมายรับสั่งนี้ด้วย แต่ส่วนที่มีเทศนาตามวัดนั้นไม่ได้เปนวัดหลวงแล้วมีทั่วไป เปนพระราชประสงค์ที่จะให้มีธรรมทานให้สดวกแก่คนทั้งปวงที่จะไปฟัง จึงได้แบ่งออก

เปนฟ้ากละ ๓๐ พระอาราม เปนเทศนาวันละยี่สิบกัณฑ์ มีเทียนดูหนังสือเล่มหนึ่ง เทียนธูปบูชากัณฑ์อย่างละสิบเล่ม ผ้าผืนหนึ่ง กระจาดเครื่องบริโภคกระจาดหนึ่ง วัดที่มีเทศนาฝั่งตวันออกสิบวัด คือวัดราชบุรณ วัดสะเกษ วัดสุทัศน์เทพวราราม วัดพระเชตุพน วัดมหาธาตุ วัดประทุมคงคา วัดราชาธิวาศ วัดบวรนิเวศน์ วัดชนะสงคราม วัดจักรวรรดิราชาวาศ ฝั่งตวันตกสิบวัดคือ วัดอรุณราชวราราม วัดโมลีโลกย์ วัดหงษาราม วัดประยุรวงษ์อาวาศ วัดระฆังโฆสิตาราม วัดสุวรรณาราม วัดราชสิทธาราม วัดราชโอรส วัดหนัง ของเครื่องกัณฑ์นั้นเกณฑ์ให้เจ้ากรมปลัดกรมจางวางเจ้านายมารับไปถวายทุกวัดทั้งสามวัน รวมเปนเทศนา ๖๐ กัณฑ์

การเวลาค่ำซึ่งเปนของเกิดขึ้นใหม่นั้น เมื่อในรัชกาลที่ ๔ พระพุทธบุษยรัตน์ ยังอยู่ที่หอพระเจ้าในหมู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน มีเทียนรุ่งของหลวงคืนละสองเล่ม แต่ได้จุดต่อวันขึ้น ๑๕ ค่ำแรมค่ำหนึ่ง มีพานแก้วเจียรไนจัดของคาวผลไม้ต่าง ๆ ทำนองเปนอย่างถวายเข้าพระ ตั้งแต่เวลาเช้าแล้วเลยอยู่จนค่ำหลายพาน ราวสักเก้าพานสิบพานได้ ตั้งมามีขวดน้ำเพ็ญวันพุฒ ซึ่งทรงตักขึ้นไว้แต่ในเดือนสิบสอง มีไข่นกออสตริชซึ่งเรียกว่าไอทเรศบ้างตั้งหลายใบ วงสายสิญจน์ เสด็จขึ้นทรงนมัสการถวายเข้าพระแต่เวลาเช้าก่อนทรงบาตรเวลาหนึ่ง เวลาค่ำตั้งแต่พลบไปจนยามหนึ่ง สี่ทุ่มบ้างยักเวลาหนึ่ง ซึ่งประทับอยู่ในหอพระนานนั้น ทรงสวดมนต์และเสกน้ำมนต์ลงยันตร์ต่าง ๆ หลายสิบอย่างทุก ๆ วัน แล้วจึงได้จุดดอกไม้ ดอกไม้นั้นมีแต่พุ่มดอกไม้เทียนสิบพุ่ม เหมือนอย่างลอยพระประทีป เมื่อภายหลังลงมาว่าเสด็จไปนมัสการที่พระพุทธสิหิงค์บนพระ

พุทธมณเฑียร ไม่ได้เสด็จมาที่หอพระ แลบางทีแต่ก่อนย้ายไปนมัสการที่หอพระ บนหลังคาตึกพระที่นั่งภาณุมาศจำรูญก็มี ถ้าเช่นนั้นข้าพเจ้าเคยถูกเกณฑ์ขึ้นไปจัดเครื่องนมัสการบนนั้น แลยกของที่ตั้งเข้าพระลงมาเปลี่ยน เพราะห้ามไม่ให้ผู้หญิงขึ้นไป เวลาค่ำที่เสด็จขึ้นไปนมัสการบนนั้นก็ต้องขึ้นไปรับใช้ แต่จะจำให้ชัดเจนว่าทำอะไรบ้างก็ไม่สนัด เพราะเวลานั้นปอดเสียเปนกำลัง ด้วยเรื่องกลัวผีเปนอย่างยิ่ง ถ้าขึ้นกระไดที่หนึ่ง ลงกระไดที่หนึ่งน่าแข้งแตกทุกครั้ง จนเปนจำได้ดี ว่าถึงเวลาวิสาขแล้วน่าแข้งคงเปนแผล ด้วยทางที่ขึ้นลงนั้นเปนซอกแซก เมื่อเก้าขึ้นไปเสียงผีเท้าตัวเองดังตึง ๆ ก็นึกว่าผีวิ่งตาม ถ้าพอลุกออกไปถึงบันไดไม้ ที่พาดบนหลังคาพระที่นั่งนงคราญเปนกลางแจ้ง แลดูเข้ามาข้างในมืด ยิ่งกลัวก็รีบก้าวหนักขึ้นไป กระไดนั้นคมเพราะเปนไม้บางจึงได้กีดน่าแข้ง แต่ขึ้นไปทำอยู่บนนั้นจะสักกี่ปีก็จำไม่ได้ดูหลายปีอยู่ จะเลิกเสียเพราะเหตุใด ฤๅเพราะเกิดไฟไหม้ขึ้นในการเฉลิมพระชนม์พรรษาก็จำไม่ได้อีก เพราะอายุข้าพเจ้าในระหว่างนั้น อยู่ในเก้าขวบสิบขวบ การที่พิธีอย่างนี้ไม่ได้สนใจจะจำถามใครก็เห็นจะไม่ใคร่ได้ความ เพราะไม่มีใครได้ขึ้นไป ต้องขอตกลงเปนว่ารวม ๆ ไว้เพียงเท่านี้ทีหนึ่ง แต่สังเกตได้ว่าไม่มีเทียนรุ่งบนนั้น เทียนรุ่งคงมีแต่ที่พระพุทธบุษยรัตน์ ภายหลังมาเกิดขึ้นที่พระพุทธสิหิงค์อีกคู่หนึ่ง ครั้นเมื่อในแผ่นดินประจุบันนี้ ย้ายพระพุทธบุษยรัตน์ไปที่พุทธรัตนสถานแล้ว วันสิบสี่ค่ำไม่ได้จุดเทียนรุ่งแลไม่ได้เดินเทียน ต่อวันสิบห้าค่ำแรมค่ำหนึ่ง จึงได้จุดเทียนรุ่งแลเดินเทียน เสด็จลงทรงจุดเทียนรุ่งที่พระพุทธสิหิงค์ เทียนเจ้าเซ่นที่พระเจดีย์แล้วจึงจุดเทียนรุ่ง แลเครื่องนมัสการที่พระพุทธรัตนสถาน ทรงนมัสการ

แล้วจ่ายเทียน พวกอุบาสิกาสวดนมัสการ แล้วออกเดินเทียน พระเจ้าลูกเธอที่ยังทรงพระเยาว์ กับอุบาสิกาแลคนเด็ก ๆ โขลนข้าเจ้านายออกเดินเทียนไปรอบต่างแก้วข้างใต้ เลี้ยวขึ้นชาลาหลังพระพุทธรัตนสถาน ไปลงย่างแก้วข้างเหนือ เลี้ยวมาบรรจบรอบน่าพระพุทธรัตนสถาน ในขณะนั้นเจ้านายฝ่ายในทรงจุดเทียนรายตามพนักทั้งสองชั้น แลจุดเทียนซึ่งปักฉัตรเช่นเรือพระที่นั่งลอยพระประทีป ที่ตั้งรายอยู่ตามชาลาชั้นล่างประโคมมโหรทึกพิณพาทย์ทั้งข้างน่าข้างใน การที่ตกแต่งนั้นมีโคมตราเจ้านายฝ่ายในแขวนรายรอบเฉลียงพระพุทธรัตนสถาน แลตั้งโต๊ะหมู่ที่มุขเด็จเปนส่วนของเจ้าตั้งโต๊ะหนึ่ง ตั้งที่มุมกำแพงแก้วข้างละโต๊ะ ตั้งที่ศาลาใกล้ประตูอมเรศสัญจรสองโต๊ะ เปนส่วนของเจ้านายฝ่ายใน ตามกำแพงแลพนักทั้งปวงนั้นรายโคมสว่างทั่วไป พระเจ้าลูกเธอแลเจ้าจอมข้างในมีเทียนรุ่งมาจุดคนละหลาย ๆ สิบเล่ม เมื่อเดินเทียนแล้ว อุบาสิกาทำวัตรสวดมนต์ พระราชทานเงินแจกคนละสลึงทุกวัน แล้วจึงเสด็จไปทรงจุดดอกไม้ที่น่าหอเทวราชรูป มีเครื่องดอกไม้เพลิงเล็ก ๆ คือพุ่มสิบพุ่ม กระถางสิบกระถาง ระทาสิบระทา พเนียงไข่ห้าสิบ เวลาทรงจุดดอกไม้มีประโคมพิณพาทย์ แล้วเสด็จออกทางประตูแถลงราชกิจ ทรงจุดดอกไม้ที่น่าวัดพระศรีรัตนสาศดาราม พุ่มสิบพุ่ม มีซุ้มระย้าโคม ๔ ซุ้ม ซุ้มดอกไม้รุ่ง ๔ ซุ้ม ปักบูชาที่น่าวัด ในวัดพระศรีรัตนสาศดารามรายโคมตามพนักกำแพงแก้ว พระพุทธปรางค์ปราสาท พระมณฑป พระศรีรัตนเจดีย์ แลรอบพระอุโบสถ โคมตราข้าราชการแขวนบ้างตั้งบ้าง ตามชาลาแลศาลารายพระระเบียงทั่วไป เสด็จขึ้นในพระอุโบสถทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการแลเทียนรุ่งแล้วทรงนมัสการต่อไป แต่เทียนรุ่งเจ้านายแล

ข้าราชการนั้น พระราชทานเพลิงไฟฟ้าออกมาให้จุดแต่หัวค่ำก่อนเสด็จพระราชดำเนินออก เทียนรุ่งเจ้านายข้าราชการตั้งที่ริมธรรมาศน์บ้าง ที่ข้างฐานพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ พระพุทธเลิศหล้านภาไลยทั้งสองข้างเปนอันมาก ภายหลังนั้นมีเชิงเทียนเถาเจ็ดเชิง ตั้งที่ตรงพระพุทธยอดฟ้าเถาหนึ่ง พระพุทธเลิศหล้าเถาหนึ่ง เมื่อทรงนมัสการแล้ว ทรงสุหร่ายบูชาประพรมเทียน แลโปรยปรายดอกไม้ที่หลังธรรมาศน์แลบนธรรมาศน์ สนมจึงรับเทียนนั้นไปแจกข้าราชการผู้จะเดินเทียน แลติดรายตามราวรอบพระอุโบสถ ทรงจุดเทียนชนวนตรงไป พระราชทานให้ข้าราชการจุดต่อจากพระหัตถ์ อาลักษณ์แลราชบัณฑิตเปนเจ้าของน่าที่นุ่งขาวห่มขาว นอกนั้นข้าราชการที่เปนขุนนางกรมต่าง ๆ บ้าง ตำรวจบ้าง เปนผู้เดินเทียน เมื่อจุดเทียนแล้วนั่งลงกราบพระว่าคำนมัสการ แล้วจึงลุกขึ้นยืน ผู้ที่ชักนำว่าคำนมัสการว่ารับพร้อม ๆ กัน แล้วจึงเดินประทักษิณรอบพระอุโบสถภายในกำแพงแก้ว เจ้านายซึ่งยังทรงพระเยาว์เสด็จก่อน แล้วจึงถึงพวกที่นุ่งขาว ข้าราชการอื่น ๆ เดินไปต่อภายหลัง กระบวนข้างในท้าวนางเปนหัวน่า แล้วจึงถึงโขลนแลข้าเจ้าบ่าวข้าราชการคอยบรรจบเข้ารอบที่หลังพระอุโบสถ ในขณะเมื่อเดินเทียนนั้น ทรงจุดเทียนรายตามราวเทียนรอบพระอุโบสถ แลพระราชทานเทียนชนวนให้พระบรมวงษานุวงษ์ ทรงจุดเทียนรายตามพนักกำแพงแก้วแลราวเทียน เมื่อครบสามรอบแล้ว จึงได้เสด็จพระราชดำเนินขึ้นบนพระอุโบสถ ทรงจุดเทียนต่อไป ที่เขาต่อไม้แลที่ราวเทียนรอบฐานชุกชี แล้วทรงธรรมเทศนาในการวิสาขบูชานี้ ทั้งภาษามคธแลภาษาสยาม วันแรกตั้งแต่ประสูตรจนถึงพรรณาด้วยมหาปุริสลักษณะ วันที่สองตั้งแต่เสด็จออกมหา

ภิเนษกรม จนตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ วันที่สามตั้งแต่เทศนาธรรมจักร จนถึงปรินิพพาน เครื่องกัณฑ์มีจีวรเนื้อดีผืนหนึ่ง หมากพลูธูปเทียน เงินสามตำลึง แลขนมต่าง ๆ จัดลงโต๊ะเงินย่อม ๆ อย่างละโต๊ะ เมื่อเทศนาจบแล้วก็เปนเสร็จการในส่วนวันนั้น เทียนที่ใช้ในการวิสาข เทียนรายเล่มละหกสลึง ที่พุทธรัตนสถาน ๒๐๐ เล่ม ที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ๓,๐๐๐ เล่ม พระราชทานวัดบวรนิเวศ วัดราชประดิษฐ์ วัดราชบพิธเทียนรุ่งวัดละสองคู่ เทียนรายวัดละห้าร้อยเล่ม

ครั้นเมื่อวันแรมแปดค่ำ ซึ่งนับว่าเปนวันถวายพระเพลิงก็มีการบูชาแลเดินเทียนอีกวันหนึ่งเหมือนกัน ยกเสียแต่ไคมคราข้าราชการไม่ได้มีมาคั่งมาแขวน ถวายเทศนาเริ่มต้นตั้งแต่การบูชาพระพุทธสรีระ จนถึงเจดีย์สี่ แต่เทียนรุ่งแลเทียนรายที่พระราชทานไปวัดนั้น เปลี่ยนไปเปนวัดบรมนิวาส ให้เทียนรายหนักเล่มละบาท

อนึ่งตั้งแต่ทรงสร้างวัดนิเวศธรรมประวัติขึ้นที่เกาะบางปอิน ก็พระราชทานเทียนรุ่ง ๓ คู่ เทียนรายเล่มละหกสลึง ๑,๐๐๐ เล่ม ๆ ละบาท ๑,๐๐๐ เล่ม ถ้าประทับอยู่ที่บางปอิน ก็เสด็จพระราชดำเนินทรงทำวิสาขบูชาที่วัดนิเวศธรรมประวัติ เหมือนเช่นวัดพระศรีรัตนศาสดารามมิได้ขาด พระบรมวงศานุวงศ์แลข้าราชการที่ตามเสด็จพระราชดำเนิน แลอุบาสกอุบาสิกาในวัดนั้นเดินเทียน แล้วทรงธรรมเปนการวิเศษขึ้นอีกกัณฑ์หนึ่ง ด้วยที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามนั้น ก็คงอยู่ตามเดิมมิได้ลดหย่อนการวิสาขบูชา วันแรมแปดค่ำในชั้นหลังมักจะเสด็จพระราชดำเนินวัดนิเวศธรรมประวัติ มากกว่าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

คำตักเตือนในการวิสาขบูชานี้ เรื่องโคมตราที่ต้องเกณฑ์นั้นมักจะมีผู้ที่เกียจคร้านไม่อยากจะทำบิดเบือนเสียก็มี ที่ขึ้นชื่อว่าต้องเกณฑ์อะไรแล้ว แก้ไขหลีกเลี่ยงได้ด้วยไวหารไม่ให้ต้องเปนผิด ถือว่าเปนการฉลาดดีกว่าคนทั้งปวง ที่เซอะซะยอมให้เขาเกณฑ์ก็มี ที่เฉย ๆ เสียไม่ได้คิดจะบิดพลิ้วอย่างไรแต่เฉย ๆ อยู่ไม่ได้เปนธุระ เพราะหลงลืมก็มี การที่ต้องลงทุนทำโคมนั้นก็ไม่มากมายอันใดนัก ทำครั้งเดียวก็ใช้ไปได้ตลอดอายุ เปนแต่ต้องซ่อมแซมเยียวยาบ้าง ตะเกียงที่มาจุดนั้นก็เพียงดวงเดียว ไม่สิ้นไร้ไม้ตอกอันใดนักเลย ไม่ควรที่จะบิดเบือนเชือนแชเสีย ถึงโดยจะบิดได้ก็ดูไม่ฉลาด แลไม่เปนเกียรติยศอันใดนัก มหาดเล็กต้องเตรียมพานเทียน แลต้องรับเทียนทรงธรรมตามเคย ดูก็ต้องแคล่วอยู่แล้ว ไม่สู้ต้องเตือนว่านัก เดี๋ยวนี้จะมากล่าวอยู่เรื่องเดียวก็แต่โคมไฟฟ้า ซึ่งเปนคู่กันกับพระระเบียงโขนทก มหาดเล็กก็ไม่พอใจเรียก ที่แท้ข้างในก็ไม่พอใจสั่งด้วย ขึ้นชื่อว่าวิสาขในสามวันแล้วคงจะต้องเกิดเรียกไฟไม่ได้วันหนึ่ง ดูก็ไม่ใคร่ขาด ยังแป้งเจิมภูษามาลาอีกอย่างหนึ่งก็มีกล่าวบ้าง แต่ห่าง ๆ การนอกนั้นก็ดูไม่ใคร่จะมีอะไรขาดเหลือนัก เพราะการเสมอ ๆ แลไม่สู้ยกหน้าออกตามาก

พระราชพิธีเดือน ๗

พระราชพิธีเดือน ๗ นี้ ตามตำราของพราหมณ์ว่าเคณพะ คือทิ้งข่าง ต้องกันกับจดหมายนางนพมาศ ซึ่งกล่าวไว้ด้วยเรื่องทิ้งข่างเปนเนื้อความพิศดาร แต่ในกฎมณเฑียรบาลเรียกว่าทูลน้ำล้างพระบาท วิธีที่ทำก็ดูต่างกันไกลนักไม่ลงรอยกันเลย เห็นจะเปนต่างครูกันแท้ทีเดียว พิธีเคณพะดีร้ายจะไม่ได้ทำที่กรุงเก่าเลย แต่เรื่องทูลน้ำล้างพระบาทมีพยานที่อ้างอีกแห่งหนึ่ง ในคำให้การขุนหลวงหาวัดแต่ก็เปนคำพยานที่ให้การผิดประเด็น ต้องฟังกลับความเอาจึงจะพอได้เค้า ในคำให้การขุนหลวงหาวัด พิธีเดือน ๗ ว่าตุลาภาร พิธีเดือน ๙ ว่านารายน์ประธมสินธุ์ แต่ในกฎมณเฑียรบาลพิธีตุลาภารไปอยู่ในเดือน ๙ เดือน ๗ เปนทูลน้ำล้างพระบาท พิธีทูลน้ำล้างพระบาทกับนารายน์ประธมสินธุ์ข้อความคล้ายคลึงกัน คืออยู่ในเจ้าแผ่นดินเสด็จสู่ที่สรง บางทีขุนหลวงหาวัดให้การนั้น เปนแต่จำไว้ด้วยใจเปล่า ๆ ไม่มีตำหรับตำราค้นนับไขว้เดือนกันไปก็จะเปนได้ ฤๅอีกอย่างหนึ่ง กฎมณเฑียรบาลเปนแบบเก่าแรกสร้างกรุง ตกลงมาชั้นหลังจะเปลี่ยนแปลงไปเสีย ด้วยความประสงค์อย่างหนึ่งอย่างใด เช่นพิธีศรียัมพวายก็จะเปนได้ ถ้าจะสอบค้นหาเหตุดูว่า เหตุที่จะเปลี่ยนนั้นอย่างไรได้บ้าง ก็เห็นมีอยู่อย่างเดียว แต่ถ้าทำพิธีตุลาภารในเดือน ๙ เปนเวลาฝนชุก การพิธีตุลาภารมีแห่แหนอยู่ จะย้ายไปไว้เสียเดือน ๗ ซึ่งฝนยังไม่สู้ชุกนัก เปลี่ยนพิธีทูลน้ำล้างพระบาท

ฤๅนารายน์ประชุมสินธุ์มาไว้ในเดือน ๙ จะได้บ้างดอกกระมัง แต่ที่จะเรียบเรียงต่อไปนี้ จะต้องเอากฎมนเทียรบาลเปนหลัก ยืนทูลน้ำล้างพระบาทไว้เดือน ๗ ยกนารายน์ประชุมสินธุ์มาไว้ในเดือน ๗ ด้วย เพราะเห็นว่าเปนพิธีเดียวกัน จะขอกล่าวด้วยพิธีเคณฑะทิ้งข่าง ซึ่งมีมาในหนังสือนางนพมาศ นับว่าเปนการเก่าขึ้นไปกว่ากรุงเก่านั้นก่อน

พระราชพิธีเคณฑะคือทิ้งข่าง

ในเรื่องพระราชพิธีทิ้งข่างนี้ ของเก่าเขาเรียบเรียงไว้ดีมาก ถ้าจะว่าใหม่ก็ดูเหมือนจะไม่แจ่มแจ้งเหมือนของเก่าเขา จึงจะขอคัดของเก่ามาว่า เปนแต่แซกข้อความเปนตอน ๆ ตามสมควร ในจดหมายเก่านั้นว่า

"ครั้นถึงเดือน ๗ นักขัตฤกษ์พระราชพิธีเคณฑะ ชาวพนักงานก็ตกแต่งสถานพระสยมภูวนารถ อันเปนที่ประดิษฐานพระนครให้สอาดสอ้าน ชาวพระนครก็มาสันนิบาตประชุมกัน คอยดูพราหมณาจารย์จะทิ้งข่างเสี่ยงทาย จึ่งพระครูเพทางคศาสตราจารย์ไตรเพทกับหมู่พราหมณ์ ก็ผูกพรตบูชาสมิทธพระเปนเจ้า เป่าสังข์ถวายเสียงแล้วก็เวียนบ่วงตรวจข่าง อันกระทำด้วยเนาวโลหใหญ่ประมาณเท่าผลมะตูม สมมติว่าพระสยม สามบ่วงดังมนุษย์จึงจะชักสายทิ้งข่างให้หมุนได้ อันข่างนั้นเปนที่เสี่ยงทายตามตำหรับไตรเพท ถ้าข่างตั้งเสี่ยงเดินและหมุนนอนวันได้บาทนาฬิกา มิได้เอียงมิได้หย่อนก็กล่าวว่าเปนมงคลประเสริฐนัก พระมหากษัตราธิราชเจ้าจะทรงสุรภาพ พระเกียรติยศปรากฏไปในนา ๆ ประเทศทั้งปวง สมณะชีพราหมณ์ คฤหบดีเศรษฐี แลไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน สิ้นทั้งพระนครขอบ

ขัณฑสีมาอาณาเขตรอันกว้างใหญ่ไพศาล จะอยู่เปนศุขปราศจากภยันตราย ต่าง ๆ หนึ่งโสดแม้นว่าข่างหมุนมิได้นอนวัน ทั้งสำเนียงก็ไม่เสนาะสนั่นอันตรายด้วยเหตุต่าง ๆ พราหมณาจารีย์ก็ทำนายว่า บ้านเมืองจะมิสบายไม่ชอบนั้น”

ในตอนนี้เปนกล่าวตามตำราเสี่ยงทายก็อยู่ในเรื่องพิธีกติเกยา ซึ่งข้าพเจ้าได้กล่าวแล้ว ว่าเปนพิธีให้ชุ่มใจ เหมือนอย่างแทงพระบทลองดู ฤาเปนพิธีทำอุบายที่จะห้ามการประทุษฐร้าย ไม่ให้เกิดขึ้นในเมืองโดยเสี่ยงทาย เห็นว่าพระบารมีพระเจ้าแผ่นดินยังมากอยู่ ถึงผู้ใดจะคิดปองร้ายก็ให้เห็นว่าดินฟ้าอากาศยังไม่เปนด้วย จะได้เปนที่ย่อหย่อนความมุ่งร้ายไม่ให้เกิดขึ้นได้ ต่อนั้นไปถึงได้กล่าวถึงการที่ทำในครั้งที่นางนพมาศได้ดูนั้นว่า “ครั้นได้เวลา พระครูเพทางคศาสตร์ราชไตรเพท ก็ให้นาฬิวันนายพนักงานเชิญข่างขึ้นภัทรบิฐ (แล้ว) หมู่พราหมณ์ทั้งปวงก็ดำเนินแห่แหน ออกจากเทวสถานไปยังหน้าพระลานไชย อันแวดวงด้วยรั้วราชวัตรเปนที่ทิ้งข่าง ขึงเอาสายไหมเบญจพรรณยาวสิบศอก พันคันข่างร้อยช่องหนัง ตั้งเท้าลงบนแผ่นกระดาน อันวางเหนือหลังภูมิภาคปัถพี พระครูพรหมพรตพิธีศรีบรมหงษ์ ก็อ่านอิศวรมนต์กำเนิดข่างสิ้นวาระสามคาบ นาฬิวันสามนายชำนาญข่าง ก็ประจำข่างคอยทิ้ง ครั้นได้ฤกษ์โหรา ลั่นฆ้องไชย นาฬิวันก็ทิ้งข่างวางสาย เสียงข่างดังกังวานเสนาะสนั่น ดุจเสียงดุริย์ หมุนนอนวันคันไม่สบัดได้บาทนาฬิกาเศษ ข่างสำแดงความเจริญให้เห็นประจักษ์ถ้วนเคารบสามครั้ง ฯ๓ฯ ต่อนั้นไปจึงแสดงผลประจุบันของการที่ทิ้งข่างในวันนั้นว่า “รี้พลพราหมณ์แลท้าวพระยาบันดาราษฎร ซึ่งประชุมกันทอดทัศนาข่างเห็นดังนั้นแล้ว ก็ยินดีปรีดา

ให้ร้องเต้นรำบอกเล่ากันต่อ ๆ ไปว่า ในปีนี้บ้านเมืองจะอยู่เย็นเปนศุข พราหมณ์ก็เชิญช้างคืนเข้าสู่เทวสถาน"

ความต่อนี้ไป ว่าด้วยการที่นางนพมาศได้ไปดูพระราชพิธีนี้ การพระราชพิธีนี้ไม่ได้ทำน่าที่นั่ง ข้างในก็ไม่ได้เคยไปดูมาแต่ก่อนเลย แต่พระนางนพมาศเปนคนเข้าใจอยู่ในการพิธี แลเปนผู้รักจดจำการต่าง ๆ อยู่ จึ่งได้โปรดให้ไปดู พร้อมด้วยพระสนมผู้อื่น ซึ่งเปนเชื้อพราหมณ์อีกหลายคน ที่ซึ่งไปนั่งดูนั้น ว่านั่งที่โรงมานพ ซึ่งข้าพเจ้าได้เดาไว้ในพระราชพิธีตรียัมพวายว่ามาพัก แต่ในที่นี้เขาว่าเปนที่พราหมณ์สดงมนต์ ดูเหมือนหนึ่งจะเปนโรงที่ทำอย่างแน่นหนา คล้ายศาลาอยู่น่าเทวสถานมิได้ปลูกขึ้นใหม่

แต่การพระราชพิธีนี้ ที่ไม่ได้กล่าวถึงเลยในกรุงเก่านั้น จะเปนด้วยเปนพิธีของพราหมณ์ทำ ไม่เกี่ยวข้องในการเสด็จพระราชดำเนิน จึ่งไม่ว่าไว้ ฤๅเปนการจืดไม่อัศจรรย์เลิกเสียอย่างหนึ่ง ถ้าจะว่าเปนเหตุอย่างเช่นกล่าวก่อน พระราชพิธีกฤติเกยา ไม่เกี่ยวข้องอันใดกับพระเจ้าแผ่นดินก็มีกล่าวไว้ จะว่าตำราสูญ พราหมณ์เดี๋ยวนี้เขาก็ยังรู้อยู่ เห็นว่าจะเปนด้วยจืดมากกว่าอย่างอื่น

พระราชพิธีทูลน้ำล้างพระบาท

การพระราชพิธีนี้ ที่มีมาในกฎมณเฑียรบาล เปนความรวม ๆ อย่างยิ่ง เหมือนอย่างพิธีอื่น คือว่าในรัตนสิงหาศน์เบญจาเก้าชั้น ฉัตทองฉัตรนากฉัตรเงินฉัตรเบญจรงค์ เสด็จบนเบญจาเก้าชั้น แลชั้นเจ็ดฝ่ายซ้ายขุนราชแพทย์ ฝ่ายขวาสมุหประธานนาหมื่น หัวเมืองทั้งสี่ขึ้นก่อน

ถึงนาหมื่นจัตุสดมภ์ ลงมาถึงนาพันหกร้อย แลนาห้าพันหลังเขง กว่านั้นสมุหประธานรับหลั่ง นาหมื่นกละออมทอง นาห้าพันนาสามพันกละออมนาก นาพันหกร้อยกละออมเงิน นอกราชวัตรนอกฉัตร จัดแห่หัวหมื่นองครักษนารายน์ ผูกพระปรายพระชายานุภาพยืนที่ อ่างทองรองพระบาท ครั้นเสด็จทูลน้ำล้างพระบาทเสด็จออกเกี้ยงเอากละออมน้ำตั้งศีศะ ผ้าพอกโอบกละออมน้ำ ครัดขึ้นหมากสามคำเอาศีศะรับ มีข้อความในกฎมณเฑียรบาลเพียงเท่านี้

ข้อความในจดหมายขุนหลวงหาวัดว่า "เดือนเก้า (ซึ่งข้าพเจ้าเปลี่ยนมาเปนเดือน ๗ ตามเหตุที่ได้กล่าวไว้ข้างต้น) ชื่อพิธีนารายน์ประธมสินธุ์ เสด็จสรงสนานในมณฑปกลางสระ ปโรหิตจึ่งถวายพระมุรธาภิเศก แล้วจึ่งถอดฉลองพระองค์ แล้วเปลื้องพระภูษาให้แก่พราหมณ์" มีความเพียงเท่านี้

ข้อซึ่งว่าด้วยที่สรงฤๅที่ทำพิธีนี้แปลกกัน คือแห่งหนึ่งว่าในรัตนสิงหาศน์ คำว่า "ในรัตนสิงหาศน์" นี้มิใช่เปนตรงน่าพระบัญชรฤๅน่ามุขเด็จ ซึ่งเปนที่เสด็จออก มณฑปพระกระยาสนานนั้นคงจะตั้งอยู่น่าปราสาท ซึ่งเปนที่ชลากว้าง ๆ แต่อีกอย่างหนึ่งซึ่งว่ามณฑปในกลางสระนั้น จะเปนยักย้ายไปใหม่อย่างไรอยู่ ตามที่ว่าก่อนดูเหมือนต้องทำมณฑปพระกระยาสนาน เช่นใช้ในการราชาภิเศกขึ้นใหม่ปีละครั้ง ฤๅตัวไม้เก่านั้นแต่รื้อลงเสียต้องกลับคุมขึ้นใหม่ปีละครั้ง ทั้งเบญจาเก้าชั้นคือยกพื้นขึ้นไปเปนชั้น ๆ ถึงเก้าชั้นต้องทำทุกปี กว่าจะแล้วก็คงหลาย ๆ วัน ต้องทำต้องรื้ออยู่เสมอ ที่ว่าเปนมณฑปกลางสระนั้น มณฑปก็คงกันกับมณฑปพระกระยาสนาน ฤๅจะเปนพระเจ้าแผ่นดินภายหลังทรงเห็นว่าต้องทำ ๆ

รื้อ ๆ เปนการลำบาก จึ่งได้คิดทำขึ้นเสียเปนเครื่องไม้จริง อยู่คงที่ ไม่ต้องรื้อ เมื่อถึงเวลาการพระราชพิธี จึ่งตกแต่งผูกม่านบังสูริยประดับประดาเครื่องสดขึ้นคราวหนึ่ง เมื่อเวลาอยู่ปรกติจะทิ้งไว้แต่มณฑปโทงเทงเช่นนั้น ก็จะไม่สู้งามแลไม่สู้มีประโยชน์อะไร จึ่งได้คิดจัดสระประกอบแวดล้อม ให้เปนที่ประพาศชมผักชมปลาอะไร ชนิดเดียวกันกับพระแท่นมุรธาภิเศก ที่ปากอ่างปลาเงินปลาทอง ข้างพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยก็จะเปนได้ สถานที่ที่ทำพิธีจึ่งได้แปลกกันไป แต่อาการซึ่งประพฤติพระราชพิธีนั้น ข้างฝ่ายหนึ่งว่าเปนชำระพระบาท ข้างฝ่ายหนึ่งว่าเปนสรงมุรธาภิเศกโดยกันเปนพระเศียรข้างหนึ่ง พระบาทข้างหนึ่งที่เดียว นั้น ข้าพเจ้าเห็นว่าซึ่งจะไปนึกว่าล้างพระบาท แล้วไม่สรงด้วยนั้นดูกระไรกระไรอยู่ ฤๅคำที่เรียกว่าทูลน้ำล้างพระบาทนั้น จะเปนแต่คำยกย่องให้สมควรแก่พระเจ้าแผ่นดิน เช่นที่ว่าเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท กราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรงทราบฝ่าลอองธุลีพระบาท คำว่าทูลน้ำล้างพระบาทจะเปนถวายน้ำสรงเสียดอกกระมัง มีเค้ามูลอยู่อีกอย่างหนึ่ง ในการพระราชพิธีบรมราชาภิเศกแต่ครั้งใด ๆ มาเจ้านายข้าราชการไม่มีได้เคยถวายน้ำเลย มีแต่สมเด็จพระสังฆราชพระราชาคณะ แลพระอาจารย์วิปัสนากับเจ้าพนักงานภูษามาลาชาวที่ แลพราหมณ์อีกพวกหนึ่งเปนผู้ได้ถวายน้ำ พระสงฆ์นั้นถวายน้ำรดพระขนองอย่างผู้ใหญ่รดผู้น้อย ภูษามาลาชาวที่เปนแต่ส่งหม้อถวายอย่างข้าส่งน้ำถวายเจ้า แต่พราหมณ์นั้นพระมหาราชครูพิธีคนเดียวได้ถวายพระขนอง นอกนั้นถวายที่พระหัตถ์ แต่ครั้นมาเมื่อบรมราชาภิเศกพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้พระบรมวงษานุวงษ์ มีพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า เมื่อยังไม่ได้

บวรราชาภิเศกเปนต้น ข้าราชการมีสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ เมื่อยังเปนเจ้าพระยาพระคลังเปนต้น ถวายน้ำหลายองค์หลายคนด้วยกัน ทรงจัดพระเต้าเปนลำดับยศให้ถวาย แต่ที่ถวายนั้นก็เปนแต่เข้าไปยืน ถวายเหมือนอย่างเจ้าพนักงานภูษามาลาแลชาวที่ แล้วทรงรับมาสรงเอง ถึงการบรมราชาภิเศกในรัชกาลประจุบันนี้ ก็ได้ใช้ตามแบบนั้นต่อมา แต่ไม่ได้ยินพระกระแสรับสั่ง ฤๅได้ยินผู้ใดแปลว่าธรรมเนียมนี้ เกิดขึ้นด้วยเหตุใด ก็ธรรมเนียมที่ถือกันอยู่ในปรกติ เชิญรดน้ำตั้งกรมเปนต้น ก็ย่อมเลือกเชิญผู้มีอายุสูงกว่า ฤๅที่มียศบันดาศักดิ์ใหญ่กว่าให้เปนผู้รดน้ำ ไม่เชิญผู้ที่มีอายุต่ำกว่าฤๅมียศต่ำกว่าให้รดน้ำ ก็ในการบรมราชาภิเศกของพระเจ้าแผ่นดิน พระบรมวงษานุวงษ์พระองค์ใดจะมียศยิ่งขึ้นไปกว่าพระเจ้าแผ่นดินนั้นก็ไม่มีแล้ว แต่ที่เจริญพระชนม์พรรษากว่ามีอยู่ก็ตามเถิด ก็พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็อ่อนพระชนม์พรรษากว่าเหตุใดจึงโปรดให้ถวายน้ำด้วยเล่า เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงศึกษาในทางกฎหมายละเอียดลออมาก แลในการพระราชพิธีก็เปนของโปรดมาก ทรงเสาะแสวงหาแบบเก่ามาทำโดยตรง ๆ บ้าง โดยเอาเทียบเคียงกับการอื่น ๆ บ้าง การเรื่องถวายน้ำนี้ คงได้ทรงพระราชดำริห์โดยรอบคอบแล้ว ทรงเห็นว่าไม่เปนการที่ทำให้เสื่อมเสียพระเกียรติยศลง กลับเปนการเพิ่มเกียรติยศให้ยิ่งขึ้น จึงได้โปรดให้พระบรมวงษานุวงษ์ถวายน้ำ เหตุซึ่งทรงพระราชดำริห์ยกมาเปนตัวอย่างนั้น เห็นจะเรื่องทูลน้ำล้างพระบาทนี้เอง แต่จะเอาเค้าเงื่อนให้แน่นอนเปนพิธีต่างหากไม่สมัค ด้วยเลือนเหลือที่จะเลือน

เช่นกล่าวมาข้างต้นนั้น จึ่งได้ทรงยกไปใช้เสียในการพระราชพิธีบรมราชาภิเศก

แต่ทูลน้ำล้างพระบาทอย่างเก่า ถ้าคิดดูตามที่กำหนดศักดินาไว้ ว่าเปนผู้ซึ่งควรถวายน้ำนั้น ดูจะหลายสิบคนเต็มที เพราะกำหนดตั้งแต่นาหมื่นลงมาจนถึงนาพันหกร้อย ฤๅจะแบ่งจำเพาะแต่ที่เปนจตุสดมภ์มนตรี แลหมอ ๆ ครู ๆ พวกนายทหารเช่นเจ้ากรมพระตำรวจ กรมช้างกรมม้า จะไม่ใช้ดอกกระมัง ด้วยพวกเหล่านั้นมีน่าที่ประจำการ ต้องแห่เสด็จ ต้องแวดล้อมตามราชวัตร ข้อซึ่งขุนหลวงหาวัดว่า สรงแล้วเปลื้องเครื่องพระราชทานพราหมณ์นั้นก็ไม่เปนการอัศจรรย์อะไร สรงมุรธาภิเศกก็คงต้องเปลื้องพระภูษาพระราชทานพราหมณ์ทุกครั้ง การพระราชพิธีนี้ดูจะคล้ายการบรมราชาภิเศก ฤๅการออกแขกเมือง คือ มีช้างพระที่นั่ง ม้าพระที่นั่ง ยืนประจำเกย ซึ่งให้ออกชื่อเจ้าพระยาไชยานุภาพเจ้าพระยาปราบไตรจักรไว้ แลจะมีการสมโภชเลี้ยงลูกขุนคือเลี้ยงแบบเควสใหญ่ เหมือนอย่างการพระราชพิธีออกสนามใหญ่นั้นด้วย

ข้าพเจ้าไปจนเสียแต่เรื่องลงปลาย ที่เอากะออมน้ำตั้งศีศะ แลตรัสยื่นหมากสามคำเอาศีศะรับ ที่ว่านั้นว่าในเวลาเลี้ยงเมื่อเสร็จการสรงแล้วด้วย เปนจนความคิดไม่รู้ว่าจะแปลว่ากระไร ถ้าจะเล่นเอากะออมตั้งหัวขุนนางทุกคนดูก็จะเหลือทน จะไปถูกลื่น ๆ เข้าบ้างฤๅอย่างไรตั้งไม่อยู่ จึ่งต้องเอาผ้าพอกโอบเปนเสวียนขึ้นรับไว้ การที่จะยื่นหมากลงไปนั้นดูจะยากทั้งผู้รับผู้ยื่น ถ้ามีผมอยู่ก็พอจะแซกเสียดอยู่ในผมได้ ถ้าถูกเกลี้ยง ๆ จะทรงวางก็จะลื่นตกบ่อย ๆ โดยว่าทรงวางได้แล้ว ผู้ที่ได้รับพระราชทานจะถอยหลังกลับออกมา ก็จะต้องย่องอย่างเอก ถ้าเปน

เดี๋ยวนี้เห็นจะได้ซ้ำกันสั้น ๆ ไป การซึ่งว่าไว้เช่นนี้ จะเปนด้วยแต่งสั้น
เกินไป ฤๅจะเปนด้วยมีผู้ใดเปนอย่างเอกขึ้นสักคนหนึ่ง เวลาที่จะขึ้น
ไปถวายพายกน้ำทูลศีศะมือประคองขึ้นไป เวลาที่พระราชทานหมาก
ก็เอาศีศะยื่นเข้าไปรับแทนเอ้กราบ แล้วจึงเอามือหยิบเหมือนผู้หญิง
ถวายของพระอย่างนั้นบ้างดอกกระมัง แต่การพระราชพิธีทั้งสองคือทูลน้ำ
ล้างพระบาทฤๅนารายน์ประธมสินธุ์นี้ ก็ไม่มีปรากฏว่ามีพิธีพราหมณ์
อย่างใด ครูพราหมณ์ก็ไม่รู้เรื่องรู้ราวอะไร แต่พิธีทั้งสามอย่างคือเคณฑะ
ทูลน้ำล้างพระบาทแลนารายน์ประธมสินธุ์นี้ ไม่ได้มีทำที่กรุงรัตนโกสินทร์
นี้เลย นับว่าเปนพิธีเลิกสูญแล้วทั้งสิ้น ฯ

---

๒๒ สลากภัตร

การพระราชพิธีสำหรับเดือน ๗ เลิกเสียไม่ได้ทำทั้งสิ้นแล้ว การพระราชกุศลอันใดในเดือน ๗ ก็ไม่มี ตลอดจนการสดับปกรณ์พระบรมอัษฐิ ซึ่งมีเกือบจะทุกเดือน ในเดือนเจ็ดก็จำเพาะถูกคราวเว้น การจรที่เปนการมงคลก็ไม่ทำในเดือน ๗ การเผาศพใหญ่ ๆ ก็ไม่ใคร่ทำในเดือน ๗ ด้วยเปนฤดูฝน เพราะฉนั้นในเดือนเจ็ดจึ่งได้เว้นว่างอยู่ทั้งเดือน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึ่งได้โปรดให้มีสลากภัตรเปนการพระราชกุศลเพิ่มขึ้นในเดือนเจ็ด

การสลากภัตรนี้ เมื่อจะว่าโดยเหตุเดิม ตามที่คนโบราณได้ทำมาก็ไม่เปนกำหนดฤดู ที่มีมาในวินัยบาฬี คัมภีร์จุลวรรค ว่าพระผู้มีพระภาคเสด็จอยู่ณเวฬุวันเมืองราชคฤห์ ครั้งนั้นเข้าแพงชนทั้งหลายที่เคยถวายสังฆภัตรทั่ว ๆ ไป ไม่มีกำลังจะถวายได้ จึ่งได้พากันคิดจะถวายอุทเทสภัตรเพียงรูปหนึ่งสองรูปสามรูปอย่างหนึ่ง นิมันตภัตรคือเฉพาะแต่ที่นิมนต์ไปถวายอย่างหนึ่ง สลากภัตร คือให้พระสงฆ์จับฉลากตามแต่ผู้ใดจะได้นั้นอย่างหนึ่ง ปักขิกภัตรถวายเฉพาะวันหนึ่ง ในปักษข้างขึ้นปักษข้างแรมนั้นอย่างหนึ่ง ปาฏิปทิกภัตร ถวายเฉพาะในวันขึ้นค่ำหนึ่ง แลแรมค่ำหนึ่งนั้นอย่างหนึ่ง ยักย้ายไปตามชอบใจของคนของคน ภิกษุทั้งหลายนำความขึ้นกราบทูลพระผู้ทรงพระภาค พระองค์จึ่งอนุญาตให้พระสงฆ์รับภัตรทั้ง ๗ นี้ สลากภัตรนับเปนภัตรอันหนึ่งใน ๗ อย่าง ก็ไม่เปน

กำหนดฤดูฤๅกำหนดเหตุอันใดที่เปนการควรทำใช่การที่ควรทำ ในกรุงสยามแต่ก่อน ที่ได้กล่าวถึงถวายสลากภัตรแก่พระสงฆ์ ในส่วนราชการแลส่วนราษฎร ก็มีมาอย่างเช่นในหนังสือนพมาศเปนต้น ก็ว่าถวายกันในเดือนหก ประจวบนักขัตฤกษวิสาขบูชา ถึงที่ในกรุงรัตนโกสินทร์เกิดสลากภัตรขึ้น ก็ทำในการวิสาขบูชาเหมือนกัน แลสลากภัตรใหญ่วัดพระเชตุพน เมื่อปีมะโรงอัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘ ซึ่งดูเหมือนจะเปนสลากภัตรวิเศษนอกจากวิสาขคราวแรก ก็ทำในเดือนหกเหมือนกัน ที่ย้ายลงมาเดือนเจ็ดนั้น เห็นจะย้ายลงมาหาคาว่างอย่างเดียวเท่านั้น การซึ่งกำหนดสลากภัตรในเดือนเจ็ด ก็ด้วยอาไศรยผลไม้บริบูรณ์ ผลไม้อื่นก็ทำเนา ดูเปนข้อใหญ่ใจความอยู่ที่ทุเรียน ถ้าฤดูสลากภัตรต้องคราวทุเรียนชุกชุมแล้ว ก็เห็นจะเปนไม้ใช้ได้ทั้งสิ้น

การเลี้ยงถวายภัตรต่าง ๆ ฤๅจีวรต่าง ๆ ตามที่มีมาในพระวินัย ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงอนุญาตไว้นั้น ดูเปนการที่แล่นต่างว่าไปหมดทุกอย่าง ด้วยเหตุว่าภูมิประเทศบ้านเมืองไม่เหมือนกัน ทั้งผู้ที่นับถือพระพุทธสาสนาก็ไม่เหมือนกัน ในประเทศอินเดียร์มีทุพภิกขภัยฝนแล้งเข้าแพง จนถึงมนุษยแลสัตว์ต้องตายด้วยอดอาหาร ในประเทศสยามนี้การเช่นนั้นไม่เคยพบเห็น เพราะที่แผ่นดินอุดมดีกว่าในประเทศอินเดียร์บางแห่ง การที่จะเสาะแสวงหาอาหารของภิกษุไม่เปนที่อัดคัดขัดสน คนในพื้นเมืองประเทศอินเดียร์ เปนหลายสิบพวกหลายสิบเหล่า ประกอบด้วยทิฐิมานะกระด้างถือชาติถือโคตรถือลัทธิบูชาเส้นสรวงต่าง ๆ กัน ลัทธิที่ถือเหล่านั้นล้วนแต่หึงหวงพวกอื่น ๆ สอนให้หมิ่นประมาทพวกอื่น ให้ถือพวกอื่นเปนศัตรูอบรมกันมาช้านาน ถึงโดยว่าพระพุทธสาสนาเกิดขึ้น จะแพร่หลายไป

ได้มากเพียงเท่าใด ก็ไม่พอที่จะลบล้างทิฐิเดิมให้สิ้นเชื้อสิ้นทรากได้ แต่ไม่พอที่จะสั่งสอนคนให้ทิ้งละทิฐิเดิม กลับมาถือพระพุทธศาสนาทั่วกันไปได้ ส่วนในแผ่นดินสยามนี้แต่เดิมมา ก็คงจะเปนแต่ถือเจ้าถือผีเช่นเมืองลาว เจ้าแลผีเหล่านั้นไม่มีกฎหมายข้อบังคับที่ได้สั่งสอนคนให้ประพฤติตัวอย่างหนึ่งอย่างใด เหมือนอย่างคัมภีร์เวท ฤๅคัมภีร์ไบเบลที่มีผู้มารับบอกเล่าสั่งสอน เปนแต่นับถือก็เซ่นสรวงบูชาไปลองดูเมื่อได้สมประสงค์ดังใจ ก็เข้าใจเอาเปนว่าการที่ตัวทำนั้นถูก ถ้าไม่ได้สมประสงค์ดังใจ ก็เข้าใจว่าการที่ตัวทำนั้นเปนการผิดไม่ชอบใจเจ้า คิดยักย้ายทำอย่างอื่นไป ที่สุดจนการหยาบ ๆ ถ่อย ๆ ที่คนต่ำ ๆ บ้า ๆ ไปทำเมื่อคนที่ทำไม่มีอันตรายอันใด ก็ถือว่าเปนถูกใจเจ้า เช่นกับมีการเขาเล่าไขมยบนควายขวายเขาเกะกะหู เมื่อได้ควายมาแล้วมาผูกไว้ที่เสาศาล ควายนั้นออกวิ่งไป กระชากเชือกที่ผูกเสาศาลจนศาลทลายเมื่อผู้ที่ทำเช่นนั้นไม่มีอันตรายอันใด ก็สำคัญใจว่าเจ้าชอบการที่เปนตลกขัน ๆ เปนต้น การที่ถือเช่นนี้ไม่มีข้อบังคับเปนแต่การทดลองเช่นนี้จึงไม่เปนเหตุให้เชื่อถือมั่น จนถึงเปนทิฐิมานะกระด้างแขงแรง ครั้นเมื่อพราหมณ์นำศาสนาอิศวรนารายน์เข้ามา ถึงว่าศาสนานั้นมีกฎหมายบังคับความประพฤติของคน แต่วิธีลักษณอาการก็ไม่สู้ผิดกันไปกับเจ้าผี ซึ่งเคยถือมาแต่ก่อนนัก เมื่อรับมาถือก็เข้าใจว่า เปนผีอย่างเก่านั้นเอง แต่เปนผีมีฤทธิ์ขึ้นไปกว่านั้นอีกหน่อยหนึ่ง ฤๅเปนเจ้าแผ่นดินของผี ถึงว่าจะนับถือดีขึ้นไปกว่าผีที่เคยนับถือมาแต่ก่อน ก็ไม่มีใครปฏิบัติตามกฎหมายแบบอย่าง เปนแต่นับถือบูชาหลวม ๆ อยู่อย่างเช่นผีอย่างเก่านั้นเอง ครั้นเมื่อพระพุทธศาสนาเข้ามา เปนลัทธิ

แปลกไปใหม่ ไม่เหมือนอย่างที่เคยถืออยู่แต่ก่อนเลย เปนการลึกซึ้ง เข้าใจยากต้องร่ำเรียน ครั้นเมื่อร่ำเรียนรู้แล้ว ก็ยิ่งเห็นความอัศจรรย์ในคำสั่งสอนนั้นมากขึ้น ได้รับผลแห่งความประฏิบัติแน่นอน ดีกว่าที่ได้จากผีไพร่ฤๅผู้ดีที่เคยถือมาแต่ก่อน ก็ทำให้ความเลื่อมใสศรัทธาเจริญกล้าขึ้น เมื่อมีผู้ร่ำเรียนรู้มากขึ้น คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าก็ยิ่งแพร่หลายออกไป หยั่งลงตั้งมั่นในประเทศสยามแน่นหนามั่นคง ยิ่งกว่าศาสนาพราหมณ์ เพราะเปนคำสอนที่มีแก่นสารให้ผลปรากฏในประจุบัน ไม่มีสับปลับพลิกแพลงเลย ถึงว่าศาสนาเก่าที่เคยถือมาทั้งสองอย่าง จะไม่ละทิ้งเสียได้ด้วยใจอ่อน ก็ยังเหลือแต่ความเกรงใจมากกว่าที่นับถือจริง ประเทศสยามเปนภูมิภาคที่สมควรจะประดิษฐานพระพุทธศาสนา มากกว่าประเทศอินเดีย ด้วยที่นับถือกันเดิมมีน้อย จึงได้แพร่หลายมั่นคง มีผู้นับถือประฏิบัติบูชาแก่พระสงฆ์ทั่วทุกหน้า ถึงตัวพระสงฆ์ทั้งปวงไม่มียามขัดสนกันดารเหมือนอย่างในประเทศอินเดีย ด้วยอาไศรยภูมิประเทศ เปนที่บริบูรณ์อย่างหนึ่ง ด้วยความนับถือของชนทั้งปวงทั่วถึงแลมั่นคงประการหนึ่งดังกล่าวมานี้

การซึ่งมีแบบอย่างมาจากประเทศอินเดีย ในเรื่องภัตรทานก็ดี จีวรทานก็ดี เปนเรื่องสำหรับประเทศที่หาอาหารยาก แลหาผ้ายากทั้งสิ้น ไม่ต้องกันกับในประเทศนี้เลย แต่หากผู้ซึ่งมีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา อยากจะหาช่องทำบุญ บำเพ็ญทานต่าง ๆ ให้เจริญความยินดีปรีดาในสันดาน ก็ยักย้ายทำไปตามลัทธิ ที่กล่าวมาแต่ก่อนอย่างนั้นบ้างอย่างนี้บ้าง แต่มักจะเปนการไม่แท้ โดยมากอย่าง

เช่นว่าให้ผ้าบังสุกุลจีวรได้อานิสงส์มาก ก็มาทำย่อ ๆ เอาผ้าพาดโยงจากศพ แล้วเอาจีวรไปพาดบนผ้านั้น นิมนต์พระสงฆ์ตามที่ตัวนับถือชอบใจ มาชักผ้านั้นเปนบังสุกุลจีวร ที่จริงผู้ทำก็รู้ว่าผ้านั้นพระสงฆ์จะเอาไปอธิฐานเปนบังสุกุลจีวรไม่ขึ้น พระสงฆ์ก็ไม่ได้เอาไปอธิฐานเปนบังสุกุลจีวรเลย แต่ก็ยังถวายผ้าบังสุกุลอย่างนั้นอยู่ได้เสมอ เปนการสังเขปต่างว่าย่อ ๆ เพราะความจริงพระสงฆ์ในประเทศสยามนี้ ไม่ต้องการที่จะใช้บังสุกุลจีวรเลย ด้วยผ้าที่ทายกถวายมากมายเหลือใช้ยิ่งนัก ถึงการสลากภัตรนี้ก็เหมือนกัน สักแต่ชื่อว่าสลากภัตร เมื่อทำไปถวายที่วัดใดก็ได้ทั่ว ๆ กันทั้งวัดเปนสังฆภัตร แต่ยักเรียกเสียว่าเปนสลากภัตร ที่สลากภัตรหลวงวัดพระศรีรัตนสาศดาราม ก็เปนนิมันตภัตร ยักเรียกว่าสลากภัตร บันดาสลากภัตรของหลวงทั้งสิ้นไม่เปนสลากภัตรแท้ เปนแต่สมมตว่าเปนสลากภัตร เหมือนอย่างที่ทำบุญการศพ สมมตว่าเปนได้ทอดผ้าบังสุกุลฉนั้น

สลากภัตร

บัดนี้จะว่าด้วยการสลากภัตร ซึ่งเกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๔ ข้าพเจ้าได้เคยจำได้ว่าได้ดูแห่สลากภัตรไปวัดพระเชตุพน ที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ครั้งหนึ่ง มีกระบวนเปนอันมาก แต่กระบวนทั้งปวงนั้นจำไม่ได้หมดว่ามีอะไรบ้าง ไปจำได้อยู่สองอย่าง แต่ว่ามีสหัสเดชะขี่เกวียนตัวหนึ่ง หัวโตสักเท่าตุ่มขนาดย่อม ๆ มีมือหลายมือถืออะไรต่ออะไรหลายอย่าง จำก็ไม่ได้ว่าถืออะไรบ้าง เห็นแต่เวลาเกวียนเดินแล้ว สั่นหรก ๆ มาแต่ไกล ได้ตั้งตาดูแต่เหนือพลับพลา แล้วแลตามตลอดจนท้ายพลับพลา อยู่ข้างจะชอบใจมากกว่าสิ่งอื่น อีกกระบวนหนึ่งนั้นพิเภกคน ๆ เรา แต่งเปนโขน มีลิงตามเปนกองโตถือผลไม้ต่าง ๆ เขามีพิณพาทย์ตี พิเภกแลลิงนั้น เต้นตามเพลงพิณพาทย์ออกสนุกนี้อีกอย่างหนึ่ง ได้ดูจำไว้ได้แต่สองอย่างเท่านั้น จะได้มีปีไดก็ไม่ทราบแน่ แลไม่ไว้ใจตัวว่า การที่จำไว้นั้นจะถูกต้องฤๅไม่ เที่ยวสอบถามใคร ๆ เขาดู เขาก็ว่ามีสลากภัตรวัดพระเชตุพนจริง แต่จะมีกระบวนเช่นข้าพเจ้าจำได้ฤๅไม่นั้น เขาไม่ทราบฤๅจำไม่ได้ ก็ยิ่งออกหนักใจขึ้น กลัวว่าจะไปเฟือนเอาเล่นโขนชักรอกเมื่อพิธีน้ำทิพยมาปนเปนไปดอกกระมัง แต่ยังจำได้แน่นอนนัก จึงได้ค้นดูจดหมายเหตุเจ้าพระยาทิพากรวงษ ก็ได้ความว่า สลากภัตรนั้นได้มีเมื่อปีมโรงอัฐศก อายุข้าพเจ้าได้สามขวบ

เต็ม แต่ไม่มีสหัสเตชะดังเช่นที่ฉันเห็นไปนั้น เปนแต่พรรณาความกว้าง ๆ ว่า "ของหลวงไปน่า แต่งลครช้างในหาบสลากภัตรเปนคู่ ๆ ถึงท่านที่ต้องเกณฑ์ก็คิดทำประกวดกัน จัดหญิงศีศะจุกแลหญิงรุ่นสาวมาตกแต่งให้นุ่งผ้ายกบ้าง นุ่งสังเวียนบ้าง ห่มเข้มขาบบ้าง หาบสลากภัตรเปนสี่แถว แล้วก็มีคนถือสำรับคาวหวาน เครื่องไทยทานเปนขนมผลไม้ต่าง ๆ ที่จะถวายพระสงฆ์ในสลากภัตรนั้น ตามไปเบื้องหลังเปนอันมาก ลางแห่งก็แต่งเปนลครยืนเครื่อง แลนางเปนคู่ ๆ กัน หาบสลากภัตร ลางแห่งก็แต่งเปนยักษ์บ้างลิงบ้าง ลางแห่งก็แต่งเปนเสี้ยวกางแทงพี่ไสยไปข้างน่า ลางแห่งก็แต่งเปนงิ้วรบกัน ลางแห่งก็แต่งเปนนางต่างภาษา ทุกกระบวนถึงสองร้อยเปนอันมาก ลางแห่งก็จัดเปนรถแลเกวียนบันทุกสิ่งของเปนคู่ ๆ ลางแห่งก็จัดเอาเด็กที่รุ่นมาแต่งตัวถือผลไม้ต่าง ๆ ไปเปนอันมาก ตามแต่ปัญญาผู้ใดจะเห็นดีก็ทำไป มีพิณพาทย์จีนพิณพาทย์ไทยใส่เกวียนแห่ไป ทุก ๆ กระบวน ตั้งกระบวนที่น่าประตูวิเศษไชยศรี ไปเลี้ยวป้อมเผด็จดัษกร เดินกระบวนไปวัดพระเชตุพน คิดกระบวนหนึ่งคนที่อย่างน้อยทั้งหญิงทั้งชายเพียงร้อยเศษ ที่อย่างมากก็ถึงสองร้อยเศษ แต่ล้วนถือสิ่งของทั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นทอดพระเนตรอยู่บนพระที่นั่งสุทไธสวรรย์" ได้ความจากจดหมายเจ้าพระยาทิพากรวงษว่าดังนี้ ได้ความจากผู้อื่น คือท้าวเจ้าจอมมารดาอิ่มว่าตัวเองได้แต่งเปนคนแก่ คนหาบสลากภัตรนั้น ดวงคำเจ้าจอมมารดาหาบทอง จีบหาบถม แว่นหาบเงิน ลครแต่งเปนพราหมณ์เปนศีศะจุกสรวมเกี้ยว ถือดอกไม้ธูปเทียน นอกนั้นมีลครสรวมชฎาเปนมนุษย์บ้าง ยักษ์บ้าง ขี่ม้าเปนคู่ ๆ แลมีแต่ง

เปนจีนเดินแห่ด้วย นี่เปนกระบวนหลวง ได้ความจากผู้อื่นอีก ว่า กระบวนพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า มีคนใหญ่ยันเนื้อรวงบนล้อเลื่อนไป มีดาวซับแคนเดินแวดล้อมไปด้วย แล้วจึงมีปราสาทหลังใหญ่หลังหนึ่ง วางบนล้อเลื่อนลากไปเหมือนกัน ของสมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อย มีช้างบัณฑุกทุเรียน ของผู้อื่นก็มีบนคอรบ้างรั้วบ้าง อีกกระบวนหนึ่ง ไม่ทราบว่าของใคร มีทุเรียนประดับประทุเรียนผลใหญ่ขึ้นตั้งเลื่อน ได้ความเนียด ๆ ไปอย่างนี้ แต่เรื่องสหัสเดชะของข้าพเจ้ายังไม่ได้ยินใคร เอ่ยถึง เปนแต่มีสลากภัตรครั้งนั้นเห็นนับว่าเปนฤดูหนึ่ง มิใช่อื่น แต่ กระบวนนั้น บางทีคนอื่นเขาจะชอบใจอย่างอื่น แต่ข้าพเจ้าเปนเด็กโคม จะไปชอบใจโคมที่เขาไม่ชอบกันจึงไม่มีใครจำไว้ ฤๅอย่างไรก็ไม่ทราบ แต่สังเกตได้ว่า ถ้าเด็กเช่นนั้นไม่ชอบใจอย่างยิ่งแล้ว ไม่จำได้ ถ้าจำได้แล้วไม่ลืมเลย สลากภัตรวัดบวรนิเวศ ซึ่งว่ากันว่ามีครั้งหนึ่งก่อน ฤๅภายหลังวัดพระเชตุพน ข้าพเจ้าไม่ได้นึกวี่แววได้เลยสักนิดเดียว ถาม ใครก็ดูรวม ๆ ไปหมดทั้งสิ้น

การสลากภัตรทั้งสองคราว คือวัดพระเชตุพน แลวัดบวรนิเวศ ต้องนับว่าเปนการจร ส่วนสลากภัตรที่ลงเปนการประจำปีนั้น ที่วัดพระศรีรัตนสาศดาราม เปนการมีในเดือน ๗ แต่จะเปนขึ้นแปดค่ำ ฤๅขึ้นสิบห้าค่ำจำไม่สนัด คงอยู่ในวันพระ เปนแต่สลากภัตรของหลวง กับเจ้านายข้าราชการฝ่ายใน แห่ออกทางประตูราชสำราญ ผ่านน่าพระที่นั่งอนันตสมาคมไป เข้าประตูน่าพระอุโบสถ ทอดพระเนตรที่ศาลาบอกหนังสือ สลากภัตรเช่นนี้ มีกระบวนแห่เปนผู้หญิงเกือบจะชาย ๑๐

รงศราบ ๑๖ มีพิณพาทย์ผู้หญิงคือสามหามสี่ไปในหว่างสำรับหนึ่ง ต่อไปละครรำม้า บางทีก็อย่างตะลองคู่ บางทีก็อย่างละคู่ คือยืนเครื่องพราหมณ์ลิงยักษ์ ในหว่างละครรำม้านี้ มีพิณพาทย์อีกสำรับหนึ่ง ต่อนั้นไปเปนการเด็ก ๆ ถือดอกไม้คู่หนึ่ง ธูปคู่หนึ่ง เทียนคู่หนึ่ง แต่แต่งตัวนั้น ยักเยื้องกันไปเปนคราว ๆ บางคราวก็แต่งศีศะจุกทั้งหกคน บางคราวก็แต่งเปนพราหมณ์ทั้งหกคน บางคราวก็แต่งเรียกว่าอย่างเจ้าหนุ่ม คือแต่งเปนละครแต่โพกผ้าสีทับทิมติดขลิบ ต่อนั้นลงมาเปนหาบหลวง ทองหาบหนึ่ง เงินหาบหนึ่ง กระเช้าที่หาบนั้น ใช้ไม้เปนแป้นหกเหลี่ยมปิดทองปิดเงิน ร้อยสายไหมขึ้นไปเปนสาแหรก ในสาแหรกนั้น ตั้งพานทองพานเงิน ข้างหนึ่งเปนกระทงเข้าเหนียว ข้างหนึ่งเปนกระทงสังขยา คนที่หาบแต่งตัวนุ่งยกบ้างสังเวียนบ้าง ห่มซับในแพร ห่มตาดชั้นนอก ต่อไปก็ถึงสำรับกลางเชิญเครื่องโต๊ะเงินผูกถุง ทั้งคาวหวานเลเคียง พวกพนักงานนุ่งผ้าลาย นุ่งหยี่ห่มซับในแพรชั้นนอกอัดหลัดดอกราย ต่อนั้นไปก็ถึงหาบเจ้านายข้าราชการฝ่ายในเดินเปนคู่ ๆ กระเช้าที่หาบทำเปนกระทงเจิมเปนเครื่องจีนรักปิดทองบ้าง เครื่องอังกฤษบ้าง ปลายคานที่หาบเปนศีศะนาคหางนาค มีกระทงในกระเช้าทั้งสองข้าง มีซองพลูหมากธูปเทียนมัดอยู่ในกระเช้า แล้วมีซองกระดาษปักฉลากหมายที่ ๑ ที่ ๒ บอกชื่อเจ้าของ สับพาดศีศะคานฉินหนึ่ง คนที่หาบนั้นแต่งตัวนุ่งสังเวียนบ้างยกบ้าง ที่เลว ๆ ลงไปยกไหมก็มี ห่มตาดเยียรบับเข้มขาบอัดหลัด ตามแต่ผู้ใดจะมีแลจะหาได้ จำนวนหาบมากแลน้อยตามจำนวนพระสงฆ์ที่มาฉัน ปรกติเห็นจะอยู่ใน ๓๐ รูป แต่ก่อน ๆ มา ใช้คู่เรียนทั้งผลกระเช้าหนึ่ง กระทงเข้า

เหนียวกระเช้าหนึ่ง ที่จะมาเกิดครัวกันขึ้นเมื่องานสมโภชช้าง เห็นจะเปนครั้งพระเศวตรสุวภาพรรณ ไปเหม็นกระหลบอบอวนขึ้นอย่างไร รับสั่งให้ไปทิ้งเสียทั้งสิ้น ภายหลังจึงได้กลายเปนสังขยาบ้าง ผลไม้ต่าง ๆ บ้าง กระเช้าหนึ่งบางทีก็มีทั้งสังขยาแลผลไม้ด้วย หาบหลวงแลเครื่องโต๊ะเงินนั้นเปนเข้าพระทั้งสองสำรับ นอกนั้นก็ถวายพระสงฆ์ ตามที่ ๑ ที่ ๒ เปนลำดับกัน เวลาทรงประเคนสำรับ ทรงประเคนกระเช้าสลากภัตรด้วยทีเดียว การเลี้ยงพระก็ไม่แปลกประหลาดอันใด จืด ๆ เหมือนเลี้ยงขนมเบื้อง ถ้ามีการสมโภชช้าง ก็เลิกสลากภัตรตามธรรมเนียมเสีย ไปมีสลากภัตรในการสมโภชช้างสามวัน พระสงฆ์มากออกไปเปนร้อยแปดรูป ถ้าเช่นนั้นก็ต้องเกณฑ์เจ้านาย เจ้าคุณท้าวนาง เจ้าจอมมารดาให้เรียงตามประมาณจำนวนว่าจะพอ บางปีก็ยกไปวัดราชประดิษฐก็มี วัดราชบพิธก็มี บางทีก็เลยลืม ๆ ไปเสียไม่ได้ทำก็มี แต่ในแผ่นดินปัจจุบันนี้ สลากภัตรตามธรรมเนียม วัดพระศรีรัตนศาสดารามไม่ได้มี มีแต่การสมโภชช้างแลไปวัดราชบพิธเท่านั้น จะว่าเปนพระราชกุศลที่เลิกแล้วทีเดียวก็ว่าไม่ได้ จะว่ายังคงอยู่ก็ว่าไม่ได้ ขยับจะกลายไปเปนการจร

๒๓ หล่อเทียนพรรษา

ส่วนการที่ยังคงประจำอยู่ไม่ขาดนั้น คือการหล่อเทียนพรรษา เทียนพรรษาแต่ก่อนใช้หล่อด้วยขี้ผึ้งทั้งสิ้น บันดาวัดที่เปนวัดหลวงมีนิตยภัตร์ตลอดถึงแล้ว มีเทียนพรรษาวัดละเล่มบ้างกว่านั้นบ้างทุก ๆ วัด เทียนนั้นมากน้อยตามกำหนดวัดซึ่งเกิดขึ้นทุก ๆ รัชกาล จนถึงปลายรัชกาลที่สามเทียนเกือบถึงร้อยเล่ม กำหนดเทียนเล่มหนึ่งหนักขี้ผึ้ง ๑๖ ชั่ง สิ้นขี้ผึ้งเปนอันมาก เวลาที่จะหล่อนั้น ก็บอกบุญพระบรมวงษานุวงษ์ แลข้าราชการทั้งฝ่ายน่าฝ่ายในเจ้าภาษีนายอากร เอาขี้ผึ้งมาช่วยหล่อ แต่ก่อนมีการประชุมใหญ่ในวันเดือน ๗ ขึ้นแปดค่ำทุกปีมิได้ขาด ทั้งมีหมายกำหนดการหล่อเทียนไว้ ต่อวันขึ้นแปดค่ำเดือนแปดบุรพาสาฒ ครั้นมาถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงทราบลัทธิของพวกข้าพระที่ได้ผลประโยชน์อยู่ในเทียนพรรษาทั่วทุกพระอาราม คือว่าจำเดิมตั้งแต่จุดเทียนพรรษาแล้ว ก็ตัดตอนเทียนนั้นเสีย เหลือไว้ยาวสักคืบหนึ่ง เวลาเสด็จพระราชดำเนินกฐิน ยังซ้ำรวงลงไปพอให้ขังน้ำมันได้ จุดตะเกียงพอรับเสด็จชั่วเวลากฐิน สักชั่วโมงหนึ่งทั้งเผื่อตั้งคอย แล้วก็ต้มเอากันที่ตัดไว้คืบหนึ่งนั้นไปอีก ตกลงเปนเทียนพรรษาเล่มหนึ่ง ได้จุดบูชาพระ ขี้ผึ้งหนักไม่ถึงบาท นอกนั้นเปนประโยชน์ของข้าพระทั้งสิ้น เปนอยู่เช่นนี้โดยมาก จึงได้โปรดให้เลิกเทียนหล่อเสีย ให้ทำด้วยไม้ มีลายรัก

บิดทอง คงไว้แต่กาบข้างปลายเปนสายขี้ผึ้ง แล้วให้ทำกระบอกตกั่วเปนรูปถ้วย ถวายทรงหล่อขี้ผึ้งพอเต็มถ้วย ตั้งลงในช่องปลายเทียนไม้ จุดในวันแรก ต่อนั้นไปจ่ายน้ำมันให้เติมจุดเปนแต่เพียงแต่น้ำมันที่จ่ายนั้น ก็เปนการเตกเกเบรงเหมือนกันจะเปนหมดท่าแก้ ฤๅจะกลั้งทรงนิ่ง ๆ เสียไม่ทราบเลย น้ำมันนั้นก็ยังคงจ่ายอยู่ ส่วนเทียนขี้ผึ้งอย่างเก่านั้น ให้คงไว้แต่วัดพระศรีรัตนสาสดารามเล่มหนึ่ง พุทไธสวรรย์เล่มหนึ่ง หอพระเจ้าสองเล่ม เปนเทียนหลวงเล่มหนึ่ง เทียนเรียรายเล่มหนึ่ง พระพุทธบาทเล่มหนึ่ง วัดพระเชตุพนเล่มหนึ่ง วัดอรุณเล่มหนึ่ง วัดราชโอรสเล่มหนึ่ง วัดบวรนิเวศเล่มหนึ่ง วัดบรมนิวาศเล่มหนึ่ง พระศรีศากยมุนีวัดสุทัศน์เล่มหนึ่ง ภายหลังเกิดพระปฐมเจดีย์ขึ้นอีกเล่มหนึ่ง พระพุทธชินราชเมืองพิศณุโลกอีกเล่มหนึ่ง ครั้นมาทรงสร้างวัดราชประดิษฐ์ โปรดให้หล่อเทียนเล่มย่อม ๆ เปนสองเล่ม ภายหลังเกิดขึ้นที่พระพุทธสีหิงค์อีกสองเล่ม หอเสถียรธรรมปริตเล่มหนึ่ง หอพระคันธารราษฎร์ที่ท้องสนามเล่มหนึ่ง ครั้นในแผ่นดินประจุบันนี้ มีขึ้นที่วัดราชบพิธอีกสองเล่ม พระพุทธรัตนสถานสองเล่ม เล่มใหญ่มีขึ้นที่วัดนิเวศธรรมประวัติเล่มหนึ่ง พระศรีรัตนเจดีย์เล่มหนึ่งในอุโบสถวัดพระศรีรัตนสาสดารามเพิ่มขึ้น เมื่อไม่มีวังน่าตัวแทนเทียนวังน่าอีกเล่มหนึ่งให้เปนคู่กัน ภายหลังนี้เกิดเทียนอย่างเล็กลงไปกว่าเช่นที่วัดราชประดิษฐ์ขึ้นอีกสองเล่ม สำหรับพระพุทธบุษยรัตน์น้อยรวมเปนเทียนอย่างใหญ่ ๑๖ เล่มอย่างกลาง ๑๐ เล่มอย่างเล็ก ๒ เล่ม เทียนวัดพระเชตุพน วัดอรุณ วัดราชโอรส ให้มีเปนวัดสำหรับ

รัชกาลละวัด ในเวลานั้นท่านจะยกวัดบรมนิวาศเปนวัดสำหรับรัชกาลที่ ๔ แต่ครั้นเมื่อเปลี่ยนมาเปนวัดราชประดิษฐ์แล้ว เทียนวัดบรมนิวาศก็มีเลยไป เทียนวัดนิเวศธรรมประวัติก็เกิดขึ้นตามเคยของวัดบรมนิวาศ แต่ส่วนเทียนวัดบวรนิเวศเปนเทียนสำหรับองค์พระเหมือนอย่างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ฤๅพุทไธสวรรย์ พระบาทแลพระประฐมเจดีย์ การหล่อเทียนแบ่งเปนข้างน่าข้างใน เทียนหอพระแลเทียนพุทธมณเฑียร แบ่งเข้ามาหล่อข้างใน เจ้านายข้างในทรงหล่อ นอกนั้นหล่อข้างน่าทั้งสิ้น

รูปสัณฐานของเทียนพรรษานั้น วังหลวงใช้อย่างหนึ่ง วังน่าใช้อย่างหนึ่ง วังหลวงใช้อย่างบัวปลายเสาวังหลวง วังน่าใช้อย่างบัวปลายเสาวังน่า ซึ่งเปนคู่กันมาแต่ครั้งกรุงเก่า ต้นเหตุนั้นเห็นจะเกิดประชันกันขึ้น ครั้งขุนหลวงท้ายสระสร้างวัดมเหยงคณ์ ขุนหลวงบรมโกษสร้างวัดกุฎีดาว จึงเลยถือติดต่อลงมาจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์นี้ด้วย ถ้าการก่อสร้างอันใดในพระบรมมหาราชวังแล้วไม่ใช้บัวกลมเลย ถ้าการก่อสร้างอันใดในพระราชวังบวรแล้วไม่ใช้บัวเหลี่ยมเลย เปนธรรมเนียมติดต่อกันมา จนกระทั่งถึงเทียนพรรษาก็พลอยเปนเช่นนั้นด้วย

๒๔ ทำบุญพระอัษฐิ

สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์

การพระราชกุศลในเดือน ๗ มีแต่หล่อเทียนพรรษา ก็เปนการน้อย ๆ ดังกล่าวมาแล้ว ยังมีอีกอย่างหนึ่งซึ่งเปนการเกิดขึ้นใหม่ ตั้งแต่ปีมเสงตรีศกจุลศักราช ๑๒๔๓ คือ การทำบุญวันสิ้นพระชนม์ สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ แลสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากรรณาภรณ์เพ็ชรรัตน์ แต่วันที่กำหนดสุริยคติกาล คือวันที่ ๓๑ เดือนพฤษภาคมแต่เดิมมา ซึ่งบางปีก็ไม่ตกในเดือน ๗ แต่มักจะอยู่ในเดือน ๗ โดยมาก จึงได้ยกมาว่าไว้ในเดือน ๗ ครั้นภายหลังสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าศิริราชกกุธภัณฑ์ สิ้นพระชนม์ตรงวันที่ ๓๑ เดือนพฤษภาคมนั้นอีก จึงได้เพิ่มขึ้นอีกองค์หนึ่ง การที่ทำนี้แต่อย่างเดียวกับทำบุญวันประสูติแลสวรรคต ซึ่งล่วงเลยมาเสียยังมิได้กล่าวในหนังสือพิมพ์วชิรญาณนี้เลย คือมีพระสงฆ์วัดราชประดิษฐ์ ๕ รูปวัดราชบพิธ ๕ รูปสดับปกรณ์ผ้าไตร แล้วรับพระราชทานฉัน สมเด็จพระนางเจ้า พระนางเจ้า ทรงถวายเครื่องไทยทานต่าง ๆ แล้วสดับปกรณ์รายร้อยของหลวงร้อยรูป ของสมเด็จพระนางเจ้าแลพระนางเจ้าร้อยรูป เวลาค่ำพระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์ อนัตตลักขณสูตรแลมาติกา สวดมนต์จบแล้วเทศนาของหลวงกัณฑ์หนึ่ง ของสมเด็จพระนางเจ้ากัณฑ์หนึ่ง เปนเสร็จการพระราช

กุศลในวันเดียวนั้น การที่ทำมาแต่ก่อนเคยทำที่พระที่นั่งบรมราชสถิตย์มโหฬาร พระพุทธรูปประจำวันสำหรับพระอัษฐิ แลพระอัษฐิตั้งไว้ตะหมู่ตะหมู่ แต่ในปีนี้โปรดให้ย้ายไปตั้งที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณ ตั้งบุษบกไม่มีเครื่องสูง โปรดให้เชิญพระอัษฐิสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าพาหุรัตมณีมัย พระรูปสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าอิศริยาลงกรณ์ พระอัษฐิสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าศรีเพ็ชรุตม์ธำรง พระรูปสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าวิจิตรจิรประภา พระอัษฐิพระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาคย์นารีรัตน์ ออกตั้งด้วย เพิ่มพระสงฆ์ขึ้นเปน ๒๐ รูป สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจันทราสวัสดิวาร มีของไทยทานถวายพระสงฆ์ด้วย การนอกนั้นก็ตามเดิม

การทำบุญพระอัษฐิหมู่ใหญ่ ในวันที่ ๓๑ เดือนพฤษภาคมนี้ ไม่เปนการพระราชกุศลซึ่งควรจะตั้งอยู่ประจำแผ่นดิน เปนแต่ตามกาลสมัย เหมือนหนึ่งเปนการในส่วนพระองค์พระเจ้าแผ่นดิน เมื่อต่อไปภายน่า การพระราชกุศลเผื่อนัก ก็ควรจะเลิกเสียไม่ต้องทำ ซึ่งยกมาว่าไว้ในที่นี้ เพื่อจะแสดงให้เห็นว่าการในประจุบันที่เปนอยู่บัดนี้ มีพระราชกุศลเรื่องนี้เปนการประจำเดือน ๗ อยู่อีกอย่างหนึ่ง

คำพักเตือนในเดือน ๗ นี้ เกือบจะไม่มีอะไรสำหรับเดือน เพราะไม่เปนการสลักสำคัญอันใดสักอย่างหนึ่ง ในการหล่อเทียนนี้อย่างเดียว แต่มหาดเล็กจะคอยเชิญเสด็จพระเจ้าลูกเธอทรงหล่อเทียน ซึ่งไม่มีใครมาหลายปีแล้ว นอกนั้นก็เปนการตามธรรมเนียมทั้งสิ้น

การพระราชพิธีเดือน ๘

ในเดือนแปดนี้ การพระราชพิธีที่มีมาในกฎมณเฑียรบาลในรายย่อจดหมายไว้ว่า "เดือนแปดเข้าพระวัสสา" แต่ในรายพิศดารจำหน่ายว่าขาด ไม่ได้ถือข้อความอันใดเลย ในจดหมายขุนหลวงหาวัดก็กล่าวแต่การพระราชกุศล ไม่ได้พูดถึงการพิธีอันใด ค้นดูตำราพราหมณ์ที่กรุงเทพ ฯ นี้ มีแต่บานแพนกชื่อพิธี ว่าเดือนแปดพระราชพิธีขึ้นสันต์ปฐมวสา เข้าพระวสาตั้งเบญจขาดฝ่ายเดียว แต่ให้อาจารย์ประกอบสดุดีสามร้อยนั้น แล้วจดลงไว้ข้างท้ายว่ายก มีข้อความรวมอย่างยิ่ง ที่พระมหาราชครูพิธีเองก็ไม่เข้าใจว่าแปลว่ากระไร แต่ในหนังสือนางนพมาศถึงได้กล่าวไว้ว่า เปนการในพระพุทธศาสนา ก็เว้นกล่าวถึงพราหมณ์ซึ่งเปนตระกูลของตัวไม่ได้ แต่การที่พราหมณ์ทำนั้นดูเปนอนุโลมตามพระพุทธศาสนาหาเปนพิธียั่งยืนแปลกเปลี่ยนอย่างไรกันไปไม่ เพราะฉนั้นการพระราชพิธีเดือนแปดนี้ จึงน่าที่จะเรียกการพระราชกุศลมากกว่าจะเรียกการพระราชพิธี ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แต่ก่อนแล้ว ว่าการพระราชพิธีพราหมณ์ในเดือนแปดนี้ ชรอยแต่เดิมมาจะเปนพิธีที่เปนการไม่สุจริตในไตรทวารอย่างหนึ่งอย่างใด เมื่อถือพระพุทธศาสนาแล้ว จึงได้ยกเลิกเสียช้านานมา จนไม่มีผู้ใดจะจำได้ว่าเคยทำอย่างไร พิธีพราหมณ์ซึ่งนางนพมาศได้กล่าวไว้ ก็จะเปนพิธีตั้งขึ้นใหม่ พอ

อย่าให้อยู่เปล่า แทนของเก่าที่เลิกเสียนั้น เพราะฉนั้นจึงจะยกกล่าวด้วยเหตุผลซึ่งพระสงฆ์ต้องจำพรรษา ตามนิยมซึ่งมีมาในพระวินัยคัมภีร์มหาวัคให้ทราบเค้ามูลก่อน ประเพณีในมัชฌิมประเทศคืออินเดีย ชนที่เที่ยวไปมาอยู่เสมอ จากเมืองโน้นไปเมืองนี้ คือคนที่เที่ยวค้าขายก็ดี ที่ไว้ตัวเปนสมณไม่มีห่วงบ่วงใย เที่ยวไปเที่ยวมาอยู่เช่นพวกซึ่งเรียกเดียรถีย์แลปริพพาชกถือลัทธิต่าง ๆ ก็ดี เมื่อถึงฤดูฝนก็หยุดแรมอยู่ในเมืองใดเมืองหนึ่งสิ้นสามเดือนแล้วจึงได้ออกเดินต่อไป ถึงแม้ว่าพระพุทธเจ้าซึ่งเสด็จเที่ยวไปมาอยู่ในเมืองทั้งปวง ตลอดมัชฌิมประเทศมิได้เสด็จอยู่ในเมืองใดเมืองหนึ่งประจำทุกปี เมื่อถึงฤดูฝน พระองค์ก็ย่อมเสด็จหยุดฤดูฝนในเมืองใดเมืองหนึ่ง เหมือนเช่นคนทั้งปวงประพฤติอยู่ พระสงฆ์ทั้งปวงเมื่อยังมีน้อยอยู่ แลดำรงในโลกุตรคุณก็หยุดอยู่จำพรรษาในที่สงัดแห่งใดแห่งหนึ่ง เหมือนเช่นพระพุทธเจ้าทรงประพฤติอยู่ เมื่อเปนเช่นนี้ก็ไม่มีเหตุอันใดซึ่งพระพุทธเจ้าจะทรงบัญญัติให้พระสงฆ์อยู่จำพรรษา ความก็สงบมาจนครั้งหนึ่ง พระพุทธเจ้าเสด็จประทับอยู่ที่เวฬุวันกะลันทะกะนิวาปะสถาน ณเมืองราชคฤห์ มีพระสงฆ์พวกหนึ่งเรียกว่าฉัพพัคคีย์ เที่ยวไปมาตลอดฤดูหนาวฤดูร้อนฤดูฝน ไม่ได้หยุดแรมฤดูเลย เมื่อคราวฝนตกแผ่นดินชุ่มด้วยน้ำฝน เที่ยวเหยียบเข้ากล้าอ่อน ๆ แลหญ้าระบัดเขียว แลสัตว์เล็ก ๆ ตายด้วยกำลังเหยียบย่ำ ชนทั้งปวงก็พากันติเตียน ว่าแต่พวกเดียรถีย์ปริพพาชกเขาก็ยังหยุด ที่สุดจนนกยังรู้ทำรังยอดไม้หลบหลีกฝน แต่พระสมณสักยบุตรทำไมจึงมาเที่ยวอยู่ทั้งสามฤดู เหยียบหญ้าแลต้นไม้ ที่มีอินทรีย์เปนของเปนอยู่ ทำสัตวทั้งหลายให้ตายเปนอันมากฉนี้ เมื่อภิกษุ

ทั้งหลายได้ยินคำติเตียนนั้น จึ่งนำขึ้นกราบทูลพระพุทธเจ้า ๆ จึ่งอนุญาตให้พระสงฆ์จำพรรษา แต่ยังมิได้นิยมเวลาชัดเจน พระสงฆ์มีความสงไสยว่า ฝนย่อมตกทั้งฤดูฝน แต่ในฤดูฝนจะไม่มีอะไรเปนเครื่องกำหนด พระองค์จึ่งตรัสอนุญาตให้อยู่แห่งเดียวในวัสสานะ คือกาลที่นิยมว่าเปนฤดูฝน ภิกษุยังมีความสงไสยอีก จึ่งได้ทูลถามกำหนดว่าจะอนุญาตให้เปนคราวเดียวฤๅหลายคราวเช่นอุโบสถ พระองค์จึ่งตรัสว่า เปนสองคราว เข้าพรรษาครั้งแรกตั้งแต่บุรณมีอาสาฬหะ คือเพ็ญเดือนแปดไปแล้ววันหนึ่ง พึงเข้าวัสสูปนายิกาต้น บุรณมีอาสาฬหะไปได้เดือนหนึ่ง คือตั้งแต่เพ็ญเดือนแปดแล้วเดือนหนึ่ง พึงเข้าวัสสูปนายิกาหลัง ภายหลังมาท่านพวกฉัพพัคคีย์สำรับเก่านั้นเอง เข้าพรรษาแล้วเที่ยวไปในกลางพรรษา เขาติเตียนอีกเหมือนครั้งก่อน จึ่งได้ทรงห้ามว่า เมื่อเข้าพรรษาแล้วห้ามไม่ให้เที่ยวไป ถ้าภิกษุใดเที่ยวไปในกลางพรรษาต้องอาบัติทุกกฎ เพราะเหตุนั้นพระสงฆ์จะแกล้งออกจากอาวาศไปเสียไม่จำพรรษา ฤๅอธิฐานจำพรรษาแล้วอยู่ไม่ครบสามเดือนไม่ได้ เว้นไว้แต่มีอันตรายใหญ่เกิดขึ้นที่จะอยู่ไม่ได้ ถ้าไม่มีอันตรายไม่จำพรรษาอยู่ครบสามเดือนต้องอาบัติทุกกฎ เพราะเหตุนี้พระสงฆ์จึงต้องอยู่จำพรรษา คืออยู่ในวัดแห่งเดียว ไปข้างไหนไม่ได้สามเดือน จึ่งเปนธรรมเนียมนิยมว่าเมื่อถึงกำหนดพรรษา ภิกษุจะจำพรรษาไม่มีเสนาศน์ก็ไม่ควร เมื่อจะเข้าพรรษาให้เปล่งวาจาในที่พร้อมกันว่า อิมัสมิงอาวาเส อิมังเตมาสัง วัสสังอุปมิ สามหน แปลเนื้อความว่า ข้าพเจ้าเข้าถึงกาลฝนคือจำพรรษาในอาวาศนี้ ตลอดสามเดือนอันนี้ คำอธิษฐานพร้อมกัน เช่นนี้เปนอธิฐานกำหนดเขตรวัด เมื่อกลับไป

ถึงที่อยู่ปัดกวาดเสนาศน ตั้งน้ำใช้น้ำฉันไว้แล้ว ให้อธิฐานที่อยู่อีกชั้นหนึ่ง ว่าอิมัสมิงวิหาเร อิมังเตมาซัง วัสสังอุเปมิ วิธีซึ่งอธิฐานนี้ เปนความคิดของพระอรรถกถาจารีย์ ที่จะทำให้เปนการมั่นไม่เปนแต่ตั้งใจเปล่า ให้ออกวาจาเสียด้วย เหมือนอย่างอธิฐานอะไร ๆ ทั้งปวง เช่นผ้าผ่อนเปนต้น การที่อธิฐานนั้นก็แปลว่าตั้งใจผูกใจจะทำสิ่งนั้น ถ้าจะไม่ออกปากอธิฐานเปนแต่ผูกอาไลยไว้ ในใจก็ใช้ได้

เหตุซึ่งถือว่าเปนการใหญ่ในเรื่องพระสงฆ์จำพรรษา เปนช่องที่จะได้บำเพ็ญการกุศล ซึ่งเปนที่นิยมของผู้นับถือพุทธสาสนามาแต่โบราณนั้น ด้วยเหตุว่าภิกษุในมัชฌิมประเทศ ประพฤติอาการผิดกันกับภิกษุในกรุงสยาม ตั้งแต่พระพุทธเจ้ายังดำรงพระชนม์อยู่ตลอดมา ท่านไม่อยู่ในวัดใดวัดหนึ่งแห่งเดียวเปนกำหนด แลไม่ใคร่จะอยู่ในวัดที่อยู่ในบ้านในเมือง นอกจากเวลาฤดูฝนสามเดือน ย่อมเที่ยวไปอยู่ในป่าในเขาอาไศรยแต่หมู่บ้านเปนระยะ พอเที่ยวภิกขาจารเวลาหนึ่งเวลาหนึ่ง ความประพฤติเช่นนี้ก็เปนที่พระพุทธเจ้าสรรเสริญ ข้อบัญญัติอันซึ่งได้บัญญัติสำหรับให้ภิกษุประพฤติ ก็ตรงรอยความประพฤติเช่นนี้โดยมาก คือให้มีบริขารแต่แปดสิ่ง ไม่ให้สะสมสิ่งของไว้มาก เพื่อที่จะได้เที่ยวไปข้างไหนได้โดยง่าย ไม่มีห่วงใยเปนต้น เมื่อพระสงฆ์ประพฤติตัวมีห่วงใยน้อยแลเที่ยวไปเที่ยวมาอยู่เช่นนี้ ก็ไม่มีกุฎีในวัดซึ่งเปนที่หวงแหนว่า เปนกุฎีของององค์นั้นององค์นี้ เมื่อไปจากที่นั้นแล้วกุฎีก็ไม่มีข้าวของอันใดเก็บไว้ ไม่ต้องลั่นประแจ ต่อจวนถึงฤดูฝน จึงได้คิดตั้งใจมุ่งหมายว่าจะอยู่จำพรรษาในวัดใด แล้วแสวงหาที่อยู่ในวัดนั้น จนต้องมีพระเรียกว่าเสนาสนคาหาปกะ คือเปนผู้ชี้ที่

แบ่งปันให้อยู่จะได้ ไม่เกิดวิวาทกัน เมื่อเปนเช่นนั้นคฤหัสถ์ทายกที่มีใจเลื่อมใส ก็มีช่องที่จะได้ช่วยซ่อมแซมตกแต่งเสนาศนะที่พอจะอยู่ได้สามเดือน ข้อซึ่งพระอรรถกถาจารีย์ว่าไว้ ให้ปัดกวาดกุฎีเสนาศน ตักน้ำใช้น้ำฉัน ให้พร้อมบริบูรณ์ แล้วจึงให้อธิฐานเข้าอยู่นั้น ก็เพราะเสนาศน์นั้นรกร้าง แลไม่มีของที่จะใช้สอยอยู่บริบูรณ์ จึงต้องปัดกวาดตกแต่งจัดหาไว้ ให้พร้อมบริบูรณ์ พอที่จะอยู่เปนศุขได้ตลอดสามเดือน ก็แลในระหว่างที่พระสงฆ์มาอยู่ในที่แห่งเดียวสามเดือนนั้น จะไปเที่ยวภิกขาจารในที่ไกล ๆ เปลี่ยนตำบลไปไม่ได้ ก็จะต้องภิกขาจารอยู่ในเขตรจังหวัดใกล้อาวาศนั้น ๆ เพราะฉนั้นทายกผู้มีใจเลื่อมใส จึงได้มีความอุสาหที่จะถวายทานแก่สงฆ์ มีถวายบิณฑบาตเปนต้น ยิ่งขึ้นกว่าฤดูอื่น ๆ แลในเวลาเมื่อพระสงฆ์อยู่ในที่แห่งเดียวตั้งสามเดือนเช่นนั้น ก็เปนโอกาศของสัปรุษทายกทั้งปวง ที่จะได้ไปสู่สำนักฟังธรรมเทศนารักษาอุโบสถศีล การจำศีลภาวนาฟังธรรมเทศนาจึงได้มีมากในฤดูฝนสามเดือน ด้วยเหตุว่าในฤดูอื่น ๆ พระสงฆ์ท่านไม่ได้อยู่ประจำที่ ตลอดลงมาจนถึงเครื่องสักการบูชาต่าง ๆ เปนต้นว่าเทียนพรรษา พุ่มต้นไม้ เทียนร้อยไม้ชุด ต้นไม้ชำระไม้สีฟัน ที่จัดถวายพระสงฆ์ในเวลาเข้าพรรษานั้น ก็ให้เปนของพอที่จะทนอยู่ได้ แลจะต้องใช้ในกำหนดสามเดือน เวลาที่พระสงฆ์อยู่ในอาวาศนั้น เมื่อล่วงสามเดือนแล้วท่านก็ต่างองค์ต่างไป ความประพฤติของพระสงฆ์ในประเทศอินเดียร์เปนดังนี้ การที่ทำสิ่งใดในเรื่องเข้าพรรษาทั้งหลาย จึงได้เปนสามเดือนสามเดือนอยู่หมดทุกอย่าง

แต่ครั้นเมื่อพระพุทธศาสนาตั้งในกรุงสยาม ความประพฤติของภิกษุทั้งปวง ไม่เหมือนอย่างเช่นภิกษุในประเทศอินเดียร์ มาประพฤติอยู่

ในที่แห่งเดียวไม่ได้ เที่ยวไปเที่ยวมา ตามชาติชาวสยามเคยประพฤติ กุฎีเสนาศนก็เปนกุฎีมีเจ้าของ ซึ่งเชื่อว่าขององค์นั้นองค์นั้น ถึงว่าจะมีเสนาสนะคาหาปกะ ก็สมมุติกันไปโดย ๆ เหมือนอย่างกับเล่นตั้งพิธี ที่แท้พระสงฆ์ก็อยู่ในที่เดิมนั้นแล้วทั้งสิ้น การที่จะซ่อมแซมปัดกวาดเสนาศนอันใดก็ไม่ต้องทำ เคยอยู่มาอย่างไรก็อยู่ไปอย่างนั้น การที่จะต้องเสาะแสวงหาเครื่องใช้สอยอันใดตลอดมาจนตุ่มน้ำใช้น้ำฉัน ก็ไม่ต้องแสวงหา ด้วยมีพร้อมบริบูรณ์เปนปรกติอยู่แล้ว การที่ทายกจะต้องปฏิบัติถวายอาหารบิณฑบาตเปนต้น ก็ถวายเสมออยู่แล้ว การที่จะหาโอกาสรักษาอุโบสถศีลแลฟังธรรมเทศนา ในเวลาไม่ใช่ฤดูฝนเมื่อใดก็ได้เสมออยู่แล้ว เพราะฉนั้นการเข้าพรรษาในกรุงสยามนี้ก็เหมือนอย่างกับทำพิธีไปตามแบบโบราณเท่านั้น เมื่อถึงกำหนดอธิฐานเข้าพรรษาพระสงฆ์ก็อธิฐานไป แต่ในใจก็รู้สึกอยู่ว่าถึงออกพรรษาแล้วเราก็จะอยู่ในที่นี้ต่อไป ไม่เปนการแปลกปลาดอันใดขึ้นในใจพระสงฆ์เลย การที่ทำบุญถวายทานแก่พระสงฆ์มากขึ้นในฤดูฝน ก็เปนแต่ประโยชน์วิเศษของพระสงฆ์ที่จะได้มากขึ้นเท่านั้น การที่รักษาอุโบสถแลฟังธรรมเทศนา เช่นมีเทศน์เช้าวัสสาสามเดือนนั้น ก็เปนแต่โอกาสที่พระสงฆ์เข้าพรรษานั้นมาตักเตือนใจให้คนรักษาศีลฟังธรรมมากขึ้น แต่ที่แท้ถึงจะมีเทศน์เช่นนั้นไปตลอดทั้งปี ก็ไม่ขัดธรรมถึกที่จะแสดงธรรมเหมือนอย่างแต่ก่อน เพราะฉนั้นเมื่อรวบความลงข้างปลายแล้ว พอจะกล่าวได้ว่า การที่พระสงฆ์เข้าพรรษานี้เปนพระราชพิธีสงฆ์แท้ เหมือนอย่างกับพราหมณ์ทำพิธีเหมือนกัน การพิธีอันใดที่ทำ ๆ อยู่ก็คงมีต้นเหตุเช่นนี้ทุกอย่าง เว้นแต่เลือน ๆ ลงมาจนไม่รู้ราวข่าวของเดิมว่าเกิดขึ้น

ด้วยอันใด เพราะฉนั้นในเดือนแปดนี้จะว่าขาดพระราชพิธีไม่ได้ ต้องเรียกว่าพระราชพิธีเข้าพรรษาเปนพิธีสงฆ์

บัดนี้จะว่าด้วยการพระราชพิธีเข้าพรรษา อันประพฤติมาในกรุงศุโขไทย ซึ่งนางนพมาศได้กล่าวไว้ทั้งการหลวงการราษฎร์ จะได้เก็บแต่ข้อความที่ว่าด้วยการหลวงมากล่าว เพื่อผู้ที่แต่งการราษฎร์จะได้มีข้อความว่าบ้าง ข้อความในหนังสือนางนพมาศนั้นว่า "ครั้นถึงเดือน ๘ นักขัตฤกษบูชาใหญ่ การพระราชพิธีอาสาธมาศ พระวรบุตรพุทธชิโนรสในพระสาสนา จะจำพรรษาเปนมหาสันนิบาตทุกพระอาราม ฝ่ายพราหมณาจารย์ก็จะเข้าพรตสมาทานศีล บริโภคกระยาบวชบูชาคุณ (ฤๅกุณฑ์) พิธีกึ่งเดือน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงดำรัสสั่งนายนักการ ให้จัดแจงตกแต่งเสนาศนะทุกพระอารามหลวง แล้วก็ทรงถวายบริขารสมณะ เปนต้นว่าเตียงตั่งที่นั่งนอนเสื่อสาดลาดปู เปนสังฆทาน แลผ้าวะสะวาสิกพัตร ฉลากภัตรคิลานภัตรทั้งประทีปเทียนจำนำพรรษา บูชาพระบรมธาตุพระพุทธปฏิมากรพระปริยัติธรรมสิ้นไตรมาศ ถวายธูปเทียนชวาลาน้ำมันตามไต้ประทีป แต่พระภิกษุสงฆ์บันดาจำพรรษาในพระอารามหลวง ทั้งในกรุงนอกกรุงทั่วถึงกันตามลำดับ ประการหนึ่งทรงพระราชอุทิศเครื่องกระยาสังเวยพลีกรรมพระเทวรูปในเทวสถานหลวงทุกสถาน ทั้งสักการหมู่พราหมณาจารย์ซึ่งจำพรต อ่านอิศรเวทเพทางคศาสตรบูชาพระเปนเจ้า ด้วยเสวตรพัตราภรณ์แลเครื่องกระยาบวช ทั้งประทีปธูปเทียนวิเลปนให้บูชาคุณ (ฤๅกุณฑ์) โดยทรงพระราชศรัทธาในพุทธสาสนาไสยสาตรเจือกัน"

ต่อนั้นไปจึงว่าด้วยราษฎรเปนข้อความยืดยาว เมื่อพิเคราะห์ดูตาม

ที่ว่ามานี้ ก็จะเห็นได้ตามที่ได้กล่าวมาแล้ว ว่าพิธีอาสาฬชของพราหมณ์นี้เห็นเปนทำเอาอย่างไปจากพระพุทธสาสนา การที่จำพรรษนั้นดูก็ไม่แปลกอันใดกัน กับที่นางนพมาศได้กล่าวถึงราษฎรพากันจำศีล มีกำหนดต่าง ๆ อย่างยิ่งจนถึงตลอดสามเดือนสี่เดือนก็มี แปลกอยู่แต่ที่พราหมณ์กินเครื่องกระยาบวช ก็เหมือนกับสัปรุษข้างญวนข้างจีนเขาถือศีลแล้วกินเจ ด้วยการพิธีนั้นดูก็ไม่มีแปลกปลาดอันใด นอกจากบูชาบูชาอยู่อย่างนั้น แต่การหล่อเทียนพรรษาดูอยู่ข้างจะกวดขันใหญ่โตไปกว่าชั้นหลังนี้มาก ถึงกับมีกระบวนแห่ ๆ เทียนไปวัด แต่ดูก็น่าที่จะกล่าวซ้ำถึงเรื่องแห่ระสนานอีก ว่าการที่จะแห่เทียนพรรษาในครั้งนั้นเห็นจะไม่เปนการลำบากอันใด มากกว่าที่เราจะทำขึ้นในชั้นหลัง ๆ เมื่อเลิกทหารประจำการสำหรับพระนครเสียแล้ว ด้วยในจดหมายนั้นกล่าวว่าเปนน่าที่ของกรมทหารที่จะแห่เทียนไปวัด เมื่อไพร่พลทหารมีพรักพร้อมอยู่ก็เห็นจะไม่สู้เปนการลำบากนัก ในข้อความที่กล่าวไว้นั้นว่า "ครั้นถึงวันจาตุทสีสุกรปักษเปนธรรมเนียมมุขมนตรีนายนักการทหารบกทหารเรือ ก็ตั้งกระบวนแห่เชิญเทียนประทีปจำนำพรรษาขึ้นตั้งบนคานหาม แลลงเรือเอกไชยใส่บุษบกบัลลังก์ทองประโคมกลองอินทเภรีแตรสังข์ฆ้องทิวไลว แห่ไปตามท้องสถลมารคแลชลมารค ประชาราษฎรก็ซ้องสาธุการอนุโมทนาพระราชกุศล ครั้นประทับถึงพระราชอารามหลวงตำบลใด ชาวพนักงานก็เชิญเทียนประทีปเข้าในพระวิหารหอสธรรมมณเฑียร โรงอุโบสถจุดตามไว้ในที่นั้น ๆ ทุกพระอาราม สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระราชอุทิศสักการบูชาพระรัตนไตรยสิ้นไตรมาศสามเดือน" ต่อนั้นไปว่าด้วยการแห่เทียนของราษฎร แล้วจึงไปกล่าวถึงการที่เสด็จพระราชดำเนิน

พระอารามหลวงว่า "ครั้นวันกาฬปักษเอกาทศีก็เวลาตวันชายแสง พระพุทธชิโนรสสันนิบาตประชุมกัน เข้าพระวษาณพระอุโบสถทั่วทุกพระอาราม สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จพระราชดำเนินออกวัดนำพระธาตุ พร้อมด้วยพระอรรคชายาแลพระบรมวงษาพระสนมกำนัล" ต่อนี้ไปว่า ความรงบกับราษฎรทั้งปวง ไม่เฉพาะแต่พระเจ้าแผ่นดินแลราชตระกูล แสดงการซึ่งจะให้ทราบว่าเสด็จไปวัดนั้นไปทรงการอันใด แต่ข้อซึ่งไม่กล่าวจำเพาะพระองค์เจ้าแผ่นดินในที่นี้ ซึ่งคาดถ้าจะไม่ใคร่จะได้ทรงอันใดนัก จะเปนแต่ไปนมัสการฟังธรรมเนียมซึ่งได้กล่อนความรวมเข้าเสียว่า "บันดาชนทั้งปวงในตระกูลต่าง ๆ มีกษัตริยตระกูลแลพราหมณ์ แลตระกูลคหบดีเปนต้น ต่างชักประเทียบบริวารทั้งบุตรหลานญาติแลมิตร ออกไปยังมหาสันนิบาตพร้อมเพรียงกัน ณพระอารามใหญ่น้อยทั่วทุกแห่งทุกตำบล คฤหัสถ์ทุกตระกูลแลบ้างจัดการกถวายแก่ภิกษุสงฆ์สามเณรทั่วถึงกัน แต่มหาชนชายหญิงต่างตั้งเบญจางคประดิษฐ์ สมาทานอุโบสถศีลอันมีองค์แปด ในสำนักพระมหาเถรเจ้าทั้งหลาย บ้างก็ออกวาจาเปนภาษาว่าข้าพเจ้าจะรักษาอุโบสถ เปนปฏิหาริยปักษอุโบสถสิ้นวัสสันตฤดูสี่เดือน บ้างก็สมาทานเปนเตมาสิกนิพัทธอุโบสถ คือรักษาศีลในพรรษาสิ้นไตรมาสสามเดือน บ้างก็สมาทานเปนเอกมาสิกนิพัทธอุโบสถ คือรักษาศีลตั้งแต่เพ็ญเดือนสิบเอ็ดไปจนถึงเพ็ญเดือนสิบสองเสมอทุกวัน บ้างก็สมาทานเปนอัฒมาสิกนิพัทธอุโบสถ คือรักษาศีลเสมอทุกวันในศุกรปักษกาฬปักษกึ่งเดือน บ้างก็รักษาแต่ปรกติอุโบสถเดือนละแปดครั้ง บ้างก็สมาทานเปนปฏิชาครอุโบสถ มีวันรับวันส่ง

เดือนหนึ่ง รักษาศีลสิบเก้าวัน แลสดับฟังพระธรรมกถึกสำแดงพระธรรมเทศนา แลพระภิกษุสงฆ์สาธยายพระปริตในที่นั้น ๆ เสมอเปนนิจทุกวันมิได้ขาด ตราบเท่าสิ้นไตรยมาศสามเดือนโดยนิยมดังนี้ ต่อนี้ไปแสดงต้นเหตุ ซึ่งเกิดเครื่องบูชาของแห้งในการเข้าพรรษามีพุ่มเปนต้น ซึ่งนางนพมาศเคลมว่าตัวเปนต้นคิด เหมือนอย่างพานพระขันหมากดอกบัวลอยประทีปเปนต้นว่า "อันว่าพิธีอาสาฬหมาศบูชาใหญ่ ข้าน้อยได้คิดกระทำพนมดอกไม้ทอง แลกอโกสุมภ์ประทุมทองอันวิจิตรด้วยวาดเขียน นำขึ้นถวายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้ทรงบูชาพระรัตนไตรยบ้างพระเทวรูปบ้าง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็พึงพอพระอัชฌาไศรย จึ่งตรัสชมว่าข้าน้อยเปนคนฉลาดคิด โปรดพระราชทานสักการรางวัลเปนอันมาก แต่นั้นมามหาชนชายหญิงทั่วทั้งพระนคร ก็ถือเอาเปนอย่างต่างพนมดอกไม้ แลกอประทุมชาติมีพรรณต่าง ๆ บูชาพระรัตนไตรยในพระราชพิธีอาสาฬหมาศมาจนทุกปี ฝ่ายนางในทั้งหลายก็ถืออย่างกระทำพนมดอกไม้ถวายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้รับพระราชทานรางวัล ตามฝีมือแลปัญญาด้วยกันเปนอันมาก จึ่งพระบาทสมเด็จพระร่วงเจ้าแผ่นดิน มีพระราชบริหารสาปสรรว่าเบื้องหน้าแต่นี้ไป ชนชายหญิงในพระราชอาณาเขตรประเทศสยามภาษา บันดาเปนสัมมาทิฐิให้กระทำพนมดอกไม้กอบัวบูชาพระรัตนไตรยในพระราชพิธีอาสาฬหมาศ ให้เรียกนามพนมดอกไม้พนมพรรษา จงอย่ารู้สาบสูญตราบเท่ากัลปาวสาน ข้าน้อยนพมาศก็ถึงซึ่งชื่อเสียงว่าเปนคนฉลาดปรากฏนามอยู่ในแผ่นดิน ได้อีกอย่างหนึ่ง"

เรื่องกอบัวเข้าพรรษานี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอยู่ข้างจะทรงเปนพระราชธุระมาก รับสั่งว่าต้องตำราของเก่า ถ้าปีใดไม่มี

ผู้ถวายกอบัว ก็รับสั่งบ่นไปจนผู้ที่เคยถวายต้องทำมาถวาย จะเปนพวกเจ้านายในพระราชวังหลัง ฤๅกรมขุนอิศรานุรักษ์พวกไดพวกหนึ่งเคยถวายอยู่ แต่เดี๋ยวนี้หายไปไม่เห็นมี เพราะวิธีที่ใช้กันเดี๋ยวนี้มักจะให้มีของเครื่องรองเปนสิ่งที่ใช้ได้ อย่างต่ำที่สุดจนถึงกลักไม้ขีดไฟ กระถางบัวหมากพนมซึ่งเปนของโปรดในรัชกาลที่ ๔ นั้น เห็นเปนอันยุติเลิกกันเสียไม่มีใครทำ รูปร่างกระถางบัวนั้นใคร ๆ ก็คงเคยเห็นอยู่ด้วยกันโดยมาก แต่บางทีจะนึกไม่ออก คือมีกระถางดินปิดกระดาษทองมีลายดอกไม้เขียนด้วยน้ำยา ในกระถางมีไม้ตุกอันหนึ่งเสียบดอกบัวกระดาษแดงซ้อนกันสองชั้น ยอดแลเกสรเปนอังกฤษทอง ขอบปากกระถางมีดอกแลใบเล็ก ๆ รายรอบ กระถางบัวอย่างนี้รับสั่งว่าเปนอย่างโบราณแท้ ที่เปนของต่างอย่างสูงมาอีกนั้นหมากพนม คือเปนพานแว่นฟ้าปั้นด้วยดินสองชั้น ทาสีเขียวน้ำกาว ที่ปากพานมีกระดาษเจิมเหมือนใบตอง แล้วมีกรวยกระดาษทาสีขาว ๆ ตั้งที่ตรงกลาง รอบต่างมีดินปั้นก้อนกลม ๆ รูปร่างเหมือนปั้นกลม ต่างว่าหมาก ทาสีเขียวฤๅสีขาวก็ได้ แล้วมีน้ำยาสีอื่นขีดเปนสาแหรกห้าสาแหรก เห็นจะต่างว่ารอยผ่าเปนคำคำ มีทองอังกฤษติดที่ใจสาแหรก ต่อนั้นขึ้นไปมีรูปภาพสีผึ้ง เปนหงษ์ปนเทพพนม ฤๅเปนใบไม้ติดไม้เสียบกับกรวยเปนชั้น ๆ เรียวขึ้นไปจนถึงยอดพุ่มเปนทองอังกฤษ ตัวสีผึ้งที่ติดนั้นห่าง ๆ โปร่งแลเห็นกรวยที่เปนแกนข้างใน ถ้ายกขึ้นหกล้มง่ายเลย เพราะเชิงพานชั้นบนเล็ก นี่ก็เปนของโปรดอีกอย่างหนึ่ง ที่ขาดไม่ได้เหมือนกัน เพราะเปนของมีมาช้านาน

เปนที่น่าสงไสยอยู่อย่างหนึ่ง ว่าเมื่อครั้งเมืองศุโขไทย เจ้านาย

แลผู้มีบันดาศักดิ์ทั้งปวง จะต้องบวชเมื่ออายุครบบวชฤๅไม่ ดูไม่มีปรากฏกล่าวถึงในหนังสือนางนพมาศเลย ถ้าหากว่าจะมีบวชรับพรรษาเช่นธรรมเนียมทุกวันนี้ ก็น่าที่นางนพมาศจะได้กล่าวไว้ในหนังสือนี้บ้าง เพราะดูก็เปนการพระราชกุศลสำคัญอยู่ บางทีเราจะไม่บวชกันเฉพาะรับพรรษาเหมือนกับชั้นหลัง ๆ การที่จะบวชเรียนจะเปนการจรไปเสีย จึงไม่ได้กล่าว

ส่วนในหนังสือขุนหลวงหาวัด กล่าวถึงพิธีอาสาฬห ว่าบวชนาคหลวงเท่าพระชนมายุ แต่ก็ไม่ได้กล่าวถึงทรงผนวชเจ้านาย การที่บวชนาคเท่าพระชนมายุนี้เห็นจะเปนมีแต่แผ่นดินพระบรมโกษ ทรงพระราชศรัทธาตั้งธรรมเนียมขึ้นใหม่ เพื่อจะช่วยคนบวช แต่การบวชนาคเท่าพระชนมายุนี้ เห็นจะไม่เรียกว่าช่วยได้ค่าตัว ถ้าช่วยได้ค่าตัวถึงห้าสิบเจ็ดสิบคนก็จะหลายสิบชั่ง ทั้งค่าผ้าไตรบาตรบริขาร ทุกปีทุกปีคงต้องจับไม่อย่างต่ำ ชรอยจะใช้นาคมหาดเล็กแลตำรวจข้าราชการไม่ว่าหมู่ใดกรมใด พระราชทานแต่ผ้าไตรบริขารอย่างบวชนาคมหาดเล็กที่เปนนาคหลวงในชั้นหลัง ๆ ฤๅจะนับทั้งพระองค์เจ้าหม่อมเจ้าด้วยประการใดก็ไม่ทราบ ดูว่าก็จะเปนอันได้บริจาคพระราชทรัพย์มากพอควรอยู่แล้ว ต่อนั้นไปว่า "ครั้นวันเพ็ญเดือนแปด จึงทรงเทียนพรรษาวัดหลวงทั้งในกรุงแลนอกกรุง (ที่เรียกว่าในกรุงเห็นจะหมายในกำแพงที่น้ำล้อมรอบ นอกกรุงเปนนอกกำแพง จึงว่าต่อไปว่า) แลหัวเมืองเอกเมืองโท เปนเทียนเปนอันมาก" มีความในจดหมายขุนหลวงหาวัดเพียงเท่านี้ การแห่แหนอันใด เห็นจะไม่มีมาแล้วทั้งสิ้น ส่วนที่กรุงรัตนโกสินทร์นี้ การพระราชพิธีพราหมณ์ในเดือนแปดไม่มี

อันใด ไม่ได้พระราชทานเครื่องสักการบูชาเจว็ดรูปอย่างใด เปนไม่รู้ไม่เห็นกันเลย เริ่มการก็มีแต่ทรงผนวชเจ้านาย การทรงผนวชเจ้านายในวัดพระศรีรัตนสาสดาราม ซึ่งเปนพระองค์แรกทีเดียวนั้น คือ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เพราะฉนั้นบันดาเจ้านายภายหลัง ที่เปนเจ้าฟ้า พระองค์เจ้าหม่อมเจ้า ทั้งในวังหลวงวังน่า ไม่มีพระองค์ใดที่ได้ทรงผนวชที่อื่น นอกจากวัดพระศรีรัตนสาสดารามเลย เว้นแต่มีการเปนที่รังเกียจอย่างหนึ่งอย่างใด เพราะฉนั้นจึงได้ถือกันว่า ถ้าเจ้านายองค์ใดไม่ได้ทรงผนวชในวัดพระศรีรัตนสาสดารามแล้ว ย่อมเปนคนที่เสียคนแล้ว ฤๅจะเสียคนต่อไปเปนแน่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงถือ[illegible]เณร ด้วยมีเหตุขึ้นคือ หม่อมเจ้าสิทธิศักดิ์เสถียร ทรงผนวชเปนสามเณร ในปีที่พระราชเพลิงพระศพกรมหมื่นวิศณุนารถนิภาธร ได้โปรดให้ออกไปทรงผนวชเณรที่พระเมรุ อย่างบวชนาคศพ ครั้นเมื่อลาผนวชแล้วเกิดเสียจริตไป ก็รับสั่งเพาโลว่า เพราะไม่ได้บวชที่วัดพระแก้ว

การทรงผนวชรับน่าพรรษานี้ ไม่ว่าเปนการใหญ่การปรกติอย่างใด คงจะอยู่ในระหว่างขึ้นห้าค่ำไปหาขึ้นสิบเอ็ดค่ำสิบสองค่ำเปนเขตร แต่การทรงผนวชนั้นมีแบบอย่างต่างกัน จะพรรณาไปให้ครบอย่างก็จะยืดยาว จะว่าแต่การปรกติประจำปีก่อน วันที่จะสมโภชพระองค์เจ้าฤๅหม่อมเจ้า ซึ่งจะเปนนาคนั้น นำดอกไม้ธูปเทียนเข้ามากราบถวายบังคมลาในท้องพระโรง เมื่อวันสมโภช ทรงเครื่องที่ทิมดาพระมหาปราสาท ภูษามาลาจำเริญพระเกษาแลพระมัสสุ แล้วสรงน้ำที่พระแท่น มีขันสาครตั้ง แต่พระองค์ทรงผ้าเยียรบับ ผ้าพุด ฉลองพระองค์ครุยสวมพระกรซ้าย

พระกรขวาบนเตียง ตาตรัสพระองค์กับผ้าทรง ทรงพระธำมรงค์เปนนิ้ว พระหัตถ์ แล้วทรงเสลี่ยงกั้นพระกลดกำมะลอ มาจากพระมหาปราสาท เข้าท้องพระโรง ในท้องพระโรงตั้งบายศรีแก้วทองเงินอยู่ตรงกลาง สองข้างตั้งเทียนแลกรวยดอกไม้ทั้งเครื่องบริขารต่าง ๆ ซึ่งจะเปนของพระราชทานภายหลังทรงผนวช แต่ผ้าไตรที่จะทรงผนวชรองพานทองคำสองชั้นมาตรรองพานถม ตั้งที่ตรงน่าบายศรีตรงพระภักตร์ เจ้าที่จะทรงผนวช เมื่อยังไม่ได้เปลี่ยนธรรมเนียมยืน ราชอาศนเตียงลงหอตน่าพระแท่น มีพระยี่ภู่พับเปนที่ประทับ ไม่ได้เสด็จขึ้นพระแท่น ครั้นเมื่อเปลี่ยนเปนธรรมเนียมนั่ง เจ้าที่ทรงผนวชนั่งเก้าอี้ ก็ใช้พระที่นั่งโทรน แต่เลื่อนลงตั้งที่พื้นท้องพระโรงเหมือนกัน ในเวลาเมื่อเช้ามานั่งคอยยังไม่เสด็จออก ผันพระภักตร์เข้ามาสู่ที่เฝ้า ต่อเมื่อเสด็จออกแล้วรับสั่งให้ผันพระภักตร์ไปข้างบายศรี จึงได้กลับผันพระภักตร์ไปข้างบายศรีตรงผ้าไตร พราหมณ์จุดแว่นเวียนเทียน แต่ก่อน ๆ มาเมื่อเวียนเทียนแล้วก็เปนแล้วกัน แต่ครั้นเมื่อถึงในรัชกาลที่ ๔ มีพระราชทานน้ำพระมหาสังข์ เบญคุณแลทรงเจิม ธรรมเนียมนั้นก็ติดมาจนประจุบันนี้ เมื่อสมโภชแล้วธรรมเนียมแต่ก่อนบังคับให้ประชุมอยู่ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แต่ภายหลังมานี้ไม่มีผู้ใดกวดขันบังคับบัญชา ต่างองค์ต่างกลับไปวังกันทั้งสิ้น แต่ก่อนมาพระสงฆ์ซึ่งนั่งหัตถบาสในการทรงพระผนวชนี้ ก็ใช้พระราชาคณะสำรับเดียวสามสิบรูป สมเด็จพระสังฆราชเปนอุปัชฌาย์ ถ้าเจ้านายที่จะทรงผนวชมากก็แบ่งเปนสองวัน ถ้าน้อยก็วันเดียว ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ ถ้าหม่อมเจ้าที่จะทรงผนวชในคณะธรรมยุติกาแลมหานิกายก็ถึงกัน ก็มักจะแบ่งออกเปนสองวัน

เปนธรรมยุติกาด้วนเสียวันหนึ่ง เปนมหานิกายปนวันหนึ่ง ในชั้นหลัง ๆ ลงมานี้ เกือบจะไม่มีเจ้านายทรงผนวชในคณะมหานิกาย ก็มีแต่คณะธรรมยุติกา แต่ถ้าปีใดทรงผนวชมหานิกายสักองค์หนึ่งสององค์ มหานิกายก็ได้เข้าในหัตถบาศวันหนึ่ง พระสงฆ์ซึ่งมานั่งหัตถบาศนั้น ฉันเพนในพระอุโบสถ ถ้าเสด็จพระราชดำเนินออกวัดก่อนเพนนาน ๆ ก็นั่งทรงผนวชเจ้าไปพลาง เมื่อเวลาเพนก็หยุดฉันเพน เจ้าที่ทรงผนวชแล้วสวยบนพระอุโบสถนั่งตรงผนังหว่างพระทวารข้างเหนือ แล พระทวารกลาง ที่ยังไม่ได้ทรงผนวชสวยที่มุขน่าพระอุโบสถ ถ้าเสด็จออกสายไปก็เลี้ยงพระเสียก่อน เจ้าที่จะทรงผนวช แต่งพระองค์ที่ทิมคตพระมหาปราสาทเหมือนอย่างเมื่อสมโภช แล้วทรงเสลี่ยงกั้นพระกลดกำมลอมีมหาดเล็กตาม เปนกระบวน ๆ ตามลำดับยศ ออกไปที่เกยปลูกขึ้นใหม่ ตรงพลับพลาเปลื้องเครื่องรายมาตามน่าหอมิวเซียมครบองค์เจ้าที่ทรงผนวช เมื่อถึงพร้อมกันแล้วก็เสด็จขึ้นเกย ภูษามาลาขึ้นไปกั้นพระกลดถวายอยู่ที่บนได้เกยด้วยคนหนึ่ง กำกับอีกคนหนึ่ง เสด็จประทับหอคพระเนตรอยู่ที่พลับพลาเปลื้องเครื่อง เจ้าพนักงานคลังนำเงินขึ้นถวายจบพระหัตถ์ แล้วจึงไปจ่ายให้ขุนหมื่นนำขึ้นไปถวายเจ้าทรงโปรยทุกเกย ถ้าหม่อมเจ้าองค์ละห้าตำลึง พระองค์เจ้าองค์ละสิบตำลึง ท่านพวกพนักงานที่ขึ้นไปอยู่บนเกยทั้งสามคนนั้น ย่อมถือเอาโอกาศที่ตัวได้ไปกำกับอยู่ พัดเจ้านายให้หมดตัวก่อน ที่จะรอจนทิ้งทานแล้วไม่ได้เลยเปนอันขาด ถึงตำรัสสั่งให้ทิ้งทานแล้ว ก็มักจะต้องรอหงุบ ๆ หงับ ๆ กันอยู่ ไม่ได้ทิ้งทานได้ทันทีเนือง ๆ เห็นจะเปนเรื่องต่อตามกันอย่างไร ข้าพเจ้าเองก็ไม่เคยถูกพัด แต่มีการอีกอย่างหนึ่งที่ต้องช้าเพราะ

ต้องถอดแหวน ท่านภูษามาลาผู้กำกับนั้นเปนผู้รับแหวน การที่ทิ้งทานนั้น ก็มีน่าที่จะเกิดอันตรายอยู่บ้าง แต่อันตรายนั้นหากจะเกิดขึ้น ก็ด้วยเจ้านั้น พระไทยอยู่ข้างจะโดเดอง เจ้าพวกข้าไทยที่ตามไปมักจะเข้าไปล้อมอยู่รอบ ๆ เกย เพื่อจะให้เจ้าโปรยลงมาให้ตรง ๆ ได้ง่าย ๆ ข้างเจ้านั้น ก็อยากจะโปรยลงไปให้มหาดเล็กของตัว ฝ่ายคนอื่นมันเห็นเงินปลิวลง ไปขาว ๆ มันก็อดไม่ได้ ดันเบียดเสียดกันเข้าไป เกยก็ปลูกไม่สู้มั่น นัก รวนกันกระทบเสาโงนเงนน่ากลัวจะล้ม ถ้าเจ้านายที่ดี ๆ เขา ก็ไม่โปรยลงไปใกล้เกย แต่อย่างนั้นก็ไม่ใคร่พ้นยังโดนเสาเกยเยือกไป เยือกมา ครั้งหนึ่งสองครั้งแทบทุกคราว แต่ยังไม่ปรากฏว่าเกยล้ม เลยสักครั้งหนึ่ง ถ้าล้มลงไปแล้ว จะงามถึงไม่ได้บวชแน่ เมื่อโปรย ทานเสร็จแล้วเสด็จเข้าไปในพระอุโบสถ รอพิณพาทย์ไว้ ไม่ประโคม จนเจ้าที่จะทรงผนวชไปถึงหน้าพระแก้ว จึงให้ประโคม แล้วขึ้นพระ อุโบสถทางพระทวารกลาง ตรงเข้าไปจุดเทียนทองเล่มหนึ่ง ที่ปักอยู่ ที่ราวเหล็กรอบฐานชุกชี แล้วจึงกลับออกมานั่งรายริมผนังด้านหุ้มกลอง ในระหว่างพระทวารกลาง แลพระทวารข้างเหนือ มีผ้าไตรบาตร ตั้งอยู่ตรงหน้า ภูษามาลา จึงให้หยิบผ้าไตรส่งถวายเจ้าเข้าไป ขอ บรรพชาตามลำดับ การที่ทรงผนวชในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ใช้ ขานนาคอย่างเก่า คือลุกขึ้นยืนว่าอุกาสะวันทามิภันเตติด ๆ กันมา ทั้ง ที่ทรงผนวชฝ่ายคณะธรรมยุติกาแลมหานิกาย จนตลอดถึงเมื่อข้าพเจ้า บวชเณร รับสั่งว่าเปนการออกหน้าออกตาประชุมใหญ่ คนเก่า ๆ เขาจะขวางหูถ้าให้ว่าขานนาคตามธรรมเนียมเก่า แต่ครั้นเมื่อพระเจ้าลูก เธอทรงผนวช ภายหลังมา ใช้ว่าเอสาหังภันเตอย่างธรรมยุติกา

แต่หม่อมเจ้ายังคงใช้ ยืนว่า อุกาสะวันทามิภันเตอยู่ตามเดิม ต่อมาถึงแผ่นดินประจุบันนี้ หม่อมเจ้าซึ่งทรงผนวชอย่างธรรมยุติกา จึงได้พลอยว่าเอสาหังภันเตบ้าง การซึ่งบอกอนุสาสน์นั้น ก็คงใช้ยืนบอกนอกหัตถบาศสงฆ์เสมอมา มามีนั่งบอกอนุสาสน์เปนครั้งแรกขึ้นเมื่อข้าพเจ้าบวชเณร เพราะครั้งนั้นโปรดให้ขอนิสสัยด้วย เปนครั้งแรกที่สามเณรได้ขอนิสสัย แต่รับสั่งว่าเปนอย่างใหม่ ไม่ให้ต้องว่าอุกาสะวันทามิภันเต เหมือนอย่างเช่นที่ทรงผนวชพระกันมาแต่ก่อน ด้วยเปนการเกิดขึ้นใหม่อย่างธรรมยุติกา แต่รับสั่งให้พระเจ้าบรมวงษ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ตั้งคาถาบัตรบอกอนุสาสน์ในท่ามกลางพระสงฆ์อย่างเช่นบอกกันอยู่ในธรรมยุติกา การซึ่งให้ขอนิสสัยแลบอกอนุสาสน์ครั้งนั้น เปนการทรงพระราชดำริห์ขึ้นใหม่ในทันใดนั้น กว่าจะตกลงกันต้องรออยู่ช้าหน่อยหนึ่ง เพราะไม่เคยทำ แต่ทรงอธิบายชี้แจงการตลอด ก็เปนการตกลงกันไปได้ ธรรมเนียมขอนิสสัย แลบอกอนุสาสน์สามเณรจึ่งได้มีแต่นั้นมาเปนคราวแรก การทรงผนวชเจ้าที่หลาย ๆ องค์พร้อมกัน ที่เปนภิกษุเมื่อทรงผนวชแล้ว นั่งที่ปลายอาศน์สงฆ์ ในเวลาทรงผนวชองค์อื่นต่อไปจนแล้วเสร็จ จึงได้ถวายผ้าพระสงฆ์ที่มานั่งหัตถบาศ ธรรมเนียมแต่เดิมมาไม่ว่าเจ้าฟ้าแลพระองค์เจ้าหม่อมเจ้า พระสงฆ์ที่มานั่งหัตถบาศได้ผ้าอาบผืนเดียว แต่ครั้นเมื่อรัชกาลที่ ๔ เจ้าฟ้าใช้ผ้าไตรสลับแพร พระองค์เจ้าใช้ผ้าไตร แต่ที่ทรงผนวชตามธรรมเนียมจึ่งเปนผ้าอาบผืนหนึ่ง คงได้กระจาดเครื่อง

บริโภคองค์ละกระจาด เหมือนการพระราชพิธีโสกันต์ เมื่อเจ้าที่ทรงผนวชถวายผ้าแล้วจึงให้มารับของพระราชทาน รับของหลวงแล้วถึงว่าจะมีวังน่าเสด็จมาอยู่ในที่นั้น ก็ต้องเข้าไปรับของข้างในที่ปากฉากก่อนแล้วจึงออกมารับของวังน่าแลเจ้านายผู้ชายต่อไป ว่าเปนธรรมเนียมดังนี้แต่เดิมมา เมื่อรับผ้าเสร็จแล้วที่เปนเจ้าพระก็ไปนั่งที่ปลายอาศน์สงฆ์ ที่เปนเจ้าเณรนั่งอยู่ที่เดิม คือริมผนังด้านหุ้มกลอง ทรงพระเต้าษิโณทกพระสงฆ์ยะถาเจ้าที่ทรงผนวชก็กรวดน้ำด้วยทุกองค์ เปนเสร็จการทรงผนวช ถ้าอย่างมากแบ่งสามวันก็มี แต่สองวันแลวันเดียวเปนพื้น

การฉลองเทียนพรรษา

เทียนพรรษาที่ต้องลงทุนลงรอนมากอย่างแต่ก่อน ก็เปนที่น่าจะชื่นชมยินดีในส่วนพระราชกุศล แลเปนที่น่าจะอวดให้พระสงฆ์ได้อนุโมทนา เพราะฉนั้นยกเสียแต่เทียนพรรษาหัวเมือง เมื่อประดับประดาเครื่องพิมพ์สีวิจิ้งภายนอกเสร็จแล้ว มาถวายตัวทรงจบพระหัตถ์ ส่งขึ้นไปก่อนจะได้จุดทันกลางเดือน ที่เหลืออยู่นั้นเปนส่วนกรุงเทพ ฯ ให้ยกเข้ามาตั้งที่เฉลียงท้องพระโรง มีสายสิญจน์วงรอบแล้วให้มีการสวดมนต์พระสงฆ์ราชาคณะ ๒๐ รูป เริ่มสวดมนต์ตั้งแต่วันขึ้น ๑๓ ค่ำ แต่พระพุทธรูปใช้พระห้ามสมุทรผลัดเวรตามธรรมเนียม รุ่งขึ้นวัน ๑๔ ค่ำ เลี้ยงพระ ก็คล้ายกันกับผลัดเวรนั้นเอง แต่มีศุภรัตเข้ามาตโกนทูลจำนวนเทียนที่นำพระสงฆ์ เพื่อจะให้ได้ทรงอนุโมทนา พระสงฆ์กลับไปแล้ว ทรงพระสุหร่ายประพรมแลเจิมเทียนพรรษานั้นทุกเล่ม เจ้าพนักงานจึงนำไปตั้งในพระอุโบสถต่าง ๆ ตามที่มีกำหนด ในวันขึ้น ๑๔ ค่ำ เวลากลางคืนนั้นว่าง ต่อวันขึ้น ๑๕ ค่ำเวลาเช้า จึงเสด็จพระราชดำเนินออกวัดพระศรีรัตนสาศดาราม เลี้ยงพระสงฆ์ราชาคณะ ๓๐ รูป ทรงจุดเทียนพรรษาในวัดพระศรีรัตนสาศดาราม เทียนพรรษาที่จะจุดนั้น ต้องใช้ไฟฟ้าส่องด้วยพระแว่นสุริยกานต์ เรื่องที่ใช้ไฟฟ้าซึ่งส่องด้วยแก้วหนาเช่นนี้ ถือว่าเปนไฟบริสุทธิ์ เปนธรรม

เนียมของชาวยุโรปประพฤติมาแต่โบราณ ได้พบหนังสือหลายแห่งที่กล่าวถึงเรื่องไฟส่องด้วยแว่นเช่นนี้ ใช้ทั่วไปในการทั้งปวง ตั้งแต่ส่องไฟที่จุดขึ้นบูชาอาหุติเปนต้น แลบางทีตัวแว่นนั้นเอง ฤๅศิลาแลเหล็กซึ่งใช้ตีให้เกิดเพลิงขึ้น ก็เปนเครื่องบูชาของคนบางจำพวกด้วย แต่ไฟนี้จะเรียกว่าเปนสำหรับการมงคลอย่างเดียวก็ไม่ได้ ต้องถือว่าต้นตำราที่คิดเห็นชอบใจใช้ไฟอย่างนี้นั้น ถือว่าเปนไฟบริสุทธิ์ที่มาจากดวงพระอาทิตย์ ใช้ทั่วไปทั้งการมงคลแลการอวมงคล ไฟฟ้าเช่นนี้ที่ใช้อยู่ในราชการ ที่ถือว่าเปนการมงคลนั้น คือจุดเทียนไชยในการพระราชพิธีต่าง ๆ ติดเชื้อกวนเข้าทิพย์ ที่เปนส่วนการอวมงคล คือพระราชทานเพลิงเจ้านายใช้ส่องด้วยแว่น พระราชทานเพลิงข้าราชการใช้ตีเหล็กไฟ อีกส่วนหนึ่งเปนเครื่องบูชาที่บริสุทธิ์ คือจุดเทียนพรรษาจุดเทียนรุ่งในการวิสาขบูชา จุดเทียนพระมหามงคลเทียนเท่าพระองค์ในการเฉลิมพระชนม์พรรษา นับว่าเปนบูชาด้วยเพลิงบริสุทธิ์ แต่ในการที่ต้องใช้เพลิงส่องแว่น ถ้าไม่มีโอกาศที่จะส่องจากดวงอาทิตย์ได้ ก็ต้องใช้ศิลาแลเหล็กไฟ แต่แบ่งเปนส่วนที่สำหรับใช้ในการมงคลแลอวมงคล ชุดไฟเปนของเกิดขึ้นใหม่ จะใช้ได้ฤๅไม่ได้ยังไม่เคยมีผู้ใดตัดสิน ถ้าจะเปนอันใช้ไม่ได้ ก็คงจะเปนเพราะเปนของที่คนทำแท้มากไปกว่าเหล็ก ที่เอามาสูบถูบแลตีให้แบน ๆ เปนรูปเหล็กสำหรับตีเหล็กไฟ แลศิลาที่ไปต่อยมาจากภูเขา ยังพอชัดว่าเปนของเปนเองได้ ชุดไฟนั้นดูจะเปนพิธีน้อยไปสักหน่อยหนึ่ง แต่ในการเผาศพถ้าน่าเพลิงไม่ติด ข้าพเจ้าก็เคยใช้บ่อย ๆ แต่ถ้าถูกที่สลักสำคัญส่องแว่นไม่ได้ ก็ต้องยอมตีเหล็กไฟไกกกากให้ลดลงมาแต่

ชั้นเดียวอย่าให้ถึงสองชั้น แต่การที่จุดเทียนพรรษาเล่มแรกนั้น เคยจุดในหอพระเจ้าเปนที่หนึ่ง ด้วยว่าเวลาเช้าเสด็จลงทรงบาตรในการนักขัตฤกษพรรษา การบิณฑบาตพรรษาตั้งแต่วันขึ้น ๑๔ ค่ำมา เปนเวลาที่พระสงฆ์สามเณรบวชใหม่ ได้เข้ารับบาตรในพระบรมมหาราชวัง พระองค์เจ้าหม่อมเจ้าทั้งพระทั้งเณร ได้เข้ารับบาตรทั่วกัน แต่พระมหาดเล็ก กรมธรรมการต้องทำบาญชีขึ้นถวาย ต่อโปรดให้ผู้ใดเข้ามาจึงจะมาได้ การทรงบาตรพระใหม่นี้ มีของไทยทานวิเศษเพิ่มเติม คือเปนผ้าเช็ดปากผ้าเช็ดหน้าใบชา แลของเล็ก ๆ น้อย ๆ เปลี่ยนกันไปทุกวัน เฉพาะให้แต่พระที่บวชใหม่ ส่วนของเพิ่มเติมตามเทศกาลมีธูปเทียนไม้สีฟันหมากพลูนั้น ได้ทั่วไปแก่พระสงฆ์ที่มาบิณฑบาต เมื่อทรงบาตรเสร็จแล้ว เสด็จขึ้นจุดเทียนพรรษาในหอพระ แล้วจึงเสด็จวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แต่ครั้นเมื่อตกลงมาในรัชกาลที่ ๔ ชั้นหลัง เสด็จออกทางพระที่นั่งอนันตสมาคม เสด็จขึ้นทางพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เทียนพรรษาที่หอพระ ก็เปนอันจุดภายหลังวัดพระศรีรัตนศาสดารามไป เมื่อมีเทียนพรรษาขึ้นที่พระพุทธสิหิงค์ ทรงจุดเทียนพรรษาที่พระพุทธสิหิงค์ก่อน แล้วจึงเสด็จออกวัดพระศรีรัตนศาสดาราม การตั้งเทียนพรรษาวัดพระศรีรัตนศาสดารามแปลกอยู่อย่างหนึ่ง ซึ่งถ้าไม่สังเกตก็จะไม่นึกถึง ตำราจะตั้งอันใดถ้าสิ่งใดเปนใหญ่แล้ว ต้องตั้งไว้ข้างฝ่ายเหนือฤๅฝ่ายตวันออก สิ่งใดเปนน้อยฤๅต่ำกว่าแล้วต้องตั้งไว้ฝ่ายใต้ฤๅฝ่ายตวันตก แต่เทียนพรรษานี้เทียนวังหลวงตั้งข้างใต้ เทียนวังน่าตั้งข้างเหนือ ถือเอาที่ประทับของเจ้าของเทียนเปนประมาณ ถึงที่พระที่นั่ง

พุทไธสวรรย์ในพระราชวังบวร ก็ตั้งเช่นนั้นเหมือนกัน ทรงจุดเทียนพรรษาแล้ว ถวายต้นไม้เงินทองพระมหามณีรัตนปฏิมากรคู่หนึ่ง แลเครื่องสักการะพุ่มต้นไม้ขนาดใหญ่ เทียนแพธูปแพแลดอกไม้รองพานทองสองชั้นสองสำรับ สำหรับพระสัมพุทธพรรณี ย่อมลงมาสำหรับหนึ่ง แล้วถวายต้นไม้เงินทองแลพุ่มต้นไม้ขนาดกลาง พานทองสองชั้นรองธูปเทียนดอกไม้ ที่พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แลพระพุทธเลิศหล้านภาลัยอีกสองแห่ง แล้วจึงได้ถวายพุ่มพระราชาคณะต่อไป พุ่มนั้นจัดลงในตะแกรงเรียกว่าตานกรงตากรวย กำหนดให้กว้างศอกหนึ่งสูงสี่นิ้ว เกณฑ์กรมต่าง ๆ ให้สานกำหนดเก้าร้อยใบ ในหมายบังคับว่า ให้ตรวจตราอย่าให้เม็ดพริกไทยลอดได้ แต่ที่แลเห็นอยู่นั้น บางใบเม็ดถั่วไทยก็ลอดได้ บางใบลูกพุดซาทั้งลูกก็เห็นจะลอดได้ หมายจะกำไว้ตามบุญตามกรรมเช่นนั้น แล้วส่งให้ทหารในปิดกระดาษเขียนลายบ้าง ๆ ตามบุญตามกรรม เปนเครื่องสำหรับบันจุของถวายพระ คือพุ่มสีผึ้งพุ่มหนึ่งกระถางต้นไม้กระถางหนึ่ง กระทงเมี่ยงเปนกระทงเจิม ปากกว้างกว่าแปดนิ้วฤาสิบนิ้ว ในนั้นมีเมี่ยงเท่าหมากดำคำหนึ่ง เทียนมัดหนึ่งร้อยเล่ม ไม้สีฟันไม้ชุดต้นไม้ชำระอย่างละมัด หมากพลูซองหนึ่ง บรรดาพระสงฆ์ที่เปนราชาคณะพระครูเจ้าคณะ ทั้งในกรุงแลหัวเมืองที่ใกล้ คือเมืองนนทบุรี ประทุมธานี นครเขื่อนขันธ์ นครไชยศรี แลเจ้าพระเจ้าเณรพระมหาดเล็ก บางองค์เข้ามารับต่อพระหัตถ์ในพระอุโบสถ พระครูปเรียญถานานุกรม พระพิธีธรรมพระปริตทั้งปวง นั่งรายอยู่ตามพระระเบียง ก่อนเวลาที่เสด็จไปรดให้เจ้านายไปถวาย

แล้วทรงแจกเทียนชนวนที่สำหรับจุดเทียนพรรษา แก่พระบรมวงษานุวงษ์ ให้ไปจุดเทียนพรรษาตามพระอารามต่าง ๆ การจุดเทียนพรรษานี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รับสั่งว่าเคยได้พระราชทาน ไปทรงจุดเทียนที่วัดพระเชตุพนทุกปีเสมอมา จนตลอดสิ้นรัชกาลที่ ๒ ครั้นเมื่อเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว จึ่งได้เสด็จพระราชดำเนินทรงจุดเทียนพรรษาวัดพระเชตุพน ในเวลาบ่ายวันขึ้น ๑๕ ค่ำนั้น เสมอทุกปี จนอายุข้าพเจ้าได้สิบขวบ จึ่งโปรดให้ข้าพเจ้าไปจุดต่อมา จนตลอดแผ่นดินประจุบันนี้ พึ่งจะมาเปลี่ยนให้ลูกชายใหญ่ไปจุดได้สองปี กรมหลวงขาธิราชสนิท เปนผู้ซึ่งทรงเปนพระธุระในเรื่องจุดเทียนพรรษามาก โดยจะไม่ได้เสด็จเข้ามาในวังช้านานเท่าใด ถ้าวันจุดเทียนพรรษาแล้วเปนเสด็จเข้ามาไม่ได้ขาดเลย เว้นไว้แต่ประชวรจนเสด็จลุกขึ้นไม่ได้ เมื่อหายประชวรแล้ว ยังต้องจูงอยู่ก็ให้จูงมา ท่านประพฤติเช่นนี้จนสิ้นพระชนม์ จึ่งได้ความจากท่านรับสั่งเล่าว่า เจ้านายแต่ก่อนสบายต้องไปจุดเทียนพรรษาแต่คนละวัดสองวัด เมื่อในรัชกาลที่ ๒ มีผู้ซึ่งจุดเทียนพรรษาอยู่สามสี่องค์ คือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าองค์หนึ่ง พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าองค์หนึ่ง ท่านองค์หนึ่ง กับใครอีกองค์หนึ่งสององค์ข้าพเจ้าจำไม่ได้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าแลพระปิ่นเกล้าเสด็จไปน้อยวัด ท่านต้องไปกว่ายี่สิบวัดแต่เช้าจนค่ำจึ่งได้กลับ ท่านรู้สึกพระองค์ว่าการจุดเทียนพรรษานี้เปนน่าที่ของท่าน ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าได้ทรงมักน่าที่ไว้ จึ่งได้ทรงพระอุสาหตามเคยเสมอมาตลอดจนถึงรัชกาลประจุบันนี้ เมื่อในรัชกาลที่สามถึงว่า พระเจ้า

ลูกเธอเสด็จไปจุดโดยมาก แต่เมื่อในรัชกาลที่ ๔ นี้ พระเจ้า
ลูกเธอไปจุดก็หลายวัด แต่เฉพาะวัดเดียววัดเดียว คือแต่เดิม
ข้าพเจ้าไปจุดวัดราชบุรณ ด้วยอาไศรยเหตุที่วังพระองค์เจ้ามงคลเลิศ
ที่เปนลุงข้าพเจ้า อยู่ที่วังกรมหมื่นนฤบาลมุขมาตย์เดี๋ยวนี้ ที่บ้าน
พระยาพิไชยสงคราม ต่อนั้นตรงเมื่อทำการครั้งแรก จะเปนบ้านข้าพเจ้า
ในที่นั้น เมื่อไปจุดเทียนวัดราชบุรณ จะได้แวะไปที่บ้านลุง
แลบ้านใหม่นั้นด้วย พระองค์เจ้าโสมาวดีซึ่งโปรดให้เปนลูกเลี้ยง
สมเด็จพระนางเจ้าโสมนัศวัฒนาวดี เมื่อสิ้นพระชนม์แล้ว ก็เปน
ผู้ได้มรฎกนั้น โปรดให้ไปจุดเทียนพรรษาวัดโสมนัศวิหาร
กรมหลวงพิชิต สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษ์ เปนตา ๆ
หลาน ๆ กันอยู่ จึงโปรดให้ไปจุดเทียนวัดประยุรวงษ์ เพื่อ
จะได้แวะบ้านนั้น ส่วนกรมหมื่นภูธเรศธำรงค์ศักดิ์ โปรดให้ไปจุด
เทียนวัดเครือวัลย์ จะได้ไปแวะบ้านเจ้าพระยาภูธราภัย ซึ่งเปนตาจริง ๆ
ที่พระราชทานพระเจ้าลูกเธอ เปนแต่ที่มีต้องการอย่างอื่นอยู่เช่นนี้
เพราะพระเจ้าลูกเธอยังทรงพระเยาว์อยู่โดยมาก พระน้องยาเธอที่ได้
ทรงจุดเทียนพรรษา ก็เห็นมีแต่กรมหลวงวงษาธิราชสนิท ซึ่งเปน
เจ้านายที่เก่าแก่ นอกนั้นก็พระเจ้าราชวรวงษ์เธอบ้าง หม่อมเจ้าบ้าง
รายกันไปมากพระองค์ ที่วัดบวรนิเวศ วัดรังษี วัดมหรรณพาราม
วัดบุญศิริ วัดเทพธิดา วัดราชนัดดา ในห้าหกวัดนี้ มักจะตกอยู่ใน
พระองค์เจ้าแลหม่อมเจ้า ที่ทรงผนวชอยู่วัดบวรนิเวศวิหาร พระราช
ทานเทียนชนวนในเวลาที่มารับพุ่ม ในแผ่นดินประจุบันนี้ พระเจ้า
น้องยาเธอ แลหม่อมเจ้าจุดด้วยในรัชกาลที่ ๔ เมื่อผู้ใดได้

รับเทียนชนวนแล้ว ก็รับโคมไฟฟ้าไปด้วยโคมหนึ่ง แล้วให้มหาดเล็กรับพุ่มเครื่องนมัสการ สำหรับในพระอุโบสถไปด้วย วัดไดเทียนพรรษาก็เล่มก็มีพุ่มเครื่องสักการะนั้นเท่ากันโดยมาก เว้นไว้แต่วัดสำคัญ ชั่นวัดพระเชตุพนวัดบวรนิเวศเปนต้นจึ่งได้มีพุ่มมาก ถ้าถูกวัดพระเชตุพนแล้ว ต้องมีบ่าวมากจึ่งจะรับของไปหมด แต่เทียนที่พระศรีรัตนเจดีย์ พระมณฑป หอพระมณเฑียรธรรม หอพระคันธารราษฎร์ท้องสนามหลวง หอเสถียรธรรมปริต ที่เหล่านี้พระราชทานพระเจ้าลูกเธอที่ยังทรงพระเยาว์ไปจุด จำนวนเทียนพรรษาวัดไดมีเท่าไดต่อไปดังนี้

ที่หอพระในพระบรมมหาราชวัง เทียนหล่อใหญ่ ๒ เล่ม หอพระเสถียรธรรมปริตเทียนหล่อเล็ก ๑ เล่ม หอพระคันธารราษฎร์สนามหลวงเทียนหล่อเล็ก ๗ เล่ม พระที่นั่งพุทไธสวรรย์พระราชวังบวรเทียนหล่อใหญ่ ๑ เล่ม พระที่นั่งพุทธมณเฑียรเทียนหล่อเล็ก ๒ เล่ม พระพุทธบุษยรัตน์เทียนหล่อเล็ก ๒ เล่ม วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในพระอุโบสถเทียนหล่อใหญ่ ๒ เล่ม หอพระคันธารราษฎร์เทียนสลัก ๑ เล่ม วิหารยอดเทียนสลัก ๑ เล่ม พระศรีรัตนเจดีย์เทียนหล่อใหญ่ ๑ เล่ม หอพระมณเฑียรธรรมเทียนสลัก ๑ เล่ม รวม ๖ เล่ม วัดราชประดิษฐ์เทียนหล่อเล็ก ๒ เล่ม วัดราชบพิธเทียนหล่อเล็ก ๒ เล่มในพระอุโบสถเทียนสลัก ๑ เล่มที่พระเจดีย์ วัดมหาธาตุเทียนสลัก ๑ เล่มในพระวิหาร เทียนสลัก ๑ เล่มในพระอุโบสถ วัดพระเชตุพน

ในพระอุโบสถเทียนหล่อใหญ่ ๑ เล่ม วิหาร ๔ ทิศเทียนสตัก ๔ เล่ม พระพุทธไสยาศน์เทียนสตัก ๑ เล่ม รวม ๖ เล่ม วัดสุทัศน์เทียนหล่อใหญ่ ๑ เล่มในพระวิหาร เทียนสตัก ๑ เล่มในพระอุโบสถ วัดบวรนิเวศเทียนหล่อใหญ่ ๑ เล่มในพระอุโบสถ เทียนสตัก ๑ เล่มในพระเจดีย์ เทียนสตัก ๑ เล่มในวิหารพระศาสดา วัดบรมนิวาศเทียนสตัก ๑ เล่มในพระวิหาร เทียนหล่อใหญ่ ๑ เล่ม ในพระอุโบสถ วัดอรุณเทียนหล่อใหญ่ ๑ เล่มในพระอุโบสถ เทียนสตักหอไตรเล่ม ๑ กระเปรียญเล่ม ๑ พระวิหารเล่ม ๑ รวม ๔ เล่ม วัดราชโอรสเทียนหล่อใหญ่ ๑ เล่มในพระอุโบสถ เทียนสตักที่พระพุทธไสยาศน์ ๑ เล่ม ที่พระวิหาร ๑ เล่ม รวม ๓ เล่ม วัดบุญศิริเทียนสตัก ๑ เล่ม วัดราชาธิวาศเทียนสตัก ๑ เล่ม วัดราชบุรณเทียนสตักในพระวิหาร ๑ เล่ม ในพระอุโบสถ ๑ เล่ม รวม ๒ เล่ม วัดสุวรรณารามเทียนสตักในพระวิหาร ๑ เล่ม ในพระอุโบสถ ๑ เล่ม วัดสระเกษเทียนสตักในพระวิหาร ๑ เล่ม ในพระอุโบสถ ๑ เล่ม วัดไชยพฤกษมาลเทียนสตัก ๑ เล่ม วัดประยูรวงษาวาสเทียนสตักในพระวิหาร ๑ เล่ม ในพระอุโบสถ ๑ เล่ม วัดนวลนรดิศเทียนสตัก ๑ เล่ม วัดปากน้ำเทียนสตัก ๑ เล่ม วัดโมลีโลกเทียนสตักในพระวิหาร ๑ เล่ม ในพระอุโบสถ ๑ เล่ม วัดหงษ์เทียนสตัก ๑ เล่ม วัดหนังเทียนสตักในพระวิหาร ๑ เล่ม ในพระอุโบสถ ๑ เล่ม วัดนางนองเทียนสตัก ๑ เล่ม วัดรัชฎาธิฐานเทียนสตัก ๑ เล่ม วัดกาญจนสิงหาศน์เทียนสตัก ๑ เล่ม วัดชนะสงครามเทียนสตัก ๑ เล่ม วัดอัมรินทรสวรรค์เทียนสตัก ๑ เล่ม

วัดบพิตรพิมุขเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดสัมพันธวงษ์เทียนสลัก ๑ เล่ม
วัดทองธรรมชาติเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดราชคฤห์เทียนสลัก ๑ เล่ม
วัดประทุมคงคาเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดยานนาวาเทียนสลัก ๑ เล่ม
วัดเทพธิดาเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดราชนัดดาเทียนสลัก ๑ เล่ม
วัดพิไชยญาติเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดอนงคารามเทียนสลัก ๑ เล่ม
วัดโชตนารามเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดทองนพคุณเทียนสลัก ๑ เล่ม
วัดเทพศิรินทราวาสเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดเสวตรฉัตรเทียนสลัก ๑ เล่ม
วัดเขมาภิรตารามเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดหิรัญรูจีเทียนสลัก ๑ เล่ม
วัดศรีสุดารามเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดกัลยาณมิตรเทียนสลักในพระอุโบสถ
๑ เล่ม ในพระวิหาร ๑ เล่ม วัดอินทารามเทียนสลัก ๑ เล่ม
วัดจันทารามเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดอภัยทายการามเทียนสลัก ๑ เล่ม
วัดคูหาสวรรค์เทียนสลัก ๑ เล่ม วัดสังข์กระจายเทียนสลัก ๑ เล่ม
วัดราชสิทธารามเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดเครือวัลเทียนสลัก ๑ เล่ม
วัดนาคกลางเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดพระยาทำเทียนสลัก ๑ เล่ม
วัดระฆังเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดหมื่นทรงเทียนสลัก ๑ เล่ม
วัดดุสิดารามเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดดาวดึงษ์เทียนสลัก ๑ เล่ม
วัดคฤหบดีเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดชิโนรสารามเทียนสลัก ๑ เล่ม
วัดภคินีนาถเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดเทวราชกุญชรเทียนสลัก ๑ เล่ม
วัดจักรวรรดิราชาวาสเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดสามพระยาเทียนสลัก ๑ เล่ม
วัดสังเวชวิศยารามเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดรังษีสุทธาวาสเทียนสลัก ๑ เล่ม
วัดไพชยนต์พลเสพเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดโปรดเกษเทียนสลัก ๑ เล่ม
วัดเฉลิมพระเกียรติ์เทียนสลัก ๑ เล่ม วัดบุบผารามเทียนสลัก ๑ เล่ม

วัดมหรรณพารามเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดโสมนัสวิหารเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดพระนามบัญญัติเทียนสลักในพระวิหาร ๑ เล่ม ในพระอุโบสถ ๑ เล่ม รวม ๒ เล่ม วัดส้มเกลี้ยเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดเวฬุราชิณเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดประทุมวันเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดมหาพฤฒารามเทียนสลัก ๘ เล่ม วัดบวรมงคลเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดวงษมูลวิหารเทียนสลัก ๑ เล่ม

การเสด็จพระราชดำเนินถวายพุ่ม

เมื่อพระราชทานแจกเทียน ให้พระบรมวงษานุวงษ์ไปจุดตามวัด เสร็จแล้วเสด็จขึ้น เปนสิ้นการในเวลาเช้าเวลาบ่าย เมื่อในรัชกาลที่ ๔ เสด็จพระราชดำเนินออกทางที่พระที่นั่งอนันตสมาคม เสด็จวัดพระเชตุพนก่อน แล้วจึงเสด็จพระราชดำเนินกลับทางพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เพื่อจะทรงจุดเทียนสวดมนต์ที่พระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ คือพระสำหรับซึ่งจะฉันในการสดับปกรณ์ ภายหลังในวันแรมค่ำหนึ่งเวลาเช้า แต่ในแผ่นดินประจุบันนี้ต้องมีพระราชกิจเพิ่มเติมขึ้นอีก คือต้องเสด็จพระราชดำเนินพระพุทธมณเฑียร แลพระพุทธรัตนสถาน พระที่นั่งบรมพิมานก่อน แล้วจึงเสด็จพระราชดำเนินวัดพระเชตุพนทางพระที่นั่งอนันตสมาคม เสด็จขึ้นพระอุโบสถก่อน ทรงจุดเทียนพรรษาแลถวายเครื่องสักการะเสร็จแล้ว จึงได้เสด็จพระราชดำเนินถวายเครื่องสักการะที่พระโลกนารถ แล้วทรงจุดเทียนพรรษาแลถวายเครื่องสักการะในพระวิหารทั้งสี่ทิศ พระเจดีย์ทั้งสี่องค์ แลพระพุทธไสยาศน์ แล้วเสด็จพระราชดำเนินออกทางประตูข้างการเปรียญ ข้ามถนนไปตำหนักกรมสมเด็จพระปรมานุชิตถวายเครื่องสักการะพระอัษฐิ แล้วเสด็จพระราชดำเนินกุฎีพระพิมลธรรมถวายพุ่มแต่เฉพาะองค์เดียว ถึงว่าเมื่อพระธรรมเจดีย์ยังอยู่ก็ไม่ได้พระราชทาน เพราะเหตุว่าพระพิมลธรรมเปนผู้รักษาพระอัษฐิ การเสด็จพระราชดำเนินวัดพระเชตุพนนี้ กว่าจะนมัสการเสร็จทุกแห่ง อยู่ในชั่วโมงครึ่งทุกปี

วันแรมค่ำหนึ่งเวลาเช้า เสด็จพระราชดำเนินออกสดับปกรณ์กาลานุกาลเหมือนอย่างเดือนอื่น ๆ ทุกคราว แปลกแต่มีเครื่องสักการะสำหรับเข้าพรรษา ทรงประเคนองค์ละตะลุ่ม เมื่อพระสงฆ์กลับแล้ว เสด็จพระราชดำเนินออกเปลื้องเครื่องพระมหามณีรัตนปฏิมากร ในรัชกาลที่ ๔ มีเสด็จพระบวรราชวัง ตามคำเล่าว่าในวัน ๑๕ ค่ำนั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้ายังทรงสบายปรกติอยู่ ก็เสด็จพระราชดำเนินลงมาเฝ้าในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทรงจุดเทียนพรรษาเหมือนกัน แต่ตัวข้าพเจ้าเองไม่ได้จำได้ว่าเสด็จลงมาเลย เคยเห็นแต่เสด็จลงมาในการอื่น ๆ คือถือน้ำสองคราวเปนต้น ปีหนึ่งไม่เคยสังเกตว่ามากกว่าสามครั้ง แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เสด็จพระราชดำเนินพระบวรราชวังปีละครั้งหนึ่งไม่ขาดเลย ถ้าจะเปนสองครั้งก็มีได้กันต์ การที่เสด็จพระราชดำเนินนั้น อยู่ในเวลาเที่ยงฤๅบ่ายโมงหนึ่ง ประทับที่พระที่นั่งศิวโมกขนมังการพระเสร็จแล้ว จึ่งเสด็จขึ้นบนพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ จุดเทียนพรรษา แล้วสดับปกรณ์พระอัษฐิกรมพระราชวังสามพระองค์ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเสด็จออกมาเฝ้าที่ปากฉากข้างใต้ตรงที่ประทับ เมื่อเวลาเสด็จพระราชดำเนินเช่นนั้น มีพระยาณรงค์วิไชยเดี๋ยวนี้ ยังเปนจมื่นมหาสนิทอยู่ ตั้งเครื่องพระสุธารสมีเครื่องแกล้มทุกคราว ประทับอยู่จนบ่ายสองโมงบ้างสามโมงบ้าง จึ่งได้เสด็จพระราชดำเนินกลับ

แต่ในแผ่นดินประจุบันนี้ ไม่มีการเสด็จพระราชดำเนินพระราชวังบวรเลย เปนแต่เสด็จออกสดับปกรณ์ แลเปลื้องเครื่องพระแก้วแล้วเสด็จขึ้น บางทีก็ย้ายเสด็จพระราชดำเนินจุดเทียนพรรษาวัดพระเชตุพน

มาไว้วันแรมค่ำหนึ่ง ถ้าเช่นนั้นเวลาเช้ามักจะไม่ใคร่เสด็จพระราชดำเนินออกเปลื้องเครื่องพระแก้ว ด้วยเปนเวลาแดดร้อนจัดนัก

ในวันแรมสองค่ำ เมื่อรัชกาลที่ ๔ เสด็จพระราชดำเนินวัดบวรนิเวศ แต่มักจะเสด็จพระราชดำเนินเวลาค่ำโดยมาก ทรงนมัสการพระชินศรี พระเจดีย์พระศรีสาสดา แล้วจึงเสด็จพระราชดำเนินขึ้นบนพระตำหนักกรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ พระราชาคณะฐานานุกรมเปรียญในวัดบวรนิเวศนั้น รับเสด็จอยู่บนตำหนักพร้อมกัน ทรงถวายพุ่มทั่วทุกรูป แต่พระอันดับไม่ได้พระราชทานด้วย แล้วประทับรับสั่งอยู่จนห้าทุ่มบ้างสองยามบ้าง เสด็จพระราชดำเนินขึ้นบนพระปั้นหยาเปนการเยี่ยมเยียนด้วยทุกปี การถวายพุ่มทั่วทั้งวัด มาเกิดมีขึ้นที่วัดราชประดิษฐในชั้นหลัง ครั้งแต่ปีแรกพระสงฆ์ยังน้อยอยู่ เมื่อไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินจุดเทียนพรรษาวัดพระเชตุพนแล้ว เสด็จพระราชดำเนินในวันแรมค่ำหนึ่ง ซึ่งเปนวันพระสงฆ์เข้าพรรษา ทรงถวายพุ่มทั่ววัด ครั้นมาถึงแผ่นดินประจุบันนี้ ก็เสด็จพระราชดำเนินวัดบวรนิเวศ ในวันแรมสองค่ำเหมือนอย่างแต่ก่อน แต่พระสงฆ์อันดับในวัดบวรนิเวศ ที่ทรงคุ้นมาแต่เมื่อทรงผนวชเปนสามเณรยังมีอยู่โดยมาก ที่ไม่ทรงรู้จักนั้นมีน้อย จึงได้ทรงถวายพุ่มเสียสิ้นทั้งวัด เมื่อพระสงฆ์ถึง ๕๐ เศษ ๖๐ รูปเช่นนั้น จึงได้ย้ายลงมารับพุ่มพร้อมกันในพระอุโบสถ เว้นไว้แต่พระเจ้าน้องยาเธอที่ทรงผนวชภิกษุแลสามเณร ยังคงเสด็จพระราชดำเนินไปถึงที่ตำหนักแล้วจึงเสด็จพระราชดำเนินกลับมา ถวายพุ่มที่วัดราชบพิธแลวัดราชประดิษฐทั่วทั้งวัด เสด็จพระราชดำเนินแต่เวลาเย็น อยู่ในยามหนึ่งจึงได้กลับพระบรมมหาราชวัง

สถานที่มีเครื่องสักการะถวาย ในการเข้าพรรษาในพระบรมมหาราชวัง ที่หอพระเจ้าแห่งหนึ่ง สำหรับพระพุทธรูปฉลองพระองค์ แลสำหรับพระพุทธรูป ทำพระชนมพรรษา ใช้พุ่มย่อม ๆ เท่าจำนวนพระ หอพระบรมอัษฐิ สำหรับพระพุทธรูปพระชนมพรรษาสามรัชกาล หอพระน้อยสำหรับสมเด็จพระสังฆราชแลพระพุทธโฆษาจารย์ พระที่นั่งบรมพิมานสำหรับพระพุทธรูป พระชนม์พรรษารัชกาลที่ ๔ พระที่นั่งไพศาลทักษิณสำหรับพระสยามเทวาธิราช พระที่นั่งจักรีมหาปราสาทสำหรับพระพุทธบุษยรัตน์น้อย พระสัมพุทธพรรโณภาส พระพุทธรัตนสถาน สำหรับพระพุทธบุษยรัตน์มีต้นไม้ทองเงินด้วยคู่หนึ่ง พระพุทธมณเฑียร สำหรับพระเจดีย์ พระพุทธสิหิงค์ พระฉลองพระองค์สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากรรณาภรณ์เพชรรัตน์ หอสาตราคม หอเสถียรธรรมปริต พระภูมิหอแก้ว วัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระมหามณีรัตนปฏิมากร พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระสัมพุทธพรรณี พระศรีรัตนเจดีย์ พระมณฑป หอพระมณเฑียรธรรม หอราชกรมานุสร หอราชพงษานุสร พระคันธารราษฎร์ พระวิหารยอด พระศรีมหาโพธิ หอพระนาค เคยมาตามของเก่า เดี๋ยวนี้ไม่มีพระพุทธรูปแล้ว ก็จะเห็นไปรวมกันอยู่วิหารยอด หอพระคันธารราษฎร์ท้องสนามหลวง ในพระราชวังบวร พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ พระที่นั่งวังจันทร์คืออิศเรศราชานุสร วัดพระเชตุพน พระพุทธเทวปฏิมากร พระพุทธไสยาศน์พระโลกนารถ พระวิหารทิศทั้ง ๔ พระเจดีย์ ๔ พระศรีมหาโพธิหนึ่ง พระอัษฐิกรมสมเด็จพระปรมานุชิตหนึ่ง วัดบวรนิเวศ พระพุทธชินสีห์มีต้นไม้ทองเงินด้วยคู่หนึ่ง พระศรีศาสดา พระนิรันตราย

พระมุขตวันออก พระมุขตวันตก หอไตร พระไพรีพินาศ พระพุทธไสยาศน์ พระเจดีย์ พระศรีมหาโพธิ พระพุทธเชิรญาณ พระพุทธบัญญัติ วัดราชประดิษฐ พระพุทธสิหิงค์ พระชินราช พระชินศรี พระศาสดา พระนิรันตราย พระศรีมหาโพธิ หอไตร วัดราชบพิธ พระประธาน พระนิรันตราย พระเจดีย์ พระศรีมหาโพธิ ข้างนอกนั้น บันดาที่มีเทียนพรรษา ก็มีเครื่องสักการะสำรับหนึ่ง ทุก ๆ วัด อนึ่งวัดบวรนิเวศ วัดประทุมวนาราม สองวัดนี้พระสงฆ์ฝ่ายใต้รับพระราชทานเทียน ๑๕ เล่ม ธูป ๑๐ ดอก พุ่มเล็กพุ่ม ๑ มาแต่ในรัชกาลที่ ๔ ครั้นในรัชกาลประจุบันนี้ก็คงได้อยู่ตามเดิม เติมวัดเทพศิรินทร์ขึ้นอีกวัดหนึ่งได้เหมือนกัน อนึ่งต้นนิโครธที่สวนสราญรมย์ ก็มีเครื่องสักการะด้วยสำรับหนึ่ง

ส่วนพระราชาคณะถานานุกรมหัวเมือง คือ กรุงเก่า เพชรบุรี ราชบุรี ลพบุรี สระบุรี ก็ได้พระราชทานเทียนพรรษาเครื่องสักการะเทียนร้อยเหมือนกัน แต่ให้เจ้าพนักงานส่งออกไปตามที่ก็ได้ถึงพระบ้าง ตกเรี่ยเสียหายโดยมาก ครั้นมาในแผ่นดินประจุบันนี้พระสงฆ์หัวเมืองเข้ามากรุงเทพ ฯ ในการฉลองไตรพากันมาทวงที่เจ้าพนักงานในกรุงว่า ไม่ได้เทียนเนือง ๆ ภายหลังตกลงยินยอมกันเองกับเจ้าพนักงาน ให้เก็บรอไว้จนเวลาฉลองไตรจึงได้มารับโดยมาก การถวายเครื่องสักการะเข้าพรรษานั้นก็ยิ่งเปนการเล่นมากขึ้น พระสงฆ์ผู้ที่ได้รับต้องการก็แต่เทียนร้อยมัดเดียว พุ่มแลต้นไม้ก็กระนั้นแล แต่กระจาดกับกระทงเมี่ยงแล้วกลับเปนการอันหนัก เมื่อจะสังเกตดูก็ได้ วันถวายพุ่มที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม จะแลเห็นกระทงเมี่ยงทิ้งเกลื่อนไปตามพระระเบียง มากกว่าอย่างอื่น รอง

ลงไปก็กระจาดมีทิ้งอยู่บ้าง พุ่มกับต้นไม้หัก ๆ โค่น ๆ เกลื่อนกลาดอยู่ก็มี การซึ่งผัดกันไปจนออกพรรษาแล้วจึงมารับนั้น ก็เปนว่ารับเทียนพรรษานั้นเอง แต่ครั้นภายหลังมานี้ เวลาเข้าพรรษาแล้วเคยเสด็จพระราชดำเนินพระราชวังบางปอิน ทรงถวายพุ่มพระพุทธรูปแลพระสงฆ์วัดนิเวศธรรมประวัติ จึ่งโปรดให้เปนกำหนดเสียว่าวันแรมแปดค่ำให้พระราชาคณะถานานุกรมเปรียญ ในกรุงเก่าแลหัวเมืองที่ใกล้เคียงมารับพระราชทานฉันพระอุโบสถบ้าง การเปรียญบ้าง ศาลาบ้าง แล้วทรงถวายพุ่มเหมือนอย่างในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ก็เปนอันได้ไปจริง ๆ ทั่วกัน คงมารับในกาลฉลองไตร แต่หัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายตวันออก

เครื่องสักการะสำหรับวัดนิเวศธรรมประวัติคือ พระพุทธบุษบกธรรมาภาศ ๑ พระสาวก ๘ พระนิรันตราย ๑ พระลอยถาด ๑ พระจงกรม ๑ พระศรีมหาโพธิ ๑ พระคันธารราษฎร์ ๑ พระฉลองพระองค์สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าอรรคยุคลเบญจรงค์ ๑ พระบาทปรกติลา ๑ หอไตร ๑ พระสงฆ์อันดับแลสามเณรวัดนิเวศธรรมประวัติได้เทียนแพหน้าเดิมอะกั่งคำถึง พุ่มขนาดกลาง วัดเสนาศนาราม วัดชุมพลนิกายาราม วัดกระวิศราราม วัดมณีชลขันธ์ ได้เทียนกำพุ่มเล็กเหมือนวัดบรมนิวาศ

อนึ่งตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๔ มา โปรดให้ข้างในออกถวายพุ่มพระเจ้าบรมวงษเธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ที่พระระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดารามในวันขึ้นสิบห้าค่ำ แลบางปีที่ข้าพเจ้าจำได้นั้นเมื่อข้าพเจ้าบวชเณร โปรดให้ข้างในไปถวายพุ่มพระสงฆ์สามเณรที่วัดบวรนิเวศ

วิหารครั้งหนึ่ง แลวัดราชประดิษฐหลายครั้ง ในรัชกาลประจุบันนี้การถวายพุ่มพระเจ้าบรมวงษเธอกรมพระปวเรศวรายุ่ เพิ่มพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสขึ้นอีกองค์หนึ่ง แลเมื่อเสด็จพระราชดำเนินเกาะบางปอิน โปรดให้ข้างในไปถวายพุ่มพระสงฆ์ วัดนิเวศธรรมประวัติทุกปี

อนึ่งในวันนักขัตฤกษ์เข้าพรรษาสามวันนี้ มีการสวดมหาชาติคำหลวงในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนสาศดารามมาแต่โบราณ เรื่องพระมหาชาติคำหลวงนี้เปนของพระไตรโลกนารถทรงธรรม ได้ทรงเรียบเรียงขึ้นไว้ด้วยทรงพระปรารภอย่างไร มีข้อความปรากฏในหนังสือพิมพ์วชิรญาณวิเสศปีนั้นแผ่นที่ ๓๖ น่า ๔๒๗ แล้ว ข้าพเจ้าไม่กล่าวซ้ำถึงพระราชปรารภเดิมนั้นอีก จะขอกล่าวถึงแต่ตัวหนังสือพระมหาชาติคำหลวงนั้นเปนเครื่องส่องให้เห็นความรู้ของพระเจ้าทรงธรรม ว่าพระองค์ทรงทราบอักษรวิธี ทั้งภาษามคธภาษาไทยและพากย์ภาษาอื่นต่าง ๆ ดีซึ้ง แลประกอบด้วยพระสติปัญญา ฉลาดในการที่จะประพันธ์ผูกลิลิตร่ายกาพย์โคลงฉันท์ให้ไพเราะได้เปนอย่างยิ่ง การที่ทรงแปลภาษาคาถามคธเปนภาษาไทยให้เปนลิลิตโคลงฉันท์กาพย์ต่าง ๆ สลับกันไป อาไศรยข้อความที่จะต้องการกล่าวช้ากล่าวเร็วให้สมควรแก่เนื้อความ ๆ คิดที่ทรงแต่งหนังสือเช่นนั้น เปนอย่างแปลกประหลาดเกิดขึ้นใหม่ มิได้มีประสงค์ที่จะเดินแบบจากแห่งใด เหมือนอย่างนักปราชทุกวันนี้ พอใจแต่เลียนหนังสือเก่านั้นเลย ถ้อยคำซึ่งกล่าวไว้ในพระมหาชาติคำหลวง เปนคำที่ลึกซึ้งเกินกว่าคำพูดที่เราพูดจากันอยู่ทุกวันนี้ ที่แปลไม่ออกว่าจะหมายความอย่างไรมีมากคำ เปนหนทางที่ผู้มีความรู้แลมีสติปัญญาจะพิจารณาตริตรอง สืบสวนหาศัพท์โบราณ เสาะหาทางมาแห่งศัพท์ซึ่ง

ใช้กันอยู่ในภาษาไทย ที่แปลไม่ออกไม่ทราบกันเหตุที่มาได้กว้างขวางมาก แต่เปนที่น่าเสียดายอยู่ ด้วยหนังสือมหาชาติคำหลวงนั้นขาดหายเสียในครั้งบ้านแตกเมืองเสียหลายฉบับหาไม่ได้ ที่ยังคงอยู่เดี๋ยวนี้ คือ ทศพร หิมพานต์ วันประเวศ ชูชก มหาพน กุมาร มหาราช นครกัณฑ์ ส่วนฉบับที่ขาดนั้น มีผู้ทำเพิ่มเติมขึ้น แต่โวหารและความรู้ห่างไกลกัน ไม่ถึงพระราชนิพนธ์ของเก่า แต่ซึ่งเรายังได้พบอ่านเท่าที่มีอยู่นี้ ก็นับว่าเปนการดีนักหนาอยู่แล้ว ควรจะสรรเสริญท่าน ที่ได้ทรงแต่งหนังสือนี้ไว้ ให้เราได้รู้ถ้อยคำของคนโบราณซึ่งเปนที่น่าจะรู้อย่างยิ่ง

แต่เมื่อจะพิเคราะห์ดูความรู้ ของพระเจ้าทรงธรรมโดยละเอียดแล้ว ก็เห็นว่าพระองค์จะทรงทราบพระไตรปิฎกมากจริง และทรงทราบอักษรวิธีในภาษาไทยเปนที่หนึ่งไม่มีผู้ใดเสมอในกาลครั้งนั้น แต่ถึงว่าทรงทราบมากเช่นนั้น ก็เห็นจะทรงเปนพระราชธุระในการที่จะตรัสสอน เสาะหาธรรมที่ดีที่วิเศษโดยละเอียดนักไม่ จะเปนแต่ทรงสนุกนิ์ในการหนังสือมากกว่าที่จะประพฤติพระองค์ ทดลองเลือกฟั้นให้ได้จริงในทางธรรม เหตุใดจึงได้กล่าวดังนี้ เหตุว่าการที่พระองค์ทรงประพฤติทั้งปวง มีบอกหนังสือพระสงฆ์เปนต้นนั้น ก็เปนแต่การที่จะชี้แจงอักษรวิธีในภาษามคธ เมื่อจะทรงเรียบเรียงเปนพระราชนิพนธ์ ก็เรียบเรียงเพียงชั้นมหาเวสสันดรชาฎก ซึ่งเปนเรื่องออกสนุกนิ์ชวนอ่าน เพื่อจะเล่นทางอักษรวิธีทั้งภาษาไทยภาษามคธอย่างเดียว ส่วนการในพระพุทธศาสนา ไม่มีปรากฏว่า พระองค์ได้คิดชำระมลทินปลดเปลื้องการซึ่งเศร้าหมองอย่างใดให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ดีขึ้นกว่าแต่ก่อนเลย เมื่อจำรวบยอดแล้ว การซึ่ง

พระองค์ได้เถลิงถวัลยราชสมบัติปราบดาภิเศกขึ้นนั้น ก็อาจจะส่อให้เห็นได้ ว่าพระองค์ทรงสนัดแลโปรดทรงเล่าเรียนมากกว่าการปฏิบัติ จึงไม่สู้สนพระหฤทัยที่จะบำรุงในทางปฏิบัติมากนัก

อนึ่งมหาชาติคำหลวงนี้ มีทำนองที่สวดประกอบด้วยเม็ดพรายสูงต่ำลึกซึ้ง จนไม่สามารถที่จะจำไว้ได้ ฤๅจะนึกทำให้ถูกขึ้นใหม่ ต้องมีเครื่องหมายที่ขึ้นที่ลงที่สูงที่ต่ำ ระคะเต็มไปทุก ๆ วรรค ทำนองนั้นก็ไม่คล้ายคลึงเทียบเทียมกับทำนองอย่างอื่นเลย เปนทำนองอันเกิดขึ้นจากพระราชดำริห์ของพระเจ้าทรงธรรมนั้นเอง ส่อให้เห็นว่าท่านคงเปนผู้ชำนาญในการสวดเรียนต่าง ๆ ทุกอย่าง มีพระสุรเสียงอันไพเราะคล่องแคล่ว อาจจะบัญญัติทำนองขึ้นใหม่ ให้แปลกเปลี่ยนกับที่เคยมีมาแต่ก่อนได้ แล้วทรงพระอุสาห์ฝึกหัดด้วยพระองค์เอง ให้ราชบุรุษผู้เจ้าพนักงานรับเครื่องราชบรรณาการ เปนกรมนักสวดด้วย ชรอยว่าคนพวกนี้ จะเปนคนที่รับราชการอยู่ในพระราชมณเฑียรสนิทสนม ด้วยเปนภิกษุสามเณร ฤๅฤหัฐที่เปนศิษย์ทรงใช้สอยสั่งเสียมาแต่เดิม สึกมาหมายเปนข้าหลวงเดิม ด้วยได้เคยทรงใช้สอยสนิทสนมมาแต่ก่อน คงได้ใช้สำหรับต้อนรับแขก แลผ้าไกด์เคียงเปนที่ไว้วางพระราชหฤทัยโปรดปรานมาก ถ้าเปนเดี๋ยวนี้ คงต้องทรงซื้อสร้อยนาฬิกาที่สายโต ๆ พระราชทานให้แขวนโครงเกงไปตามกัน เพราะคนพวกนี้เปนคนสนิทชิดชมได้ทรงซักซ้อมให้สวดได้เนือง ๆ ดีกว่าที่จะเอาผู้อื่นมาฝึกหัด พระสงฆ์ผู้ที่ชำนาญในการสวดเรียนต่าง ๆ ย่อมจะเปนฝ่ายสมถวิปัสนาธุระโดยมาก สืบมาจนเราได้พบได้เห็น แลวิชาซึ่งพระสงฆ์ศึกษาในเวลานั้นเล่า ก็นับว่าฝ่ายวิปัสนาธุระอย่างนั่งพระธรรมเปนใหญ่ ตลอดมาจนกรุงรัตนโกสินทร์นี้

จึ่งเห็นว่าคุณวิเศษของพระเจ้าทรงธรรม ซึ่งเปนที่นับถือของคนทั้งปวง จนถึงเปนเจ้าแผ่นดินได้นั้น จะเกิดขึ้นทางวิปัสนาธุระนั่งพระธรรมมาก กว่าทางคันถธุระ เมื่อจะสังเกตดูในพระราชพงษาวดารก็จะเห็นได้ว่า ตั้งแต่เหนือแผ่นดินพระเจ้าทรงธรรมขึ้นไป การที่จะสรรเสริญเวทมนต์ คาถาอันใด น้อยกว่าตั้งแต่พระเจ้าทรงธรรมลงมา ตั้งแต่แผ่นดินพระเจ้า ทรงธรรมลงมาแล้ว มักจะกล่าวถึงอยู่คงกพันชาตรีล่องหนหายตัว ทำเสน่ห์เล่ห์กลเปนจริงเปนจังมากขึ้น เพราะเหตุว่าพระเจ้าทรงธรรมเปน แต่พระราชาคณะองค์หนึ่งเท่านั้น สามารถที่จะชิงสมบัติจากพระเจ้าแผ่นดิน อันสืบพระวงษ์เนื่องในประพันธ์กันมาถึงยี่สิบชั่วกษัตริย์ จึ่งเปนเหตุให้ คนเชื่อถือในทางวิชาเหล่านั้นแก่กล้าขึ้น ซึ่งแผ่นดินกรุงสยามในระยะนั้น ชุ่มโชกไปด้วยน้ำมนต์แลน้ำมันนั้น ควรจะเปนเหตุเพราะพระราโชบายของ พระเจ้าทรงธรรม ที่จะรักษาศิริราชสมบัติของพระองค์ ให้มั่นมิให้มีผู้ ประทุษฐร้ายได้ แต่เพราะเหตุที่คนที่เชื่อถือเท่านั้น ย่อมเชื่อถือฤทธิเดช ต่าง ๆ อันพระอรรถกถาจารย์เจ้าพรรณาไว้ ก็ต้องเชื่อบัญจอันตรธาน อนาคตวงษ์ด้วย เมื่อถือเช่นนั้นแล้วก็ต้องถือว่าผู้ซึ่งเกิดมาภายหลัง ย่อม จะเสื่อมลงไป เสื่อมลงไปจากผู้ที่เกิดก่อน อีกประการหนึ่งถ้าเจ้าแผ่นดิน องค์ใดไม่ว่าในพงษาวดารไทยฤๅพงษาวดารต่างประเทศแห่งใด ยกย่อง พระองค์ว่าดีกว่าพระราชโอรส ซึ่งจะสืบสันตติวงษ์ ฤๅดีจริง ๆ พระ ราชโอรสตามไม่ทันได้เสียกัน ราชวงษ์อันนั้น ก็มักจะเสื่อมสูญลงไปใน เร็ว ๆ นั้น เหมือนอย่างพระเจ้าทรงธรรมนี้ พระราชโอรสก็เรียวลงไป เปนปากฉะนางทีเดียว ผู้ซึ่งได้ร่ำเรียนวิชาตามทาง ถึงแม้ว่าเปนพระ ราโชบาย แต่ยังเปนที่นิยมของคนอยู่ ก็อาจประทุษฐร้ายชิงเอาแผ่นดิน

ได้โดยง่าย ตามทางซึ่งพระเจ้าทรงธรรมได้ทำอุบายไว้นั้นเอง เชื้อสายก็เพาะปลูกกันต่อ ๆ มา จนแผ่นดินไม่มีความสุขได้เลยตลอดจนเสียกรุง ยังมิหนำซ้ำมาเบียดเบียนเอากรุงธนบุรีไปด้วย ซึ่งอธิบายมานี้อยู่ข้างจะเลื่อยเกินเหตุเปนแต่อยากจะพูดออกความเห็นเท่านั้น ขอรวบเนื้อความลงว่า พระเจ้าทรงธรรมนั้นทรงถนัดในทางอัชฌาศรัยอย่างหนึ่ง การปฏิบัติของพระองค์ในเวลาทรงผนวชนั้นเปนฝ่ายวิปัสนาธุระ ตามลัทธิอาจารย์เคยถือมา มิใช่สอดส่องหาธรรมที่ดีมาปฏิบัติเพื่อความบริสุทธิ์ อย่างเช่นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะฉนั้นพระองค์จึงทรงสันทัดในทางที่จะทำ ๆ นองสวดเรียนต่าง ๆ ตามลัทธิของพวกอาจารย์วิปัสนาชอบแต่งอยู่เปนปรกติ จึงได้ทรงคิดทำนองมหาชาติคำหลวงได้ร่ำเรียนสวดกันมาทุกวันนี้ ถึงว่ามีผู้แต่งหนังสือมหาชาติคำหลวงเพิ่มเติมที่ขาดลงได้ ก็ไม่สามารถที่จะกะแบบทำนองสวดลงในหนังสือนั้นได้ มหาชาติคำหลวงที่สวดอยู่ในวัดพระศรีรัตนสาศดารามทุกวันนี้ก็สวดอยู่เท่าที่ขาดนั้นเอง

การสวดมหาชาติคำหลวง เปนธรรมเนียมมีมาแต่ในแผ่นดินพระเจ้าทรงธรรม ในยหนึ่งเรียกว่าโอ้เอ้พิหารราย คำที่ว่าโอ้เอ้พิหารรายนี้ได้สอบถามผู้หลักผู้ใหญ่ดูว่า จะหมายเอาสวดพระมหาชาติคำหลวงฤๅจะหมายเอาที่นักเรียนโรงทาน อ่านหนังสือสวดเปนทำนองตามศาลาราย ก็ได้ความว่าที่นักเรียนโรงทานสวดตามศาลารายนี้ พึ่งเกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๔ คำว่าโอ้เอ้พิหารรายนี้เรียกมาก่อนนั้นแล้ว ตามความเข้าใจของผู้ที่บอกนั้น ว่าคำโอ้เอ้พิหารรายนั้น คือสวดพระมหาชาติคำหลวงนั้นเอง ดูตามรูปความนี้ไม่ยุติกันกับชื่อที่เรียก คำที่เรียกว่า "โอ้เอ้" ดูไม่

คำสรรเสริญแท้นัก เปนคำค่อนจะอยู่ข้างเยาะ ๆ ว่าสวดไม่ดี แลคำ "พิหารราย" นั้นเล่า ก็บ่งตรงว่าไม่ได้สวดในพระวิหาร ฤๅพระอุโบสถใหญ่สวดตามวิหารน้อย ๆ ที่รายอยู่โดยรอบ แลคำ "ราย" นั้นดูเปนพหุวจนในภาษาไทยเหมือนว่าหลาย ๆ แห่งมิใช่แห่งเดียว ก็ถ้าจะสวดพระมหาชาติคำหลวงอยู่ในพระอุโบสถฤๅพระวิหารใหญ่แต่แห่งเดียว แล้วจะเรียกว่าไอ้เอ้พิหารรายความไม่ลงกันเลย จึงพิเคราะห์เห็นว่าการที่สวดพระมหาชาติคำหลวงก็ดี ฤๅจะเรียกว่าไอ้เอ้พิหารรายก็ดี คงได้ความชัดว่าสวดในวัดพระศรีสรรเพ็ชญ ซึ่งเปนวัดในพระราชวัง เมื่อตรวจดูแผนที่วัดพระศรีสรรเพ็ชญ ก็เห็นได้ว่ามีปราสาทสามองค์ คือไพรฑูริย์มหาปราสาท เวชยันต์ปราสาท ไอสวรรย์ปราสาท เรียงกันไปสามองค์ มีระยะว่างห่าง ๆ เดิมเปนปราสาทขวาง ๆ ที่ได้สร้างขึ้นเปนพระราชวัง ครั้งสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ได้สร้างกรุง ครั้นแผ่นดินพระบรมไตรโลกนารถที่ ๑ มิได้ทรงรมย ยกวังทำเปนวัด ลงมาสร้างพระราชวังใหม่ย้ายริมน้ำ ปราสาททั้งสามองค์นั้นก็เปนวัดไป จึงสร้างพระเจดีย์แซกลงในหว่างปราสาทนั้นอีกสามองค์ ชักทักษิณติดถึงกันได้รอบ ปลายแถวของพระเจดีย์ แลปราสาทข้างตวันออก เปนพระวิหารใหญ่ที่ประดิษฐานพระศรีสรรเพ็ชญ ปลายแถวข้างใต้ก็มีพระวิหารใหญ่อีกหลังหนึ่ง แต่ย่อมลงไปกว่าวิหารพระศรีสรรเพ็ชญมาก พระวิหารแลพระเจดีย์กับปราสาทนี้ เปนแถวกลางพื้นเดียวติดกันตลอด คล้ายพระพุทธปรางค์ปราสาทพระมณฑปศรีรัตนเจดีย์ ที่ลานวัดนั้นมีพระวิหารอย่างย่อม ๆ รายเปนระยะไป เหมือนศาลารายรอบพระอุโบสถ วัดพระ

ศรีรัตนศาสดาราม แต่ใหญ่กว่าแลมีฝนังเห็นจะไม่เท่ากันทุกหลังด้วย ตั้งอยู่เปนระยะรายไปโดยรอบ คำที่เรียกว่า "พิหารราย" นี้ ชรอยว่าการซึ่งฝึกซ้อมสวดพระมหาชาติคำหลวงนี้ จะไม่ได้ซ้อมสวดแต่สี่คนพอครบสำรับหนึ่ง จะซ้อมด้วยกันมาก ๆ แล้วเลือกคัดแต่ที่สวดได้ดีเต็มทำนองสมพระราชประสงค์ เข้าไปสวดถวายในพระวิหารใหญ่เปนที่ทรงฟัง ส่วนพวกที่ฝึกซ้อมไว้มากด้วยกันนั้น ให้ไปสวดตามวิหารราย สำหรับสัปรุษทายกทั้งปวงไปฟัง พวกเหล่านั้นก็จะสวดดีบ้างไม่ดีบ้าง ที่สวดไม่ดีก็จะต้องคนทั้งปวงติเตียน จึงเรียกเปนคำขึ้นชื่อเสียว่าโอ้เอ้พิหารราย แปลว่าสวดที่วิหารรายนั้นแล้ว ไม่ดีเหมือนในวิหารใหญ่ แต่ครั้นเมื่อตกมาถึงกรุงรัตนโกสินทรนี้ ฝึกซ้อมขึ้นแต่สำรับเดียว สำหรับสวดในพระอุโบสถ คนทั้งปวงชิงใจขึ้นบ้าง ในการที่เคยไปฟังโอ้เอ้พิหารราย จึงได้เรียกติดไปว่าโอ้เอ้พิหารรายเปนคำติดมา ส่วนในราชการก็คงใช้ว่าสวดมหาชาติคำหลวง เพราะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงพระราชดำริห์เห็นชื่อไม่สมกับความจริงเช่นนี้ แต่ครั้นจะให้ฝึกหัดสวดมหาชาติคำหลวงขึ้นให้มาก คนในกรมนั้นก็มีน้อย แลดูไม่เปนประโยชน์อันใด ด้วยทุกวันนี้ก็ไม่มีผู้ใดชอบใจฟัง ด้วยฟังก็ไม่ใคร่จะเข้าใจ จึงได้โปรดให้จัดนักเรียนโรงทานอ่านหนังสือสวดตามที่ตัวเล่าเรียน เปนทำนองยานีฉบังสุรางคนางค์ ตามแต่ผู้ใดจะถนัดสวดเรื่องใดทำนองใดทุกศาลาราย ศาลาละสองคน พระราชทานเงินคนหนึ่งวันละสลึงเปนรางวัล ถ้าผู้ใดที่สวดดีอาจารย์ก็กันมาไว้ศาลาที่เปนทางเสด็จพระราชดำเนิน ถ้าสำรับใดสวดดี บางทีก็ได้พระราชทานรางวัลเพิ่มเติมบ้าง เปนการล่อให้นักเรียนมีใจฝึกซ้อมในการอ่านหนังสือ แต่ส่วน

ที่สวดพระมหาชาติคำหลวงสำรับใหญ่นั้น คงสวดอยู่ในพระอุโบสถตามอย่างแต่ก่อน เริ่มตั้งแต่วันขึ้นสิบสี่ค่ำไป จนถึงวันแรมค่ำหนึ่งเปนกำหนดสามวัน ที่ซึ่งสวดนั้นตั้งเตียงใหญ่ไม่มีเพดาน มีกู้มาไลยสำหรับรองหนังสือ แต่ไม่ได้ปักตาลิปัตร มีเครื่องนมัสการตะบะมุกสำรับหนึ่ง มีพานหมากกโถนขันน้ำยาเสียบตั้ง คล้าย ๆ เตียงพระสวด ผู้ที่สวดคือขุนทินบรรณาการ ขุนธารกำนัลเปนต้น นุ่งขาวห่มขาวสี่คนสวดว่าคาถาสองคนว่าคำแปลสองคน ถึงเวลาที่พระสงฆ์มานั่งอยู่กับพื้นพระอุโบสถ พวกที่สำแดงธรรมสี่คนนั้นก็นั่งอยู่บนเตียง ต่อทรงจุดเครื่องนมัสการทรงศีลจึงได้หยุดลงจากเตียง เมื่อพระสงฆ์กลับไปแล้วก็ขึ้นสวดบนเตียงต่อไปใหม่ ผู้ที่สวดนั้นได้เงินคนหนึ่งวันละ ๑ บาท

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดขึ้นมาครั้งหนึ่ง รับสั่งให้เข้ามาสวดที่พระที่นั่งทรงธรรมในพระบรมมหาราชวัง ให้ข้างในฟัง คนแก่ ๆ เถ้า ๆ ก็มีธูปเทียนดอกไม้ มานั่งจุดบูชาฟังเหมือนอย่างฟังเทศน์ วันแรกดูแน่นหนาที่เปนสาวแซ่ก็มีมาฟัง รุ่งขึ้นวันที่สองก็หายไปหมด เหลือแต่ท่านพวกที่หลับตาหลับตา เหมือนอย่างเช่นยายหงเปนต้น แต่ที่ไหล ๆ เหมือนอย่างเช่นยายหุ่นสวรรค์เปนต้น นั่งฟังอยู่ห้าหกคน ก็ตกลงเปนได้มีบเตียว รุ่งขึ้นก็เลิกไป พวกเด็กที่สวดตามศาลาราย ก็นุ่งขาวห่มขาว มีธูปเทียนเครื่องบูชาเล็กน้อยทุก ๆ ศาลาเหมือนกัน ดูก็ครึกครื้นดีอยู่ ถ้าเข้าพรรษาไม่มีสวดตามศาลารายแลสวดในพระอุโบสถ น่าตากลิ่นอายจะไม่ใคร่เปนเข้าพรรษา เมื่อมีสวดอยู่เช่นนี้ พอเข้าพระระเบียงไป ความรู้สึกที่เคยชินมาแต่เด็ก ๆ นั้น ก็รู้สึกชัดเจนว่าเข้าพรรษา ถ้าจะมีสวดเช่นนี้ในเดือนหกเดือนเจ็ด แล้วทำเติมเดือนหกเดือน

เช็ดเสียให้หายขาด เข้าไปในวัด น่าตากลิ่นอายคงเปนเข้าพรรษาเหมือนกัน ว่ามาด้วยเรื่องมหาชาติจำหลวงสิ้นความเท่านี้

อนึ่งการเปลี่ยนเครื่องพระมหามณีรัตนปฏิมากร ซึ่งมีกำหนดในเวลาเปลี่ยนฤดู ปีละสามครั้งยังหาได้กล่าวถึงไม่ บัดนี้กล่าวถึงกาลเข้าพรรษาเปนเวลาที่บันจบฤดูเปลี่ยนเครื่อง พระมหามณีรัตนปฏิมากรครั้งหนึ่ง จึงจะบอกกล่าวรวบรวมไว้ในที่แห่งเดียวนี้ พระมหามณีรัตนปฏิมากรนั้นทรงเครื่องเปนสามฤดู คือตั้งแต่เดือนแปดแรมค่ำหนึ่ง เข้าวัสสานฤดู ไปจนเดือนสิบสองขึ้น ๑๕ ค่ำ ทรงเครื่องอย่างห่มดอง คือผ้าทรงนั้นทำด้วยทองคำเปนกาบ ๆ ตัวหลักลายประดับพลอยทับทิม ลายทรงเข้าบิณฑ์ เนื้อประกอบตัวต้องเปนเนื้อเหมือนห่มผ้าทรงอย่างห่มดอง พระศกทำด้วยทองคำลงยาราชาวดีสีน้ำเงินแก่ ที่ปลายพระเกษาที่เวียนเปนทักษิณาวัฏ ประดับด้วยเม็ดเพ็ชรย่อม ๆ ทั่วไป พระรัศมีลงยาราชาวดีสีต่าง ๆ ตั้งแต่เดือนสิบสองแรมค่ำหนึ่งไปจนถึงเดือนสี่ขึ้นสิบห้าค่ำเปนเหมันตฤดู เครื่องทรงเปลี่ยนเปนผ้าทรงคลุม ผ้าที่คลุมนั้นทำด้วยทองคำเปนหลอดลงยาราชาวดีร้อยอวดเหมือนตาข่าย คลุมทั้งสองพระพาหา พระศกใช้คงเดิมไม่ได้เปลี่ยน ตั้งแต่เดือนสี่แรมค่ำหนึ่งไป จนถึงเดือนแปดขึ้นสิบห้าค่ำเปนคิมหฤดู ทรงเครื่องต้น เปนเครื่องทองคำลงยาราชาวดีประดับเพ็ชรพลอยต่าง ๆ พระมกุฎที่ทรงเปนมงกุฎมีท้ายเทริดยอดประดับเพ็ชรเม็ดใหญ่ การที่เปลี่ยนเปลื้อง เครื่องทรงทั้งสามฤดูนี้ เมื่อถึงกำหนดตำรวจก็ผูกเกยขึ้นไปเสมอบุษบก มีบันไดไม้จริงขึ้นข้างด้านหลัง เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปสรงน้ำพระแก้ว บนเกยนั้นมีโถแก้วพระสุคนธ์สองโถ พานแก้วรองผ้าซับพระองค์สองผืน เมื่อเสด็จขึ้นไปถึงบนเกย

นั้นแล้ว ทรงหยิบพระสังข์ทักษิณาวัฏ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถวายบูชาไว้ ในมังสีมีลายเหมือนหอยมีกระดูกที่บุษบก ตรงพระภักตร์พระมหามณีรัตนปฏิมากร มารินพระสุคนธ์ลงในพระสังข์นั้น ทรงพรมทั่วพระองค์ครั้งหนึ่งแล้ว เจ้าพนักงานเชิญสังข์ทักษิณาวัฏอีกองค์หนึ่งมาถวายก็ทรงสรงพระอีกครั้งหนึ่ง แล้วจึงทรงผ้าซับพระองค์ผืนหนึ่งชำระล้างลงตลอดทั้งพระองค์ แล้วจึงทรงผ้าแห้งอีกผืนหนึ่ง ซับพระสุคนธ์ให้แห้งแล้ว เจ้าพนักงานจึงได้ถวายพระศภฤาพระมงกุฎตามฤดู ทรงถวายพระมหามณีรัตนปฏิมากรด้วยพระหัตถ์ แล้วก็เสด็จกลับลงมา พระสุคนธ์ซึ่งเหลือในพระสังข์นั้นทรงรินลงในโถแก้ว พระสุคนธ์ที่ติดผ้าซับพระองค์ผืนแรกชุ่มนั้น ก็บิดลงในโถแก้ว ครั้นเมื่อเสด็จพระราชดำเนินลงมาถึงพื้นพระอุโบสถแล้ว ประทับที่ม้าตั้งพระสุคนธ์ชุมฐานชุกชีด้านเหนือ ทรงรินพระสุคนธ์จากโถลงในพระสังข์ทักษิณาวัฏแล้ว ทรงรดพระเศียรก่อน แล้วจึงรินลงในผ้าซึ่งซับพระองค์ทั้งสองผืนให้ชุ่ม ผ้าสองผืนนี้เปนผ้าซับพระภักตร บางทีก็พระราชทานแก่ผู้ใดผู้หนึ่ง ซึ่งทรงพระกรุณาจะพระราชทานที่ได้เฝ้าอยู่ในเพลานั้น ตัวข้าพเจ้าได้รับพระราชทานผืนหนึ่งเกือบจะเสมอทุกคราว แล้วจึงทรงรินพระสุคนธ์ในพระสังข์นั้น ลงในหม้อแก้วหม้อทองหม้อถม เจือน้ำอบก็อยู่ในหม้อนั้นเต็มแล้ว สำหรับแจกจ่ายประพรมทั่วไป แล้วจึงรินพระสุคนธ์ลงในพระสังข์ รดพระราชทานพระบรมวงษานุวงษ์ทั่วทุกองค์ ส่วนข้าราชการที่มาเฝ้าในเวลานั้น ก็ทรงรินพระสุคนธ์ในพระสังข์ ลงในพระสุหร่ายประพระราชทานทั่วไป แล้วจึงเสด็จพระราชดำเนินไปเปลี่ยนพระรัศมีพระสัมพุทธพรรณี พระรัศมีนั้นมีสี่ คือกาไหล่ทองหนึ่ง นากหนึ่ง แก้วขาวหนึ่ง แก้วน้ำเงินหนึ่ง

ฤดูฝนใช้แก้วน้ำเงิน ฤดูหนาวใช้แก้วขาวบ้างนากบ้าง ฤดูร้อนใช้ก้าไหล่ทอง มีดวงบิดเปลี่ยนองที่กันได้ทั้งสี่ แล้วทรงสุหร่ายประพรมพระสัมพุทธพรรณี แลพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ แลพระพุทธเลิศหล้านภาไลย แล้วจึงทรงจุดธูปเทียนนมัสการต่อไป ในขณะเมื่อเสด็จพระราชดำเนินลงมาจากเกยนั้นแล้ว เจ้าพนักงานคลังทองขึ้นประดับเครื่องแต่งพระองค์พระมหามณีรัตนปฏิมากรเบื้องล่าง เมื่อเสร็จแล้วพราหมณ์จุดแว่นเวียนเทียนสมโภช ประโคมแตรสังข์ฆ้องไชยพิณพาทย์มโหรทึก เปนเสร็จการเปลี่ยนเครื่องคราวหนึ่ง อย่างนี้เสมอทุกปีมิได้ขาด

คำตักเตือนในการทรงผนวช วันสมโภช ภูษามาลาต้องเชิญพระมหาสังข์มาตั้งไว้ ที่เตียงข้างพระที่นั่ง แลต้องเก็บใบมะตูมให้พอแก่เจ้าที่ทรงผนวช เพราะภูษามาลาก็รู้จำนวนอยู่เองแล้ว ไม่ควรจะให้ใบมะตูมขาดไม่พอกัน เจ้าที่ทรงผนวชต้องนั่งหันหน้าเข้ามาทางพระที่นั่ง จนได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้กลับหน้าไปข้างบายศรีจึงกลับได้ เมื่อพราหมณ์ป้อนน้ำมะพร้าวแล้ว ก็ต้องกลับหน้ามาทางที่เฝ้าในทันทีเหมือนกัน เวลาทรงผนวช มีสำคัญเรื่องพระเต้าษีโณทกเคยเกิดความเสมอ ด้วยเวลายาวมหาดเล็กไม่ใคร่สังเกต ควรจะสังเกตว่าถ้าเจ้าที่ทรงผนวช ออกมารับผ้าเจ้านายข้างน่าเสร็จแล้ว คงจะทรงพระเต้าษีโณทก การสวดมนต์ฉลองเทียนเดี๋ยวนี้ตกเปนพิธีนิด ๆ ไม่ใคร่จะเสด็จพระราชดำเนินออก ส่วนการเสด็จพระราชดำเนินทรงจุดเทียนพรรษานั้นวัดพระศรีรัตนศาสดารามเปนต้น จำจะต้องมีโคมไฟฟ้าขาดไม่ได้ การเสด็จพระราชดำเนินวัดบวรนิเวศ วัดราชบพิธ วัดราชประดิษฐ จำจะต้องเตรียมพานเทียน เหมือนอย่างที่ตักเตือนไว้

แล้วในเดือนห้า การเปลื้องเครื่องพระแก้ว เวลาที่เสด็จพระราชดำเนินขึ้นบนเกย มหาดเล็กต้องเชิญพระแสงตามเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปนั่งอยู่ที่บันไดเกย เวลาจะเสด็จพระราชดำเนินกลับลงมา ต้องล่วงน่าลงมาก่อน คอยอยู่ที่ปลายบันได พานเทียนนั้นต่อทรงเปลี่ยนพระรัศมีพระสัมพุทธพรรณีแล้วจึงถวาย การนอกนั้นไม่มีอันใด

พระราชพิธีเดือน ๙

ได้กล่าวมาแต่เมื่อเดือน ๗ ว่าเปนพิธีใช่ว่ากันอยู่ในกฎมณเฑียรบาล แต่จดหมายขุนหลวงหาวัด ได้ตัดสินไว้แต่ก่อน ว่าจะยกพิธีตุลาภารมาว่าในเดือน ๙ ตามกฎมณเฑียรบาล เพราะฉนั้นบัดนี้จึ่งจะได้กล่าวถึง

พิธีตุลาภาร

การพระราชพิธีนี้ เปนเดาะพระเคราะห์ฤๅบำเพ็ญทานอย่างหนึ่ง แต่ในจดหมายนางนพมาศไม่ได้พูดถึง ทั้งเดือน ๗ เดือน ๙ ชรอยจะไม่มีพิธีตุลาภารในครั้งกรุงสุโขทัย เพราะเปนต่างอาจารย์กัน ในจดหมายขุนหลวงหาวัดก็มีความย่อเพียงว่า "เดือน ๗ นั้นชื่อพิธีตุลาภาร คือเอาเงินนั้นชั่งให้เท่าพระองค์ แล้วจึ่งเดาะพระเคราะห์แล้วให้แก่พราหมณ์" มีข้อความเพียงเท่านี้ จะสันนิษฐานว่าพระราชพิธีนี้เปนการเคยทำอยู่เปนนิจ จนไม่เห็นเปนการแปลกประหลาดจึ่งไม่กล่าวพิสดาร ฤๅจะเข้าใจว่าเปนพิธีไม่ได้ทำ กล่าวเพียงแต่ให้ครบเดือนตามตำราที่มีอยู่ก็พอใช้ได้ แต่เมื่อดูตามทางที่ว่า ดูเหมือนเปนอย่างกลาง ๆ นอกจากสองอย่างนี้ คือจะเปนแต่ทำการเดาะพระเคราะห์ แล้วพระราชทานเงินแก่พราหมณ์ ไม่ได้แห่ออกไป "ถีบตุล" ตามอย่างที่ว่ามาในกฎมณเฑียรบาล แลพระมเหษีไม่ได้เกี่ยวข้องในการพระราชพิธีนี้ด้วย ถ้าเทียบอย่างกลางเช่นนี้ก็น่าจะเปนจริงได้ ด้วยในเวลาซึ่งขุนหลวงหาวัดได้เห็นนั้น เปนกรุงเก่าชั้นหลัง จะลดถอนการแห่แหน

ใหญ่โตลงมาเสียแล้ว แต่ที่มาในกฎมณเฑียรบาลนั้นเปนการใหญ่ พระราชพิธีตั้งที่พระที่นั่งมังคลาภิเศก มีตราชูใหญ่ตั้งอยู่กลางพระโรง กั้นม่านวงรอบ เสด็จโดยขบวนใหญ่ ทรงพระราชยานทรยาน พระครูพราหมณ์ลูกขุนแลจตุสดมภ์เปนคู่เคียง พระอรรคมเหษี ก็ทรงเทวียาน เมียพระโหราพระราชครูแลเมียจตุสดมภ์ นำแลเปนคู่เคียง เดินกระบวนทักษิณพระมหาปราสาทเก้ารอบ แล้วจึงเสด็จขึ้นพระมหาปราสาทประทับในม่านกั้น มีเจ้าพนักงานประจำน่าที่ คือชาววังนั่งนอกม่าน พระครูทั้งสี่แลสมุหประธาน คือจาตุสดมภ์ทั้งสี่นั่งในม่าน พระศรีอรรคราชถือพระคลังถือพระธงท์ พลเทพถือพิณ วังถือดอกหมาก พระยมราชถือแพนไชย ขุนศรีสังขกรเป่าสังข์ พระอินทไรถือเภรี พระนนทเกษถือฆ้องไชย ขุนคนศรีถือไหรทึก เสด็จขึ้นถึบคือประทับในตาชั่งข้างขวาข้างซ้าย 'ใส่สรรพทรัพย์' พระเจ้าแผ่นดินทรง 'ถึบ' (คือชั่ง) แล้ว พระอรรคมเหษีเจ้า 'ถึบ' พระราชทานทรัพย์นั้นแก่พราหมณ์ แห่กลับแล้วมีสมโภชการเลี้ยง ในนั้นว่า 'ซ้ายเงินขวาทอง' แต่จะเปนสิ่งใดก็ไม่ทราบ เห็นจะเปนบายศรี เปนเสร็จการพระราชพิธี มีเนื้อความที่เก็บได้เพียงเท่านี้

พิเคราะห์ดูการที่จัดวางตำแหน่งในการพระราชพิธีนี้ชอบกลอยู่ ดูเหมือนหนึ่งจะมีเรื่องอะไรเปนตัวอย่างเช่นกับพิธีศรียัมพวาย ว่าพระเปนเจ้าลงมาเยี่ยมโลกย์ มีเทวดาฤๅท้าวโลกบาลมาถือสิ่งซึ่งสำหรับสนองถวาย สมุหประธานซึ่งถือเครื่องต่าง ๆ คงจะมีที่หมายเปนตัวแทนเทวดาองค์ใดองค์หนึ่งทั้งสี่ การที่ไม่มีสมุหนายกสมุหพระกระลาโหมในที่นี้ ควรจะเข้าใจได้ว่าตำแหน่งทั้งสองนั้นยังไม่ได้ตั้งขึ้น จนถึงแผ่นดินพระบรมไตร

โลกนารถ ซึ่งย้ายวังลงมาตั้งริมน้ำ กฎมณเฑียรบาลนี้เปนแบบครั้งสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสุนทร ที่ ๑ ก่อนเวลาที่ตั้งตำแหน่งทั้งสอง จึ่งได้ยกจตุสดมภ์ทั้งสี่เปนสมุหประธาน ตามแบบเดิมทั้งสี่ แต่จะสืบหาต้นเหตุเรื่องเทียบของพระราชพิธีนี้ จากพราหมณ์ ในทุกวันนี้ก็ไม่ได้ความ แต่ถ้ามีผู้ที่อุสาห สืบเสาะค้นในเรื่องศาสนาพราหมณ์ต่าง ๆ ที่เขาแปลเปนภาษาอังกฤษออกใหม่ ๆ คงจะหาเหตุผลประกอบให้รู้ต้นเหตุของพระราชพิธีนี้ได้ อนึ่งการที่มีแห่พระอรรคมเหษี ถ้าชั้นคนเราทุกวันนี้ฟัง แลจะให้คิดกระบวนแห่ก็คงจะเปนการยาก เพราะผู้หญิงของเราเลิกเครื่องแต่งตัวที่เปนเครื่องยศเสียช้านานแล้ว แต่เครื่องแต่งตัวผู้หญิงมีปรากฏอยู่ในกฎมณเฑียรบาล ลดกันเปนชั้น คือว่าพระอรรคมเหษี พระราชเทวีทรงราโชประโภค มีมงกุฎ เกือกทอง อภิรมสามชั้น พระราชยานมีจำลอง พระราชเทวีพระอรรคชายา ทรงราโชประโภค ลดมงกุฎ ทรงพระมาลามวยหางหงษ เกือกถ่มเชิงสักหลาดมืออภิรมสองชั้น เทวียานมีมกรชู ลูกเธอเอกโท ทรงพระมาลามวยกลมเสื้อโภคลายทอง หลานเธอเอกโทใส่ศิรเพฐน์มวยกลม เสื้อโภคแพรดารากรเลว แม่เจ้าสนองพระโอฐ (คือท้าวนาง) ใส่สนองเกล้า เสื้อแพรพรรณ ชแม่ (คือเจ้าจอม) หนุนยิกใส่เกี้ยวดอกไม้ไหวแซม นางกำนัล (คือพนักงาน) นางรบำนายเรือน หนุนยิกเกี้ยวแซม โขดนเกล้ารักแครง เมียนาหมื่นหัวเมืองทั้งสี่ เมืองานใส่ศิรเพฐนนุ่งแพรเคารพ เมียจตุสดมภ์ เกล้าหนุนยิกเกี้ยวแซมนุ่งแพรจมรวด เมียนาห้าพันนาสามพัน หนุนยิกเกี้ยวแซม ห่มคืนทองบ่า ขุนหมื่นพระกำนัลก็ดี ราชยานก็ดี อภิรมก็ดี โพกหูกระต่ายเสื้อขาว นุ่งผ้าเชิงวัลย์ ชื่อเครื่องประดับผมแลผ้านุ่งห่มเหล่านี้

ดูแปลกหูไปทั้งสิ้น จะเขียนรูปเลือกสรรลวดลายไม่ใคร่ถูก เพราะกาลล่วงมาถึงห้าร้อยปีเศษแล้ว ไทยเราไม่สนัดในการที่จะเขียนรูป แลถือกันว่าเปนการต่ำสูงบ้าง เปนที่รังเกียจว่าจะเอาไปทำให้เปนอันตรายต่าง ๆ บ้าง จึ่งไม่มีผู้ใดกล้าที่จะเขียนรูปผู้มีบันดาศักดิ์ แต่เพียงราษฎรด้วยกันเอง ถ้าจะเขียนรูปกันให้เหมือน ก็เปนที่สงไสยฤๅเปนการดูถูกกันเสียแล้ว การที่จะเขียนรูปให้เหมือนนี้ จึ่งไม่เปนวิชาของคนไทยที่ได้ล่ำเรียน มาหลายร้อยปี จนถึงถ่ายรูปกันในชั้นหลัง คนแก่ ๆ ก็ยังมีความรังเกียจมาก เพราะฉนั้นเราจึ่งไม่ได้เห็นรูปเจ้าแผ่นดินฤๅผู้มีบันดาศักดิ์เก่า ๆ ซึ่งถึงว่าจะเขียนรูปไม่เหมือน แต่เครื่องแต่งตัวคงยังปรากฏอยู่ เช่นรูปเขียนเก่า ๆ ของฝรั่ง แต่เปนเคราะห์ดีอย่างหนึ่ง ที่ยังพอได้เห็นแวว ๆ ได้บ้าง เมื่อปีขาลอัฐศกจุลศักราช ๑๒๒๘ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินกรุงเก่า เปนเวลากำลังสร้างวัดราชประดิษฐที่กรุงเทพ ฯ จึ่งเสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรวัดราชประดิษฐาน ที่กรุงเก่า ได้ทอดพระเนตรเห็นลายเขียนที่ผนังโบสถ์ มีรูปผู้หญิงสวมเครื่องประดับศีศะต่าง ๆ ไม่เหมือนรัดเกล้าอคร ตรัสว่าเปนแต่ตัวอย่างที่มีมาในกฎมณเฑียรบาล ด้วยวัดราชประดิษฐานนั้นคงจะต้องสร้างก่อนแผ่นดินพระไชยราชา จึ่งเปนที่พระมหาจักรพรรดิเมื่อยังเปนพระเทียรราชาออกไปทรงผนวชอยู่ในวัดนั้น เปนวัดของพระเจ้าแผ่นดินในบรมราชวงษเชียงราย ซึ่งสืบเนื่องมาแต่สมเด็จพระรามาธิบดีที่หนึ่งทรงสร้าง ในขณะนั้นลายเขียนยังอยู่เกือบจะเต็มผนังทั้งแถบได้ โปรดให้กรมขุนราชสีห์ลอกถ่ายลงมา ครั้นภายหลังข้าพเจ้าไปอีกครั้งหนึ่ง หลังคาชำรุดลงมามาก ลายเขียนก็ยังอยู่เกือบครึ่งผนัง

แต่ครั้นไปเมื่อปีก่อนนี้ หลังคาชำรุดพังหมด ยังเหลือลายเขียนอยู่บ้าง พอเห็นเค้าได้ถนัด แต่รูปทั้งปวงนั้น เปนเวลาที่ผู้หญิงยังไว้ผมมวยทั้งสิ้น เกล้าอย่างที่เรียกว่าโซงซโคงฤๅโองซโคง คือรวบขึ้นไปเกล้าบนจม่อม เปนห่วงยาว ๆ มีเกี้ยวฤๅพวงมาโดยสวมโดยมาก การที่ผู้หญิงเลิกเครื่องแต่งตัวเหล่านี้เสีย ก็จะเปนด้วยพระเจ้าแผ่นดินในชั้นหลัง ๆ ไม่มีพระอรรคมเหษี ฤๅมีแต่เนือย ๆ ไปเช่นพระนารายน์มหาราช ก็จืดจางไปนั้นอย่างหนึ่ง เพราะตัดผมสั้นเปนผมปีกแกมประบ่า เล่นกระบวนตกแต่งผมด้วยสีผึ้งน้ำมัน ไม่มีที่สอดสวมเครื่องประดับ เครื่องแต่งตัวผู้หญิงจึ่งได้ค่อยสูญไปสูญไป ใครจะตกแต่งเข้าก็เปนเร่อร่า โดยการเปลี่ยนแปลงไปตามธรรมดา มีเปนอยู่ทั่วทุกประเทศ เหมือนตัดผมปีกแลไว้ผมยาวในประจุบันนี้ เครื่องประดับศีศะผู้หญิง ก็เปนอันสาบสูญจนไม่มีเค้าเงื่อน การที่มีแห่เสด็จในพระราชพิธีตุลาภาร ก็คงจะเปนอันเลิกไปในหมู่ที่เลิกเครื่องประดับศีศะนั้นเอง แต่พระราชพิธีนอกจากมีแห่เสด็จ จะได้เลิกเสียเมื่อไรก็ไม่ได้ความชัด แต่ในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ไม่ได้เคยมีพระราชพิธีนี้เลย เปนพิธีสูญแล้ว

การ พระราชพิธี พิรุณ ศาสตร

พิธีนี้เหตุใดจึงไม่มีในกฎมณเฑียรบาล แต่ในจดหมายขุนหลวงหาวัดทั้งสองแห่ง ก็ไม่ทราบเลย จะว่าไม่เคยทำที่กรุงเก่าก็ว่าไม่ได้ ด้วยในตำราของพราหมณ์ก็มีอยู่ว่าเดือน ๙ พระราชพิธีพิรุณศาสตร มหาเมฆบูชา มีวิธีซึ่งจะทำชัดเจน อนึ่งการพิธีขอฝนนี้ ก็ดูเปนพิธีสำคัญ มีเครื่องเตือนที่จะให้เลิกไม่ได้อยู่ คือถึงว่าเจ้าแผ่นดินจะดำรงอยู่ในทศพิธราชธรรมมิได้ปรวนแปร ซึ่งคนบางพวกมักพาโลว่าดินฟ้าอากาศ มักจะเปนไป ตามอาการของเจ้าแผ่นดินประพฤติ การฝนแล้งเข้าแพงนั้น ดูก็ไม่ใคร่จะเลือกเวลา มีเรื่องราวโบราณแลเรื่องใหม่ ๆ หลายเรื่อง ที่ได้กล่าวถึงว่าเวลาฝนแล้งเข้าแพง เจ้าแผ่นดินนั้นตั้งอยู่ในยุติธรรม ทรงพระกรุณาแก่อาณาประชาราษฎร์ที่ต้องอดอยาก ทรมานพระองค์ต่าง ๆ เพื่อจะให้ฝนตก เช่นมีมาในคัมภีร์มหาวงษ์พงษาวดารลังกา พระเจ้าแผ่นดินลงประทมอยู่ในลานพระเจดีย์ ด้วยตั้งอธิฐานว่า ถ้าฝนไม่ตกลงมาขังลานพระเจดีย์จนพระองค์ลอยขึ้น ก็จะไม่เสด็จลุกขึ้นเปนต้น ก็เปนความที่ล้วนของพระเจ้าแผ่นดิน ที่ปกครองแผ่นดินอยู่ในเวลาเข้าแพงนั้น ฝนก็แล้งเข้าก็แพงได้ อนึ่งในประเทศที่ใกล้เคียงกรุงสยาม เช่นอินเดียร์แลเมืองจีน ฝนแล้งเข้าแพงถึงคนตายนับด้วยพันด้วยหมื่น ก็มีตัวอย่างเปนอยู่เนือง ๆ จะพาโลผู้ปกครองแผ่นดิน ว่าทำให้ฝนแล้งเข้า

แพงนั้นเปนการไม่ควรเลย แต่กระนั้นคนก็ยังคิดเห็นกันอยู่โดยมากว่าเปนได้ ในพระราชพงษาวดารกรุงเก่า ก็มีปีเข้าแพงหลายครั้งจะทิ้งพระราชพิธีนี้เสียเห็นจะไม่ได้ แต่บางทีจะคิดเห็นว่าเปนพระราชพิธีจร เพราะปีใดฝนบริบูรณ์ ก็ยกเว้นเสียไม่ทำ ต่อปีที่ฝนแล้งจึงได้ตั้งพระราชพิธีตามที่มีเปนแบบอย่างสืบมาจนถึงทุกวันนี้

แต่เมื่อครั้งกรุงศุโขไทย คงจะเปนพระราชพิธีประจำปี นางนพมาศได้กล่าวถึง โดยเนื้อความละเอียด แต่พิธีที่ทำนั้น ดูต่างอย่างไปกว่าตำราพราหมณ์ของเรา เห็นจะเปนเรื่องต่างครูกันอีก พิธีตามตำราพราหมณ์ ทำเปนอย่างจะขอฝนให้ตกเดี๋ยวนั้น ด้วยอาไศรยเศกเวทมนต์เรียกบ้าง ด้วยอาไศรยถือพระพิรุณบ้าง แต่พิธีศุโขไทยนั้นเปนตั้งทำขอให้บริบูรณ์ทั่วไปแต่ต้นมือ ข้อความที่นางนพมาศกล่าวไว้นั้นว่า "ครั้นถึงเดือน ๙ พระพราหมณาจารีย์ก็พร้อมกันกระทำการพระราชพิธีพรุณศาตร ตั้งเกยอัฒเกยที่น่าลานเทวสถานหลวง ประดับด้วยฉัตรธงอันกระทำด้วยหญ้าคาหญ้าคืนนก อ่างทองสัมฤทธิ์โตหะลี่อ่าง ๆ หนึ่งเต็มไปด้วยเปือก ปลูกชาติสาลีมีพรรณต่อง คือเข้าเจ้าเข้าเหนียว สามอ่างนั้นใส่มูลดินอันเจือด้วยโคมัย ปลูกถั่วงาอ่างหนึ่ง ปลูกม่วงพร้าวอ่างหนึ่ง ปลูกหญ้าแพรกหญ้าฉมานอ่างหนึ่ง ตั้งไว้บนนางกระดานแป้นปักตรงน่าเกย ครั้นถึงวันกำหนดฤกษ หมู่พราหมณ์ทั้งหลายมีพระครูพรหมพรตพิธีศรีบรมหงษเปนประธาน ต่างน้อมเบญจางค์บวงสรวงสังเวยพระเปนเจ้า ตั้งสัตยาธิฐานขอฝนให้ตกชุกชุม ทั่วทุกนิคมคามเขตรขอบขัณฑสีมา กรุงพระมหานครศุโขไทยราชธานีบุรีรัฐให้ชุ่มแช่ชาติสาลีอันมีพรรณต่าง ๆ ซึ่งเปนของเลี้ยงชีพประชาชายหญิง

สมณพราหมณาจารย์ทั่วทั้งแผ่นดิน จงบริบูรณ์ด้วยเม็ดรวง ปราศจากด้วงแสน ด้วยอำนาจวัสวลาหกเทพพระสยม อนึ่งโสดอันว่าลดาชาติทั้งหลาย มีถั่วงาเปนต้น ขอจงบริบูรณ์ด้วยพืชผลให้ล้นเหลือ จะได้เปนเครื่องกระยาบวชบำบวงสรวง อนึ่งเล่าพรรณรุกขชาติต่าง ๆ มีม่วงพร้าวเปนต้น ขอจงบริบูรณ์ ด้วยดอกดวงพวงผล จะได้เปนอาหารแห่งหมู่มนุษย์นิกรทั้งผอง ประการหนึ่งติณชาติต่างพรรณอันเขียวขจิต งามด้วยยอดแลใบ มีหญ้าแพรกหญ้าดมานเปนต้น สำหรับเปนภักษาหารช้างม้าโคกระบือ ขอจงงอกงามตามชายหนองคลองน้ำไหล ด้วยอำนาจวัสวลาหกให้บริบูรณ์ ครั้นกล่าวคำอธิษฐานแล้ว จึ่งพราหมณาจารย์ทั้งสี่ ผู้ทรงไว้ซึ่งพระเวทเพทางคศาสตร แต่งกายสยายมวยผมนุ่งอุทกสาฎก คือเอาธงประฎากสีมอคุจเมฆมีฝน อันรายยันตร์พรุณศาสตรตามขอบข้างละสี่รู ซึ่งปักบูชาไว้คันละคันโดยสักการเคารพ พระครูพรหมพรตพิธีเป็นผู้ดำเนินหน้า หมู่พราหมณ์ทั้งหลายก็แห่ห้อมออกจากเทวสถานไปยังเกย ขึ้นสถิตย์ยืนอยู่บนเกย ๆ ละคน ต่างอ่านโองการประกาศแก่วัสวลาหก โบกธงธวัชกวัดแกว่งบริกรรมอิศรเวทขอฝนตามตำหรับไตรเพทสิ้นวารสามคาบ แล้วก็ลงจากเกยคืนเข้าสู่พระเทวสถาน พราหมณ์ทั้งหลายผู้รู้พระมนต์พรุณศาสตร ผลัดเปลี่ยนกันขึ้นยืนบนเกย โบกธงร่ายเวทขอฝนวันละสองเวลา คือเช้าแลเย็นถ้วนเคารพสามทิวาในวันนักขัตฤกษ" ลงท้ายนางนพมาศแสดงเวลาที่ตัวได้ไปเห็นพระราชพิธีนี้ ว่าได้ตามบิดาไปเมื่ออายุ ๗ ขวบ จึ่งได้จำไว้ได้ การพิธีที่สุโขไทย มีแต่พิธีพราหมณ์ การซึ่งเกิดพิธีสงฆ์ขึ้นจะพึ่งมีในภายหลัง แต่พิธีพราหมณ์ที่ทำอยู่ในประจุบันนี้ เปนคน

ตะอย่างกันกับที่นางนพมาศกล่าวทำพร้อมกันกับพิธีสงฆ์ แต่แยกออกไปทำอยู่ที่ทุ่งส้มป่อยเพราะอยู่ข้างจะเรื่อร่ำหยาบคาย การตกแต่งโรงพระราชพิธีแลเทวรูป ก็คล้ายกันกับพระราชพิธีอื่น ๆ คือปลูกโรงพิธีขื่อกว้าง ๕ ศอก ยาว ๑๐ ศอก สองห้องเฉลียงรอบ แต่ในประธานไม่มุงหลังคา มุงไว้แต่ที่เฉลียงรอบ สำหรับที่จะให้พระผู้เปนเจ้าซึ่งตั้งในโรงพิธีนั้น ต้องอยู่กลางแดด กั้นม่านรอบมีโตรทวาร ไม้ฉุณาเทวา พรหมโองการ ทั้งแปดทิศตามธรรมเนียม น่าโรงพิธีในหมายว่าทิศพายัพ พระมหาราชครูว่าทิศบูรพา ห่างออกไปสามศอกปลูกเกยสูง ๔ ศอก ๕ นิ้ว กว้าง ๒ ศอก ๕ นิ้ว มีพนักสามด้าน บันไดขึ้นลงตรงน่าเกยออกไป ขุดสระกว้าง ๓ ศอก ยาว ๓ ศอก ลึกศอกหนึ่งมีรูปเทวดาแลนาคแลปลาเหมือนสระที่สนามหลวง ยกเสียแต่รูปพระสุภูตตรงน่าสระออกไปปั้นเปนรูปเมฆสองรูป คือปั้นเปนรูปบุรุษสตรีเปลือยกายแล้วทาปูนขาว การที่จะปั้นนั้น ต้องตั้งกำนน ปั้นพร้อมกันกับที่พิธีสงฆ์ มีบายศรีปากชามแห่งละสำรับเทียนหนักเล่มละบาทแห่งละเล่ม เงินติดเทียนเปนกำนนแห่งละบาท เบี้ย ๓๓๐๓ เบี้ย เข้าสารสี่ถัด ผ้าขาวของหลวงจ่ายให้ช่างปั้นช่างเขียนนุ่งห่ม ช่างเหล่านั้นต้องรักษาศีลในวันที่ปั้น เทวรูปที่ตั้งในการพระราชพิธี คือพระอิศวร พระนารายน์พระพรหมธาตา พระมหาพิฆเนศวร วันแรกตั้งพระราชพิธี มีกระบวนแห่ ๆ พระเปนเจ้าออกไปส่งโรงพิธี กระบวนแห่ก็เหมือนกันกับการพระราชพิธีจรดพระนังคัล แต่เทวรูปนั้นตั้งกึ่งกลางโรงพิธี การบูชาเวลาค่ำทำเหมือนพระราชพิธีอื่น ๆ แต่ไม่ได้ตั้งนพเคราะห์ การที่เปนวิเศษสำหรับพิธีฝนนั้น คือเวลาเช้าพระมหาราชครูพิธี ขึ้นบนเกยอ่านเวทโบกธงผ้าขาวซึ่งรายยันต์พรุณสาตร ยาว ๕ ศอก กว้างเท่าผืนผ้า ติดปลายไม้ถ้ามตอก

ยาว ๓ วา โยงไปมาตามครั้งเก่าดังนี้ แล้วเจ้ากรมปลัดกรมขุนหมื่นพราหมณ์โหรดาจารย์ ๕ คน นั่งล้อมเทวรูปในโรงพระราชพิธีซึ่งเปนกลางแจ้ง เพราะมิได้มุงหลังคานั้น ชักประคำ คาถาซึ่งสำหรับชักประคำนั้น เปลี่ยนตามวันทั้ง ๗ วัน ครั้นเวลาห้าโมงเช้าหยุดพักตอนหนึ่ง ตอนบ่ายชักประคำไปอีกจนเวลาแดดดับ พระมหาราชครูขึ้นโบกธง เหมือนอย่างเวลาเช้าอีกครั้งหนึ่งจึงเปนเลิก ไปจนเวลาดึกจึงได้บูชาพิธีตามธรรมเนียม ทำเช่นนี้ทุกวัน กว่าจะเลิกการพระราชพิธี การพิธีพราหมณ์นี้ เปนอันรวมกับพระราชพิธีตรียัมพวาย ที่ทำอยู่ที่ข้างสนามหลวง เมื่อพิธีข้างในเลิกเมื่อใด ก็ถอยเลิกด้วย มีกระบวนแห่พระเปนเจ้ากลับ ไม่ประโคมแต่ว่า แห่มาเรือนพักเจียม พระราชวังถวายไชยเจ้าแผ่นดินเหมือนได้ถวายเทวรูปทาน แต่ได้ถามพระมหาราชครูว่า ภายหลังนี้ไม่ได้ทำ ด้วยไม่มีผู้ใดสั่งให้ จึงต้องเปนรวมเลิกไปเหมือนอย่างแห่พระยายืนชิงช้า ในการพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ ประโยชน์ที่พราหมณ์ได้ ซึ่งชักประคำได้ผ้าขาวนุ่งห่มคนละสำรับ ได้เงินทักษิณบูชา ๖ บาท หม้อกุมภ์หม้อละเพียง ผ้าขาว หม้อมะพร้าวเข้า ตามอย่างพิธีอื่น ๆ การพิธีพราหมณ์ต่อพิธีพราหมณ์เทียบกัน ครั้งกรุงสุโขไทยแลในประจุบัน ไม่เหมือนกันเช่นนี้

ส่วนการพระราชพิธีสงฆ์ เห็นความได้ชัดว่าจะเกิดภายหลังพิธีพราหมณ์ แต่เอาอย่างพราหมณ์นั้นเอง ด้วยในประเทศอินเดียซึ่งเปนประเทศที่เกิดพระพุทธสาสนานั้น เปนประเทศที่มีฝนมักอัตคัดไม่ทั่วถึง แลเกิดวิบัติวิการต่าง ๆ จนถึงคนต้องอดอาหารตายบ่อย ๆ จนถึงในประจุบันนี้ก็ยังเปนอยู่เนือง ๆ พราหมณ์ซึ่งเปนผู้มีความ

รู้เปนที่นับถือของคนในประเทศนั้น จึ่งได้คิดวิธีที่จะบูชาเส้นไหว้ขอร้องต่อพระเปนเจ้า ซึ่งเขานับถือว่าเปนผู้สร้างแลเปนผู้ให้โทษให้คุณแก่มนุษย์ทั้งปวง แต่วิธีที่ทำนั้นก็คงจะไม่เหมือนกันทั่วไป ตามอัธยาไศรยของผู้ซึ่งแรกคิดขึ้น ด้วยเหตุว่าไม่สามารถที่จะถามพระเปนเจ้าว่าจะชอบอย่างไรได้ จึ่งต้องคิดทำตามใจที่ตัวเห็นว่าดีทดลองดู เมื่อสบช่องที่ได้ฝนดังปราถนา ตำรานั้นก็ตั้งเปนแบบอย่างต่อมา ถ้าจะมีผู้ที่ตั้งพิธีฝนพร้อมกันสามแห่งสี่แห่งในที่ใกล้ ๆ กัน แต่ความคิดเห็นที่จะทำพิธีนั้น ต่างกันไปทั้งสามแห่งสี่แห่ง เมื่อฝนตกลงมาก็ตกทั้งสามแห่งสี่แห่ง พิธีนั้นก็คงตั้งทั้งสามแห่งสี่แห่ง ตำราที่ทำจึ่งได้แยกเปนสามอย่างสี่อย่าง แต่ถ้าจะว่าจะขลังศักดิ์สิทธิ์ทุกครั้งก็ดี ไม่ศักดิ์สิทธิ์ทุกครั้งก็ดี เมื่อฝนได้ตกลงที่ใด ก็คงเปนที่ชอบใจของผู้ซึ่งมีความนับถืออย่างเดียวกัน ถึงจะได้จริงมิได้จริงก็เปนความประสงค์อันดี เหมือนอย่างคนสองคน คนหนึ่งมาพบเราเข้าให้พร เราก็รู้อยู่ว่าคำที่คน ๆ นั้นให้พรไม่เปนการแน่นอนที่จะได้จริงเช่นนั้น แต่เรายังชอบใจถ้อยคำของคน ๆ นั้น เพราะมีความปราถนาดีต่อเรา ฝ่ายคนอีกคนหนึ่งมาถึงมาแช่งให้เรา เราก็รู้ว่าคำแช่งของคนผู้นั้นจะไม่เปนจริงตามปาก แต่เปนการแสดงน้ำใจร้ายต่อเรา เราก็ไม่ชอบใจจะฟังถ้อยคำผู้นั้น เพราะเหตุนี้ พิธีฝนทำเหมือนหนึ่งให้พรให้ฝนตกบริบูรณ์ จะได้จริงฤๅมิได้จริงก็ไม่มีผู้ใดโกรธแค้น ซ้ำเปนการเกาถูกที่คัน คือความปราถนาที่จะอยากได้น้ำฝนนั้นแรงกล้าอยู่ด้วยกันทั่วหน้าแล้ว จึ่งเปนที่ชอบใจเกิดมีพิธีขอฝนต่าง ๆ ขึ้น แต่ยังไม่รู้สาบสูญจนถึงบัดนี้

ครั้นเมื่อพระพุทธศาสนาเกิดขึ้น เมื่อว่าโดยอย่างอุกฤษฐ์แล้ว พระพุทธเจ้าก็หาได้เกี่ยวข้องในการคืนฟ้าอากาศอย่างหนึ่งอย่างใดไม่ แต่ยังมีเหตุการที่กล่าวถึง ว่าพระพุทธเจ้าได้เกี่ยวข้องในการชุระเรื่องนี้บ้าง แต่ถ้าเปนผู้ซึ่งเลือกฟั้นอย่างอุกฤษฐ์แล้ว ก็จะต้องกล่าวคัดค้านข้อความที่กล่าวถึงนี้เสีย ว่ามากเกินไป ความนั้นก็อยู่ข้างจะเปนจริง แต่ถ้าจะกล่าวอะลุ่มอะหล่วย ให้พอไม่เคร่งครัดนัก ก็จะต้องว่า พระพุทธเจ้าถึงได้ละกิเลศกับเนื้อวาศนาขาดจากพระสันดานแล้ว แต่พระองค์ยังประกอบไปด้วยพระมหากรุณาขันยิ่งใหญ่ เมื่อได้เห็นมนุษย์แลสัตวทั้งปวง ต้องมีทุกข์อันใหญ่หลวงด้วยทุพภิกขภัยเช่นนั้น ก็คงจะเปนเหตุให้เกิดพระมหากรุณาขึ้นในพระหฤไทยได้เปนแท้ แต่การที่พระองค์ได้ทรงกระทำตามที่กล่าวมาในเรื่องเพื่อกันชาวราษฎร์ จะได้ตั้งพระหฤไทยทำจริงฤๅมิได้ตั้งพระหฤไทยทำจริง แต่ไปประจวบกาลที่ฝนจะตกลงมาก็ดี ชนทั้งปวงในเวลานั้น ย่อมได้ยินฤๅเชื่อถือการขอฝนได้อยู่ทั่วกัน เมื่อได้เห็นมีอัศจรรย์เช่นนั้น ก็คงต้องเข้าใจว่าเปนด้วยพุทธานุภาพ ก็ถ้าเรื่องนิทานอันนี้ จะเปนของมีผู้คิดอ่านตกแต่งขึ้นภายหลังแต่ที่เดียว ไม่มีเค้าเงื่อนเหตุผลอันใดซึ่งเนื่องมาจากองค์พระพุทธเจ้าเลย ก็คงเปนความคิดอันดี ของผู้ซึ่งนับถือพระพุทธศาสนาเหมือนอย่างผู้ที่ได้กล่าวแล้วไว้ก่อน เพราะฉนั้นการบูชาพิธีขอฝนของผู้ซึ่งนับถือพระพุทธศาสนา จึงยังมียืนสืบมาจนถึงบัดนี้

เรื่องราวซึ่งกล่าวถึง ว่าพระพุทธเจ้าได้บันดาลให้ฝนตกใหญ่ครั้งหนึ่งอย่างไร ได้กล่าวมาแล้วในประกาศพระราชพิธีพืชมงคล เพราะฉนั้นจึงยกเสียไม่กล่าวซ้ำในที่นี้อีก แต่เพราะเหตุที่มีนิทานกล่าวถึง

เช่นนั้น จึงได้เกิดพระพุทธรูปแสดงอาการพระหัตถ์ขวากวักพระหัตถ์ซ้าย หงาย ซึ่งได้สมญาว่าพระคันธารราษฎร์ เปนพระสำคัญซึ่งสำหรับ ใช้ในการพระราชพิธีนี้อย่างหนึ่ง แต่ในท้ายเรื่องราวของพระคันธาร ราษฎร์นั้น มีเรื่องราวกล่าวถึงวาริชชาฎก ที่ข้าพเจ้าได้ตัดไว้ไม่ เล่าถึง เมื่อพิธีพืชมงคลนั้น ในนิทานวาริชชาฎก ว่าพระยาปลาช่อน อาไศรยอยู่ในบึงตำบลหนึ่ง คราวนั้นเปนเวลาแล้งน้ำในบึงแห้งขาดเปนตม ฝูงกาลงกินปลาในบึงนั้นอยู่เกลื่อนกลุ้ม พระยานั้นจึงผุดขึ้นในตมแหงน ดูอากาศเสี่ยงบารมี ตั้งสัจจาธิษฐานแล้วกล่าวคาถา ว่าอภิตถนะยะปะ ชุณณะเปนต้น ว่าข้าแต่ปัชชุณณะเทพบุตร เปนผู้มีอำนาจอาจจะ ให้ฝนตกได้ ขอท่านจงบันดาลให้เมฆตั้งขึ้น แล้วจงให้ห่าฝนตกลง เปนท่อธารใหญ่ ท่วมบึงบ่อให้เต็ม จงทำนิธิขุมทรัพย์ของฝูงกา ทั้งหลายให้พินาศไป ที่ข้าพเจ้าลำบากเพราะอดอาหาร แต่ขอ ท่านจงกรุณา เปลื้องเปลดข้าพเจ้ากับหมู่ญาติทั้งหลาย ให้พ้นภัย พิบัติโศกเศร้า พ้นอำนาจหมู่กาซึ่งจะมาเบียดเบียน เปนภัยอันใหญ่ หลวงนี้เถิด ด้วยอำนาจสัจจาธิษฐานของพระยาปลาช่อน ห่าฝน ใหญ่เปนท่อธาร ก็บันดาลตกลงมาไหลท่วมเต็มบึงบ่อทั่วทุกสถาน หมู่วาริชชาติก็ได้พ้นภัยพิบัติทั่วกัน เพราะฉนั้นจึงได้ขุดสระมีรูปปลาช่อน ในการพระราชพิธีนี้ด้วย ยังมีเรื่องราวซึ่งเกี่ยวข้องในการพระราชพิธี พิรุณศาสตร์ ทั้งนี้เปนแต่เปนเนื้อความในคาถา ซึ่งสวดขอฝนมาใน คัมภีร์พระอรรถกถาแห่งหนึ่ง มาในเรื่องตำราขอฝน ซึ่งระบายคำเปน ภาษามคธแห่งหนึ่ง ความมุ่งหมายก็เห็นจะกล่าวถึงพระเถระองค์เดียวกันนั้น

แต่ชื่อเสียงแลเนื้อความแปลกเพี้ยนกันไปบ้าง จะเล่าตามที่มาในคัมภีร์พระอรรถกถาก่อน ในคัมภีร์นั้นออกชื่อว่าพระสุภูตเถร เริ่มเรื่องว่า พระเถระเจ้าองค์นี้ ได้ปรารถนาฐานันดรอันหนึ่ง ณบาทมูลพระปทุมุตตรสัมมาสัมพุทธเจ้า แล้วบำเพ็ญกุศลให้เปนอุปนิสสัยแห่งพระอรหัต เปนลำดับมา จนถึงมาเกิดในตระกูลสุมนเศรษฐี มีนามว่าสุภูต ครั้นในพุทธกาลนี้ ได้บรรพชาอุปสมบทในวันเมื่ออนาถบิณฑิกคหบดี ฉลองพระเชตวัน เจริญสมณธรรมบรรลุพระอรหัต พระผู้ทรงพระภาคย์ได้ยกย่อง ว่าเลิศกว่าภิกษุบริสัษย์ บันดาซึ่งเปนอรณวิหารี ครั้นเมื่อได้บรรลุพระอรหัตแล้วเที่ยวมาโดยลำดับ ถึงพระนครราชคฤห์ พระเจ้าพิมพิสารทรงทราบ ก็เสด็จมายังสำนักพระมหาเถรตรัสปฏิญาณว่าจะทำที่อยู่ถวาย แต่เพราะราชการมากก็หาได้ทำถวายตามคำปฏิญาณไม่ พระเถรเจ้าไม่มีเสนาสน์ ก็อยู่แรมในที่แจ้ง ในเวลานั้นเปนฤดูฝนที่ควรจะตก ก็บันดาลไม่ตก มนุษย์ทั้งหลายเกิดหวาดหวั่น ที่ฝนไม่ตกตามฤดูกาล จึ่งพร้อมกันเข้าไปกราบทูลพระมหากษัตริย์ พระเจ้าพิมพิสารทรงพระดำริห์หาต้นเหตุ ว่าซึ่งฝนไม่ตกนั้นจะเปนด้วยเหตุใด จึ่งทรงอนุมานว่าเห็นจะเปนเหตุด้วยพระเถรเจ้าพักอยู่กลางแจ้ง จึ่งรับสั่งให้ทำกุฎีมุงแลบังด้วยใบไม้ถวาย ครั้นเมื่อพระเถรเจ้าเข้าไปในกุฎีแล้วนั่งในที่ลาดด้วยหญ้า ฝนก็ตกเล็กน้อยยังหาเต็มตามที่ไม่ พระเถรเจ้าคิดจะกำจัดภัย คือฝนไม่ดีไม่งามนั้น จึ่งได้กล่าวคาถา แสดงว่าตนพ้นอันตรายแล้ว ให้เทพยดาทราบ ว่าขอวัสวลาหกทั้งหลายจงยังฝนให้ตกในที่ทั้งปวงเถิด อันตรายภายนอกไม่มีแก่เราแล้ว เพราะกุฎีของเรามุงดีแล้ว ควรเปนฐานที่ตั้งแห่งความสุขสำราญ แลมีบานประตูหน้าต่างอัน

ชิดสนิทดีไม่มีช่องลม ขอเทพยเจ้าจงยังฝนให้ตกตามปรารถนาเถิด อนึ่งอันตรายภายในก็ไม่มีแก่เรา เพราะจิตรของเรามั่นด้วยสมาธิ พ้นพิเสศจากกิเลสแล้ว ในบัดนี้เราปรารภเริ่มความเพียร เพื่อทิฏฐธรรมสุขวิหารอยู่ณระณอิริยาบท ขอเทพยเจ้าจงยังฝนให้ตกทั่วทิศทั้งปวงเถิด ครั้นกล่าวพระคาถานี้จบลงแล้ว ในทันใดนั้นมหาเมฆตั้งขึ้น ฝนตกทั่วทิศ ด้วยอานุภาพพระสุภูต ควรเปนอัศจรรย์ ใจความในพระอรรถกถา ได้กล่าวเรื่องราวมาดั่งนี้

ที่ถ้าจะคิดดูตามเรื่องราวที่กล่าวนี้ กับการที่ทำในพระราชพิธี ดูไม่ต้องกัน คือปั้นรูปพระสุภูตเถร นั่งแหงนหน้าดูอากาศตั้งไว้ ที่ปากสระ ที่ถ้าฝนไม่ตกเพราะพระมหาเถรอยู่กลางแจ้ง ไปปั้นรูปพระมหาเถรไว้กลางแจ้ง ก็น่าที่จะเปนเหตุให้ฝนไม่ตก ดูเหมือนว่าจะต้องทำโรงร่มคลุมรูปพระมหาเถรนั้นให้มิดชิด แต่ถึงสวดคาถาซึ่งพระมหาเถรกล่าวแก่เทพยดา อาการที่ทำแลถ้อยคำที่กล่าวจึงจะตรงกัน

การที่ปั้นรูปพระมหาเถรนั่งกลางแจ้งนั้น เห็นจะมาตามเค้านิทานซึ่งแต่งเปนภาษามคธ แต่มีท่านนักปราชผู้รู้มากได้กล่าว ว่าเปนหนังสือแต่งขึ้นภายหลังแท้ เนื้อความในนิทานนี้ ซึ่งเรียกว่าสุภูติสูตรว่าครั้งหนึ่งพระพุทธเจ้าพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์บริวารประมาณ ๕๐๐ เสด็จจาริกไปในมคธชนบท ถึงอังคุตตรนิคมประทับอยู่ในที่นั้น ในขณะนั้นเกิดฝนแล้งเข้าแพง พระองค์จึงตรัสแก่พระสุภูติเถร ว่าสุภูติไปสิท่านจงอาไศรยความกรุณาแก่โลกย์ นั่งณที่แจ้งเข้าอาโปกสิณสมาบัติแล้วให้ฝนตกลงมา ให้ประโยชน์ความศุขสำเร็จแก่เทพยดาแลมนุษย์ พระสุภูติเถรรับพุทธพจน์แล้วออกไปนั่งณกลางแจ้ง เข้าอาโปกสิณสมาบัติ

แล้วเหาะขึ้นไปบนอากาศเปล่งอุทานวาจาอธิฐานขอฝน เมื่อเทวดาได้ฟังคำอธิฐานก็ชอบใจ อนุโมทนาในถ้อยคำพระมหาเถร แต่ตัวคาถาที่พระมหาเถรกล่าวนั้นยืดยาว จะว่าเปนคำอุทานตลอดไปก็ไม่ได้ จะว่าจบลงเพียงไรก็ไม่ได้ รวบรวมใจความนั้นขอให้เทวดาช่วยบ้าง อ้างคุณพระรัตนไตรยบ้างขอให้ฝนตก แต่ท่านผู้ที่รู้ ๆ ท่านกริ้วกราดกันเสียว่าเลอะเทอะนัก จึงไม่ยอมให้ลงในหนังสือนี้ ข้าพเจ้าจึงไม่ได้ลงคำแปลคาถานั้นมาโดยละเอียด ซึ่งกล่าวถึงนี้เพื่อจะให้ได้ความสันนิฐานว่าการซึ่งปั้นรูปพระสุภูตนั่งแท่นหน้าอยู่กลางแจ้ง ในการพระราชพิธีพรุณศาตรนี้ มาตามทางนิทานที่เรียกว่าสุภูติสูตร เปนลัทธิเกิดขึ้นแก่ผู้ที่เชื่อถือหนังสือสุภูติสูตร จึงได้มีติดอยู่ในการพระราชพิธี แต่ส่วนคาถาซึ่งสวดสำหรับพระราชพิธีนั้น ไม่ได้สวดตามเรื่องสุภูติสูตร ไปสวดตามเรื่องที่มาในพระอรรถกถา คำที่สวดกับรูปที่ปั้นไว้นั้นไม่ตรงกัน ถือเสียว่าเปนคนละลัทธิ ถึงลัทธิสุภูติสูตรจะเหลวแหลกประการใด ก็นับเอาเปนเหมือนคนมาให้พร ให้ได้เงินหมื่นทองหมื่น ก็ไม่ควรที่จะไปขู่ ให้พรนั้นว่าข้าไม่เอา ฤๅเหลวไหลประการใด ตกลงเปนเรื่องที่มีความปรารถนาดีแล้ว เปนใช้ได้เช่นกล่าวมาข้างต้นนั้น

ยังมี พระพุทธรูป อีก อย่างหนึ่ง เปนของมาแต่เมืองมอญ พระมอญ พอใจ เอา มา ถวาย ตั้ง แต่ ในรัชกาล ที่ ๔ มา จน ถึงในรัชกาลประจุบันนี้ มี มาก หลาย องค์ เปน รูป พระเถระ นั่ง ก้ม ๆ หน้า มีใบบัว คลุม อยู่ บนศีศะ แล มี เข็ม ตุ้ม ปัก ตาม หัวไหล่ ตาม เข่า หลาย แห่ง ฐานรอง นั้น เปน ดอก บัว คว่ำ ดอก หนึ่ง หงาย ดอก หนึ่ง ใต้ ฐาน มี รูป ดอก บัวใบ บัว เต่า ปลา ปู ปั้น นูน ๆ ขึ้น มา เปน พระ ทำ ด้วย แก่น พระศรีมหาโพธิ ลง รัก ปิด ทอง เบา ๆ ว่า เปน พระ สำหรับ ขอฝน มี เรื่องราว นิทานได้ยิน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้า อยู่หัว ทรงเล่า อยู่ แต่ข้าพเจ้า จำไม่ ได้ ใน ท้อง เรื่อง นั้น ก็ คล้าย ๆ พระ สุภูตะ ฤๅ สุภูติเถระ นี้ เอง ได้สอบ ถาม พระสุเมธาจาริย์ แจ้งว่า เปน รูป พระสุภูติ ที่ ขอ ฝน นั้น เอง เข็มตุ้ม ที่ปัก อยู่ ตาม พระองค์ ซึ่ง ท่าน เรียก ว่า หมุด ว่า เปน ช่อง ที่ บรรจุ พระบรมธาตุ ทั้งหมุด ที่ กล่าว นั้น ก็ เคล้า หา เรื่อง สุภูติ อย่างไทย ๆ ไม่ แปลก อะไร

แต่ ได้ สอบ ถาม พระ คุณวงษ์ แจ้ง ความไม่ ต้นละเรื่อง อ้าง ผู้ บอก เล่า มี เรื่อง ราว ยืด ยาว ว่า เมื่อท่าน ออกไปนมัสการ พระบรมธาตุ ที่ เมือง ย่างกุ้ง กลับ มา ถึง วัด กะนอมซอน พัก อยู่ ณ วัด นั้น ภิกษุหม่า รูป หนึ่ง ซึ่ง อยู่ ใน วัด นั้น นำ พระเช่น นี้ มาให้ องค์ หนึ่ง พระ นั้นพะนะสัทธิงวิหาริก ของ ท่าน ได้ ถาม ว่า พระ เช่น นี้ เรียก พระ อะไร พระ หม่า นั้น บอก ว่า เรียก พระ ทักขิณสาขา ได้ มา จาก เมือง อังวะ ผู้ ถาม จึง ถาม ว่า เหตุใด จึง มี หมวก สรวม อยู่ บน ศีศะ พระ หม่า อธิบาย ว่า พระ อุปคุต ตะเถระ องค์ นี้ อยู่ใน ปราสาท แก้ว ใต้น้ำ เดินไปใน กลาง ฝน เหมือน อย่าง มี ร่ม กันไม่ เปียก กาย บาง ที เห็น นั่ง บน น้ำ ลอย ขึ้น ส่อง แสง แดดไม่ต้อง กาย มี คำ กล่าว กัน ว่า

ชาว เมือง รางกุน ผู้หนึ่ง ได้ตัก บาตร พระอุปคุต แล้ว ได้ เปน เศรษฐี ชาว เมือง รางกุน ทั้งปวง จึ่ง พา กัน หุง เข้า แต่ ยังไม่ สว่าง คอย ตักบาตร พระอุปคุต จน ทุก วัน นี้ ก็ ยัง มี ความ นับถือ พระอุปคุต เช่น นี้ แพร่ หลาย มาก ขึ้น แต่ไม่ มี ผู้ใดได้ โอกาศ ตักบาตร พระอุปคุต จึ่งได้ กล่าว ว่า ถึง ว่าไม่ ตักบาตร แต่ เพียง ได้ ทำ สักการบูชา ก็ จะ มี ผลา นิสงส์ เหมือน กัน จึ่งได้ พา กัน สร้าง รูป พระ อุปคุต ขึ้น ทำ สักการบูชา ซึ่ง ทำ เปน ใบ บัว คลุม อยู่ บน พระเศียร นั้น สมมุติ ว่า เปน เงา ที่ กัน น้ำฝน แล แดด รูป เหมือน ใบ บัว พวก เมือง อังวะ ทราบ เรื่อง จึ่ง เลียนไป ทำ แพร่ หลาย มาก ขึ้น

อันหนึ่ง ว่า พระเจ้า อังวะองค์ หนึ่ง ประสงค์ จะ ใคร่ สร้าง พระพุทธรูป ด้วย กิ่ง พระศรี มหาโพธิ แต่ มี ความ สงไสย อยู่ ว่า จะ ควร ฤๅไม่ จึ่งให้ ประชุม พระเถรานุเถระ ปฤกษา พระเถระ ทั้งปวง เห็น พร้อม กัน ว่า เปน การ ควร จึ่งได้ แต่ง บรรณาการให้ อำมาตย์ ๘ คน กับไพร่ ๓๖๐ ให้ ไป เชิญ กิ่ง พระศรี มหาโพธิ ที่ว่า นี้ [illegible] ที่ เหมือน จะไป อินเดีย ก็ พา กันไป ตาย สูญ เสีย เปน อัน มาก เหลือ มา ๒๐ คนไม่ ได้ พระศรีมหาโพธิ มา จึ่ง ให้ ไป เชิญ กิ่ง เมือง ชวา พระศรีมหาโพธิ ที่ เมือง ลังกาได้ มา แล้ว ให้สร้าง เปน พระพุทธรูป น่า ตัก กว้าง ศอก หนึ่ง เศษ เหลือ นั้นให้ สร้าง พระสาวก พระพุทธรูป ที่ มี ปลา ปู ดอกบัว อยู่ใต้ ฐาน นั้น สำหรับ สังเกต ว่า เปน รูป พระอุปคุต พระพุทธรูป เดิม นั้น สร้าง ด้วย ทักขิณสาขา ของ พระศรีมหาโพธิ จริง แต่ ภายหลัง มา มี ผู้สร้าง มาก ขึ้น ก็ ใช้ กิ่ง ไม้ อื่น บ้าง ข้อ ความ ที่ กล่าว มา นี้ ท่าน ทราบ จาก พระ พม่า รูป นั้น บ้าง ที่ ผู้ใหญ่ เล่า มา แต่ เดิม บ้าง ดังนี้

ฟัง ดู เรื่อง ที่ เล่า ก็ เปน เลือน ๆ ไป กับ เรื่อง เดิม อย่างไร จะ ถูก ก็ตัดสิน ไม่ได้แน่ แต่ พระเช่น นี้ ใช้ ตั้งใน การ พระราชพิธี ฝน หลาย องค์ ยัง รูป

พระมหาเถร อีก องค์หนึ่ง ที่แขน เปน ลายรี้ ยาว เรียก ว่า พระมหาเถร แขนลาย ก็ เปน พระ ตั้ง ขอ ฝน อีก มี เรื่อง ราว เล่า เปน เกล็ด ๆ อย่าง เดียว กัน กับ พระ ที่ คลุม ใบ บัว ข้าพเจ้า ก็ จำ ไม่ ได้ เสีย อีก จะ ถาม ผู้ ใด ก็ ยัง นึก หน้า ไม่ ออก ว่า ผู้ ใด จะ จำ เรื่อง ราว ได้ แต่ พระองค์ นี้ อยู่ ที่ หอ พระคันธารราษฎร์ ท้อง สนาม หลวง เปน พระหล่อ ด้วย ทอง สัมฤทธิ์ รม ดำ ไม่ ได้ ปิด ทอง

การ ซึ่ง มี พระพุทธรูป ฤๅ รูป พระ เถระ สำหรับ ขอ ฝน ต่าง ๆ นี้ ก็ คง จะ เกิด ขึ้น ด้วย มี เหตุ สบ ช่อง เหมาะ ครั้ง หนึ่ง เช่น เล่า ว่า พระพุทธเจ้า จะ เสด็จ ลง สรง น้ำ ใน สระ โบกขรณี เปน เวลา ฝน แล้ง น้ำ แห้ง ขอด ผเอิญ ฝน ตก ลงมา มาก ใน เวลา นั้น ก็ นับ ว่า เปน ด้วย พุทธานุภาพ ฤๅ ใด พระเถระ ทั้งหลาย เหล่า นี้ บาง ที่ จะ ไป มี การ อันใด ประกอบ เหตุ ให้ ฝน ตก ก็ เลย นับ ถือ ว่า พระมหาเถร องค์ นั้น มี อานุภาพ อาจ จะ บันดาล ให้ ฝน ตก เหมือน กัน กับ พวก ที่ ถือ สาสนา โรมัน กาทอลิก นับ ถือ แปตรอนเซนต์ ที่ พวก หมอ ๆ มิส ชันนารี แปล กัน ว่า นัก บุญ คือ เช่น ศิษย์ พระเยซู สิบ สอง คน เปน ต้น ท่าน พวก เหล่า นั้น ก็ เปน เจ้า ของ ต่าง ๆ กัน การ ที่ พวก โรมัน กาทอลิก ถือ เช่น นี้ ก็ เปน อันไหล มา ตาม ลัทธิกรีก ที่ ถือ ว่า มี เทวดา สำหรับ การ สิ่งนั้น สิ่งนี้ เรา ที่ เปน ผู้ ถือ พุทธสาสนา เล่า ก็ เลย ถือ ลัทธิพราหมณ์ ว่า มี เทวดา สำหรับ สิ่ง นั้น สิ่ง นี้ ถึง การ ที่ นับ ถือ เทวดา ยัง ไม่ ขาด ก็ อ่อน ลง ไป เสีย มาก แล้ว นับ ถือ พระพุทธสาสนา มาก กว่า แต่ พระพุทธสาสนาไม่ แก้ ความ อยาก ความทยาน สด ๆ ได้ ดังใจ ก็ ต้อง แส่ หา พระพุทธเจ้าบ้าง พระเถระบ้าง มา บูชา เส้นสรวง แทน ฤๅ ให้ ช่วย แรงเทวดา ด้วย ถือ ว่า มี อานุภาพ มาก กว่า เทวดา เรื่อง พระ เถระ ขอ ฝน ทั้งปวง นั้น คง เปน มา ด้วยเหตุ อัน นี้ อย่าง หนึ่ง ยัง มี อีก อย่างหนึ่ง ก็ เปน แต่ ความ คิด ของ ผู้ ใดผู้หนึ่ง คิด ขึ้น เช่น พระบาท

สมเด็จ พระนั่งเกล้า เจ้าอยู่หัว ทรง สร้าง พระทรมาน มิจฉาทิฐิ เปน พระนั่งอยู่ใน ครอบ แก้ว มี ทเล อยู่ ตรง หน้า เรือ กำปั่น มา แตก จม อยู่ ตรงนั้น ก็เกิด ขึ้น ด้วย เรื่อง เซอเยมส์บรุก เข้า มา เรือ ติด ที่ สันดอน ประสงค์ จะ บำเพ็ญ พระราช กุศล เหมือน อย่าง เปน การ สมโภช พระพุทธสาสนา ที่ พวก มิจฉาทิฐิ ไม่ มา ย่ำยี ได้ ก็ สร้าง ขึ้น ยัง มี ที่ เปน คู่กัน คือ ทรมาน เข้า พระพุทธเจ้า นั่ง อยู่ บน ฐานใน ครอบ แก้ว ตรงหน้า ออก มาเปน ห้องนา มี เข้า กำลัง เปน รวง ตาม ครอบ แก้ว ก็ เขียน เปน รูป ห้างคน ขับนก แล ฝูง นก ที่ บิน พระพุทธรูป ครอบแก้ว ที่ เรียก ว่า ทรมาน เข้า นี้ ก็ ใช้ ตั้งใน การ พระราช พิธี แรก นา

เพราะ ฉนั้น พระ พุทธรูป ก็ ดี รูป พระเถระ ก็ ดี ที่ ใช้ ใน การ ขอ ฝน นี้ บางที ก็ จะเปน นึก ขึ้นใหม่โดยไม่ มี เหตุ มี มูล เปน แต่ ประสงค์ จะขอ อานุภาพ ให้ มา รงับ ความ อยาก กระวน กระวาย เช่น นี้ ก็ จะ เปน ไป ได้

พระ พุทธรูป อย่าง พระ คันธาร วาษฎร์ ที่ ใช้ ตั้ง ใน การ พระราช พิธี นี้ ก็ มี อาการ แล สัณ ฐาน ต่าง ๆ กัน คือ พระ พุทธ คันธาร วาษฎร์ พระ องค์ ใหญ่ ซึ่ง อยู่ ในวัด พระ ศรี รัตนสาศดาราม นั้น เปน ของ พระบาท สมเด็จ พระ พุทธ ยอด ฟ้าจุฬาโลกย์ ทรง สร้าง ขึ้น ตาม ใน ประกาศ ที่ พระ บาท สมเด็จ พระ จอม เกล้า เจ้า อยู่ หัว ทรง ไว้ ว่า สำเร็จ ณ ปี เถาะ เบญจศก จุล ศักราช ๑๑๔๕ เดิม ลง รัก ปิด ทอง แต่ ภาย หลัง มา ใน แผ่น ดิน พระ บาท สมเด็จ พระ จอม เกล้า เจ้า อยู่ หัว ทรง กาไหล่ ทอง ขึ้น ใหม่ แล ติด เพ็ชร เม็ด ใหญ่เปนพระอุณาโลม พระ พุทธรูป พระ องค์ นี้ เปน พระ นั่ง ผ้า ทรง เปน อย่าง ที่ พาด สัง ฆาฏิ ตาม ธรรม เนียม ดวง พระภักตร์ แล ทรวด ทรง สัณ ฐาน เปน อย่าง พระโบราณ พระ รัศมี กลม เปน รูป ดอก บัว ตูม เกลี้ยง ๆ ด้วย พระ บาท สมเด็จ พระ พุทธยอด ฟ้า จุฬาโลกย์ ได้ ทอด พระเนตร เห็น พระโบราณ จึงให้ ช่างถ่าย อย่างหล่อ

ให้ เหมือน พระ พุทธรูป ทั้ง อย่าง แต่ใน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง พระ ราชดำริห์ ตาม เรื่อง พระ คัน ธาร ราษฎร์ ใน ท้อง เรื่อง นั้น เวลา ที่พระ พุทธเจ้า จะ เสด็จ ลง สรง ในสระ โบกขรณีนั้น ว่า เสด็จ ยืน อยู่ที่ ปาก สระ จึ่ง โปรด ให้หล่อ องค์ ย่อม อีก องค์ หนึ่ง ทรง ผ้าอุทก สาฎก ตวัดชาย คลุม พระพา หา ข้าง หนึ่ง เสด็จ ยืน อยู่ บน บัว กลุ่ม ที่ ฐานมีต้น อัมพันท์ลงไป สาม ต้น ให้ เปน ที่ หมาย ว่า เปน ต้น อัมพันท์ ลง ใน สระ พระ พุทธรูป คันธารราษฎร์ จึ่งมี อาการ เปน สอง อย่าง แต่ก็ใช้ใน การ พระ ราชพิธี ทั้งสอง องค์ ยัง พระ คัน ธาร ราษฎร์ จีน ก็ยก พระหัตถ์ คล้ายกัน กับ พระ คันธารราษฎร์สององค์ แต่ ดวง พระภักตร์ เปน อย่าง จีน มี แต่ พระ เมาลี ไม่ มี พระ รัศมี ผ้า ที่ ทรง จะ ว่า เปน จีวรก็ ใช่ เปน ผ้า อุทก สาฎก ก็ ใช่ ใช้ คลุม สองพระ พาหา แหวก ที่ พระ อุระ กว้าง ทำ นอง เปน เสื้อ [illegible] ญวน อย่าง เช่นพระ จีน ทั้งปวง พระ หัตถ์ ที่ ยก นั้น น่า สงไสย ว่า [illegible] ที่ จะเปน ไม่ [illegible] อย่าง ทำ กง เต๊ก แต่ ไม่ ถึง กรีด นิ้ว ออก ทำ เปนกวัก ตรง ๆ แต่รูปร่าง [illegible] งดงาม ดี พระบาท สมเด็จ พระ จอม เกล้า เจ้า อยู่ หัว ทรง นับถือ โปรด ปราน มาก โปรด ให้ ทำ จอก น้ำมนต์ วาง ใน พระหัตถ์ ซ้าย ช้อน สำหรับ ตัก น้ำมนต์ ลง ยันต์ สอด ใน หว่าง นิ้ว พระ หัตถ์ ขวา มี จง กล ติด เทียน ทอง อยู่ที่ฐาน ตรง พระ ภักตร์ แล้ว โปรด ให้ถ้าไหล่ ทอง ทั้ง พระองค์ แล เครื่อง ประ ดับ สำหรับ ตั้ง พระ ราช พิธี พืช มงคล แลพรุณสาตร เปน พระ คันธาร ราษฎร์ อีก อย่าง หนึ่ง ครั้นมา ถึง ใน รัชกาล ประจุ บันนี้ พระ ที่ เหลือ จาก ทรง พระราช อุทิศ ถวาย พระ เจ้า แผ่น ดิน แต่ ก่อน มี อยู่ สอง ปาง คือ พระ สอง หนาว แล พระ คัน ธาร ราษฎร์ จึ่งได้ เลือก พระ คันธาร ราษฎร์ เปน พระ ชนม์ พรรษา ตาม ที่ได้ กล่าวไว้ ใน พิธี เดือน ห้า แล้ว นั้น แต่ พระ อาการ ของ พระ พุทธรูป นั้น ยัง เปน ข้อวินิจ

ฉัย อยู่ ด้วย มี คำ เล่า มาว่า เมื่อ จะจาฤก พระ พุทธรูป ปาง ต่าง ๆ ทรง พระ ราชอุทิศ ถวาย พระเจ้า แผ่นดิน กรุงเก่า นั้น ทรง กะ พระ ปาง นั้น จะจาฤกถวาย องค์นั้น ได้ มี พระ กระ แส ประภาศ ว่า ชั้น หลัง ๆ ลงมา ให้ ยืน ให้ เดิน บ้าง ก็ ได้ เอา พระ พุทธรูป ที่ นั่ง ๆ ไป ถวาย ชั้น แรก เพราะ ชั้น แรก ท่าน ยัง นั่ง แผ่น อยู่ ทำ นอง ที่ ว่า นั้น ดู เหมือน หนึ่ง ว่า ถ้า พระ เจ้า แผ่น ดินองค์ ใด อยู่ ใน ราชสมบัติ ยั่ง ยืน ยืด ยาว ฤๅ เปน ต้น พระ วงษ์ จะ ใช้ พระ นั่งองค์ ใด ที่ อยู่ ใน ราชสมบัติ น้อย ฤๅ มี เหตุ อันตราย ซึ่ง เปน การ หมด แผ่นดิน ไปโดย ไม่ ปรกติ ให้ ใช้ พระ ยืน แต่ ครั้น เมื่อ พิเคราะห์ ดู ตาม ราย พระ นาม ก็ ไม่ เปน เช่น นั้น พระ เจ้า แผ่นดิน ในบรมราชวงษ์ เชียง ราย ตั้ง แต่ สมเด็จ พระ รามาธิบดี ที่ ๑ ลง มา จน ถึง พระ มหินทราธิ ราช เปนพระเจ้าแผ่นดิน ๑๖ พระองค์ ใช้ พระ พุทธรูป นั่ง ทั้ง ๑๖ ก็ พระเจ้าแผ่นดินใน ๑๖ พระ องค์ นี้ เจ้า ทอง จันทร์ ได้ สมบัติ ก็ เพียง ๗ วัน พระราเมศวร ฆ่าเสีย พระ เจ้า ราม อยู่ ใน สมบัติ ๑๕ ปี ต้องเนรเทศ พระ รัษฎา ธิราช อยู่ ใน สมบัติ ๕ ปี พระไชย ราชา ฆ่าเสีย พระยอดฟ้า อยู่ ใน สมบัติ ปีเศษ ขบถ ภายใน ฆ่า เสีย พระ มหินทราธิราช อยู่ ในสมบัติ ปี เศษ เสีย กรุง แก่ รามัญ ก็ ถ้า จะ ใช้ พระ ยืน เปน ที่ หมาย อันตราย จริง เช่น นั้น ท่าน เหล่า นี้ ก็ ควร จะ ใช้ พระ ยืน เหตุ ใด จึ่ง ใช้ พระ นั่ง ส่วน พระ มหา ธรรม ราชา พระ นเรศวร พระ เอกา ทศรฐ พระ ศรี เสาวภาค เปน พระ ยืน ทั้ง สี่ องค์ ถ้าจะ ว่า ตาม เค้า ที่ ว่า ก็ ควร ยืน แต่ พระ ศรี เสาวภาค องค์ เดียว ครั้น ต่อ มา ใน วงษ์ พระ เจ้า ทรงธรรมสาม องค์ ก็ ดี อยู่ แต่ พระ เจ้า ทรง ธรรม องค์ เดียว ต่อ มา อีก สอง องค์ ไม่ เปน การ ทำไมจึงกลายนั่งไป ด้วย กันทั้ง สาม องค์ มา สมความ ที่ ว่า อยู่ แต่ ชั้น วงษ์ พระ เจ้า ปราสาท ทอง มี นั่ง แต่

พระ เจ้า ปราสาท ทอง องค์ เดียว นอก นั้น ยืน ทั้ง สิ้น จึ่ง เห็น ความ ว่า ชรอย ผู้ ที่ ฟัง พระ กระ แส นั้น จะ ไม่ เข้า ใจ ชัด เจน ที่ มี พระ กระ แส นั้น จะ ทรง หมาย ความ ว่า พระพุทธ รูป ทั้ง ๓๔ ปาง นี้ จะ ตั้ง อยู่ ใน ที่ แห่ง เดียว กัน ก็ คง จะต้อง เรียง เปน แถว ๆ พระ เจ้า แผ่น ดิน แรก ๆ คง ต้อง อยู่ แถว น่า พระ เจ้า แผ่น ดิน ชั้น หลัง ๆ ก็ ต้อง อยู่ แถว หลัง ถ้า จะ ใช้ พระ นั่ง ไว้ แถว หลัง พระ ยืน อยู่ แถว น่า ก็ คง บัง แถว หลัง จึ่ง รับ สั่ง ว่า ชั้น แรก ๆ ให้ เปน พระ นั่ง ชั้น หลัง ๆ ให้ เปน พระ ยืน เมื่อ ตั้ง ใน หมู่ เดียว กัน จะ ได้ แล เห็น ตลอด ไม่ บัง กัน พระราช ดำริห์ คง เปน แต่ หมาย ความ เพียง ชั้น เท่า นี้ แต่ ผู้ ฟัง คิด มาก ไป แล้ว ไม่ ได้ ตริ ตรอง เทียบ เคียง ดู จึ่ง ได้ กล่าว ไป ตาม ความ เข้า ใจ ของ ตัว ที่ ข้าพเจ้า กล่าว เช่น นี้ ก็ มี ข้อ สงไสย อยู่ อีก อย่าง หนึ่ง ซึ่ง จะ มี ผู้ กล่าว คัด ค้าน ได้ ว่า เหตุ ใด พระเจ้า แผ่น ดิน ใน วงษ พระ มหาธรรม ราชา จึ่ง ได้ เปน พระ ยืน จะ เปน ด้วย ทรง หมาย ว่า เปน ปลาย วงษ เชียง ราย ตาม เช่น พงษาวดาร นับ ว่า เปน ๒๑ พระองค์ วงษ พระเจ้า ทรง ธรรม เปน ต้น วงษ ตั้ง ขึ้น ใหม่ จึ่ง ได้ เปน พระ นั่ง ตลอด กระมัง ถ้า จะ ว่า เข้า ทาง อ้อม เชื่อ เขา ว่า พระมเหษี ของ พระเจ้า ปราสาท ทอง แปด พระองค์ ซึ่ง เปน พระ ราช ธิดา พระเจ้า ทรง ธรรม ร่วม พระมารดา เดียว กัน ได้ เปน พระ มารดา เจ้า ฟ้าไชย องค์หนึ่ง พระ มารดา พระ นารายน์ องค์หนึ่ง ตาม คำ ขุนหลวง หาวัด ว่า จึ่ง รวม วงษ พระ เจ้า ปราสาท ทอง เข้า เปน วงษ เดียว กับ พระ เจ้า ทรง ธรรม เช่น นั้น แล้ว ก็ เปน พอ จะ ว่า ได้ แต่ ถ้า จะ ว่า อีก อย่าง หนึ่ง ตาม เรื่อง เกร็ด ที่ เล่า ว่า พระเจ้า ปราสาท ทอง เปนพระราช โอรส ลับ ของ สมเด็จ พระเอกา ทศรฐ แล้ว จะมิ ต้อง นับ ว่า วงษ พระเจ้า ปราสาท ทอง เปน วงษ เชียงราย คืน มาได้ ราช สมบัติ ฤๅ ข้อ ความ ที่ กล่าว ทั้ง สองฝ่าย นี้ ไม่มี ใน พระราช

พงษาวดาร ซึ่ง กรม สมเด็จ พระ ปรมา นุชิต ทรง เรียบ เรียง ท่าน แยก วงษ พระ เจ้า ทรงธรรม กับ พระเจ้า ปราสาท ทอง ออกเปนคนละวงษ แต่ มี ข้อ สงไสย จริง อยู่ อย่าง หนึ่ง ซึ่ง ข้าพเจ้า ก็ยัง คิด ไม่ ตก ตรง ตลอด ว่า เหตุ ที่ ทรง เลือก พระถวาย พระเจ้า แผ่น ดิน กรุงเก่า นั้น จะ ทรง หมาย ความ อัน ใด บ้าง ฤๅไม่ ถ้า มี ที่ หมาย บาง แห่ง ก็ เห็นได้ บาง แห่ง ก็ มืด ไม่ แล เห็น ได้ โดย ที่ เห็น ได้ ง่าย ชัด เจน นั้น คือ พระยอด ฟ้า เปน พระพุทธรูป นั่ง ยก พระหัตถ ขวา ปลง พระ ชนม์ พระ ที่ นั่ง สุริยา มรินทร์ เปน พระ ลีลา ที่ไม่ เห็น เสีย โดย มาก ถ้าเช่น นั้น พระพุทธรูป สำหรับ พระ นเรศวร ใช้ พระ ห้าม สมุท จะเปน ที่ หมาย ว่า พระเดชา นุภาพ มาก พระ ถวาย [illegible] เปน ของ พระ เอกา ทศรฐ จะ แปล ว่า เปน ผู้ ชื่น ชม ยินดี ใน สมบัติ แล ช้าง ม้า ที่มี ไชย ชำนะ แล้ว ได้ บ้าง ดอก กระมัง เพราะ ฉนั้น พระ ยืน จึ่ง ได้ ไป ตก อยู่ ใน วงษ พระ มหา ธรรม ราชา แต่ ครั้น เมื่อ มา ถึง พระ เจ้า ทรง ธรรม น่า จะเหยียบ รอย พระพุทธบาท เต็ม ที่ ทำไม กลาย เปน นั่ง เรือ ขนอนไป ก็ ไม่ ทราบ [illegible] พระ บ้าเสไลย พระฉัน มธุปายาศ ของ ท่าน โอรส อีก สอง องค์ นั้น ก็ ดู ไม่ มี เค้า มูล อะไร เลย จะ ว่า พระ เชษฐา เปน เด็ก จึ่ง ให้ ชอบ ช้าง ชอบ ลิง ท่าน ก็ ไม่ เด็ก จะ ว่า พระอาทิตย์ วงษ ต้อง ถูก ถอด เพราะ พี่ เลี้ยง แม่ นม ต้องตาม เอา พระ อาหาร ไป เที่ยวป้อน ให้ ฉัน มธุปายาศ แปล ว่า ตะ กลาม ก็ ดู ทัก เหลือ เกิน นัก แต่ เรื่อง นี้ ยัง ชอบ กล มาก น่า คิด แต่ ถ้า จะ เปน ผู้ ที่ รู้ เรื่อง ราว ใน พระ พุทธ ศาสนา มาก ๆ แต่ไม่ ทราบ เค้า พระ กระแส ที่ เคย ทรง พระราช ดำริห์ การ ทั้งปวง อย่างไร ก็ คง จะพา เข้า วัด เข้า วาไป ไม่ ถูก ถ้า จะ เปน แต่ผู้รู้ แต่ พระกระแส ไม่ สัน ทัด ใน เรื่อง ราวใน พระพุทธศาสนา ก็จะ ไป ลง รอย พระ ฉัน มธุปายาศ เพราะ ตะกลาม เช่น ข้าพเจ้า ว่า นี้ แล จึ่ง ยัง ตัด สิน เรื่อง นี้ไม่ ตลอดได้ แต่ ข้อ

ซึ่งว่าด้วย เรื่องพระยืน พระนั่งนี้ ข้าพเจ้า ยังสงเนื้อเห็น ข้างตรงมุ่งหมาย ในเรื่อง ที่ตั้ง มากกว่า หมาย ความ ลึก ซึ่งไป เท่าที่ กล่าว แต่มี คำ ที่ กล่าว ขึ้น เช่นนี้แล้ว ก็ควร จะ ละเว้นไม่ ให้เปน ที่ สงไสย

เพราะฉนั้น เมื่อ เวลา จะ สร้าง พระพุทธรูป พระชนม์พรรษา ข้อที่ ปฤกษา กัน เลือก พระคันธาร ราษฎร์ เพราะเปน พระ ปาง เหลือ อยู่ นั้น อย่าง หนึ่ง เพราะ เหตุ ที่ ท่าน ผู้ใหญ่ ๆ ท่าน ก็เห็น ว่า เมื่อ ปีฉลู เบญจศก ซึ่ง ข้าพเจ้า เกิด นั้น ฝน แล้ง มาแต่ ปี ชวด จัตวาศก ครั้น ถึง ปีฉลู ต้น ปี ฝน ก็แล้ง นัก จนเข้า ก็ขึ้น ราคา เข้าในนา ก็เสีย มาก เวลา เมื่อ ประสูตร ข้าพเจ้า ในทันใด นั้น ฝน ตก มาก ตาม ซาลาใน พระราชวังท่วมเพียง ถึง เข่า เห็น กัน ว่า เปน การ อัศจรรย์ อยู่ พระองค์เจ้าอินทนิล จึ่ง ได้ประทานเข้าเปลือก เปนของขวัญตลอดมา แล พระบาท สมเด็จ พระจอม เกล้า ก็ทรงพระไทยรับสั่งประภาษถึงเรื่องนี้เนือง ๆ รับสั่งให้ข้าพเจ้า เปน ผู้ที่ สำหรับทำพิธีพิรุณศาสตร์มา ท่าน ผู้ใหญ่ จึ่ง ได้ ตกลง กันให้ใช้ พระคันธาร ราษฎร์ เปนพระชนม์พรรษา แต่ไป เกิด ข้อ รังเกียจ กัน ด้วย เรื่อง จะนั่ง ฤๅ จะยืน ตาม เหตุที่ ว่ามาแล้ว คำ ตัด สินนั้น ตก ลง ว่าถึง ที่ยืน เปน ถูก ต้อง ตาม ที่ กล่าวมาก็จริงแต่เปนพระพุทธ รูป ที่ เกิด ขึ้นใหม่ มี องค์ เดียว พระ เก่า ๆ ที่ มีมาก็ เปนพระคันธารราษฎร์นั่ง ทั้งสิ้น จึ่งได้ตก ลงให้ สร้าง พระคันธาร ราษฎร์ นั่ง กรมสมเด็จ พระบำราบ ปรปักษ์ท่านโปรด พระชนม์ พรรษา นี้ มาก จึ่งได้ ขอ หล่อขึ้นอีก องค์ หนึ่ง ต่าง หาก ไม่ กะไหล่ ทอง ท่านได้ ไป ตั้ง พิธี ฝนหลาย ครั้ง ก็ว่าขลัง ดีวิเศษ

จึ่งได้ ขอให้ พระองค์นั้น เข้ามา ตั้งใน การ พระราช พิธีพิรุณ ศาสตร ด้วย ซึ่ง เปน อัน มี พระคันธาร ราษฎร์ แปลก ออกไป อีก อย่างหนึ่ง มี ถวาย พระภัตร

เปน พระ อย่าง ใหม่ ใน แผ่น ดิน ประจุบัน นี้ พาด สังฆาฏิ กว้างไม่ มี ยอด พระ เมาฬี มี พระรัศมี แหลม เหมือน อย่างใหม่ ๆ พระคันธาร ราษฎร์ ที่ ตั้ง ใน การ พระราช พิธี มี เปน สี่ อย่าง ด้วย กัน ดัง นี้

การ พิธี พรุณ ศาตร เปน พิธี ประจำ ปี เว้น แต่ ถ้า ปีใด ฝน บริบูรณ อยู่ แล้ว ก็งดเว้น เสียไม่ ทำ เพราะ ดู เหมือน หนึ่ง ว่า จะขอ ซ้ำให้ มากเกินไป การ ที่ จะได้ ทำ พระ ราช พิธี ฤๅไม่ ได้ ทำ มี เขตร กำหนด อยู่ เพียง เดือน ๙ ถ้า ฝน ภายใน เดือน ๙ เข้ามา บริบูรณ ดี ถึง จะไป แล้งใน ปลายมือ ประการ ใด ก็ ไม่ เลย ทำ พระ ราช พิธี ถ้า ฝน ต้น ปี ภายใน เดือน ๙ แล้ง จึงได้ ทำ พิธี แต่ การ ที่ จะทำ พระ ราช พิธีนั้น มี วิธีแก้ ไข อย่าง อื่น แต่ตั้ง พิธี อย่าง น้อยไป หลาย ๆ วัน ก่อน เมื่อ เห็น ฝน ยังไม่ ตก บริบูรณ จึงได้ ตั้ง พิธี ใหญ่ ต่อไป อาไศรย การ ที่ทำ พิธี ล่วง น่า เช่น นี้ พอ ผ่อน ผันให้ การ พระราชพิธี ใหญ่ ได้ ช่อง ตาม ที่ เคยสังเกต ว่า เปน เวลา ฝน มัก จะตกนั้นด้วย การ ล่วง น่า พระ ราช พิธี ซึ่ง เปน แบบ อย่าง โบราณ มา ก็ คือให้ โขลน ร้อง นางแมว อย่าง หนึ่ง ตัด ต้น คน ที สอ อย่างหนึ่ง ช้าง บำรูงา อย่างหนึ่ง วิธี ร้อง นาง แมว นั้น ก็ ไม่ ประหลาด อันใด เด็ก ๆ ร้อง เปน อยู่ ด้วย กัน ทั่ว หน้า ไม่ ต้อง การ จะ กล่าว ถึง ตัด ต้น คน ที สอ นั้น เล่า ก็ ตัด เอา ตื้อ ๆ อย่าง นั้น เองไม่ ต้อง กล่าว ถึง จะ ขอ ว่า ด้วย ช้าง บำรูงา ซึ่ง เปน การ เลิก เสียไม่ ได้ เล่น มา ช้า นาน วิธี ที่ จะให้ ประงา กัน นั้น ช้าง มี น้ำ มัน สอง ช้าง ปัก แท่น ตลุง เบญพาด ห่างกัน ยี่สิบ วา ท้าย แท่น ออกไป มี เสา ปอง สอง แถว ๆ ละ ห้า ต้น เปน สิบเสา ระยะ เสา ปอง ห่าง กัน ศอก หนึ่ง เสา ปอง นั้น ทำด้วยไม้ จริงโต สอง กำ สูง พ้น ดิน ศอก หนึ่ง มี แผง ตั้ง บน ล้อ บังใน ระหว่าง กลาง แท่น ช้าง ทั้ง สอง ข้าง มิให้ เห็น กัน เมื่อ นำ ช้าง

ซึ่งแต่งเครื่องมั่น มีหมอถือขอเกราะขี่คอ ควาญท้ายถือขอเรียกว่าขอช้างพลาย ปลายด้ามขอนั้น มีบึ้นด้ามยาว ๔ ศอกบ้าง ๕ ศอกบ้าง มายืนแท่น ผูกตลุงอย่างช้างยืนโรงเรียบร้อยแล้ว เมื่อจะให้ยำรุงา เมื่อใดจึงคีดเชือกบาศที่เท้าหลังช้างละสองเส้นทั้งสองช้าง ปลายเชือกบาศพันเสาปอง เปนลำดับกันไปตั้งห้าเสา แล้วจึงถอดปลอกปลดเชือกมัดขา นำช้างลงจากแท่น ชักแมงบังตาเสีย ช้างทั้งสองช้างยังห่างกันอยู่ ก็ลัดเชือกออกจากเสาปอง ทีละคู่ทีละคู่ โรยให้ใกล้กันเข้าไป พองาประกัน ช้างทั้งสองที่กำลังคลั่งมันก็ย่อตัวโถมประทะงาประกัน เสียงดังกึกก้อง แต่ไม่มีอันตรายถึงตัวช้าง ด้วยมิได้หย่อนให้มาก จนถึงแทงกันได้

นับหนึ่งกล่าวว่าไม่มีแพ้ชนะกัน แต่อีกนับหนึ่งกล่าวว่ามีแพ้ชนะกัน การที่แพ้ชนะกันนั้น คือช้างใดได้ล่างงัดงาช้างหนึ่งแหงนหงายขึ้นไป เหวี่ยงสบัดไม่กลับลงได้ ช้างที่ต้องงัดนั้นแพ้ มักจะร้องให้เสียง เมื่อแพ้ชนะกัน ฤๅประงากันพอสมควรแล้ว หมอก็กดให้ถอยหลังออกมา ในเวลาที่จะให้ถอยนั้น เปนการยากลำบากของหมอ ด้วยช้างกำลังโทสะกล้าทั้งสองช้าง บางทีก็หันหน้ากลับเอางาเสยเชือกบาศที่หย่อนอยู่ข้างหลังนั้น ยกขึ้นตวัดไปบนหลัง หมอต้องคอยก้มหลบหลีกเชือกให้ว่องไว ถ้าหลบไม่พ้นเชือก กำลังช้างหันมาโดยเร็ว เชือกพานตัวมีอันตรายต่าง ๆ บางคราวก็ถึงชีวิต เมื่อนำช้างตรากกันออกมาได้แล้ว รักษาไว้ให้สงบหายคลั่งทั้งสองฝ้าย หมอควาญจึงได้รำเยาะเย้ยกัน หมอควาญช้างตัวที่ชนะรำก่อน ลักษณที่รำนั้นมีท่าแลมีชื่อเรียกต่าง ๆ ตามแต่ผู้ใดจะชำนาญท่าใด ท่าที่หมอ

รำ นั้น เรียก ว่า บัด เกล้า บ้าง แป้งผัด หน้า บ้าง นาง กราย บ้าง ท่า ที่ ควาญ รำ เรียก ว่า ลำลำ จะ พุ่ง บ้าง ชมพู พาด บ่า บ้าง จูง นางลีลา บ้าง แต่ เมื่อ จะ จบ เพลง ร้องโฉะ เปน การโห่ เยาะ เย้ย ผู้ ที่ แพ้ แล้ว ผู้ ที่ แพ้ รำ แก้ หน้า บ้าง ร้องโฉะ เยาะ เย้ย เหมือน กัน แล้ว นำ เข้า ประ งา กันใหม่ แล รำ ขอ เยาะ เย้ย กัน ครบ สาม ครั้ง เปน เสร็จ การ บำรุงงา การ ช้าง บำรุงงา นี้ ไม่ เปน แต่ สำหรับ พิธี ฝน อย่าง เดียว ถือ ว่า เปนการ สวัสดิ มงคล แก่ พระนคร ด้วย การ พระ ราช พิธี คเชน ทรัศว สนาน ใช้แทน ผัด ช้าง ก็มี บ้าง การ อื่น ที่ เปน การ สำคัญ ก็มี บ้าง ซึ่ง ถือ ว่า เปน สวัสดิ มงคล นั้น ก็ คง จะ เปน เหตุ มา จาก ที่ ฝึกหัด ช้าง ทหาร ให้ กล้า งา เปน กำลังใน การ ศึก สงคราม เปน ต้น เหตุ แล้ว ภาย หลัง จึ่ง กลาย ลง มา เปน อาการ ที่ ช้าง เอา งา ต่อ งา ประ กัน นั้น เปน มงคลไป แต่ใน เวลา ซึ่ง ช้าง ประ งา กัน เช่น นั้น จะ ถูก ฝน ตก หลายคราว จึ่ง กลาย เปน เครื่อง ทำ ให้ ฝนตกได้ เปน การ สำหรับขอฝน ต่อไป อีก ชั้น หนึ่ง ในเรื่อง ช้าง บำรุงงา นี้ ชรอย แต่ ก่อน ท่าน จะ เล่น กันอยู่ เสมอ ๆ จนไม่ เปน การ อัศจรรย์ ฉนั้น ไม่ มี ผู้ ใด ใคร่ จะ กล่าว ถึง ไป กล่าว ถึง แต่ เมื่อ มี เหตุ ที่ เปน อัปประ มงคล คือ ใน แผ่น ดิน พระ ยอด ฟ้า จุลศักราช ๙๑๐ ปี ชวด สำ ฤทธิ ศก มี ช้าง บำ รุงงา ช้าง หนึ่ง ชื่อ พระ ฉัททันต กับ ช้าง ชื่อ พระยา ไฟ ครั้น เมื่อ ช้าง ประ งา กัน งา ช้าง พระยา ไฟ หัก เปน สาม ท่อน ก็ ถือ กัน ว่า เปน นิมิตร อัปประ มงคล จึ่ง เกิด เหตุ การจลาจล ใน แผ่น ดิน ภาย หลัง ไม่ ช้า นัก การ ช้าง บำรุ งา ที่ ไม่ มี เหตุ ผล อัน ใด ก็ ไม่ ได้ กล่าว ถึง จน ชั้น เช่น ใน กรุง รัตน โกสิน ทร นี้ พระ บาท สมเด็จ พระ ปิ่น เกล้า เจ้า อยู่ หัว ได้ โปรด ให้ มี ช้าง บำรุงงา ครั้ง หนึ่ง ผู้ ซึ่ง ควร จะ ได้ เห็น นั้น มี มาก ก็ ไม่ ใคร่ มี ใคร กล่าว ถึงตั้ง แต่ ครั้ง นั้น มา ก็ยัง ไม่ ได้ มี ช้าง บำ รุ งา อีกเลย

วิธี ขอฝนส่วยน่า ซึ่ง เกิด ขึ้นใน แผ่น ดิน พระบาท สมเด็จ พระจอมเกล้าเจ้า อยู่ หัว คือ แห่ พระ วิมลรัตน กิริณี พระ วิมลรัตนกิริณีนี้ ลง มาถึงกรุง เทพ ฯ ใน ปี ฉลู เบญ จศก สมัย เดียว กับ ปี ข้าพเจ้า เกิด นั้น ใน วันที่ แห่ เช้า มา ยืน โรง สมโภช ใน พระ บรมมหาราชวัง ฝนก็ ตก มากอีก ครั้ง หนึ่ง จึ่ง ต้องเปน พนักงาน ขอฝนด้วยอีก การที่ให้ ไปขอ ฝนนั้น คือ แต่งเครื่องทอง แถบกลม มี กระบวน แห่อย่างช้างเผือกลง น้ำในเวลาสมโภช แห่ ออกจากใน พระบรมมหา ราชวังไป ยืน แท่นผูกตุงที่ เกยน่า พระ ที่นั่งสุทไธสวรรย เวลา บ่ายๆ ทุกวัน มีโปรดให้ข้าพเจ้า ไปรด น้ำ ยน เดย ครั้ง หนึ่ง จะ เปน ด้วย เหตุใด พระ ราช ประสงค์ อย่าง ใด ไม่ ทราบ เลย เพราะ เวลา นั้นยัง เด็ก อยู่ อนึ่ง การ ที่ พิธี ส่วยน่า เช่นนี้ เปน ธรรม เนียม มีมา แต่ โบราณ รับสั่ง ให้สังฆการี ไปนเดียง พระสงฆ์ทุก ๆ พระ อาราม หลวง ให้สวด ขอ ฝน แต่ ครั้ง เมื่อ ใน แผ่น ดิน พระ บาท สมเด็จ พระ จอม เกล้า เจ้า อยู่ หัว จึ่งได้มี พิธี หลวง อย่าง น้อย ขึ้น พิธี หลวง อย่าง น้อยนี้ เริ่ม ลง มือ พร้อม กัน กับ พระ สงฆ์ สวด คาถา นั้น ที่ยน หอ พระ ที่ ท้อง สนาม หลวง ตั้ง พระ พุทธรูป ที่ เกบ คือ ออก มา ก็ย เหนือ หอ มี โต๊ะ ทอง ใหญ่ โต๊ะ หนึ่ง ตั้ง พระ คันธารราษฎร ขึ้น [illegible] พระ ขอ ฝนของ สามัญ หลาย องค์ มี ราว เทียน ไม่ ได้ ตั้ง เครื่องนมัสการ เทียน ที่ ทรง จุดนมัสการ นั้น เล่ม ละ สอง สลึง ตาม กำ ลัง วัน ใน วัน ที่ ทำ พิธี นั้น ธูป เท่า กัน ดอก ไม้ ตาม สี วัน เท่า กัน พระ สงฆ์ ที่ สวด มนต์ ก็ เท่า กัน กับ กำ ลัง วัน ใช้ พระ ราชาคะณะ นำ องค์ หนึ่ง นอก นั้น พระ พิธี ธรรม ทั้ง สิ้น ทรง จุดเทียน นมัสการ แล้ว ประ พรม น้ำ หอม ทรง เจิม แล้ว จึ่ง ทรง ตั้ง สัตยา ธิฐาน พระ สงฆ์ สวด เจ็ด ตำ นาน ถึง ท้าย สวดมนต์ สวด คาถา ขอฝน เริ่ม ต้น ตั้ง แต่ภควา อรหํ สัม มา สัมพุท โธ ไป จน จบ สวด เท่า กำ ลัง วัน พระ สงฆ์ นั้น นั่ง ตาม

เฉลียง ทอ พระ หัน หน้า เข้า ข้าง ใน การ พิธี น้อย เช่น นี้ เสด็จ พระ ราช ดำ เนิน ออก โดย มาก ถ้า ไม่ เสด็จ พระ ราช ดำเนิน ก็ โปรด ให้ ข้าพเจ้า ไป ทำ ทุก ครั้ง ไม่ มี ผู้ อื่น ผลัด เปลี่ยนเลย แต่ ไม่ ได้ ประ ทับ อยู่ จน สวด มนต์ จบ ทรง จุด เทียน แล้ว ประ ทับ อยู่ ช้า บ้าง เร็ว บ้าง แต่ ไม่ ทัน พระ สงฆ์ สวด จบ ก็ เสด็จ กลับ ถ้า วัน ใด ฝน ตก ก็ พระ ราช ทาน ราง วัล พระ สงฆ์ สำ รับ นั้น มาก บ้าง น้อย บ้าง ที่ เพียง องค์ ละ เฟื้อง ก็ มี เข้า ถึงองค์ ละ สลึง ก็ มี เงิน องค์ ละ บาท เป็น อย่าง มาก การ พระ ราช พิธี อย่างน้อย เช่น นี้ ตั้ง ติด ๆ กัน ไป เก้า วัน สิบ วัน จน ถึง สิบ ห้า วัน ก็ มี บ้าง ไม่เป็น กำ หนด สุด แต่ ฝน ตก มาก แล้ว ก็ เป็น หยุด เลิก ถ้า เช่น นั้น ก็ ไม่ ตั้ง พระ ราช พิ ธี ใหญ่ ต่อ ไป ถ้า ตั้ง พระ ราชพิธี ใหญ่ ก็ สวด ไป จน บรรจบ วัน ตั้ง พระ ราชพิธี แต่ สวด ขอฝน สามเวลา ไม่ว่าตั้งพระราชพิธีใหญ่ ก็ สวด อยู่ ด้วย

การ พระราช พิธี พิรุณ ศาสตร ใหญ่ เคยทำ มาทุก รัชกาล แต่ เห็น จะ ห่าง ๆ กว่าใน รัชกาล ที่ ๔ และ ใน รัชกาล ปะจุบัน นี้ ด้วย ได้ ไต่ ถาม ดู ว่า ใน รัชกาล ที่ ๓ เคย ทำ อย่างไร ที่ไหน ก็ ได้ ความ จาก ผู้ ที่ แจ้ง ความ นั้นว่า จำได้ว่า ทำสอง ครั้ง ทำที่ วัด พระศรี รัตนสาศดาราม ทั้งคู่ ก็ ยุติ ด้วย เหตุ ผล คือ พระบาท สมเด็จ พระพุทธ ยอด ฟ้า ทรง สร้าง พระคันธาร ราษฎร ใหญ่ ขึ้น ก็ประดิษฐาน ไว้ ใน วัด พระศรี รัตนสาศดาราม อีก ประการ หนึ่ง การ พระ ราช พิธี พิรุณ ศาสตร ใน รัชกาล ที่ ๔ ถึง ว่า ยก ออกไป ทำที่ พลับ พลา ท้อง สนาม หลวง ก็ ยัง โยง สาย สิญจน์ เข้า มา ที่ พระ มหามณีรัตน ปฏิมากร ใน วัด พระศรี รัตนสาศดาราม ใน สาม รัชกาล นั้น คง จะ ทำ ที่ วัด พระศรี รัตนสาศดาราม ทุก ครั้ง ต่อ รัชกาล ที่ ๔ จึ่งได้ ย้าย ออกไป ทำ ที่ พลับพลา ท้อง สนาม หลวง พระแท่น มณฑล ใน การ พระราช พิธี จัด เหมือน พืช มงคล เพิ่ม แต่ พระ แท่น สวด

ตั้ง ท้าย พลับ พลา ข้าง เหนือ มี กระโจม เทียนไชย น้ำหนัก ขี้ผึ้ง แลไส้ เทียน ไชย เหมือน พระราช พิธี สัมพัจฉรฉินท์ พระพุทธรูป ที่ ตั้ง บนพระแท่นตั้งประ ชุมธาตุ ระย้า กินร ครอบ พระ เจดีย์ ถม พระ คันธารราษฎร์ องค์ ใหญ่ พระ ไชยวัฒน์ ประจำ รัชกาล พระ ห้าม สมุท พระไชย เนาวโลหน้อย พระทรมานเข้า พระธรรม มี กระบวน แห่ พระ เหมือน อย่าง พิธี พืช มงคล โยง สาย สิญจน์ พระแท่น ต่อ พระแท่น ถึง กัน เหมือน อย่าง พระราชพิธี ที่ มี ท้อง ภาณ ทั้ง ปวง

ที่ น่า พลับพลา กลาง แจ้ง ขุด สระ กว้าง สี่ ศอก ยาว สี่ ศอก สี่ เหลี่ยม ลึก ศอก หนึ่ง พูนดิน เปน คัน รอบ สูง ศอก หนึ่ง ปั้น รูป พระ สุคต นั่ง พิง ฝั่ง สระ หัน หน้าไป ข้าง เหนือ รูปหนึ่ง ตัว ทาสีคราม หน้า ทาเสน ผ้าห่มสีเหลือง นั่ง ขัด สมาธิ แพลง หน้า ดู ฟ้า มุม สระ มี นาค มุม ละตัว โลกบาล มุม ละรูป ที่ กลาง สระ มี รูป พระอินทร์ พระยา ปลา ช่อน แล บริวาร สิบ รูป มี กบ เต่า ปู ปลา บ้าง ตาม สมควร มี ราชวัติ ฉัตร กระดาษ ปัก สี่มุม ตั้ง ศาล ฉลโหร บูชา ห้า ศาล ที่ พลับ พลา โยง สิญจน์ รอบ กำแพง แก้ว พลับ พลา ท้อง สนาม หลวง มี ราชวัติ ฉัตร กระดาษ ปลูก ต้น กล้วย อ้อย วง สายสิญจน์ รอบไป การ พระราชพิธี มี ท้อง ภาณ อย่าง น้อย เช่นนี้ มี กำหนด พระสงฆ์ เพียง ๒๕ รูป คือ เปน แม่ การ เสีย รูป หนึ่ง นั่ง ปรก ๔ สวด ๔ สำรับ ๆ ละ ๕ รูป แต่ เช้า จน เที่ยง แต่ เที่ยง จน ค่ำ แต่ ค่ำ จน สอง ยาม แต่ สอง ยาม จน รุ่ง เวลา เย็น สวด มนต์ พร้อม กัน เช้า ฉัน พร้อม กัน รวม เปน ฉัน ๑๒ รูป แม่ การ ใน การ พระราช พิธี พรุณ ศาตร นี้ เปน น่า ที่ พระเจ้า บรมวงษ์เธอ กรม พระ ปวเรศวริยาลงกรณ์ เสด็จ แต่ เวลา จุด เทียนไชย สวด มนต์ วัน เดียว ต่อ นั้นไป สวด มนต์ แล ฉัน เปน วัน ละ ๒๔ รูปเท่า นั้น ไม่ มี ตั้ง น้ำ วง ด้าย เริ่ม จุด เทียน ไชย เวลา บ่าย พราหมณ์ โหรดาจารย์ ติก พระราช พิธี ตุ่ง

สิ้นบ้อย จึ่ง เกณฑ์ พราหมณ์ พฤฒิบาศ มา เป่า สังข์ เวลา จุด เทียนไชย มี ขับ ไม้ บัณเฑาะ ด้วย ทรง ถวาย สบงจีวรกรายพระแลย่ามสีน้ำเงิน พระสงฆ์ ห่มผ้า แล้ว จึ่ง จุดเทียน ไชย คาถา ที่ พระสงฆ์ สวดใน เวลา จุดเทียนไชย ก็ ใช้ พุทโธ สัพพัญญู ตะญาโณ เหมือนอย่าง พระราชพิธี สัมพัจฉรฉินท์ เปลี่ยนแต่ บท ท้าย ที่ ต่อ เอกัสสะอานุภาเวนะ เปนเทโววัสสะตุกาละโต วัสสันตะรา ยามาเหสุ ปลายลง อย่าง เดิม ว่า สัพพะโสตถี ภะวันตุเต แล้ว ราชบัณฑิตย์ อ่าน คำประกาศ ต้น เปนภาษา มคธ สรรเสริญ พระพุทธคุณ แล้ว ว่า สัคเค ประกาศ เทวดา แล้ว จึ่ง กล่าว คาถาภาสิตซึ่งมาในเทวตาสังยุต ที่มีข้อความ เกี่ยว ข้อง ด้วย เรื่อง ฝน จบ แล้ว จึ่ง ได้ กล่าว คำ นมัสการ เปน สยาม พากย์ แปล จากภาษา มคธ นั้นเอง ในหัว สรรเสริญ พระพุทธคุณ แต่มิได้แปล สัคเค ประกาศ เทวดา ต่อ ท้าย สรรเสริญ พระพุทธคุณว่า พระ ผู้มี พระ ภาค พระองค์ นั้น ได้ ตำรัส ภาษิต พระคาถา สองพระคาถานี้ไว้ ว่าแต่ บึงแลสระ ที่ น้ำ ไหล ไปทั้งหลาย มีน้ำฝนเปนอย่างยิ่ง เหล่า สัตว์ทั้ง หลาย ผู้ อาไศรย ณแผ่นดิน ย่อม เลี้ยงชีวิต ทั้ง น้ำฝน ดังนี้ แล้วจึ่ง ลงคำ อธิษฐาน ว่าพระพุทธ ภาษิต ทั้งสองนั้น ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายคิดตามก็เห็นเปนความจริงด้วยอำนาจคำ จริงนี้ วลาหก เทพยดา ทั้งหลาย จงให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล ให้ สรรพธัญญาหารงอกงาม บริบูรณ์ ด้วย รวงผล เปน ประโยชน์ แก่ ประชุมชนทุกประการ แล้ว จึ่งไขความ พิศดาร ในสอง พระคาถา นั้น ต่อ ไป ว่าเทพยดาองค์ หนึ่งทูลว่า ของรักซึ่งจะเสมอด้วยบุตรไม่มี ทรัพย์ สิ่งของอันมนุษยจะพึงถนอม ซึ่งจะยิ่งกว่า โคไม่มี แสงสว่างซึ่งจะยิ่งกว่าพระอาทิตย์ ไม่มี สระ ที่น้ำ ไหลไปทั้งหลายมีสมุท สาครเปนอย่างยิ่ง พระพุทธเจ้าตรัสตอบแปลงเสียใหม่ว่าของรักซึ่งจะเสมอด้วยตนไม่ มี ทรัพย์ สิ่ง ของ อัน มนุษย์ จะ พึง ถนอม ซึ่ง จะ เสมอ ด้วย เข้าเปลือกไม่ มี

แสง สว่าง ซึ่ง จะ เสมอ ด้วย ปัญญา ไม่ มี สระ ที่ น้ำ ไหล ไป ทั้ง หลาย มี น้ำ ฝน เปน อย่าง ยิ่ง แล้ว จึง กล่าว คำ อธิฐาน เช่น ว่า มา แล้ว อีก ครั้ง หนึ่ง ต่อ นั้น ไป จึง ว่า ด้วย คาถา เทพยดา ทูล ถาม ว่า สิ่ง อะไร เปน วัตถุ ที่ อยู่ ของ มนุษย ทั้งหลาย อะไร เปนสหายอย่างยิ่ง ของมนุษยทั้งหลาย สัตว์ ทั้งหลาย ผู้ อาไศรย ใน แผ่น ดิน พึ่ง อะไร เลี้ยง ชีวิตร ทรง วิสัชนา ว่า บุตร เปน วัตถุ ที่ อยู่ ของ มนุษย ทั้ง หลาย ภริยา เปน สหาย อย่าง ยิ่ง ของ มนุษย ทั้ง หลาย สัตว์ ทั้งหลาย ผู้ อาไศรย แผ่น ดิน พึ่ง น้ำ ฝน เลี้ยง ชีวิตร แล้ว ก็ ลง คำ อธิฐาน เหมือน ที่ กล่าว มา แล้ว เพิ่ม แต่ ที่ ปลาย ว่า ตาม พระ บรม ราช ประสงค์ ทุก ประการ เทอญ ก็ เปน จบ กัน เท่า นั้น แล้ว พระสงฆ์ ก็ สวด มนต์ ต่อไป มี สวด คาถา ภะคะวาอะระหังสัมมาสัมพุทโธ นับ จบ ตาม กำลัง วัน เหมือน อย่าง พระ ราช พิธี อย่าง น้อย ถ้า ฤกษ์ วัน ที่ มี กำลัง มาก เช่น ศุกร เปน ต้น อยู่ ใน สอง ชั่วโมง เศษ สาม ชั่วโมง จึง ได้ จบ

ข้อ ความใน คาถา ที่ สำหรับ สวด นี้ เก็บ เรื่อง ต่าง ๆ มา รวบ รวม กัน ผูก เปน คาถา แต่ เดิม มา ที่ พระสงฆ์ สวด อยู่ เปน ก็ ใช้ คาถา ฤกษ์ดิสูตร ต่อ พระ บาท สมเด็จ พระ จอม เกล้า เจ้า อยู่ หัว ทรง เปน พระ ราช ธุระใน เรื่อง การ พระ ราช พิธี ให้ มี ราชบัณฑิต อ่าน ประกาศ ขึ้น ด้วย เปน ต้น จึง ทรงผูกคาถานี้ ให้ ติด เนื่อง เปน ประพันธ์ อัน เดียว กัน สำหรับ การพระ ราชพิธี เริ่ม เนื้อความ ใน คาถา เริ่ม ต้น ตั้ง แต่ ภะคะวาอะระหังสัมมา สัมพุทโธ ฉายินังวะโร ยก ความ ว่า พระ ผู้ มี พระ ภาค อรหันต์ สัมมา สัมพุทธเจ้า ผู้ ประเสริฐ กว่า ผู้ เพ่ง อารมณ์ ทั้งหลาย พระ องค์ เปน ผู้ อุดม พิเศษ สูง สุด กว่า ผู้ มี ฤทธิ์ ทั้ง หลาย พระ หฤไทย เยือกเย็นไป ด้วย ความ เอ็นดูใน หมู่สัตว์ เปน คำ สรเสริญเบื้องต้น

ต่อ นั้นไป จึง กล่าว ถึง เรื่อง นิทาน พระคันธาร ราษฎร์ ดำเนิน ความ ตั้ง แต่ พระ พุทธเจ้า เสด็จ อยู่จำ พรรษา ณเชตวัน อาราม ของ อนาถบิณฑิกคฤหบดี เมือง สาวัตถี ใน กาล นั้น แว่น แคว้น โกศล ชน บท เกิด ฝน แล้ง เข้า แห่ง พระ ผู้ทรง พระ ภาค เสด็จไป บิณฑบาต ประชุม ชน อาราธนา เพื่อ จะให้ ฝน ตก พระองค์ อาไศรย ความกรุณาใน ประชุมชน เสด็จกลับประทับที่ฝั่งสระโบกขรณี ที่ น้ำ แห้ง จะ สนาน พระ กาย ทรง ผลัด ผ้า อันตรวาสก ทรง อุทก สาฎก ชาย ข้าง หนึ่ง คลุม พระองค์ ใน ขณะ นั้น มหาเมฆ ตั้ง ขึ้น มา ข้าง บังฉิมทิศ ยัง ฝนให้ ตกเพียง พอ ประโยชน์ ความ ประสงค์ของ มหาชน ต่อ นั้นไป จึง เปน คำ อธิฐาน ว่า ด้วย อานุภาพ พระพุทธเจ้า นั้น ซึ่ง ยัง ปรากฎ อยู่ ตลอด มา ถึง กาล ประจุบัน นี้ ขอ เทพยเจ้า จง บันดาลให้ ฝน ตกโดย กาล อัน ควร ให้ มั่ง คั่ง สมบุรณ ด้วย ธัญ ผล เสมอไป นี้ เปน ตอน หนึ่ง ต่อไป อีก ตอน หนึ่ง เปน คาถา คำ อธิฐาน เริ่ม ตั้ง ต้น แต่มะหาการุณิโก นาโถ พระพุทธเจ้า ผู้ ประกอบ ด้วย พระ มหากรุณา แล เปน ที่ พึ่ง ของ สัตว์ เปลี่ยน ความ เที่ยว แรก ว่า ยัตถายะ สัพพะปาณินํ ทรง บำเพ็ญ บารมี เพื่อ ความ ต้อง การ แก่ สรรพสัตว์ ขบ ที่ ๒ ว่า หิตายะ สัพพะปาณินํ เพื่อ ประโยชน์ เกื้อ กูล แก่ สรรพสัตว์ ขบ ๓ ว่า สุขายะ สัพพะปาณินํ เพื่อ ความ สุขแก่ สรรพสัตว์ แล้วไป ร่วม ความ ว่า ได้ บันลุ ถึง พระ สัมโพธิญาณ อัน อุดม แล้ว ด้วย วาจา ภาสิต อ้าง พระ กรุณา คุณ ขันธ์ เปน สัตยาธิฐาน นี้ ใน ขบ ต้น ว่า เทโว วัสสะตุธัมมะโต ขอ เทพยเจ้า จง บันดาล ให้ ฝน ตก โดย ธรรม ขบ ๒ ว่า กาละโต โดย กาล ขบ ๓ ว่า ฐานะโส โดย ฐานะ สวด คำ อธิฐาน นี้ เปน สาม ขบ แล้ว จึงว่า ด้วย เรื่อง พระ สุภูต เริ่ม ตั้ง แต่ สุภูโต จะ มะหา เถโร มะหา กาโย มะโห ทะโร เปน ต้น จน ตลอด คำ อธิฐาน ของ พระ เถร เจ้า ตาม ที่ ได้ กล่าว มา แล้ว

ต่อ นั้น ไป ยก คำ อธิฐาน ของ พระยา ปลา ช่อน มา ว่า ตั้ง แต่ อนุสสะระตวา สะตัง ธัมมัง ปะระมัตถัง วิจิน ตะยัง เนื้อ ความ เบื้อง ต้น ซึ่งยังไม่ ได้ กล่าวมา ใจ ความ ว่า ข้าพเจ้า ตาม รลึก ถึง ธรรม ของท่าน ผู้ระงับ ทั้งหลาย คิดค้น หา ประระ มัตถ์ อยู่ ได้ ทำ สัจ กิริยา ซึ่ง เปน ของ เที่ยง ยัง ยืนในโลก คือ จำ เดิม แต่ ข้าพเจ้า รลึก จำ ตนได้ ย่อมไม่ รู้ ไม่ เหน ว่าได้ เคย แกล้ง เบียด เบียน สัตว์ อื่น แม้ แต่ ตัว หนึ่ง ด้วย สัจ วาจา ภาสิต นี้ ขอ ปะ ชุณ ณเทพย เจ้าจง ยัง ฝนให้ ตก เถิด ต่อ นั้นไป ลง ร่วม ความ กับคาถา อะภิต ถะนะ ยังปะชุณ ณะ นิธิง กา กัสสะมาสะยะ ซึ่งได้ กล่าว มา ข้าง ต้น แล้ว ไป ลง ความ ข้าง ปลาย ว่าเอวะรูปัง สัจจะ กิริ ย์ กัตวา วิริยะมุตตะมัง ข้าพเจ้า ทำ สัจ กิริยา ซึ่ง เปนความเพียรอันอุดม อาไศรยกำลังอำนาจ ความ สัจ ให้ ฝน ตกได้ ตาม ปราถนา ธรรม อันใด อัน หนึ่งซึ่ง จะ เสมอ ด้วยความสัจไม่มี การ ที่ ทำ สัจ กิริยาปลดเปลื้อง ตนแลบริสัชย ให้ พ้นมรณไภยได้นี้เปน สัจบารมี ของ ข้าพเจ้า คาถาที่ สวด มี เนื้อ ความ เพียง เท่านี้ เมื่อ สวด มนต์จบ แล้ว จึง สวด ภาณ วารต่อไป ภาณ วาร นั้น สวด สุภูติ สูตร มี ราช บัณฑิต นุ่ง ขาว ห่ม ขาว ชัก ประ คำ อยู่ ที่ ปากสระ คน หนึ่ง ผลัด เปลี่ยน กัน ทั้ง กลาง วัน กลางคืน กว่า จะ เสร็จ การพระราช พิธี ที่ บน เกย ข้าง หอ พระคันธาร ราษฎร์ ตั้ง พระ คันธารราษฎร์ จีน พระม หา เถรแขน ลาย พระ บัว เข็มวามัญ มี ธูป เทียน ดอกไม้ เครื่อง นมัสการ ตาม วัน อย่าง พิธี น้อย ยก แต่ พระ สงฆ์ สวด มนต์

การ พระ ราชพิธี พรุณ ศาตรไม่ มี กำหนด กี่ วัน เลิก สุด แต่เทียนไชยยังยาว อยู่ ถ้า ฝน ยัง ตก น้อย ก็ ตั้ง ต่อไป บาง คราว ถึง ห้า วัน หก วัน จึงได้ เลิก ก็มี เมื่อ เลิก พระ ราชา คณะ ที่ นั่ง ปรก ซึ่ง เปน ผู้ ใหญ่ กว่า ทุก องค์ เปน ผู้ ดับ เทียนไชย พระ สงฆ์ สวด คาถา ดับ เทียนไชย ตาม ธรรม เนียม แต่ ใน เวลา

เลี้ยง พระ เช้า ตลอด จนวัน ดับ เทียนไชย ไม่ มี การ เสด็จ พระราชดำเนินตลอด พระ ราช พิธี เสด็จ พระ ราช ดำ เนิน แต่ เวลา เย็น จน พระ สงฆ์ สวด มนต์ จบ ถ้า ฝน ตก มาก ก็ พระ ราช ทาน รางวัล ตั้ง แต่ องค์ ละบาท จน ถึงองค์ ละ ๔ บาท ตาม ฝน มาก ฝน น้อย อนึ่ง การ พระ ราช พิธีพรุณ ศาตร นี้ไม่ มี กำ หนด ที่ บาง ปี ก็ยก ขึ้นไป ตั้ง กรุง เก่า ใน รัชกาล ประ จุ บัน นี้ ยกขึ้นไป ตั้ง ที่ วัด นิเวศ ธรรม ประ วัติ ครั้ง หนึ่ง

อนึ่ง การ ห้าม ปราม อยู่ ข้าง จะกวด ขัน ใน สิ่ง ซึ่ง ถือ ว่าไม่ บริสุทธิ์ คือ ตั้ง ต้น แต่ พระ เจ้า แผ่น ดิน ซึ่ง จะ เสด็จ ออกไป ทรง ตั้ง สัตยา ธิฐาน ขอ ฝน นั้น ต้อง สรง น้ำ ชำระ พระกาย ด้วย ดิน สอ พอง ให้ หมด จด แล ห้าม มิให้ ถูก ต้อง กาย สัตรี ใน จังหวัด พลับ พลา ซึ่ง วงสายสิญจน์ ก็ ห้าม มิให้ ผู้หญิง เข้าไป ถ้า การ พระ ราชพิธี พรุณศาศตร์ ครั้งใด ก็ เปน การ เดือด ร้อน ของ พระ เจ้า ลูก เธอ ที่ เปน พระ ราช บุตรี นั้น ก็ต้อง ห้ามไม่ให้ ตาม เสด็จ ตั้ง แต่ รัชกาลที่ ๔ มา ทุก ครั้ง ถึง พระ สงฆ์ที่ จะ สวดมนต์ ใน การ พระราช พิธี ก็มีหมายให้ตั้ง ที่ สรง น้ำ แต่ จะ รวม เสีย ทุก ๆ ประ การได้ไม่ ทราบ บัน ดา ผู้ ที่ จะ เกี่ยว ข้องใน การ พระ ราช พิธี ตลอด จน ช่าง นั้น ก็ บัง คับ ให้ ชำ ระ กายให้ หมด จด ทั่วไป ถ้า ฝน แล้งใน ปีใด ราษฎร ทั้ง ปวง ก็ บ่น หา ว่า เมื่อไร จะ ตั้ง การ พระ ราช พิธี เจ้า นาย แล เสนา บดี ผู้ ใหญ่ แต่ ก่อน ๆ ก็ พอ ใจ เปน ธุระ กราบ ทูล ตัก เตือนให้ตั้ง การ พระ ราช พิธี มี อยู่ เนือง ๆ แต่ ปรกติ นั้น พระ เจ้า แผ่น ดิน ทรง ฟัง ราย งาน น้ำ ฝน ต้นเข้าอยู่เสมอ เมื่อทรง เห็น ว่าฝนไม่ ปรกติ ตามฤ ดู กาล สม ควร จะ ตั้ง พระ ราช พิธี ก็ โปรด ให้ ตั้ง พระ ราช พิธี ไม่ ทัน มี ผู้ กราบ ทูล ตัก เตือน ฤๅ ร้อง หา นั้น โดย มาก การ พระ ราช พิธี พรุณ ศาศตร์ นี้ เปน ที่ ชอบใจ ของ ราษ ฎร ชาวนา มัก จะ คอย สังเกต ว่า ถ้า ตั้งพระราชพิธี ฝน มี บริบูรณ์

ก็ เปน ที่ อุ่น ใจโจท กันไปไม่ ใคร่ จบ ถ้า ฝน ชัก ข้อง ก็ มัก จะ บ่น หนัก อก หนักใจไม่ใคร่ สบายไป พระ ราชพิธี พรุณ ศาตร จึ่ง เปน เครื่อง ประ คองใจ ของ ราษฎร ให้ เปน ที่ ชื่น ชม ยิน ดี มี ความ นิ ยม อยู่ โดย มาก จึ่ง เปน พระ ราช พิธี ยังยืน มา ด้วย ประ การฉนี้

อนึ่ง ข้าพเจ้า ลืม กล่าว ถึง การ บูชา ขอ ฝน อีก อย่าง หนึ่ง ซึ่ง ได้ ลง พิมพ์ ไป เสียแล้ว จะแซกไม่ ทัน การ บูชา เช่น นี้ จะมี มาแต่ ครั้งใด ก็ ไม่ ปรากฎ แต่ ดู เหมือน จะมี มาช้า นาน เปน ของโบราณ จนใน คำให้การ ขุน หลวง หาวัด ก็ ได้มี กล่าว ถึง ว่า "ถ้า ฝนไม่ ตก ให้ เอา ตำโอง การ ออก อ่าน ฝนก็ ตก" ดังนี้ ตำโอง การ นี้ เห็นจะไม่ ใช่ เรื่อง อื่น เสีย แล้ว คง เปน ตำรา ที่ จะ ว่า ต่อ ไป นี้ เอง บาง ที่ จะเกิด ขึ้นใน แผ่นดิน บรมโกษ นั้นเอง ก็ จะได้ ด้วย ตั้งแต่แผ่น ดิน พระเจ้า ทรงธรรมมา เรื่องเคกๆ เบ้าๆ เชื่อข้างต่ออะไรยับเยินมีมาก ยิ่งชั้น หลัง ลง มา ดู ยิ่งหนักแก่ มือขึ้น ไป จน จะ เกือบไม่ เปนชิ้นได้ เหมือนโยคี คน หนึ่ง ที่ จด หมาย ชื่อไว้ว่า อาคมกราน สัญญา ศรี เล่า ว่า ตัว บวช เปนโยคี แล้ว ออก เดิน ป่ามา ได้ พบ เมือง ถึง สอง ร้อยเศษ เห็น หงษ์ กินร นาค เมือง หนึ่งไถ นา ด้วย หนู แล จามรี เห็น ลิงใหญ่ ตาแ ดง เหมือน แสงไฟ มี บริวาร ประมาณ สัก ห้า พัน เศษ ได้ เห็น ศาล วามสูร มี ขวาน แลได้ ไป ที่ สังข เมฆาชาร มี ดอก บัวที่ตูมโต เท่า บาตร ที่ บานโต เท่าดุม เกวียน ได้พบ ฤๅ ษี กอด ต้นไม้ บริ กรรม อยู่ จน เล็บ ยาว ถึง ตัว บาง องค์ นก กระจอกก็ อาไศรย ทำ รัง อยู่ ใน หนวด ลาง องค์ นั่งอยู่ กับพื้น แผ่นดิน ใบไม้ หล่น ลงมา จนมิด กาย แล้ว ยัง บอกต่อไป ว่า มี อีกมาก จะพรรณาไป ก็จะยาว ถ้อยคำที่โยคี แจ้งความ นี้เปนที่ น่า เชื่อถือไม่ ควร ที่ จะสงไสย เลย เพราะ พระเจ้า แผ่นดินได้รับ สั่งให้ พระราชวัง เมือง ไป ซักไซ้ ไต่ ถาม แกล้งกระหลบ ทบทวน หลายอย่าง ก็แจ้งความ ยั่งยืน

ไม่พ้นเพื่อนแฝงแคลง อายุโยคีนั้นกว่าร้อยปี ผมยาวกว่าสี่วา กินแต่ผลไม้เปนอาหาร กำลังกายสิทธิ์แลฌานนั้นแก่กล้านัก โยคีนั้นอยู่ที่วัดนางแมนนอกกรุงคือนอกกำแพงเมือง นี่แลถ้อยคำของขุนหลวงหาวัดคือเจ้าฟ้าอุทุมพร กรมขุนพรพินิจ ที่เปนกรมพระราชวังแล้วเปนเจ้าแผ่นดิน ทรงเชื่อถือมั่นคงเช่นนี้ พอจะเปนตัวอย่างให้เห็นได้ว่าในเวลานั้นผู้มีบันดาศักดิ์ใหญ่ก็ดี ผู้มีบันดาศักดิ์น้อยก็ดี ที่อายุมากก็ดี อายุน้อยเช่นขุนหลวงหาวัดนี้ก็ดี จะเชื่อถือแลมีความรู้หลักเปนประการใด ข้าพเจ้าจึ่งสามารถที่จะประมาณเอาว่า ถ้าตำราขอฝน เช่นจะว่าต่อไปนี้ จะเกิดขึ้นในแผ่นดินพระบรมโกษเองก็เห็นจะได้ ตำรานั้นเลื้อยเจื้อยเปรอะอย่างยิ่ง ได้ทำการบูชาแซกในพระราชพิธีอยู่แต่ก่อนนั้น คือในเวลาพระราชพิธีพรุณสาตรบ่าย ๓ โมง พราหมณ์เชิญฤๅษีกไลยโกฏินั่ง ๑ ยืน ๒ มาตั้งที่แท่นกลางแจ้งน่าหอพระราชพิธีเก่าในพระบรมมหาราชวัง มีเครื่องบูชาธูปเทียนเข้าตอกดอกไม้ จัดลงตระบะเครื่องบูชาเหมือนอย่างบริขารกระฐิน แล้วขุนหมื่นพราหมณ์อ่านเทพชุมนุมจบ ๑ เป่าสังข์สองคน อ่านวันละสามจบทุกวัน แล้วตั้งรูปพระฤๅษีนั้น ผึ่งแดดตรำฝนไว้ตลอดพระราชพิธี

การที่จะอ่านเทพชุมนุมนี้ มีข้อบังคับไว้ว่า เมื่อจะตั้งวัธยายพระมหาเทพชุมนุมนี้ ให้นมัสการเปนบัญจางคประดิษฐ ตั้งนโมสามจบ แล้วว่าพระไตรสรณาคมแล้วจึ่งว่าคำนมัสการพระศิวลึงค์อีกสามจบ แล้วตั้งอธิฐานปราถนาก่อนแล้วจึ่งอ่าน ในเรื่องเทพชุมนุมนั้น ขึ้นต้นขอนมัสการพระรัตนไตรย แลนมัสการคุณพระพุทธชินราช พระพุทธชินศรี พระศรีสักยะมุนี พระพุทธรูป พระสถูป พระศรีมหาโพธิ พระพุทธเจ้าทั้งห้าพระองค์ พระศรีอริยเมตไตรย พระพุทธเจ้าอีก ๒๘ พระองค์แลพระพุทธเจ้าสามัญพระองค์ แล

พระธรรม แปด หมื่น สี่ พัน พระธรรม ขันธ์ พระ แก้ว พระบาง พระแก่นจันทน์ พระพุทธ สีหิงค์ แล้ว ต่อไป ออก ชื่อ พระ อรหันต์ เปนต้น เลอะ ไป จับ ชื่อ พระพุทธ เจ้าแต่ก่อน ๆ แล้วไปลงนวโลกุตร ธรรม บีติ ๕ กรรมฐาน๔๐ วิปัสนา ๔๐แล้ว ไหว้ พระพุทธบาท อันมีในสถานที่ต่างๆ ทั้งพระจุฬามณี พระเชตวัน พระรัตนบัลลังก์ ภายใต้ พระศรี มหาโพธิ พระศารีริกธาตุ พระบังเจกโพธิ แล้วไหลไปพระสิริสุทโธทน พระสิริ มหา มายา แล้วไป ออก ชื่อกษัตรโสฬศ บางองค์ ซึ่งได้ อุปถัมภ์ พระพุทธ สาสนา ตลอด ลงมา จน พระเจ้าศรี ธรรมาโศกราช แล้ว ออกชื่อ เทวดา พราหมณ์ ๆ ทั้ง พระอิศวร พระนารายน์ พระอุมา เปนต้น อีกมาก หลาย องค์ จน ถึง เทวดา นพ เคราะห์ แล เทวดา ที่ รู้จัก ง่าย ๆ เช่น นาง มณี เมขลา เปน ต้น แล ภุม เทวดา แล ชั้น กามา พจร ๖ พรหมโลก อีก ๑๖ ออก ชื่อ ตลอด เชิญ พระอินทร์ แล มเหษี ทั้ง ครัว ท้าวโลก บาล พระยา ยมราช นาย นิริย บาลโชมด ฟ้า ฝ่ายักขินี แล ปู่เจ้า ต่าง ๆ มี สมิง พราย เปนต้น เทวดา แล ยักษ์ ที่เปนอารักข เทวดา แล เทวดาตีนพระเมรุ เลยไปจนถึงปลาตเทียนทองช้างน้ำ ต้นไม้ ประจำ ทวีป แล้วจึงนมัสการพระฤาษี ที่อยู่ในป่าหิมพานต์แปดหมื่นสี่พันที่ออกชื่อก็หลายองค์ มี ฤๅ ษี กไลย โกฏิ เปน ต้น แล้ว เลย ไป ถึง เพทยาธร กินรอไร ๆ อย่าง ยี่ โถกราฬี ไตรภูม แล้ว ไป หา สัตว์ ซึ่ง มี ฤทธิ์ คือ ช้าง เอราวรรณ ช้าง ฉัททันต์ อุโบสถ อัฐทิศ ราชสีห์ แล้ว ไป จับ เรื่อง จักรพรรดิ แล เจ้า แผ่น ดิน ใน เรื่อง นิทาน ราม เกียรติ อุณรุท เช่น ท้าว ทศรถ บรมจักร กฤษณเปน ต้น จน ถึง ท้าว พระยา วานร แล ยักษ เช่น ทศกรรฐ มูล พลำ ผก ลำ พาที มี ชื่อ ตาม แต่ จะ นึก ได้ หมด ชื่อ เหล่า นี้ แล้ว จึง ต่อ ว่า เทวดา ว่า เมื่อ พระ พุทธเจ้า จะเข้า สู่ ปรินิพพาน ได้ฝาก พระพุทธสาสนา ไว้ แก่ เทวดา ประจำ ทวีป ทั้ง สี่ มี พระ อินทร์ เปน ต้น ได้ รับ ปฏิญาณ ว่า จะช่วย ค้ำ ชู พระ สาสนา

พระสัพพัญญูถ้วนห้าพันพระวสา บัดนี้มีเข็ญร้อนทุกเส้นหญ้าทั่วทุกสรรพสัตว์ ขัดฟ้าฝนไม่ตกลงมาตามฤดูบุราณราชประเพณี มีวิบัติต่าง ๆ ผิดอย่างบุราณราช ผิดพระพุทธโอวาทให้เคืองได้ฝ้าพระบาท พระบรมเมศวรบรมนารถ บัดนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว จึงใช้ให้ข้าพเจ้ามาทำพิธี ร่ายพระมนต์มหาจินดา ต่อนั้นไปบ่นพึมพำ ถึงพระมหาบุรุษลักษณพระไตรสรณาคม เมตตาพรหมวิหาร ไตรลักษณญาณแลอะไรต่าง ๆ ขอให้กำจัดวิบัติราชไภยโจรไภยอัคคีไภยอุทกไภยจรรไรทั้งปวง แล้วเชิญพระกรรมฐาน ๔๐ วิปัสนา ๔๐ ลงอยู่ในศีศะ ท้าวมหาพรหมอยู่หน้าผาก พระอินทร์อยู่แขนซ้าย พระนารายน์อยู่แขนขวา แม่น้ำพระคงคามารองดวงใจ แล้วซ้ำเอาพระเสาร์มาไว้ข้างซ้าย เอาพระนารายน์มาไว้ข้างขวา แล้วเอาพระอังคารไปไว้ข้างซ้าย เอาพระอาทิตย์มาไว้เปนตัว เอาพระอิศวรมาไว้ในดวงใจ ทำการสิ่งใดให้สำเร็จดังปรารถนา แล้วขอคุณพระมหากษัตริย์แลเทวดาให้มาประสิทธิ์ลงท้ายกลายเปนคาถาไม่เปนภาษาคนสองสามคำแล้ว ก็จบผุบลงไปเฉย ๆ อยู่ข้างจะเร่อร่าเปนของคนเดน ๆ อะไรแต่งขึ้นเรื่องเดียวกับสรเสริญจรเข้ ฤๅบัดพิตม์ติดแสลง แต่เล่าย่อ ๆ มานี้ก็ดูบ้าพอใช้อยู่แล้ว ขอยุติเสียที แต่การบูชาเช่นนี้เดี๋ยวนี้ไม่ได้ทำมาเสียนานแล้ว นับว่าเปนตำราสูญ

คำตักเตือน

การพิธีฝนอย่างน้อย มหาดเล็กต้องคอยรับเทียนนมัสการประจำวันแลเทียนพานตามเคยไปถวายที่เกยบนหอพระ ภูษามาลาคอยถวายพระสุหร่ายแลแป้งทรงเจิม สนมคอยถวายเทียนชนวนตระบะมุกในหอพระ มหาดเล็กต้องถวายเทียนพานด้วยอีกครั้งหนึ่ง

พระ ราชพิธี ใหญ่ ภุษา มาลาจง อย่าได้ลืม เทียนทองสำหรับ จุดเทียนไชย แต่ก่อน เคย ขาด มา มี ตัว อย่าง มหาด เล็ก อย่า ลืม โคมไฟฟ้า แล้วให้ คอย ถวาย เทียน พาน ภุษา มาลา ถวาย พระ สุหร่าย แล ทรงเจิม เสด็จขึ้นหอ พระ ฝ่า ที่ มหาด เล็ก ภุษา มาลา สนม เหมือน พระ ราชพิธี น้อย แล้วให้มหาด เล็ก คอย เชิญ เสด็จ พระ เจ้า ลูก เธอ แล ถือ พานเทียน ตาม ไป จุดเครื่องนมัสการ เทวรูป ที่ พลับ พลา น้อย ด้วย ทุก วัน

อนึ่ง ใน การ พระ ราช พิธี พรุณ ศาตร ใหญ่ เสด็จ พระ ราชดำ เนินออกทรง จุด เทียน เครื่องนมัสการ ทอง ใหญ่ ในพระ อุโบสถ วัดพระ ศรีรัตน สาศดาราม ก่อนแล้ว จึง เสด็จ พระ ราชดำ เนิน พลับ พลา ท้อง สนามหลวง ทุกวัน มี พานเทียนสำหรับ วัด พระ ศรี รัตนสาศดาราม ซึ่ง มหาดเล็ก เคยถวาย ด้วย

การพระราชกุศลในวันประสูตรแลสวรรค์คต

การ พระราชกุศล อย่างนี้ มี กำหนด ตาม วัน ซึ่ง ตรง กับวันประสูตร แล สวรรค์ คต ของพระบรมอัษฐิ แลพระอัษฐิ นั้น ๆ รายไปตามเดือนวันต่าง ๆ กัน แต่ข้าพเจ้า ลืมเสียหา ได้ กล่าวตามรายเดือน ที่ได้ บำเพ็ญ พระราชกุศลนั้น ไม่ ครั้น เมื่อ นึก ขึ้น ได้ แล้ว ก็ คิด เห็น ว่า การ พระราชกุศล นั้น เปนแบบ เดียว กัน ทุก ครั้ง เปน แต่ต่าง วันกัน ไป เท่า นั้น ควร จะรวม ว่าใน ที่ แห่งเดียว เหมือน อย่าง เปลื้อง เครื่อง พระมหามณี รัตนปฏิมากร ได้ จึ่งได้ รอไว้ จน เดือน เก้า ซึ่ง เปน เดือน สวรรค์ คต พระบาท สมเด็จ พระพุทธยอด ฟ้า จุฬาโลกย์ นับ ว่าเปน ที่ หนึ่ง แล เปนเดือน ที่ มี การ น้อย พอ จะแทรก แซงได้

การ พระ ราชกุศล เรื่อง นี้ พึ่งเกิด มีขึ้น ในรัชกาล ที่ ๔ การ ที่ ทำ นั้น เปน การ ข้างใน คือ เชิญ พระบรม อัษฐิ ไม่ ต้อง มี ประโคมกลองชนะ ด้วย พระราชประสงค์ จะให้ เปน แต่การ เงียบ ๆ จึ่ง ได้ ทำ ที่ พระ ที่ นั่งไพศาล ทักษิณ ตรง หอ พระอัษฐิ ลงมา เหมือน ทำในหอ พระ อัษฐิ เอง การ ที่ จัด นั้น พระ บรม อัษฐิ ตั้ง แว่น ฟ้า ทองคำ สองชั้น บุษบก ทองคำ มี เครื่อง สูง บัง แซกตั้ง เครื่อง ราชู ประโภค บริโภค บนม้า ทองใหญ่ สอง ข้าง แว่น ฟ้า เครื่อง นมัสการ โต๊ะ ทองคำ ลงยา ราชาวดี มีเครื่องทอง น้อย สำหรับ พระบรมอัษฐิสำรับ ๑ ถ้า มี พระอัษฐิ ใช้พานทอง สองชั้นใหญ่รอง ตั้ง บนโต๊ะจีน ม้า นมัสการ ทอง น้อย อีก สำรับ ๑ โยง พระภูษา เส้น หยาบ ให้ เนื่อง กัน กับพระบรมอัษฐิ พระภูษา โยงใหญ่รอง พาน มหา กฐิน มี แต่ฉเพาะ ที่ พระ บรม อัษฐิ ตั้ง โต๊ะ

หมู่ที่ผนัง ต้นหุ้ม กลอง ตรง รูป พระเทวะ กรรม์ ตั้ง พระพุทธ รูป ประจำ พระชนม์ พรรษา วัน ของ พระบรมอัษฐิ แล พระอัษฐิ พระสงฆ์ ซึ่งใช้ ในการ พระราชกุศลนี้ มี กำหนด พระบรม อัษฐิ ๑๐ รูป พระอัษฐิ ๕ รูป แต่ถ้าพระอัษฐิแยกออก ต่าง หาก ใช้สิบรูป แต่ เปนการเปลี่ยน แปลงตามสมัยรัชกาลอยู่ดังนี้

คือ เมื่อ รัชกาลที่ ๔ พระ บาทสมเด็จ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ทำวัน ประสูตรคราว ๑ วันสวรรคตคราว ๑ พระสงฆ์คราวละ ๑๐ รูปไตร ๆ ๑ ผ้าขาว ๙ พับ กรม สมเด็จ พระอมริน ทรามาตย์ มารวม พร้อม กัน กับพระบาท สมเด็จ พระ พุทธยอดฟ้า จุฬาโลกย์ พระสงฆ์ คราว ละ ๕ รูป ผ้าไตร คราว ละไตร ผ้าขาวคราว ละ ๔ พับ

พระบาท สมเด็จพระพุทธเลิศหล้า นภาไลย ทำทั้ง วันประสูตรแลวันสวรรคตพระสงฆ์ คราว ละ ๑๐ รูป ผ้า ไตร คราวละ ๑๐ ไตร

พระบาท สมเด็จ พระนั่ง เกล้า เจ้าอยู่หัว มี เลี้ยง พระ สวด มนต์ มี เทศนาแต่ วัน ประสูตร วัน สวรรคต สดับปกรณ์ พร้อมด้วยกาลา นุกาล พระที่ นั่งอมรินทร์วินิจ ฉัย พระสงฆ์ คราวละ ๑๐ รูป ไตรคราว ละไตร ผ้า ขาว คราว ละ ๙ พับ กรม สมเด็จ พระศรี สุลาไลย มี แต่ คราว ที่ พร้อม กับ วันประสูตรพระบาท สมเด็จพระ นั่ง เกล้า เจ้า อยู่ หัว พระสงฆ์ ๕ รูป ผ้าไตร ๆ ๑ ผ้าขาว ๔ พับ

กรมสมเด็จ พระศรี สุริเยน ทรามาตย ทำตาม วัน ประสูตร แลวันสวรรคตของ ท่าน ไม่ ได้รวม ในการ พระ บรมอัษฐิ พระ บาท สมเด็จ พระ พุทธเลิศ หล้าใช้พระ สงฆ์ คราว ละ ๑๐ รูป ผ้า ไตร คราว ละ ๑๐ ไตร แปลก แต่ ที่ ตั้งพระอัษฐิ ใช้ โต๊ะ จีน พระอัษฐิ รองพานสองชั้น ใหญ่ มี เครื่อง อุปโภคบริโภคตั้ง สองข้าง พระภูษาโยงใหญ่ ใช้ พาน มหากฐิน เครื่อง นมัสการ ใช้ โต๊ะถมพาน ทอง สอง ชั้น มี เครื่อง ทอง น้อย สำรับ ๑

แต่ครั้น เมื่อ ถึงรัชกาล ประจุบันนี้ พระอัษฐิ กรม สมเด็จ พระ ศรี สุริเยน ทรามาตย ยกไป ทำ พร้อม กับ พระ บรมอัษฐิ พระบาท สมเด็จ พระพุทธเลิศ หล้า นภาไลย พระ บรม อัษฐิ ใช้ ผ้า ไตร คราว ละ ไตร ผ้า ขาว คราว ละ ๑๙ พับ พระอัษฐิ ใช้ผ้าไตรคราวละไตร ผ้า ขาว คราว ละ ๔ พับเหมือนอย่างพระบาท สมเด็จ พระ พุทธยอดฟ้า จุฬาโลกย แล กรม สมเด็จ พระอมริน ทรามาตย

เพิ่ม การ พระราช กุศล วันประสูตร แล วัน สวรรคต พระบาทสมเด็จ พระ จอม เกล้า เจ้า อยู่ หัว แลกรมสมเด็จ พระเทพศิรินทรามาตย ขึ้น ใหม่ แต่วันประสูตร แล วัน สวรรค์คต พระบาท สมเด็จ พระ จอม เกล้า เจ้า อยู่ หัว พ้อง กับ การ พระ ราชกุศล ออก พรรษา การ ออก พรรษา แต่ ก่อน เคย เลี้ยง พระสงฆ์ อยู่ วัน ละ ๒๐ รูป ทั้ง ๒ วัน แล้ว พระสงฆ์ที่ ทำบุญใน การ พระบรม อัษฐิ จะลดลง เปน ๑๐ รูป ตาม แบบ เดิม ก็ ไม่ ควร จึ่ง ได้ คง เปน วัน ละ ๒๐ รูป ผ้า ไตร เปน วันละ ๒๐ ไตร เชิญ พระบรมอัษฐิ ออกตั้ง สดับปกรณ ที่ พระ ที่ นั่ง อมรินทร์ วินิจ ฉัย ซึ่ง เปน ที่ เลี้ยง พระ ในการ ออก พรรษา อยู่ เดิม นั้น จึ่ง ต้อง กลายเปน มี ประโคม แตรสังข์ ม โหรธึก กลอง ชนะ เปน การนอก พระราชวังแปลก ไปงาน หนึ่ง แต่ กรม สมเด็จ พระเทพศิรินทรา มาตย์ คง ใช้ตาม แบบ กรม สมเด็จ พระศรี สุริเยน ทรา มาตย์ ซึ่งในรัชกาลที่ ๔ นั้น

ใน การ ทำ บุญ พระ มอัษฐิ แล พระอัษฐิทั้งปวง นี้ มีสดับปกรณ์ ๒๐๐ รูป ใน เวลา พระสงฆ์ ฉันแล้ว เวลา ค่ำ สวด มนต์ จบ มี เทศนากัณฑ์ ๑ เครื่อง กัณฑ์ ผ้า จีวร เนื้อ ดี ผืน ๑ รูป ๑๐๐ เทียน ๑๐๐ หมากพลู แลสิ่ง ของ เครื่อง บริโภคต่าง ๆ เงิน ติด เทียน ๓ ตำลึง เหมือน กัน ทุก ครั้ง เว้นไว้ แต่ พระบาท สมเด็จ พระ จอม เกล้า เจ้า อยู่ หัว ใน กลาง เดือน ๑๑ เคย มี เทศนา วิเศษ เครื่อง กัณฑ์ ไตร แพร บริกขารกฐิน เงินติด เทียน ๑๐ ตำลึง อยู่ แล้ว จึ่ง ได้ คง ไว้ตาม เดิม

การ ที่ ทำ นั้น เวลาเช้า เลี้ยง พระสงฆ์ เมื่อ รัชกาล ที่ ๔ ไม่ โปรดใน การ ที่ พระ เจ้า แผ่น ดิน ทรง ถวาย สำรับ เปน สังฆทาน พระ สงฆ์ รับ สาธุ แล อปโลก แล้ว จึ่ง ทรง ประเคน ซึ่ง เปน ธรรมเนียม มี มา ทุก รัชกาล แต่ ก่อน ๆ ด้วย ทรง เห็น ว่าของ ที่ พระสงฆ์ ฉันไม่หมด เหลือ ไปให้ลูก ศิษย์ กิน เปน กินของ สงฆ์ พระสงฆ์ผู้ ที่ รับ แล ที่ ให้ นั้น ต้อง อาบัติ จึ่ง ได้ ทรง เลิก เสีย เวลา พระสงฆ์ ถวาย พร พระ จบ ลง ก็ ทรง ประเคน ที่ เดียว เปน ส่วน บุคคลิก แต่ ใน การ ทำ บุญ พระอัษฐิ เช่น นี้ เคย ทรง เปน การ พิเศษ อย่าง หนึ่ง คือ มี คน โท กรอก น้ำ ด้วย เครื่อง ทรง ถือ ลง มา ด้วย เวลา พระสงฆ์ ถวาย พร พระ จบ แล้ว สดับปกรณ ผ้าไตร ผ้า ขาว พับ พระสงฆ์ กลับ ไป นั่ง ที่ เรียบ ร้อย แล้ว จึ่ง เสด็จ พระราช ดำเนินไป ที่ ต้น แถว ทรง ริน น้ำ ลง ใน ถ้วย แก้ว แล้ว รับ สั่ง ด้วย ภาษา มคธ ข้าพเจ้า ไม่ เข้า ใจ ว่า กะไร แล ไม่ สนใจ จะ ฟัง ด้วย เห็น แต่ เมื่อ จบ ลง แล้ว ทรง ประเคน ถ้วย น้ำ นั้น พระสงฆ์ รับ ไป ลูบ หน้า บ้าง ริน ลง ใน ขัน น้ำ บ้าง ส่ง ต่อ ๆ กัน ไป จน ตลอด แถวแล้ว จึ่ง ได้ ทรงประเคน แต่ มา ใน แผ่นดิน ประจุบัน นี้ ข้าพเจ้า ไม่ เข้าใจ ก็ ไม่ ได้ ทำ อย่าง นั้น เลย เปน แต่ ประเคน สำรับ ตาม ธรรมเนียม เมื่อ พระสงฆ์ ฉัน แล้ว ใน ชั้น หลัง ๆ ทรง จัก เงิน ที่ สำรับ แจก เจ้า นาย แล เจ้าพนักงาน ออก พระราช ทานให้สังฆ การี ถวาย พระสงฆ์ องค์ ที่ มา ฉัน องค์ ละ สลึง ก็ เคย เปน ตำรา ชาว คลัง จัด มา พอ ครบ องค์ ละสลึง ต่าง หาก พระ ที่ ฉัน กลับไป แล้ว จึ่งได้ สดับปกรณ ราย ร้อย มี สวด มาติกา ถวาย ยะถา อีก ครั้ง ๑ พระราช ทาน เงิน สดับปกรณราย ร้อย สำหรับ พระสงฆ์ รูป ละเฟื้อง ให้ สังฆการี แล้ว พระราช ทาน แจก พระบรม วงษานุวงษ แล ข้าราชการ ที่ เนื่อง ใน พระวงษ เสมอ องค์ ละสลึง เหลือ นั้น พระราชทานให้ เจ้า นาย องค์ ใด องค์ หนึ่ง ซึ่ง เปน ผู้ บังคับ เจ้าพนักงาน บาง

กรม มี กรมหมื่นอุดม รัตนราษี ซึ่ง บังคับ กรม สังฆการี เปนต้น ให้ แจก เจ้าพนักงาน ที่ เกี่ยว ข้อง ใน การ ทำ บุญ นั้น ทั่ว ทุก กรม เปน เสร็จ การ ใน เวลา เช้า ครั้น เวลา ค่ำ พระสงฆ์ ที่ ฉัน เวลา เช้า นั้น มา สวดมนต์ อีก เวลา หนึ่ง ไม่ได้ ทรง ศีล สวด ธัมมจักกัปปวัตนสูตร จบ แล้ว มาติกา ต่อ ภาย หลัง มาใน รัชกาล ประจุบัน นี้ เมื่อ หนังสือ สวด มนต์ ปีมโรงโทศก ออก แล้ว วัน ประสูตร จึ่งได้ สวด ธัมมจัก กัป ปวัตนสูตร วัน สวรรคต สวด อนัตตลักขณสูตร เมื่อ สวด มนต์ จบ แล้ว สดับปกรณ ผ้า เช็ด ปาก ธูป เทียน แล ทรง ประเคน หมาก พลู ใบ ชา แล้ว พระสงฆ์ ที่ เทศนา เข้า มา นั่ง เข้า แถว พระสงฆ์ ที่ สวด มนต์ นั้น เวลา ที่ พระเทศน์ เข้ามา รับ สั่งให้ พระเจ้าลูกเธอ ไป เชิญ เสด็จ เจ้า นาย ข้าง ใน ขึ้นไป ทรง ธรรม ที่ ชาน พัก มี โต๊ะ ดอกไม้ ธูป เทียน เครื่อง นมัสการ ด้วย ทุก องค์ เวลา เทศน์ จบ สดับปกรณ ผ้า จีวร ของ หลวง แล้ว เจ้านาย ฝ่ายใน ถวาย ผ้า สบง หมาก พลู ธูป เทียน องค์ ละ สำรับ การ ที่ ถวาย ของ พระ ใน ประจุบันนี้ ยัง คง อยู่ แต่ เครื่อง นมัสการ นั้น เจ้านาย ชั้น หลัง ท่าน จะ ทรง เห็น เร่อ ร่า รุง รัง อย่างไร ดู เลิก หายไป เงียบ ๆ ไม่ มี เหตุ การ อันใด พระสงฆ์ ที่ สวด มนต์ รับ สัพพี อดิเรก ถวาย พระพร ลา กลับ พร้อม กัน กับ พระเทศน์ เปน เสร็จ การ ใน เวลา ค่ำ

แต่ การ ทำ บุญ พระอัษฐิ ใน ชั้น หลัง ตั้ง แต่ พระ พุทธ มณเฑียร แล้ว เสร็จ ย้ายไป ทำ ที่ พระพุทธ มณเฑียร มุข เหนือ ตาม พระราช ประสงค์ ใน พระบาท สมเด็จ พระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วย เรื่อง ที่ ทรง พระราช ดำริห์ จะให้ พระพุทธมณเฑียรไม่ เปน ที่ ร้าง เปล่า แล จะให้ เปน ที่ เก็บ แว่น ฟ้า แล บุษบก ทอง คำ ไม่ ต้อง ให้ยก ไป ยก มา ซึ่ง เปน เหตุ ให้ ชำรุดทรุดโทรม มาก นั้น การ พระราช กุศล ทั้งปวง ก็ คง อยู่ ตาม เดิม เปน แต่ เปลี่ยน ที่ เท่า นั้น

กำหนด วัน ทำ บุญ พระ บรม อัษฐิ แล ราย วัด พระสงฆ์ ซึ่ง ใช้ประจำ อยู่ ใน การ พระบรมอัษฐิ พระอัษฐิ ดังนี้ พระบาท สมเด็จ พระพุทธ ยอด ฟ้า จุลาโลกย์ วัน ประสูตร เดือน ๔ แรม ห้า ค่ำ พระสงฆ์ วัด พระเชตุพน วัน สวรรค์คต เดือน ๙ แรม ๑๓ ค่ำ พระสงฆ์ วัด พระเชตุพน บ้าง วัดสระเกษ บ้าง กรม สมเด็จ พระอมรินทรามาตย์ พระสงฆ์ วัด รัชฎาธิฐาน พระบาทสมเด็จ พระพุทธเลิศหล้า นภาไลย วันประสูตร เดือน ๔ ขึ้น ๗ ค่ำ วัน สวรรค์คต เดือน ๘ แรม ๑๑ ค่ำ ถ้าเปน อธิกมาศใช้เดือน ๘ อุตราสาธ พระ สงฆ์ วัด อรุณราชวราราม กรม สมเด็จ พระศรีสุริเยนทรามาตย์ พระสงฆ์วัด เขมาภิรตาราม พระบาท สมเด็จ พระนั่งเกล้า เจ้าอยู่หัว ประสูตร เดือน ๔ แรม ๑๐ ค่ำ พระสงฆ์วัดราชโอรส สวรรค์คต เดือน ๕ ขึ้นค่ำ ๑ พระ สงฆ์ วัด สุทัศนเทพวราราม กรม สมเด็จ พระศรีสุลาไลย พระสงฆ์ วัด หนัง กรม สมเด็จพระเทพ ศิรินทรามาตย ประสูตร เดือน ๘ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ถ้า เปน ปี อธิกมาศ ก็ ใช้เดือน ๘ อุตราสาธ สวรรค์คต เดือน ๑๐ ขึ้น ๕ ค่ำ พระสงฆ์ วัด เทพศิรินทราวาศ ทั้ง สอง คราว แต่ พระบาท สมเด็จ พระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว นั้น วัน ประสูตร แล วัน สวรรค์คต ติด กัน อยู่ คือ ประสูตร เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๔ ค่ำ สวรรค์คต เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ จำนวน พระสงฆ์ ก็ มาก ถึง ๔๑ รูป แล พระสงฆ์ ที่ เคย นั่งใน การ ออก พรรษา แต่ ก่อน ก็ เคย ใช้ พระราชาคณะ วัด ต่าง ๆ กรม สมเด็จ พระบำราบปรปักษ์ จึ่งได้ ทรง เบิ๊ค วัน ประสูตรให้ เปน พระสงฆ์ วัดต่าง ๆ แต่ เลือก วัด ที่ได้ ทรง สถาปนา บ้าง ทรง ปฏิสังขรณ์ บ้าง คือ วัด โมลีโลกย วัดมหาพฤฒาราม วัดไชยพฤกษ มาลา เปนต้น ต่อ วัน สวรรค์คต จึ่ง ได้ ใช้วัด ราชประดิษฐ ทั้ง วัด พระสงฆ์ ที่ ถวาย เทศน์ ก็ อยู่ ข้าง จะ เกือบ ประจำ ตัว เปน พระสงฆ์ ใน วัด ที่ ทรงสร้าง บ้าง เปน หลาน เธอ ใน รัชกาล นั้น บ้าง

คำ ตัก เตือน ใน การ พระราช กุศล เรื่อง นี้ ถ้า เปน แต่ ก่อน ก็ จะ ต้อง เตือน เรื่อง ตั้ง เครื่อง นมัสการ แต่ ใน ประจุบันนี้ ตั้ง เครื่อง นมัสการ เสีย เสร็จ แล้ว ก็ ไม่ ต้อง มี อะไร เตือน ยัง มี อยู่ อย่าง เดียว แต่ ถ้า พระ อัษฐิ ออก พร้อม กับ พระบรม อัษฐิ เครื่อง ทอง น้อย ที่ ตั้ง อยู่ บน โต๊ะ จีน น่า พระ อัษฐิ แปล ว่า สำหรับ เจ้าแผ่นดิน นมัสการ พระอัษฐิ มิใช่ สำหรับ พระอัษฐิ ทรง ธรรม ซึ่ง ควร จะ จุด ใน เวลา ทรง จุดเทียน เครื่อง นมัสการ ทรง ธรรม เครื่อง ทอง น้อย น่า พระ อัษฐิ เช่นนี้ ต้อง ทรง จุด ก่อน น่าพระสงฆ์ ขึ้น ฤๅ เวลา สวดมนต์ มหาดเล็ก ต้อง คอย ถวาย เทียน ชนวน มี เรื่อง ที่ จะ เตือน อยู่ อย่าง เดียว เท่า นี้

พระราช พิธี เดือน ๑๐

ใน กฎ มณเฑียร บาล ราย บาญชี ย่อ บอก แต่ ว่า ภัทร บท พิธี สารท แต่ ใน ราย ละเอียด มี ความ ชัด ออกไป ว่า เดือน ๑๐ การ พิธี ภัทรบท ทอด เชือก ดาม เชือก ถวาย บังคม เลี้ยง ลูกขุน ถือ น้ำ พระ พิพัฒน์ เมื่อ ดู ใน คำให้ การ ขุน หลวง หา วัด บอก ชื่อ ชัด ออกไป อีก นิด หนึ่ง ว่า "เดือน ๑๐ ชื่อ พิธี ภัทรบท" แล้ว ก็ เลย ต่อ ความ ว่า "ฉลอง นาค หลวง" แล้ว จึง ว่า ขอ แล ว่า ทอดเชือก ดาม เชือก สนาม ช้าง ต้น ม้า ต้น เมื่อได้ ทราบ ความ เท่า ที่ จดหมายไว้ ใน หนังสือ สอง แห่ง นี้ ก็ยัง เข้าใจ ว่า พิธี ชื่อ ภัทรบท สำหรับ ทำ ใน เดือน ๑๐ ก็ คือ พิธี สารท นั้น เอง เมื่อ ถาม พราหมณ์ ทุกวันนี้ ก็ ได้ ความ ตาม จดหมาย ย่อ ว่า เดือน ๑๐ พระราช พิธี ภัทรบท นักษัตรสาตร ตรงว่า แปลไว้ว่า สารท กลางปี ลงพราหมณ์ร่วม กัน เมื่อไล่ เลียงดู ว่า การ พิธี ที่ ทำ นั้น คือ พิธี สารท ฤๅ มี อย่าง อื่น อีก ก็ ได้ ความว่า พิธี สารท นั้น เอง จึ่ง เกือบ จะ ตก ลงใจ แน่ ว่า พิธี ภัทรบท เปน พิธี สารท พิธี การ หลวง เช่น ทำ อยู่ ทุกวัน นี้ เอง

แต่ ที่ แท้ ไม่ ใช่ เช่น นั้น เลย เปน คน ละ พิธี ที เดียว พราหมณ์ เดียว นี้ ตื่น แน่ ข้าพเจ้าได้ พบ ใน หนังสือ นพมาศ ได้ ความ ชัด ว่า พิธี ภัทรบท เปนพิธี ของ พราหมณ์ ทำอย่างไสยสาตร แท้ ไม่ได้ เกี่ยวกับ พุทธสาสน์ แต่ เปน เครื่อง นำ น่า พิธี สารท พิธี เดือน ๑๐ คง เปน อัน ที่ พราหมณ์ ทำ ส่วน ของ พราหมณ์ เอง ใน กลาง เดือน พิธี หนึ่ง เพื่อ จะ เปน การ ชำระบาป

ของ ตัว ให้ บริสุทธิ์ ไว้ ทำการ พระ ราช พิธี สารท ซึ่ง จะ มี ต่อ ปลาย เดือน ภายหลัง พิธี แรก คือ พิธี กลาง เดือน นั้น เรียก ว่า พิธี ภัทรบท พิธี หลัง คือ พิธี ปลาย เดือน นั้น เรียก ว่า พิธี สารท การ พิธี กลาง เดือน พิเคราะห์ ดู คล้าย กัน กับ พิธี ศิวาราตรี ที่ เปน พิธี ของ พราหมณ์ ทำเอง ทำนองเดียว กัน กับ มหา ปวารณา ไม่มี เงิน ทักษิณ บูชา แล เครื่อง สักการ ต่าง ๆ ของ หลวง จ่าย เหมือน อย่าง การ พระ ราช พิธี ซึ่ง ทำ เปน ของ หลวง ทั้งปวง เมื่อ พราหมณ์ ประพฤติ สาสนา ของ ตัว เสื่อม คลาย ลง จนไป ตรง กับ คำ นุ่ง คำ กู การ พิธี ซึ่งไม่ มี ประโยชน์ แลไม่ มี ใคร บังคับ ให้ ทำ จึ่ง ได้ ละ เลย เสียไม่ ทำ ทั้ง พิธี ศิวา ราตรี แล พิธี ภัทรบท พิธี ศิวา ราตรี ก็ พึ่ง มา กลับ มี ขึ้น ใหม่ ใน รัชกาล ที่ ๔ เปน ตัว อย่าง จะ ขอ้ย กล่าวไป ไย ถึง พิธี พราหมณ์ ซึ่ง หลวมโพรก มาแต่ เดิมแล้ว แต่ การ ทำ อุโบสถ เดือนละ สองครั้ง มหาปวารณา ปีละ ครั้ง ของ พระสงฆ์ แต่ ก่อน ก็ ไม่ ได้ ทำ มาก กว่า ทำ พึ่ง จะมา เข้ม งวด กัน ขึ้นใน รัชกาล ที่ ๔ เมื่อ ทรง เปน พระ ราช ธุระ ตรวจ ตรา จน มี ชื่อ วัด ว่า เปน วัด ปวารณา เพิ่ม ปวารณา ตาม เปน พยาน อยู่ ณ เดียว นี้ ก็ เพราะ เหตุ ใด เพราะ เหตุ ว่า การ ที่ ทำ อุโบสถ แล ปวา รณา ไม่ มี ผล ประโยชน์ อันใด แลไม่มี ผู้ ใด ตรวจตรา บังคับ บัญชา ให้ ทำการ สวดปาฏิโมกข ทำ อุโบสถ จึ่ง ต้อง มี เครื่อง ล่อ คือ กระจาด แล ผ้าไตร ก็ มี สวด ปาฏิโมกข มาก ขึ้น แต่ ปวารณา ยังไม่ มี อะไร ก็ เงียบ อยู่ จน ถึง เลิก กระจาด ปาฏิ โมกข วัน มหา ปวารณา มา เกลี่ย แจก แล ตรวจ ตรา กัน เข้ม งวด ขึ้น จึ่งได้ มี พระ ปวารณา ชัก ตัว อย่าง มา ว่า นี้ เพื่อ จะ ให้ เห็น ว่า การ พิธี ที่เปน ส่วน ของ ผู้ ถือ สาสนา ทำ เอง เมื่อ ความ ศรัทธา เสื่อม คลาย ลง ก็ ทำ ให้ ย่อ ๆ ลงไป จน เลย หายไป ได้ เช่นพิธี ศิวา ราตรี พิธี ภัทรบท แต่ พิธี ศิวา

ราตรี พระบาท สมเด็จ พระ จอม เกล้า ทรง เกณฑ์ ให้ทำ ขึ้นใหม่ ได้ พิธี ภัทรบท ยังไร จึ่งไม่ ทรงให้ทำ ก็ ไม่ทราบ ฤๅ จะ เปน ด้วย ทรง พระ ราช ดำริห์ เห็น ว่าเดือน ที่ ทำ พิธี ศิวา ราตรี เปน เดือน ว่าง พิธี อื่น แต่ใน เดือน ๑๐ น มี พิธี สารท อยู่แล้ว ปล่อยให้รวม กัน เสีย ที หนึ่ง อย่างไรไม่ ทราบ แต่ ถ้า จะ เถียง ว่า ถ้า พิธี ภัทรบท มี จริง ดัง ว่า พระบาท สมเด็จ พระ จอม เกล้า มิ โปรดให้ ทำ เสีย เหมือน พิธี ศิวา ราตรี แล้ว ฤๅ การ ที่ ว่า มี พิธี ต่าง หาก จะ เปน ข้าพเจ้า เดา มาก เกิน แล้ว ข้าพเจ้า จะ ขอ อ้าง พยาน ยก หนังสือ ซึ่ง นาง นพมาศ ได้ แต่ง ไว้ มา กล่าว ให้ พิจารณา ดู ใน ที่นี้ ใน หนังสือ นาง นพมาศ นั้น ว่า "ครั้น เดือน ๑๐ ถึง การ พระราช พิธี ภัทรบท เปน นักขัตฤกษ มหา ชน ทำ มธุปายาศ ทาน แล จะ เก็บ รวง เข้า สาลี เปน ปฐม เก็บ เกี่ยว ชี พ่อ พราหมณ ทั้งปวง ก็ เริ่ม การ พลี กรรม สรวง สังเวย บูชา พระไตร ภพ ตั้ง บัญจ สาตร เต็ม ด้วย น้ำ ใน พระ เทวะสถาน อบ น้ำ ด้วย เครื่อง สุคันธชาติ แล บุบผชาติ ให้ มี กลิ่น หอม เปน อัน ดี แล้ว จึ่ง เชิญ พระ เทวะรูป ๑๖ ปาง ลง โสรจ สรง อ่าน พระ เวท เวทย์ ศิวาไลย เพื่อ จะ ให้ บำบัด อุปัทวะ จรรไร ภัย พยาธิ ทุกข โทษ ต่าง ๆ อัน ว่า หมู่ พราหมณ์ บรรดา ซึ่งได้ เล่าเรียน ไตร เพท ย่อม ถือ ลัทธิ ว่า เดือน ๑๐ เปน ปฐม ศัพยา สาลี มหา ชน เก็บ เกี่ยว มา ทำ มธุ ปายาศ ยาคู เลี้ยง พราหมณ เพื่อ จะ ให้ เปน มงคล แก่ เข้า ใน นา อัน เมล็ด รวง เข้า นี้ เปน ปาง พระ ไพ สพ แม้น ชาติ พราหมณ ผู้ ใด ยัง มิ ได้ ลอย บาป จะ พึง บริ โภค มธุ ปายาศ แล ยา คู อัน บุค คลกระ ทำ ด้วย ปฐมศัพภ ชาติ สาลี ก็ ยัง เกิด ทุกข์ โทษ อุปัทว จรรไร แก่ ตน ทั้งปราศ จาก ความสวัสดิ มง คล แก่ นร ชาติ ทั้ง หลาย เหตุ ดัง นั้น พราหมณา จารีย์ ผู้ รู้ เพทางคศาสตร จึง กระ ทำ พิธี ภัทร บท ลอย บาป" ความ ว่า ด้วย พิธี ภัทรบท ยก มูล เหตุ

ชัดเจน ว่า เปน พิธี ลอย บาป เพื่อ จะ รับ มธุปา ยาส แล ยาคู คัดค้า ตาลี ชัด เจน ดัง นี้ แต่ ถึง ว่า นาง นพมาศ ไม่ กล่าว ถึง พิธี ภัทร บท ชัด กว่า ตำรา อื่น ๆ ก็ ไป ว่า ถึง พิธี สารท ปน เข้า เสีย ใน ระหว่าง กลาง ๆ คือ ไป กล่าว ถึง การ กุศล ซึ่ง คน ทั้ง ปวง ทำ มธุ ปายาส แล ยาคู ถวาย พระสงฆ์ ด้วย บ้าง ว่า เปน การ พุทธสาสน์ แล ไสยสาตร เจือ กัน ข้อ ซึ่ง นาง นพมาศ มิ ได้ แยก ออก เปน สอง พิธี ให้ ชัด เจน ก็ ควร จะ เห็น ได้ ว่า หนังสือ ที่ นาง นพมาศ แต่ง นั้น ไม่ ได้ ตั้ง ใจ จะ แยก ออก เปน พิธี ๆ ว่า เดือน หนึ่ง มี กี่ พิธี ดัง เช่น ข้าพเจ้า แต่ง นี้ ประ สงค์ เอา แต่ ราย เดือน เปน ที่ ตั้ง เกือบ จะ เลือก ว่า เดือน หนึ่ง จะ ว่า ถึง พิธี หนึ่ง จน ครบ สิบ สอง เดือน คง เปน อย่าง เช่น ตั้ง ใจ จะ ทำ เช่น เรียก ว่า ทวาทศมาศ แต่ ความ ซึ่ง ข้าพเจ้า จะ คัด มา ชี้ ให้ เห็น เดี๋ยว นี้ ประ สงค์ แต่ จะ ให้ เข้า ใจ ชัด ว่า พิธี ภัทร บท กับ พิธี สารท ต่าง กัน เปน สอง พิธี จึ่ง จะ ขอ ข้าม ความ ที่ นาง นพมาศ กล่าว ต่อ ที่ ได้ ยก มา ว่า แล้ว ไป เก็บ ความ แต่ ที่ จะ ต้อง ควร ขึ้น ว่า ให้ เห็น ชัด เจน ได้ ดัง ความ ที่ จะ ว่า ต่อ ไป นี้ " ครั้น ถึง วัน ขึ้น ๑๔ ขึ้น ๑๕ ค่ำ แรม ค่ำ ๑ หมู่ พราหมณา จารย์ ผู้ ซึ่ง จะ ลอย บาป คือ พระ ศรี มโหสถ บิดา ข้า น้อย นี้ เปน ต้น ต่าง ถือ สังข์ บ้าง กรด สัมฤทธิ์ บ้าง มา ยัง พระ เทว สถาน บูชา พระ เปน เจ้า แล้ว จึ่ง เชิญ ปัญจะ มหา นที ใน ขัน สาคร ซึ่ง สมมต ว่า เปน น้ำ ล้าง บาป ใส่ สังข์ ใส่ กรด แล้ว ก็ นำ ลง ไป ยัง ท่า น้ำ พร้อม ด้วย บริวาร ยศ แหงนหน้า ดู ดวง พระ อาทิตย์ อุ่น ส่องแสง แม้น เห็น บริสุทธิ์ ปราศจาก เมฆ หมอก จึ่ง เอา เปน ฤกษ ต้อง ที่ จะ ล้าง ลอย บาป บาง คน ก็ กระทำ ใน เวลา ราตรี เอา บริสุทธิ์ แห่ง ดวง พระ จันทร์ เปน ฤกษ พราหมณ ทั้ง หลาย นั่ง ห้อย เท้า เหยียบ สาย น้ำ ไหล อ่าน อิ ศวร ยาคม สิ้น วาระ สาม คาบ จึ่ง ริน วารี ใน

สังข์ ในกรดลงในตัวคงคา แล้วจุ่มกายสยายมวยผมอาบน้ำทำเกล้า ชำระขัดสีกรัชกายให้ปราศจากเหงื่อไคล บริสุทธิ์สบายกายสบายจิตรเปนอันดีแล้ว จึงขึ้นฝั่งยังฝั่งน้ำผลัดอุทกสาฎกทั้งนุ่งทั้งห่ม ออกจากกาย วางเหนือแพหยวกบ้าง วางเหนือเฟือยสวะบ้าง ขอนไม้บ้าง ให้ลอยตามกระแสน้ำไหล ซ้ำร่ายพระเวทลอยบาปออกบริสุทธิ์ต่อพระคงคา แล้วกลับคืนยังเคหะฐานแห่งตนแลตน" ต่อนี้ไป เริ่มความว่าพิธีลอยบาปนี้ลอยได้แต่สามวัน วันต้นพราหมณ์ที่เปนมหาศาลตระกูล ลอย ไปหมดฉบับอยู่เสียเพียงเท่านี้ ไม่ทราบว่าจะมีความอย่างไรต่อไป แต่ในความที่ค้างอยู่นี้ คงจะกล่าวว่าวันที่ ๒ พราหมณ์ชั้นนั้นลอย ที่ ๓ พราหมณ์ชั้นนั้นลอย แต่ถึงความขาดเช่นนี้ แต่พอได้ความสันนิฐานในเรื่องที่ประสงค์จะกล่าว ว่าพิธีภัทรบทต่างกันกับพิธีสารท อยู่แล้ว

แต่ข้อซึ่งข้าพเจ้าได้ยกพิธีศิวาราตรี แลพิธีภัทรบทขึ้นเปนคู่กัน กล่าวโทษพราหมณ์ว่าละเลยการในศาสนาของตัว เพราะไม่มีผลประโยชน์ เสียนั้นตัดสินเอาเปนเด็ดขาดทีเดียวเช่นว่า ก็อยู่ข้างจะแรงเกินไปหน่อย ด้วยทำนองการพิธีของพราหมณ์ครั้งกรุงสุโขไทยแลพราหมณ์ครั้งกรุงเก่า อยู่ข้างจะต่างแตกกันหลายอย่าง ฤๅบางทีพวกสุโขไทยเขาจะทำในเดือน ๑๐ พวกกรุงเก่าจะทำเดือน ๓ เพราะเปนคนละอาจารย์ อย่างไรไม่ทราบเลย แต่สังเกตดูลักษณที่ทำเปนสองอย่าง ข้างพิธีศิวาราตรี ใช้น้ำสรงพระศิวลึงค์ชำระบาป ข้างพิธีภัทรบท ใช้น้ำสรงเทวรูป ๑๖ ปางเปนน้ำล้างบาป บางทีก็จะทั้งสองอย่างได้ เช่นได้กล่าวโทษจริงบ้างดอกกระมัง แต่มีข้อเถียงอยู่อีกอย่างหนึ่ง ว่า

ถ้า พราหมณ์ จำ จะ ต้อง ลอย บาป สอง ครั้ง เช่น นั้น พราหมณ์ คุ โช ไทย ไม่ ได้ ทำ พิธี ศิวา รา ตรี จะ มิ เปน อัน ละ การ ลอย บาป เสีย ครั้ง หนึ่ง ฤๅ ถ้า จะ แก้ แทน พราหมณ์ คุ โช ไทย จะ ต้อง กล่าว ว่า ให้ พิ เคราะห์ ดู หนังสือ นาง นพมาศ แต่ง ไม่ ได้ ตั้ง ใจ จะ นับ ราย ชื่อ พิธี เช่น ได้ กล่าวมา เมื่อ ตะ กี้นี้ ใน เดือน สาม นั้น มี พิธี ธานยเทาะห ที่ ได้ กล่าว ไว้ สนุกนิ์ สนาน แล้ว พิธี ศิวา ราตรี เปน แต่ พิธี ของ พราหมณ์ เล็ก น้อย อีก ประ การ หนึ่ง นาง นพมาศ เปน ผู้หญิง มี มารยาท อันเรียบ ร้อย ระ วัง ถ้อย คำ ที่ จะ กล่าว ข้อ ความ อันใด ที่ ไม่ เปน การ สม ควร ที่ ผู้ หญิง จะ กล่าว ถึง ก็ ไม่ กล่าว ถึง ละทิ้ง เสีย เหมือน อย่าง พิธี พรุณ ศาตร ก็ คง มี ปั้น เมฆ เหมือน กัน แต่ หลีก เสียไม่ กล่าว ถึง ปั้น เมฆ เลย ถึง ว่าพระศิวลึงค์ จะ เปน ของ นับ ถือ ของพราหมณ์ ใน ประ เทศ อิน เดีย ไม่ เปน ที่ รัง เกียจ ว่า หยาบ คาย อัน ใด แต่ นางนพ มาศ เปน พราหมณ์ เมือง ไทย ซึ่ง พื้น บ้าน พื้น เมือง ถือ กัน ว่า เปน การ หยาบ จึง ละ เสีย ไม่ กล่าว ถึง พิธี ศิวา ราตรี ทางแก้มี อยู่ เช่น นี้ การ ทุ่ง เถียง กัน นี้ ต้อง ยก ไว้ จะ กล่าว แต่ ความ มุ่ง หมาย ของ หนังสือ ที่ จะ แต่งไป ภาย หน้า ว่า ใน เดือน ๑๐ นี้ มี พิธี อย่าง หนึ่ง แต่ เห็น จะ เปน พิธี เปล่า มิ ใช่ พระ ราชพิธี ที่ เรียก ว่า ภัทรบท ทำ ในกลาง เดือน ซึ่ง มี ชื่อ อยู่ ใน ตำรา จดหมาย เรื่อง พิธี ต่าง ๆ ชื่อ ต้อง กัน เปน อย่าง เดียว ทุก ฉบับ ได้ ทำ ใน กลาง เดือน แต่ เปน พิธี สูญ ซึ่ง มิ ได้ ทำ อยู่ ใน บัด นี้ อย่าง หนึ่ง

การ ที่ จะต้อง กล่าวใน เดือน ๑๐ มี การพระราชกุศล ซึ่ง เกิด ขึ้นใหม่ คือ ตักบาตร น้ำผึ้ง แล การเฉลิม พระชนม์ พรรษา การ ตักบาตร น้ำ ผึ้ง เปน ของ เกิด ขึ้นใหม่ แล กร่อย ๆ อยู่ การ เฉลิม พระชนม์ พรรษา ก็ เลื่อนไป เลื่อน มา ถ้าจะ กล่าว ตาม ลำดับการ พระราชกุศล สองอย่าง นี้ ก็ คงจะถึง กำหนด ก่อน พระราช

พิธี สารทโดย มาก แต่เปน ส่วน ที่ เปน พระราช กุศล มิใช่ เปน การ พระราช พิธี ประจำ พระนคร เรื่อง ที่ กล่าวถึงเดี่ยว นี้ จะว่า ด้วย การ พระราช พิธี เพราะฉนั้น ดู เหมือน จำเปน ที่จะต้อง กล่าว การ พระราช พิธี ซึ่ง เปน การ ประจำ พระนคร มี มา แต่โบราณ ก่อน บัด นี้ จึ่งจะได้ กล่าว ด้วย การ พระราชพิธี สารท ซึ่ง อยู่ข้าง จะนับ ว่า เปนการเนื่อง กับ พิธี ภัทรบท ซึ่งได้ กล่าวแล้ว นั้นต่อไป เปน ลำดับ

สารท ซึ่ง เปน นักขัตฤกษ์ เปน ที่ นิยม ของ คน ทั้ง ปวง ทั่วไป ว่า เปน สมัย ที่จะได้ ทำบุญ เมื่อ ปี เดือน วันคืน ล่วง มาถึง กึ่ง กลาง รอบด้วย เหตุว่า เรา ถือ เอา กำหนด พระอาทิตย์ ลงไป ที่สุด ทางใต้ กลับขึ้นมา เหนือ ถึงกึ่งกลางเปน ต้นปี ครั้น เมื่อ พระอาทิตย์ ขึ้นไป เหนือ จนสุด ทาง จะกลับ ลงใต้ มาถึง กึ่งกลาง ก็เปน อัน พอ บรรจบ กึ่ง ปี ซึ่งไม่ ทำ การ พระราช กุศลใน กลาง เดือน เหมือน การ อื่น ๆ เช่นลอย ประทีป เปนต้น ก็ เพราะกำหนด ที่จะ ถึง หกเดือนไป อยู่ใน ปลาย เดือน ๑๐ ต้น เดือน ๑๑ เหมือนกับ ปีใหม่ ก็ อยู่ ใน ปลาย เดือน ๔ ต้น เดือน ๕ ฉนั้น

อนึ่ง เมื่อ ถึง กึ่ง กลาง ปี แล้ว ก็เปน กำหนดที่จะถือ น้ำ พระพิพัฒน์ สัตยา อีก ครั้ง ๑ ควร จะ ถือใน วัน เดือน ๑๐ สิ้น เดือน ฤๅ เดือน ๑๑ ขึ้น ค่ำ ๑ แต่ เพราะเหตุ ที่ เปลี่ยนแปลง กำหนดไป ดังได้ กล่าว แล้ว ใน การ ถือ น้ำ เดือน ๕ การ ถือ น้ำ เดือน ๑๐ คือ ถือ น้ำ สารท จึ่ง ได้ เลื่อน เข้ามา อยู่ ใน วัน เดือน ๑๐ แรม ๑๓ ค่ำ ก่อน พระราช พิธี สารท เพราะฉนี้ ลเชนทรัศวสนาน กลาง ปีนี้ จึ่ง ต้อง แยก ห่าง กันไป กับ พระราช พิธี ศรีสัจปานกาล ไม่ ติด ต่อ กัน เหมือน เดือน ๕ ทั้ง ที่ ขึ้น ชื่อ นับว่า เปน พิธี เนื่อง กัน อยู่ ฉนั้น การ พระราช พิธี ลเชน ทรัศวสนาน ทอด เชือก ดาม เชือกได้ เริ่มใน วัน เดือน ๑๑ ขึ้น ๔ ค่ำ สวด พระ พุทธมนต์ ทอด เชือก วัน เดือน ๑๑ ขึ้น ๕ ค่ำ ดาม เชือก แล เดิน สนาน การ

พระราชพิธีถือน้ำเดือน ๑๐ แลคเชนทรัศวสนาน ทอดเชือกดามเชือก เดือน ๑๑ นี้ ได้กล่าวรวมไว้แล้วในถือน้ำ แลคเชนทรัศวสนาน เดือน ๕ จึงจะไม่กล่าวซ้ำอีกในเดือน ๑๐ นี้ การที่แปลกกันในพิธีต่อพิธีถือน้ำ แปลกแต่ไม่ได้ตั้งพระพุทธรูปประจำพระชนม์พรรษา แลไม่มีพยุหยาตราเลย ตั้งสวดในวันแรม ๑๒ ค่ำ คเชนทรัศวสนาน ช้างพระที่นั่งผูกเครื่องแถบกลม สำหรับฝน แต่โบราณมาในการเดินสนามเดือน ๑๐ นี้ ถึงเดือน ๕ มีสนามใหญ่ เดือน ๑๐ ก็เปนอันเลิกไม่มี จะมีก็แต่ครั้งกรุงศุโขไทย แลคเชนทรัศวสนานอย่างน้อยตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๔ มาเท่านั้น

บัดนี้จะกล่าวด้วยพระราชพิธีสารท การพิธีสารทนี้ เปนของพราหมณ์ พุทธสาสนาทำตามอย่างพราหมณ์ การที่กวนเข้าปายาศฤๅเข้าทิพย์ก็ดี ทำยาคูด้วยเข้าใหม่ซึ่งออกรวงเปนน้ำนมก็ดี ก็เปนลัทธิของพราหมณ์ฤๅของประเทศซึ่งนับถือพราหมณ์ ตั้งเดิมพราหมณ์ซึ่งเปนที่นับถือของคนในประเทศนั้น มาก่อนมีพระพุทธสาสนาช้านาน คำถือคนจำพวกที่เรียกว่าพราหมณ์ซึ่งในหนังสือต่าง ๆ เรียกควงคู่กันอยู่กับสมณะ เช่นกล่าวว่า (เปนที่ร้อนอกสมณะพราหมณาจารย์) เปนต้นเช่นนี้ ต้องเข้าใจว่า พราหมณ์กับพระนั้นเสมอกัน แต่เมื่อมาพิเคราะห์ดูพราหมณ์ทุกวันนี้ แลสังเกตความนับถือของไทยเราทุกวันนี้ พราหมณ์เลวกว่าพระมากหลายเท่า ไม่น่าจะควงคิดเปนคู่กันเลย จนมีผู้แก้คำที่ใช้ว่าสมณะพราหมณาจารย์ เปนสมณาจารย์เสียเปล่า ๆ เช่นนี้ก็มี การซึ่งเปนเช่นนี้เพราะเหตุใด เพราะเราเห็นว่าพราหมณ์นั้นไม่ผิดกับคน ๆ ธรรมดาเลย เวลาจะไปไหน ฤๅอยู่บ้านเรือนไม่ได้เข้าวัง หรือไปในการมงคล ก็นุ่งผ้าสีต่าง ๆ อย่างคนเราธรรมดา แปลกแต่ไว้ผมยาวเกล้ามวยที่ท้ายทอย การที่เปนเช่นนี้

เพราะ ความ เรียว ของ พราหมณ์ ซึ่ง มาอยู่ ใน ประเทศ อื่นไม่ มี ตระกูลพราหมณ์ มาก ก็เลื่อม ทราม ลงไป ตระกูล ก็เจือปนกับคนใน พื้นเมือง ความ ประพฤติ ก็หัน เหียนไป ตาม คนในพื้นเมือง ก็อย่างเดียวกัน กับ พวกแขกเจ้าเซน ฤๅ พวก ฝรั่งโปรตุ เกส ที่เรียก กัน ว่า ฝรั่ง เข้า รีต ที่แต้ เดิม ก็ เปน แขก เปน ฝรั่ง จริง ๆ แต่ ครั้น เมื่อ มา มี เกี่ยว ดอง พัวพัน กัน เข้า กับ คนใน พื้น เมือง นาน มา ก็ กลาย ลง เปน ไทย ยัง คง ถือ อยู่ แต่ สาสนา เดิม เท่า นั้น เอง

พราหมณ์ ซึ่ง เขา นับถือ กัน เปน คู่ กับ สมณะ นั้น คือ มี คน ตระกูล หนึ่ง ซึ่ง ต้น เดิม จะ เกิด ขึ้น เพราะ เหตุใด ไม่ มี ผู้ ใด จะ รู้ ได้ เพราะ กาล ล่วง มา หลาย พัน ปี ต้อง รู้ ได้ แต่ตาม ที่ พราหมณ์ เขา เล่า เอง ว่า เปน ผู้ เกิด จาก พรหม ความ นับถือ ของ คน พวก นี้ เปน ที่ นิยม ทั่ว ไป ใน พวก ชน ชาติ ฮินดู ทั้งปวง ที่ มี หลายตระกูล แตกกันออกไป อีก พราหมณ์ นั้น มี ประเพณี ที่จะ พึง ประพฤติ มาก มาย หลายอย่างนัก เปนต้นว่าเกิดมาในตระกูลพราหมณ์ จะไป แต่ง งาน มี สามี ภรรยา กับ ตระกูล อื่น ก็ ไม่ ได้ จะ กิน เข้า กิน น้ำ ร่วม กับ ตระกูล อื่น ก็ ไม่ ได้ อย่า ว่า กิน ร่วม เลย ถ้า พราหมณ์ ผู้ ใด ผู้ หนึ่ง เจ็บ จวน จะ ตาย กระหาย น้ำ อย่าง ยิ่ง เพียง เท่าใด เมื่อไม่ มี พราหมณ์ อยู่ ใน ที่ นั้น ไม่ สามารถ จะไป ตัก น้ำ กิน เองได้ ผู้ ใด จะ ตัก น้ำ มา ยื่นให้ ก็ รับ ไม่ได้ กินไม่ได้ ห้าม นั้น ห้าม แต่ ของ บริโภค แต่ ถ้า เปน เงิน ทอง เข้า ของ ผู้ ใด จะให้รับได้ พราหมณ์ พวก นี้ ถ้า เปน ผู้หญิง ต้อง มี การ วิวาหะ อาวาหะ แต่ ภายใน อายุ ๑๒ ปี ลงมา ถ้า อายุ เกิน ๑๒ ปี ขึ้นไป จะ ทำ การ วิวาหะ อาวาหะ กับ ผู้ ใดไม่ ได้ ต้อง นับ ว่า เปน คน ที่ เสีย คน แล้ว ต้อง เปน นาง พราหมณี สำหรับ บูชา เทวะรูป ใน เทวะ สถาน ไป จน ตลอด สิ้น

ชีวิตร เพราะ ฉนั้น จึ่ง มัก ต้อง ทำ การ วิวาหะ อาวาหะ เสีย แต่ ยัง เด็ก ๆ หรือ แต่ แรก เกิด มา ที เดียว ถ้า เด็ก หญิง ผู้ ใด เคราะห์ ร้าย เด็ก ซึ่ง ได้ ทำ การ อาวาหะ วิวาหะ ไว้ แต่ ยัง เด็ก อยู่ ตาย ไป เสีย ต้อง นับ ว่า เปน ม่าย ทั้ง ไม่ ได้ อยู่ กิน ด้วย กัน เช่น นั้น บาง ที เด็ก อายุ ขวบ หนึ่ง สอง ขวบ เปน แม่ ม่าย เด็ก ม่าย เช่น นั้น เมื่อ โต ขึ้น อายุ ครบ ๑๒ ปี ต้อง โกน ศีศะ แต่ง ตัว ด้วย ผ้า หยาบ จะ สวม เครื่อง ประดับ อัน ใด ก็ ไม่ ได้ เกณฑ์ ให้ ชัก ประคำ สวด มนต์ ภาวนา ไป จน ตลอด สิ้น ชีวิตร ทรัพย์ มรฎก ของ บิดา มารดา จะ รับ จะ รักษา ก็ ไม่ ได้ ต้อง ตก ไป แก่ ญาติ ผู้ อื่น ที่ เปน ผู้ ชาย ถ้า ญาติ ผู้ นั้น มี ใจ เมตตา กรุณา อยู่ ก็ เลี้ยง ดู ถ้า ไม่ มี ใจ เมตตา กรุณา ละ เลย เสีย จะ ไป ฟ้อง ร้อง แห่ง ใด ก็ ไม่ ได้ ต้อง ขอ ทาน เขา กิน แต่ มี ข้อ บังคับ สกัด ข้าง ฝ่าย ชาย ไว้ เหมือน กัน ว่า ถ้า ผู้ ใด ไม่ มี บุตร ที่จะสืบตระกูล บิดา แล ปู่ ของ ผู้ นั้น จะ ต้อง ตก นรก ขุม หนึ่ง ซึ่ง เรียก ชื่อ ว่า ปุต ถ้า ลูก ของ ตัว มี ภริยา มี บุตร ชาย ก็ เปน อัน พ้นทุกข์ ถ้า มี หลาน เหลน สืบลงไป อีก ทวด ปู่ แล บิดา ก็ ได้ รับ ผล อัน พิเศษ เลื่อน ขึ้นไป ตาม ลำดับ มี นิทาน ตัว อย่าง ปรากฏ มา ใน คัมภีร์ มหา ภารตะ ว่า มี พราหมณ์ ผู้ หนึ่ง ชื่อ ชรัตกะรุ ประพฤติ พรต ตั้ง ความ เพียร ได้ ฌาน สมาบัติ เที่ยว ไป นมัสการ สถาน ที่ ศักดิ์ สิทธิ ต่าง ๆ ครั้น เวลา ค่ำ ก็ เข้า ฌานสมาบัติ อาไศรย แต่ ลม เปน อาหาร ไม่ นอน เลย เมื่อ เที่ยว ไป วัน หนึ่ง พบ บรรพ บุรุษ ของ ตัว ห้อย ศีศะ ลง ตรง ปาก หลุม อัน ใหญ่ เท้า ชี้ ขึ้น สู่ ฟ้า ชรัตกะรุ จึ่ง ได้ ถาม ว่า ท่าน ทั้ง หลาย นี้ เปน ผู้ ใด จึ่ง มา ต้อง ผูก ห้อย ศีศะ อยู่ ด้วย เชือก ของ เถา วีรณะ ตรง ปาก ช่อง หลุม ใหญ่ มี หนู ทั้งหลาย กัด แทะ เนื้อ อยู่ โดย รอบ ใน ที่ นี้ บรรพ บุรุษ นั้น จึ่ง ได้ ตอบ ว่า เรา ทั้งหลาย เปน ฤๅษี ซึ่ง เรียก ตาม คณะ ว่า ยะยะวะระ

ซึ่ง ต้อง มาได้ ความ ลำบาก เช่น นี้ เพราะไม่ได้ มี พืช พรรณ์ เรา ทั้งหลาย มี ลูก อยู่ ชื่อ ว่า ชรัตกะรุ แต่ เปน ความ ทุกข์ ของ เรา เพราะ ลูก เรา ผู้ นั้น ประพฤติ ตัว ละ เว้น เสีย มิ ให้ มี พืชพรรณ์ ด้วยไม่ มี ภริยา เรา จึ่ง มา ต้อง ทน ทุกข์ ลำบาก เห็น ปาน นี้ เมื่อ ชรัตกะรุ ได้ ทราบ เช่น นั้น จึ่ง แสดง ตัวว่า ตัว เปน ชรัตกะรุ แล รับ ปฏิญาณ ว่า จะ มา หา ภริยา ให้ ได้ มี บุตร สืบ ตระกูล แต่ เพราะความไม่ ชอบใจใน การที่ จะ มี ภริยา ของชรัตกะรุ จึ่งได้ ตั้งปฏิญาณ ว่า ต่อ เมื่อ พบ หญิง ผู้ ใด มี ชื่อ ว่า ชรัตกะรุ เหมือน ตัว แล มี ผู้ มา ยกให้ เปน ทาน จึ่ง จะ รับ เปน ภริยา เพื่อ จะ สงเคราะห์ แก่ บรรพบุรุษ นั้น อย่าง เดียว ครั้น เมื่อ ชรัตกะรุ เที่ยวไป จึ่ง มี พระยา นาค ชื่อ วาสุกี ที่ มี ความ ร้อน รน ด้วย ต้อง คำ แช่ง แห่ง มารดา นำ น้อง สาว ผู้ ชื่อ ว่า ชรัตกะรุ มา ยกให้ เปน ภริยา ได้ อยู่ กิน ด้วย กัน จน มี บุตร ชื่อ อัษฎีกะ ภาย หลัง บวช เปน ฤๅษี มี คุณานุภาพ มาก เมื่อ ชรัต กะรุ มี บุตร เช่น นั้น บรรพบุรุษ ของ ชรัต กะรุ ก็ ได้พ้น จากทุกข์ ที่ กล่าว มา แล้ว นั้น เพราะ ฉนั้น คำ ซึ่ง เรียก ว่า บุตระ เขา จึ่ง ยก มูล เหตุ ว่า มา จาก คำ ปุต คือ ขุม นรก ที่ บรรพ บุรุษ ต้อง ไป ทน ทุกข์ เพราะไม่ มี ลูก หลาน ที่ จะ สืบ ตระกูล ครั้น เมื่อ มี ลูก ออก มา ลูกนั้นเรียกว่า บุตระ เพราะ เปน ผู้ ทำให้ บรรพ บุรุษ ของ ตน พ้น จาก ขุม นรก ที่ เรียก ชื่อว่า ปุตนั้น นี่ แหละ ถึง ว่า ฝ่าย ผู้ ชาย ไม่ มี ข้อ บังคับ ที่ พราหมณ์ผู้ ใหญ่ จะ ลงโทษ แก่ ตน ใน ประจุบัน เพราะ ข้อ ที่ไม่ มี ภริยา เหมือนอย่างผู้หญิง ที่ ไม่ มี สามี นั้น ก็ ดี แต่ ยัง มี ข้อ ซึ่ง ปรากฏ มาใน คัมภีร์ ที่ พราหมณ์ เชื่อ ถือ ว่า เปน การ ลงโทษ แก่ บรรพ บุรุษได้ เช่น นี้ จึ่ง เปน เครื่อง บังคับให้ พราหมณ์ผู้ ชาย ต้อง แสวง หา ภริยา ไม่ ละ เลย เสีย จน ผู้หญิง ต้อง ตกไป เปน ฝ่ายได้มาก เกินไป แล พราหมณ์ ทั้ง ปวง มัก เปน คน หา เลี้ยง ชีวิต ด้วย ขอ ทาน เกือบ จะ ทั่วไป

ถึง พราหมณ์ ที่ มี ทรัพย์ สมบัติ บริบูรณ์ อยู่ ก็ ไม่ ละ เว้น การ ขอ ทาน หรือ บิณฑบาต ซึ่ง คน ทั้ง ปวง เต็มใจ จะ ให้ ด้วย ถือ ว่า เปน เนื้อ นา บุญ อัน วิเศษ เพราะ พราหมณ์ พวก นี้ คน ทั้ง ปวง นับถือ ว่า เปน ตัว พรหม นั้น เอง แต่ หาก มี กรรม การ ที่ ได้ ทำ ผิด ไว้ จึ่ง ต้อง มา ใช้ กรรม ใน โลกย์ มนุษย์ เปน ผู้ มี คติ เบื้อง น่า แน่ นอน แล้ว ว่า ถ้า สิ้น กรรม เมื่อ ใด ก็ จะ ไป สู่ พรหม โลกย์ ผู้ ใด ทำ อันตราย พราหมณ์ เปน บาป กรรม อัน ยิ่งใหญ่ พราหมณ์ ย่อม เปน ที่ เคารพ ของ ชาติ อื่น ๆ มี ขัตติยชาติ เปน ต้น น่า ที่ ของ พราหมณ์ ที่ จะ ต้อง ทำ นั้น ก็ คือ ต้อง ตื่น แต่ พระ อาทิตย์ ยัง ไม่ ทัน อุทัย อาบ น้ำ ชำระ กาย แล้ว นุ่ง ผ้า ที่ ชุ่ม ด้วย น้ำ ซึ่ง ถือ ว่า เปน การ บริสุทธิ์ เข้า ไป ทำ สักการะบูชา พระ เปน เจ้า แล้ว จึ่ง หา อาหาร กิน ต่อ ไป การ เล่า เรียน ก็ เรียน คัมภีร์ เวท ซึ่ง เปน ตำรา สะ สม มา แต่ โบราณ ที่ พราหมณ์ ทั้ง ปวง ถือ ว่า พระ ฤๅษี ผู้ มี นาม ว่า กฤษณะไทวปายะนะ ผู้ มี ความ รู้ มาก ได้ เรียบ เรียง ไว้ ตาม ที่ วิยสะ ผู้ เปน เชื้อ พรหม ได้ แต่ง ขึ้น เปน คำ กลอน แล้ว ไป สาธยาย ถวาย พระ พรหม พระ พรหม เห็น ชอบ สมควร ด้วย จึ่ง ยก ขึ้น เปน ข้อ บังคับ สาสนา สำหรับ โลกย์ ได้ ประพฤติ ตาม ต่อ กัน มา แต่ แรก สร้าง โลกย์ แล พราหมณ์ ทั้ง ปวง มัก เปน ผู้ รู้ คัมภีร์ โหราศาสตร์ ซึ่ง เปน วิชา อย่าง หนึ่ง นับ ใน เวทางค์ ๖ อย่าง รู้ คติ ทาง ดำเนิน ของ พระ อาทิตย์ แล พระ จันทร์ พระ เคราะห์ ต่าง ๆ เปน ผู้ ทำ ปติทิน สำหรับ ที่ จะ ให้ คน ทั้ง ปวง ใช้ วัน คืน เดือน ปี ถูก ต้อง กัน เปน ผู้ ทาย สุริยุปราคา จันทรุปราคา เปน ผู้ สำหรับ เส้นไหว้ เศก กล่อม ใน เวลา ที่ ชน ทั้ง ปวง ไป บูชา พระ เปน เจ้า เปน ผู้ บำบัด เสนียด จรรไร ของ คน ทั้ง ปวง แล การ อื่น ๆ ใน เรื่อง เหล่า นี้ ซึ่ง คน ทั้ง ปวง ถือ ว่า พราหมณ์ เปน ผู้ มี คุณ แก่ โลกย์ เพราะ เปน นาย น่า ที่ จะ นำ ให้ พูด ถึง พระ เปน เจ้า เปนต้น

ธรรมดา คน ซึ่ง จะ ประพฤติ ตัว เปน เช่น นี้ ก็ คง ดี บ้าง ชั่ว บ้าง เปน ธรรมดา ด้วย มาก ด้วย กัน เพราะ ฉนั้น พราหมณ์ บาง พวก จึ่ง ได้ บัญญัติ ลัทธิ ต่าง ๆ แยก ย้าย กัน ออกไป บ้าง ความ นับถือ ก็ มี แตก เปน พวก เปนเหล่า กัน ออกไป จะ ชี้ ตัว อย่าง พราหมณ์ นับถือ พราหมณ์ ซึ่ง ข้าพเจ้า ได้ ไป พบ เอง ใน เวลา ไป อินเดีย เมื่อ อยู่ ที่ เมือง บอมเบ มี พราหมณ์ คน หนึ่ง เปน มหาศาล ตระกูลใหญ่ ได้ มา หา ข้าพเจ้า ว่า เปน โอกาศ ดี ที่ ได้ มา พบ ท่าน พราหมณ์ ผู้ นี้ มี บริวาร บ่าว ไพร่ มาก เที่ยว จาฤกไป ตาม หัว เมือง ต่าง ๆ เพื่อ จะ โปรด สัตว์ การ ที่ โปรด สัตว์ นั้น อย่างไร ฤๅ คือ ผู้ ใด มี บุตร สาว ซึ่ง ยัง มิได้ มี สามี ก็ เชิญ ท่าน พราหมณ์ ผู้ นี้ ไป อยู่ ด้วย วัน หนึ่ง แล้ว ท่าน พราหมณ์ ก็ ละ ไป ที่ อื่น ลูก สาว ซึ่ง เสีย ตัว แก่ พราหมณ์ นั้น ถือ ว่า เปน ได้ รับ ความ สวัสดิ มงคล อย่าง ยิ่ง แล้ว จึง การ อาวาห วิวาห กับ ผู้ อื่น ต่อ ไป ผู้ ซึ่ง ได้ รับ หญิง ที่ ท่าน พราหมณ์ ได้ เยี่ยม เยียน แล้ว นั้น เปน ผู้ มี หน้า มี ตา ได้ เมีย ดี กลับ เปน เช่น นี้ไป ได้ พราหมณ์ ย่อม ทำ มา หา กิน มี เรือก สวน ไร่นา เปนทหาร ฝึก ซ้อม ศาสตราวุธได้ ทุก อย่าง ไม่ มี ข้อ ห้าม ปราม แล มี การ บูชายัญ เผา ตัว ทั้ง เปน เพื่อ จะได้ ขึ้น สวรรค์บ่อย ๆ แลถ้า เปน แม่ ม่าย สมัค จะ เผาตัว ก็ ทำรูป สามี ที่ ตาย ด้วยไม้ วางเคียงตัวเผาไป ด้วย ใน กอง เพลิง ก็ เปนอัน ได้ ไป อยู่ ด้วย กัน ในโลกย์น่า การที่ภรรยา ตาย ตาม สามี เช่น นี้ ตาม เรื่องราว โบราณ ของพราหมณ์ ดู เหมือน จะเปนประ เพณี ที่ จำ จะ ต้องตาย ตาม กัน เกือบ ทุกคู่ จนมี คำกล่าวปรากฏ มาในคัมภีร์ มหาภาระตะ ใน เรื่องนางสกุณตละตัดพ้อ พระสามี กล่าว ว่า "ที่สุดจนเมื่อ สามี จะ ไป จากโลกย์ นี้ สู่ยมโลกย์ ภริยา ผู้ ซื่อ ตรง ก็ ย่อมคิด ตามไป ด้วย ใน ที่ นั้น ถ้า ภริยา ต้องไป ใน ที่ นั้น (คือ ยม โลกย์) ก่อน ก็ ต้อง ไป คอย

สามี แต่หากว่าสามีไปก่อน ภรรยาซึ่งผูกพันรักใคร่ ย่อมตามคิดไปในเบื้องหลัง ,, เพราะฉนี้ จึงได้ความสันนิฐานว่า ภรรยาตายตามสามีเช่นนี้ เห็นจะมีโดยมาก แลการทำลายชีวิตรบูชาพระเปนเจ้าต่าง ๆ ก็มีอีกมากเปนอเนกประการ ยังเปนไปเสมออยู่ จนอังกฤษได้เปนใหญ่ในประเทศอินเดียแล้ว ช้านานจึงได้ห้ามเสีย แต่การอื่น ๆ ซึ่งไม่เปนสำคัญถึงชีวิตร์ เช่นพราหมณ์เที่ยวจาฤกไปโปรดลูกสาวคนทั้งปวง อังกฤษไม่ได้ห้ามปราม ยังคงมีอยู่จนปีที่ข้าพเจ้าไปอินเดีย คนพวกที่ถือสาสนาพราหมณ์หรือตัวพราหมณ์เอง มักจะเปนผู้ที่มีใจดุร้าย การที่จะบังคับกดขี่กระทบกระเทือน เรื่องสาสนาแล้ว ชวนจะเปนขบถลุกขึ้นง่าย ๆ ดูความเจ็บแค้นด้วยกันนั้นแรงกล้า มิใช่เจ็บร้อนในพวกพราหมณ์ด้วยกัน ตลอดไปถึงชาติฮินดูทั้งปวง การที่ประเทศอินเดีย ต้องถูกแขกถือสาสนามหมัดเข้าแทรกแซงเปนเจ้าเปนนายมาเสียช้านาน ก็เพราะเหตุที่ต่างคนต่างถือชาติ ไม่สมัคสมานปรองดองกันแต่กระนั้นแขกก็ต้องยับเยิน เพราะไปเกี่ยวข้องด้วยสาสนาบ่อย ๆ ครั้นเมื่อฝรั่งได้แผ่นดินจากแขกบ้างจากฮินดูบ้าง รู้ลัทธิหลีกเลี่ยงเสียไม่ใคร่เกี่ยวด้วยการสาสนาก็ค่อยเรียบร้อย แต่กระนั้นอังกฤษก็ยังเกิดเหตุใหญ่ได้ยับเยินมากเหมือนกัน ภายหลังนี้ต้องระวังเรื่องสาสนาเปนอย่างยิ่ง จึงได้รักษามาได้ พราหมณ์ทั้งปวงก็ยังมีแพร่หลายอยู่ในประเทศอินเดีย ยังนับถือยังยืนกันอยู่ไม่ลดถอย การที่พุทธสาสนาตั้งไม่ติดได้ในประเทศอินเดีย ก็เพราะทนพราหมณ์พวกนี้ไม่ไหว ด้วยพระพุทธเจ้าบัญญัติลัทธิตรงกันข้ามเสียกับพราหมณ์มากหลายอย่างนัก เปนต้นว่าพราหมณ์มีเมียได้ แลถือว่าถ้าไม่มีลูกสืบตระกูลต้องไปตกนรก พระพุทธเจ้าทรงเห็นว่าเพราะ

เหตุ ที่ มี เมีย มี ลูก เปน เหตุ ให้เกิด ความ คิด ฟุ้งซ่าน เปน เครื่อง ก่อ เกิด โลภะ โทษะ โมหะ มาก ตัด เสีย ไม่ให้ พระสงฆ์ มี เมีย พราหมณ์ ถือลัทธิ ลอย บาป ด้วย ผ้า นุ่ง ผ้า ห่ม เปน พิธี ภัทร บท พระ พุทธเจ้า ให้ พระ สงฆ์ เอา ผ้า นุ่ง ผ้าห่ม นั้น แล กลับ มา นุ่ง ห่ม พราหมณ์ ถือ ว่า ถ้า ต้อง โกน ผม เปน ผู้ ซึ่งไม่ มีใคร ควร คบ หา ได้ เปน ขาด ชาติ เช่น ลง โทษ แม่ ม่าย พระ พุทธเจ้า กลับ ให้ พระ สงฆ์ โกน หัว พราหมณ์ ถือ ว่า จะ รับ ของ ที่ ผู้ อื่น ทำ มากิน ไม่ได้ เปนขาด ชาติ ต้อง หุง กิน เอง พระ พุทธเจ้า กลับ ห้าม ไม่ ให้หุง กิน เอง กลับ ขอ เขา กิน จะ พรรณา ถึง การ ที่ ตรง กันข้าม เช่น นี้ ไป เท่าใดก็ ไม่รู้ หมด ซึ่งพระพุทธเจ้าบัญญัติให้ กลับตรง กันข้ามกับพราหมณ์ เกือบ ทุก เรื่องไป เช่น นี้ เพราะ เหตุ ใด เพราะ เหตุ ที่ พระ องค์ เห็น ว่า เปน ถือ ลัทธิ ไป ทาง ข้าง ทิฐิมานะ ไม่ มี ประ โยชน์ อัน ใด เปน แต่ ชักพา ให้ คน หลง ถือไป ตาม ทาง ที่ ผิด ๆ ก็ นั้น แล คิด จะ เถิด เมื่อ พระ พุทธเจ้า เวลา ยังไม่ได้ ตรัส รู้ อนุตร สัมมา สัมโพธิญาณ ก็ นับว่า เปนผู้ ถือสาสนา เหมือน คน ทั้ง ปวง เช่น นั้น แล้ว แล ละ ทิ้ง เสีย ไป ตั้ง ลัทธิ ขึ้น ใหม่ ถึง ว่า มี ผู้ ได้ ถือ ตาม มาก (แต่เห็น จะ ไม่ มาก เหมือน อย่าง เช่น ที่ พระธรรมกถาจารีย์ ได้ พรรณา ใน หนังสือ ต่าง ๆ ถ้า มาก เช่น นั้น คน เห็น จะ ถือ พุทธ สาสนา แล้ว ทั้ง โลกย์) สาสนา เดิม คน ถือ มา ทั่ว ทั้งแผ่น ดิน มา นาน หลาย พัน ปี พระ พุทธเจ้า ดำ รง พระชนม์ อยู่ ก็ ไม่ สัก กี่ สิบ ปี ถึงว่า มีคน นับ ถือพระพุทธ สาสนา มาก ก็ ทน พวก เก่า ที่ มาก กว่า ไม่ไหว นี่ หาก ว่า ธรรม ของ พระพุทธ เจ้า เปน ธรรมที่ปราศจาก เวร ปราศ จาก เบียดเบียฬ ผู้ อื่น จึ่ง ไม่ เกิด เหตุ การ ใหญ่โต ขึ้น เช่น พระ เยซูส์ ตั้ง ถอน ลัทธิ ใหม่ จนถึง ตัว ต้องตรึง ไม้ กางเขน เพราะ ทน พวก ที่ ถือสาสนา เก่าไม่ไหว มา เปน เหตุด้วยเมื่อ

พระ สาศดา ดับ ขันธ ปริ นิพภาน แล้ว ช้านาน ก็เปน แต่ เพียง พระ พุทธสาสนา ต้อง กระ จัด กระ จาย แผ่ ออก ไป ใน ประเทศ ที่ มิได้ ถือ สาสนา พราหมณ์ เคร่งครัด มา แต่ เดิม มี ทวีป ลังกา เปน ต้น พุทธสาสนา ที่ ยัง เหลืออยู่ ใน ประ เทศ อิน เดีย ก็ต้อง อลุ่ม อล่วย เข้า หา สาสนา พราหมณ์ เดิม ข้าพเจ้า ได้ไป เห็น เอง หลาย วัด แต่วัดหนึ่ง ที่เมือง เบนาริส คือ เมืองพาราณสีนั้น ได้ เข้าไป จนถึง ใน โบสถ์ มี พระ พุทธรูป ศิลา ขาวอย่างพระศิลา พม่า เปน พระ พุทธรูป เรา ดี ๆ ไม่ แปลก ปลาด อัน ใด เลย การ บูชา ก็ต่าง ลัทธิ กัน กับ ฮินดู แต่ เรียก ชื่อ สาสนา เป ไปว่าเสีย เยนะ คือ ชินะ ได้ พบ ผู้ ซึ่ง ถือ สาสนา นั้น เปน ขุน นาง อยู่ ใน บังคับ อัง กฤษ ผู้หนึ่ง ชื่อ ศิว ประ สาท เปน ผู้ รู้มาก เปน อาจารย์ สอน หนังสือ สันสกฤต มี ศิษย์ เรียน อยู่ประ มาณ สัก ๓๐ คน ได้เล่า ว่า สาสนา เยนะนี้ คือ สาสนา พระ โคดม แท้ แต่ หาก ผู้ ที่ ถือ นั้น มี ความ กลัว พวก ฮินดู ที่ได้เคย ไม่มีความ กรุณา ต่อ ผู้ ที่ นับ ถือ พุทธสาสนา จะ เบียด เบียนจึ่ง ไว้ อ้าง ว่า ถือ สาสนา พระ พุทธเจ้า องค์ ก่อน ๆ ขึ้นไป ไม่ นับถือ พระ โคดม แต่ ครั้น เมื่อ ถาม ลัทธิ ที่ ถือ ว่ายัก เยื้อง กันไป อย่าง ใด บ้าง หรือ ก็ บอก ว่า เปน แต่ ชั่ว เลิก พระ สงฆ์มิ ไม่ได้ มี แต่ อาจารย์ สำหรับ สั่ง สอน ถาม ถึง นับ ถือ อย่างไร ก็สวด อิติ ปิ โสภควา อรหัสัมมา สัม พุทโธ เช่น เรา สวด นี้เอง เปน แต่ การ บูชา อยู่ ข้าง จะ เจือ ไป ข้าง ฮินดู มี เรื่อง สรง น้ำ พระ เรื่อง อาบ น้ำ อะไร เปรอะ เปื้อน อยู่ ตาม ลาน วัด การ ที่ ใจ ถือ อย่าง หนึ่ง ประ พฤติ ภาย นอกอย่าง หนึ่ง เช่น นี้ ก็ มีเปน ลำ ดับต่อ ๆ มา จน ถึงตัว ศิว ประสาท ที่ ข้าพเจ้า พบ เอง เมื่อ เวลา ที่ได้ พบ ใน ที่ประ ชุม การ รับ รอง แต่งตัวเปน แขก แต่ ครั้น เมื่อไปพบ ที่ วัด แล ที่ โรงเรียน ก็ แต่ง ตัว นุ่ง ผ้า ขาว ปล่อย ชาย โจง ชาย อย่าง เช่น ฮินดู ตัวเขา

ได้ เล่า เอง ว่า ที่ ต้อง แต่ง เปน แขก เช่น นี้ ก็ เพราะ เจ้า แผ่น ดิน แขก แต่ ก่อน ๆ ไม่ ชอบ แต่ง ตัว อย่าง อินเดีย ต้อง แต่ง หนัง เหี้ยน ตามพอเอาตัวรอด ลง มา จน ฝรั่ง ไป เปน ใหญ่ ใน บ้าน เมือง ไม่ได้ บัง คับ กดขี่ ในการแต่งตัว แต่ ธรรม เนียม คน ที่ ทำ ราชการ แต่ง เปน แขก ติด มา แต่ เมื่อ เจ้า เปน แขก ก็ ยัง คง อยู่ การ ซึ่ง ถือ สาสนา แล ประ พฤติ ลัทธิ หลบหลีก ไป เช่น นี้ เปนธรรม เนียม เคย มี มา ใน อินเดีย ตาม ลำ ดับ

เมื่อ พราหมณ์ มี สืบ เนื่อง กัน มา ช้า นาน หลาย พัน ปี เช่น นี้ จึงเปน ที่ นับ ถือ ของ คน ทั้ง ปวง ใน หนังสือ ต่าง ๆ ซึ่ง ชน ที่ นับถือ พระพุทธสาสนา แต่ง ที่ สุด จน ธัมมจัก กัปปวัตน สูตร์ เปน ต้น ซึ่ง อ้าง ว่า เปน พุทธ ภาสิต แท้ ก็ ยัง เรียก สมณะ กับ พราหมณ์ เปน คู่ กัน พราหมณ์ เปน ที่ นับ ถือ ไม่ มี ผู้ ใด อาจ หมิ่น ประ มาท ถ้า พราหมณ์ เหมือน อย่าง เช่น บ้าน เรา อย่าง นี้ แล้ว ก็ เห็น จะ ไม่ ยก ขึ้น เปน คู่ กับ สมณะ พราหมณ์ เปน ที่ นับถือ อย่างเอกอย่างนั้น ถือพระสงฆ์ เช่นนี้ จึงได้เปนที่ล้างหนีแผู้ซึ่งปรารถนา ความเจริญ คือ อยาก จะ ให้ เข้า ในนา บริบูรณ์ จึงแยกเข้าที่ยำสั่งต้องมาทำยาคูเลี้ยง พราหมณ์ แล กวน เข้า ปายาศเลี้ยง พราหมณ์ เมื่อ ว่า เช่น นี้ ก็ จะมี ที่ สงไสย อยู่ อย่าง หนึ่ง ถ้า สิ กล่าวไว้ว่า พราหมณ์ จะ รับ ของ บริ โภค จาก ผู้ อื่น ไม่ได้ เหตุไฉน คน ทั้ง ปวง จึง จะ ทำ ยาคู เข้า ปายาศ ไป ให้พราหมณ์ บริ โภค ได้ เล่า ถ้า อธิ บาย ว่า ถ้า กุ๊ก คือ คน ทำ ครัวเปน พราหมณ์ แล้ว พราหมณ์ ทั้ง ปวง บริโภคได้ การ ที่ ต้อง หา นาง พรหมจารี กวน เข้า ทิพย์ นี้ แต่ เดิม จะเปน นาง พราหมณีช้า ไป ดอก กระมัง

เพราะการ ที่เปน ประเพณี ในประเทศอินเดีย ซึ่งยังไม่มีพระในพุทธสาสนา ฤๅ มี แล้ว กระจัด กระจายไป อยู่ เสีย ที่ อื่น ทำ บุญ สารท คือ ฤดู เข้ารวง เปน น้ำ นม นี้ แก่ พราหมณ์ เมื่อ การ พระ ราชพิธี ของ พราหมณ์ ตก เข้า มาใน แผ่น ดิน สยาม ก็ พลอย ประ พฤติตาม ลัทธิ พราหมณ์ ด้วย สม คำซึ่ง นาง นพ มาศ ได้ กล่าวไว้ ว่า เปน ฤดู ที่ ชน ทั้ง ปวง กวน เข้า ปายาศ แล ทำ ยาคู เลี้ยง พราหมณ์ เมื่อ สมณ แล พราหมณ์ เปน คู่ กัน อยู่ เช่น นั้น ผู้ ซึ่ง นับ ถือ พระ พุทธ สาสนา ใน ชั้นแรก ที่ เข้า รีตใหม่ เคยถือ สาสนา พราหมณ์ เดิม ได้ ทำบุญตาม ฤดู กาล แก่พราหมณ์มาอย่างไร ครั้น เมื่อมาเข้ารีตถือพุทธสาสนา แล้ว เมื่อถึง กำ หนด ที่ ตัว เคย ทำ บุญ ผู้ ใด เลย จะ นิ่ง เลิก เสียไม่ ทำ เพื่อ เชื่อ อยู่ ว่า พระ พุทธ เจ้า แลพระสงฆ์ เปน เนื้อ นา บุญ อัน วิเศษ ยิ่ง ขึ้นไป กว่า พราหมณ์ ก็ ต้อง มาทำ ถวาย พระ สงฆ์ เหมือน เช่นเคย ทำ อยู่ แก่ พราหมณ์ ถ้า ผู้ ใด จะละทิ้ง สาสนา พราหมณ์เดิม ของตัว ให้ขาดไม่ได้ เพราะ ความ เกรงใจ ก็ ลง เปน ทำ ทั้ง สอง ฝ่าย ถวาย ทาน แก่ สมณ ด้วย พราหมณ์ ด้วย พิธี พราหมณ์จึ่งได้ มา ระคน เปนเชื้อ ใน พุทธสาสนา จน นาง นพมาศ ซึ่ง เปน ผู้ ถือ สอง ฝ่ายได้ กล่าว ว่า "ฝ่าย ข้าง พระ พุทธสาสนา พระ ราช พิธี ภัทร บท นี้ เปน สมัย หมู่ มหา ชน ทำ มธุปายาศ ยาคู ยัง คาส พระภิกษุสงฆ์ แล เลี้ยง สมณ พราหมณ์ ทั้ง บูชา พระ รัตน ไตรย ด้วย พรรณ ผ้า กระทำ เปน ธง แล้ว อุทิศ ส่วน กุศล ผลบุญให้ แก่ ญาติ อันไป สู่ปรโลกย์ อัน เปน ปรทัตตุปชีวีเปรต แล นัก ขัตฤกษ์ พระ ราช พิธี ภัทร บท นี้ พุทธ สาสน์ ไสย ศาสตร์ เจือ กัน โดย โบราณ ราช" ตอน ปลาย ที่ กล่าว ถึง ทำ ธง แล อุทิศ ต่อ ปรทัตตู ปชีวี เปรต นี้ ความ มุ่งหมาย นาง นพมาศ จะ กล่าว ด้วย เรื่อง เข้า กรู แต่ ข้าพเจ้า ไม่ ประสงค์ จะกล่าว ถึง เรื่องนั้นใน ที่ นี้ ประสงค์ แต่ เฉภาะ ความ ซึ่ง นาง นพมาศได้อ้างว่า

เปนพิธี พราหมณ์ แล สงฆ์ เจือ กัน แต่ ข้าพเจ้า ปฏิเสธ ว่าไม่ เปน พิธีสงฆ์ เปน พิธี พราหมณ์ มี ผู้ มา ทำให้แก่ สงฆ์ จึง เลย คิด มา เปน พิธี สงฆ์ ด้วย แต่การ ซึ่ง ทำ ทาน เช่น นี้ เปน การ ไม่ มีโทษจึงได้ เปน ความ ประพฤติ ของ ผู้ ที่ นับถือพระ พุทธสาสนา สืบ ต่อ มา

เมื่อ ตรวจ ดูใน คำ ประกาศ สำหรับ การพระ ราช พิธี สารท ซึ่งเกิด กวน เข้า มธุปายาส ฤๅ เข้า ทิพย์ ขึ้น จะ มี มูลเหตุ มา แต่อันใด ก็ ไม่ ปรากฏชัด เหมือน อย่าง ยาคู ท่าน ก็ คง ค้น กัน หนัก แล้ว ที่ จะ หามูลเหตุ ให้ เข้ารอย ทาง พระ พุทธ สาสนา ไป มี เงา อยู่ ที่ เรื่อง นาง สุชาดา ถวาย เข้าปายาส ก่อน อภิสัมโพธิ กาล แต่ เขาก็ ถวาย ในเดือน หกแล เปนการ จรมิใช่ การประจำปี จะ ไปยก เอา มา เปน มูล เหตุ ก็ ขัด อยู่ จึงได้ ไม่ มี มูล เหตุ ใน คำ ประ กาศ เปน แต่ ว่า เคย ทำ มา แต่ โบราณ ซึ่ง ที่ แท้ เปน พระ ราชพิธี พราหมณ์ นี้ เอง แต่ เรื่อง ยา คู นั้น ค้น หลุด ออก มาได้ พอยก เปน มูลเหตุ ขึ้น ประกาศ เรื่อง ที่ ค้น เอา มา ได้ นั้น คือ มาใน คัมภีร์ ธรรม บทแห่ง หนึ่ง มาใน คัมภีร์ มโน รถ บุรณี อีก แห่ง หนึ่ง เปน เรื่อง เดียว กัน ว่า พระ พุทธเจ้า ทรง แสดง บุรพ ชาติ ของ พระ อัญญาโกณ ฑัญญ ที่ได้ บำเพ็ญ กุศล แล ปรารถนา ที่ จะ ตรัส รู้ พระอรหัตผลวิมุติ ก่อน ชน ทั้ง ปวง ให้ พระภิก ษุทั้ง หลาย ฟัง ว่า เมื่อ พระ พุทธ วิบัสสี ได้ อุบัติ ใน โลกย์ กฎุม ภิกะ สอง พี่ น้อง คน หนึ่ง ชื่อมหากาฬ คน หนึ่ง ชื่อ จุล กาฬ หว่าน เข้า สาลี ลงใน นาใหญ่ แห่ง เดียว กัน ภายหลัง จุล กาฬ น้อง ชายไป ที่ นา เข้า สาลี ซึ่ง กำลัง ท้อง ผ่า เมล็ด เข้า ออก เคี้ยวกิน เห็น ว่า มีรส อร่อย หวาน จึ่ง มี ความ ปรารถนา ที่ จะทำทาน เข้า สาลี ที่ กำลัง ท้อง นั้น แก่ พระสงฆ์ จึงไป บอก แก่ พี่ ชาย ตาม ความ ประสงค์ พี่ ชาย จึง ว่า แต่ ก่อนก็ ไม่ เห็น ใคร เคย ทำ มา ต่อ ไป ภาย น่า ก็ คงจะ ไม่ มี ผู้ ใด ทำ อย่า

ทำ เลย เข้า จะ เสีย เปล่า จุลกาฬ ก็ ไม่ ฟัง อ้อน วอน อยู่ บ่อย ๆ พี่ ชาย จึ่งว่า ถ้า เช่น นั้น ก็ให้ปั้น นา ออกเปน สอง ส่วน ส่วน หนึ่งเปนของ เรา ส่วน หนึ่ง เปน ของ เจ้า ส่วน ของ เจ้านั้น ตาม แต่ จะ ทำเถิด จุลกาฬ ก็ ยอมแบ่ง ที่ นา เปน สอง ส่วน แล้ว จึ่ง หา คน มา ช่วยกัน เก็บ เข้าใน นา ส่วน ของตัว ผ่า เมล็ด เข้าซึ่ง กำลัง ท้อง ให้ ต้ม ด้วย น้ำ นม สด ล้วน ไม่เจือ น้ำ ท่า แล้ว เจือ เนยใส น้ำ ผึ้ง น้ำ ตาล กรวด เปน ต้น ถวาย แด่ พระ ภิกษุสงฆ์ มีพระพุทธเจ้า เปน ประ ธาน ครั้น เสร็จ การ ภัตตกิจ จึ่ง ทูล ความ ปราถนา แด่ พระพุทธเจ้า ว่า ศัพท สาลี ทาน นี้ จง เปน เหตุให้ ข้าพเจ้า บรรลุธรรม วิเศษ ก่อน ชน ทั้ง ปวง ครั้น เมื่อ จุลกาฬถวาย ทาน แด่ พระภิกษุ สงฆ์ แล้วไป ดูนา ก็ เห็น ตา ตาช ไป ด้วย รวงเข้าสาลี เหมือน คน ผูกไว้ เปน ช่อ ๆ ก็ ให้ เจริญ ความปีติ ยิ่ง ขึ้น ครั้น เมื่อ เมล็ดเข้า ควร จะ เปนเข้าเม่า ก็ ให้เข้าเม่าเปนทานอีก ครั้งหนึ่ง เมื่อ เกี่ยว เข้า อีก ครั้ง หนึ่ง เมื่อ ทำ เวณีคือ ฅบิด ฟาง เปน เชือก สำหรับ มัดฟ่อน เข้า อีก ครั้ง หนึ่ง เมื่อ ทำ ฟ่อน อีกครั้ง หนึ่ง เมื่อ ขน เข้าไว้ ในลานอีกครั้ง หนึ่ง เมื่อ นวด เข้า อีก ครั้ง หนึ่ง เมื่อ รวม เมล็ด เข้า อีก ครั้ง หนึ่ง เมื่อ ขน ขึ้นฉาง อีก ครั้ง หนึ่ง จึ่งเปน อัน ได้ ทำทานใน ฤดู เข้ากล้าอัน หนึ่ง ถึง เก้า ครั้ง เข้า ในนาจุลกาฬ ก็ ได้ บริบูรณ ยิ่ง ขึ้น มิ ได้ บกพร่อง ไป จุลกาฬ ซึ่ง มาเปน พระ โกณ ฑัญญ ได้ ทำ ทาน เปน การ ใหญ่ อีก ครั้ง หนึ่ง ถึง เจ็ดวัน เมื่อ พระ ประ ทุมุตร ได้ อุปบัติ ในโลกย์ นี้ ก็ มี ความ ปราถนา อย่าง เดียว กับ ที่ได้ ปราถนา ไว้ แต่ ก่อน เพราะ ฉนั้น พระ อัญญา โกณ ฑัญญ จึ่งได้ ตรัส รู้ เปน องค์ พระ อรหันต์ ก่อน พุทธสาวก ทั้งปวง มี เรื่อง ราว ที่ ได้ กล่าวถึง ถวาย เข้า อ่อน เปน ทานแก่ พระ สงฆ์ ให้ ผลเปน ทิฐธรรม เวทนีย มี มาในพระ ธรรม กถา ดังนี้ จึ่ง เปน เหตุ ที่ยก มาประ กอบ เรื่อง ที่ จะให้ การพระราช พิธี

ๆ การ พระราชกุศล อัน นี้ เปนอัน ทำ ตาม ที่มาใน พระพุทธสาสนา ก็เปน อัน นับได้ว่า เปน การ กุศล ซึ่ง ทำ ตาม ตัวอย่าง ชนที่ นับ ถือ พระ พุทธ สาสนา แต่ ปาง ก่อน ได้ทำมา จะถือ ว่า เปนการ จำเปน ที่ ผู้ ถือ พระพุทธสาสนา จะต้อง ทำ เพราะ มีข้อ บังคับ ไว้ ให้ทำ ซึ่ง จะ นับ ว่า เปน พระ ราช พิธี ใน พระพุทธ สาสนา นั้นไม่ได้ แต่ เมื่อ ว่า ที่ จริง แท้ แล้ว ก็ เปน การ เอาอย่าง พราหมณ์ การ พิธี เดิม นั้น เปน ของ พราหมณ์ ตาม ที่ ได้ กล่าว มา แล้ว แต่ เรื่อง ตัว ยาคู แล เข้า ปายาศ ที่ กล่าว ถึงใน หนังสือ ต่าง ๆ ที่ เปน ของ ทำใน ประเทศ อิน เดีย เรา จะ นึก หมาย ว่า เข้า ปายาศ เหมือน เข้า ทิพย์ ยาคู เหมือน เข้า ยาคู ของ เรา นั้น เห็น จะไม่ได้ ข้า พเจ้าได้ ให้ ค้น ตามหนังสือ ต่าง ๆ ที่กล่าว ถึง อาหาร สอง อย่าง นี้ จะให้ ได้ ความ ว่า ทำ อย่างไร เพราะเห็น ว่าพระ ธรรม กถา มัก จะเล่า เรื่อง อะไร ต่าง ๆ ละเอียด ถาง ที่ จะมี ตำรา กวน เข้าปายาศ ตำรา ทำยาคู เหมือน อย่าง ตำรา ทำ กับเข้า แขก ซึ่ง มิส เตอ เลน ได้ อธิบาย ใน หนัง สือ อาหรับ ราตรี ของ เขา บ้าง ก็ได้ ความ รัว ๆ ไปไม่ ชัดเจน เห็น จะ เปน เพราะ อาหาร สองอย่าง นี้ เปน ของทำกิน อยู่เสมอ กิน กัน อยู่ บ่อย ๆ จนไม่ ต้อง กล่าว ถึง เหมือน กับ จะหาตำรา หุง เข้า ปิ้ง ปลา ใน เมือง ไทย ก็ จะหา ไม่ ได้ นอก จาก หนังสือ ประติทิน บัตร ที่ ว่าด้วย ปากะ วิชา ซึ่ง ออกใหม่ ใน เร็ว ๆ นี้ เพราะ จึง รู้ อยู่ ทั่ว กัน แล้วไม่ ต้อง อธิบาย ได้ ความแต่ พอ เปน เค้าเหมือน อย่าง เช่น เข้ายาคู ที่ได้ กล่าวมาใน เรื่อง จุลกาฬ ก็ ดู ต้อง ผ่า ต้องต้ม ไม่ได้ บีบ คั้น เหมือน ยาคู ของเรา ผิด กัน เสีย ตั้งแต่ ตัว เมล็ด เข้า มาแล้ว เครื่อง ที่ จะประกอบ ก็ ใช้ นม ใช้เนย ซึ่ง เปน อาหารทิพย์ ของ คน ประ เทศ นั้น เจือ จานไป ด้วย น้ำตาล เปนยาคู หวาน ส่วน ยาคู ที่ มี มาใน พระ วินัย ที่ พระสงฆ์ ตื่น ขึ้น เช้า ดื่มยา คู ก่อน เปน อาหาร เช้า อย่าง เหลว ๆ

เช่น ฝรั่ง จะ เรียกว่า ไลต์ฟุ๊ด จะว่า เปน เข้า ต้ม ก็ ไม่ใช่ ดู เหลว กว่า เพราะ ดื่ม ได้ แต่ใน หนังสือ บุพพสิกขา วัณณะนา ที่ พระ อมรา ภิรัก ขิต (เกิด) แต่ง แล หนังสือ พระ วินัย คำแปล ดีพิมพ์ ที่ สมเด็จ พระ วันรัต แต่ง ท่าน แปลคำ เข้า ยาคู นี้ ว่าเข้าต้มทุกแห่ง ที่แปลว่าเข้าต้ม นั้น เห็น จะ เปน ความ ประสงค์ ที่ จะ ให้ คน ไทย เข้าใจซึมซาบโดยง่าย เพราะถ้า จะแปลว่า ยาคู ก็ จะต้องเข้าใจว่า เปนของหวานที่ เจือใบเข้าสีเขียว ๆ เช่นเลี้ยงพระพิธี สารท ที่ไม่มีเวลา ที่พระสงฆ์ จะ ฉัน นอก จาก การพระราชพิธี ฤๅ การจรเปนครั้งเปนคราว ถ้าใช้ว่าเข้าต้มแล้ว ก็เปน ถูก กับที่ พระสงฆ์ จะ พอใจ ฉัน อยู่ เนือง ๆ ท่าน กล่าวในหนังสือ นั้นประสงค์ ความ ประพฤติ ของ พระสงฆ์ มิ ให้ประสงค์ จะ กล่าว ถึง ประเภท แห่ง ยา คู ว่า เปน อย่างไร ๆ ยาคู ฤๅ เข้า ต้ม ที่ มี มา ใน พระ วินัย นี้ ยังมี แปลก ออกไป อีก กว่า ของเรา ทั้ง สอง อย่าง คือ เจือขิง เจือใบ กระเพรา แล เกลือ จะทำให้ รสเค็ม ๆ ฉุน ๆ ไป ข้าง เผ็ดก ลก ลม ลกแล้ง อะไร เช่น คนแก่ ๆ พอใจ กิน เข้า ต้ม กับ เกลือ แล พริกไทย ฤๅ อย่างไร ยาคู เช่น นี้ พระสงฆ์ ฉัน ใน เวลา เช้า ก่อน เวลา ฉันอาหาร จึ่ง เปน อัน ฉัน อาหาร สวยอยู่ แต่ วัน ละ หน เดียว ไม่ ได้ จ้ำ เข้าสวย เข้า เพน เหมือน พระสงฆ์ ทุกวัน นี้ บิณฑบาต จึ่ง ได้ เปน ครั้ง เดียว ก็ พอ คง ได้ ความ ว่า ยาคู มี สอง อย่าง คือ ยาคู เค็ม ที่เปน เข้า ต้ม อย่าง หนึ่ง ยาคู หวาน ที่ เปน เข้า อ่อน ต้ม เจือ น้ำตาล อีก อย่าง หนึ่ง ถ้า จะเทียบ กับ เข้า ยาคู ของ เรา ก็ จะใกล้ ข้าง ยาคู หวาน แต่ รส ชาติ สีสัน แล กิริยา ที่ ทำ ต่าง กัน แท้ ไม่ เหมือน กัน เลย

เข้า ปายาศ นั้น ยิ่ง มืด หนักไปใน ที่ กล่าว ถึง เมื่อ นาง สุชาดา หุง ถวาย พระ พุทธเจ้า ก็ ได้ ความ แต่ ว่า หุง ด้วย นมโค สด ใน มงคล ทิปนี ว่า ด้วย นิทาน เสรษฐี ขี้ ตระหนี่ หุง เข้า ปายาศ กิน ก็ว่าใช้ เข้าสาร น้ำ ตาล น้ำ นม

ดูไม่ เหมือน กับ เข้า ทิพย์ ที่ เรา กวน ไกล มากไป ยิ่ง กว่า กระยา สารท ๆ ดู ยังใกล้ เข้า ปายาศ นั้นมาก แต่ไป มี กรอบ ๆ กรุบ ๆ เสีย ด้วย จึ่งได้ ชักให้ผิด เรื่องไป จน ทำให้ เห็น ว่า เข้า เหนียวแก้ว ฤๅ เข้า เหนียว แดง จะ ใกล้ กว่า แต่ อื่น ชื่อ ว่า อาหาร ของไทย จะไป เปรียบ กับ ของ พวก ประเทศ อินเดีย แล้ว เปน ต้องไม่ เหมือน กัน อยู่ ยัง ค่ำ ถึงไทย จะไป ได้ ตำรา มา ชัด เจน หุง ขึ้น เปนไม่ มี ใคร กินได้ เปน แน่ เพราะ ขึ้น ชื่อ ว่า เนย แล้ว เปน ของ พึงเกลียดของคนไทยอย่างยิ่ง แต่เปนอาหารที่มีรสอร่อยของชาวอินเดียอย่างยิ่ง เหมือนกับกะปิเปนของพึงเกลียดของคนชาติอื่น แต่เปนของอร่อยอย่างยิ่งของคน ไทยโดยมากธรรมดากับเข้าอันใดถ้าเจือนมเนยก็เปนกับเข้าวิเศษ น้ำมันเนยนั้นใช้ แทนกระทิด้วยใช้แทนน้ำมันด้วย ถ้าจะเทียบเข้าปายาศที่ทำสองพันสี่ร้อยปีเศษล่วง มา ให้ ได้ จริง เทียบ กับ อาหาร ของ พวก ฮินดู ฤๅ พวก แขกจะ ใกล้ กว่า เทียบ อาหารไทย มาก เมื่อ ข้าพเจ้าไปถึง เมือง พาราณสี พระเจ้า พาราณสี จัด ของ มา เลี้ยง ตั้งโต๊ะ อย่าง ฝรั่ง แต่ มี ซ่อม ช้อน เฉภาะ ตัว คล้าย กันกับ เลี้ยงโต๊ะ อย่างไทย บุราณ บนโต๊ะ นั้น ตั้ง อาหาร เต็มไป ทั้งโต๊ะ มี เป็ดไก่ ที่ ปิ้ง ย่าง อย่างไร แล้ว ปิด ทอง คำ เปลว ทั้งตัว มี ขนม ต่าง ๆ ที่ ปิด ทองคำ เปลว หลาย อย่างตั้ง รอบ ใน แล้ว มี ชาม เข้า ตั้ง อยู่ ริม จาน ที่ วาง ซ่อมช้อน มี มาก หลาย ที่ รายไป รอบโต๊ะ เข้า เช่นนั้น แล เห็น เปน เม็ด เข้า เหมือน เข้า เหนียว แก้ว แต่ สี เหลือง ๆ เปน มัน ย่อง ที่ มี เม็ดจันทน์โยธิกามี มี อะไร เปน ชิ้น ๆ คล้าย หัก ฉาบ เครื่อง จันอับ เจ๊ก อยู่ ใน นั้น ก็มี ชิม ดู มี รส หวาน จัด มี รส น้ำ มัน เนย แล กลิ่น กล้า จน กินไม่ได้ ไม่ มี เข้า อย่าง ขาว ๆ เลี้ยงเลย ต้อง หันไป กิน เป็ด กินไก่ ทั้ง นั้น เข้า ปายาศ คง จะ เปน เข้า คล้าย ๆ เช่น นี้ เห็น จะไม่ ละเอียด เหมือนเข้า ทิพย์ แลไม่ กรอบ เหมือน

กระยาสารท ตกลง เปน เข้า ทิพย์ แล กระยาสารท ของเรา นี้ ก็ เปน อย่าง ไทย ทำ สำหรับ คนไทย กิน อร่อย เปน แต่ ยืม ชื่อ ของ เก่า มา ใช้ เท่านั้น

เข้า ทิพย์ ที่ เรา กวน อยู่ ใน การ พระ ราช พิธี ทุกวัน นี้ เห็น จะ เกิด ขึ้น ด้วย นึก เอา เอง ดู ตั้งใจ จะให้ มี ถั่ว งา นม เนย แลผลไม้ ต่าง ๆ ให้ พร้อม ทุก อย่าง เปน อัน รวบรวม รส ต่าง ๆ มา ลง เปน อัน หนึ่ง อัน เดียว จน เรียก กันใน คำ ประกาศ ว่า อเนก รส ปายาศ สิ่ง ของ ที่ ใช้ ใน เครื่อง กวน นั้น เมื่อ ตรวจ ดู ตาม บาญชี จ่าย ของ มี จำนวน คือ ถั่ว ดำ ถั่ว ขาว ถั่ว แม่ตาย ถั่ว ราชมาศ อย่าง ละ ๓ ถัง ถั่ว เหลือง ๓ ถัง ๑๐ ทนาน ถั่ว ทอง ถั่ว เขียว อย่าง ละ ๔ ถัง ถั่ว ระสง ๖ ถัง เมล็ด งา ๕ ถัง ผล เดือย ๓ ถัง ๑๐ ทนาน สาคู วิลาด ๒ ถัง สาคู ลาน ๑ ถัง เมล็ด แตง อุลิด ๓ ถัง เข้าโพด ๓๐๐๐ ฝัก เข้าฟ่าง ๒๕๐ รวง เข้า เม่า ๕ ถัง เผือก มัน เทศ อย่าง ละ ๓๐๐ ศีศะ กระจับ สด แห้วไทย อย่าง ละ ๓ ถัง เข้า สาร หอม ๒ ถัง ผลไม้แตง ๑๐ ทนาน ผล บัว ผล มะกล่ำใหญ่ อย่างละ ๓ ถัง น้ำ นมโค ๑๐ ทนาน เนย ๔ ทนาน น้ำผึ้ง น้ำ อ้อย อย่าง ละ ๑๐ ทนาน มพร้าว แก่ ๕๕๐ ผล มพร้าว อ่อน ๕๐๐ ผล ชเอม เทศ หนัก ๔ ชั่ง น้ำ ตาล กรวด หนัก ๒๕ ชั่ง น้ำ ตาล ทราย หนัก ๕๐ ชั่ง น้ำ ตาล หม้อ ๓๐๐ หม้อ เข้า ตอก ขนม ปังจีดไม่ มี กำหนด ผลไม้ สด ที่ หาได้ คือ ทับ ทิม น้อย หน่า เงาะ ลาง สาด ลมุด พลับ สด สาลี่ แห้ว จีน กล้วยหอม กล้วยไข่ กล้วย ส้ม ต่าง ๆ คือ ส้ม เขียวหวาน ส้ม มะแป้น ส้มซ่า ส้ม เกลี้ยง ส้ม ตรังกานู ผลไม้แห้ง คือ ลิ้นจี่ ลำไย พุทรารั้ว พลับแห้ง อินทผาลำ ผลไม้แช่อิ่ม คือ ผล ชิด ผล สะท้อน ผลไม้ กวน คือ ทุเรียน กวน สับปะรด กวน แล เข้า อ่อน ที่ เปน น้ำ นม ชะเอมสด อ้อยแดง ของ เหล่า นี้ ไม่ มี กำหนด ว่า เท่า

ไร แต่ครั้น เมื่อสอบ ถาม ตามที่ได้ กวน จริง ๆ ประสม ส่วน อย่างไร ไปได้ ความ ว่า ได้ใช้ถั่วต่าง ๆ อย่าง ละ ๒ ถัง คง เหลือ อย่าง ละถังหนึ่ง บ้าง สองถัง บ้าง งาใช้สามถัง คงเหลือ สองถัง ผลไม้แดงใช้ ๕ หนาน เหลือ ๕ หนาน มะกล่ำใหญ่ได้ใช้แต่ ๕ หนาน เท่านั้น เหลือ ถึง ๕๕ หนาน ผลเดือย กับผลบัวใช้ อย่าง ละถัง เหลือ อย่าง ละ ๒ ถัง เข้า ฟ่าง เข้าโพด นี้ ใช้ อย่าง ละ ๒๐๐ ฝัก เหลือ ถึง พันเศษ สอง พัน เศษ เมล็ด แตง อุลิดใช้ ถังเดียว เหลือ สองถัง นม นั้นไม่ ได้ ความ ว่าใช้ อย่างไร แต่ เนย แล้ว โถ น้ำ วุ้น เดียว เปน แน่ ซึ่งว่า ๔ หนาน นั้น จะ ชั่ง อย่างไรไม่ ทราบ สาคู ลานใช้หมด สาคู วิลาด เหลือถังหนึ่ง ชะเอมเทศ จ่ายหนัก ๔ ชั่ง แต่ ได้ ใช้ เล็กน้อย เผือก มันเทศ จ่าย อย่าง ละ ๓๐๑ ใช้ อย่างละ ยี่ สิบ สาม สิบ ศีศะ เท่า นั้น น้ำ ตาล กรวด น้ำ ตาล ทราย น้ำ ตาล หม้อ มะพร้าว อ่อน มะพร้าว แก่ เหล่า นี้ ไม่ได้ความ ว่าใช้ สิ้น สัก เท่าใด แต่ เห็น จำนวน จ่ายมาก มาย นัก ถ้า ประมาณ ดู กับ ส่วนที่ ลด ก็ จะ เหลือ กว่าครึ่ง ตัว เพราะฉนั้น การ ที่ จะ เอา ส่วนแน่ ของ เข้า ทิพย์ นั้น ไม่ได้ เร้าคนัง งานผู้ กวน แก้ ไข ยอด แอดไป ว่า ของ เหลือ ก็ ใช้ ใน การ พระราช กุศล อื่น ๆ ต่อไป แต่ ที่ จริง ก็ เห็นจะเปน สี เหลือง ไป เสีย นั้น แลโดย มาก วิธี ที่ จะระคน สิ่ง ของ ทั้งปวง นี้ ให้เปน ผง สำหรับ กวน นั้น คือ ของที่ ควร จะหั่น ฝาน เปนชิ้น เล็ก ๆ ก็หั่น ฝาน ที่ ควรจะ โขลก ตำก็ โขลก ตำ ที่ ควร จะเปียก จะหุง เช่น สาคู วิลาด สาคู ลาน ผลเดือย เข้า สาร หอม ก็ เปียก ก็ หุง เคล้า ด้วย ของทั้งปวง น้ำ ตาล สำหรับ กวน มี ชื่อ ต่าง ๆ คือ น้ำผึ้ง น้ำ อ้อย สด น้ำ อ้อย แดง น้ำ ตาล กรวด น้ำ ตาล ทราย นั้น ก็ ดู เปนแต่ สัง เขป ที่ใช้ จริง ๆ เปน พื้น นั้น ก็น้ำตาล หม้อ อย่าง เดียว กระ

ทิ ที่ใช้, ใช้ คั้น ด้วย น้ำ มะพร้าว อ่อน เปนอัน ได้ เจือ อยู่ ทั้ง มะพร้าว อ่อน มะพร้าว แก่ ชเอมเทศ ชะเอมสด เข้า อ่อน ที่เปน น้ำ นม ใช้ ลงครกโขลก เจือ น้ำ คั้น น้ำที่ใช้ นั้นใช้ น้ำมนต์ ผลไม้ ที่ ควร จะคั้นน้ำเช่น ทับทิม แล ส้ม ต่าง ๆ นั้น ก็ คั้น น้ำ สำหรับใช้ เจือ เมื่อ เวลา กวน พร้อม กับเนย ด้วย ฟืน ที่ใช้ ติด ไฟ เคี่ยว กระทิ แล กวน นั้นใช้ ไม้ ไชย พฤกษ์ แลไม้ พุทรา สอง อย่าง เชื้อไฟ ก็ ใช้ส่อง ด้วยแว่น ซึ่ง เรียก ว่าไฟ ฟ้า เมื่อ ตรวจ ดู เครื่อง ที่ ใช้ ใน เข้า ทิพย์ ของ เรา ก็ เห็น ว่าเปน เนื้อ หนัง อยู่ นั้น ก็ คือ เรื่อง เข้า ๆ แล กระทิ กับ น้ำ ตาลเปน ขนม อย่างไทย ๆ ที่เยา ผลไม้ ต่าง ๆ มา เจือ นั้น ไม่ได้ นึก หวัง จะให้ รส ผลไม้ นั้น รู้ สึกเลย เปนแต่ สักว่ามี อยู่ ใน นั้น เรื่อง นมเนย มี พอให้ สม กับที่เปน พิธี ที่แท้ ก็ ได้ เจือ กระทะละ ช้อน ซุบ ๑ ฤๅ สอง ช้อน เท่า นั้น ไม่ได้ เกิน กว่า นั้นเลย แต่ถึงกระนั้น อุปาทาน ของ คนไทย ๆ เรา ที่ รู้ว่า เจือ เนย ด้วยไม่ เข้าใจ ชัด ว่า เจือ สำหรับ ออก ชื่อให้ ดัง ครึ บาง คน กินไม่ได้ เลย ร้องว่า เหม็น เนย ต่าง คน ก็ ทัก ว่า ปีนี้ เหม็น เนยไป มีบ่นกัน แทบ ทุก ปี แต่ ที่แท้ นั้น เหม็น ชื่อเนย จริง ๆ ไม่ มี ตัว เนย ที่ สำหรับ พอ จะ ให้ เหม็นได้ เลย นี่ เปน ตัว อย่าง ที่ ให้ เห็น ความ เกลียด เนย ของไทยได้ ถ้า กวน อย่าง แขก อินเดีย จริง ๆ แล้ว เปน ต้อง เหลือ ทั้งแปด กระทะ ถึง จะ ปั้น ลูก กอน กลืน ตาม แบบ คนที่ เกลียด เนยที่ มี เปนอันมาก ก็ คงถึง กระท้อน กลับ เปน แน่

การกวน เข้าทิพย์ ถึง ว่าไม่ได้ ออก ชื่อในหนังสือ เก่า ๆ ชัดเจน ก็ คงจะ ได้ กวน มาแต่ ครั้ง กรุงเก่า พระบาทสมเด็จ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ จึง โปรด ให้ มี การกวนเข้าทิพย์ ในรัชกาล ที่ ๑ นั้นตลอด มา ใช้ พระเจ้าลูกเธอ ฝ่าย ใน ทรงกวน ทั้งสิ้น ตาม ที่ ถือ กันว่า ผู้ ซึ่งสำหรับกวน เข้าทิพย์ นั้น ต้อง เปนสาว พรหมจารี คือ ที่ ยัง ไม่ มี สามี นั้น ประการ หนึ่ง อีกนัยหนึ่งคือ

หญิง ซึ่งยังไม่มี ฤดู กล่าว ว่าเปนพรหมจารี แท้ แต่การ ที่ ถือ อย่างหลังนี้ อยู่ข้าง จะมาจากชื่มะงาย ก็ถ้า จะคิด ตามคำที่ ว่าพรหมจารี ซึ่งตามสำนวนในพุทธสาสนา คือผู้ที่ ประพฤติ อย่างพรหม ไม่บริโภคกามคุณ ผู้ซึ่งยังไม่มี ฤดู ปราศจากเดียงสา จะถือ ว่าประพฤติ อย่างพรหมอย่างไรได้ เพราะไม่ได้คิด จะละเว้น เปน แต่ยังไม่ ถึง กำหนด ถ้าจะ ใช้พรหมจารี ให้แท้แล้วดู เหมือน จะต้อง ใช้ผู้ที่ บริโภค กามคุณ ได้ แต่หาก มา ละเว้น เสีย เพื่อ จะประพฤติ ให้ เหมือนพรหม แต่ คำว่า พรหมจารี ที่มีมาในคัมภีร์พราหมณ์ ซึ่งเรียกว่ามหา ภารตะ นั้น ดู ต่างกันกับ พรหมจารี ที่มี มาใน พุทธสาสนา เขากล่าวปริยายไว้ ในเรื่องจำแนกพวกผู้ ประพฤติตน ๔ จำพวก จำพวก หนึ่ง เรียกว่าคฤหัสถ์ จำพวก หนึ่ง เรียกว่าภิกษุ จำพวกหนึ่ง เรียกว่าพรัหมจารี จำ พวก หนึ่ง เรียกว่าวันปรัษฐ์ ในจำพวกที่ เรียก ว่าพรัหมจารี นั้น จำจะต้อง ประพฤติ คือ เวลา ที่ อยู่ ด้วยอาจารย์ ต้องรับ คำสั่งสอน แลทำตาม ซึ่งอาจารย์ จะบังคับให้ทำ แลจำ จะ ต้องรับ การงาน ของอาจารย์ ไม่ต้อง รอ คำสั่ง อาจารย์ก่อน จำ จะต้อง ตื่น ก่อน นอนภายหลัง อาจารย์ จำจะต้อง เปนผู้ อ่อนน้อม แลต้องอด กลั้น ความ ปราถนา ทั้ง ปวง ให้ อยู่ ใน บังคับ ตัว แล ต้อง อด กลั้น คือ ตั้ง อยู่ ใน ขันตี เปน ผู้ มี พยายาม กล้า แล มี ความ เพียร ที่ จะ เล่าเรียน ต่อ เปน ผู้ ที่ ประพฤติ เช่น นี้ จึง เปน ผู้ ควร ที่ จะ คิด ว่า จะ สำเร็จ ได้สม หมาย ความประพฤติ ของพรัหมจารี ที่ กล่าว มานั้น ดังนี้ แต่ ความมุ่งหมาย ของพรัหมจารี ที่มุ่ง จะได้ นั้นคือ ได้ ความรู้ ที่ ได้ เล่าเรียนเวท ซึ่งเปนตัว คัมภีร์ เดิม ที่พระพรหม หยิบ ออกจาก กอง เพลิง เปนต้น แลเวทางค์ ซึ่ง เปนวิชา ประกอบ กัน กับ เวท ๖ ประ การ มี วิ ชาโหร เปน ต้น แลศาสตระคือกฎหมายแบบ อย่าง ความประพฤติ สำ หรับ ตัด สิน ผิด แลชอบ มีมนุสารศาสตร์

เปน ต้น แลมนตร์ คือ ถ้อยคำที่ สวดเสก อ้อนวอนต่อ พระเปนเจ้า ฤๅคำ อธิฐาน วิชา ทั้ง ปวง นี้ เปนพื้น ที่ สำ หรับ พวกพรัหมจารี จะเล่า เรียน ถ้า อาจารย์ นั้น มี วิชา วิเศษ ยิ่ง ขึ้น ไป คือ วิชาสัญชีวะชุบชีวิต ที่ ตาย ให้ กลับ เปนขึ้น ได้ เปน ต้น เมื่ออยู่ ไป กับ อาจารย์ ๆ ชอบ ใจ ใน การ ปฏิบัติ ที่ ตัว ได้ ทำ เมื่อใด ก็ประสิทธิ์ วิชานั้น ให้ นับว่าเปนจบพรหมจารีที่ตนได้ตั้งความเพียร ใน เวลาเมื่อตั้ง อยู่ ในพรหมจารี นั้น ก็ย่อมตั้ง ความ เพียร ในการ ที่ จะทรมานกาย เพ่ง ต่อฌาน สมาบัติ ไป ด้วย ผู้ ที่ประพฤติพรัหมจารีเช่นนั้น ย่อม มี เวลา จะละ ความ เพียร มา มี ภรรยา ฤๅมีภรรยา ไป ด้วย ใน เวลา ตั้ง ความ เพียร ไป เช่น นี้ ดูคำ ที่ เรียก ว่า พรัหมจารี นั้น ไม่ ประสงค์ จะ แปลความว่า ละ การ บริโภค กามเหมือนอย่าง พรัหมจารี ในพระพุทธสาสนา ประสงค์ เอาความ เพียร ที่ จะ ให้ ได้ วิชา แล จะให้ บรรลุฌานสมาบัติ ซึ่งจะทำให้เปน พรหมเปนที่ตั้ง พรหมจารี มี เปน สองอย่าง อยู่ เช่น นี้ พรหมจารี ที่ใช้ กวน เข้าทิพย์ นี้ จะหมาย เอาพรหมจารี พวกใด ก็ไม่ ทราบ แต่ ตามความ เห็น ของ ข้าพเจ้า จะ คิด ลึก เกินไป ฤๅ ประการใด สงไสย อยู่ เห็น ว่า คำที่ เรียก ผู้ กวน เข้าทิพย์ ว่าสาว พรหมจารี นี้ เดิม จะ เปน พราหมณี ดอก กระมัง ข้อ ที่ ถือตาม ซึมซาบ กัน อยู่ ต่อ ไป อีก ว่า นาง พรหมจารี นั้น ต้อง เปนคน ที่ ยัง ไม่มี ฤดู จึง จะ เปน พรหมจารี แท้ นั้น เล่า ถ้า จะ คิด ไป ตาม ทาง ที่ ว่า พรหม จารี เปน พราหมณี แล้ว ก็จะ เคย ใช้ นาง พราหมณี ที่ ยัง ไม่ มี สามี ธรรมดาพราหมณี ที่ มี ฤดู แล้ว ก็ มี สามี ทั้งสิ้น ฤๅ ถ้า ไม่ มี สามี ก็ คง เปนคน เสียคน แล้ว จะ มาใช้ ใน การมงคล ไม่ ควร จึงต้อง เปนการ เลือก พ้น เอานาง พราหมณี ซึ่ง ยังไม่มี ฤดู ที่ เปน คนบริสุทธมากวน การที่ เราพลอย ถือไปว่า ต่อ เด็ก ที่ ยัง ไม่มีฤดู จึงจะเปนพรหมจารี แท้ นั้น จะเปนด้วยฟังแว่วๆ

ในเรื่อง เขาเลือก นางพราหมณี แต่ ไม่ รู้ มูลเหตุ แลลัทธิศาสนา พราหมณ์ จึงได้ เข้า ใจ กัน เปน การ ซึมซาบ รวมๆ กันมา ก็ถ้า หาก เมื่อ ว่า การ กวน เข้าทิพย์ เปนการ จำเปนจะ ต้องใช้ นางพราหมณีซึ่ง ยังไม่มีสามี เช่นว่ามาแล้ว นี้ พราหมณ์ในเมืองไทย เรานี้มีน้อย จะหาธิดาพราหมณ์ซึ่งยังไม่ถึงกำหนด อาวาหวิวาหมงคลได้ยาก จะมีเวลาขัดข้องในการที่จะทำพระราชพิธีขึ้น พระเจ้าแผ่นดินองค์ใด องค์หนึ่งจึงได้ทรงตัดสินว่า เมื่อไม่มีธิดาพราหมณ์จะกวนเข้าทิพย์แล้ว เอาลูกเจ้า นาย ที่นับว่าเปน ขัตติย ชาติสูงกว่า ตระกูล พราหมณ์ มา กวน จะไม่ได้ฤๅ ท่าน พราหมณ์ ผู้ จะ ทำ พิธี นั้น ก็ ค่อน จะอยู่ ข้าง เรียว ลง ด้วยจะ หา ธิดา พราหมณ์ ก็ ไม่ ได้ ด้วย จึงได้ ตกลง เห็นว่า ยอมให้ ได้ ตาม กระแส พระราชดำริห์ การ กวน เข้า ทิพย์ จึง ได้ตก เปนหน้า ที่ของ ลูกเจ้า นาย กวน แต่ เลือกเอาลูกเจ้านายเปนพรหมจารี คือ ที่ ไม่ มีสามี เปนพรหมจารีตามอย่างพระพุทธศาสนา ที่ทรง พระเยาว์ ให้ ได้ ขนาด กับนางพราหมณี ซึ่งยังไม่ มีสามี ที่ เคย กวน มา แต่ ก่อน นั้น ด้วย จึง ได้ เรียก ว่า การ พรหมจารี แต่ วิธี ที่ เลือก เด็ก อายุ อ่อน ที่ กลาย เปน ซึม ซาบ ไป จึงได้ ยังเหลือ ซึม ซาบ อยู่ จน บัด นี้ ครั้น ต่อมา ใน รัชกาล ที่ ๒ ที่ ๓ การ กวน เข้า ทิพย์ ละเว้นไป คง มี แต่ยาคู เสมอมา ตั้ง แต่ รัชกาล ที่ ๑ กวน เข้า ทิพย์ พึ่ง มาเกิด ขึ้นใหม่ อีก ใน รัชกาล ที่ ๔ การ ที่ เปลี่ยน แปลง ใน วิธี ที่ ทำ ก็ คง จะ มี หลาย อย่าง ที่จับ ได้ ชัด เช่น ขนม ปั้ง ดังนี้ แต่ก่อน คงไม่ มี แต่ใน ครั้ง นั้น ใช้หม่อม เจ้า ลูก เจ้านาย ต่าง กรม ยังไม่ได้ ตั้ง กรม ไม่ เฉพาะ แต่ ที่ ยัง ทรง พระเยาว์ กวน เรื่อยไป จนเปน สาว ใหญ่ ๆ เช่นหม่อม เจ้า ทับ ทรวง ใน พระองค์ เจ้า เกษร เปนต้น ก็มี ทรง พระ ปรารภ จะให้ พระเจ้า ลูก เธอ กวน อยู่ไม่ ขาด แต่ยังทรง พระเจริญไม่ พอ ก็ พอ เสด็จ สวรรค์ คต เสีย ครั้นใน แผ่น ดินปะจุบัน นี้ ใช้ ตามแบบ รัชกาล

ที่ ๔ แต่ได้มี พระ เจ้า น้อง นาง เธอ แล พระเจ้า ลูก เธอ กวน สองคราว การ ที่ ตก แต่ง กัน อยู่ ข้าง ใหญ่ โต แล ที่ ๆ กวน ก็ ไม่ เปน ปฏิรูปเทศ จึ่งไม่ ได้ เปน การ ติด ต่อ กันไป ทุก ปี กลับ ลง เปน อย่าง เก่า ครั้น นานมา หม่อม เจ้า ที่ ทรง พระเยาว์ มี น้อย หม่อม เจ้า ที่ ชั้น มาญชี ใหม่ ชั้น หลัง ยังไม่ ทรง พระเจริญ ด้วย ต้อง หาใน ระหว่าง เกษา กันต์ แล้ว แต่ ยังไม่ ทัน เปน สาว ใหญ่ ก็ หา ยากขึ้น ทุก ปี ลง ต้อง มี หม่อม ราชวงษ์ เจือ ปน นาน เข้า ก็ เรื่อย ลงไป จน หม่อม หลวง เมื่อ ชั้น หลัง ๆ ลง มา นี้ ถึงคน สามัญ เข้า ปลอม ใช้ บ้าง ก็ มี แต่ ต่อ ไป ภาย น่า ถ้า เจ้า นาย ชั้นหลัง ทรง พระ เจริญ แล้ว ก็ คง จะไม่ ต้อง มี คน อื่น เจือ ปน การ แต่ง ตัว พึ่งสวด ของพวก สาว พรหมจารี นี้ แต่ ก่อน มา ก็ เห็น จะนุ่ง ขาว ทั้งสาม วัน แต่ ครั้น ใน แผ่น ดิน พระ บาท สมเด็จ พระ จอม เกล้า เจ้า อยู่ หัว โปรด ให้ แต่ง เครื่อง สี สองวัน ใน วัน ที่ แต่ง เครื่อง สี นั้น นุ่ง จีบ แต่วัน กวนเข้า ทิพย์ นุ่ง ขาว เดิมก็ ใช้ นุ่งจีบ แต่ เจ้า นาย ที่ ต้อง กวน เข้า ทิพย์ มัก เปน เด็ก ๆ ไม่ รักษา กิริยา ให้ เรียบ ร้อย ผ้า นั้น บาง แล แข็ง เดิน ปลิว กระจุย กระจาย ไป จึ่งโปรดให้ นุ่งโจง กระเบน เสีย ว่า ที่ จริง ดู ก็ ควร จะ นุ่ง ขาว ทั้ง สาม วัน ตาม ธรรมเนียม ที่ พึ่ง สวด ทั้ง ปวง ใช้นุ่ง ขาว เปน พื้น ยก เสีย แต่ งาน บ่าว สาว เพราะ เห็น ว่า แต่ง ตัว นุ่ง ขาว ไม่ มี สี สัน ทำ ให้ผู้ ที่ แต่ง นั้นเสีย สวยไป การ ที่ พึ่ง สวด พิธี สารท นุ่ง ห่ม สี นี้ ก็ เห็น จะเปน เรื่อง จะให้ สวยนั้น เอง ใช้ สวม สังวาล สาย สร้อย ผูก ของ ข้อพระหัตถ์ พระบาท เว้น แต่ ที่สาวโตแล้ว ก็ ใช้ แต่ สังวาล แล สาย สร้อย แต่ พระ องค์ เจ้า กวน ใน ชั้น หลัง นี้ ทรงผ้า เยียรบับ ทรง สพัก ตาด บัก ที่ ยัง ทรง พระเยาว์ ก็ ใช้ เครื่อง ประดับ เต็ม ที่ แต่ ที่ ทรง พระ เจริญ แล้วไม่ได้ ใช้ พระสังวาล แต่ง อย่างไป กระฐิน ปี ที่ พระองค์ เจ้ากวน

นั้น คราวใด ก็เปน การ ครึก ครื้น ใหญ่ คน ดู หลาย ร้อย คน แต่ บาง ปี ที่ มี แต่ การ พระราชพิธี ไม่ มี กวนเข้า ทิพย์ ก็ มี บ้าง เหมือน อย่าง เวลา พระบรมศพ อยู่ บน พระ มหา ปราสาท เปน ต้น

ส่วน ใน การ พระ ราช พิธี ที่ พราหมณ์ตั้ง นั้น ตั้ง ตาม แบบ เหมือน พิธี อื่น ๆ ที่ ใน พระบรม มหา ราชวัง ไม่ มี แปลก ประหลาด อัน ใด เลย การ พิธี สงฆ์ พระแท่น มณฑล จัด คล้าย พระราชพิธี สัม พัจฉรฉินท์ แต่ ยก พระ บรม ธาตุ แลพระพุทธรูป ต่าง ๆ เสีย ทั้งสิ้น คง อยู่ แต่ พระไชย วัฒน์ ประจำ รัชกาล ที่ ๕ ไม่ มี เทียนไชย เพราะ ไม่ ได้ สวด ภาณวาร ที่ พระ แท่น สำหรับ พระ สงฆ์ สวด เปน ที่ ตั้ง สิ่ง ของ ต่าง ๆ ซึ่ง จะ ใช้ ใน การ กวนเข้า ทิพย์ พระสงฆ์ ที่ สวด มนต์ เปลี่ยน กัน ทั้ง สาม วัน คือ ใช้ พระราชา คณะ พระครู เจ้า วัด พระ ครู นิตย ภัตร พระ มหาดเล็ก บาง องค์ ซึ่ง ได้ รับ พุ่ม ใน วัด พระศรี รัตน ศาสดา ราม ฤๅ ที่ ได้ บิณฑบาต ใน พระบรม มหา ราช วัง ปัน กัน เปน สาม พวก วัน แรก คณะ ใต้ วัน กลาง คณะ เหนือ วัน หลัง คณะกลาง แล คณะ ธรรมยุติกา พระสงฆ์ มาก บ้าง น้อย บ้าง ขึ้น ๆ ลง ๆ ตาม ที่ มี ตัว ไม่กำหนด แน่ ได้ แต่คง ไม่ ต่ำ วัน ละ ๓๐ ไม่ เกิน วัน ละ ๔๐ รูป ตั้ง สวดเริ่ม พระราช พิธี ใน เวลา บ่าย วันแรม สิบ สาม ค่ำ สาว พรหมจารี ที่ มา นั่ง ฟัง สวด นั่ง ใน ฉาก มี สาย สิญจน์ โยง มงคล เหมือน อย่าง เจ้า นาย โสกันต์ ทรง จุด เทียน เครื่อง นมัสการ แล้ว อาลักษณ อ่านคำ ประกาศ คำ ประกาศ เดิม เปน คำ ร้อย แก้ว จอง กัน ไม่ มี กำหนด แต่ ภาย หลัง พระยา ศรี สุนทรโวหาร แต่ง ขึ้น เปน คำ ร่าย ได้ ใช้ อยู่ ทุก วัน นี้ เริ่ม คำ ประกาศ นั้น รับ พระ บรม ราช โองการ ประกาศ แก่ พระสงฆ์ ซึ่งจะ สวดพระ พุทธมนต์ แล เทพยดา ซึ่ง รักษา พระนคร แลใน สถาน ที่ ต่าง ๆ ใน ประกาศ นี้ ยก พระนาม ย่อ อย่าง กลาง ทรง

พระราชดำริห์ว่า การกวนเข้าทิพย์ เปนพระราชพิธีเคยทำมาแต่โบราณ ทั้งเปนเวลาที่ได้ถวายทานยาคูในเวลาที่เข้าเปนน้ำนม ซึ่งเกิดมีขึ้นแต่ปฐมรัชกาล การกวนเข้าปายาศนั้น เปนพิธีเพื่อจะให้เกิดสวัสดิมงคลแก่พระบรมวงษานุวงษ์ แลข้าราชการบรรดาที่อยู่ในกรุงเทพฯ รับพระราชทานระงับโรคไภยอันตรายต่าง ๆ ส่วนยาคูนั้น นับว่าเปนเหตุที่จะป้องกันเข้าในนามิให้มีอันตราย ด้วยมีนิทานกล่าวมาว่า พระโกณฑัญญะเมื่อเปนกฎุมภีจุลกาฬ ได้ถวายยาคูแก่พระสงฆ์สาวกพุทธวิปัสสี เข้าในนาก็งามบริบูรณ์ขึ้น เปนทิฐธรรมเวทนีย์ ทรงพระราชดำริห์เห็นว่าควรจะทำ จึ่งให้นำเข้ารวง ซึ่งเปนน้ำนมมาจ่ายแจกไปให้พระบรมวงษานุวงษ์ทั้งฝ่ายน่าฝ่ายใน แลข้าราชการทำยาคูแลโถตั้งเหลืองเปนภาชนที่รอง ประดับด้วยดอกไม้ต่าง ๆ เปนประณีตทานถวายพระสงฆ์ เสด็จพระราชดำเนินออกเลี้ยงพระสงฆ์ตามวัง

จึ่งมีพระบรมราชโองการ ให้ประกาศแก่พระสงฆ์ซึ่งจะสวดพระพุทธมนต์ ขอให้มีจิตรมั่นด้วยเมตตา นึกยึดเอาคุณพระรัตนไตรยทั้งสามเปนที่พึ่ง แลด้วยอำนาจพระรัตนไตรยอันเปนนรัติโลยบุญเขตร ขอให้เกิดสวัสดิมงคล แลระงับโรคไภย แก่ผู้ที่ได้รับพระราชทานเข้าปายาศนี้ แลขอให้เทพยดาจงนำสุรามฤตย์มาเจือโปรยปรายในอเนกรสปายาศ ให้คุ้มกันสรรพอันตรายทุกประการ ต่อไปจึ่งเปนคำอธิฐานว่า ด้วยอำนาจพระมหากรุณาของพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งมีแก่ประชาชนทั้งปวง แลอำนาจพระราชกุศลที่ได้ทรงบำเพ็ญในเวลานี้ จงให้มีพระชนม์ยืนนานปราศจากพระโรคให้ศัตรูเปนที่เกรงขาม แลขอให้ฝนตกเติมเพียงพองามในเวลาที่เข้าเปนรวง แลผลไม้ต่าง ๆ เมื่อถึงฤดูก็ให้ออกบริบูรณ์ทั่วทุกสิ่งทุกอย่าง ด้วย

อำนาจบุญฤทธิพระเจ้าแผ่นดิน ผู้บำรุงข้าราชการ แลประชาราษฎร คำสัตย์ ซึ่งได้กล่าวนี้ ขอให้สำเร็จเปนสวัสดิเทอญ เมื่ออ่านประกาศแล้ว พระสงฆ์จึ่งได้สวดมนต์ วันแรกสวดจุลราชปริต วันกลางสวดมหาราชปริต วันหลังสวดธรรมจักกัปปวัตนสูตร แลมหาสมัยสูตร รุ่งขึ้นเลี้ยงพระ วันแรกเปนโตยาคูข้าราชการ วันที่ ๒ เปนของพระบรมวงษานุวงษ์ฝ่ายน่า วันที่ ๓ เปนของพระบรมวงษานุวงษ์ฝ่ายใน

วิธีที่ทำโตยาคูกัน แต่ก่อน ๆ มา ทราบว่าใช้ฟักเหลืองกลึงเปนรูปต่าง ๆ ประดับด้วยดอกไม้ฟักทองมะละกอย้อมสีเครื่องสด มีกระบะฤๅถาดรองใบหนึ่ง ที่ใช้เปนโต๊ะไม้รองบ้างก็มีแต่อย่างย่อม ๆ ชมกันในกระบวนฝีมือช่างแกะฟักทองมะละกอเลียนดอกไม้สด แต่ที่ทำนั้นไม่ต้องเหมือนดอกไม้จริงจะให้งามขึ้นไปกว่าที่ร้อยเท่าก็ได้ ถ้ายิ่งงามขึ้นไปเท่าใดยิ่งดี แบบเดียวกันกับช่างเขียนไม่ต้องเขียนให้เหมือนจริง การที่ทำนั้นต้องทำในเวลากลางคืน อยู่ข้างจะเปนการแข่งอะประกวดประขันกันมาก แต่เจ้านายฝ่ายใน ท่านไม่ใช้สดดอกไม้ฟักทองมะละกอด้วยเห็นไม่เหมือนจริง แลไม่มีกลิ่นหอม ทั้งไม่ได้มีฝีพระหัตถ์จัดทำอะไรด้วยในโตยาคูนั้นเลย จึ่งเปนธรรมเนียม ถ้าพระองค์ใดถูกโตต้องยกเข้ามาถวายแต่เช้า ถอนดอกไม้ฟักทองมะละกอออกเสียหมด เอาดอกไม้สดเสียบไม้กลัดปักประดับ แบบที่สำหรับประดับนั้นดูไม่ใคร่จะแปลกกันนัก ข้าพเจ้าเคยเล่นดอกไม้ฟักทองมะละกอที่ถอนออก แลได้เคยช่วยประดับดอกไม้สดเสมอทุกปี อยู่ข้างจะชำนาญมาก ยอดโตนั้นดูเปนจำเปนจะต้องใช้ดอกมณฑามัดเปนช่อสี่ดอก เปนยอดดอกหนึ่ง รองลงมาสามดอกโดย

มากกว่าดอกอื่น ๆ ถ้าผิดจากดอกมณฑา ก็เปน ดอกขจรซ้อน บ้าง ดอกกุหลาบ บ้าง มักเปนช่อใหญ่ เหมือนกัน รอง ลงมา ก็เปนดอกจำปา ดอก จำปี งอ กลีบ ยัก เรียง เปน วง รอบ แล้ว จึง ถึง ดอก กุหลาบ เปน ท้องไม้ อีก รอบ หนึ่ง แล้ว ดอกจำปา ดอกจำปี เปน ขอบ นอก อีกสองรอบ เปนหมดส่วนฝา ในส่วน ตัวโถ นั้นก็ประดับ เปนรอบ ๆ เช่น นี้ เหมือน กัน ตามแต่ พระองค์ ใด จะโปรด สลับสีดอก ไม้ อย่างไร แปลก กันไป ต่าง ๆ แต่ คงอยู่ ในใช้กุหลาบจำปีจำปา มณฑาสี่ อย่าง นี้ เปน พื้น ทั่ว ๆ ไป ถ้า วันโถข้างใน แล้วก็ เปนดอก ไม้ สด ครึดไป ทั้ง สิ้น ถ้า วันโถข้างน่าแล้วหาดอก ไม้ สด สักดอกหนึ่ง ก็ ไม่มี เปน ดอก ไม้ พัก ทองมะละกอ ทั้ง สิ้น ข้าง ฝ่ายผู้ ชาย ก็ ซ้อนว่า โถเจ้านายผู้ หญิง ว่า ไม่ รู้จัก งาม เอา แต่ ดอก ไม้ เข้าพอก ข้าง ผู้ หญิง ก็ ข้อนว่าผู้ ชาย ว่า ไม่ เห็นเปนดอก ไม้ ดอกไหลอันใดเปน แต่พักทองมะละกอ เหม็น เขียว เหม็น บูด ไป ทั้ง โถ เถียง กัน เช่นนี้ ดู นี่ อยู่ เสมอ ไม่ขาด ที่ จริง ประดับ ดอกไม้ ของเจ้านาย ข้างใน ก็ งาม ไป อย่างหนึ่ง เสีย แต่ เปนแบบเดียว ไม่ ใคร่ จะ ยัก ย้าย แล เปน วง ๆ แน่น ติบ กันไป ไม่ มีฝีมือ ช่าง ในนั้น เลย ถ้า จะประ ดับ เหมือน อย่าง เช่น เจ้านาย เดี๋ยว นี้ จัด จาน ดอกไม้ อย่างใหม่ ๆ สอด สี สอด สรรให้ มากก็จะงาม พอใช้ ส่วน ของผู้ ชายนั้น เล่า ที่ จริง ก็ เปนฝีมือ ช่าง ที่ ต้องใช้ มีด เล็ก มีด น้อย แกะ ซอก แซก ต่าง ๆ ดอกไม้ แต่ ละดอกก็ ต้อง แกะกันช้านาน เปนที่ เทียบ ฝี มือ ดีฝีมือ ชั่ว กันได้ เสียแต่ ไม่ตั้งใจ จะทำ ให้เหมือน ดอกไม้ จริง ๆ เลย มัก จะ ไปเข้า เรื่อง ดอก ไม้ จีนเสีย โดย มาก ถ้า ผู้ที่ ดู ไม่ใช่ คน ที่ เรียกว่า "เปน" คือ ที่ เคย ทำได้ ฤๅ ที่เคย เห็นมาก ๆ แล ดู ก็ ไม่ น่า พิศวง งง งวย อัน ใดให้ เปลี่ยนๆ ไป ต่อพึ่ง ที่ท่านเปน ๆ ติชม กัน จึ่ง ได้ เห็น แล เข้าใจว่า ดีอย่างไร ชั่วอย่างไร การแต่งโถมาแผลงขึ้น ใหม่

ในโถ ของ สมเด็จ เจ้าพระยาบรม มหาศรี สุริยวงษ ใช้ ดอก ไม้ฝรั่ง ที่ เปน คราว กำลัง ท่าน เล่น อยู่ หมู่ หนึ่ง คือ ดอก รักเร่ ดอก เหนียงนกกระทุง แล ดอก เบญมาศ กุหลาบ ฝรั่ง ต่าง ๆ ทั้ง อย่าง ดอก เล็ก ๆ ประดับทั้งดอก ทั้งใบ สลับ กันไปไม่ไว้ รังหวะ เปนดอก ไม้ไม่ไม่ เห็น ทั้งโถ แปลก มา ใหม่ พระบาท สมเด็จ พระจอม เกล้า เจ้าอยู่ หัวโปรด ชม เชย มาก ได้พระ ราชทาน รางวัล ด้วย แต่ไม่ มี ผู้ใดอาจ ทำ ตาม อย่าง นั้น คง มี อยู่ แต่โถ เดียว โถดอก นั้น เล่น เพิ่มเติม ทาง เครื่อง ตั้ง เปนชั้ว เปน ชั้น มี ของหวานจัดลง จาน ตั้ง บ้าง เครื่อง ไหย ทาน ต่าง ๆ ประดับ ประดาบ้าง บางที ก็มีงาม ๆ แต่ยัง ไม่โต ถึง โถ ทุก วันนี้ พอ ยก เข้า ประเคนข้างสำรับได้ เปนบางโถ ที่ เดียว จึ่ง จะต้อง ยกเข้าไป แต่ ฉเพาะโถ แต่ใน ประจุบันนี้ มีความคิด ยักย้าย เปลี่ยนแปลก ออก ไป ทั้งตัวโถ แล เครื่องตกแต่ง สนุก สนาน งดงามยิ่ง ขึ้น กว่า แต่ ก่อน หลาย เท่า จนถึงใช้ เหลี่ยม รอด เครื่องโถ บ้างก็ มี เปลี่ยน รูป ทุก ปี ไม่ได้ ซ้ำ เปน กระจาดใหญ่ อย่าง เล็ก ๆ ดู สนุกสนานน่า ดู มาก แต่โต ๆ ขึ้นไป จน การ ที่ จะ ยก เข้า ไป ประ เคน พร้อม กับ สำรับ นั้น เปน ไม่ ต้อง คิด ถึง ได้ แต่ ตั้ง เรียง เปน แถว อยู่ ตรง น่า พระ เท่า นั้น ของ เจ้า นาย ข้าง ใน ก็ ไม่ ใช้ ดอก ไม้ เหมือน อย่าง แต่ ก่อน ไป เล่น ท่วง ที ประ ดับ ประ ดา แข่ง กัน กับ ข้าง น่า ดู ก็ คล้าย ๆ กัน ทั้ง สาม วัน ถ้า ผู้ ใด ถือ แบบ เก่า ใช้ แต่ โถ รอง ถาด หรือ รอง กระบะ ด้วย ถือ ว่า เปน แบบ อย่าง มี ทิฏฐิ มานะ ไม่ ยอม เปลี่ยนใหม่ แล เสีย ดาย เงิน ถึง จะ ประดับ ประดา ตก แต่ง งด งาม เท่าใด ก็ คง ลงไป เข้า พวก พระยา พระ กร่อง แกร่ง ที่ เกณฑ์ เหลือ เผื่อ ขาด ไม่ ใคร่ จะได้ ประเคน พระ ที่ มา นั้น

การ ที่ จะ จำหน่ายโถ ยาคู นั้น เจ้าพนักงาน จัดโถ ของ ผู้มี บรรดาศักดิ

ใหญ่ ๆ ที่ไม่ดีขึ้นเปนเข้าพระ ตั้งไว้ที่หนึ่ง ดูเหมือนหนึ่งจะเปนเกียรติยศใหญ่ ที่ได้เปนส่วนของพระพุทธเจ้า แต่ที่แท้แปลว่า เดาแต้เกรงใจ จึ่งเอาไปตั้งเข้าพระแล้วจะได้ยกเอาไปให้พระที่เลว ๆ ฤๅที่มานั้นแล้ว แลที่จะมาฉันต่อไป เปนได้ซ้ำอีกโตหนึ่ง ส่วนโตที่เหลืออยู่นั้น สังฆการี มีฉลากชื่อพระไว้คอยถวาย เมื่อเสด็จออกทรงศีลแล้ว จึ่งเสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรโตทรงมักฉลากชื่อพระสงฆ์ตามแต่จะโปรดพระราชทานองค์ใด โตยาคูที่เกณฑ์มานั้นคงจะเหลือพระสงฆ์อยู่ในวันละ ๓ โต ๔ โตโดยมาก จึ่งทรงเลือกพระราชทานพระองค์เจ้าพระ พระองค์เจ้าเณร ที่ไม่ได้มาฉัน บางทีก็ซ้ำในพระราชาคณะผู้ใหญ่ ซึ่งไม่ใช่วันที่มาฉันบ้าง ตามแต่จะมีโตเหลือมากเหลือน้อย ถึงจึ่งต้องห้ามในโตยาคูนี้ คือห้ามมิให้ใช้โตแก้วแทนโตฟักเหลือง ซึ่งเคยไม่โปรดมาดูถูกอว่า ที่มีเครื่องตกแต่งตามแต่จะตกแต่งอย่างไร สุดแต่ให้มีโตฟักเหลืองเปนเครื่องบรรจุยาคูอยู่แล้วเปนใช้ได้ ฟักทั้งผลซึ่งมิได้ปอกเปลือก แลมิได้ตกแต่งอันใดด้วยฝีมือช่าง ที่ความประสงค์ของผู้ที่ทำนั้น ก็ประสงค์จะอวดที่หาฟักโตนั้นได้ใหญ่ดี มีตัวอย่างเล่ามาว่า เมื่อครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ปีหนึ่งมีฟักเหลืองเข้ามาแต่เมืองจีน ผลใหญ่หลาย ๆ กำ ข้าราชการที่เปนคนค้าสำเภาซื้อมาทำโตยาคูหลายคนด้วยกัน ไม่ได้ตกแต่งอันใดมากนัก แลไม่ได้ปอกเปลือก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็โปรดปรานเชยชม ครั้นมาถึงในรัชกาลที่ ๔ มีผู้หาฟักเหลืองผลใหญ่ได้ ทำเข้ามาเช่นนั้นบ้างก็ไม่โปรด รับสั่งว่าเปนการมักง่าย การเรื่องที่จะเลี้ยงยาคูพระสงฆ์ ทำไมจึ่งต้องบรรจุในฟักเหลืองนี้ คงจะไม่มีมูลเหตุอย่างอื่น นอกจากที่จะให้เปนของประณีตของงาม

สวดมนต์ วันที่ สาม ไม่ได้ ประโคม พระ ขึ้น รอ เวลา กวน เข้า ทิพย์ มี อ่าน คำ ประกาศ แล พระสงฆ์ สวดมนต์ เหมือน อย่าง สอง คืน มา แล้ว สวด มนต์ จบ แล้ว พระสงฆ์ ก็ อติเรก ถวาย พระพร ลา กลับไป ไม่ได้ มีประโคม เหมือน กัน แล้ว พระ ราชทาน น้ำ พระ มหา สังข์ ใบ มะตูม แล ทรง เจิม สาว พรหม จารี ทั้ง ปวง แต่ ที่ ไม่ ได้ เปน หม่อม เจ้า พระ ราชทาน น้ำ ถ้วย พระ เต้า แล้ว ท้าว นาง ก็ นำ ออก ไป ที่ โรง พิธี โรง ซึ่ง ทำ ขึ้น สำหรับ กวน เข้า ทิพย์ แต่ ก่อน นั้น คือ หอ นิเพธ พิทยา ทุก วัน นี้ พระ ราชทาน ชื่อ ว่า หอ ราช พิธี กรรม แต่ ภาย หลัง เปน ที่ ประทับ สมเด็จ พระ เจ้า น้อง ยา เธอ แล พระ เจ้า น้อง ยาเธอ แล เปน ที่ ใกล้ หอ ธรรม สังเวช ซึ่ง เปน ที่ ไว้ พระ ศพ จึ่ง ได้ ปลูก โรง ขึ้น ใหม่ ตรง น่า พระ มหา ปราสาท ลงไป ครั้น เมื่อ ที่ นั้น ทำ เปน โรง ราชยาน ก็ ใช้ โรง ราช ยาน นั้น เปน โรง พิธี เมื่อ ย้าย พระ ราช พิธี ไป ทำ ที่ พระ ที่ นั่ง อนันต สมาคม คราว หนึ่ง นั้น เลิก กวน เข้า ทิพย์ แต่ ใน ครั้ง นี้ ทำ พระ ราชพิธี ที่ พระ ที่ นั่ง อมรินทร์ วินิจฉัย ปลูก โรง กระยา เข้า ทิพย์ ตรง ท้อง พระ โรง หลังขวาง ออกไป การ ที่ ตก แต่ง โรง ใน พระ ราชพิธี นั้น คือ ก่อ เตา กระ ทะ สิบเตา เรียง ตาม ยาว เปน แถว กัน ๘ เตา เปน ที่ กวน เข้า ทิพย์ อยู่ ด้าน สกัด สอง เตา เปน ที่ กวน กระ ยาสารท เครื่อง ต้น น่า เตาทั้ง แปด นั้น ตั้ง ม้า วางโต๊ะ ตะลุ่ม ถุง เครื่อง ที่ จะ กวน ข้าง หลัง เตา เข้า ไป ยก พื้น พอ ต่ำ กว่า ปาก กระ ทะ หน่อย หนึ่ง เปน ที่ สำหรับ สาว พรหมจารี นั่ง กวน กระทะละคู่ ตาม เสาแขวน หิ้ง ตั้ง เทวะ รูป มี ธูป เทียน ดอกไม้ บูชา ตาม ติด เปน น่า ที่ ของมหาดเล็ก ต้อง ออก ไป จุด เทียน บูชา เทวดา นี้ ที่ ด้าน แถว ตั้ง เครื่อง บูชา พานถม ถ้วย แก้ว อย่าง เครื่อง ทอง น้อย เปน ของ วิเศษ บูชา ใคร ไม่ ทราบ เห็น จะ เปนครู บ้อ ยาย มี ขวด น้ำ ส้ม นม เนย ตั้ง อยู่ ที่ นั้นด้วย เปน น่า ที่ ท้าวอินทร์สุริยา

แล ท้าว วิเศษ ปลัด เทียบ ระคม มา ช่วย กัน ทุกโรง ผู้ ซึ่ง ทำ การ กวน เข้าทิพย์ ทั้ง ปวง สรวม มงคล ทั่ว กัน ครั้น เมื่อ สาว พรหมจารี ขึ้น นั่ง ประจำ ที่ แล้ว เสด็จ พระ ราช ดำเนิน ขึ้น ไป ทรง รินน้ำ ใน พระ มหาสังข์ลงใน กระ ทะ แล้ว ทรง เจิม พาย ที่ พาด อยู่ ปาก กระ ทะ ๆ จะ สอง พาย ด้วย ยันต์ มหา อุณา โลม แล เครื่อง หมาย สาม ทุก เล่ม พาย แล้ว ทรง ริน น้ำ ใน พระเต้า ศิลาพาฤกษอักษร แล พระ เต้า เทวะบิด ต่อ ไป ทั่ว ทุก กระทะ โปรด ให้ พระ เจ้า ลูก เธอ ทรง ริน น้ำ สั้ม แล เติม เนย ตาม ไป จน ตลอด ทั้ง แปด กระ ทะเสร็จแล้ว พวก ท้าว ปลัดเทียบ วิเศษ ซึ่ง ประจำ กระ ทะ จึ่ง ได้ เทถุง เครื่อง ที่ จะ กวน ลง ใน กระ ทะ ซึ่ง มี กระทิ แลน้ำ ตาล เคี่ยวได้ที่ แล้ว สาว พรหม จารี จับ พาย ลง มือ กวน - ประ โคม แตร สังข์ ฆ้อง ไชย พิณพาทย์มโหรี พระ มหาราชครูพิธี รด น้ำ สังข์ ทุก กระทะ แล้ว ก็ เสด็จ ขึ้น พอ เสด็จ ขึ้น สาว พรหม จารี ก็ เปน อัน เลิก กวน กลับ เข้า ใน พระ บรม มหาราชวัง ต่อนั้น ให้ผู้ ชาย มากวน ประโคม พิณพาทย์ จนสุก เสร็จ กระ ยา สารท อีก สอง กระ ทะ ก็ กวน เหมือน กัน

บรรดา ผู้ ซึ่ง จะ ได้ รับ พระ ราช ทาน เข้า ทิพย์ ก่อน นั้น คือ ผู้ ชาย ผู้ กวน มี อำ นาจ ที่ จะ ควัก ไป ได้ คน หนึ่ง เต็ม ใบ พาย ที่ จะ คอน ไป ได้ แล เวลา สุก แล้ว จัด มา ตั้ง เครื่อง ใน เวลา ค่ำ ก่อน แล บรรจุ เตียบ สัมฤทธิ์ ขนาด ใหญ่ ไป ตั้ง บน เตียง พระ มณฑล ๔ เตียบ สำหรับ เปน เครื่อง ต้น แล จัด ลง อ่างหยก สำ หรับ ตั้ง น่า พระ สยาม เทวา ธิราช อ่าง หนึ่ง เวลา เช้า เสด็จ พระ ราชดำเนิน ออก เตียง พระ โปรด ให้ ยก เตียบ บน พระ แท่น มณฑล ลง มา จัด เข้าทิพย์ ประ เคน พระ สงฆ์ ฉัน แล้ว จึ่ง ได้ แจก เข้า ทิพย์ นั้น พระ ราช ทาน พระบรม วงษานุวงษ์ แล ข้า ราช การ ทั้ง ฝ่าย น่า ฝ่าย ใน แล พระ สงฆ์ มาก น้อย ตาม

บรรดา ศักดิ์ . เข้า ทิพย์ ที่ แรก นั้น มี ห่อ เปน สาม ขนาด ๆ ใหญ่ สำหรับพระบรม วงษานุวงษ์ ขนาด รอง ลงมา สำหรับ ข้าราชการ ขนาด เล็ก สำหรับ ข้าราชการ ชั้น ต่ำ ๆ ลง ไป ที่ ออฟฟิศ ต่าง ๆ จ่าย รวม ไป มาก ๆ ก็มี พระ สงฆ์ที่ เคย ได้รับ พระ ราชทาน เข้า ทิพย์ อยู่ แต่ ก่อน นั้น คือ เจ้า พระ ราชาคณะถานา นุกรม เปรียญ ตลอด จน พระ พิธี ธรรม พระ ปริต พระ อนุศ ได้มา เติม แต่ วัด พระ เชตุ พน ทั้ว ทั้ง วัด ครั้น ภาย หลัง ใน รัชกาล ที่ ๔ พระ ราชทาน วัด บวร นิเวศ แล วัด ราช ประ ดิษฐ์ อีก สอง วัด ใน แผ่น ดิน ประ จุบัน นี้ เติม วัด ราชบพิธ วัด นิเวศ ธรรม ประ วัติ วัด เทพ ศิริน ทราวาศ วัด ปรมัย ยิกาวาศ ขึ้น อีก แล มี ห่อ ทรง บาตร ทรง ประ เคน บ้าง

อนึ่ง ใน วัน เดือน ๑๑ ขึ้น ค่ำ หนึ่ง เปน วัน สดัปกรณ์ กาลา นุกาล แต่ พระ สงฆ์ ซึ่ง ฉัน ใน พระ ราช พิธี สารท มาก จึงได้ แบ่ง พระสงฆ์ ซึ่ง จะ มา สดัป กรณ์ กาลา นุกาล นั้น ให้ ได้รับ เข้า กระ ทง ซึ่ง ตั้ง บนโต๊ะ ยาว มี ผ้า เช็ด ปาก แลง ผ้า เช็ด หน้า ขาว ทำ เปน ของ ยอด สดัป ให้ เข้า เรื่อง เข้า ครู ซึ่ง จะ ได้ กล่าว ต่อ ไป ข้าง น่า ของ ที่ สดัป กรณ์ นั้น ใช้ ผ้า สบง ผืน หนึ่ง ตาม เคย มี กา น้ำ ซึ่ง กรอก น้ำ ด้วย เครื่อง ใช้ หนึ่ง ร่ม รอง เท้า ใน การ ที่ เริ่ม ทำ ขึ้น นั้น คือ พระ สงฆ์ ฉัน โภ ชาตุ นั้น เปน เวลา ฉัน เช้า เมื่อ พระ สงฆ์ ที่ ฉัน ใน การพระ ราช พิธี กลับ แล้ว จึง ได้ สดัปกรณ์ ทรง ประเคน เข้า กระ ทง กล่อง เข้า บัดแล กา น้ำ ร่ม รอง เท้า เพื่อ จะ ให้ รับ ไป ฉัน เพน ที่ วัด ๆ ในพระ บรม มหาราช วัง แห่ง ใด แห่ง หนึ่ง ตาม อัธยาไศรย แต่ ครั้น เวลา ต่ำ ลงมา เปน เลี้ยง พระ สาย ก็ กลาย เปน ต้อง ส่ง เข้า กระ ทง นั้น ไป ถวาย พระ ฉัน เสีย ก่อน แต่ กาน้ำ ซึ่ง กรอก น้ำ แล้ว นั้น ไม่ได้ ถวาย ด้วย พระ ต้อง ไป หา น้ำ ฉัน เอา เอง กาน้ำ ยก มา ไว้ ทรง ประ เคน พร้อม กับ ร่ม รอง เท้า อยู่ ข้าง จะ โดย ถ้าถูก พระสงฆ์

ที่ไม่เคยมาแลช้า ๆ อยู่ด้วย รับถาน้ำไปแล้วถือเอียงคว่ำหกเปื้อนผ้าผ่อนบ่อย ๆ แต่พระสงฆ์ที่นั่งในการพระราชพิธีทั้งสามวันนั้น ได้ผ้าขาวพับองค์ละผืน อย่างพระราชพิธีใหญ่ทั้งปวง

ในการพระราชพิธีสารทนี้ เปนกำหนดทรงบาตรในการนักขัตฤกษ์อีกครั้งหนึ่งทั้งสามวัน ของทรงบาตรมีวิเศษขึ้น คือเข้าทิพย์แลกระยาสารท แต่เข้าทิพย์นั้นได้ตรงวันเดียวแต่วันหลัง กระยาสารทเปนขนมตามฤดู ทำนองก็จะมาจากเข้าปายาศ แต่จะให้อร่อยถูกปากไทยเท่านั้น

เมื่อทรงบาตรแล้ว เสด็จพระราชดำเนินขึ้นหอพระ ในหอพระนั้นมีกระทงเข้ากรุ ตั้งบนโต๊ะเงินกระทงหนึ่ง กระทงเข้าเปรตตั้งบนโต๊ะเงินอีกโต๊ะหนึ่ง เข้ากรุแลเข้าเปรตนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดอย่างยิ่ง ถ้าทรงทอดพระเนตรเห็นเมื่อใดก็รับสั่งเปนการล้อเล่นต่าง ๆ แต่ยังทรงจุดเทียนแลรินน้ำหอม เปนการเล่นเสมอทุกปี แลทรงแปลคาถาที่ใช้สำหรับบูชา ซึ่งรับสั่งว่าพูดไม่เปนภาษาคนเที่ยวล้อเถ้าแก่ท้าวนางต่าง ๆ เสียจะทุกปี กระทงเข้ากรุนั้นใช้กระบุงมีกระบอกสักหวายติดอยู่กลางกระบุง แล้วหุ้มใบตองจัดของกินคาวหวานลงในกระบุงฤๅกระทงนั้น แล้วมีต้นไม้ปักที่กระบอกกลางกระบุง บนต้นไม้นั้นมีธงจระเข้ตัดด้วยเศษผ้านุ่งผ้าห่มเล็กน้อย แขวนรุงรังไป มีดอกไม้จีนประดับช่วยให้งามด้วย ที่ลำต้นของต้นไม้นั้น ผูกดอกตะแบกช่อหนึ่งฤๅสองช่อ มีเทียนธูปเสียบไม้กลัดอย่างละดอกเหน็บที่ปากกระบุงสำหรับทรงจุด เมื่อทรงบูชาพระพุทธรูปแล้ว กระทงเข้ากรุนี้ยกไปถวายพระสงฆ์ฉัน เข้าเปรตอีกโต๊ะหนึ่ง มีกระทงเล็ก ๆ มีเข้าวางอยู่นั้นหน่อยหนึ่ง (เห็นจะไม่ถึงต้องหัตถ์ตามอารามิก

โว หาร) มี ของ กิน คาว หวาน กอง ปน ๆ กัน โรย อยู่ น่า มี ธง เล็ก ๆ ปัก อัน หนึ่ง ดอก ตะ แบก ดอก หนึ่ง ฤๅ สอง ดอก โรย ปน อยู่ กับ อาหาร มี หมาก คำ หนึ่ง พลู จีบ หนึ่ง มี ธูป เล็ก ๆ ดอก หนึ่ง เทียน เล็ก ๆ ดอกหนึ่ง เสียบ ลง ไป กับ เข้า ต้อ ๆ เช่น นั้น กระ ทง เช่น นี้ มี ๘ กระ ทง มี กระ ทง น้ำ อีก กระ ทง หนึ่ง ขวด คอ ปล้อง กรอก น้ำ ดอกไม้ สด ขวด หนึ่ง สำหรับ วิน ลง ใน กระ ทง เวลา เมื่อ บูชา ฤๅ อุ ทิศ ข้าพเจ้า ไม่ รู้ เข้า ใจ วิธี ถวาย กัน อย่าง ไร ชัด เจน เปน แต่ รูป เทียน เล่น อยู่ เสมอ แต่ การ ถวาย เข้า กรุ นี้ พอ สืบ หา มูล เหตุ ได้ ชัด เจน ดัง จะ กล่าว ต่อ ไป นี้ คือ ว่า มี มา ใน เปตะ วัตถุ สัง เขป ความ ว่า มี พราน เนื้อ คนหนึ่ง เมื่อ ไป ได้ เนื้อ กลับ มา ถึง บ้าน ก็ แจก เนื้อ ให้ แก่ เด็ก ๆ ทั้ง ปวง วันหนึ่ง พรานไป ไม่ ได้ เนื้อ จึง เก็บ ดอก ตะ แบก ฤๅ ดอก วาระ พฤกษ ที่ว่า ประ ดับ กาย แล หาย มา เปน อัน มาก ครั้น เมื่อ มา ถึง ประ ตู บ้าน เด็ก ๆ ทั้งปวง ก็ มา ขอ เนื้อ ตาม เคย พราน จึง แจก ดอก ตะ แบก ให้ คน ละ ช่อ ครั้น พราน นั้น ตาย ไป เกิด ใน เปตะ นิ กาย มี ดอก ตะ แบก เปน เหมือน ประ ดับ ก็ จะ เดิน ไป ใน น้ำ หวัง จะ ไป หา อา หาร ที่ บ้าน ใน เวลา นั้น โดย มี อำ มาตย์ ของ พระเจ้าพิมพิสาร ออกไป ชำ ระ ความ ผู้ ร้าย ตาม หัว เมือง ล่อง เรือ มา เห็น เปรต นั้น ได้ ถาม ได้ ความ แล้ว ก็ มี ความ กรุณา จึ่ง ว่า เข้า สัตตู ของ เรา มี ทำ ไฉน ท่าน จึ่ง จะ ได้ เปรต นั้น ตอบ ว่า ถ้าใน เรือ นี้ มี อุบาสก ตั้ง อยู่ ใน สรณะ ท่าน จง ให้ เข้า สัตตู นั้น แก่ อุบาสก แล้ว อุทิศ ส่วน กุศล ให้ แก่ เรา อำมาตย์ นั้น ก็ ทำ ตาม เปรตได้ อนุโมทนา ตั้ง อยู่ ใน ความ สุขแล้ว จึ่ง สั่ง ว่าให้ ท่าน ทั้ง หลาย กรุณา แก่ เปตะ นิ กาย เมื่อ ทำ กุศล สิ่ง ใด ๆ แล้ว ให้ อุทิศ

ส่วน บุญ ให้ ครั้น เมื่อ อำมาตย์ กลับ มา ถึง บ้าน นิมนต์ พระ พุทธ เจ้า กับ พระ สงฆ์ บริษัช มา ถวาย ทาน แล้ว กราบ ทูล เรื่อง เปรต นั้น ให้ ทรง ทราบ พระ องค์ จึ่ง ทรง อนุ ฏฐาน ให้ มหาชน ประชุม พร้อม กัน แล้ว แสดง เปตะนิกาย ให้ ปรากฏ มี เรื่อง ราว กล่าว มา ดัง นี้

เรื่อง เปรต นี้ เปน สัตว์ จำ พวก หนึ่ง ซึ่ง มี ชื่อ เรียก ใน สาสนา พราหมณ์ โบราณ ตาม สำนวน สันสกฤต ว่า ปีตรี หมาย เอา ว่า เปน ผี จำพวกหนึ่ง ซึ่ง เปน ปู่ ย่า ตายาย ญาติ พี่ น้อง ของ ชน ตั้ง ป่วง ตาย ไป เปน ปีตรี มี ออก ชื่อแล เล่า เรื่อง ราว ที่ มา ทำ วุ่น วาย ต่าง ๆ ถี่ ๆ เปรต คือ ออก จาก ปีตรี นี้ เอง ที่ มา มี กล่าว ถึง ใน พระ พุทธ สาสนา ด้วย ก็ จะ เปน อนุโลม มา จาก สาสนา เดิม ซึ่ง คน ใน ประ เทศอินเดีย ถือ กัน อยู่ ว่า มี มา แต่โบราณ แล้ว นั้น จะหัดลิน คัด ค้าน เสีย ว่าไม่ มี กล่าว ถึง ใน พระ พุทธ สาสนา แต่ เดิม เลย ก็ ยาก อยู่ แต่ การ ที่ ทำ การ กุศล เปน สิ่ง ที่ ดี อยู่ แล้ว โดย จะ อุทิศ ให้ แก่ สัตว์ หมู่ ใด พวก ใด ก็ ไม่ เปน การ ทำ ให้ กุศล สิ่ง ที่ ดี นั้น เสื่อม ทราม ไป จึ่ง ต้อง ถือ ว่า เปน อัน ไม่ มี ข้อ ที่ จะ คัด ค้าน นั้น ได้ แต่ การ ที่ เปรต เหล่า นั้น จะ ได้ รับ ประ โยชน์ ก็ ต่อ เมื่อ ทำ ตาม อุทิศ ให้ เหมือน นิทาน ตัว อย่าง ซึ่ง โกฏิย อำมาตย์ ได้ ทำ แต่ เรื่อง เช้า เปรต ที่ ไม่ ได้ ทำ บุญ สุน ทัน อัน ใด เปน แต่ เอาไปกอง ไป ตั้งให้ อย่างเส้นผี เปน ที่ น่าสงไสย นัก ก็ถ้าหากว่าการที่ จัดอาหารลงกระทง เล็ก ๆ ไป ตั้ง เช่น นั้น เปรต จะได้ รับ จริง แล้ว พวาน ที่ ตายไปเปน เปรต ควร จะ บอก แก่ โกฏิย อำมาตย์ ว่า ให้ เอาเข้า สัตตุ สัก ซอง หัตถ์ หนึ่ง ใส่ ใน กระทง ลอยน้ำ มา เถิด ข้าพเจ้า จะได้ กิน เปน อาหาร ทิพย์ ฤๅ ขอ เศษ ผ้า อะไร ทิ้ง ลง มา ให้ อีก สักหน่อย หนึ่ง จะได้ เอามา เปนผ้า ทิพย์ นี่ เปรตก็ ไม่ ว่าเช่น นั้น บอก แต่ ขอให้ ทำทาน อุทิศ ให้ การที่ เกิดเส้น เปรต ขึ้น นี้ เห็น จะมา จาก ทาง อื่น

คือ ลัทธิ ฮินดู เปนต้น เค้า ด้วยเขา ถือการ เซ่น ผีปู่ ย่า ตา ยาย คล้ายกัน กับ
จีน ที่ เซ่น ศพ เซ่น ป้าย ถ้าผู้ ใดไม่ มีบุตร ชาย สืบ ตระกูลไม่ ได้ขนม เซ่นศพ แล้ว ก็
เปนผู้มี ความทุกข์ ในภายน่า ถ้า จะเอาผู้ อื่น มาเซ่น แทน ก็ว่าไม่ได้ ฉเพาะ
ต้อง บุตร ขนม นั้นจึ่ง จะได้แก่ ผู้ที่ ตายไป แล้ว เพราะฉนั้น จึ่ง ต้อง มี ลัทธิ
ที่ จะหา บุตร นับแรก ออกไป ได้ เปน ๑๒ จำพวก คือ บุตร ที่เกิด ด้วย ภรรยาตน
ที่ แต่ง งาน ๑ บุตร ที่ เกิด แต่ ภรรยา ของตน กับผู้ ที่ รู้ จบไตร เพท อัน มุ่ง ต่อ
ความ กรุณา ๑ บุตร ที่ เกิด จาก ภรรยา ของ ตน โดย ผู้ อื่น ซึ่ง เห็น แก่ ทรัพย์ สิน
จ้างเปนเครื่อง สัก การ ๑ บุตร ที่เกิด แต่ภรรยา ภายหลัง สามีตาย แล้ว ๑ บุตรที่เกิด
แต่ นาง สาว ฤๅ หลาน ที่ เกิด แต่ บุตรี ที่ บิดารับ เปน ลูก (คือ อธิบาย ว่า
บิดา มีแต่ บุตร หญิง ให้ บุตร หญิง นั้นไป มี สามี ครั้น บุตร หญิง นั้น มี บุตร ออก
มา เปนชาย บิดา ทำ พิธี ตาม แบบ รับมา เปน ลูก) ๑ บุตร ซึ่ง เกิด แต่ ภรรยา ที่
ไม่ บริสุทธ (หมาย ความ ว่า มาก ชู้ หลายผัว) ๑ บุตร ที่ เขาให้ ๑ บุตร ที่ ซื้อ
มาโดย ความ เสนหา ๑ บุตร ที่ใจ ตัว เด็ก สมัครเอง ๑ บุตร ที่ ได้มา ด้วย แต่ง งาน
กับ เจ้า สาว ซึ่งมี ครรภ์ มา แล้ว ๑ บุตร ของ พี่ชาย น้อง ชาย ๑ บุตร ซึ่ง เกิด ด้วย
ภรรยาที่ มี ชาติ ต่ำ กว่าตน ๑ บุตร เหล่านี้ เซ่น ศพได้ ๖ จำ พวก เซ่น ศพไม่
ได้ ๖ จำพวก ใน บุตร ๖ จำพวก ข้าง ต้น นั้น นับว่า เปนผู้ รับ มรดก สืบ ตระกูล
ได้ ด้วย เปน เชื้อ วงษ์ ของ ตน ด้วย เปน บุตร ที่ เซ่น ศพได้ บุตร ๖ จำพวก
ข้าง หลัง เปน ผู้ รับ มรดก แล สืบตระกูลไม่ ได้ เปน แต่ นับ ว่า เปน เชื้อ วงษ์
เปน บุตร ที่ เซ่น ศพ ไม่ ได้ บุตร ที่ เกิด ด้วย ฤๅษี ฤๅ พราหมณ์ มา เพาะ กับ
ภรรยา นั้น นับ ใน พวก ที่ เซ่น ศพได้ ลัทธิ ที่ ถือ การ จำเปน จะ ต้อง มีบุตร เปน
สำคัญ เช่น นี้ ยัง ถือ กัน แขง แรง อยู่ ใน ประเทศ อินเดีย ทุก วัน นี้ การ
เซ่น ศพ ก็ยัง มี อยู่ เสมอ ถึง อังกฤษ มา เปน ผู้ปก ครอง ทนุ บำรุง เจ้า นาย

พวก ฮินดู ก็ ต้อง ยอม รับ ว่า บุตร ที่ บิดา เขา รับ ตาม สาสนา เช่น นี้ เปน บุตร สืบ ตระกูลได้ ด้วย เหมือน กัน ไป ห้าม เสีย แต่ ที่ เมื่อ เวลา ผัว ตาย แล้ว รานี ผู้ เปน ภรรยา จะ รับ ลูก เลี้ยง ใน เวลา ผัว ตายไม่ ได้ ด้วยได้ เคย เกิดเหตุ มา หลาย ครั้ง ด้วย รานี นั้น ประสงค์ จะ มี อำนาจ เปน ผู้ รั้ง ราช การ แทน ผัว ต่อไป จึ่งได้ คิด หาเด็ก มารับ เปนลูก เลี้ยง ตัว ว่า การ แทน เมื่อ เด็ก ลูกเลี้ยงที่ เปน ราชา คนใหม่ โต ขึ้น ยอม มอบ สมบัติ แล อำนาจให้ โดย ปรกติ ก็ มี ที่ ไม่ ยอม ให้ เกิด วิวาท กัน ขึ้น ก็ มี เพราะ เปน การ มุ่ง ใน ส่วน รานี เช่น นี้ อังกฤษ จึ่ง ได้ ไม่ ยอม รับ ลูกเลี้ยง ซึ่ง เลือก เมื่อ เวลา ผัว ตาย ก็ ยัง มี เหตุ เคลือบ แคลง ด้วย อ้าง เอา ว่า ราชา ผู้ ตายได้ รับ เปน บุตร เลี้ยง เมื่อ จวน จะตาย เช่น นา นาสาหิบ ซึ่ง อังกฤษ ไม่ ยอม รับ ภาย หลัง เปน ขบถ ด้วยถือโอกาศ เอาใน เวลาที่ทหารแขก ของ อังกฤษ เปน ขบถ ก่อ เหตุ ใหญ่ โต ใน ประเทศ อินเดียได้ ที่ เรา ทำ เข้า ตรุษ คง จะ มา ตามใน หนังสือ ที่ มี เชื้อ มาใน พุทธ สาสนา แต่ เข้า เปรต นี้ เห็น จะ ติด มา แต่ ผู้ ที่ เคย เส้น ผี ปู่ ย่า ตา ยาย อย่าง ฮินดู ถ้า มี หมื่น ดี ร้าย ก็ จะ มาจาก ลาว อยู่ ใน เรื่อง เส้น ผี ธรรมดา การ ทำ เส้น ๆ ทั้ง ปวง ไม่ ต้องใช้ ของ มาก ครั้น เข้า ใจ ว่า ของ น้อย จะเปน ของ มาก เหมือน อย่าง บัตร บูชา เทวดาใส่ ขนม เล็ก ขนม น้อย แต่ เท่า จะกิน ก็ ไม่ พอ อิ่ม แต่ คำ ที่ โหร ว่า นั้น สารพัด จะ ดี วิเศษ เกิน กว่า จริงได้ร้อย เท่า พัน เท่า แล้ว ก็ ไม่ เปน ปด เพราะ ของ เหล่า นั้น จะ กลับไป เปน มาก ไม่ เลี้ยง แต่ เฉพาะ เทวดา ที่ เปน นาย องค์ เดียว เลี้ยง ทั้ง เทวดา บริวาร ตลอด ไป ด้วย บริวาร นั้น นับด้วยโกฏิ ทั้ง นั้น การ ที่ ใช้ ของ น้อย ๆ เส้นไหว้ เช่น นี้ ผู้ ค้น คิด เห็นจะคิด เพื่อ จะให้ เปนแต่ แสดง ความ เคารพ ด้วยเห็น อยู่ แก่ ตา ว่าถึง จะหา ของ ไป ให้ มาก มายเท่าใด ก็ไม่

บก พร่อง ลงไป ไม่ เหมือน เลี้ยง พระที่ นั้นได้ ต้องเติม ของ จึ่ง เปนที่ ชื่น ชม ยินดี ของ ทายก ตลอดไป จนถึง เข้าพระ ซึ่ง รู้ อยู่ แล้ว ว่าการที่ ถวาย เข้า พระ นั้น ใช่ จะไปได้แก่ พระพุทธ เจ้า อย่าง หนึ่ง อย่างใด คือ จะได้รับ สิ่ง ของ นั้นโดย ทาง เส้น ฤๅ ทางอุทิศ ส่อน บุญก็ ไม่มี คง เปน แต่ อามิศ บูชา อย่า เดียว กัน กับธูปเทียน ดอกไม้ ไม่ ต้องใช้มาก สิ่ง ละหยิบเล็ก หยิบน้อย ก็พอ แต่ ซึ่ง เชื่อถือ กันว่า ของ น้อย จะไป กลาย เปน มากในโลกย์น่า นั้น เห็น จะ เกิดขึ้น จากเรื่อง ทำบุญ เฟื้องหนึ่งได้ร้อย เฟื้อง พัน เฟื้อง เปนไป ตาม อัธยา ไศรย คน เช่นที่ เรียก ว่าเก็บ เบี้ยใต้ร้าน เห็น เปน ถ้าดี จะได้ อย่างไร ก็เอา ทุก อย่าง การที่ ทำเข้ากรู กระทงใหญ่ สำหรับ ถวาย พระ เมื่อ ภาย หลัง นั้น เห็นจะมา ตามทาง นิทาน เรื่องเปรต ซึ่ง เปน ตำนานที่ กล่าว มา แต่ เรื่อง เข้าเปรต เห็น จะ มา จาก เครื่อง เส้น

ใน หนังสือ นพมาศ กล่าวว่า เข้ากรู ที่ทำ กันใน ครั้ง นั้น ประสงค์ อุทิศ ต่อ ปรทัตตูปชีวี เปรต ก็ดู คืนจะเปน เรื่อง คำที่เล่า ๆ อยู่ใน ชั้นหลัง นี้ การ ที่ จำแนก ชื่อ เปรต ต่าง ๆ ก็เปน ตาม คัมภีร์ ชั้น ภาย มาก กว่า ที่ มาใน พระ บาฬี ฤๅ อรรถ กถา ชั้น สูง ๆ เช่น ใน คัมภีร์ โลก สัณฐาน แล มิลินท ปัญหา ที่ มาใน คัมภีร์ ชั้น สูง คือ มาใน ชฎก ปาราชิก คัมภีร์ ชาติ กรรม แต่ จำ แนก ประเภท เปรต ก็ต่าง กัน กล่าวไว้ ในโลก สัณฐาน แล คัมภีร์ ชาติ กรรม คัมภีร์ละสิบ สอง พวก ใน สิบ สอง พวก ทั้งสอง คัมภีร์ นั้น ก็ไม่ ตรง กัน ว่าไป คน ละ อย่าง ฟังดู ก็เปน การ ง่าย ที่ จะ คิด พรรณา เปน แต่ ว่าให้ แปลก ๆ กันไป จะ เอา สัก สอง ร้อย พวก ก็ เห็น จะ ได้ แต่ ใน มิลินทปัญหา นั้น มี ย่น กล่าวโดย สังเขป อีก ชั้น หนึ่ง คือ ว่า ถ้า จะ ย่น เข้า ก็ คง เปน สี่ จำพวก ที่ เขา จะ ปัน อาการ ตาม ที่ คล้าย ๆ กัน เปน พวก หนึ่ง พวก หนึ่ง

คือ อุฑุป ชีวี เลี้ยง ชีวิตร ด้วย มลทิน แห่ง ครรภ แล หนอง เลือด ทั้ง ปวง พวก หนึ่ง ขุปปิปาสิกะ หยากเข้า หยากน้ำอยู่เปนนิตย์ พวกหนึ่ง นิชฌามะตัณหิกะ เพลิง เผา อยู่ ภายใน เปน นิตย์ พวก หนึ่ง ปรทัตตุปชีวี เลี้ยง ชีวิตร ด้วย ผล แห่ง ทาน ที่ ผู้ อื่นให้ จิตร ระวัง แต่ ที่ จะ รับ ส่วน กุศล อย่าง เดียว พวก หนึ่ง เปรต พวก หลัง นี้ คือ เปรต ที่ ทำ เข้า กรู อุทิศให้ คำ ที่ เรียก ว่า เข้า กรู นั้น ชรอย จะ มา จาก ภาษา มลยู ว่า กุระ แปล ว่า เข้า อย่าง หนึ่ง ตาม ดิกชันนารี ชิลเดอร์ แปล ว่า เข้า ต้มให้ สุก แล้ว แต่ เรียก เขี้ยน ซาย กัน ไป ก็ กลาย เปน กรู ครั้น เมื่อ กรู แปลไม่ ออก แล้ว จึ่ง มี ผู้ เอาเปนกรุต่อไป อีก เพื่อจะให้ ได้ ความ แต่ เหตุ ใด จึ่ง มา ทำ เข้า กรู กัน ใน ฤดู สารท ไม่ ได้ ความ ฤๅ จะ ทำให้ เปน คู่ กัน กับ เข้า ผอก กระบอก น้ำ ซึ่ง ได้ ทำ ใน เวลา ตรุศ สุด ปี บ้าง ดอก กระมัง

อนึ่งใน การ พระ ราช พิธี สารทนี้ ก็ มี เข้า บิณฑ์ เช่นได้ พรรณา แล้ว เมื่อ สงกรานต์ นั้น เหมือน กัน เพราะ เปน พิธี กึ่ง กลาง ปี

การ พระ ราช กุศล กาลานุกาล

ใน กำหนด พระ ราช พิธี สารท ได้ กล่าว ถึง เข้า กระ ทง แล ของ สดับปกรณ์ มา เสร็จ แล้ว ใน ที่ นี้ จึ่ง ไม่ ต้อง กล่าว พิศดาร ขอ บอก แต่ ว่า ใน วัน เดือน ๑๑ ขึ้น ค่ำ ๑ เจ้าพนักงานได้ เชิญ พระ บรมอัฏฐิ แล พระ อัฏฐิ เท่า จำนวน ที่ เคย สดับปกรณ์ มา แต่ ก่อน ออกไป ประดิษฐาน บน พระ ที่ นั่ง เสวตรฉัตร แล โต๊ะ จีน ทั้ง ใน พระราชวังบวร แล หอ พระ นาค ก็ มี การ พระ ราช กุศล ตาม เคย เหมือน กาลา นุกา ลอื่น ๆ พระ สงฆ์ ที่ สดับปกรณ์ ก็ เกือบ จะ เปน สำ รับ เดียว กัน นั้น เอง

คำ ตัก เตือน ใน พระ ราชพิธี สารท

การ สวด มนต์ ใน เวลา ค่ำ ก็ เปน ตาม ธรรม เนียม เรียบ ร้อย ดี อยู่ มี แต่ ใน วัน กวน เข้า ทิพย์ ภูษา มาลา ต้อง เก็บ ใบ มตูม ให้ พอ แก่ ที่ จะ พระ ราชทาน เจ้า กวน เข้า ทิพย์ คือ อย่า ให้ ต่ำ กว่า สิบหก ใบ ลง ไป ถ้า ต่ำ ลง ไป แล้ว เคย เคอะ มา หลาย ครั้ง ถ้า มาก จน ถึง สาม สิบ สอง ใบ ยิ่ง ดี อนึ่ง ใบ มตูม ที่ เก็บ มา นั้น เปน อย่าง ใช้ ไม่ ได้ แท้ ๆ มัก จะ ต้อง ห้อย หู มาก กว่า ทัด คือ เหี่ยว อ่อน เหลือ เกิน ด้วย เก็บ มา ไว้ ช้า ฤๅ ไป รวบ กระ ชาก มา แต่ ที่ ใบ อ่อน ๆ จน สี แดง การ ที่ ได้ เตือน ใน หนังสือ วชิรญาณ แต่ ก่อน ก็ มี แต่ ภูษา มาลา ไม่ มี ผู้ ใด ได้ รับ หนังสือ วชิรญาณ ท่าน อธิ บดี ผู้ ซึ่ง บังคับ ภูษา มาลา ทุก วัน นี้ ก็ ซอง หนังสือ ไม่ ออก ฉัตร มงคลครอบ พระ กริ่ง ยัง ขาด ได้ ถึง นิ่ม ทำ ไว้ ดังนี้ ลง ไม่ รู้ ช่าง เปน ไร ยัง มี เรื่อง ที่ เคย กา หลิ ใน พิธี สารท อีก อย่าง หนึ่ง คือ เข้า กระทง ที่ สำ หรับ สคับปกรณ์ พระ บรมอัฏฐิ นั้น เคย มา ตั้ง อยู่ ที่ หลัง ฉาก มุข ใต้ แต่ ก่อน มา ถ้า เวลา จวน เพล แล้ว เถ้า แก่ เคย ขน ส่ง มหาด เล็ก ทาง พระ ทวาร ฉาก ข้าง ตวันตก มหาด เล็ก ส่ง กรมวัง แลทนายเลือก นำลง ไป ถวายพระสงฆ์ ที่ มา สดับปกรณ์ แต่ บาง ปี มหาด เล็ก เฉย ๆ อยู่ กรม วัง ก็ เคย ไป เรียก เอา เอง ก็ มี ถ้า ถูก เฉย เข้า ด้วย กัน หมด แล้ว เปน เกิด ความ ทุก คราว การ อื่น ๆ ก็ ดู ไม่ ใคร่ มี ขัด ข้อง ขาด เหลือ อัน ใด นัก

เรื่องตักบาตรน้ำผึ้ง

การตักบาตรน้ำผึ้งนี้ ไม่ได้เปนพระราชกุศล ซึ่งมีมาในเรื่องราวเก่า ๆ ปรากฎในหนังสือแห่งใด เปนการพึ่งเกิดขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ ๔ เหมือนอย่างวิสาขบูชา แลมาฆบูชา ทำอนุโลมตามผู้ซึ่งนับถือพระพุทธสาสนาแต่ก่อนได้เคยทำมา แต่การที่ทำนั้น ก็ไม่สู้จะเปนราชการสำหรับแผ่นดินแท้นัก ทำเปนส่วนธรรมยุติกา ฤๅเฉพาะแต่วัดบวรนิเวศด้วยอีก เปนการของวัดมากกว่าของบ้าน คือเมื่อเวลาทรงผนวชอยู่ที่วัดบวรนิเวศ ได้เคยมีการวิสาขบูชา มาฆบูชา ตักบาตรน้ำผึ้ง เมื่อได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว จึ่งให้ทรงยกเข้ามาทำในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม อีกส่วนหนึ่ง พระสงฆ์ที่ฉันในการตักบาตรน้ำผึ้งเดิม ก็ใช้ราชาคณะถานานุกรม วัดบวรนิเวศวัดเดียวทั้งสิบรูป ต่อภายหลังเมื่อทรงสร้างวัดราชประดิษฐ จึ่งได้มีพระราชาคณะถานานุกรมวัดราชประดิษฐเข้าในจำนวนสิบรูปนั้นด้วย ครั้นภายหลังเมื่อมีข้าพเจ้าบวชเณร ย้ายเข้ามาเลี้ยงพระที่พระที่นั่งพุทธมณเฑียรมุขได้ มีเจ้าพระเจ้าเณรที่บวชใหม่ เติมนอกจากจำนวนสิบรูปขึ้นไปอีก ต่อมาภายหลังก็เลยเปนแบบ เจ้าพระเจ้าเณรทรงผนวชใหม่เข้ามาฉัน แลได้น้ำผึ้งที่ทรงบาตรนั้นด้วย เปนฉลองเจ้าพระเจ้าเณรด้วยกลาย ๆ ครั้นในรัชกาลประจุบันนี้ เชิญพระพุทธบุศยรัตน์ไปประดิษฐานที่พระพุทธรัตนสถานแล้ว จึ่งย้ายเลี้ยงพระไปที่พระพุทธรัตนสถาน แต่ที่แคบไม่พอพระสงฆ์ จึ่งต้องแยกไปฉันที่พระตำหนักทรงผนวชบ้าง แต่ก่อนทรง

บาตร ที่ มุข หลัง พระอุโบสถ วัด พระศรี รัตน ศาสดาราม ภาย หลัง จึง ย้าย มา ที่ พระ ที่ นั่ง ทรง ธรรม ครั้น เมื่อ ไป เลี้ยง พระ ที่ พระ พุทธ รัตน สถาน การ ทรง บาตร ก็ย้ายไป ที่ ซา ลา ได้ต้น จันทน์ น่า ประ ตูกมลาศน์ ประ เวศมา จน ทุก วันนี้ บาตร ที่ ทรง นั้น มี บาตร พระพุทธรูป ใน ที่ต่าง ๆ แล บาตร พระ สงฆ์ มี แต่ตัว บาตร ไม่ ได้ หุ้มถลก ตั้ง เรียงบนม้า ทรงด้วย ขันเงินทรงบาตร ๆ ละ ขัน มี ผล สมอ ทิ้ง ลงไป ใน บาตร นั้น บาตร ละเก้า ผล สิบ ผล ตาม แต่ จะมี มาก มี น้อย ต่อ นั้น ไปเจ้า นาย ฝ่าย ใน เสด็จ ขึ้น มา ทรงบาตรน้ำ ผึ้ง ตาม แต่ พระ องค์ ใด จะ ทรง ศรัทธา มาก น้อย เท่า ใด ไม่ มี กำ หนด แต่ น้ำ ผึ้ง คง ได้ เต็ม ทุก ๆ บาตร เพราะบก พร่อง บาตร ไดก็ คง เติม จน เต็ม จำนวน บาตร ที่ ทรง บาตร น้ำ ผึ้ง ดังนี้ ใน การทรง บาตร น้ำ ผึ้ง นั้น เสด็จ ลง ทรง จุดเครื่อง นมัสการ ทรง ศีล พระ สงฆ์ ถวาย พร พระ ทรง ประ เคน แล้ว เสด็จ ทรง บาตรน้ำ ผึ้ง เมื่อ เสด็จ กลับ ก็ พอ ใกล้ กับ เวลา ที่ พระ ฉันแล้ว ทรง ถวายไทย ทาน หมาก พลู ธูป เทียน แล น้ำ ผึ้งขวด ถึง ขนาด เล็กขวด หนึ่ง พระสงฆ์ถวาย อนุโมทนา ด้วยคาถา แลยถาสัพพี ทานแล้ว แล้ว ก็ เสด็จ ขึ้น มี การ เทศนาเรื่อง ตัก บาตร น้ำ ผึ้ง ต่อ ไป การ เทศนา เปน กัณฑ์ หลวง แต่ไม่ ได้ เทศน์ น่า ที่ นั่ง เทศน์ ที่ พระ ที่ นั่ง ทรง ธรรม เจ้า นาย แล ข้า ราช การ ฝ่าย ใน ฟัง เรื่องที่ เทศน์ นั้น ว่า ด้วย นิ ทาน เรื่อง ตัก บาตร น้ำผึ้ง ที่ มี มา ใน เภสัชช ขันธ์ เปนการ แสดง มูล เหตุ อนุโมทนา ใน มฤทาน ที่ได้ ทำ ใน วัน นั้น ข้าพเจ้า เห็น ว่า ควรจะ นำ มูล เหตุ ตาม ทาง ที่เทศนา นั้น มา กล่าว ในที่นี้ พอ จะ ได้ รู้ เรื่อง ตลอด ว่า เหตุ การ อย่าง ไรจึ่ง ได้ เกิด ตัก บาตร น้ำ ผึ้ง ขึ้น แล น้ำ ผึ้ง ซึ่ง ดู ก็ ไม่ เปน ประโยชน์ อัน ใดนัก สู้เข้า สารไม่ ได้ ทำ ไม จึ่งได้ ต้องถึง ตักบาตรตักพาก

ฤดู ก็ น่า จะ ถาม อยู่ แต่ เรื่อง ที่ ข้าพเจ้า จะ เล่า นั้น จะ ไม่ เดิน เนื้อความ แต่ ตาม ที่ เทศนา อย่าง เดียว จะ ขอ แสดง ความ เห็น แล ความ ที่ ตัว ทราบ เพิ่ม เติม ปน ลง บ้าง ตาม สม ควร แก่ ข้อ ความ

ใจ ความ ในเภสัชช ขันธ์ นั้น ว่า พระพุทธเจ้า เสด็จ อยู่ ใน เมืองสาวัตถี ประทับ ณเชตวนาราม อาราม แห่ง อนาถ บิณฑิก เสฐี . ครั้ง นั้น พระ ภิกษุทั้ง หลาย อา พาธ เรียก ว่า สรทิกาพาธ แปล กัน ว่า ไข้เกิด ในสรทกาล อาการ ที่ เปน นั้น คือ “ ฉัน ยาคู แล ภัตร ไม่ ตั้ง อยู่ ตาม ปรกติ ได้ ยาคู ที่ ดื่ม แล้ว ก็ พิ บัติ ขึ้น เสีย ออก เสีย จาก มุข ทวาร ไม่ อยู่ ได้ นาน ใน อุทร ประ เทศ ” คำ ที่ ว่า นี้ เปน โวหาร แปล จาก ภาษา มคธ ถ้า พูด กัน อย่าง ไทย ๆ ก็ ว่า ใน ฤ ดู นั้น พระสงฆ์ ฉัน ยาคู ก็ ดี อาหาร อื่น ก็ ดี ให้ เกิด โรค อา เจียนออก มา เสีย อา หาร ไม่ ตั้ง อยู่ ได้ เปน เหมือน กัน มาก ๆ ก็ พา กัน หิว โหย ย่อม เปลี่ยน ไปร่าง กาย ก็ ผ่าย ผอม เศร้าหมอง ผิว เหลือง ขึ้น เหลือง ขึ้น เมื่อ ผอม ไปเช่น นั้น เส้น ก็ สะพรั่ง ขึ้น ตาม กาย เพราะ โรค ที่ เปน นั้น พระ พุทธเจ้าทอด พระ เนตร เห็น ตรัส ถาม พระ อานนท์ พระ อานนท์ ก็ กราบ ทูล ตาม เหตุ ที่ เปน นั้น ครั้น เมื่อ พระพุทธ เจ้า เสด็จ เข้า อยู่ ณที่ สงัด จึง ทรง พระ ปริ วิ ตก ถึง ทุกข พิ บัติ ซึ่ง เกิด ขึ้น แก่ พระ สงฆ์ นั้น จึง ได้ ทรง พระดำริห์ จะหา สิ่ง ใด อนุญาตให้แก่ พระสงฆ์ ให้ เปน ยาด้วย เปนอาหาร ด้วย แต่ จะ ไม่ให้ เปน อาหาร หยาบ เมื่อ ทรง พระดำริห์ เช่น นั้น จึง ทรง คิด เห็น ยา ห้า อย่าง คือ เนยใส อย่าง หนึ่ง เนย ข้น อย่างหนึ่ง น้ำ มัน อย่าง หนึ่ง น้ำผึ้ง อย่าง หนึ่ง น้ำ อ้อย อย่าง หนึ่ง ถือ กัน ว่า เปนยา ด้วย เปน อาหาร ด้วย แต่ ไม่ เปน อาหาร หยาบ เนยใส เนย ข้น ที่ กล่าวใน ที่ นี้ จะ เข้าใจว่า เปน บัต เตอ แลชีส ตามอ อย่าง เช่น ของ ฝรั่ง มีขาย เดี๋ยว นี้ ไม่ ได้ ตัว นวนีต เนย

ขึ้น นั้น เหลว กว่า บัตเตอ ที่ เรา เรียกว่า เนย เหลว ของ ฝรั่ง สัปปินั้น กลับ เหลว คว้าง ยิ่ง ขึ้น ไป เปน น้ำมัน แต่ เปนของ เกิด ด้วยน้ำ นม ทั้งสองอย่าง ต้องเข้าใจว่า เปน เนย อย่าง ช้องหัตถ์ ชนิด หนึ่ง เช่นนี้ ส่วนน้ำ มันนั้นเล่าก็หมายเอา น้ำมันงาเปนที่ ตั้ง แต่ท่านรวบรวม น้ำมัน บรรดาที่ ออกจากผลไม้ แลเปลวสัตว์ เข้า ไว้ใน หมวดน้ำ มันนี้ ด้วย น้ำ ผึ้งนั้น เปน อันมี อย่างเดียวไม่ ต้อง คิด ถึง น้ำอ้อยนั้น รวมน้ำตาล ต่าง ๆ เข้าใน หมวดนั้น ด้วย เภสัช ๕ อย่างนี้ พระพุทธเจ้า ทรงเห็น ว่า ควรจะอนุญาตให้ พระสงฆ์ ทั้งหลายฉันในเวลาเช้าชั่วเที่ยง จึงได้ ทรงอนุญาต แก่พระสงฆ์ ทั้ง ปวงเปนครั้งแรก คำ ซึ่งเรียก ว่าอนุญาตใน ที่นี้ ถ้าจะว่าตาม ความเห็น เรา ไทย ๆ ในเวลา เช้า ชั่ว เที่ยง อาหาร เหล่า นี้ ก็ ไม่ เปน ที่ ห้ามปราม ไม่ ให้ พระสงฆ์ ฉันมา แต่ก่อน เมื่อ อนุญาต ก็ ไม่ ได้ อนุญาตให้ ฉัน นอก กาล คือนอกเวลา ที่พระสงฆ์ ฉัน อาหาร ได้ตาม ปรกติ ถ้า เปนคนเรา ทุกวันนี้ ก็น่าจะเรียกว่า ขนม อาหาร ว่างให้ฉัน ด้วย ความ มุ่งหมาย คิด เห็น ว่า จะให้ แก่ โรค ด้วย แก่หิว ด้วย เปน มีขึ้น กันอยู่ ลำหนึ่งที่ว่า ทำ ไม จึง ต้องหา ที่ ไม่ให้ เปนอาหาร หยาบ เพราะในเวลาเช้า เช่น นั้น อาหาร หยาบ พระสงฆ์ ยังฉันได้ อยู่ เห็น ว่าที่ หา ไม่ ให้ เปนอาหาร หยาบนั้น คือ จะ ทรง เห็น ว่า อาหาร หยาบ ไม่ ย่อย ซึมซาบ ไป ได้ โดย ง่าย ต้อง ไปตั้งอยู่ ช้า นาน จึงได้ กระท้อน อาเจียน ออก มา เสีย ถ้าเปนอาหาร ละเอียด เช่น นี้ ถึง ว่า อาหารหยาบ จะอาเจียน ออกมาเสีย อาหารละเอียด คงจะเหลือ อยู่ได้เปน กำลัง แก่หิวโหย แลของ ห้าอย่าง นี้ ในประเทศ นั้น ถือกัน ว่าเปน ยา บาง ที จะเปน เครื่องบำบัด โรค ที่ เปนนั้น ได้ ด้วย ครั้น เมื่อ พระสงฆ์ ได้รับ อนุญาต เช่น นั้น ก็ พา กัน บริโภค เภสัช ๕ อย่าง แต่ ไป กลับ เกิด ขลุกขลัก มาก ไป ตามสำนวน เทศน์ ท่านว่า "โภชนะ ที่ เศร้าหมอง ของบริโภคตามปรกติทั้งหลาย

ยังไม่ชอบใจแต่ภิกษุเหล่านั้นแล้ว จะกล่าวไปถึงโภชนที่ระคนให้เหนียวด้วยสัปปิ์ผานิต เปนต้น นั้นเล่า ครั้นมาระคนเข้า ให้เหนียวด้วยสัปปิ์ผานิต เปนต้นแล้ว ก็ยิ่งไม่เปนที่ชอบใจฉันไม่ได้ โดยพิเศษกว่าโภชนที่เศร้าหมองตามปรกติอีกเล่า อาไลยลงทีกาพาธนั้นด้วย บริโภคฉันภัตตาหารไม่ได้ด้วยทั้งสองโทษนี้ ภิกษุทั้งหลายนั้นก็ผ่ายผอมหนักไปกว่าแต่ก่อน" ข้อความที่ว่ามานี้ คือแปลว่า อาหารเดิมที่เปน อันอีเดนเบอด์ ไม่น่ากิน ๆ กินไม่ได้อยู่แล้วนั้น มาคลุกเคล้าเข้าด้วยเนยเหลวเนยข้นเปนต้น ก็ยิ่งอันอีเดนเบอด์กินไม่ได้หนักไป เมื่ออาหารตามปรกติก็อาเจียนอยู่แล้ว ยิ่งคลุกเคล้าเข้าด้วยของทัตถ์ทั้งหลายเหล่านี้ก็ยิ่งทำให้อาเจียนมากขึ้นด้วย แลกินเข้าไปไม่ได้ด้วย เพราะอาหารยิ่งน้อยลงไปเช่นนี้ พระสงฆ์จึงผอมหนักไปกว่าแต่ก่อน ครั้นพระพุทธเจ้าทอดพระเนตรเห็น จึงตรัสถามพระอานนท์อีก เมื่อพระอานนท์ถวายทูลให้ทรงทราบแล้ว จึงตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายอนุญาตให้รับเภสัช ๕ ประการ บริโภคฉันได้ในเวลาวิกาล คือตั้งแต่เที่ยงแล้วไปจนรุ่งสว่างอีกชั้นหนึ่ง เพื่อจะให้ได้เลี้ยงเวลากันกับฉันอาหาร แลอยู่ข้างจะสำหรับแก้หิวด้วย ดูก็เปนการตกลงเรียบร้อยกันไป แต่ไม่ได้มีกำหนดว่ารับไว้บริโภคได้เพียงใด เปนทางที่ผู้เลื่อมใสจะถวายคิลานปัจจัยเภสัชบริกขารแก่พระสงฆ์มากขึ้น พระสงฆ์รับแล้วก็เก็บไว้ฉันต่อ ๆ ไป ไม่มีกำหนด จนไปเกิดเหตุขึ้น คือมีพระอรหันต์องค์หนึ่งชื่อพระปิลินทวัจฉะ ชำนาญในอิทธิวิชชาญาณ วันหนึ่งพระเถระเจ้าปรารถนาจะทำที่อยู่ที่เงื้อมเขาในเมืองราชคฤห์ ให้ชำระปัดกวาด พระเจ้าพิมพิสารเสด็จไปเห็น จึงตรัสถามว่าพระผู้เปนเจ้าจะต้องการอารามิกบุรุษ คนรักษาอารามฤๅ พระผู้เปนเจ้าถวายพระพรว่า พระ

พุทธเจ้า ยัง มิได้ อนุญาต พระ เจ้า พิมพิสาร จึง ว่า ขอ ให้ พระ ผู้ เปน เจ้า กราบ ทูล แล้ว บอก ให้ ข้า พเจ้า ทราบ ด้วย แล้ว พระ ผู้ เปน เจ้า จึง ให้ นำข้อ ความ นั้น ไป ทูล พระ พุทธเจ้า พระพุทธเจ้า ก็ ทรง อนุญาต ครั้น เมื่อ พระ เจ้า พิม พิสาร เสด็จ ออก ไป ครั้ง ที่ สอง ถาม พระ มหา เถรได้ ความ ว่า พระ พุทธ เจ้า ทรง พระ อนุญาต แล้ว จึง ตรัส ว่า จะ ถวายคน รักษา อาราม คน หนึ่ง แต่ ครั้น เมื่อ เสด็จ กลับ เข้า ไป มี ราชการ มาก ทรง ลืม เสีย ล่วง มา ช้า นาน จึง ทรง ระลึก ได้ รับ สั่ง ถาม สัพ พัตถ กะ อำ มาตย์ ว่า เรา จะ ถวาย คน รักษา อาราม แก่ พระ ปิลินท วัจ ฉะนั้น ได้ ถวาย แล้ว ฤๅ ยัง อำ มาตย์ทูล ว่า ยัง ไม่ ได้ ถวาย ตรัส ถาม ว่า ล่วงมา ได้ กี่ มาก น้อย แล้ว อำมาตย์ ทูลว่า ตั้ง แต่ ทรง รับ มาวัน นั้น จน ถึง วัน นี้ ได้ ห้า ร้อย รา ตรี พระ เจ้า พิมพิสาร จึง สั่ง ให้ ถวาย อา รา มิก มนุษย์ ห้า ร้อย คน ทวี ขึ้น รา ตรี ละ คน หมู่ บ้าน เลข วัด นั้น คน ทั้ง ปวงจึง เรียก ว่า อารา มิก คาม บ้าง ปิ ลินท คาม บ้าง พระ ปิ ลินท วัจฉะ ก็เปน กุ ลุ ปักะ เข้าออก อยู่ ใน หมู่ บ้าน นั้น วัน หนึ่ง มีการ เล่น มหรศพ เปน การ เอิก เกริก เด็ก ๆ ใน บ้าน นั้น แต่ง ตัว ด้วย เครื่อง ประ ดับ แล ดอก ไม้ต่าง ๆ เล่น การ มหรศพ พระ ปิ ลินท วัจฉะ เข้า ไป บิณฑบาต เมื่อไป ถึง เรือน แห่ง หนึ่ง ลูก หญิง ของ เจ้า ของ เรือนนั้น เห็น เด็ก ๆ ทั้ง ปวง แต่ง ตัว ก็ เข้า ไป ขอ เครื่อง แต่ง ตัว แล ดอก ไม้ กับบิดา มารดา พระ ปิ ลินท วัจฉะ ทราบ ว่า เด็ก นั้น อยาก จะ ได้ เครื่อง แต่ง ตัวบ้าง จึง ถือ เอา เสวียน หญ้า อัน หนึ่ง ส่ง ให้แก่ มารดา ให้ สวม ศีศะ เด็ก หญิง นั้น เสวียน หญ้า ก็ กลาย เปน ดอก ไม้ ทอง งาม ควรชม ถึงนาง ใน พระราชวังก็ ไม่ มี ดอก ไม้ ทอง งาม เปรียบ เหมือน ได้ เมื่อ คน ทั้ง ปวง เห็น ดัง นั้นก็ เข้าใจ ว่า จะได้ มา ด้วย โจร กรรม จึง กราบ ทูล พระเจ้า พิมพิสาร พระเจ้าพิมพิสารก็สั่ง

ให้จับข้าพระตระกูลนั้นไปจำไว้ ครั้นคราวที่สอง พระปิลินทวัจฉะไปที่เรือนนั้นอีกไม่พบเจ้าของเรือน จึงได้ถามผู้ที่อยู่ใกล้เคียงได้ความว่า เพราะดอกไม้ทองพวงนั้น เปนเหตุให้ต้องจำ จึงได้เข้าไปในพระราชวัง แล้วทูลถามพระเจ้าพิมพิสารว่า เอาข้าพระตระกูลนั้นมาจำไว้ด้วยเหตุอันใด พระเจ้าพิมพิสารจึงตอบว่าดอกไม้ทองเช่นนั้นแต่คนที่อยู่ใกล้เคียงข้าพเจ้ายังไม่มี คนจนเช่นนั้นจะไปได้มาแต่ไหน คงจะต้องไปขโมยเขามาไม่ต้องสงไสย เมื่อพระปิลินทวัจฉะได้ยินเช่นนั้นก็อธิฐานให้ปราสาทพระเจ้าพิมพิสารเปนทองคำ แล้วถวายพระพรถามว่า ปราสาททองคำนี้พระองค์ได้มาแต่ไหน พระเจ้าพิมพิสารจึงตอบว่า ข้าพเจ้าทราบแล้วว่าเปนด้วยอานุภาพฤทธิ์ของพระผู้เปนเจ้า ถึงดอกไม้ทองนั้นก็จะเปนเช่นนี้ จึงรับสั่งให้ปล่อยข้าพระตระกูลนั้นจากเวรจำ เมื่อคนทั้งปวงได้ทราบ ก็มีความเลื่อมใสมากพากันนำเภสัชทั้ง ๕ นี้มาถวายมากจนล้นเหลือ พระผู้เปนเจ้าไม่ต้องเภสัชที่ได้นั้นไว้ แจกจ่ายให้แก่ภิกษุที่เปนบริวาร ภิกษุที่เปนบริวารมีมาก ก็เก็บเภสัชที่ได้แจกนั้นไว้ในภาชนะต่าง ๆ จนถึงห่อผ้ากรองน้ำบ้าง ถุงบ้าง ห้อยเกี่ยวไว้ตามบานหน้าต่าง เภสัชเหล่านั้นก็ไหลซึมซาบอาบเอิบเปรอะเปื้อนเสนาศนะ หนูทั้งปวงก็เข้าประทุษฐร้ายเสนาศนะทั้งของเปนอันมาก คนทั้งปวงเห็นก็พากันติเตียนว่า สมณะสากยบุตติย์เหล่านี้ มีคลังเหมือนพระเจ้าพิมพิสารมคธราช เมื่อภิกษุที่มักน้อยสันโดษ มีความละอายแลมักสงไสยก็พากันยกโทษติเตียน แลกราบทูลพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าจึงได้ประชุมพระสงฆ์ไต่ถามภิกษุพวกนั้นรับเปนสัจ ทรงติเตียนเปนอันมาก แล้วจึงตั้งบัญญัติสิกขาบท ว่าเภสัชทั้ง ๕ นี้ ภิกษุรับแล้วสะสมไว้บริโภคตลอดเจ็ดวันเปน

อย่าง ยิ่ง ถ้า รับ แล้ว เก็บ ไว้ พ้น เจ็ด วัน ไป ของ นั้น เปน นิสสัคคีย์ ภิกษุ เจ้า ของ ต้อง อา บัติ ปาจิตตีย์ เพราะ มี บัญญัติ เช่น นี้ ของ ทั้ง ปวง นั้น จึ่ง เรียก ว่า สัตตาหะกา ลิก คือ มี กำ หนด เจ็ด วัน ตั้ง แต่ วัน รับ ไป เปน กา ละ ถ้า ไม่ สละ เสีย ใน เจ็ด วัน ฤๅ ไม่ ได้ ตั้ง ใจ เสีย ใน เจ็ด วัน ว่า จะ ไม่ กิน เลย เมื่อ ล่วง เจ็ด วัน ไป ถึง อรุณ วัน ที่ แปด ของ นั้น เปน นิส สัคคีย์ เจ้า ของ ต้อง อาบัติ ปา จิตตีย์ นับ ตามของ มากของ น้อย ต้อง เสีย สละ ของ นั้น ก่อน จึ่ง จะ แสดงอาบัติ ได้ เมื่อ เทศนา เล่าเรื่อง มา ถึงเพียงนี้ จะ จบลง จึ่ง ได้ ว่าเพราะ พระ พุทธานุญาต สมัย มี มา ฉนี้ บัณฑิต ชาติ ผู้ นับ ถือ พระ พุทธสาสนา จึ่ง ได้ บูชา พระพุทธานุญาต นั้น บริจาค น้ำ ผึ้ง อัน นับ ภาย ใน ยา ๕ ประ การ ใน พุทธ บริสัช ใน สมัย ถึง สาระ ทะ ฤๅ จวน ใกล้ สาระ ทะ กาล เปน ธรรมเนียม มี มา ด้วย ประ การ ฉนี้

เรื่อง ยา ๕ สิ่งนี้ ถ้า จะ คิด ตามประเพณีของเรา นอก จาก น้ำผึ้ง แล้ว ก็ เปน ของแสลง ที่ หมอ จะสั่ง ห้าม ไม่ ให้ คนไข้ กิน ทั้งนั้น จะ เปน เพราะเหตุ นั้น ฤๅ อย่างไร การ ถวาย เภสัช ทั้ง ๕ ใน สาระทะกาลนี้ จึ่งคง ถวาย อยู่ แต่ น้ำผึ้ง อย่างเดียว ถวาย ด้วยความ มุ่งหมายว่า จะให้ ใช้เปนยา ตามเรื่อง เก่า ไม่ได้ ถวาย อย่าง หมากพลู น้ำ ตาลทราย ใบชา เช่น ในเวลาอื่น ๆ แต่ ใน ประเทศ อิน เดีย ตลอด ลงมา จนถึง ลังกาเภสัช ๕ อย่างนี้ ดูอยู่ ข้างหยอกกัน มาก จน ถึง นิทาน ใน มหาวงษ์ มีเรื่องราวกล่าว ถึงเรื่องน้ำผึ้ง ว่าด้วย ชาติ ก่อนของ พระเจ้า ศรี ธรรมาโศก แล พระ เจ้า เทวานัม ปิยดิศ เจ้านิโครธสามเณร ทั้ง สาม ชาติ ก่อนเปน กฎุมพี พี่น้อง กัน เปนพ่อค้า น้ำผึ้ง ทั้ง สามคน พี่ ใหญ่ พี่กลางไป ซื้อ น้ำผึ้ง มาให้ น้อง สุดท้องขาย พระปัจเจกโพธิ องค์ หนึ่ง อยู่ ที่เขา คันธมาทน์ เปนวัณโรค อันควร จะเยียวยา ด้วยน้ำผึ้ง ได้ ความ เวทนา รุ่มร้อน ด้วย โรค อัน

นั้น พระปัจเจกโพธิอีกองค์หนึ่ง ทราบ ว่า โรคนั้นจะหาย ด้วยน้ำผึ้ง จึ่ง เหาะ มายัง เมืองพาราณสี เพื่อ จะหาน้ำผึ้ง พบผู้ หญิงชาวบ้านที่ รับ จ้าง เขาลง ไป ตักน้ำ จึ่ง ถามว่า ร้าน ขายน้ำผึ้งอยู่ แห่ง ใด นาง นั้น ก็ ชี้บอก ร้านให้ เมื่อ ไป ถึง ที่ ร้านก็ ไปหยุด ยืน อยู่ พ่อค้า น้ำผึ้งคนเด็กมี ความเลื่อมไส จึ่ง รับบาตร ไป ริน น้ำผึ้ง ลง เต็ม บาตร แล้ว ส่งถวายพระปัจเจกโพธิ น้ำผึ้งก็ ล้นไหล ลง ยัง พื้น แผ่นดิน พ่อ ค้านั้น จึ่ง ได้ ตั้ง ความปราถนา ขอให้ ได้ เอกราช สมบัติ ใหญ่ ในสกลชมพูทวีป แลให้ มีอาณา จักรแผ่ ไปเบื้องบนโยชน์ หนึ่ง ภายใต้แผ่น ดิน โยชน์หนึ่ง เพราะเหตุ นั้น พระเจ้า ศรีธรรมาโศก จึ่งได้ มี เดชา นุภาพ มาก น้ำผึ้ง แก้ โรคได้ จน ถึง เปน ผี เช่นนี้ ก็ แปลกกับยาบ้านเรามาก แต่ ดู ยัง ไม่ สู้ วิเศษ เสมอ น้ำมัน เนย ซึ่ง เพราะไม่ ได้ น้ำมัน เนย เท่านั้นถึงแก่ ตาย ได้ มี เรื่องราว ในมหาวงษ์ เหมือนกัน ว่ามีเถร สององค์ พี่ชื่อติศ น้องชื่อ สุมิตร์ เปนพระอรหันต์ พระติศเถร ถูกพิศม์แมลงยุ้งได้ ความทุกข์ เวทนา พระสุมิตร์ น้องชาย จึ่งถาม ว่าทุกขเวทนา ครั้งนี้ เห็นจะ หาย ด้วย อันใด ท่าน พี่ ชาย บอก ว่า ถ้า ได้ เปรียง มาสักซ้องหัตถ์หนึ่งก็ หาย แต่ท่านติศองค์นั้น จะถือ ธุดงค์ บิณฑบาต อยู่ อย่างไร จึ่งได้สั่ง ว่า อย่าให้ ไป ขอ แก่ ท้าวพระยา ผู้ ใด เปนคิลา นภัตร ให้แต่ ไปเที่ยวบิณฑบาตในเวลาเช้า พ้นเพนแล้ว ได้ มา ก็ ไม่ เอา ท่าน น้อง ชาย ไป เที่ยวบิณฑบาต ตั้ง แต่เช้า จนเพน ก็ ไม่ ได้ ความเวทนา นั้น กล้า ขึ้น พ้น กำหนด โดย จะได้ เปรียงมาบริโภค สักร้อยหม้อก็ ไม่ หาย พระติศ เถร ตาย พระเจ้า ศรี ธรรมาโศก ทราบเข้า จึ่ง ได้สั่ง ให้ ขุดสระใหญ่ ไว้ ทั้ง สี่ประตูพระนคร ให้ก่ออิฐ ถือปูนผิวข้างในให้มั่นคง แล้วยัง สระใหญ่ทั้งสี่ประตูพระนคร ให้ เต็มไปด้วยน้ำมันสระหนึ่ง เต็มไปด้วยสัปปิคือเนย ใสสระหนึ่ง น้ำผึ้งสระหนึ่ง ชัณฑสักกร คือน้ำตาลกรวดสระหนึ่ง อุทิศถวายแก่พระ

สงฆ์ อันมาแต่จาตุทิศ เพื่อจะมิให้ลำบาก ต้องเที่ยวบิณฑบาตเภสัช ยังมีเรื่องอื่น ๆ อีกบ้าง แต่ยกมาสองเรื่องนี้พอเปนตัวอย่างให้เห็น ว่าตามความคิดของเรา จะคิดเห็นคุณประโยชน์ของยานี้อย่างไร คิดไม่ถึงได้เลย ถ้าตามความเห็นเราแล้วต้องเห็นว่า โรคที่พระมหาเถรเจ็บ ชั่วแต่ถูกยุ้งเท่านี้ ถึงแก่ความตายได้ ก็โดยเต็มที ยาที่เสาะแสวงหาจะแก้ ฤๅก็หาน้ำมันเนยกิน แก้ถูกพิศม์ยุ้งก็โดยอีกเหมือนกัน ถ้าเปนใจเราถูกยุ้งเข้าเช่นนั้น คงจะคิดหาขี้ผึ้ง ฤๅแบ้งวันไดมาจึ่งให้ขนมันออกเสียก็แล้วกัน แลไม่ตายเปนแน่ด้วย นี่ท่านหาเนยกันช้องหัตถ์เดียวเท่านี้ ถึงแก่ความตายได้ แต่ยุ้งกัดเท่านี้จะหายารักษา ยังต้องนึกถึงเนยแล้ว การที่พระพุทธเจ้าทรงนึกถึงเนย ในเวลาที่พระสงฆ์ป่วยสรทิกาพาธ ก็ไม่เปนการอัศจรรย์อะไรยังเข้าเค้าเข้าเรื่องมากกว่าถูกยุ้ง เรื่องเนยเปนอาหารทิพย์ ฤๅเปนยาทิพย์ของประเทศนั้น ก็ยังเปนไปอยู่จนถึงเวลาบัดจุบันนี้ เมื่อข้าพเจ้าไปที่อินเดีย ไปตามถนนที่เปนตรอกถ้วน มีร้านขายขนมสองข้างทาง เช่นถนนที่ตรงเข้ามาเยี่ยมมัสยิดที่เมืองเดลีเปนต้น เปนร้านขายขนมทั้งสองข้าง เมื่อแลเห็นไปแต่ไกล มีขนมใส่ภาชนต่าง ๆ ตั้งเรียงราย มีไหทำนองไหกะเทียม ฤๅหม้อเล่าอ่วยกรอกน้ำมันเนย ตั้งอยู่หลาย ๆ ไหทุกร้าน เยี่ยมเข้าไปถึงปากตรอกถนน เหม็นเหลือกำลังที่จะทนทนจะอาเจียนเข้าไปไม่ได้ต้องกลับมา แลเมื่อกลับจากเมืองพาราณสี (เบนนาริส) พระเจ้าอิศวรีประสาทเจ้าเมืองพาราณสี ให้นำขนมมาส่งให้ในรถไฟที่พ่วงมาข้างท้าย มีขนมยี่สิบตะแกรงใหญ่ น้ำมันเนยใส่ห้าไห เปนเวลาชุลมุนไม่ทันรู้ เขาก็เอาประทุกรถข้างท้าย

มา ครั้น เมื่อ ถึง สเตชั่น ลง มา เดินได้ กลิ่น น้ำ มันเนยฟุ้ง ซ่าน ถามจึ่ง ได้ความ ว่าเปนของพระ เจ้า พาราณสี ให้ รถ กระเทือนไหน้ำมันเนย แตกไหหนึ่ง จึ่งได้ ส่ง กลิ่น กล้า นัก สั่ง ให้ยก ของ ทั้ง นั้น มา ให้พวก แขก อยู่ ที่ สเตชั่น นั้น กิน ดู แย่ง กัน หยุบ ๆ หยับ ๆ อร่อย เหลือทน ขนม นั้น ท่วงที คล้าย ๆ ทอง พลุ จิ้ม น้ำ มัน เนย แทน น้ำ ตาล เชื่อม ผู้ ที่ เขา เคย ไป อยู่ ที่ อิน เดีย นาน เขา เล่า ว่า ความ ที่ นับ ถือ เนย กัน นั้น ถ้า เปน ผู้ มี อัน จะ กิน จึ่ง จะ มี น้ำ มัน เนย กิน เมื่อ กิน แล้ว ยัง ต้อง อวด มั่ง มี ต่อ คือ เอา น้ำมันเนย นั้น ทา ริม ฝีปาก ให้ เปน มัน ย่อง แสดง ว่า กิน เข้า มา แล้ว กับ เนย เปน คน มั่ง มี กรมหมื่น สมมต ได้ เคย ซื้อ มา ให้ แขกอินดู คน หนึ่ง ซึ่ง เข้า มา อยู่ ใน กรุง เทพ ฯ กิน เอา คลุก กับ เข้า สุก เอา น้ำ ตาล ทราย เจือ หน่อย หนึ่ง กิน เอร็ด อร่อย มาก น้ำ มัน เนย ที่ เหลือ อยู่ ก็ ลูบ ทาไป ตาม เนื้อ ตาม ตัว ดู สบาย เต็ม ที่ น้ำ มัน เนย นี้ เปน เครื่อง สัก การบูชา อย่าง วิเศษ ด้วย ใช้ สำหรับ ประพรม ใน ไฟ บูชายัญ มา กว่า สาม พัน ปี แล้ว เรื่อง ที่ ทา เทียน จุด โคม ของ เปรียง นี้ จะ ไม่ ใช่ อื่น ไกล เลย คือ เรื่อง บูชา ยัญ นั้น เอง คง จะ เห็น เปน กลิ่น หอม กัน เปน แน่ เพราะ สิ่ง ของ เหล่า นี้ เปน อาหาร แล เปน ยา เปน ที่ นับ ถือ ทั้ง เปน เครื่อง บูชา สืบ มา ช้า นาน พระ พุทธ เจ้า จึ่ง ได้ อนุญาต ให้ เปน ยา สำหรับ พระ สงฆ์ พระ สงฆ์ ผู้ ที่ ได้ รับ อนุญาต นั้น ก็ คง พอใจ สบาย ดี ที เดียว แล จะ ใช้ กัน อยู่ เสมอ พระเจ้า ศรี ธรรมาโศก จึ่ง ต้อง ถึงขุด สระใหญ่ ไว้ สำหรับให้ ใคร ๆ ไป ตักได้ ทุก เวลา แต่ สระ นั้น น่ากลัว จริง หนอ ให้เห็น เปน ว่า แมง วัน จะ ลอยเหมือน กับ แหนใน หนอง น้ำ ถึง จะ กัน แมง วัน ได้ ก็ เรื่อง มด ยัง หนัก ใจ มาก แต่ ตก ลง เอา เปน ใช้ ได้ ด้วย พอ ความ ปรารถนา กัน ใน ชั้น นั้น แล้ว แต่ ส่วน พระ สงฆ์ ใน ประ เทศ เรา ที่ ไม่ สมัค ฉัน ยา ห้า

อย่าง นี้ ดูได้ความ ลำบาก น่า สงสาร เมื่อ เวลา ป่วยไข้ ที่ จะ ฉันใน เวลา เช้า ไม่ได้ เวลา บ่าย ก็ ฉัน ไม่ได้ ครั้น จะ หา ยา แล อาหาร ที่ พระ พุทธ เจ้า อนุญาต ให้ ฉันได้ ในเวลา วิกาล หมอก็ ห้ามว่า แสลง แล แสลง จริงด้วย ขืนกิน เข้าไป ก็ ตาย จริงด้วย คงใช้ ได้ บ้าง แต่ น้ำผึ้ง แต่น้ำ ผึ้งที่ ได้ ไป ถึง บาตร ใหญ่ ๆ ฤๅ สอง บาตร ก็มี พระ สงฆ์ สัก องค์ เดียว ที่ ข้าพเจ้า เคย เห็น ฉันได้ หมด บาตร ฤๅ จะ มี ผู้อื่น จะ ฉัน ได้ อีก บ้าง ก็ คง จะ มี อีก เพียง องค์ หนึ่ง ฤๅ สอง องค์ เปน แน่ นอก นั้น ก็ ไม่ เห็น เปน ประโยชน์ อัน ใด มี อีก อย่าง หนึ่ง ก็ กวน ยาง มตูม ฤๅ เคี่ยว ตังเม เหลือ นั้น ก็ ทั้ง หาย หก ตก หล่น ฤๅ ใคร ๆ กิน เท่า นั้น ดู ไม่ รู้สึก ว่า เปน หยูก ยา อัน ใด เลย ถ้า สิ่ง ซึ่ง จะ ให้ เปน อาหาร สำหรับ ภิกษุ ป่วยไข้ ใน ประเทศ เรา เช่น นั้น อไร จะ มา ดี ยิ่ง กว่า น้ำเข้าต้มไป เปนไม่ มี ข้าพเจ้า นึก แน่ ใจว่า ถ้า พระ พุทธเจ้า ยัง ดำรง พระ ชนม์ อยู่ ถ้า ทรง ทราบ ประเพณี บ้าน เมือง ข้าง เรา แล้ว คง จะ อนุญาต ให้ ภิกษุใช้ ฉัน น้ำ เข้า ต้ม ได้ เปนแน่ ความ คิด ซึ่ง เห็น ว่า ควรอนุญาต เช่น นี้ ข้าพเจ้า จะ ชี้แจงได้ ยืด ยาว แต่ก็ ไม่ เปน ประโยชน์ อันใด ซึ่งจะกล่าว เพราะ จะ แก้ ไข อันใดไม่ ได้ ใน เวลานี้ เพราะ ฉะนั้น การ ที่ ถวาย เภสัช ซึ่งเปน ยา ด้วย เปน อาหาร ด้วย จึ่ง ยัง คง มี ที่ พอ จะ ทำ ได้ อยู่ แต่ น้ำ ผึ้ง อย่าง เดียว การ พระ ราช กุศล ถวาย เภสัช จึ่งมี แต่ ตัก บาตร น้ำ ผึ้ง เภสัช อีก สี่ อย่าง นั้น ต้อง เปน อัน ยก เว้น เสีย เพราะ แสลงโรค แลไม่ เปน อาหาร ที่ จะ ฉันได้

ใน การ ตัก บาตร น้ำ ผึ้งแผ่น ดิน ปัจจุ บัน นี้ ไม่ได้ เสด็จ พระราชดำเนิน เสีย หลาย ปี เปนแต่ การ พระราช กุศล นั้น ยัง คง อยู่ ตาม เคย อย่าง หริบหรี่ ๆ

การ เฉลิม พระชนม์พรรษา

เฉลิม พระชนม์ พรรษา นี้ นับ ว่า เปน การ พระ ราช กุศล แท้ ไม่ มี พระ ราชพิธี พราหมณ์ เจือ ปน เลย เมื่อ จะกล่าวโดยทาง ค้นคว้า หา เหตุผล ตัวอย่าง ชั้น ต้น ของ ที่ เกิด แห่ง พระ ราช พิธี พราหมณ์ทั้งปวง ใน หนังสือโบราณ ๆ เช่น หนังสือ มหา ภารตะ ที่ ข้าพเจ้า กำลัง อ่าน อยู่ บัด นี้ ยังไม่ ถึง ครึ่ง ก็ ไม่ได้ พบ เห็น แบบ อย่าง ที่ เจ้า แผ่นดิน องค์ ใด ทำบุญ วัน เกิด เลย ได้ พบ แต่ใน พงษาวดาร อินเดียใน ชั้น หลัง เมื่อ แขก เข้าไป ครอบ ครอง เปนใหญ่ แต่ เจ้า แผ่นดิน แขก ทั้งหลาย เหล่านั้น เมื่อ มาเปน เจ้า แผ่นดิน อยู่ ใน ประเทศ อินเดีย ก็ย่อม ละ ทิ้ง สาสนา มหมัด ถือ เลือน ๆ ปน กันไป กับ สาสนา พราหมณ์ แทบ ทุกองค์ ที่ เลยละทิ้ง สาสนา มหมัด จนไหลไปไม่ รู้ ว่า ถือ สาสนา อะไร ทีเดียว ก็ มี ที่ คง ถือ สาสนา มหมัด เคร่ง ครัด มี น้อย ตัว หนึ่ง ฤๅ สอง ทีเดียว ท่าน พวก เจ้า แผ่นดิน ที่ ถือ สาสนา เลือน ๆ เหล่านี้ เมื่อ ถึง วัน เฉลิม พระชนม์ พรรษา แล้ว มี การ ประชุมใหญ่ เสด็จ ขึ้น บน ตา ชั่ง ชั่ง พระองค์ ด้วย เงิน ทอง สิ่งของ เท่า น้ำหนัก พระองค์ แล้ว พระ ราชทาน เงิน ทอง เหล่านั้น แก่ พราหมณ์ แล พระ แขก เปน พิธี สำหรับ เฉลิม พระชนม์ พรรษา เห็น ว่า การ พิธี อันนี้ ตรง กับ พิธี ตุลา ภาร แต่ ทีเดียว ชรอย พิธี ตุลา ภาร คือ ชั่ง พระองค์ เจ้า แผ่นดิน ซึ่ง มี อยู่ ใน พระ ราช พิธี สิบสอง เดือน จะเปน พระ ราช พิธี สำหรับ เฉลิม พระชนม์ พรรษา ของ เจ้า แผ่นดิน แต่ ก่อน เสีย ดอก กระมัง การ ซึ่ง กำหนด พิธี ตุลา ภารไว้ ใน เดือน ๙ นั้น ชรอย เจ้า แผ่นดิน เก่า ที่ เปน ต้น ตำรา นั้น จะ ประสูติ ใน เดือน ๙ ฤๅ สมเด็จ พระ รามา ธิบดี

ที่ ๑ อยู่ท้องเองจะประสูตรในเดือน ๙ จึ่งวางพิธีตุลาภารลงไว้ในเดือน ๙ ก็จะเปนได้ วิไสยคนแต่ก่อนย่อมปิดบังวันเดือนปีที่เกิด ด้วยเชื่อว่าถ้าผู้ใดรู้วันเดือนปีแล้ว อาจจะไปประกอบการเวทมนต์ทำอันตรายได้ต่าง ๆ จึ่งมิได้ให้ปรากฎว่าเปนการเฉลิมพระชนม์พรรษา ครั้นผู้ตั้งตำราเดิมนั้นล่วงไปแล้ว ผู้ที่บัญชาการชั้นหลังไม่รู้ถึงมูลเหตุ จึ่งไม่ได้ย้ายพระราชพิธีมาให้ตรงกับวันประสูตรของพระเจ้าแผ่นดินชั้นหลัง ซึ่งดำรงราชสมบัติอยู่ ถ้าการที่คาดคเนนี้ถูก ก็ควรจะว่าพระราชพิธีตุลาภารนั้น เปนพระราชพิธีเฉลิมพระชนม์พรรษาอย่างบุราณ แต่ข้าพเจ้าไม่ยืนยันเปนแน่ว่าถูกตามนี้ เพราะวิชาที่เรียนยังตื้นนัก ถึงจะรู้แต่เรื่องเจ้าแผ่นดินที่เก่าแก่ชั้นบุชายัญ พระราชพิธีที่มีปรากฎในหนังสือที่ได้พบเห็น ก็มีแต่เรื่องบุชายัญ อัศวเมธ วาชเปยา เปนต้น ยังไม่ได้กล่าวถึงพิธีชั้นหลังนี้เลย เรื่องนี้จะต้องขอยกไว้สอบสวนค้นคว้าต่อไปอีกก่อน

แต่เรื่องทำบุญวันเกิดในประเทศสยามนี้ไม่เปนแบบอย่าง เหมือนเช่นเมืองจีนฤๅประเทศยุโรป ดูไม่ใคร่มีผู้ใดถือว่าจำจะต้องทำอย่างไร ในวันเกิดของตัว มักจะนิ่งเสีย ๆ ไป ฤๅไม่รู้สึกโดยมาก เมื่อเวลาเด็ก ๆ ที่เปนเจ้านายบางทีก็มีสมโภช แต่สมโภชนั้นก็ตามวันจันทรคติซึ่งนับบรรจบรอบ แต่ดูก็ทำแต่เมื่อเด็ก ๆ โตขึ้นก็ไม่ใคร่ได้ทำ ถ้าเปนคนใหญ่ ๆ แล้วไม่ต้องทำอะไรเลยไม่รู้สึกเกือบทั้งนั้น เพราะเหตุว่า การที่นับอายุมากขึ้นไปอีกปีหนึ่งนั้น ไปนับเสียแต่เมื่อเดือนห้าขึ้นค่ำหนึ่ง ฤๅเถลิงศก ขึ้นศักราชใหม่ ว่าเปนอายุมากขึ้นไปอีกปีหนึ่งแล้วเปนพื้น ธุระกันอยู่แต่เรื่องรับเทวดาเสวยอายุ เมื่อ

ปีใด เปน เวลา จะ เปลี่ยน ทักษา เปน เจ้า นาย ก็ มี ตำรา เสดาะ พระเคราะห์ โหร บูชา เสด็จขึ้น เกย ส่ง เทวดา เก่า รับ เทวดาใหม่ มี สวดมนต์ เลี้ยงพระ เปน การ บุญ เชื่อใน พระพุทธ สาสนา ด้วย ถ้า เปน ชั้น ผู้ ดี ที่ มี ความ รู้ ฤๅ มี ใจ ศรัทธา ทำ บุญ ฤๅ เชื่อ หมอ ดู กลัว เทวดา ที่ จะ เสวย อายุ ยกขึ้นไป ก็ ถวาย สังฆทาน บ้าง ตัก บาตร บ้าง มี ลัทธิ ที่ จะ เรียก ร้อง เช่น รับ พระ เสาร์ พระ ราหู เชือกพระ ตำตำ เปนต้น แต่ การ ที่ ทำ ทั้งปวง นี้ ก็ ดู เฉพาะ ปีใด จะ ต้อง รับ เทวดาโดยมาก ใน ปี ปรกติ ก็ มัก จะ เฉย ๆ ไป นัย หนึ่ง ที่ ถือ กัน ว่า ผู้ ใด เคย รับ แล้ว ต้อง รับ ทุก คราว เว้น เข้า ก็ ไม่ สบาย ป่วยไข้ ฤๅ มี อันตรายไม่ รับ เสีย เลย ดี กว่า ผู้ ที่เชื่อ ถือ เช่นนี้ ไม่ ทำ อะไร เลย จน ตลอด อายุ ที่เดียว ก็ มี บางคน ก็ ถือ แต่ ชื่อ วัน ที่ เกิด เมื่อ ถึง วัน นั้น ก็รักษา อุโบสถ ศีล เหมือน วัน พระ อีกวัน หนึ่ง ตลอดไป การ เฉลิม พระชนม์ พรรษา ของ พระเจ้า แผ่นดิน เก่า แต่ เดิม มา ก็ ไม่ มี แบบ อย่าง ที่ กล่าว ถึง อย่าง หนึ่ง อย่างใด นอก จาก นั้น เทวดา คราว หนึ่ง คราวหนึ่ง ต่อ มา ถึง ใน แผ่นดิน พระบาท สมเด็จ พระ นั่งเกล้า เจ้า อยู่หัว จึ่ง มา เกิด สร้าง พระพุทธรูป ประจำ พระชนม์ พรรษา เปนบำเพ็ญ พระ ราช กุศลใน การ เฉลิม พระชนม์ พรรษา ทุก ปี แต่ ก็ ไม่ ตรงตาม กำหนด วันที่ บรรจบ รอบ ตาม สุริยคติกาล ฤๅ จันทร คติ กาล อย่าง หนึ่ง อย่างใด ลง ลัทธิ ล่วง เข้า ถึง ปีใหม่ นับ ว่า พระชนม์ พรรษา เจริญ ขึ้น อีก ปี หนึ่ง ก็ สร้าง ขึ้น อีกองค์ หนึ่ง การ ทำ บุญ วัน เกิด ทุก ๆ ปี ใน เมื่อ บรรจบ รอบ ตาม ทาง สุริยคติ กาล เช่น ทำ กัน อยู่ ทุก วัน นี้ เกิด ขึ้น โดย พระ ราช ดำริห์ ของ พระ บาท สมเด็จ พระ จอม เกล้า เจ้า อยู่ หัว ได้ ทรง ทำ เปน ต้น เดิม มา แต่ ยัง ทรง ผนวช ใช่ ว่า จะ ตาม อย่าง จีน ฤๅ อย่าง ฝรั่ง ด้วย ทรง พระ ราช ดำริห์ เห็น ว่า การ ซึ่ง มี อายุ มาถึง บรรจบ รอบ ปี

ไม่ตาย ไป เสีย ก่อน เปน ลาภ อันอุดม อย่าง หนึ่ง ซึ่ง เปน ที่ ควร ยินดี เมื่อ ผู้ มา รู้สึก ยินดี เช่น นั้น ก็ ควร จะ บำเพ็ญ การ กุศล ซึ่ง เปน ประ โยชน์ ตน แล ผู้ อื่น สม กับ ที่ มี น้ำ ใจ ยินดี แล ควร ที่ จะ ทำ ใจ ให้ เปน ที่ ตั้ง แห่ง ความ ไม่ ประ มาท ด้วย ไม่ สามารถ ที่ จะ รู้ ได้ ว่า จะ อยู่ ไป บรร จบ รอบ ปีเช่น นี้ อีก ฤๅ ไม่ ควร ที่ จะ บำเพ็ญ การ กุศล แล ประ พฤติ หันหา สุจริต ธรรม วัน เกิด ปี หนึ่ง เปน เครื่อง เตือน ใจ ครั้งหนึ่ง ให้ รู้ สึก ว่า อายุ ล่วง ไป ใกล้ ต่อ ความ มรณ อีก ก้าว อีก คั่น หนึ่ง เมื่อ รู้ สึก มี เครื่อง เตือน เช่น นี้ ก็ จะ ได้ บัน เทา ความ เมา ใน ชีวิต ซึ่ง เปน ที่ ตั้ง แห่ง ความ ประ มาท เปน ตัว อกุศลธรรม นั้น เสีย การ ที่ ทรง พระ ราช ดำริห์ มา โดย ทาง ความ คิด ของ บัณฑิตชาติ ที่ นับ ถือ พระ พุทธสาสนา แต่ ดั่ง นี้ จึ่ง ได้ ทรง บำเพ็ญ พระ ราชกุศล เปน นิจมา ช้า นาน แต่ การ ที่ บำเพ็ญ พระ ราช กุศล ใน เวลา ทรง ผนวช แต่ ก่อน จะ ทรง ทำ ประ การ ใด บ้าง ได้ สืบ ดู ได้ ความ จากพระ เจ้า บรมวงษเธอ กรมพระ ปวเรศ วริยา ลงกรณ์ แล สม เด็จ พระ พุทธโฆษาจารย์ ว่า เคย มี สวดมนต์ เลี้ยง พระ บน พระ ปั้น หย่า ๑๐ รูป เปน การ อย่าง น้อย ๆ เงียบ ๆ เสมอมา แต่ การ พระ ราช กุศล ที่ จะ มีคราว พิเศษแปลก ประ หลาด อย่าง ใด ก็ ไม่ ใคร่ จะ จำ ได้ เพราะ ไม่ ใคร่ จะ มี ใคร ทราบ พระ ราช ดำริห์ พระ ราช ประสงค์ ชัด เจน ด้วย พระ บาท สมเด็จ พระ จอม เกล้า เจ้า อยู่ หัว จะ ทรง บำเพ็ญ พระ ราช กุศล อันใด มัก จะ ทรง ค้น หา เค้า มูล ของ เก่า ฤๅ เหตุ การณ์ ที่ เกิด ใหม่ เปน ต้น ว่า ปี ใด กาล กิณี มา เล็ง มา ทับ ร่วม ธาตุ ฤๅ อะไร ๆ ต่าง ๆ ตาม วิธี โหร ที่ ถือ ว่า ร้าย กาจ อย่างใด การ พระ ราช กุศล ก็ ทรง ยัก ย้าย ไป ตาม กาล สมัย เช่น นั้น ด้วย แล ไม่ ใคร่ จะ ดำรัส ชี้ แจง ให้ ผู้ ใด ฟัง นัก เมื่อ ทรง พระ ราช ดำริห์ เห็น ควร จะ ทำ อย่างไร ก็ มี รับ สั่ง ให้ จัด การ เช่น นั้น ๆ

ผู้ ที่ได้รับ กระ แส พระ ราช ดำริห์ ใน เรื่อง เหล่า นี้ เปน อย่าง มาก ก็ คือ พระ เจ้า บรมวงษเธอ กรม พระ ปวเรศวริยา ลงกรณ์ พระ องค์ หนึ่ง สมเด็จ พระ เจ้าบรม วงษเธอ กรม สมเด็จ พระ บำราบปรปักษ องค์หนึ่ง นอก นั้น จะ มี อีก บ้าง ก็ พระ เจ้า บรมวงษเธอ กรม ขุน วรจักร ธรานุภาพ สมเด็จ พระ เจ้า บรมวงษเธอได้ รับ สั่ง แก่ ข้าพเจ้า เอง ว่า พระ ราช ดำริห์ ใน เรื่อง การ พระ กุศล เหล่า นี้ ท่าน เปน ผู้ รับ พระ บรม ราชโองการ มา สั่ง หมาย บาง ที ก็ เข้า พระไทย ตลอด บาง ที ก็ ไม่ เข้า พระไทย ตลอด พระ ราช ดำริห์ นั้น มัก จะ ลึก ซึ้ง กว้าง ขวาง จน คะเน ฤๅ เดา ไม่ ถูกโดย มาก เพราะ ฉนั้นการ พระ ราช กุศล ที่ทรง มา แต่ ยัง ทรง ผนวช ก็ ดี การ เฉลิม พระ ชนม์พรรษา ที่ ทำ เมื่อ ได้ เสด็จ เถลิง ถวัลยราช สมบัติ แล้ว ก็ ดี จะ ว่า ลง เปน แบบ อย่าง เดียว อย่างไร ก็ ไม่ ได้ เพราะ ไม่ เหมือน กัน ทุก ปี ซ้ำ แบบ อย่าง ที่ จะ พอ ชัก มา ให้ เห็น ชั่ว ปี หนึ่ง ฤๅ สอง ปี คือ ร่าง หมาย รับ สั่ง ปี ใด ปี หนึ่ง ก็ สาบ สูญ ค้น ไม่ ได้ เลย จนสัก ฉบับ เดียว จะ ได้ ถาม ผู้ ใด เอา ให้ แน่ นอน ใน เวลา นี้ ก็ ไม่ มี ตัว ผู้ ที่ จะ ชี้ แจง ได้ จำ เปน ที่ จะ ต้อง เล่า แต่ ตาม ที่ สังเกต จำได้ แล ที่ สืบสวน ได้ พอ เปน เค้า ๆ คือ ได้ ความจาก พระเจ้าบรมวงษเธอ กรม พระ ปวเรศวริยา ลงกรณ์ รับ สั่ง ว่า ท่าน ทรง จำได้ ว่า แต่ ก่อน ทำ ที่ พระ ที่ นั่งไพศาล ทักษิณ ตาม จันทร คติ กาล มี พระ สงฆ์ ๑๐ รูป เหมือน อย่าง เมื่อ ทรง ผนวช ภายหลัง มา หลาย ปี จึ่ง ได้ ทำ ตาม สุริยคติ ขึ้น แต่ เลี้ยง พระ สงฆ์ ๕ รูป ที่พระ ที่ นั่ง ราชฤดี ไม่ มี สวด มนต์ ใช้ โต๊ะ ฝรั่ง นั่ง เก้า อี้ ว่า มีเช่น นั้นอยู่ หลาย ปี การ ที่ พระ ที่ นั่ง ไพศาล นั้นคง อยู่ ตาม เดิม ท่าน ได้ เสด็จ มาฉัน สองครั้ง ภาย หลัง การ ที่ พระ ที่ นั่ง ราช ฤดี นั้น มี พระ มาก ขึ้น แต่ จะ เปนจำนวน เท่าใด ก็ ทรง จำไม่ ได้ สวด มนต์ บน พระ ที่ นั่ง ราช ฤดี แล้ว ลง มาฉัน ที่ พระ ที่นั่ง

อมรินทร์วินิจฉัย ครั้น เมื่อ เสด็จ ไป อยู่ พระ ที่ นั่งใหม่ มีสวดมนต์เลี้ยง พระ บน พระ ที่ นั่ง ภาณุมาศ ๑๐ รูป แต่ ท่าน รับ สั่ง ว่า เปน ทางจันทร คติ การ ซึ่ง ฉลอง พระ พุทธ รูป พระ ขนม์ พรรษา กอง ใหญ่ ท่าน รับ สั่ง ว่า ไม่ ทรง ทราบ บาง ที่ ท่าน จะ ไม่ ถูก สวด มนต์ เพราะ เปน พระ มหานิกายปน การ ที่ สวด มนต์ ๑๐ รูป บน พระ ที่ นั่ง ภาณุมาศ นั้น เห็น จะ เปน สุริยคติ ใช้พระ สงฆ์ ธรรม ยุติกา ทั้ง สิ้น เพราะ ท่าน ไป ทรง ระลึก ได้ ถึง เรื่องเทศนา ๔ กัณฑ์ ทรง ออก พระ องค์ อยู่ ว่า ลืม เสีย โดย มาก จน เฉลิม พระ ขนม์ พรรษา ใหญ่ เมื่อ ปี ชวด ฉศก ก็ ทรง จำไม่ ได้ เลย แต่ ไป ได้ ความ ดี อย่าง หนึ่ง ซึ่ง ข้าพเจ้า ลืม เสีย นึก ไม่ ออก เลย คือ การ เฉลิม พระ ขนม์ พรรษา นี้ เคย ทำ บนพระ ที่ นั่ง ภูวดล ทัศไนย มี ครั้ง หนึ่ง ฤๅ สอง ครั้ง จริง นึกได้

ส่วน สมเด็จ พระ พุทธโฆษาจารีย์ นั้น ก็ ได้ ความ เปน ท่อน ๆ คือ ตอน เมื่อ ทรง ผนวช แล ประ ทับ พระ ที่ นั่งเก่านั้น ต้อง กัน กับ ที่ เสด็จ กรม พระ ปวเรศ รับ สั่ง ตอน เมื่อ เสด็จ ไป อยู่ พระ ที่ นั่ง ใหม่ ท่า ที่ พระ ที่ นั่ง ภูวดล ทัศไนยพระ ที่ นั่ง ภาณุมาศ ต้อง กัน แต่ ไป ได้ แปลก ออกไป ว่า ทำ พระ ที่ นั่งบรมพิมาน ก็ มี ข้าพเจ้า จำ ไม่ ได้ เลย ว่า เปน การ เฉลิม พระ ขนม์ พรรษา ฤๅ อะไร แต่ จำ ได้ ว่า พระ สงฆ์ ขึ้นไป สวด มนต์ ชั้น บน แล้ว ลงมา ฉัน โต๊ะ ยาว ที่ ชั้น ล่าง นั่ง ล้อม รอบ อย่าง เลี้ยง โต๊ะ ฝรั่ง มาก ด้วย กัน เคย เห็น จะ กี่ เที่ยว กี่ คราว ไม่ ทราบ จน จำได้ ยัง อีก เรื่อง หนึ่ง ไป ลงเปน คำ เดียว กัน ทั้ง เสด็จ กรม พระ ปวเรศวริยาลงกรณ์ แล สม เด็จ พระ พุทธโฆษาจารีย์ ซ้ำ พระ เทพ กระวีด้วยอีกองค์หนึ่ง ว่าในการ เฉลิมพระขนม์พรรษาเช่น นี้ ครั้งหนึ่ง ดำรัสว่า พระ สงฆ์ ฉัน อาหาร ต่าง ๆ มา มาก ให้ กรม ขุน วรจักร์ ทำอาหาร เก้า

อย่าง เรียกว่าปณีตโภชน ตามบาฬี คือสัปปิ เนยใส นวนีต เนยข้น เตลัง น้ำมัน มธุ น้ำผึ้ง ผาณิต น้ำอ้อย มัจฉะ ปลา มังสะ เนื้อ ขีระ นมสด ทะธิ นมส้ม อาหารทั้งนี้ จัดลงในกระทงย่อมๆ แล้ว ลงกระทงใหญ่อีกกระทงหนึ่ง ทรงประเคน ตามคำพระเทพกระวี ว่าฉันไม่ได้เลย ต้องกันไว้เสียต่างหาก สงฆ์ฉันอาหารไทยๆ ทั้งนั้น การเลี้ยงเช่นนี้ ว่ามีคราวเดียว นอกนั้นจะสืบหาเอาความอันใดอีกก็จำไม่ได้ แต่ตามที่ข้าพเจ้าจำได้เองนั้น คือคาวในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม นั้น มีพระสงฆ์สวดมนต์ ๕ รูป มีเทียนเท่าพระองค์ แลเทียนพระมหามงคล มีจงกลบูชาเทวดานพเคราะห์ สำหรับที่ใช้อยู่ทุกวันนี้เอง ที่ทำอยู่ทุกวันนี้ ก็เปนแบบเก่าที่เคยทำมาทุกปีแต่ดูไม่มีผู้ใดทราบว่าเรื่องอะไร ข้าพเจ้าตามเสด็จทุกปี แต่ไม่ได้ยินใครเล่าอย่างไรเลย เสด็จออกทั้งสามวัน การสวดมนต์นั้นมีอย่างหนึ่ง สวดมนต์ในพระที่นั่ง[illegible] ซึ่งเปนที่พระบรรทมแต่ก่อน บนดาดฟ้า มีเรือนไม้หลังเล็ก คล้ายกันกับเก๋งเรือไฟ ตั้งโต๊ะหมู่ มีพระพุทธรูปแลพระเต้าตั้งเต็มไป มีเทียนเท่าพระองค์ เทียนพระมหามงคล แลเทียนวัฒนเทียนหายนะ อยู่ในนั้นด้วย แต่แรกพระสงฆ์ขึ้นไปสวดมนต์บนนั้น มีเจ้านายข้าราชการแต่เฉพาะที่เลือกคัดน้อยองค์ เวลาสวดมนต์จบแล้ว ทรงเสกน้ำมนต์แลลงยันต์ต่างๆ ต่อไปจนดึก มีเวลาเว้นว่างแต่เสด็จลงมาเสวย แล้วก็เสด็จกลับขึ้นไปใหม่จนเวลาจวนสว่าง ไม่มีผู้ใดเฝ้าอยู่ในเวลานั้น ข้าพเจ้าเคยขึ้นไปรับใช้ ก็รับสั่งไล่ให้ลงมานอน ต่อเวลารุ่งเช้าจึงได้ขึ้นไปแต่งดอกไม้ ในที่นมัสการทุกๆ วัน เพราะพนักงานไม่ได้ขึ้นไป ในเก๋งนั้น ถ้าเวลาเสด็จลงมา ข้างล่างปิดพระทวาร ร้อนอ้าว เข้าไปเหื่อแตกโทรมทีเดียว จนคราวหนึ่ง

เทียน เท่า พระ องค์ ร้อน ละ สาย พันลงมาไหม้ตู้ แลไหม้ โต๊ะหมู่ ดู น่ากลัวเต็ม ที แต่ ผเอิน เปน เคชะ พระ บารมี เสด็จพระ ราช ดำเนิน ขึ้น ไป ทอด พระ เนตร เห็น ยังไม่ ทัน ลุกลาม ถึง ติดตัวเก๋งขึ้น ทรง ดับ ด้วย น้ำ พระ พุทธมนต์ ที่ ตั้ง อยู่ เมื่อ ไฟ ดับ แล้ว จึ่ง ทอด พระ เนตร เห็น สาย สิญจน์ ด้าย พรหมจารี กลุ่ม หนึ่ง ซึ่ง วาง อยู่ บนโต๊ะ หมู่ ที่ ไฟไหม้ นั้น ยังเปน กลุ่ม ดี ปรกติ เปน แต่ ข้าง นอก ดำไป ด้วย อยู่ ใน กลาง เพลิง นาน ด้าย สาย สิญจน์ กลุ่มนั้น รับสั่งว่าชลัง สำหรับ ได้ ผูก พระ กร เจ้า นาย ต่อ มา ตั้ง แต่ เกิด เพลิงไหม้ นั้น ขึ้น แล้ว ก็ เปน อัน เลิก ไม่ ได้ ไป ทำ ที่ เก๋ง นั้น ลง มา ทำ ที่ ห้อง ฉาก ซึ่ง จัด ไว้ เปน หอ พระ ตรง ที่ พระ บรรธม ข้าง ตวัน ออก แต่ ถึง เวลา ที่ สวด มนต์ อยู่ บน ดาษฟ้า ก็ ดี ลง มา สวด มนต์ ข้าง ล่าง แล้ว ก็ ดี การ เลี้ยง พระ สงฆ์ ก็ เลี้ยง อยู่ ที่ ห้อง นมัสการ พระสงฆ์ นั่ง เลียงมา ตาม ผนัง ฉาก ห้อง พระบรรธม แล มี โถ ยาคู เจ้า จอม มารดาชั้นใหญ่ ๆ ถูก เวณที่ คนละโถ แต่โถ ยาคู นั้น ดู บางปี ก็ มี บาง ปี ก็ ไม่ มี ข้าพเจ้า อยู่ ข้าง จะ เลือน มาก เพราะ ไม่ ได้ ทราบ พระราชดำริห์ พระ ราช ประสงค์ ที่จะ ทรงทำ อย่าง หนึ่ง อย่างใด ผล ก็ ไม่ สู้ เอาใจใส่ นัก มา จำ ได้ ชัด เจน มา เปนรูป ก็ เมื่อ ปี ชวด ฉศก พระ ชนม์ พรรษา ครบ ๖๐ ปี ใน ครั้ง นั้น มี เจ้า นาย ขุนนาง ทำ บุญ วัน เกิด กัน ชุก ชุม ขึ้น แล้ว เรียก ว่า ซายิด บ้าง แซยิด บ้าง เปน ทำ อย่าง จีน ซรอย ก็ จะ เกิด ขึ้น เมื่อ สมเด็จ เจ้า พระยา อายุ ห้า สิบ เอ็ด คือ ห้า สิบ ถ้วน พวก จีน ที่ ประจบ ฝาก ตัว อยู่ ทั่ว กัน จะ แนะ นำ ขอ ร้อง ให้ ทำ อย่างไร จึ่ง ได้ ทำ กัน ขึ้น เปน ครั้ง แรก ภาย หลัง การ ทำ บุญ เช่น นั้น ก็ ดู ทำ ทั่ว ไป ใน บรรดา ผู้ ซึ่ง มี บรรดา ศักดิ์ ใหญ่ มี ผู้ ไป มา หา สู่ ประจบ ประแจง อยู่ ดู การ ที่ ทำ บุญ สุนทัน อย่างไร ก็ เล็ก น้อย เปน แต่ ประชุม คน แสดง เกียรติยศ ให้ ปรากฏ ว่า

มีผู้นับถือมาก ตั้งโรงครัวเลี้ยงกันไปวันยังค่ำ ๆ แล้วมีผู้ใดที่นับถือก็มีของไปช่วยไปให้กันอย่างของกำนัน การโรงครัวก็ไม่ต้องออกเงินออกทองอันใด เมื่อผู้ใดได้บังคับการกรมใดมีเจ้าภาษีสำหรับกรม ก็เกณฑ์เจ้าภาษีนั้นมาเลี้ยง แล้วขอแรงตั้งโต๊ะอวดบ้านกันบ้าง เปนการสนุกสนานครึกครื้นมาก ไม่เงียบ ๆ กร่อย ๆ เหมือนการหลวง จนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบก็พลอยพระราชทานของขวัญ ตามทางคำณวนวันเดือนปี ที่โปรดทรงคำณวนอยู่ คือพระราชทานทองทศเท่าปี เงินบาทเท่าจำนวนเดือน อัฐตะกั่วเท่าจำนวนวัน สำหรับให้ไปแจกจ่ายทำบุญ พระราชทานพระราชหัตถเลขาให้พรด้วย แต่ทองเงินอัฐเหล่านั้น ก็ไม่เห็นใช้ในการบุญอันใด เปนประโยชน์เกิดขึ้นอีกประตูหนึ่ง เมื่อถึงงานแซยิดใคร ๆ ก็เปนการเล่าลือกันไปหมู่ใหญ่ ตั้งแต่เริ่มงานจนงานแล้ว ที่บ้านสมเด็จเจ้าพระยา ถึงเจ้านายลูกเธอต้องออกไปนอนค้างอ้างแรมกันก็มี เจ้านายขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยก็ไม่มีผู้ใดขาดได้ ถ้าไม่ช่วยงานแซยิดกันแล้ว ดูเหมือนเกือบไม่ดูผีกันทีเดียว เมื่องานข้างนอก ๆ เปนการใหญ่โตอยู่เช่นนี้ แต่การเฉลิมพระชนม์พรรษาในพระบรมมหาราชวังกร่อยอย่างยิ่ง ขุนนางผู้ใหญ่แต่จะมาเฝ้าก็ไม่มี เพราะการที่ทรงนั้นเปนคนละอย่างกันกับที่เขาทำ ๆ กันอยู่ เมื่อมาถึงปีชวดฉศกกำลังการทำบุญแซยิดสนุกสนาน ถึงอย่างเอกอยู่นั้น จึ่งมีพระราชประสงค์ที่จะให้การเฉลิมพระชนม์พรรษาเปนการครึกครื้นบ้าง อาไศรยที่พระชนมายุครบ ๖๐ ปี ต้องแบบข้างจีนเรียกว่าบั้นสิ้วใหญ่ สมเด็จเจ้าพระยาท่านก็เห็นด้วย จึ่งได้คิดจัดการเปนการใหญ่ มีพระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์

ที่ ห้อง พระโรง หก สิบ รูป เท่า พระชนมายุ แล้ว ป่าว ร้องให้เจ้า นาย ข้าราชการ ทำ บุญ สวด มนต์ เลี้ยง พระ ทุก วัง ทุก บ้าน แล้วให้ จุด ประทีป ตาม วังเจ้า บ้าน ขุนนาง ราษฎร ทั่วไป เจ้า นาย แล ข้า ราชการ ผู้ ใหญ่ ๆ ตั้ง แต่ พระ บาท สมเด็จ พระ ปิ่น เกล้า เจ้า อยู่ หัว เปน ต้น จัด ของ ถวาย ต่าง ๆ ตาม แต่ ผู้ ใด จะ คิด ทำ คิด สร้าง ขึ้น แต่ ไม่ สู้ ทั่ว กัน นัก เจ้า นาย ถวาย มาก กว่า ขุนนาง พวก จีน ก็ ถวาย เทียน ดอกไม้ แล แพร มี เสด็จ ออก พระ ที่ นั่ง อนันตสมาคม คล้าย ออก แขก เมือง เจ้า นาย แล ขุนนาง อ่าน คำ ถวายไชย มงคล ที่ ละ คราว แล้ว พระ ราชทาน เหรียญ ทอง คำ ตรา มงกุฎ หนัก ตำลึงทอง แจก จ่าย ทั่วไป เปน อัน มาก เหรียญ นั้น ที่ พระ ราชทาน พวก จีน มี หูร้อย สายไหม สำหรับ สรวม คอ ข้าง ล่าง มี ห่วง สำหรับ ห้อย พู่ ครั้น เมื่อพระราชทาน พวก จีนไปแล้ว ก็ พา กัน ห้อย คอ เข้าใน เวลา แต่ง ตัว เต็ม ยศ แต่ ไทย ๆ ที่ ได้ พระ ราชทาน ก็ ไป เก็บ เงียบ ๆ อยู่ จึ่งรับสั่ง ให้ ทำ ห่วง ติด เสื้อ เสีย บ้าง ก็ ได้ เจ้า นาย ขุนนาง บาง คน ก็ ทำ ติด เสื้อ เปน ห่วง ขึ้น มา ติด กับ เข็ม กลัด ข้าง ล่าง ห้อย พู่ ก็ มี ไม่ ได้ ห้อย พู่ ก็ มี ที่ ทำ เปน ดอก จันทน์ ด้วย แพร สี ต่าง ๆ รอง แล้ว เย็บ ติด กับ เสื้อ ก็มี ต่าง ๆ ตาม แต่ ใคร จะ ทำ ที่ ติด ก็ มี ไม่ ติด ก็ มี บาง คน ก็ เอา ไป ทำ หลัง ตลับ ยา แดง สูบ กล้อง บ้าง ตลับ ยาใส่ หีบ หมาก บ้าง งาน เฉลิม พระ ชนมพรรษา นั้น ทำ อยู่ สาม วัน มี เทศนา ๕ กัณฑ์ มี สรง มุรธา ภิเศก การ ทั้ง ปวง นั้น ก็ เปน รูป เดียว กัน กับ เฉลิม พระ ชนม์ พรรษา ทุก วัน นี้ ทุก อย่าง เปน แต่ เปลี่ยน แปลงไป ตาม กาล สมัย ที่ บ้านเมือง บริบูรณ์ ขึ้น แล คนทั้ง ปวง เข้าใจ ชัด เจน ขึ้น แต่ ใน ครั้ง นั้น ก็ เปน การ เอิก เกริก สนุก สนาน มาก โปรดให้มี หมาย ประกาศ ห้าม ไม่ ให้ ฆ่า สัตว์ ใน เวลา เฉลิม พระ ชนม์ พรรษา นั้น ด้วย แต่ การ ต่อ

มาใน ปีฉลู ปีขาล ปีเถาะ ก็กร่อย ๆ ไป เกือบ จะ ลง รูป เดิม คง อยู่แต่ พระ ราช กุศล แต่ การ ข้าง นอก ยิ่ง ครึก ครื้นใหญ่ โต มาก ขึ้น ถึงมี จุด พลุ จุดไฟ เลี้ยน อย่าง เฉลิม พระ ชนม์ พรรษา ออกไป อีก ด้วย จน ถึง เมื่อ จะ พระราชทาน สุพรรณบัตร เจ้า พระยา ยมราช เปน เจ้า พระยา ภูธราภัย ที่ สมุหนายก สมเด็จ เจ้า พระยา ได้ รับ สุพรรณบัตร ไว้ แต่ เดิม เปน แต่ ว่า ที่ สมุห พระ กระลาโหม ด้วยใน เวลา นั้น สมเด็จ เจ้า พระยา องค์ ใหญ่ ยัง อยู่ ครั้น ภาย หลัง จะ พระ ราชทาน สุพรรณบัตรให้ เปน ที่ สมุห พระ กระลาโหม ท่าน ไม่ ยอม รับ เกะ กะ กัน อยู่หลาย ปี ภาย หลัง ต้อง มา ตก ลง กัน เปนให้ เสด็จ พระ ราชดำเนิน งาน แซยิด แล้วพระราชทานสุพรรณบัตร ด้วย แต่ไม่ ยอมรดน้ำ พระราชทาน แต่ น้ำสังข์เปน อันได้ เสด็จ พระ ราช ดำเนินใน การ แซยิด สมเด็จ เจ้า พระยา ครั้ง หนึ่ง แต่ ปีชวด นั้น มา ก็ เริ่ม ทรง พระ ราช ดำริห์ เตรียม การ ที่ จะ ให้มี แซยิดใหญ่ เปน การ ตอบ แทน พระ บาท สมเด็จ พระ ปิ่น เกล้า กรมหลวง วงษา สมเด็จ เจ้า พระยา ซึ่ง จะ ถึง ง่วม ตัว เข้าใน ปีมโรงสัมฤทธิศก ปีเดียว กัน ทั้ง สาม ราย แต่ พระ บาท สมเด็จ พระ ปิ่น เกล้า สวรรค์ คต เสีย ก่อน กรมหลวง วงษา สมเด็จ เจ้า พระยา ยัง ไม่ ถึงวัน เกิด พระ บาท สมเด็จ พระ จอม เกล้า ก็ เสด็จ สวรรค์ คต เสีย ได้ มา ทำใน แผ่นดินประจุบันนี้ ก็ทำ เปน การใหญ่ ทั้ง สอง ราย แต่ ที่ กรมหลวง วงษา นั้น ดู เหมือน จะ น้อย ไป กว่า ที่ กะ คาด จะ ทำ แต่ เดิม มาก แต่ ที่ สมเด็จ เจ้า พระยา นั้น ยิ่ง มโหฬา รดิเรก มาก ขึ้น งาน แต่ ก่อน ๆ เคย ทำ มา ทั้ง ตัว งาน แล บริวาร เพียง เจ็ด วัน แปด วัน ใน ปีมโรง สัมฤทธิศก นั้น มี ละคร มี งิ้ว เลี้ยง ดู เรื่อย เรื้อย กัน ไป กว่า สิบ ห้า วัน บรรดา เจ้า ภาษี นาย อากร ที่ มี งิ้ว ฤๅ มี พวก พ้อง มี งิ้ว ก็หา งิ้ว ไป เล่น แล เลี้ยง ดู ด้วย คน ละ สอง วัน สาม วัน จน ทั่ว กัน การ ทำ บุญ วัน เกิด ฤๅ ที่

เรียกว่าชายิดนั้น ผู้ใดทำได้ผู้นั้นจึงเปนผู้มีเกียรติยศยิ่งใหญ่ ฤๅ มีประโยชน์ขึ้นอีกมุขหนึ่งดังนี้

แต่ส่วนตัวข้าพเจ้าเองนั้น เมื่อครั้งไปบวชเณร กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ รับสั่งแนะนำชักชวนตามกระแสพระราชดำริห์ ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ได้ทรงพระราชดำริห์ทำการพระราชกุศลในวันประสูตรตั้งแต่ยังทรงผนวช เช่นได้กล่าวมาข้างต้นแล้วนั้น ข้าพเจ้าเกิดความเลื่อมใสเห็นจริงด้วยจึงได้เริ่มทำบุญวันเกิดนั้นมาตั้งแต่ปีขานอัฐศก ๑๒๒๘ ทำอย่างอาราม คือมีสวดมนต์เลี้ยงพระ แลแจกฉลากสิ่งของต่าง ๆ ตามที่มีเหลือใช้สอย แก่พระสงฆ์ในวัดบวรนิเวศบ้าง วัดอื่นบ้าง ครั้นเมื่อสึกมาอยู่ที่สวนกุหลาบในปีเถาะนพศก ๑๒๒๙ นั้น ก็ได้ทำอีกครั้งหนึ่ง อย่างอาราม ๆ เต็มทำที่วัด ไม่ได้บอกเล่าให้ใครรู้ ครั้นในปีมะโรงสัมฤทธิศก ๑๒๓๐ เมื่อถึงวันเกิดนั้น ข้าพเจ้าเจ็บหนักจนไม่รู้สึกสมประดีตัว แลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงพระประชวรด้วย จึงได้เว้นไปปีหนึ่งไม่ได้ทำ ครั้นมาถึงปีมะเสงเอกศก ๑๒๓๑ เปนเวลาพระบรมศพยังอยู่ แลจะคิดทำอะไรก็ยังไม่คล่องแคล่วไปได้ เลยค้างไปอีกปีหนึ่ง ครั้นเมื่อปีมะเมียโทศก จึงได้ปฤกษากับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เรื่องที่จะหล่อพระชนม์พรรษาตามแบบที่เคยหล่อมาแต่ก่อน เพราะในเวลานั้นไม่มีผู้ใดนึกฝันอันใดให้เลย การถือน้ำเดือนห้าในปีมะเสงเอกศก ก็ตั้งพระพุทธรูปพระชนม์พรรษาแต่สี่รัชกาล กรมสมเด็จท่านก็ทรงเห็นสมควรที่จะหล่อตามแบบอย่างแต่ก่อน จึงได้คิดเริ่มจะหล่อพระชนมพรรษา ในต้นปีมะเมียโทศก ๑๒๓๒ แต่สมเด็จเจ้าพระยาท่านไม่เห็นด้วย ท่านว่าจะมานั่งใส่ขนนอายุด้วยพระพุทธรูป เปลืองเงินเปลืองทองเปล่า ๆ แต่ก่อนท่านทรงพระชรา ท่านจึงทำต่อพระชนม์พรรษา ที่ยังเด็ก

ยังหนุ่มอยู่จะต้องทำทำไม เมื่ออธิบายกันไปในเรื่องที่จะต้องตั้งถือน้ำ
เปนต้น จึ่งได้ตกลงเปนอันได้หล่อ ครั้นเมื่อหล่อพระแล้วก็จะต้องฉลอง
แลข้าพเจ้ามีความปรารถนาที่จะฉลองพระพุทธรูปนั้น ในเมื่อถึงกำหนดวันเกิด
ที่เคยทำบุญมาแต่ก่อน จึ่งได้คิดกำหนดการ ที่จะฉลองพระพุทธรูปพระชนม์
พรรษาด้วย ทำบุญวันเกิดด้วย ซึ่งนับว่าเปนการใหญ่ ที่แรกซึ่งข้าพเจ้าจะได้ลง
มือทำบุญ ในครั้งนั้นเปนเวลาที่เสียนธรรมเนียมฝรั่งใหม่ ๆ ได้ไปเห็นเขาตกแต่ง
พื้นไฟกันในการรับรองที่สิงคโปร์บ้าง ที่บัตเตเวียบ้าง พวกที่ไปด้วยกัน แลพวก
ที่มีความจงรักภักดี อยากจะช่วยตกแต่งในการทำบุญนั้นให้เปนการครึกครื้น
สนุกสนานเหมือนอย่างที่เคยไปเห็นมา แลจะให้เปนที่ชอบใจข้าพเจ้าด้วย
จึงได้มีผู้มารับเปนเจ้าน่าที่ จะตกแต่งตามศาลาพระบรมมหาราชวัง ให้เปน
การสนุกสนาน แต่สมเด็จเจ้าพระยาท่านตกใจไป ว่าจะทำการแซยิดอย่าง
จีน ฤๅ อย่างไทยแกมจีน ซึ่งถือกันว่าเปนเกียรติยศใหญ่สำหรับผู้ใหญ่
คือสูงวัยแลสูงบรรดาศักดิ์ ในเวลานั้นจึงเข้ามาห้ามไม่ให้ทำ โดยยก
แบบอย่างจีนว่า ถ้าอายุยังไม่ถึงห้าสิบเอ็ดปีเขาห้ามไม่ให้ทำ ถ้าผู้
ใดทำแล้วจะมีอายุสั้น ก็ได้อธิบายกันมาก ว่าที่จะทำนี้ เปนการ
ฉลองพระแลทำบุญกันอย่างไทย ๆ แท้ ไม่เกี่ยวกับจีนเลย ก็ยังไม่ตกลง
ถึงเจ้าพระยาทิพากรวงษมาค้นตัวอย่างในเรื่องจีนต่าง ๆ อธิบาย ดูเปนการใหญ่
โตกันมาก ข้าพเจ้าก็ไม่ยอมรับว่าเปนอย่างจีนอยู่ถ่ายเดียว ภายหลัง
ตกลงเปนอันได้ทำ แต่การที่จุดพื้นไฟนั้นประกาศห้ามปรามกันแขงแรง ล่วง
มาอยู่หลายเดือน คนหนุ่ม ๆ ที่ได้รับทำก็ไม่ฟังขืนทำ การที่ตระเตรียม
ทำนั้น ก็เฉพาะที่ในวังแห่งเดียว แต่จะเปนด้วยการทุ่งเถียงกันนั้นโด่ง
ดังมากอย่างไรนั้นอย่างหนึ่ง เพราะผู้ที่รับทำที่ในวังแล้วดื้อไม่ยอมเลิก เลย

ไป คิด ทำ ที่ บ้านตัว ต่อ ไปอีกบ้าง ฤๅ อย่าง ไร ก็ ไม่ทราบ เลย ไม่ได้ มีประกาศ บอก เล่า อันใด เหมือน อย่าง ปี ชวด ฉศก ๑๒๒๖ แต่ครั้น เมื่อถึงงานเข้าจริง มี ผู้ จุด ไฟ ใน ลำ แม่ น้ำ แล ตามถนน มาก ถึง ห้าวัน หก วัน ด้วย การ ครั้ง นั้น หลาย วัน ติด กัน ครั้น เมื่อ จุด ไฟ หลายวันพวก ฝรั่งก็ พลอยจุด ด้วยบ้าง แล มี ผู้ ให้ พร ใน วันเกิด นั้น ขึ้น ด้วย จึ่ง ได้ มี เหรียญรางวัลบรรดา ผู้ ซึ่ง แต่ง ซุ้ม ไฟ ในวังเปนรางวัล ที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ การ แต่ง ซุ้ม ไฟ ครั้งแรก นั้นเปนการเอิกเกริกสนุกสนานอย่างยิ่ง ที่ราษฎรไม่ เคย เห็น งดงามเช่นนั้น ความนิยมเต็ม ใจ ใน การแต่ง ไฟก็ มีขึ้น ในวันหลัง ๆ มากขึ้น ทุกวัน การ ที่เห็น เปนข้อขัดข้อง เสีย หาย อย่างใด ก็ ดู เปน ไม่ มี ผู้ ใด พูด ถึง เมื่อมี ผู้ ไปพูดต่อ ว่า ฝรั่ง ฤๅ ชี้แจงเหตุผล ตาม แบบ อย่างข้างจีนให้ ฝรั่งฟัง ก็ ไม่ ถูก อารมณ์ ฝรั่ง เข้า ได้ ด้วย เขาถือ วัน เกิด เจ้า แผ่น ดิน เปน แนชันนัล ฮอ ลิเด ก็ กลับ เห็น ดี ไป ด้วย การ ที่ ยก ข้อ ขัด ข้อง อย่าง จีน นั้น ก็ เปน อัน สงบ เปน แต่ ผู้ ซึ่ง เชื่อถือ คำวา จีน ฤๅไม่ เชื่อ ถือ แต่ ชอบ ใจ คำวา ก็ บ่น ขุบ ๆ อับ ๆ ไป ด้วย ความ หวังใจ ว่า จะ ตาย เร็ว บ้าง เปน ห่วง ด้วย ทรัพย์ สมบัติ ของ คน อื่น จะ สิ้นไร้ ไม้ตอกไป บ้าง ใน ปี นั้น เอง มี พระ บรมวงษา นุวงษ์ แล ข้า ราชการ อ่าน คำ ถวาย พร อย่าง เฉลิม พระชนม์ พรรษา ปี ชวด ฉศก ๑๒๒๖ ขึ้น เปน คราว แรก คำ ตอบ จึ่ง ได้มี คำ ขอบใจ ที่ จุด ไฟ ติด ท้าย อยู่ ซึ่ง ดู ไม่ น่า จะ กล่าว แต่ ที่ กล่าวใน เวลา นั้น เพราะ เปน ที่ หมาย แห่งความ จง รัก ภักดี การ จุดไฟ ใน การ เฉลิม พระชนม์ พรรษา เปน อัน พร้อม มูล ทั่ว ถึง ขึ้นโดย ลำดับโดย ไม่ ต้อง กะเกณฑ์ ขอ ร้อง อันใด ใน ปี ที่สอง คือ ปี ฉลู ตรี ศก ๑๒๓๓ เว้นไว้ แต่ บาง แห่ง พึ่ง มา เปน อัน จุด ทั่ว ถึงกัน ใน ปี ระกา เบญ จศก ๑๒๓๕

เปน ล่ำ อย่าง ยิ่ง อยู่ เท่า นั้น เพราะ เหตุ นั้น การ จุดไฟ ใน งาน เฉลิม พระชนม์
พรรษา นี้ เกิด ขึ้นโดย ความ เต็มใจ ของ คน ทั้ง ปวง แท้ ไม่ได้มี ขอ ร้อง
อย่าง หนึ่ง อย่างใด เลย จน ถึง ทุก วัน นี้ ก็เปน นัก ขัตฤกษ อย่าง หนึ่ง
ซึ่ง คน ทั้ง ปวง รู้สึก ว่า เปน น่า ที่ ฤๅเปน ธรรม เนียม ที่ จะ ต้อง ทำ เหมือน
อย่าง ตรุษ สงกรานต์ ก็เปน อัน ต้อง กับ แบบ อย่าง ประเทศ อื่น ๆ ยก เสีย
แต่ เมืองจีน ฤๅ อย่างไร ที่ยก มา ว่า กัน อยู่ นั้น

การ พระ ราช กุศล ใน การ เฉลิม พระชนม์ พรรษา มาก ขึ้น บ้าง ตาม
ปีที่ผิด ปรกติ น้อยลง บ้างตาม ปีเปนที่ปรกติ แต่ คง นับว่า ค่อยทวี ขึ้น
ตาม ลำ ดับ เปน ตอน ๆ จน กว่า จะ คง รูปเช่น ทำ อยู่ ใน ประจุบัน นี้ ก็หลาย
คราว ที่ เปลี่ยน ผลัด ยัก เยื้อง กัน ไป จะต้อง กล่าว แต่ ปี ซึ่งเปน ปรกติ- เปน
ท้อง เรื่อง การ เฉลิม พระชนม์ พรรษา มี ชื่อ ปรากฏ เปน สองตอน คือ
ฉลอง อย่าง ๑ เฉลิม อย่าง ๑ คำ ที่ เรียก ว่า ฉลอง นั้น คือ ฉลอง พระพุทธ
รูป ประจำ พระชนม์ พรรษา ซึ่งมีมาแต่ใน แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้า-
อยู่ หัว ใช้ สมโภช ใน วัน สวด มนต์ ถือ น้ำ เดือน ๕ แล วัน สรง น้ำ สงกรานต์
เปน การ ฉลอง ครั้น มาใน แผ่น ดิน พระ บาท สมเด็จ พระ จอม เกล้า เจ้า อยู่ หัว
ยก การ ฉลอง พระ ชนม์ พรรษามา ทำ ใน เดือน ๑๑ การ ฉลอง พระ ชนม์
พรรษา ใน แผ่น ดิน พระ บาท สมเด็จ พระ จอม เกล้า เจ้า อยู่ หัว ถ้า ดู ตามจำนวน
พระ สงฆ์ที่ สวด มนต์ แล ที่ ทำ การ ใน ท้อง พระ โรง อยู่ข้าง เปน การใหญ่ กว่า
เฉลิม พระ ชนม์ พรรษา ยก เสีย แต่ ปี ชวด ฉศก ๑๒๒๖ การ ที่ เปน เช่น นั้น ก็
จะ เปน ด้วย แต่ เดิม เมื่อ แรก จะ ทรง ทำ นั้น ทรง เห็น ว่า วันตาม ทาง จันทรคติ
นับ บรร จบ รอบ อย่างไทย ๆ นั้น เข้า ใจ ง่าย ทั่ว กัน การ พระ ราช กุศล เช่น
วันประ สูตร์ วัน สวรรค์คต พระ บาท สมเด็จ พระ เจ้าอยู่ หัวทั้ง ๓ พระ องค์ ที่

ล่วง แล้ว แล การ พระ ราช พิธี นักขัตร มงคล ก็ ทำ อยู่ ตาม จันทร คติ แต่ ส่วน ที่ จะ ทำ การ เฉลิม พระ ชนม์ พรรษา นั้น เคย ทรง มา แต่ ก่อน ตาม สุริย คติ แลโปรด ว่า ต้อง กัน กับ ทาง คำ ณวน อย่าง ที่ใช้ ใน ประ เทศ ยุโรป ด้วย ถ้าใน เวลา แรก จะ กำ หนด การ เฉลิม พระ ชนม์ พรรษา ตาม สุริย คติ ผู้ ซึ่งทราบ วิชาโหร อยู่ ก็ จะ เข้า ใจ ผู้ ซึ่ง ไม่ ทราบ ก็ จะ ยุ่น สงไสย ไป ต่าง ๆ เห็นเปน เดือน ไป เดือน มา เพราะ นับ เชื่อ ทาง จันทร์ เสีย ซึม ซาบ แล้ว จึ่ง ได้ โปรด ให้ ยก การ ฉลอง พระ ชนม์ พรรษา มา ฉลอง ใน วัน พระ ชนมายุ บรร จบ รอบ ตาม ทาง จันทร คติ เปน การ ออกหน้าออก ตา การ เฉลิม พระ ชนม์ พรรษา ตาม สุริย คติ ไว้ ทำ เปน การ ลับ ๆ ซ่อน ๆ ไม่ ต้อง บอก เล่า ให้ ผู้ ใด รู้ ภาย หลัง เมื่อ เกิด ทำ บุญ ชา ยิต ขึ้น แรก ๆ ก็ ทำ กัน ไป อย่าง ไทย ๆ ทางจันทรคติ เมื่อ ทรง ทราบ ทรง อดไม่ ได้ จึ่ง ได้ แนะ นำ ให้ ทำ ตาม สุริย คติ ข้าพเจ้าได้ เคย ได้ ยิน เอง เนือง ๆ เมื่อ จวน ผู้ ใด จะ ทำ บุญ วัน เกิด เห็น เคย เข้า มา กราบ ทูล ทรง คำ ณวน วัน พระ ราช ทาน บ่อย ๆ เพราะ การ ที่ นับ วัน ฝรั่ง นั้น อยู่ ข้าง จะ ไม่ มี ใคร ทราบ เหมือน ทุก วัน นี้ ต่อ ปลาย ๆ ลง มา เรื่อง นับวัน อย่าง ฝรั่ง ค่อย เข้า ใจ กัน ขึ้น จึ่ง ได้ รับ สั่ง บอก สม เด็จเจ้า พระยา เปน ต้น ว่า เมื่อ ถึง วัน เท่า นั้น เดือน ฝรั่ง แล้ว เปน วัน เกิด สมเด็จ เจ้าพระยาเองยังได้ เคย ชี้ แจง บอก เล่า แก่ ข้าพเจ้า ว่า พระ บาท สมเด็จ พระ จอม เกล้า รับ สั่ง ว่า วัน เกิด ตาม สุริย คตินั้น ตรง กัน กับ วัน ฝรั่ง ทีเดียว ถ้า คำณวนวัน เกิด แรก นั้น ให้ รู้ เสีย ว่า เปน วัน ที่ เท่าใด ของ ฝรั่งแล้ว เมื่อ ถึงบรรจบ ปี คำณวน อย่าง ไทย เข้า ดู คงโดน กัน เปรี้ยง ที่ เดียว คำ สม เด็จเจ้า พระ ยา ซึ่ง ข้าพเจ้า ยก มา กล่าว ใน ที่ นี้ ถ้า คน ทุก วัน นี้ ฟัง ก็ จะ เห็น ว่า จืด เต็ม ที่ แต่ ที่ แท้ ใน เวลา นั้นไม่ จืด เลย กำลัง เข้ม งวด เปน วิชา ลับ อย่าง หนึ่ง ซึ่ง ขยับ จะบิด

กันด้วย การที่โจทกันขึ้นนี้ เพราะเรื่องวันเกิดข้าพเจ้า เมื่อคำณวนตามอย่างโหราสาตร์ไทย ๆ มักจะไปบรรจบรอบในวันที่ ๒๐ เวลาเที่ยงคืนแล้วเนือง ๆ แต่วันกำหนดซึ่งลงไว้ในประติทินหมอบรัดเลเปนต้น ว่าเปนวันที่ ๒๑ เดือนเสปเตมเบอ เคลื่อนจากวันที่ข้าพเจ้าเกิดจริง ๆ วันหนึ่ง แต่เพราะเวลาที่บรรจบรอบนั้น มักจะล่วงเที่ยงคืนไปแล้ว การอะไรต่าง ๆ มีสรงมุรธาภิเศกเปนต้น ข้าพเจ้าจึงให้เลื่อนไปไว้วันที่ ๒๑ เพื่อจะให้เปนเวลากลางวันพรักพร้อมกัน แลจะไม่ให้ต้องเปนข้อทุ่มเถียงกันกับฝรั่ง ซึ่งได้ทราบมาเสียนานแล้ว ว่าเกิดวันที่ ๒๑ สมเด็จเจ้าพระยาท่านเข้าใจว่าเกิดวันที่ ๒๑ ครั้นเมื่อท่านทราบว่า โหรคำณวนตกในวันที่ ๒๐ จึงได้เกิดเถียงกันขึ้น ยกคำที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้ารับสั่งนี้มาเล่า เพราะท่านเปนผู้รับน่าที่คำณวนวันเกิดให้ใคร ๆ มีท่านเจ้าพระยาภูธราภัยเปนต้น แทนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ที่แท้ท่านไม่ได้คำณวนอย่างไทย ท่านนับวันอย่างฝรั่งเช่นนี้ ในเวลานั้นเปนวิชาลับที่ไม่มีผู้ใดทราบ ก็เข้าใจกันว่าคำณวนอย่างไทย จึงได้ไปเกิดเถียงกันขึ้นกับโหร จนได้ทราบความจริงในการที่ผิดไปเพราะวันเกิดของข้าพเจ้าดังเช่นกล่าวมาแล้ว

เพราะการที่จะคำณวนวันเกิดตามสุริยคติ มีผู้ทราบน้อยเช่นนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้ทรงทำการเฉลิมพระชนม์พรรษาเปนการข้างใน ฉลองพระชนม์พรรษาเปนการข้างน่า แต่เรียกว่าฉลองพระชนม์พรรษา เพราะฉลองพระพุทธรูปพระชนม์พรรษา การฉลองพระชนม์พรรษาแต่ก่อน ทำที่พระที่นั่งอนันตสมาคม พระพุทธรูปพระชนม์พรรษายี่เก่า ๆ ตั้งบนพระที่นั่งเสวตรฉัตร แต่องค์ที่หล่อใหม่นั้น ตั้งบน

พานทอง สองชั้น แล้ว ตั้ง บน โต๊ะจีน อยู่ ตรง น่าพระแกล ตรง พระ ที่นั่ง บรม พิมาน ลงมา ที่ พระแท่น ฉม (เดิมตั้ง อยู่ ที่ พระที่ นั่ง อนันตสมาคม น่าพระ ที่ นั่ง เสวตรฉัตร) ตั้ง เทียนบูชาเท่าองค์พระพุทธรูป ใช้ เทียนเล่มละสองสลึง ติด เชิง เทียน แก้ว ธูป ใช้ ธูป กระแจะ พระสงฆ์ นั่งมุข เหนือ ประทับข้างมุขใต้ พระสงฆ์ ใช้ เท่า พระพุทธรูป สวด มนต์ เย็น ฉัน เช้า แล้ว ถวาย เทศนา มง คล วิเศษ เวลา ค่ำ กัณฑ หนึ่ง มี ดอกไม้ เพลิง ด้วย ทั้ง สอง คืน การฉลอง พระ ชนม์ พรรษา เปนการ แทนมหาชาติ ที่ เคยมี มาแต่ ก่อน

ครั้น ใน แผ่น ดิน ประจุ บันนี้ ใน คราว แรก การเฉลิม พระชนม์ พรรษา กับ การ ฉลอง พระ ชนม์ พรรษา วัน ใกล้ กัน จึง ได้ ฉลอง ที่ พระ ที่ นั่ง อมรินทร์ วิ นิจ ฉัย แล้ว งาน เฉลิม พระ ชนม์ พรรษา ต่อ ไป ครั้น ภาย หลัง งาน เฉลิม พระ ชนม์ พรรษา ใหญ่ ขึ้น ตาม ลำ ดับ เมื่อ งาน ฉลอง พระ ชนม์ พรรษา มี กำ หนด วัน ห่างกับ เฉลิมพระชนม์พรรษา จะ ออกไป ทำ ท้อง พระ โรงอย่าง แต่ ก่อน ก็ จะ เปน งาน ใหญ่ สอง งาน ใกล้ กัน ไป จึงได้ ย้าย เข้า มา ทำ เสีย ที่ พระ ที่ นั่ง ไพศาลทักษิณ ใช้ บุษบก ดอก ไม้ ที่ตั้งสมโภชใน วัน สวด มนต์ ถือ น้ำ เดือน ห้า มา ตั้ง พระพุทธรูป ปี ที่ ล่วง มา แล้ว องค์ ที่หล่อ ใหม่ แยกไป ตั้ง โต๊ะ หมู่ ไว้ ต่าง หาก เหมือนอย่าง ที่ ตั้ง โต๊ะ จีน แต่ก่อน เทียน นมัสการ เท่า องค์ พระ พุทธ รูป ปัก เชิง แก้ว เหมือน อย่าง แต่ ก่อน เว้นแต่ ใช้ เล่ม ยาว ขึ้น สอง เท่า เพื่อ จะ ให้ ทน อยู่ ได้ ตลอดเวลาสวดมนต์ ใช้ ตั้ง ราย ตาม ฐาน บุษ บก แต่ ธูป นั้น เปลี่ยน เปน ธูป จีน ก่อน เวลา ที่ สวด มนต์ มี พระ สุหร่าย ทรง ประ พรม น้ำ หอม แล ทรง เจิม พระ พุทธรูป ด้วย พระ ที่ หล่อ ใหม่ ทรง ห่ม แพร สี ทับทิม ขึ้น ใหม่ ที่ น่า บุษบก พระ พุทธ รูป ตั้ง พระ เต้า น้ำ พระ พุทธมนต์ คล้าย กัน กับ เฉลิม พระ ชนม์ พรรษา พระ สงฆ์

ที่ สวด พระ พุทธมนต์ ใน รัชกาล ก่อน ใช้ พระ ราชา คณะ พระ ครู เปรียญต่าง วัด แต่ ในรัชกาล ประจุบัน นี้ ใช้ พระ สงฆ์ ราชา คณะ ถานา นุกรมเปรียญ จน อันดับ วัด ราช บพิธ สิ้น ทั้ง วัด ถ้า ปี ใด ไม่ พอ ก็ ใช้ พระ ราชา คณะ ถา นา นุ กรม เปรียญ วัด นิเวศน์ ธรรม ประ วัติ เพิ่ม เติม เท่า จำ นวน พระ พุทธรูป ของ ไทย ทาน ที่ ถวาย ใน เวลา ค่ำ นั้น บาง ที ก็ มี ไตร สะดับ แพร บ้าง ไตร ผ้า บ้าง ย่าม ไหมตะเภด ที่ มี พัด บ้าง ก็ มี ใน คราว แรก ฉลอง ทรง ถวาย ไตร พระสงฆ์ ห่ม ผ้า แล้วจึง ได้ สวด พระ พุทธ มนต์ สวด ธัมมจักก์ ปัป วัตน สูตรแล เจ็ด ตำนาน กำหนด การ ฉลอง พระ ชนม์ พรรษา นั้น คง จะอยู่ ใน วัน เดือน สิบ แรม สาม ค่ำสวด พระพุทธมนต์ แรม สี่ ค่ำ นั้น เว้น แต่บาง ปี ดิถีเคลื่อน จึงได้เลื่อน สวดมนต์ ไป แรม สี่ ค่ำ ห้า ค่ำ นั้นบ้าง สวดมนต์ จบ แล้ว จุด ดอกไม้ เพลิง มี หุ่น กระถาง ... ฝน แสนห่า สหัสธารา ครั้นรุ่ง เวลา เช้า เลี้ยง พระ มี ของไทยทานที่เปนส่วน ของหลวง แล ส่วน ที่ มี ผู้ ถวาย ช่วย ใน การ พระ ราชกุศล เท่าจำนวน พระชนมายุ บ้าง แต่ไม่มี กำ หนด แน่ ว่า มาก น้อย เท่า ใด อีก บางที ก็ ผัน กันไป เสียอย่างไร รอ ไว้ถวาย ต่อ เฉลิม พระ ชนม์ พรรษา ซึ่งมักจะอยู่ภาย หลังฉลองพระชนม์ พรรษา โดย ปรกติ นั้น ก็มี เพราะ ฉนั้นเครื่อง ไทยทาน จึง ขึ้น ๆ ลง ๆ ไม่แน่ ตาม แต่ จะ มี ผู้ ถวาย มาก แลน้อย แล สิ่ง ของ นั้นบาง ที ก็ ซ้ำ กันหลาย ๆ สิ่ง เช่น โคม สาม ใบ สี่ ใบ เปน ต้น เพราะ ทรง พระราชอุทิศ ไว้ว่า ผู้ ใด ถวาย ของ คำ รบ พระชนม์ พรรษา ทัน กำหนด การ ฉลอง พระพุทธรูป นี้ แล้ว ก็ให้ ใช้เปน เครื่อง ไทย ทาน ใน การ ฉลอง พระ นี้ ทั้ง สิ้น เมื่อ พระ สงฆ์ ฉัน แล้ว ถวาย ยะถา มี สวด ยัส มิงปเทเสกัปเปติ แล ยานีคาถา รัตนสูตร ดับ เทียน ครอบ พระ กริ่ง เหมือน การ ฉัตร มงคล วัน กลาง แล้ว ทรง ปล่อย สัตว์ สุ่ม

ภริยา พระยา โชฎึก ราช เศรษฐี เปน ผู้จัด พระ ราชทาน เงิน เปนราคา ปีละ ร้อย บาท เวลา บ่าย เจ้า พนักงาน ตั้ง บาย ศรี เวียน เทียน สมโภช พระพุทธรูป ครั้น เวลา พลบ ค่ำ สรงมุรธาภิเศกใน ที่พระบรรธม ไม่ได้ ประโคม พิณพาทย์ แล้ว สมเด็จ พระพุทธ โฆษา จารย์ ถวาย เทศนา มงคล วิเศษต่าง ๆ เหมือน อย่าง ใน รัชกาล ที่ ๔ มี ดอก ไม้ เพลิง อีก คืนหนึ่ง เปน เสร็จ การ ฉลอง พระพุทธรูป พระ ชนม์ พรรษา

การ เฉลิม พระ ชนม์ พรรษา ที่ มี กำหนด งาน อยู่ เปน ปรกติ นั้น เปน สี่ วัน บ้าง ห้า วัน บ้าง คือ วันที่ ๑๙ เดือนกันยายน เปนวัน เริ่ม สวด พระ พุทธมนต์ เสดาะ พระ เคราะห์ ใน พระที่ นั่งไพศาล ทักษิณ วันที่ ๒๐ เวลา เช้า พระสงฆ์ ฉัน เวลา ค่ำ พระสงฆ์ ธรรมยุติกา สวด มนต์ ที่ พระ ที่ นั่งอมรินทร วินิจฉัย วันที่ ๒๑ เวลา เช้า ฉัน แล้วสรง พระมุรธาภิเศก เวลา เที่ยง พระ บรมวงษานุวงษ์ ข้า ราชการถวาย ไชยมงคล ถ้าปีที่เปนปรกติไม่มี การไว้ทุกข์ ใน ราชตระกูล มี การ เลี้ยงโต๊ะ ใน เวลา ค่ำ ก็งด สวดมนต์ ไว้ต่อ วัน ที่ ๒๒ พระสงฆ์ มหานิกาย จึงได้สวดมนต์ ที่ ห้อง พระ โรง วันที่ ๒๓ เช้า ฉัน แล้ว จึงได้มี เทศนา ต่อไป อีก ๔ กัณฑ์ ถ้าเช่นนี้ งาน เปน ๕ วัน ถ้าไม่ มี เลี้ยง โต๊ะ พระสงฆ์ มหานิกาย สวด มนต์ ในวันที่ ๒๑ วัน ที่ ๒๒ ฉัน งาน ก็เปน ๔ วัน แต่การเทศนานั้นไม่แน่ บางเวลา มี พระราชกิจ อื่น ๆ ไม่ ทรง สบาย ก็ เลื่อน วัน ไป จน พ้นงาน ก็มี สวดมนต์ ที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ๓ วัน มักจะเริ่มในวันที่ ๑๙, ๒๐, ๒๑, บางปี เลื่อนไป วันที่ ๒๐, ๒๑, ๒๒, การ ที่ เลื่อน ไป เลื่อน มา มัก จะ เปน ด้วย การ เฉลิม พระชนม์ พรรษา กระชั้น กัน กับ ฉลอง พระชนม์ พรรษา นั้น อย่าง หนึ่ง กระชั้น พระ ราช พิธี ถือ น้ำ สารท อย่างหนึ่ง เปน ปี เปลี่ยน ศักราช ซึ่งต้อง

สรง พระมุรธาภิเศก ตรง กำหนด เวลา เต็ม นั้น อย่าง หนึ่ง จึ่งจะกำหนด เอา แน่ ทีเดียว นัก ไม่ได้ จำ จะ ต้อง ฟัง หมาย สงกรานต์ ฤๅ หมาย ที่ ลง ใน ราชกิจจา นุเบกษา ตาม ปี เปน ประมาณ ด้วย

การ สวดมนต์ ใน วัดพระศรี รัตน ศาสดา ราม เกิดขึ้น ด้วย พระบาทสมเด็จ พระจอมเกล้า เจ้า อยู่หัว ทรง เคารพ ต่อ พระมหา มณีรัตน ปฏิมากร เปนอย่างยิ่ง ถ้า การ พระราช พิธี ใหญ่ ๆ อันใด เช่น บรม ราชา ภิเศก โสกันต์ เขาไกรลาศ ก็ โปรดให้ล่ามสายสิญจน์ มาแต่วัด พระศรีรัตนศาสดาราม ถึง พระแท่นมณฑล ด้วย เหมือน อย่าง พระราช พิธี สัมพัจฉรฉินท์ ด้วย แต่ ก่อน มา พระ มหามณี รัตนปฏิมากร เคย เชิญ มา ตั้ง ใน พระแท่น มณฑลด้วยทุก ครั้ง พึ่งเลิก เสีย เมื่อ เชิญ ขึ้น ประดิษฐาน บน พระ เบญจา สูง ตาม ที่ได้ กล่าว มา แล้ว ในการ เฉลิม พระชนม์ พรรษา นี้ ก็ นับ ว่า เปน การใหญ่ ถึง ว่า จะ ล่าม สายสิญจน์ มา ก็ ยัง เปน การ สมควร ที่ จะ ทรง สักการ บูชา พระ มหา มณี รัตน ปฏิมากร ใน เวลา ที่เปน มหา สมัย มงคล การ นั้น จึ่งได้ โปรดให้มี เทียน พระ มหามงคล แล เทียนเท่า พระองค์ ด้วย สำรับ หนึ่ง มี พระสงฆ์ สวดมนต์ วันละ ห้า รูป เปลี่ยน ทั้ง สาม วัน เปน สาม สำรับ ตาม ใน บริเวณ พระ อุโบสถ หลัง พนัก กำแพง แก้ว ตั้งโคม ราย รอบ แต่ ครั้น มา ถึงใน แผ่นดิน ประจุบัน นี้ มี การ ตก แต่ง ศาลา ราย แล กำแพง แก้ว พระ พุทธปรางค์ ปราสาท พระศรีรัตน เจดีย์ เพิ่ม เติม ขึ้น อีก ใน พระ อุโบสถ ก็ จุด เทียน ราย จงกล ตาม ชั้น บุษบก แล มี เทียน เถา เล่มใหญ่ ๆ จุด ที่ ตรง น่า พระ พุทธ ยอด ฟ้า จุฬาโลกย์ พระ พุทธ เลิศ หล้า นภาไลย ข้าง ละ เจ็ด เล่ม ด้วย ตรง พระ ทวาร กลาง ขึ้นไป ตั้ง เสา กิ่ง จงกล บูชา เทวดา นพเคราะห์ เก้า ต้น มี รูป เทวดา ปัก ประจำ ทุกต้น มี เทียน ธูป ดอกไม้ ฉัตร ธง ตาม สี แล ตาม กำลัง ของ เทวดา นั้น ๆ เมื่อเสด็จ

ออก ทรง ถวายไตร ย่าม พระสงฆ์ ที่ มา คอย สวดมนต์ รับ ออกไป ครอง ผ้า แล้ว ทรง จุดเทียน พระ มหา มงคล แล เทียน เท่า พระองค์ เทียน พาน ตาม น่า พระ แล้ว เสร็จ พอ พระสงฆ์ กลับ เข้า นั่ง ที่ พร้อม จึ่งได้ ทรง จุด เทียน เครื่อง นมัสการ ทองใหญ่ สังฆ การี ว่า วิบัตติ ที่เดียวไม่ ต้อง ทรง ศีล แล้ว เสด็จ ทรง จุดเทียน ธูป ตาม จงกล บูชา เทวดา นพเคราะห์ เจ้า กรม ปลัด กรมโหร ว่า บูชา เทวดา ด้วย ภาษาโหร แล แปล เปน ภาษาไทย ตาม ลำดับ ที่ เวียนของ พระ เคราะห์ นั้น ๆ ไม่ได้ประทับ อยู่ จน เวลา สวดมนต์ จบ ด้วย มี การ พระ ราช กุศล อยู่ ข้างใน การ ที่ เสด็จ พระราช ดำเนิน วัด พระศรี รัตน ศาสดา ราม เช่นนี้ เหมือน กัน ทั้ง สาม วัน แต่ เวลาเช้าไม่ ได้เลี้ยง พระ รอไว้ มา ฉัน ต่อ วัน พระสงฆ์ มหา นิกาย ฉัน ใน วันที่ ๒๒ ฤๅ ๒๓ แต่ได้รับ ของไทยทาน เหมือน กับ พระสงฆ์ มหา นิกาย ที่ สวดมนต์ ใน ท้อง พระโรง

สวดมนต์ สเดาะพระเคราะห์

การ สวด มนต์ สเดาะ พระ เคราะห์นี้ พึ่ง มา เกิด ขึ้น เมื่อ ปีขาล สัมฤทธิศก ๑๒๔๐ ซึ่ง เปนปี เปลี่ยน ทักษา พระเสาร์ รักษา พระชน มายุ ซึ่งเปน ธรรมเนียม ที่ จะ ต้องมี โหร บูชา รับส่ง ตาม แบบ แต่ ก่อน การ เฉลิม พระ ชนม์ พรรษา ตั้งแต่ปีมแมตรี ศก ๑๒๓๓ มาทรงบำเพ็ญแต่ พระราชกุศล อย่างเดียว มิได้มี การบูชา เทวดา ฤๅ บูชาพระ เคราะห์ อย่างหนึ่ง อย่างใด ซึ่ง เกี่ยว ข้อง กับโหร เลย เพราะ ทรง ทำตาม อย่าง ที่ เคย ทรง มาแต่ เมื่อ ยัง ทรง ผนวช เปน สามเณรอยู่ เปนการใน พระพุทธสาสนา แท้ ครั้น เมื่อ ถึงกำหนด ที่ จะ เปลี่ยน ทักษา ไปเข้า แบบ อย่าง พระเจ้า แผ่นดิน แต่ก่อน ที่ เมื่อ ถึง กำหนดเช่น นี้ ต้อง ทำการ รับ ส่ง อย่างไสย ศาสตร์ ซึ่ง เปน ราช ประเพณี มีมา มิได้ขาด สมเด็จ พระเจ้าบรมวงษ์เธอ จึง ให้ทรงจัด การตาม แบบอย่าง แต่ก่อน คือจะ ให้มีโหรบูชาสเดาะพระเคราะห์รับส่ง ด้วย แต่ ท่าน ไป ทรงคิดตำรา บูชา ขึ้นใหม่ ให้ ดี กว่า ที่ โหรทำเหลว ๆ มาแต่ก่อน คือให้มีการ สวดมนต์แซกด้วยใน ระหว่าง บูชา เทวดา นับ เปนธรรม พลี แต่ ก่อน ๆ ก็เห็น จะมี ตำรา ทำมา แต่ ข้าพเจ้า ไม่ เคย ทำ แล ไม่ได้ เคย เห็นเปนแต่ได้ยินเล่า เขาจัด คาถา ต่าง ๆ ตามองค์ เทวดา ว่าเทวดาองค์ นั้น เสวย อายุ ให้ สวด คาถาอย่างนั้น กี่ จบตาม กำลัง วัน คือ พระอาทิตย์ สวด อุเทตยัญ จักขุมา ๖ จบ พระจันทร์ สวด ยันทุนนิมิตตัง ๑๕ จบ พระอังคาร ให้ สวด ยัสสา นุภาวโต ยักขา ๘ จบ พระ พุฒ ให้ สวด สัพพาสี วิสชาตีนัง ๑๗ จบ พระเสาร์ ให้ สวด ยโตหัง ๑๐ จบ พระ พฤหัศบดีให้ สวด ปูเชนตัม โพธิสัม ภาเร นิพพัตตังโมรโยนิยัง ๑๙ จบ พระราหู

ให้สวด กินนุสันตรมาโนวะ ๑๒ จบ พระสุกร์ให้สวด อัปปะสันเนหินาถัสสะ ๒๑ จบ พระเกตุให้สวด ชยันโต ๙ จบ จะสวดสลับกับโหร ฤๅ สวดคนละที อย่างไรก็ไม่ทราบเลย แต่ท่านทรงเห็นว่าโคมแท้ จึ่งได้ไปปฤกษาเจ้าคุณสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดราชประดิษฐ จัดพระสูตรที่มีกำหนดนับได้ ตรงกันกับกำลังเทวดา เช่นอริยมรรคแปดตรงกับพระอังคารเปนต้น ถ้าที่ไม่ครบ ก็ใช้สองสูตรสามสูตร พอให้บรรจบครบจำนวนกำลังวัน จัดเปนส่วนของเทวดาองค์นั้น ๆ ตามลำดับ คือพระอาทิตย์สวด อนุตตริย ๖ พระจันทร์สวด จรณ ๑๕ พระอังคารสวด อัฏฐังคิกมรรค ๘ พระพุธสวด พล ๕ อินทรีย์ ๕ โพชฌงค์ ๗ รวม ๑๗ พระเสาร์สวด ทศพลญาณ ๑๐ พระพฤหัสบดี สวดทศสัญญา ๑๐ อนุปุพพวิหาร ๙ รวม ๑๙ พระราหูสวด สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ รวม ๑๒ พระสุกร์สวดอริยทรัพย์ ๗ สัปปุริสธรรม ๗ สัมมาสมาธิปริกขาร ๗ รวม ๒๑ พระเกตุสวด อาฆาตวัตถุ ๙ มีคาถาแผ่ส่วนบุญแลให้พรเจ้าของงานผู้ที่บูชา แซกสลับไปทุกหมวด ถ้อยคำที่โหรจะบูชานั้นก็แต่งใหม่ ให้เปนภาษามคธดีขึ้นกว่าภาษาโหรเดิม ที่เปนคำไทยก็ใช้เรียงเปนคำร่าย โหรเริ่มบูชาไหว้ครูแลบูชานพเคราะห์ทั่วกันก่อน แล้วพระสงฆ์เริ่มสวดมนต์ตั้งแต่นโมไปจนจบคาถา ที่สำหรับสวดก่อนสูตรต่าง ๆ แล้วหยุดไว้ โหรจึ่งบูชาเทวดารายองค์ ตั้งแต่อาทิตย์เปนต้นไป ว่าภาษามคธเปนทำนองสรภัญญะ แล้วว่าภาษาไทยแปล เชิญเทพดาองค์นั้น กับทั้งบริวารให้รับอามิสพะลีธรรมพะลี แลให้ป้องกันรักษาเจ้าของงานผู้ทำ พอจบองค์หนึ่งหยุดไว้ พระสงฆ์สวดสูตรต่าง ๆ สลับกันไปทุก ๆ องค์เทวดา เมื่อหมดแล้วโหรจึ่งได้ว่าคำอธิฏฐาน แลคำให้พรรวบท้ายอีกครั้งหนึ่ง พระสงฆ์ก็

สวด คาถาให้พร รวบท้าย แล้ว สวดคาถา เมตตสูตร ขันธปริต แล ท้าย สวดมนต์จึ่ง เปน อันจบ อยู่ใน ๔ ชั่วโมง ห้า ชั่วโมง วิธี ที่สวดเช่นนี้ กรม สมเด็จ ท่านทรง ทำที่วัง มาช้านานแล้ว ครั้น เมื่อถึง ปีขาล สัมฤทธิศก ๑๒๔๐ เปน เวลา ที่จะ ต้องทำ การบูชา เทวดา สเดาะ เคราะห์ ตามแบบ อย่างเก่า ท่าน จึ่ง ได้ นำแบบ ใหม่ นี้ มาแก้ ไข ตกแต่ง ถ้อยคำ ให้ ต้องกันกับ การหลวง มาขอให้ ทำ เสีย อย่างใหม่ ด้วย อย่าง เก่านั้น เร่อร่า แหลกเหลวนัก ครั้น เมื่อ ได้ ทำ ใน ปี ขาล นั้น เปนคราว แรกแล้ว ปี ต่อ ๆ มา ท่าน ก็ ขอให้ ทำ เหมือน ๆ กัน ต่อไป ตาม เคยที่ ได้ ทำแล้ว จึ่ง ได้ มี การ สวดสเดาะ พระเคราะห์ล่วง น่าก่อน วันสวดมนต์ ใหญ่ ขึ้น อีกวันหนึ่ง

การ ที่ จัด พระแท่น มณฑลใน พระที่ นั่งไพศาล ทักษิณ ก็เปน อัน พึ่ง มี ใหม่ ขึ้นใน ครั้ง นั้น เหมือน กัน พระแท่น มณฑล องค์ น้อย ระบาย สาม ชั้น ทำ ขึ้น ใหม่องค์ หนึ่ง ตั้ง พระ พุทธ รูปใน แบบ พระ แท่น มณฑล อย่าง เตียง ฝรั่ง ตั้ง พระพุทธ รูป นอก แบบ แล เทวะ รูป เครื่อง บูชา เทวดา พระแท่น หนึ่ง แต่ พระพุทธ รูป แล เทวะ รูป ซึ่ง ตั้งบน พระแท่น ทั้ง สอง นั้น เกิด ขึ้น ตาม ลำดับ แล้ว ผลัด เปลี่ยน กันไป ตาม กาลสมัย จะว่า ยืน ที่ เปน แน่ไม่ได้

การ สวด มนต์ พระที่ นั่ง อมรินทร์ วินิจฉัย

การ ที่ จัด ตก แต่ง พระ ที่ นั่ง แล สวด มนต์ ทั้ง ปวง คง ตาม แบบ เดิม ตั้งแต่เริ่ม มี การ เฉลิม พระชนม์ พรรษา ขึ้นไม่ ได้ยัก เยื้อง เปลี่ยน แปลงเลย คือ ตั้ง ม้า หมู่ บน พระที่ นั่ง เศวตรฉัตร ที่ ม้า กลาง ตั้ง พระพุทธ รูป ไชย วัฒน์ สำหรับ แผ่น ดิน ประจุบัน นี้ พระพุทธ รูป ประจำ พระชนม์ พรรษา วัน แล พระพุทธ รูป ประจำ พระชนม์ พรรษา ปี ม้า สอง ข้าง แลตรง น่า ตั้ง เชิงเทียน พาน พุ่ม เครื่อง นมัส การ พอ สมควร ที่ ม้า น่า แล ที่ พื้น พระแท่น ตั้ง พระเต้า เครื่อง สรง มุรธา ภิเศก ต่าง ๆ ทั้ง ขัน หยก เชิง เทียน มี เทียน ทองบ้าง เหมือน

อย่าง พระราช พิธี ทั้งปวง ตาม ชั้น เตียง ลา ก็ ตั้ง เชิง เทียน พาน พุ่ม ที่ ฐาน เฉียง ตั้ง ต้น ไม้ ทอง เงิน สี ทิศ แล มี ระย้าโคมไฟ ขวด ปักดอกไม้ ตั้งรอบ ที่ พระแท่น ถม ตั้ง เทียน พระมหา มงคล เท่า องค์ พระพุทธ รูป ประจำ พระ ชนม์ พรรษา กลาง ตั้งโต๊ะ ถม วาง ครอบ พระเกี้ยว ยอด ทรง เดิม แล ครอบ มยุรฉัตร ตั้ง พาน พุ่ม ทอง คำ สอง ชั้น สลับรายกันกับเชิง เทียนตามสมควร เครื่อง นมัส การ โต๊ะ ทอง คำ ลง ยา ราชาวดี ข้าง พระแท่น เศวตรฉัตร ตั้ง ตู้ เทียน เท่า พระองค์ ทั้ง สอง ข้าง บน พระที่ นั่ง บุษบก ตั้ง เครื่อง ศิริ ราชกกุธภัณฑ์ แล พระแสง ประจำ รัชกาล มี เครื่อง นมัสการ ทอง น้อย ด้วย สำรับ หนึ่ง พระสงฆ์ ที่ สวด มนต์ นั้น ทรง พระราช ดำริห์ว่า เมื่อ การ ฉลอง พระชนม์ พรรษา ใช้ พระสงฆ์ เท่า องค์พระพุทธ รูป แล้ว ครั้น การ เฉลิม พระชนม์ พรรษา จะใช้ พระสงฆ์ เท่า จำนวน นั้น อีก เวลา นั้น พระชนมายุ น้อย พระสงฆ์ ที่ จะ สวด มนต์ ก็น้อย รูป การ ที่ จะบำเพ็ญ พระราช กุศล ก็ น้อยไป ไม่ สมควร กับ ที่ เป็น การ ใหญ่ ด้วย การ สเดาะ พระเคราะห์ แล การ ที่ พระสงฆ์ มหานิกาย สวดมนต์ อีกวันหนึ่ง นั้นยังไม่ มี จึงได้ โปรด ให้นิมนต์ พระสงฆ์ ธรรมยุติกา สวดมนต์ หก สิบ รูป ประจำ เสมอ ทุก ปีไม่ ขึ้น ลง เพราะเหตุ ที่ การ ฉลอง พระชนม์ พรรษา ได้ สวด ธรรมจัก กัปปวัตน สูตรไว้ แล้ว ใน การ เฉลิม พระชนม์ พรรษา จึงได้ เริ่ม สวด มหา สมัย สูตร ก่อน แล้ว จึงได้ สวด เจ็ด ตำนาน ทรง ถวายไตร แล ย่ามโหมด เทศ ก่อน เวลา สวด มนต์ เหมือน การ ฉลอง พระชนม์ พรรษา รุ่ง ขึ้น เช้า พระสงฆ์ รับ พระราชทาน ฉัน แล ถวาย ชยันโตใน เวลา สรง มุรธาภิเศก การ สรง พระมุรธา ภิเศก นั้นก็เหมือน กับ สรง มุรธา ภิเศก อื่น ๆ แปลก แต่ พระเจ้า บรมวงษ์ เธอ กรม พระปวเรศวริยา ลง กรณ์ถวาย น้ำ ครอบ พระ กริ่ง ซึ่ง พระ

บาท สมเด็จ พระจอม เกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานไว้ สำหรับ พระองค์ ท่าน ครั้น เมื่อ ล่วง มาถึง ปีจอ ฉศก ๑๒๓๖ เมื่อ สมเด็จ พระพุทธโฆษาจาริย์ วัด ราชประดิษฐได้ เปน พระกรรมวาจาจาริย์ ใน เวลา ทรงผนวช แล้ว จึ่งได้ โปรด ให้ ถวาย น้ำ เต้าศิลา อีก รูป หนึ่ง บันดา พระเถระ ใน ธรรมยุติกา ก็ มี น้ำ พระพุทธ มนต์ ส่ง มา องค์ ละเต้าศิลา แต่ มิได้ ถวาย เอง เจ้า พนักงาน นำ ขึ้น ถวาย เต้า ศิลา นี้ มี มาแต่ ครั้ง แผ่นดิน พระบาท สมเด็จ พระ จอม เกล้า เจ้า อยู่หัว โปรดให้ กลึง ขึ้น จะ มี จำนวน เดิม มาก น้อย เท่าไร ไม่ ทราบ แล้ว พระราชทานไปไว้ ตาม พระเถระ ใน ธรรมยุติกา เมื่อ ถึง เวลา เฉลิม พระชนม์ พรรษา แล้ว ก็ ต่าง องค์ ต่าง ทำน้ำ มนต์ ถวายเข้า มาทุก ๆ รูป . ครั้น เมื่อ ถึง รัชกาลประจุบัน นี้ ทำการ เฉลิม พระชนม์ พรรษา ท่าน ก็ ทำส่ง เข้า มา ตาม เคย เปน การแปลก ขึ้น กว่า สรง มุรธา ภิเศก อื่น ๆ แต่ พระเต้า ศิลา ของ พระ เท่า นี้ เมื่อ สรง มุรธา ภิเศกแล้ว ทรง ถวาย เครื่อง ไทยทาน พระสงฆ์ อยู่ ใน องค์ ละสาม สี่ สิ่ง เปน เสร็จ การใน ส่วน เวลา นั้น การ ที่ ทำน้ำ มนต์ กับ เทียน ครอบ พระ กริ่ง ที่ ท้อง พระโรงนี้ ใช้ทำ ใน เวลา สวด มนต์ วัน ที่ ๒๐ ไม่ได้รอไว้ ต่อ เวลา เช้าเหมือน อย่าง การ ฉลองพระชนม์ พรรษา

การ สวดมนต์ พระสงฆ์ มหานิกาย

แต่เดิม ก็ ไม่ มี เกิดขึ้น พร้อม กัน กับ ปี ที่ สวดมนต์ สเดาะ พระเคราะห์ เพื่อจะให้ เปน สวดมนต์ สาม วัน แต่ ครั้น เมื่อ พระสงฆ์ เคยได้ รับ พระราชทาน หน หนึ่ง แล้ว ครั้น จะ งด เว้น เสีย ดู ก็ ไม่ สู้ ควร จึ่งได้ โปรดเกล้า ฯ ให้ มี การ สวดมนต์ พระสงฆ์ มหานิกาย ติด ต่อ มา ทุกปี กำหนด พระสงฆ์ ๓๐ รูป ทรง ถวายไตร ผ้า ย่าม สักหลาด เหมือน อย่าง พระสงฆ์ สวดมนต์ ที่ วัด พระศรีรัตนศาสดา ราม ตาม แบบนั้น ใน วัน พระสงฆ์ มหานิกาย นี้ สวด สิบสอง ตำนาน แต่ ที่ ยัก เยื้องไป เปน อย่าง อื่น บ้าง ก็มี การ ทั้งปวง ก็ เหมือนกับ วัน สวดมนต์ ใหญ่ เว้น แต่ วัน เลี้ยง พระ นั้น พระสงฆ์ ที่ สวดมนต์ วัด พระศรี รัตน ศาสดาราม สาม สำรับ สิบห้า รูป มา ฉัน ด้วย จึ่ง รวม พระสงฆ์ ฉัน เปน สี่สิบ ห้า รูป ทรง ถวาย เครื่องไทยทาน เหมือน กัน

ถวาย เทศนา

การ ถวาย เทศนา นี้ มี มา แต่ เริ่ม ตั้งการ เฉลิม พระชนม์ พรรษา เทศน์ เนื้อ ความ ตาม แบบ ที่ มีมา แต่ รัชกาล ที่ ๔ คือ มงคลสูตร กัณฑ์ ๑ รัตนสูตร กัณฑ์ ๑ เมตตสูตร กัณฑ์ ๑ เทวตาทิศน คาถา กัณฑ์ ๑ ประจำ ที่ ไม่ได้ เปลี่ยน แปลง พระสงฆ์ รูปใด เทศน์ ก็ ยืน ตัว เว้นไว้ แต่ ชรา อาพาธ จึ่งได้

ผลัดเปลี่ยน แต่ก่อน มา เริ่มงาน ก็ ถวาย เทศน์ ก่อน สวดมนต์ คือ มงคลสูตร รัตน สูตร สอง กัณฑ์ เหลือไว้ ภายหลัง ฉัน เช้า แล้ว สอง กัณฑ์ เทศน์ ก่อน นั้น มี สายสิญจน์ โยงไป ที่ ธรรมาสน์ พระสงฆ์ ที่ เทศน์ ถือ กลุ่ม สายสิญจน์ ด้วย ครั้น ตก มา ชั้น หลัง เมื่อ มี สวดมนต์ สเดาะ พระเคราะห์ แล เลี้ยง พระ เช้า เสีย แล้วไม่ มี เวลา ว่าง จึงได้ เลื่อน เทศนาไปไว้ วัน เลี้ยง พระ มหา นิกาย ทั้ง สี่ กัณฑ์ แต่ บาง ปี ก็ เลื่อน ต่อไป อีก จน นอก งาน ก็มี แล้ว แต่ เวลา ว่าง จะ มี เมื่อใด เครื่อง กัณฑ์ เทศนา นั้น เหมือน เทศนา วิเศษ เป็น แต่ เปลี่ยนไตรย่าม เป็น ของ สำหรับ เฉลิม พระชนม์ พรรษา แล เพิ่มเติม เครื่อง ไทยทาน ต่าง ๆ บ้าง มี เงิน ประจำ กัณฑ์ ๑๐ ตำลึง แล เครื่อง กัณฑ์ ขนม ด้วย

การแจกทาน

แจกทานนี้ ได้มีในการเฉลิมพระชนม์พรรษา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อปีชวดฉศก ๑๒๒๖ ครั้งหนึ่ง ในแผ่นดินประจุบันนี้ ตั้งแต่เริ่มมีการเฉลิมพระชนม์พรรษามา ก็ได้เคยพระราชทานผ้าสองสำรับ เงินสิบตำลึง แก่ข้าราชการที่สูงอายุ มีกำหนดเท่าปีพระชนมายุ ทวีขึ้นทุกปีตามลำดับ แบ่งเปนฝ่ายน่ากึ่งหนึ่ง ฝ่ายในกึ่งหนึ่ง ฝ่ายน่านั้น เปนข้าราชการที่เข้ามาในการเฉลิมพระชนม์พรรษาโดยมาก แต่ฝ่ายในมักเปนข้าราชการที่ชราพิการ ไม่ได้ทำราชการแล้ว มาแต่บ้านบ้างแต่เรือนบ้าง จึงโปรดให้มีสำรับเลี้ยงอาหารด้วยแต่ก่อนมา เมื่อผู้ซึ่งได้รับพระราชทานต่อพระหัตถ์แล้ว ก็ถวายพรตามใจตัวจะกล่าว บางทีก็นิ่งเฉยๆ ไปบ้าง ครั้นเมื่อพระยาศรีสุนทรโวหาร ฅ. จ. คนนี้เปนผู้กะบาญชีข้าราชการฝ่ายน่า เห็นว่าเมื่อข้าราชการได้รับพระราชทานแล้วถวายพรอยู่กึ่งไหล่ๆ เงื่อนๆ บ้างไม่ได้ถวายพรบ้าง รำคาญมาหลายปี จึงได้คิดผูกคาถาถวายไชยเปนภาษามคธ แลแปลเปนคำไทยให้ว่าทุกคน คือว่าชยตุ ชยตุ เทโว นิรามโย นิรุปัทโว ทีฆายุโก อโรโคจะ โสตถินา เมธุเมทนิํ ขอให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระเจริญพระชนมายุยิ่งกว่าร้อยพรรษา คำถวายไชยเช่นนี้ ได้ใช้อยู่แต่ข้าราชการฝ่ายน่า ข้าราชการฝ่ายในยังบ่นทึมๆ ทำๆ ฤๅนิ่งๆ อยู่อย่างเก่า เพราะไม่มีใครแนะนำสั่งสอน ทรงพระราชดำริห์ว่า ครั้นจะให้ต้องให้บ่นตามแบบข้าราชการฝ่ายน่า ก็จะเปนที่เดือดร้อน เพราะอยู่ข้างจะชราหลงไหลฟั่นเฟือน ฤๅซึมซาบอย่างยิ่งอยู่ด้วยกันโดยมาก จึ่งโปรดให้เปนไปตามอย่างแต่ก่อน ส่วนที่แจกทานราษฎรนั้น พระราชทานตามพระชนมายุวันกำหนดขึ้นวันละสลึงแต่เดิมมา ถ้าปีใดเปนปีที่มีพระราชกุศลวิเศษ ก็พระราชทานมากขึ้นอีกส่วนหนึ่ง

การประชุมพระบรมวงษานุวงษ์ แลข้าราชการ ถวายไชยมงคล

ธรรมเนียมนี้ได้เกิดมีขึ้น เมื่อเฉลิมพระชนม์พรรษาใหญ่ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปีชวดฉศก ๑๒๒๖ นั้น เสด็จพระราชดำเนินออกบนพระที่นั่งเสวตรฉัตร พระที่นั่งอนันตสมาคม อย่างแขกเมืองใหญ่ ฝ่ายพระบรมวงษานุวงษ์ พระเจ้าบวรวงษ์เธอกรมขุนนรานุชิต เปนผู้ทรงอ่านคำถวายไชยมงคล ฝ่ายข้าราชการ เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี ซึ่งยังเปนเจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ เปนผู้อ่าน ด้วยท่านทั้งสองนี้เปนผู้มีชนมายุมากกว่าพระชนม์พรรษา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แลพระบรมวงษานุวงษ์ข้าราชการทั้งปวง เมื่อเจ้านายอ่านคำถวายไชยมงคล แล้วถวายบังคมสามครั้งเหมือนอย่างขุนนาง เปนครั้งแรกที่ข้าพเจ้าได้เคยเห็น ข้าราชการก็เหมือนกัน แต่ไม่มีพระราชดำรัสอันใด เปนแต่พระราชทานพรย่อ ๆ เล็กน้อยแล้วก็เสด็จขึ้น ในเวลาประชุมใหญ่นั้น พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ได้เสด็จลงมา เพราะเปนเวลาทรงพระประชวรอยู่ข้างจะซูบผอมมากอยู่แล้ว แต่ครั้นเวลาเย็น ทรงพระอุสาหเสด็จลงมา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ไม่ทรงทราบ เวลานั้นข้าราชการก็ไม่สู้มีใคร ข้าพเจ้าเดินดูเครื่องตกแต่งในพระที่นั่งอนันตสมาคมอยู่ ไม่ทันรู้ตัวเสด็จขึ้นมาจับศีศะสั่น เหลียวหลังไปจึ่งเห็น ตกใจเปนกำลัง รับสั่งให้เข้าไปกราบทูลพระบาท

สมเด็จ พระ จอม เกล้า เจ้า อยู่หัว เสด็จ พระ ราช ดำเนิน ออกมา พระบาท สมเด็จ พระ ปิ่น เกล้า ถวาย ของแล ถวาย ไชย มง คล ครู่หนึ่ง ก็ เสด็จ กลับ ด้วย ไม่ ทรง สบาย ดู เหมือน จะ เปน ครั้ง ที่ สุดที่ได้ เสด็จ ลงมา พระ บรม มหา ราชวังใน เวลา นั้น คน ต่าง ประเทศ ก็ มี ถวาย ไชย มงคล เหมือน กัน แต่ เปน คน ละ เวลา กับข้า ราช การ ไม่ได้ เสด็จ ขึ้นพระ ที่ นั่ง แล ไม่ สู้ จะเปนการ พร้ก พร้อม กัน ครั้ง เดียว นัก

อนึ่งในการเฉลิม พระ ชนม์ พรรษา นี้ มี การ ปล่อย ปลา ตาม แบบ เฉลิม พระ ชนม์ พรรษาครั้งนี้ชวด นศก ๑๒๒๖ เปน ราคา วัน ละ ๑๐ ตำลึง กรม วัง ทูลถวาย พระราชกุศล ตามแบบ

ในวันที่ ๒๑ มี ยิงปืนใหญ่สลุต ทั้งทหารบกแลเรือรบซึ่งจอดรายอยู่ ใน ลำน้ำ แต่ก่อน มาใช้ เวลา ละ ๒๑ นัดยิง เวลา เช้า ๒ โมง เวลาเที่ยง เวลา บ่าย ๔ โมง ตั้งแต่ ปี มะเมีย จัตวาศก ๑๒๔๔ ปี รัตนโกสินทรศก ๑๐๐ จึ่งได้ ยิง ถัว กัน สาม เวลา ครบ ๑๐๑ นัด

การ แต่ง ประ ทีปในพระ บรม มหา ราชวังเปน ๔ คืน แต่ ข้าง นอก แต่ง ๓ คืน เพราะการที่ แต่งประทีปไม่ได้เปน การกะเกณฑ์ ผู้ที่ ตกแต่ง ก็ อยากจะได้ ถวาย ตัวให้ ทอดพระเนตร จึ่ง ได้ เสด็จ พระราชดำเนิน ประ พาส ตาม ลำน้ำ ในเวลา กลางคืน วันที่ ๒๑ ทุก ปี เสมอ มามิได้ ขาด กระ บวน เสด็จ พระราช ดำเนิน นั้น ใช้ เรือ ไฟลำเล็ก ๆ แล่น ขึ้น ไป เหนือ น้ำ ก่อน แล้ว จึ่งได้ล่อง ลง ไป ข้าง ล่าง เมื่อ เสด็จ พระราช ดำเนิน ถึงน่า บ้านน่า ห้าง ใหญ่ ๆ บางราย ก็จุด พลุ แทนปืน สลุต ๒๑ นัดบ้าง จุดพุ่ม พเนียงกรวด ตะไล ดอกไม้ เทียน ต่าง สี่บ้าง ตามแต่ ผู้ ใด จะหา ได้ เปนการแสดงความ ชื่น ชม ยินดี

แลในวันที่ ๒๑ นั้น เจ้าพระยาภาณุวงษ มหาโกษาธิบดี เมื่อยังว่าการต่างประเทศ จัดการเชิญคนต่างประเทศ ประชุมเต้นรำที่บ้าน ให้เปนการเฉลิมพระเกียรติยศ ในการเฉลิมพระชนม์พรรษานั้น เมื่อทรงทราบ จึ่งได้พระราชทานเงินทุน ในการที่จะใช้จ่ายนั้นให้ ต่อมาก็มีการเต้นรำเช่นนั้นเสมอมาทุกปี เมื่อเสด็จพระราชดำเนินกลับขึ้นมาตามลำแม่น้ำ ก็หยุดประทับที่ศาลาว่าการต่างประเทศ ให้คนต่างประเทศได้เฝ้าครู่หนึ่ง แล้วจึ่งเสด็จคืนพระบรมมหาราชวัง ครั้นเมื่อพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงษวโรปะการ ว่าการต่างประเทศ ย้ายการเต้นรำมาที่วังสราญรมย์ การเสด็จพระราชดำเนินประพาศลำน้ำคงอยู่ ต่อเมื่อเสด็จพระราชดำเนินกลับแล้ว จึ่งได้เสด็จพระราชดำเนินประพาศทางบก ประทับที่วังสราญรมย์ ให้คนต่างประเทศเฝ้าเหมือนอย่างแต่ก่อน

การเฉลิมพระชนม์พรรษานี้ จะว่าให้เลียดเปนแน่นอนไปทีเดียวไม่ได้ ด้วยการนั้งเปนประจุบันนี้ มีลักษณที่เปลี่ยนแปลงไปตามกาลสมัยเปนคราว ๆ เมื่อตอนมาแต่ที่จัดตั้งเมิวเซียมขึ้น ที่ตัดลักษณสถานในการเฉลิมพระชนม์พรรษาก็เปิดให้ราษฎรมาดู ราษฎรพากันมาดูวันหนึ่งหลาย ๆ พันคน จนกว่าจะแล้วงานนั้นด้วยหมื่น ได้เปิดมาหลายปี ครั้นเมื่อจัดการยักย้ายไปอย่างอื่น ก็ไม่ได้เปิด การพระราชกุศลที่เปนวิเศษบางปีก็มีตามกาลสมัย คือเวลาเข้าแพงพระราชทานเข้าสารองค์ตะเกียงแลปลาเค็ม แก่พระสงฆ์ทั่วทั้งแขวงจังหวัดกรุงเทพฯ เวลาที่ตั้งพระราชบัญญัติพิกัดเกษียณอายุ ก็จ่ายพระราชทรัพย์พระคลังข้างที่ออกช่วยทาษปล่อยให้เปนไทยหลายสิบคน เวลาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาศเกาะสีชัง ซึ่งเปนที่คนป่วยไข้ออกไปอยู่รักษาตัว ก็บริจาคพระราชทรัพย์

พระ คลัง ข้าง ที่ พระราชทาน ให้สร้าง อา ไศรย สถาน สำหรับคน ป่วยไข้ ออกไป อยู่เปลี่ยน ฤมอากาศ การ เหล่านี้ มีพิเศษ เปลี่ยน แปลกกันไป ไม่ เสมอ ทุก ปี แล ไม่ เหมือน กัน ทุก ครั้ง จึ่งไม่ ว่า ลงเปนแบบ ได้แน่

คำตักเตือนใน การฉลอง พระชนม์ พรรษา แลเฉลิม พระชนม์ พรรษา

ข้อ ความ ที่ จะต้อง ตักเตือนนั้น ดูก็มีน้อยอย่างดอก เพราะครอบพระกริ่ง ซึ่งจะ ดับ เทียนในวัน พระสงฆ์ นั้น การ ฉลองพระชนม์ พรรษา ตั้งอยู่ใน ที่ พระมณฑล แล้ว มี แต่ จะต้องเตือน ภูษา มาลาว่า การ สรง ฉลอง พระชนม์ พรรษา นั้นไหร ไม่ได้ กำหนดฤกษ์ เคย สรง เวลาพลบค่ำ ก่อน ทุ่ม ๑ ทุก วัน ไม่ มีเวลา ยักเยื้อง เลย ในการ ฉลอง พระชนม์ พรรษา ก็ดี เฉลิมพระชนม์ พรรษา ก็ดี ที่ เปน ข้อ สำคัญ ของมหาดเล็ก แลพนักงาน ข้างในนั้น คือโคม ไฟ ฟ้า ซึ่ง สำหรับ ตรง จุด เทียน เท่า พระ องค์แล เทียน พระ มหา มงคล ที่ วัด พระ ศรี รัตน ศาสดา ราม แห่ง ๑ พระ ที่ นั่ง อมรินทร์ วินิจ ฉัย แห่ง ๑ พระที่ นั่ง ไพศาลทัก ษิณ แห่ง ๑ ถ้า เสด็จ พระ ราช ดำเนิน แห่ง ใดใน เวลาค่ำแล้ว เปน มีโคมไฟ ฟ้า ทุก แห่งทุกวัน ขาดไม่ ได้ เลย ไม่ควรที่ จะเข้าใจว่า เมื่อ จะ อย่างนั้น อย่างนี้ การอื่น ๆ ก็ดูไม่ สำคัญ อัน ใด

เดือน ๑๑

พระราชพิธีประจำเดือน ๑๑ ในกฎมณเฑียรบาลว่ามีพิธีแข่งเรือ ความพิศดารในกฎมณเฑียรบาลกล่าวไว้ดังนี้

"เดือน ๑๑ การอาสยุชพิธี มีโหม่งครุ่มซ้ายขวาระบำ ไหว้ชักอินทเกรีตนตรี ช้างทรงพระมหามงคลราชาประโคต กลางวันทรงพระสุพรรณมาลา เย็นทรงพระมาลาสุกหร่าสักกะชมภู สมเด็จพระอรรคมเหษีพระภรรยาทรงพระสุวรรณมาลานุ่งแพรลายทองทรงเสื้อ พระอรรคชายาทรงพระมาลาราบนุ่งแพรพรรณทรงเสื้อ ลูกเธอหลานเธอทรงศรีเภทมวยทรงเสื้อ พระสนมได้สนองกลาสักกะหลาดสองบ่า สมรรถไชยเรือต้น ไกรสรมุขเรือสมเด็จพระอรรคมเหษี สมรรถไชย ไกรสรมุขนั้นเปนเรือเสี่ยงทาย ถ้าสมรรถไชยแพ้ไซ้ เข้าเหลือเกลืออิ่มศุขเกษมเปรมประชา ถ้าสมรรถไชยชนะไซ้จะมียุค."

แต่พิธีแข่งเรืออย่างว่าไว้ในกฎมณเฑียรบาล ได้ทำมาเพียงในชั้นกรุงเก่า มาถึงครั้งกรุงรัตนโกสินทรหาได้ทำไม่.

พระราชพิธีประจำเดือน ๑๑ ที่คงทำในกรุงรัตนโกสินทร มีดังนี้คือ-

ขึ้น ๔ ค่ำ พิธีทอดเชือกดามเชือก

ขึ้น ๕ ค่ำ แห่คเชนทรัศวสนาน

ขึ้น ๖ ค่ำ สมโภชพระยาช้าง

ขึ้น ๑๔ ค่ำ ขึ้น ๑๕ ค่ำแรมค่ำ ๑ พิธีออกพรรษา แลลอยพระประทีป ตั้งแต่แรม ๕ ค่ำจนสิ้นเดือน พระกฐิน

พิธีเดือน ๑๑ ที่ทำในกรุงรัตนโกสินทรดังกล่าวมานี้ เห็นจะทำมาแต่ครั้งกรุงเก่าแล้วทุกอย่างฤๅโดยมาก เพราะพระราชพิธีในกรุงรัตนโกสินทรนี้ ตั้งขึ้นตามแบบแผนครั้งกรุงเก่าแทบทุกอย่าง จะเปนแต่ด้วยพิธีเหล่านั้น ทำกันขึ้นในกรุงเก่าภายหลังตั้งกฎมณเฑียรบาล จึ่งปรากฏในกฎมณเฑียรบาลแต่พิธีแข่งเรืออย่างเดียว.

พิธีทอดเชือกดามเชือก แลแห่คเชนทรัศวสนานทำอย่างไร ความพิศดารแจ้งอยู่ในพระราชนิพนธ์ประจำเดือน ๕ นั้นแล้ว ในเดือน ๑๑ ก็ทำอย่างเดียวกัน พิธีลอยพระประทีปกลางเดือน ๑๑ ก็เหมือนกับลอยพระประทีปในเดือน ๑๒ ซึ่งมีข้อความพิศดารแจ้งอยู่ในพระราชนิพนธ์พิธีประจำเดือน ๑๒ ผิดกันแต่เดือน ๑๑ ไม่มีกระทงใหญ่.

ส่วนพิธีออกพรรษา แลพิธีพระกฐิน ซึ่งพระราชนิพนธ์ขาดอยู่นั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงษ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ได้ทรงพระนิพนธ์ไว้ในโคลงพระราชพิธีทวาทศมาศ จึ่งได้คัดเฉภาะที่ว่าด้วยพิธีออกพรรษา แลพิธีพระกฐินมาพิมพ์ไว้ต่อไปนี้ พอให้ผู้อ่านได้ทราบเรื่องพระราชพิธีให้ครบทั้ง ๑๒ เดือน

โคลงพระราชพิธีทวาทศมาศ

๏ สามวันฉันเช้าที่ ในพระ ที่นั่งแฮ
จัดเลือกราชาคณะ ทั่วได้
ปริยัติแลสมถะ อีกปลัด ใหญ่นา
ยกแต่อาพาธไว้ เลือกได้พอดี

๏ วันสิบสี่คณะได้ ได้ฉัน
พระคณะเหนือวัน สิบห้า
เหล่าธรรมยุติกพร้อมกัน ฉันค่ำ หนึ่งเฮย
สามสิบรูปทั่วหน้า ครบทั้งสามวัน

๏ สดับปกรณ์บรมธาตุเบื้อง บรรพวงษ์ มากนา
ยี่สิบสองพระองค์สงฆ์ เท่านี้
บวรวังนับพระองค์ อีกสี่ รูปเฮย
วันค่ำหนึ่งบอกชี้ แต่เช้านั้นเฉลิม

๏ ราตรีมีเทศน์ทั้ง ไตรวาร
วันละกัณฑ์ถอบการ กะตั้ง
เปนธรรมพิเศษทาน มิทุก ปีเฮย
ไตรยปริกขารภัณฑ์ทั้ง วัตถุถ้วนสิบตำลึง

๏ ตกแรมแปดค่ำตั้ง   ตามจา รีตเฮย
เสด็จพยุหยาตราคลา   คลาศเต้า
สถลมารคกำหนดยา   วาศใหญ่ แลแฮ
ถวายกฐินแต่เจ้า   ภิกษุรั้งแรมฝน

๏ ปืนใหญ่คู่หนึ่งนั้น   นำพล นำเฮย
กรมเกราะทองแต่งตน   ขี่ม้า
เสื้อเกราะสิบสองคน   หมวกเกราะ หมดเฮย
ม้าวิ่งส่วนทางหน้า   หกม้าหมื่นขุน

๏ ขุนโจมพลด้านเทิด   ธงแทน แห่เฮย
ขุนสท้านพลแสน   คู่คล้อย
เถลิงแสะผูกหางแพน   ยูงยาบ
สองบั้นเสื้อย่างน้อย   โพกเกล้าตาบสพาย

๏ ทหารแห่หลายหมู่ถ้วน   แรงขัน
มือจับสีนาศขยัน   ทุกผู้
แตรกลองขลุ่ยครบครัน   ครื้นคฤก
เดินแบบแยบคายรู้   ถูกด้วยเพลงกลอง

๏ ปตูน่าตำแหน่งนั้น   พระยา
ปลัดที่ทูลฉลองปรา   กฎเต้า
เสื้อเข้มขาบตรูตา   กบี่ขัด แลแฮ
ผ้าขลิบพันโพกเกล้า   สอดเสื้อครุยกรอม

๏ ตำรวจสี่สิบนั้น ถือหวาย
ถือหอกอีกแลหลาย ไม่น้อย
เสื้อเลิศนุ่งเฉิดฉาย ใหม่หมด แลพ่อ
เดินสี่แถวเรียบร้อย ยาตรย้ายปลายขบวน

๏ ขุนหมื่นตำรวจได้ รดมกัน
แปดหมู่นายเวรสรรพ์ กลั่นแกล้ว
นุ่งใหมหมดฉายฉัน เสื้อยศ ขาบนา
จัดกับสี่แถวแล้ว ลาศเต้าต่อคอน

๏ พลพันทนายเลือกถ้วน อาจอง
ปลัดจ่าเจ้ากรมยง ยิ่งไซ้
คู่ชักรักษาองค์ เก่าใหม่ เลิศแฮ
อีกทหารในให้ แห่ย้ายรายเรียง

๏ ตำรวจแปดเหล่ากล้า เลิศชาญ
ปลัดจ่าเจ้ากรมหาญ อีกห้าว
เหล่าคล่องประกอบการ กิจแห่ แหนเอย
องครักษ์รักษาท้าว ธิราชให้เถลิงถวัลย์

๏ ทั้งนี้ต่างแต่งแม้น เหมือนเสมอ
เสื้อยศปักทองเธอ หลากถ้วน
กึ่งยศปักตำเสนอ ตนอบอย่าง หนึ่งนา
สรวมหมวกยอดทองถ้วน กับบั้งพันทอง

๏ มหาดเล็กเสื้ออย่างน้อย ครุยกรอง
จ่าสี่หุ้มแพรสอง สิบได้
แพรหุ้มผักบุ้งทอง ดาบแห่ รั้วแฮ
เจ้าหมื่นหลวงนายให้ ดาบด้วมผักทอง
๏ กลองชนะมโหรธึกถ้วน ขันแขง
เสื้อหมวกกางเกงแสง สุกจ้า
กลองเงินมาศอึกแดง รวมแปด สิบเฮย
แตรยี่สิบแห่หน้า อึกทั้งสังข์สอง
๏ เชิญเครื่องเครื่องเจ็ดชั้น สี่นาย
ห้าคู่ห้าชั้นหมาย เท่านั้น
บังแทรกหกชุมสาย สี่อึก นาพ่อ
ผ้ายกกางเกงสั้น สนอบรั้วพอกแดง
๏ พระแสงมาขึ้นคีเบื้อง หนขวา
ซ้ายพระฉัตรไชยปรา กฎตั้ง
ห่ามกลางพระเกาวพาท เดินแห่
เสื้อหมวกพื้นขาวทั้ง ยกรั้วกางเกง
๏ ตั้งมการนั้นสั่งให้ ถือธง ไชยนา
ซ้ายกระบี่ธุชณรงค์ เดชกล้า
ขวาพระครุธพาหทรง จักรกฤษณ์ มาพ่อ
สองปักลายไพกผ้า สนอบน้อยสนับเพลา

๏ มหาดเล็กหว่างเครื่องนั้น   สิบนาย
ต่างนุ่งสองปักลาย   สนอบริ้ว
เสื้อครุยสอดสรวมกาย   ไอ่อ่า
เชิญพระแสงประนมนิ้ว   หนุ่มน้อยเสมอสมาน
๏ งามพระที่นั่งต้น   พุดตาล
หุ้มมาศลายแลลาน   เลิศล้วน
พระทวยปักรับพาน   เงินปลึก ถวายเอย
หามสิบหกคนถ้วน   สอดเสื้อกางเกง
๏ พระยาเคียงนั้นได้สิบ   สองสม
เกณฑ์เก็บจางวางกรม   ทั่วได้
สอดสนับเพลาถม   ปักยก ทองเอย
เข้มขาบอย่างน้อยให้   นอกซ้อนครุยกรอง
๏ มหาดเล็กสิบหกให้   แต่งอินทร์ พรหมเอย
เข้มขาบเสื้อเนิศนิล   เจริดกั้ง
ผ้าลายนุ่งทรงเข้มิณฑ์   สอดสนับ เพลานา
ถือพุ่มมาศปรักตั้ง   นอกริ้วเรียงเคียง
๏ บังพระสูรีย์พระกลดนั้น   ภูษา มาลา
เชิญเชิดบังแสงอา   ทิตย์คล้อย
พัดโบกอภิรมย์มา   อยู่กวัด ไกวพ่อ
ลายนุ่งเสื้ออย่างน้อย   นอกใช้ขาวครุย

๏ บำเรอภักดิ์อนุรักษ์รู้	การดี
จำปลัดกรมวังมี	ดีถ้วน
พระทวยสุพรรณศรี	บัวแฉก
จงจมื่นเชิญถวายบ้วน	แบ่งน้ำพระศรีเสวย
๏ พระแสงมหาดเล็กได้	เชิญตาม
เครื่องใหญ่น้อยหลายหลาม	มากล้น
ปืนทวนพิศเพราฆาม	พวงภู่ ขาวเอย
เจ้าพนักงานแสงต้น	เชิดด้ามเชิญเดิน
๏ ภัณฑหารมหาดเล็กถ้วน	ผู้ดี
นุ่งม่วงหมดเสื้อสี	ขาบล้วน
คันชีพศาตกรครวี	ปืนเหมาะ มั่นมา
เดินเหย่าเท้าฉุกถ้วน	ลาศด้าวปฤษฎางค์
๏ พระที่นั่งหนึ่งเลิศล้วน	ราชา วดีเอย
อีกที่นั่งถมเนื่องมา	ฝ่ายท้าย
พระวอต่อตามศดา	เรียงเรียบ
ผูกแปดหามยาตรย้าย	ทั่วถ้วนทุกองค์
๏ ม้าเทศที่นั่งต้น	จูงตาม
ผูกเครื่องกุดั่นงาม	สี่ม้า
ถ้วนม้ารวางนาม	ปรากฏ มีแซ่
จูงเหยาะแย่งแยกถ้า	หนึ่งม้าสี่คน

๏ ถัดถึงเหล่าล้วนพวก อาษา
เกณฑ์หัดถือปืนคลา คลาศเต้า
มลายูหอกคู่มา เรียงต่อ
แขกเทศกรมท่าเข้า แต่งล้วนเสโลห์

๏ อาษาญี่ปุ่นนั้น ถือขวาน จีนเอย
ทำฉุขนุชาญ เชี่ยวแกล้ว
ตั้งทองตาบตั้งหาญ เหิมฮึก เหี้ยมแฮ
ทวนภู่ทวนทองแล้ว ไล่ห์ล้วนล้อมวัง

๏ อาษาใหญ่ให้ตาบ เชลยลอง
ศรีเหล่าอาษารอง ฤทธิ์ห้าว
อาทมาทตาบถือสอง มือมั่น
ถึกทหารในง้าว ง่าเงื้องามหาญ

๏ เขนทองนั้นได้เกิด ลายเขน
ตบองหมู่เรือกันเจน จัดไว้
ครบสิบสี่อย่างเกณฑ์ ครบห่อน ขาดนา
หมู่ละสามสิบให้ อยู่ท้ายขบวนหลัง

๏ อาษาญี่ปุ่นทั้ง เกณฑ์หัด ฝรั่งนา
แขกเทศมลายูจัด แจกไว้
แต่งตามเพศตนคัด แต่สี่ อย่างเฮย
ล้วนเลิศหลากหลากได้ บอกรู้ธรรมเนียมเดิม

๏ สิบเหล่านั้นให้แต่ง ขบวนยุทธ
เสื้อสอดเสนากุฎ สุรัดถ้วน
กางเกงนุ่งริ้วดุจ กันหมด มาพ่อ
สรวมหมวกหนังแดงถ้วน ทุกผู้หมู่หมาย

๏ ปตุหลังสองพระได้ เดินกัน ขบวนเฮย
เสื้อสอดอย่างน้อยขยัน ยิ่งแล้ว
สายนุ่งอีกครุยสรรพ์ สอดเสื้อม พราวแฮ
พระนรินทร์พระศรีแกล้ว กลั่นแกล้งแต่งสรวย

๏ ปืนสั้นนั้นตากย้าย ปลายขบวน
ล้วนเหล่าทหารญวน ยาตรพร้อม
ปัศตันกับดินขนวน กลุ่มเครื่อง ครบเอย
สำหรับแหนแห่ห้อม สุดท้ายภายหลัง

๏ ชาววังนั่งเพียบพื้น ศาลา นอกแฮ
ครั้นแห่ยาตรามา หมอบเฝ้า
ต่างคนต่างดูตา ไม่พริบ เลยพ่อ
ชมพระเดชพระเจ้า อยู่เกล้าเย็นเกษม

๏ ดูแห่ดูสุดสิ้น เสร็จขบวน ดูนา
ยังอยากดูสู้ชวน พวกพ้อง
ไปดูแห่งใดควร แวะนั่ง ดูเฮย
ดูไม่จบดูจ้อง เคลื่อนแล้วดูตาม

๏ เหล่าราษฎร์กลาดกลุ้มเกลื่อน กลางถนน
ชายวิ่งหญิงปะปน แซ่ซ้อง
ครั้นเมื่อแห่ต่างคน ต่างนั่ง เรียบแฮ
ตาจับมือคอยจ้อง รับทั้งโปรยทาน

๏ เมียขุนร่องแร่งเร้า รุนคลา
บ่าวทาษไม่มีมา ก็จ้าง
ต่างหมู่ต่างพวกหา ที่อยู่ ดูเฮย
คุ้นชอบแห่งใดบ้าง แอบเข้าอาไศรย

๏ พวกมีมาพรั่งพร้อม มากหลาย แลเฮย
สาวห่มสีนุ่งลาย เรียบร้อย
บางคนแต่งสมกาย สมแก่ เจียวพ่อ
สีอ่อนนวลควันอ้อย นุ่งพื้นพอควร

๏ ตึกแถวว่างแล้วนั่ง ขอไศรย ดูเฮย
ตามพวกใครก็ใคร กลุ่มกลุ้ม
บางพวกเที่ยวเดินไป นั่งไม่น นี่นา
สาวอยู่กลางแก่หุ้ม แวดล้อมรวังกัน

๏ ชายเห็นชอบจิตรแล้ว ตามประจบ
ไหนก็ไหนค้นพบ พูดจ้อ
ป้าป้าย่ายายครบ ยักพูด
วางเลอะเปนกอข้อ พ่อน้ำลายฟูม

๑ นักเลงหนุ่มหนุ่มนั้น   เที่ยวกรอ
ซอบแห่งใดไปรอ   แห่งนั้น
เปนที่แวะแอบซอ   น้ำนั่ง เล่นเฮย
ทำเดี่ยบเคียงเชิงชั้น   เช่นชู้กอแก

๑ ทุกจรอกไครตรวจหน้า   ชนผอง
เบียดยัดอัดทั้งสอง   คราบข้าง
โรงร้านแต่งตั้งของ   ขายโอ่ อวดเอย
จีนแขกลาวไทยบ้าง   โต๊ะตั้งบูชา

๑ เจ้าขุนนางต่างให้ครอบ   ครัวคน
เช้าตื่นนอนผ่อนขน   ถ่ายย้าย
เที่ยวหาที่ขอบถด   มอบฝาก ดูนา
แต่งเสร็จคนจึ่งผ้าย   ยาตรเต้าตามขบวน

๑ จบขบวนพยุหตั้ง   เสร็จสาร
ขบวนราบอีกสถาน   หนึ่งนั้น
เสด็จทรงพระราชยาน   ทองเลิศ
ตำรวจแห่แบบนั้น   บอกแม้นตามเคย

๑ แห่สองแถวครบถ้วน   กรมหมด
นุ่งห่มสมตามยศ   ถูกถ้วน
กลองชนะเครื่องสูงลด   อีกกับ แตรมา
มหาดเล็กแห่นำล้วน   เลิกให้ไปหลัง

๏ ขบวนเสด็จอย่างหนึ่งนั้น ยังมี
ทรงรถเครื่องเหล็กดี ยุโรปแท้
ม้าเทศหกม้าสี เสมอหมด เหมาะเฮย
เทียมขับควบเหยียดแต้ เรียบริ้วฉิวฉุย

๏ ตำรวจนั้นได้ขี่ อาชา
แห่เสด็จบรมนรา ธิราชเจ้า
เสื้อยศอย่างใหม่ปรา กฎยิ่ง
หมวกยอดคำสวมเกล้า กบั้งสายทอง

๏ ทหารมหาดเล็กผู้ เลิศอบ
ต่างแต่งขี่สินธพ เทศแท้
ปืนโกกบีครบ ตัวหมด นาพ่อ
ขี่กระดับขับแต้ ควบเต้าตามขบวน

๏ ชลมารคพยุหยาตรย้าย เปนขบวน
เรือรูปสัตว์จำนวน คู่ตั้ง
เรือแซอีกเรือญวน แจวคู่ น่าเฮย
เรือกิ่งที่นั่งทั้ง คู่ไท้ทรงรอง

๏ ทหารญวนล้วนสอดเสื้อ จึ่งประจำ
สามคู่อยู่แจวน้ำ แห่หน้า
ท้ายของปักทุกลำ อาวุธ อีกเฮย
ปืนใหญ่แม่นปืนกล้า อยู่ยั้งลำสอง

๏ เรือแซแห่เหล่าล้วน   มวญมอญ
ลำหนึ่งหมูชลจร   ชื่อแท้
อีกลำชื่อสุกร   กำเหลาะ
น้าวหน่วงกันเชี่ยงแต้   โยกโย้เต็มคึง

๏ แซชิงไชเยศอ้าง   ออกนาม
อีกเพศภุกามตาม   คู่ด้ำ
จรเข้ชื่อคำราม   ร้องเรียก เรือแฮ
หนึ่งชื่อคนองน้ำ   หกถ้วนขบวนเติม

๏ ขงแพรปักเทิดท้าย   ทุกลำ
พลพวกแต่งสีดำ   หมวกเสื้อ
ย่ำอาคม์เหมาะกำยำ   เหี้ยมฮึก หาญนา
เฮ่ปากมื้อง่าเงื้อ   หุ้มเท้งชลฟู

๏ เสื้อทยานชลเพื่องพึ้ง   เรืองแรง
เสือชื่อคำรนสินธุ์แขง   คู่ผ้าย
หลวงหนึ่งเดชลำแดง   อยู่ฝ้าย ลำเฮย
หลวงชื่อแสงสรสิทธิ์ย้าย   อยู่เบื้องหนเฉวียง

๏ ทหารปื้นปากน้ำเพี้ยบ   พลพาย
เสื้อหมวกสีแดงหมาย   ทุกครั้ง
นำปื้นจำรงตาย   เงินคร่ำ
กลางคฤห์สองตอนตั้ง   ผูกจ้าวทวนเชน

๏ ปตูน่านำริ้วราช ปตัดทูต ฉลองเฮย
ซ้ายราชวรานุกูล ชื่อตั้ง
ขวาเทพวรชุณภูต สวัสดิ์ยศ เลิศพ่อ
เรือกราบกันยาทั้ง คู่ได้แข่งเดิน

๏ อาษาหกเหล่านั้น เวรนำ นอกนา
กลองแขกนั่งในท้า ปี่ท้าย
เวรสมทบปตัดตำ รวจฮึก ลำเฮย
น้านอกปลายริ้วผ้าย ต่อท้ายเรือกลอง

๏ ทั้งนี้เรือกราบพร้อม พลพาย
เสื้อสนอบสรวมกาย ทั่วถ้วน
มงคลทั้งเกล้าหมาย เหมือนหมด นาพ่อ
ดูเลิศสีแดงถ้วน เต้มกล้าพายโผน

๏ กำแหงหาญนี้ชื่อ นาวา ต่างเฮย
หลวงพิทักษ์โยธา มอบให้
อีกหลวงหนึ่งนรา เรืองเดช
ต่างชื่อชาญชลสินธุ์ได้ คู่ตั้งโดยกรม

๏ เรือกิเลนชื่อนั้นประ ลองเชิง
หนึ่งชื่อว่าละเลิงชล คู่นี้
หลวงนามเทพเดชะเถลิง คฤห์หนึ่ง นาพ่อ
อีกสุรินทร์เดชะชี้ ชื่อเจ้ากรมสอง

๏ มกรแผลงฤทธิ์ช้าง　　ออกนาม เรือเอย
พระชื่อรามพิไชย　　อยู่ยั้ง
กับพระเผด็จสงคราม　　อีกคู่ กันเฮย
มกรชื่อจำแลงตั้ง　　แต่งไว้ในขบวน
๏ เหราชื่อช้างต้อง　　ดอยสินธุ
หนึ่งชื่อดินดาสมุท　　บอกแจ้ง
หลวงสกลพิมานยิน　　ที่นั่ง คฤห์นา
หลวงวิเชียรไพชนต์แสร้ง　　เศกให้เคียงสอง
๏ เรือไตรชมังคลื่นร้าย　　แรงรุน
ไตรชื่อฝืนสมุทหมุน　　เผ่นน้ำ
ชำนาญภักดิ์ขุน　　ทิปดัศ กรมเอย
ขุนอีกศรีสังหารซ้ำ　　ศักดิ์แม้นเสมอสอง
๏ ทั้งนี้ดายเลิศล้วน　　น้ำมัน
คฤห์ดายซึ่งแดงฉัน　　แต่ผ้า
พลพายหมวกเสื้อสรรพ์　　แดงหมด นาพ่อ
เขนผูกช้างทวนหน้า　　คฤห์ง้าวราวเฉียง
๏ กิ่งราญรอนราพแกล้ว　　กลางชล
กิ่งปราบเมืองมารตล　　แต่นมต้าง
หลวงหนึ่งชื่อศรีรณ　　รงค์นั้ง คฤห์เอย
หลวงมหาโยธีอ้าง　　ชื่อชักองกลาง

๏ อสุรวายุภักษ์เหี้ยม หาญรณ
หลวงชื่อเสนานนท์ หนึ่งผู้
ปักษีสมุทยล อย่างยักษ์ นกนา
หลวงชื่อพลอาไศรยรู้ ที่เจ้ากรมเสนอ

๏ พาลีล้างทรวิปได้ สมญา เรือเฮย
สุครีพครองเมืองนา เวศรู้
ขุนพรหมรักษาขวา ปลัดหนึ่ง นาพ่อ
ขุนอึกอินทรรักษาผู้ ฝ่ายซ้ายในทหาร

๏ นำในเรือกราบคั้น เวรลำ หนึ่งเอย
จมื่นปลัดกรมต้า รวจห้าว
พลพายเพียบประจำ ทุกครบ แลแฮ
เยอวพ่อเยอวหน่วงน้าว เย่อวพร้อมชูพาย

๏ ครุฑเหิรระเห็จด้าว แดนขด ขวาเฮย
ขุนชื่อบัญชาพล ปลัดยั้ง
เตรจไตรจักรครุฑหน แห่งคู่ เรือแฮ
ขุนฤทธิพิไชยรั้ง ฝ่ายซ้ายไทเคียง

๏ รูปสัตวสี่คู่ถ้วน ลายรด น้ำเอย
พื้นสอดสีเหมือนหมด หมึกแม้น
ฅฤห์ลาดคาดแดงสด ปักมาศ กรวยนา
เขนดาบทวนผูกแหน้น หอกง้าวหางยูง

๏ นายลำนายเส้าซ่า ยินทรีย์
เสื้อเลิศด้วนต่างสี้ ทั่วถ้วน
เสนากุฎตายผี้ พายแต่ง คนเฮย
ครอบหมวกหนังแดงล้วน นุ่งริ้วกางเกง

๏ ตำรวจนั่งท้ายเทิต ซงสาม ซายนา
ไพกขลิบเสื้อสรวมงาม คอกริ้ว
ถงลำดะคนตาม ตำแหน่ง นาพ่อ
วายุพัดซงพลิ้ว พลิกเพี้ยยสบัดซาย

๏ จำรงณเรศได้ ถงลำ ดบอกเฮย
เก้าคู่แม่นปื่นประจำ คู่จ้อง
ปื่นเล็กนั่งคฤห์ลำ หรับหก คนนา
ถงแต่เจ็ดคู่ต้อง ถดไว้อิ่กสอง

๏ พาลี่สุครีพทั้ง วายุภักษ์
ให้รับกรองทองปรัก ถิ้น
ลำดะสืบคนพรัก พร้อมสี่ สิบเฮย
จ่าปี่จ่ากลองซี้ ที่ให้ลำดะคน

๏ เรือกราบกลองแซกผู้ นำใน
แม้ว่าเปนเวรใคร จึ่งต้อง
แห่นำที่วางไป นำคู่ ซักเฮย
แต่งเช่นนำนอกพ้อง ไม่เพี้ยนเลื่ยนเหมือน

๏ ถัดถึงเรือกิ่งแก้ว ศรีสมรรถ ไชยเฮย
ประกอบกาบกนกสบัด ชดช้อย
บัดถึงกึ่งบุษบกรัตน์ เรืองโรจน์
แสงสุวรรณสุกย้อย ยอดหลั้วเลยหาว

๏ เครื่องสูงลงอยู่หน้า สี่องค์
สามเครื่องห้าหนึ่งลง เจ็ดชั้น
ตอนท้ายเจ็ดชั้นคง องค์หนึ่ง
อีกเครื่องห้าชั้นนั้น จัดให้ลงสอง

๏ บุษบกม่านคาดห้อย แหวกสอง ไชยแฮ
พานมหากฐินรอง รับผ้า
รายตำรวจคั่นคอง ครบหก คนพ่อ
นักสราศนั่งท้ายหน้า เทิดค้ำธงทอง

๏ ไชยเหยรหาวหนึ่งนั้น เบาขวา
หลวงอภัยเสนา ยาตรย้าย
หลาวทองเอกไชยคลา คลอคู่
หลวงสุเรนทรวิชิตซ้าย คู่ตั้งชักเติม

๏ หลังคาดาษแย่งพ้น แดงสี่
หอกซัดหางโมรี ดาบง้าว
ทวนมาศดาบเชลยมี เขนสิ่ง คู่นา
แปลงแปลกแต่ภู่สร้าว ทุกชั้นขนแดง

๏ ลำเรือลายรดน้ำ　　ล้ำผจง แจ่มเฮย
นักสราศน่าถือธง　　ยึกท้าย
มโหรทึกแตรสง　　ทั้งคู่ เรือพ่อ
พลเพียบแต่งตนคล้าย　　เล่ห์แม้นสืบลำ
๏ อนันตนาคราชแม้น　　นฤมิตร
รูปนาคหลากพิจิตร　　เลิศล้วน
รายเหล่าอุรคฤทธิ์　　ขดเกี้ยว เกี้ยวแฮ
ผกแผ่เจ็ดเศียรถ้วน　　ขบเขี้ยวแซงชัน
๏ มหาบุษบกตั้ง　　กลางลำ
ม่านตาดผูกประจำ　　แต่งไว้
นักสราศท้ายน่าลำ　　หรับเทิด ขวัญเอย
ปืนจำรงณเรศใช้　　คร่ำด้วยเงินลง
๏ เครื่องห้าชั้นครบห้า　　เรียงราย
เครื่องเจ็ดชั้นสองหมาย　　ดังนั้น
พระกลดอยู่งานถวาย　　พัดโบก ลมนา
บังพระสุริย์ บังต้น　　แดดต้องต่ององค์
๏ พระแสงสินาศเพื่อย　　นกสับ
แท่นหลักตั้งสำหรับ　　อยู่หน้า
แสงง้าวนากถมปรับ　　ทองต่าง ที่เฮย
ทวนคู่อยู่ท้ายค้า　　ที่เจ้ากรมเชิญ

๏ เจ้าหมื่นมหาดเฝ้า ฝ่ายดสอง
เชิญพระแสงคืนตอง สิ่รู้
จางวางหมอบทูลฉลอง น่าพระที่ นั่งแฮ
อีกหนึ่งหุ้มแพรผู้ อยู่ท้ายเถวสอง

๏ แต่งคนเต็มยศพร้อม เพริศพราย
เยียรบับเข้มขาบหลาย อย่างล้ำ
ถ้วนเสื้ออย่างน้อยสาย สองปั๊ก นุ่งเฮย
แพรชลิบไพกเกล้าซ้ำ คาดเสื้อครุยกรอง

๏ พลพายพายมาศจ้วง เบิกรู เชิดแฮ
ทรงประภาศปี่ศรู อย่างน้อย
หมวกคุ้มบี่แดงดู เสื้อกเนตร นาพ่อ
รัวดอกปุ่มเชิงพร้อย เสื้อศล้วนกางเกง

๏ ที่นั่งรองสองอีกใช้ เรือศรี ประกอบเฮย
ตาษแย่งบัลลังก์มี ม่านกั้น
ผูกผ้าภู่จามรี แต่งครบ แลพ่อ
ท้ายที่นั่งทรงนั้น คู่นั้พายตาม

๏ พระยาตำรวจซ้าย ตามติด
นามอภัยรณฤทธิ์ ออกอ้าง
พระยาอีกอนุชิต เนาฝ่าย ขวาเอย
เคียงแข่งแซงสองข้าง ต่อท้ายเรือรอง

๏ ถัดถึ่งองครักษ์ทั้ง แปดกรม
ในใหญ่ซ้ายขวาสม สี่ถ้วน
ตำรวจนอกกับสนม อีกสี่ ถ้ำเอย
เรือกราบกันยาล้วน แต่เจ้ากรมตะกรม

๏ เรือพระมหาเทพทั้ง มหามน ตรีนา
พระพิเรนทรเทพหน แห่งซ้าย
พระอินทรเทพพล พายเพียบ ขวาเฮย
สี่พระตำรวจย้าย ยาตรเต้าสี่เสมอ

๏ พระอินทรเดชนี้ นอกเฉวียง
ขวาราชวรินทรเคียง คู่แล้ว
พระพรหมบริรักษ์เรียง ริ้วนอก นาพ่อ
พระสุริยภักดิ์แกล้ว กลั่นกล้ากรมสนม

๏ พระยามหานุภาพผู้ พลพัน
พระยาราชสงครามขัน เช่นเลี้ยน
องครักษ์หมู่หลังรัน โรมอริ แหลกแฮ
ตำแหน่งตามบเพี้ยน แวดล้อมวงหลัง

๏ ราชโยธาเทพผู้ ทหารใน
วิสุทธิ์โยธามาตย์ไป ไม่รั้ง
พลพันพระหฤทัย อภัยสุ รินทร์เฮย
พายหนักถงเต่มตั้ง หน่วงน้าวแข่งแขง

๏ ปลัดกรมตำรวจถ้วน　　หกลำ
แต่ที่ใช้เวรนำ　　อยู่ท้าย
อีกสองปลัดกรมตำ　　รวจฝ่าย หลังแฮ
พายเร่งหนักแรงย้าย　　หน่วงน้าวยาวเผิน

๏ หลวงกรรภยุบาทว์เจ้า　　กรมหาญ
หลวงราชเสวกชาญ　　ชื่อตั้ง
ขุนปลัดราชพิมาน　　ยินทร์ประ ดาทเฮย
กรมรักษาองค์ทั้ง　　สี่ผู้นายลำ

๏ จ่าหาญจ่าห้าวจ้ำ　　ผลาญแผลง
จ่าเร่งจ่าเขมงแรง　　จ่าเขม้น
จ่าเผ่นจ่าโผนแสง　　ศาบชุด ยุทธพ่อ
จ่าช่วงจ่าโชนเต้น　　ตรวจใช้ไพวัง

๏ มลโยธานุโยคเจ้า　　กรมทนาย เลือกแฮ
ไชยโชคชกชนะหลาย　　สิบครั้ง
โยธาบดีหมาย　　นายเปรียบ มวยพ่อ
ขุนภักดีอาษาตั้ง　　คู่ไว้ศักดิ์เสมอ

๏ รักษาองค์ปลายหอกห้าว　　เห็นหาญ
พระชื่ออภิบาลผลาญ　　ศึกม้วย
หลวงบรมราชผู้ชาญ　　เชี่ยวยุทธ นาเฮย
ขุนยาจขุนอมรด้วย　　ปลัดทั้งสองทหาร

๏ เรือทหารเกณฑ์หัดล้วน   เข้มแขง
พระเชื้อศรสำแดง   เดชกร้าว
อีกพระอัคเนศรแสง   ใหญ่รอบ รู้ฤๅ
หมื่นเก่งศรเก่งศิลป์ห้าว   หั้นเสี้ยนเศียรปลิว
๏ เรือทหารมหาดผู้   ใช้ชิด
หลวงสาศราชิกรณ์ฤทธิ์   รอบรู้
หลวงศรจักรานุกิจ   กอบแม่น ยำเฮย
หลวงวิทยาชิกรณ์ศักดิ์สู้   เศิกแกล้วกลางสมร
๏ หลวงอังกนิศรสร้อยชื่อ   พลารักษ์
ศรสิทธยานุการอัค   ยาจป้อง
ศัลยุทธวิธีกรรพรัก   พร้อมหัก นายแฮ
เรือกราบพลพายซ้อง   กิ่งกั้งกันยา
๏ นายรองผู้น้อยนับ   มากหลาย
เรือกราบแต่ตัวนาย   ร่มกั้น
เบาะหมอนเครื่องยศราย   โอ่อ่า
พายต่อเรียงตามชั้น   แซกซ้อนซิงแซง
๏ เรือแซงพลไพร่พร้อม   ครบกง
จัดทหารเลวลง   เพียบแต้
ลำละสิบสองคง   ทั้งคู่ เรือนา
ตั้งภุกเบิกโล่งแคล้   เด่นกล้าเห็นจริง

๏ นายเวรจ่ามหาดนั้น กันยา
เรือเหล่าหุ้มแพรมา ส่งถ้วน
ที่ไปรับวัดตา ไคลล่วง ก่อนเอย
เหลือจึ่งตามเสด็จถ้วน ครบหน้าตัวนาย

๏ กันย่านาเวศต้อน ตอนหลัง
เกณฑ์จำนั้นจงปลัดวัง สี่ได้
ออกพร้อมแซ่งประดัง ทั้งสี่ ลำนา
อนุรักษ์บำเรอภักดิ์ไว้ สุดท้ายปลายขบวน

๏ เรือปตูหลังนั้นปลัด บาญชี
ขวาพระนรินทร์เสนี ยกครบ้าย
ซ้ายนั้นพระยาศรี สิงหเทพ
พลไพร่แต่งตนคล้าย คู่หน้าปตูนำ

๏ แซหลังตั้งชื่อไว้ ตรวา รี้เฮย
อีกชื่อศรีบัติสมุทมา คู่ต้อง
ตั้งคฤห์ผูกเครื่องอา วุธครบ ที่แฮ
มอญหมดกรรเชียงจ้อง เทิดท้ายธงแพร

๏ พระองค์เจ้าอีกกับทั้ง ต่างกรม
เรือกราบกันยาสม ศักดิ์เจ้า
ภู่ดาวม่านพึ่งชม ทองปัก แย่งพ่อ
พลเพียบพายหน่วงน้าว แซ่งบ้างลางแซง

๏ เสร็จเจ้าแล้วจึ่งถ้วน　　ขุนนาง หลายแฮ
นาเวศกันยากถาง　　เถิศถ้ำ
สองข้างม่านแพรกาง　　กันแดด ส่องเฮย
พายเพียบจรดจ้วงจ้ำ　　แซกซ้อนร่อนกราย

๏ ปางทรงที่นั่งต้น　　ไสภิต
เรือนั้นคนาครจิต　　เจ็ดเก้า
กฤษณรักษ์ทรงสถิตย์　　เกษียรสมุท แม้นพ่อ
เถอหลากเพรงพระเจ้า　　แต่โพ้นฤๅมี

๏ เสด็จลงพลไพร่พร้อม　　กราบงาม
ถ้วนครบคำรบสาม　　คาบแล้ว
จึ่งหลวงพิศณุนาม　　เสนอกล่าว ครโลงเฮย
เนื่อยน้ำสำเนียงแจ้ว　　จึ่งร้องจรดพาย

๏ เห่เอ่ยพระเสด็จพร้อง　　คำขาน
พลไพร่รับบรรสาน　　แซ่ซ้อง
พระที่นั่งเคลื่อนชลธาร　　ฟูฟ่อง
พายจรดต้นบทร้อง　　รับซ้ำกรายพาย

๏ คู่ชักเคลื่อนออกซ้อง　　เสียงสังข์
ตั้งโห่แตรเป่าตัง　　แตร่แตร้
มโหรทึกสันประนัง　　นฤนาท
พายพ่อพายเบิกแล้　　จรดสร้าวยาวเยอว

๏ เรือกลองกลองแขกซ้อน　ติงติง ทั้งแซ่
ปี่เป่าแต้อ่อยอึง　เกลือกนิ้ว
จ่ากลองเปิดปะบึง　เบิงครุ่ม
เรือเดือนถมริ้วริ้ว　ศัพท์สร้าวครื้นโครม

๏ เรือตั้งทุกคู่รู้　ตัวนาย สร้าวเฮย
ตั้งให้ออกเรือขยาย　เคลื่อนคว้าง
สร้าวรุกเร่งพลพาย　หนักทุก เด่มพ่อ
น่าพัดคัดฉากง้าง　งัดท้ายพายตรง

๏ เรือตามต่างออกพร้อม　เพรียงกัน
เคี้ยงแช่งแซงแซงขัน　ครั่นครื้น
ต่ำเรือต่ำพลพรร　ฦกเอิก เกริกเอย
สายสมุทนองคลื่นพื้น　เพื่องฟุ้งฟองฟู

๏ ถึงที่หนึ่งใกล้เกือบ　ประทับ
ตั้งได่จ้ำฉับฉับ　เร่งสร้าว
เรือกลองทอดทวนขยับ　ตรงท่า ฉนวนเฮย
เรือที่นั่งหนักโน้มน้าว　หน่วงพลั้วพายทอง

๏ ครั้นถึงประทับรั้ง　ราพาย
กลองแขกทำแปลงถวาย　ค่านจ้อ
เรี่ยกรุ่ยเร่งรัวปลาย　ไม้ตอด รุกนา
ปี่ปี่คนิ้วถงห้อ　แหบซ้ำส่ายเลย

๑ ปางเสด็จยุรยาตรขึ้น　　เป่าสังข์
แตรก็ส่งสนั่นดัง　　แซ่ซ้อม
กลองชนะจ่าเรียกจั้ง　　ครุ่มครุ่ม จั้งครุ่ม
จบหมดสามลาพร้อม　　กับทั้งเสียงแตร

๑ พระดำเนินสู่โบสถ์ตั้ง　　นมัสการ
ทรงมอบจีวรทาน　　นอบน้อม
สงฆ์สมมุติสวดครองกราญ　　เสร็จกิจ แล้วแฮ
ถวายเครื่องบริกขารพร้อม　　แจกทั้งไตรยปี

๑ เสร็จเสด็จที่หนึ่งแล้ว　　คลาพล
เคลื่อนพยุหโดยชล　　มารคเต้า
ถุวัดที่สองดล　　สามสี่ วัดนา
เย็นบ่ายกลับคืนเข้า　　สู่เวียงมณเฑียร

๑ ชาวแพชาวบ้านจัด　　โต๊ะเตียง
ตั้งที่บูชาเรียง　　เครื่องพร้อม
เจ้าของแอบหมอบเคียง　　ดูแห่
เทียนธูปจุดนอบน้อม　　นั่งเฝ้าเต็มแพ

๑ บางแห่งแต่งกวาดแผ้ว　　ชุลมุน
รับท่านผู้มีคุณ　　วุ่นว้า
บ้างรับพวกเมียขุน　　นางอื่น หลายเอย
วิ่งไขว่อยากได้หน้า　　เหนื่อยนั้นเลยลืม

๏ ขุนนางต่างแต่งให้ ภรรยา
เรือแหวดแปดแจวหา ที่ยั้ง
คุ้นชอบแวะจอดอา ไศรยอยู่ ดูแฮ
น่าวัดน่าบ้านทั้ง ร่มไม้ฝั่งชล

๏ พระเสด็จพยุหยาตรเต้า แดนชล
อัศวยุชฤดูดล หนึ่งครั้ง
ปางเมื่อสุดสิ้นฝน ฟ้าเปิด เมฆแฮ
เฉลิมพระยศทั่วทั้ง แผ่นหล้าแหล่งสยาม

๏ ประชุมชนพรักพร้อม มากหลาย
ถ้วนทั่วทุกหญิงชาย แซ่ซ้อง
เที่ยวดูแต่ตามสบาย เริงรื่น
ยอพระเกียรติเกริกก้อง นบนิ้วถวายพร

๏ ชลมารคพยุหยาตรนี้ มีวัน หนึ่งนา
ต่อขึกนั้นจัดสรร ใหม่แท้
พรหมราชที่หัวพัน หมายบอก
เรือรูปสัตวผลัดแก้ เปลี่ยนตั้งธรรมเนียม

๏ เรือญวนสามคู่นั้น ให้คง อยู่แฮ
เสือหนึ่งแซสามตรง สี่ถ้วน
แปดลำประจำจง มาแห่
กว่าจะเลิกกฐินถ้วน เหล่านี้มีเสมอ

๏ เรือประตูอีกกับทั้ง เรือนำ กลองเฮย
อีกปลัดกรมพระคำ รวจหน้า
เวรสมทบแห่ประจำ ร้อนอก
ตำรวจกลองปคูห้า คู่ทั้งเรือเสือ

๏ กองกลางเรือตั้งนอก นามขนาน
ขุนชื่อจงใจหาญ ปลัดรู้
นายเรือคู่ชำนาญ นำแห่ มานา
ขุนชื่อผลาญไพรี่ผู้ กลั่นกล้ากลางณรงค์

๏ เรือกันแกล้วกลั่นกล้า ไวยวุฒิ
ขุนพิไชยชาญยุทธ เชี่ยวใช้
ขุนราฤทธิไกรรุด ราญศึก สยอนเฮย
กรมสุรัสวดีได้ ว่าทั้งสองกรม

๏ เรือตั้งตำรวจทั้ง แปดกรม
ในใหญ่นอกอีกสนม แปดถ้วน
รองงานนักงานรตม ในหมู่
เกณฑ์ทุกกรมแต่ถ้วน เลือกพื้นพันทนาย

๏ เกณฑ์หัดอย่างฝรั่งตั้ง แห่ใน
ขุนชื่อคงปืนไฟ แม่นถ้า
ทั้งสองปลัดกรมไว วิ่งรุก โรมพ่อ
ขุนไล่พลรบกล้า มุ่งสู้หมายเศียร

๏ ต้อมวังตั้งคู่นั้น พนักงาน
หลวงอภัยพลชาญ ชื่ออ้าง
ฝ่ายขวาว่าแต่การ แหนแห่
หลวงชนะไพรินช้าง ฝ่ายซ้ายนายเรือ
๏ อาชาวิเศษตั้ง ชั้นสาม
ขุนชนุชิตสงคราม มอบให้
ขุนรณฤทธิพิไชยนาม ที่ปลัด กรมเฮย
เปนพนักงานได้ ว่าต้นการเรือ
๏ ทหารในเรือตั้งนี้ ต้องตา
หมื่นชื่อจงใจสนิทขวา หนึ่งนั้น
ซ้ายหมื่นจิตรรักษา เรือคู่ ตั้งแฮ
วางแห่เคียงคู่กัน นอกชั้นเรือกลอง
๏ ตาษสีแดงตอดพื้น เชิงกรวย
สิบคู่ดูตระสวย สุกจ้า
ตาวผ้าภู่เส้นสลวย เพราเพริศ
ขนภู่ขนสร้าวห้า แห่งชั้นขนขาว
๏ ปื้นหลักนกสับง้าง รางทา เขียวเอย
ตั้งหน้ากันยา เหมาะหมั้น
เกณฑ์หัดหมู่ทหารมา ลงหก คนพ่อ
พลพวกพายเรือนั้น สอดเสื้อสีขาว

๏ เรือปลัดตำรวจต้น　　เวรโคด คลาเฮย
น่าแห่งเรือทหารใน　　คู่ตั้ง
เรือกลองจัดวางไป　　น่าคู่ ชักนา
พายหนักตลงเล่นตั้ง　　ตกต้อยคอยที่

๏ เอกไชยบุษบกตั้ง　　ถอยสินธุ์
ศรีประภัศรไชยยืน　　ชื่ออ้าง
สำหรับรับไตรยกฐิน　　พายแห่
ถอยเตื่อนล่ำเตี่ยวกว้าง　　ที่หน้าเรือนำ

๏ เครื่องสูงถงครบทั้ง　　เจ็ดองค์
ตำรวจตื่นตองคง　　หกถ้วน
แตรนักสราคลง　　ครบที่
พายอ่าเสื้อเหลืองล้วน　　หมวกคุ้มบี่แดง

๏ เรือชื่อบ้าบิ่นนั้น　　(นาขวา
เกณฑ์ไพร่โพเรียงมา　　ประจุพร้อม
ขุนปลัดชื่อบัญชา　　พลว่า กล่าวเฮย
พายไม่เหนื่อยหัดซ้อม　　อดสู้อยู่แรง

๏ เรือทองแขวนฟ้าที่　　ซ้ายหมาย
บ้านใหม่ไพร่เล่นพาย　　หัดไว้
ขุนฤทธิพิไชยนาย　　ปลัดตัก เตื่อนแฮ
ถี่ถับทุกเล่มได้　　เร่งสร้าวพายทัน

๏ สี่แดงตาษขอบล้อม　　เชิงมี
กลางดอกดาวดูดี　　เรียบร้อย
ภู่เรื่อภู่สร้าวสี　　แดงหมด นาพ่อ
เสื้อขลิบแดงอย่างน้อย　　จ่ายถ้วนพอพาย
๏ คู่ชักคู่นี้ไม่　　มีทหาร ปืนเฮย
ถงแต่มโหรทึกขาน　　คู่ใช้
ว่าต่าหนึ่งโบราณ　　ตรงหนึ่ง บังคนเฮย
ม่านรอบม้วนแขวนไว้　　เมื่อใช้ปลดลง
๏ ที่นั่งศรีมีชื่อไว้　　เทวา ชีวัตถ์เฮย
เพชรรัตนรายดารา　　เอกอ้าง
รัตนติลกสมญา　　บุษบก พิศาลแฮ
ทวยเทพถวายกรบ้าง　　ผลัดเพี้ยนเปลี่ยนทรง
๏ ยังที่นั่งทรงกราบนั้น　　มีสาม
ชื่อประจำทวีปงาม　　เลิศล้น
กลีบสมุทสุดพายตาม　　เดินนัก นาพ่อ
ประพาศแสงจันทร์ต้น　　ป่าได้ตัดถวาย
๏ ถวายเปนที่นั่งต้น　　วันละต่ำ
เล่มยกพายประจำ　　จัดพร้อม
กางเกงยกริ้วขำ　　เขียวหมด แลแฮ
สรวมสนอบขาวมืออ้อม　　ขลิบล้อมเหลืองสี

๏ เรือศรีมีชื่ออ้าง อีกสอง ลำเอย
จักรพรรดิภิรมย์รอง แต่งตั้ง
พิมานอมรินทร์ครอง แคบเด็ก ใช้นา
รุ้งประสานสายทั้ง เพื่องฟ้ากราบสอง
๏ พดพิริยพรักพร้อม เรียบราย
จัดแต่ถ้วนเล่มพาย ยกกล้า
กางเกงสอดสรวมกาย เสื้อสนอบ แลพ่อ
แม้นที่นั่งเจ้าหล้า บ่เพี้ยนเลียนตาม
๏ บัลลังก์ตั้งกั้งกั้น กันยา
สีตาษทองตรูตา แย่งพร้อย
ผูกม่านแย่งรจนา กจกหยอด แววเฮย
ดาวภู่ผ้าดาษห้อย แต่งทั้งทรงรอง
๏ เรือตามตามบทพร้อม ไม่ลด
อย่างพยุหยาตราหมด ทุกผู้
ต่างคนแต่งเต็มยศ เสมอทุก วันนา
กว่าจะสิ้นกฐินสู้ เบียกแว้งแต่งกาย
๏ บางแห่งที่ไม่สู้ ขัดขวาง
เจ้ากับท่านขุนนาง แต่งได้
บางคนบ่นครวญคราง ออดแอด
แต่งที่เต็มดูใกล้ เปรอะเปื้อนปอดปอน

๏ ที่จนจักบ่นบ้าง ตามที่
แต่ที่ผู้มั่งมี บ่นบ้า
รำพรรณกลั้นเสียดสี แคะค่อน
พูดไม่คิดไว้หน้า พูดเหล้นฤๅจริง
๏ ขายผ้าเอาหน้ารอด ไว้ที่
ถึงจะมีไม่มี เสือกดิ้น
เพราะการแต่ละปี มีแต่ ละครั้งเอย
วิ่งวุ่นกว่าจะสิ้น สุดรู้จำจน
๏ บ้างยืมบ้างเช่าบ้าง ของตัว
เมียคิดหาแต่งผัว ช่วยบ้าง
อ้อนวอนที่เจ้าตัว คุ้นชอบ
บ้างเร่งเตือนของจ้าง ช่างร้องเต็มที่
๏ เครื่องถมเครื่องนากถ้วน พานกา หีบเอย
เงินสั่งทำมาแต่ เซี่ยงไฮ้
กโถนเครื่องน้ำชา ขันโต๊ะ ชุดพ่อ
กล่องบินโตหาไว้ แต่งใช้ไปกฐิน
๏ บ้างหาเครื่องยศบ้าง หาเรือ
หาเก็บจนเหลือเฟือ เผื่อไว้
ที่ขัดก็ขัดเหลือ เต็มขัด แล้วนา
หาเช่นเขาไม่ได้ แทบกลั้นใจตาย

๏ วิ่งวนจนสุดสิ้น ปัญญา
หล่อนช่วยวิ่งช่วยหา หน่อยเจ้า
เมื่อเที่ยววิ่งเต็มปตา หลายแห่ง
ไม่เสร็จไม่กินเข้า โกรธแค้นถึงตี

๏ การกฐินไม่สิ้นเรื่อง รำพรรณ
จักกล่าวป่วยการวัน เนิ่นช้า
ยังความที่ขันขัน มีมาก
ว่านักดูเหมือนบ้า บ่นเพ้อเก้อเอง

๏ มวญหมู่ข้าใต้ฝ้า บาทบงสุ์
อีกพระวงษานุวงษ์ ใหญ่น้อย
เหล่าพราหมณ์กับพระสงฆ์ หมู่ราษ ฎรเฮย
มีศรัทธาค้อยค้อย ต่างรู้ต่างทำ

๏ ส่ำสงฆ์ทุกทั่วถ้วน อาราม
วัดราษฎร์วัดหลวงตาม เขตรแคว้น
นครนิคมคาม จังหวัด สยามแฮ
ต่างไม่สู้คับแค้น ลาภถ้วนพอเสมอ

๏ รั้งแรมไตรมาศสิ้น เขตรฝน
กอบกิจปวรณาคน เสร็จแล้ว
ทุกหมู่ประชาชน ต่างทอด กฐินเฮย
ทุกทุกวัดฤๅแคล้ว ต่างได้ต่างกัน

๑ ยามเช้าหนาวเรื่อยริ้ว ลมชาย
เปนพัดหลวงกลายคลาย เกลื่อนร้อน
แดดอ่อนผ่อนปัดกราย ถงสู่ นิตย์เอย
บุรพทิศเมฆตั้งก้อน สั่งฟ้าสั่งระดู

กำหนด วัน ส่ง

๑.
เลขที่หนังสือ ๘๙๕: ๙๑ จ (๒)
ห้องสมุด...

๘๙๕-๙๑
จ.
(๒)

๒